ספר

טרנוגרוד

לזכרון הקהילה היהודית שנחרבה

ספר טרנוגרוד

יעמדו על הברכה

די, וועלכע האָבן זייער טרייַע, מסירות־נפשדיקע איבערגעגעבנקייט און הייסן ווילן צום דערשיינען פון טאָרנאָגראָדער יזכור־בוך, אַרויסגעוויזן אין דער גרויסער פינאַנסיעלער הילף, וואָס זיי האָבן געברענגט מיט זייערע באַשטייערונגען:

יוסף שאַרער

ניו־יאָרק

איסר שטאַקמאַן

לאָנדאָן

די משפחה לעמער

לאָנדאָן

יבואו על הברכה אנשי הסוסייטי של יוצאי טרנוגרוד בניו־יורק וכל יוצאי קהילת טרנוגרוד, באשר הם שם בארץ ובחוץ־לארץ, שעזרו לנו באינפורמציה ובהמצאת חומר וצילומים ובתרומותיהם אפשרו לנו הוצאת הספר

ספר

טרנוגרוד

לזכרון הקהילה היהודית שנחרבה

העורך:

שמעון קאַנץ

הוצא לאור ע"י אירגון יוצאי טרנוגרוד והסביבה בישראל,
בארצות הברית ובאנגליה

תשכ"ו תל-אביב 1966

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

Editorial Board:
M. RINGER, N. KRYMERKOP, M. SHPRUNG,
J. HERING, M. BORENSHTEIN, SH. PUTER,
SH. FEFER

MEMORIAL BOOK

T A R N O G R O D

Editor: **SHIMON KANC**

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

דפוס „ארזי" בע"מ. ת"א. רח' אילת השחר 4. טל. 34294

בית הכנסת בטרנוגרוד

צייר: יעקב מוטרפרל

בוד קאָמיטעט:

מאיר רינגער — צבי בן אפרים (יחיאל הערינג)

נחום קרומערקאָפ — חיים באָרנשטיין

משה שפרונג — שמואל פוטער

שמואל פּעפּער (חפר)

רעדאַקטאָר:

שמעון קאַנץ

יזכור־בוך

נאָך דער חרוב־געוואָרענער יידישער קהילה

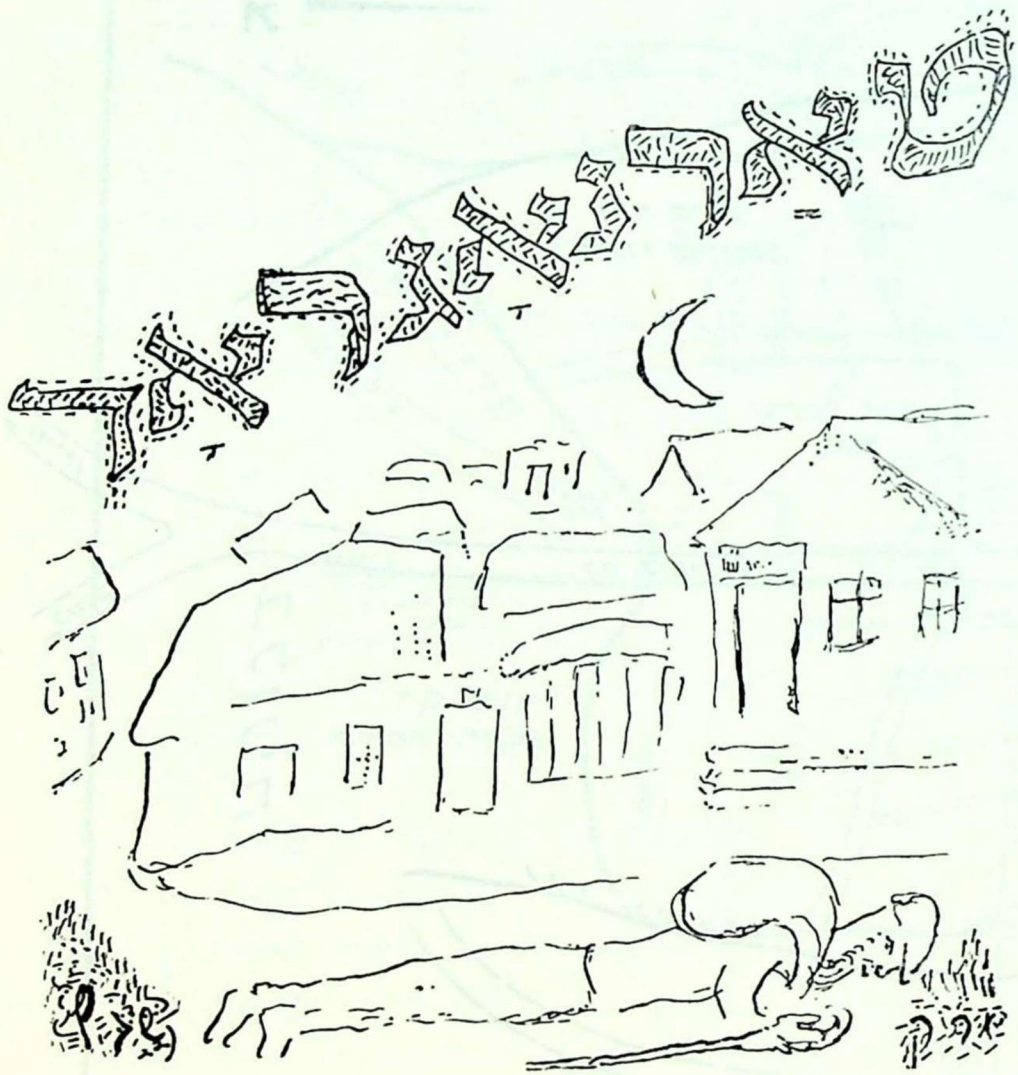

אַרויסגעגעבן דורך די טאַרנאָגראָדער לאַנדסלייט אין ישראל,
אַמעריקע און ענגלאַנד

מפת-טרנגרוד

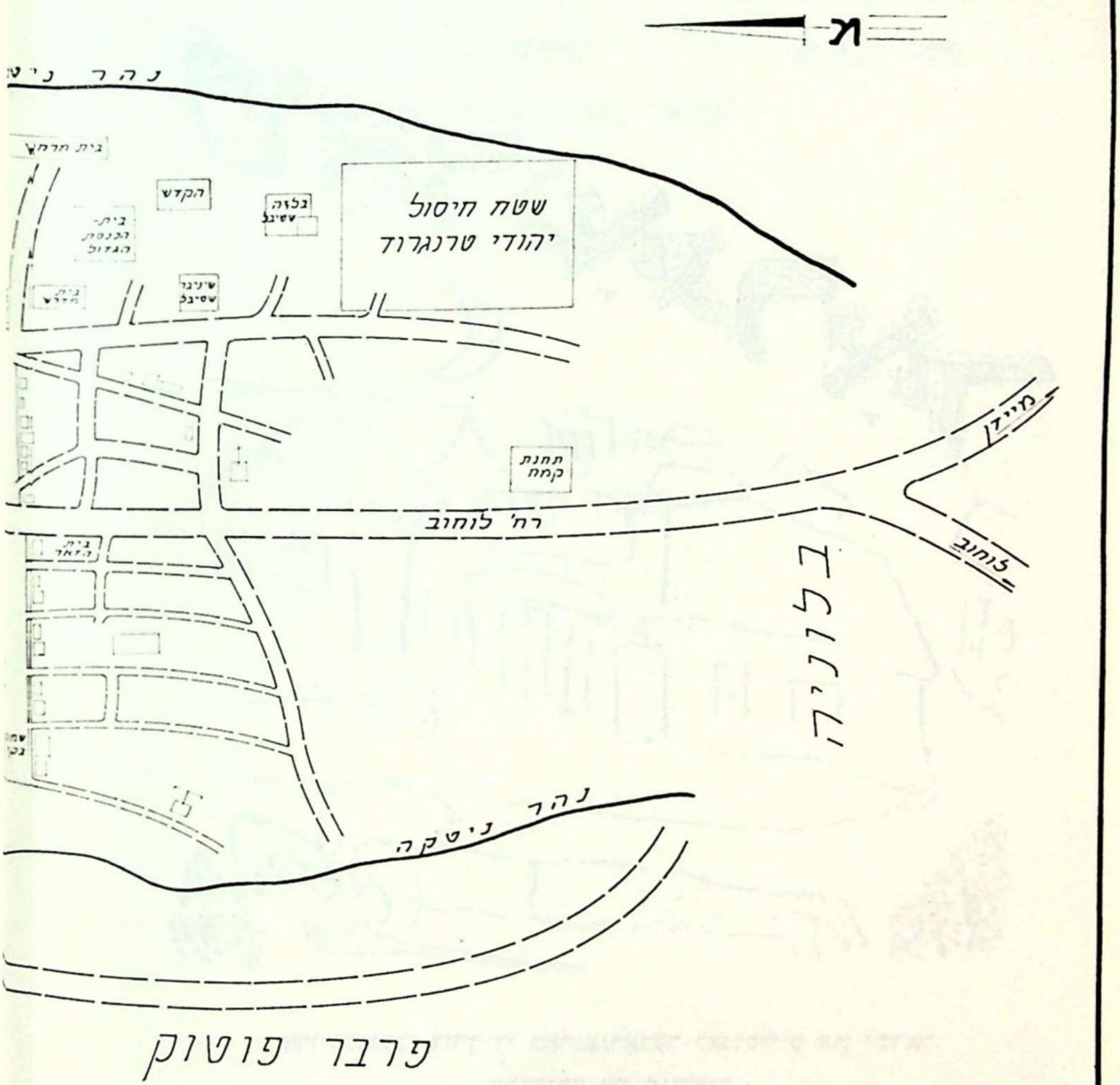

שטח חיסול
יהודי טרנגרוד
בלזה
שטיבל
הקדש
תחנת
קמח
רח' לוחוב
מיידן
לוחוב
בלוניה
נהר ניטקה
פרבר פוטוק

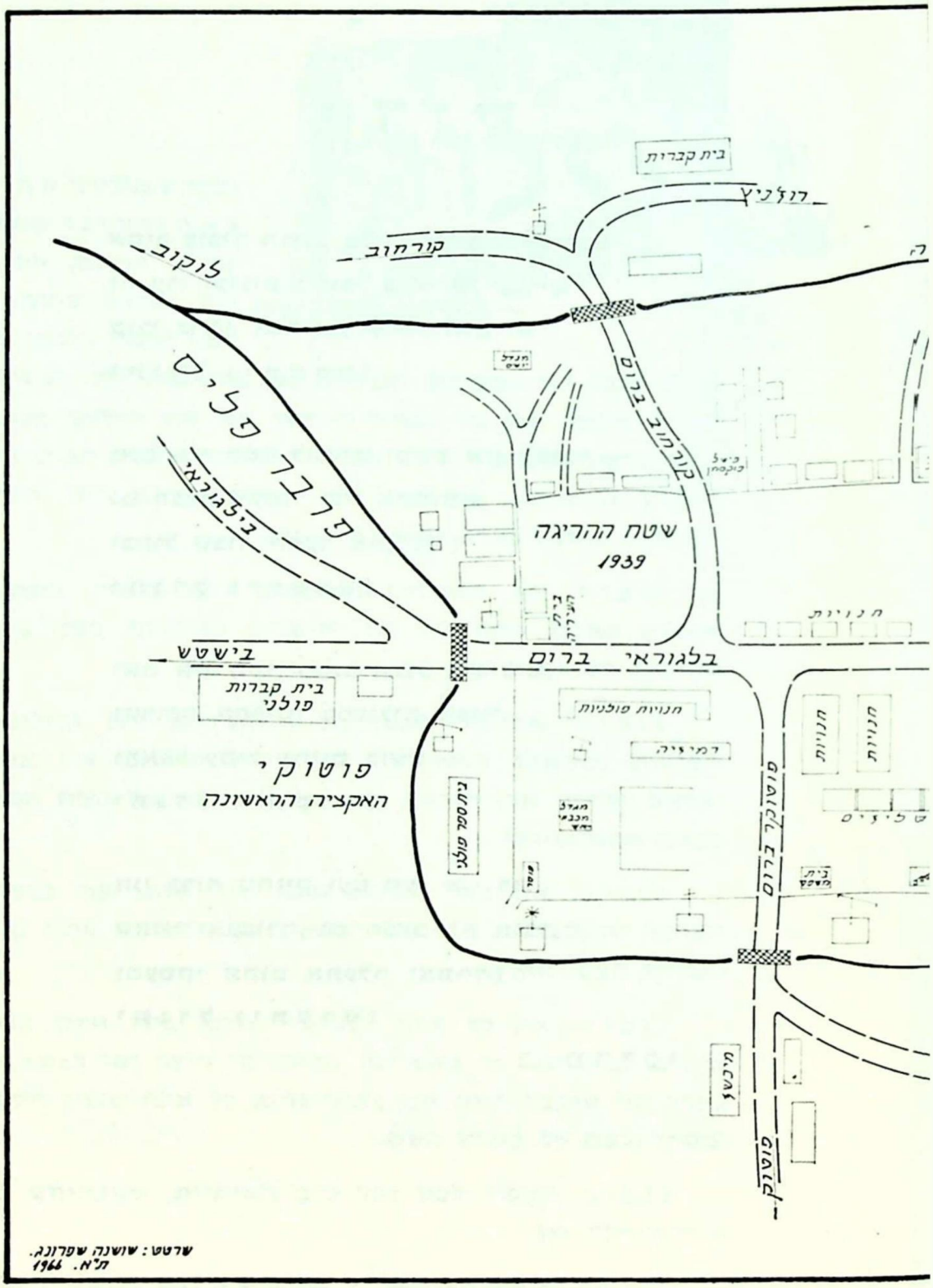

שרטט: שושנה שפרונג.
ת"א. 1966

קדיש

אסוף כנפיך הרוח, כלו חמתכם משברים!
זה עדן ועדנים מאופל גועש על קברים
קולי בוקע, ואם אין שומע ואם יש:
יתגדל ויתקדש!

ואם אין חקר לתהום ומנוס אין לאובד —
גם הפעם אעמוד ולא אתמוטט,
ובקול שבור הסער אתגושש:
יתגדל ויתקדש!

ואם אין חקר לכאב וגבול אין ליגון
וטרופה הספינה במצולות תעגון,
והאפל עמוק והיום בושש —
יתגדל ויתקדש!

אני ברוח מחזיק ועם סער אני רד.
שאוני ואעבורה, גם הפעם לא אובד,
ומעסקי תהום אתעלה ואתחדש:
יתגדל ויתקדש!

ב. מרדכי

נשמות מיליוני א ח י נ ו ו א ח י ו ת י נ ו שנכרתו מארץ החיים, את כל בית ישראל שהובל ל־טבח ואפרו התפזר בכל קצווי תבל ; את המעונים והגבורים, את אלה אשר נפלו במערכות הקרב, הרימו את נס המרד ויקדשו את שם ישראל בלחמם ובנפלם בין חומות הגיטו הבוער, בשורות גדודי הפרטיזנים, ביערות ובחזיתות ברחבי אירופה כולה ובלבם חזון העליה למולדת, אמונה באדם ובגאולת ישראל.

נ ז כ ו ר את היהודים הפשוטים ואת בחירי התרבות, תפארת האדם, מזקן ועד ילד, הישרים והיקרים, בעלי צדקה וגמילות חסדים, אהבת הבריות ומסירות נפש.

נ ז כ ו ר את כל הכשרונות המזהירים, את החלומות, התקוות ומשאות הנפש, את השאיפות הרמות, את אהבת ישראל ואהבת ארץ־ישראל, את האמונה והגבורה נוכח המוות במאה התגלמויותיו.

נ ז כ ו ר את בתי הכנסת ובתי המדרשות, את מוסדות הצדקה והחסד, את בתי עקד הספרים ואת הבתים שהיו קודש לעבודת העם והארץ.

נ ז כ ו ר את כל אלה שנשמדו ונגדעו בידי זדים חדלי־אישים למיניהם : מי באש ומי במים, מי ברעב ומי בצמא, מי בחרב ומי שנקבר חיים ומי בתאי גזים, כל אלה שעונו ונעקרו ומסרו נפשם על קידוש השם.

נ ז כ ו ר ונספוד לכם בכל כ״ב האותיות, ששפתיהם בהן שירי־תוחלת רנו.

נ ז כ ו ר — ל א נ ש כ ח !

אונדזער צונויפקום אין קעלער פון

ה׳ מאיר רינגער האָלט זיין רעדע צו די פּאַרזאַמלטע טאַרנאָגראָדער יידן ביים אָפּהילן די מצבה צום אָנדענק פון די קדושי־טאַרנאָגראָד, וואָס וועלן בלייבן איינגעקריצט אין די הערצער און זכרון פון די איבערגעבליבענע לעולם ועד.

עס רעדט ביי דער אָפּגעדעקטער מצבה איסר שטאָקמאַן פון לאָנדאָן וועגן לעבן און אומקום פון די יידן אין טאַרנאָגראָד, וועגן זייער גייסטיקער גבורה און גלויבן, העלדישן געראָנגל און קידוש השם.

אומקום אויפן הר־הזכרון

די רביצין, אלמנה נאָכן זאמעכער רב, זון פונעם טאָרנאָגראָדער רב, מרדכי־צבי טייכער זצ״ל, צינדט אָן דאָס ליכט ביי דער מצבה אויפן הר־ציון.

גייסט אויף די הונדערט טרעפ, וואָס פירן צום געהיליקטן הר ציון, הערסט זיך צו צום אָפהילך פון דיינע טריט אויף די שטיינערנע טרעפ און עס טויכט אויף פאַר דיר אַלץ וואָס איז געווען אַמאָל, דו הערסט שטימען און ווערטער פלאַטערן מיט אומרו, פאַרצווייפלונג און טרויער. דו זעסט פאַר זיך פנימער פאַרפיניקטע און דערמאָר־דעטע אין לאַנד פון ברוינעם גרויל. אין טיפער שטילקייט טרעטסטו אַריבער די שוועל פונעם קעלער פון אומקום, דאָרט וווּ עס איז איבער־געבליבן, וווּ עס ווערט געזאַמלט דער אָנדענק פון די מיליאָנען אומגעקומענע. עס נעמען דיך אַרום געפילן, פאַר וועלכע די מענטשלעכע שפראַך האָט נאָך ביז איצט נישט קיין נאָמען, געדאַנקען, וועלכע דו קענסט נאָך ביז היינט נישט באַגרייפן. דאָך דערפילסטו די גרויסקייט פונעם דאָזיקן אָרט.

גייסט איבער די שמאָלע סטעזשקעס, טונקעלע דורכגענג און בויגנאַר־טיקע איינגענג, ריזיקע שטיינער, וועמענס שווערע שאָטנס פאַלן אויף אַלעם אַרום. גייסט אַריין אין די נישעס, וואָס זענען אויס אויסגעהאַקט אין פעלזנשטיין, בלייבסט שטיין אַ מינוט אין טיפן שווייגן, די אויגן און אַלע גלידער זאָפן איין דעם שוידער און הייליקייט פון דאָזיקן אָרט.

דאָס איז דער קעלער פון אומקום.

אַלטע שטיינערנע געביידעס מיט פאַרגעלטע וועגט פון דרויסן. אינע־ווייניק זענען די געוועלבטע סופיטן געפאַרבט אויף שוואַרץ. די צענדליקער און הונדערטער ליכטלעך, וועלכע זענען צוגעקלעפט צו די וועגט און סופיטן, זענען נישט אומשטאַנד מילדער צו מאַכן די אומעטיקע טונקלקייט, וואָס הערשט אין די אַלע צימערן.

עס זעט אויס ווי אַרום די קליינע פלעמלעך וואָלטן געפלאַטערט די נשמות פון די מיליאָנען אומגעקומענע און די פילסט וווּ עס טריפט דאָס בלוט, עס פרירט און זידט, פאַרבאָרגן צווישן די שטיינערנע וועגט.

דור נאָך דור וועט דאָ קומען, דערפילן דאָס קאָכן און זידן פון אייגע־נעם בלוט, איבערלעבן די שעה פון שטומען טראַכטן איבער דעם גורל פון זיין פאָלק אין די הענט פון רוצחים.

דער קעלער פון אומקום, דער זכר נאָך זעקס מיליאָן ברידער, וועלכע זענען אומגעקומען דורך דער גרויזאַמסטער האַנט פון אַלע צייטן.

דאָס אַש צימער.

אין ריזיקע ערדענע קריגן ליגן די צעריסענע פאַרמעטן, שטיקער הייליקע מגילות, וועלכע זענען איבערגעבליבן אין די פאַרטיליקטע קהילות. גרויסע שוואַרצע אותיות רופן:

„אבינו מלכנו, עשה למען באים באש ובמים על קידוש השם".

ווידער פאַלט דיין בליק אויף וועלטער, וואָס שרייען:

„ארץ, אַל תכסי דמי ואַל יהיה מקום לזעקתי".

אין איין גרויסן גלעזערנעם קאַסטן שטייען דרייסיק ערדענע טעפלעך אין וויסע בלויע און שוואַרצע פאַסן, אַזוי ווי די מלבושים, וואָס עס האָבן געטראָגן די מענטשן אין די טויטלאַגערן. אין די דאָזיקע ערדענע טעפלעך גיפינט זיך אַש פון דערמאָרדעטע יידן.

באַלד פאַלט דיין בליק אויך אויף די אַנדערע זאַכן, וואָס אָטעמען מיט גרויל און שוידער. אין פשוטן גלעזערנעם סלאָי געפינט זיך דער ציקלאָן, מיט וועלכן מען האָט געמאָרדעט אונדזערע מאַמעס, טאַטעס, שוועסטער און ברידער. אָט ליגן די שטיקלעך גלבלעכע זייף, געמאַכט פונעם פעטס, מילך און בלוט פון די דערמאָרדעטע. אויף זיי געפינט זיך דער עטיקעט „זייף צום וואַשן פון מינכענער פראָדוקציע", „בעסטער זייף צום ראַזירן".

ווידער שווינדלט פאַר די אויגן אַ סלאָי מיט גיפטיקן גאַז, מיט אַ באַרימערישן עטיקעט פון אַ סקעלעט, אַ קאָפּ מיט צוויי געקרייציקטע ביינער.

טויט, דער אָטעם פון גרויזאַמען

מאַסן מאָרד שוועבט אין דעם צימער, מאַכט פול די לופט צווישן דעם געוועלבטן שוואַרצן סופיט און שטיינערנע וועגט.

ווידער אָן אַ שיעור ערדענע קרוגן מיט פאַרמעטענע מגילות, באַדעקט מיט פּרוכתן פון ארון קודשער, פון יענע קהילות, מיט טליתים, וואָס זענען פאַרפלעקט מיט דעם בלוט פון די אומגעקומענע. דאָס גרויסע צימער איז פון דער פאָדלאָגע ביזן סופיט, אַלע וועגט, פאַרדעקט מיט טאָוולען פון יידישע קהילות פון וועלכע די מצבות זענען דער איינציקער זכר. דו גייסט און לייענסט מיט פיבערדיקע אויגן: „צום אָנדענק פון די קדושים אין לובאַוויטש... פינסק... מינסק... איזשביצע... טשישזשעווע... פלאָצק... קאַרלין... לאַשיץ... און אַזוי צימער נאָך צימער.

איצט איז צוגעקומען אויך דער נאָמען פון אונדזער שטעטל — טאַרנאָגראָד.

לאָמיר ווייטער גיין איבער די צימערן און איינזאַפן אין זיך דעם גרויל פון פאַרגאַנגענע טעג. אָט איז אַ ספר תורה אין אַ גלעזערנער שאַפע, פאַרפלעקט מיט בלוט. דער אַלטער רב, וואָס האָט געהאַלטן דאָס ספר איז דערשאָסן געוואָרן און זיין בלוט האָט פאַרפלעקט די פאַרמעטן.

אָט איז אַ פרוכת פון אַן ארון קודש, וואָס איז אָפגעראַטעוועט געוואָרן פון אַ טויטן לאַגער. דאָרט האָבן צענדליקער יידן מיטגעברענגט מיט זיך שטיקלעך פון פאַרשידענע פרוכתן. שפּעטער זענען די שטיקלעך מיט גרויס ליבשאַפט צונויפגעבונדן, צונויפגעוועבט געוואָרן.

ווידער איז אַ גלעזערנער קאַסטן, אַ הייליק מענטעלע, וואָס עס האָבן צונויפגענייט די... היטלעריסטן. אַזאַ מאָדע איז געווען בייַ זיי דעמאָלט צו פיניקן די יידן דורך אָפשפּאָטן פון זייערע הייליקייטן. מאָדנע, בויגסט זיך איין און לייענסט דורך דאָס געשריבענע און זעסט, אַז דאָס איז די פּרשה „כי תבוא", די פּרשה פון דער תוכחה.

אָט זענען די געלע מגן דודס מיט דער אויפשריפט פון שאַנד און שטאָלץ „יודע", דער סימבאָל פון איזאָלאַציע און פאַרניכטונג, וואָס איז היינט דער סימבאָל פון אונדזער נאַציאָנאַלער ווידעראויפלעבונג.

אויף אַ צווייט אָרט זעסטו די געלט־פאַפּירן מיט דער אויפשריפט „בלויז פאַר יידן".

דאָס געלט פון געטאָ.

גייסט ווייטער מיט שמאָלע טרעפ צו דער קליינער שול אויפן העכסטן שטאָק, זעסט דאָרט דעם פּרוכת, געוועבט מיט תורה־ווערטער, פאַרדעקט מיט טויזנטער אונטערשריפטן פון באַזוכער פון פאַרשידענע שטעט אין ישראל און פון גאָר דער וועלט.

ק. שמעון

מצבת הזכרון במרתף השואה על הר־ציון בכירת ישראל, ירושלים

אנדענק־טאוול אין „מרתף השואה" אויפן הר־ציון, אין ירושלים

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים, דיין אלמנות ואבי יתומים
אל נא תחשה ותתאפק לדם ישראל
שנשפך כמים. תן מנוחה נכונה על כנפי
השכינה, במעלות קדושים וטהורים
כזוהר הרקיע מזהירים של אלפי קדושי

שרנוגרוד והסביבה

אנשים ונשים, ילדים וילדות שנהרגו
ונשחטו, נשרפו ונטבעו, נחנקו ונקברו
חיים, כולם קדושים וטהורים.
ארץ אל תכסי דמם!

אשא קינה ונהי

טרנוגרוד עירתי, שותק, חונק אנקת כל חי,
עליך אשא קינה ונהי, אך לא שותקו שאגות־דוי,
על יהודיך כי אינם, שאגו טהורים מדור לדור;
על חורבנם ואבדנם. אותם לעד נזכור.

לזכרם הקדוש
נקדיש זכרונותנו,
נתפלל קדיש
ונקדיש זכרונותנו.

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה,
כי בלעוני זרים כעוגה בלי הפוכה.

התחלת הפיוט „עשרה הרוגי מלכות"
בעבודת יום־הכפורים

א ל ה א ז כ ר ה

אי אפשר לתאר במלים את חורבנו של עם ישראל בשנות ת״ש — תש״ה.

אי אפשר כלל למצוא ביטוי הולם לגודל צערנו על אבדן ששת המיליונים יהודים, קדושים וטהורים, שעלו על המוקד בתקופת החורבן הנורא של יהודי אירופה.

אי אפשר למצוא איש שיוכל לקונן את קינת החורבן הזה.

אי אפשר לנו לעשות כעת דבר בשביל קדושים אלה.

אי אפשר אפילו להקים מצבה על קברם, כי הזדים הארורים שרצחו אותם, שרפו את גופותיהם ולא נודע אנה הלך אפרם.

אבל אי אפשר לנו לשכוח אותם!

אם כי מצבת אבן לא נוכל להקים על קבריהם, הרי יש לאל ידנו להעמיד להם מצבה רוחנית.

מצבה זו — תולדות העיר וזכרונות אנשיה — היא נר לזכרם, למען יחיה לעולמי עד.

ונסיים בתפילה שהיא גם סופו של הפיוט עשרת הרוגי מלכות" ליום הכפורים:

חנון, הביטה ממרומים,

תשפוכת דם צדיקים ותמצית דמים

תראה בפרגודך והעבר כתמים,

מלך יושב על כסא רחמים!

על הסף

איננו מתימרים להציב מזכרת מלאה לישוב היהודי העתיק בעירנו; ראויה וזכאית טרנוגרוד לגל־עד מושלם יותר. בספר זה שלפנינו אנו מתיחדים עם זכרם הקדוש של בני עירנו היקרים שהושמדו בצורה כה איומה ומחרידה שאין מלים בפי אנוש לתארה ולכנותה בשם.

דאגנו להקיף, בעיקר, את החומר על טרנוגרוד, שאך זה היתה בחיים, ולמרבה הצער והדאבון — איננה עוד. שאיפתנו היתה לתאר ולהנציח את טרנוגרוד שעודנה חיה בנו, שעדיין היא עצמנו ובשרנו.

טרנוגרוד היהודית היתה ואיננה עוד. יחד עם יהודיה נמחתה מעל פני האדמה ללא עקבות. ואין כל אפשרות לגלות את כל הלוט מעל פני עברה.

לזאת התכוונו האויבים ובמידה רבה הצליחה מזימתם.

המקור היחידי המאפשר לנו לשוות לנגדנו, במידה הראויה, את קטעי עברנו הקרוב, הוא כוח הזכרון האנושי. לפיכך, התאמצנו לשאוב ממעין זה, לשזר פרקים מחיי העיירה, חיי עמל ויצירה, חיי חומר ורוח, חיים תוססים לכל צורותיהם ותקופותיהם.

הדורות הבאים ימצאו בספר זה, כבכל ספרי הזכרון לקרבנות השואה, עדות וראי למה שהיה בתפוצות אירופה, לפני החורבן הגדול ובטרם נמחה כל זכר לחיים היהודיים שם.

ומצאנו בעבודה הזאת מעין נחמה פורתא ביגוננו ושמירה על העבר שלא ישתכח מן הלב בדורות יבואו.

לא עת היא בדורנו אשר ראה את השואה בשבט עברתה למסכת גדולה. אך בקרב פרקי הציון לעוצם שברנו ולעוצם רשעות מרצחינו הזידונים, יעלה ויבוא גם זה הזכרון בספר, גל־עד זה לטרנוגרוד עירתנו.

והיה אם ישאל השואל לקהילת טרנוגרוד ההרוסה, אם יש לה עוד שם וזכר בלב בניה, יגיד לו המגיד: אדרבה, פתח את הספר הזה וקרא בו.

הלא כעבור בין בתרי־לב כן עובר אתה בין דפי הספר הזה, אשר בו לבבות מפעמים ומתרפקים על דורות האבות ועל חזיון הנופים.

קרא וראה כי חן העירה על בניה וכי כחותם היא קבועה בלבבותינו.

ויען כי חיה היא בלב בניה אות הוא, כי נכונו לה חיי עולמים בתולדות עמנו.

קדוש הוא הסבל היהודי וקדוש הוא הדם השפוך, זועק הוא אלינו וקול זעקו לא ידום.

יהא נא „ספר טרנוגרוד" מעין גשר בין העבר שנפסק באכזריות כה רבה, ובין העתיד ששמשו עולה לעינינו; יזכיר לנו מה אנו צריכים לקחת מן האתמול ולמסור אל המחר.

יהא הספר גל־עד וזכרון עולם!

יתגדל ויתקדש...

ועד הספר

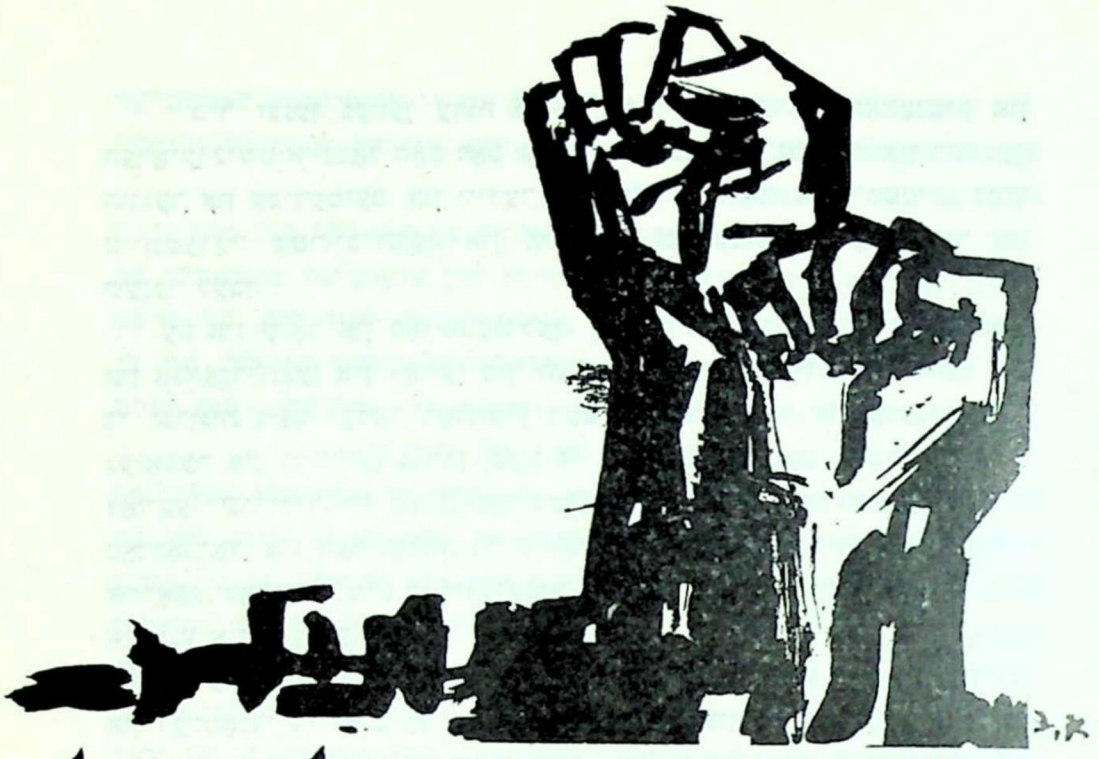

זכור את אשר עשה לך עמלק

טאַרנאָגראָד, ווי הונדערטער אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן, איז שוין היינט אַ פאַרגאַנגענע יידישע וועלט און דאָס יזכור־בוך איז אַ מצבה נאָך דעם שיינעם יידישן לעבן, וואָס האָט זיך דאָרט געפירט אין משך פון הונדערטער יאָרן. דאָס איז אַ נאָסטאַלגיש בוך, אַ בוך פון צוגעבונדנקייט און בענקשאַפט, פון פאַרביטערטן יידישן געמיט, פון עטלעכע צענדליק פאַריתומטע זין און טעכטער פון דער חרוב־געווארענער יידישער קהילה.

די געשיכטע פון יידן אין טאַרנאָגראָד איז ווי די גאַנצע יידישע געשיכטע דורכגעפלאָכטן מיט גזירות און בלבולים, רדיפות און קידוש השם. נישט קיין גיבורים און וועלט־דערהאַבערער, נאָר אַ ציבור פון אַנגעווייטיקטע, דערשלאָגענע, אָבער אינעם צער און חשכות פונעם לעבן אין שטעטל האָבן זיך אַנטפלעקט מענטשלעכע דימענטן, ריינע און גרויסע יידישע הערצער.

עס האָט זיך געפונדעוועט און פאַרפעסטיקט די יידישע קהילה. עס האָבן זיך געביטן טרויער און פרייד, אומעטיקע און זוניקע טעג, שוואַרצע און העלע פלעקן — צווישן פאַרבן, וועלכע האָבן באַגלייט דאָס פריוואַטע, געזעלשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן ביז צום אויסברוך פון דער ברוינער מגיפה, וואָס האָט דערפירט צום פולשטענדקן אומקום.

מיר זענען געווען עדות פון גרויסע וווּנדער, פון ראַמאַנטיק און הערׂאיק. נישט איינמאָל האָט דאָס שטעטל דורכגעמאַכט שריפות און רואינען, הונגער און עפּידעמיעס, און ווידער — נסים, דערוואַכונג, אויפשטייג, דורך טויזנטערליי שטרויכלונגען, אין אייביקער שטרעבונג צו אַ בעסער און שענער לעבן.

עס איז קלאָר און פאַרשטענדלעך, אַז אין די מערסטע פאַרצייכענונגען און אָפּהאַנדלונגען אין דאָזיקן בוך הערט מען דאָס געווײַן פון אבלים; אין די זכרונות וועט יעדער דערהערן דעם טאָן פון הספד און עלעגיע, דעם געיאָמער פון גרויליקן חורבן. פאַר די אָנטיילנעמער אין אויפשטעלן דאָס דאָזיקע יזכור־בוך, די מצבה נאָך דער פאַרטיליקטער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד, איז דער חורבן, ווי די אַלגעמיינע טראַגעדיע פון די יידן אין אייראָפּע, פאַרבונדן מיט פערזענלעכער טראַגעדיע, מיט אייביקן טרויער נאָך אייגענע און נאָענטע.

דערפאַר טרעפן זיך אפשר דאָ און דאָרט איבערחזרונגען פון באַשרייבן און דערמאָנען די זעלביקע ענינים, געשעענישן און פּערזאָנען, אָבער איינס דאָס צווייטע דערגענצט און שאַפט דאָס בילד פונעם גאַנצן לעבנס־שטייגער, פון די אָנטוישונגען און דערגרייכונגען.

אַלץ צוזאַמען דערציילט וויפל מיר האָבן פאַרלוירן, ווי גרויס און ממש אומבאַגרייפלעך עס איז דער פאַרלוסט.

כאַראַקטעריסטיש פאַר אַלעם, וואָס וועט דערציילט אין דאָזיקן בוך, איז די וואַרעמקייט, מיט וועלכער דאָס אַלץ איז איבערגעגעבן. דאָס איז די וואַרעמקייט פונעם טאַרנאָגראָדער יידן, וועגן וועלכער עס האָבן זיך דערציילט די פליטים פון אָנדערע שטעט, וואָס זענען דורכגעגאַנגען טאַרנאָגראָד אין די מלחמה־טעג און האָבן זיך באַגעגנט מיט די וואַרעמע יידישע הערצער פון די טאַרנאָגראָדער איינווינער. זייער טיף האָט עס זיך געמוזט אייַנ־קריצן אין זייער זכרון און געמיט, אַז זיי האָבן עס מיט אַזויפיל ליבשאַפט דערמאָנט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועו זיי האָבן זיך געפונען אין די סיבירער טייגעס און קאָזאַכסטאַנער סטעפּעס.

די דאָזיקע וואַרעמקייט היטן אָפּ די טאַרנאָגראָדער יידן אין די וויטסטע מקומות און טראָגן זי אין האַרצן צוזאַמען מיט דער בענקשאַפט נאָך דער פאַרלוירענער, פאַרניכטעטער וועלט מיט איר אַמאָליקן יידישן שטייגער. דאָס האָט אינספּירירט פּשוטע פאָלקס־מענטשן, וואָס האָבן קיינמאָל נישט געחלומט צו ווערן שרייבער, היסטאָריקער, בלויז די אויפטרייסלנדיקע יסורים אין אָנבליק פון דעם שוידערלעכן אומקום האָט זיי געמאַכט רעדעוודיק.

און זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן אייניקע פון די טיכטיקסטע פֿאַרשטייער פון די טאַרנאָגראָדער יידן, וואָס האָבן מיט אַזויפיל איבערגעגעבנקייט געהאָלפן שאַפֿן דאָס דאָזיקע בוך:

נחום קרומערקאַפֿ, וועמענס מאַטעריאַל עס איז דער רוב מנין ובנין פונעם ספר, אַן זיין ליידנשאַפֿטלעכן ווילן און ענערגישע טעטיקייט עס וואָלט נישט געשאַפֿן געוואָרן דאָס טאַרנאָגראָדער יזכור־בוך. פון אַלעם וואָס ער אַליין שרייבט שלאָגט אַ פֿאַרליבטקייט אינעם שטעטל, אין די אַלערליי אינסטיטוציעס און מענטשן, וועלכע ער שילדערט. מען פילט זיין אינערלעכע פֿאַרבינדונג מיטן לעבן פון שטעטל.

וועג מען באַקענט זיך נעכענטער מיט נחום קרומערקאַפֿס אַמאָליקער געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט אין טאַרנאָגראָד, נאָך פון די צייטן, וועג ער איז געווען ביבליאָטעק־סעקרעטאַר, קומט מען צום אויספֿיר, אַז עס זענען פֿאַראַן טראַדיציעס, וואָס האָבן שוין אַ כּבֿוד זיך עקשנותדיק איינצוהאַלטן אפילו, וועג דער מענטש האָט דורכגעמאַכט שווערע און בייזע שטורעמס. אין זיין אַרבעט פֿאַרן יזכור־בוך האָט נחום קרומערקאַפֿ זיך אַנטפּלעקט אין זיין גאַנצער געזעלשאַפֿטלעכער אחריות. שוין אָפּגערעדט פון דער גרויסער אַרבעט, וואָס ער האָט אַליין אָנגעשריבן, האָט ער זיך מיטן גאַנצן ברען אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט פון שאַפן די מאַטעריעלע מיטלען פֿאַר אַרויסגעבן דאָס בוך. דער דאָזיקער וועג איז נישט געווען פֿאַר אים קיין וועג פון לאָרבער־קרענץ, נאָר אַ וועג אַ דאָרנדיקער. ער איז אָבער געבענטשט מיט טיפן גלויבן און האָט דעם כוח צו באַווירקן אויך אַנדערע און אָנשטעקן זיי מיט דעם טיפן גלויבן. אויפן דאָזיקן וועג איז ער געגאַנגען סיי בעת זיין אויפהאַלטן זיך אין ישראל, ווו ער האָט מיטגעווירקט אויך פֿאַרן שטעלן די מצבה אויפן הר־ציון, אין מרתף השואה, סיי אין אַמעריקע, ווו ער האָט אַוועקגעגעבן אַ סך מי און אַרבעט פֿאַרן רעאַליזירן זיין חלום — דאָס אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך נאָך דער חרוב־געוואָרענער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד.

מאיר רינגער, דער פֿאָרזיצער פון דער טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפֿט אין ישראל און די נשמה פונעם בוך־קאָמיטעט, איז ווי געבוירן פֿאַר וויכטיקע מיסיעס, פֿאַר פליכטן פון גרויסער פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט. נאָך אין טאַרנאָגראָד איז ער געווען פון די פּירער פון דער ציוניסטישער יוגנט, איז נאָך פון די ערשטע חלוצים, וואָס האָבן עולה געווען קיין ישראל. אין דער אַרבעט פון שאַפן און קלויבן דאָס מאַטעריאַל פֿאַרן יזכור־בוך האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין נאַטירלעכער אינטעליגענץ, און ווייל ער איז דערצו נאָך געבענטשט מיטן אַנאַליטישן שכל פון אַ למדן און מיט

אַ געזעצטן טעמפּעראַמענט, איז זיין הילף פאַרן יזכור־בוך, אויף די באַראַטונגען, זיצונגען און פּריוואַטע שמועסן, געווען פון גרויסער באַדייטונג און ברכה אין צוזאַמענאַרבעט מיט אים.

שמואל חפר (ספר), משה שפרונג, שמואל פוטער, חיים באַרנשטיין, צבי בן־אפרים (יחיאל הערינג). יעדער פון זיי פאַרדינט אַ באַזונדערע אָפּשאַצונג און אַ באַזונדערן לויב. אין זייער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, אין זייער האַרציקער חברישקייט און אידעאַליזם געפינט מען

1־טע רייִ, פון רעכטס אויף לינקס: שמואל חפר, מאיר רינגער, נחום קרומערקאָפּ.

2־טע רייִ: שמואל פוטער, צבי בן־אפרים (יחיאל הערינג), מ. שפרונג, ח. באַרנשטיין.

די דאָזיקע מענטשן, וואָס שטעלן מיט זיך פאַר דעם ועד פונעם „ארגון יוצאי טרנוגרוד בישראל", האָבן זיך מיטן גאַנצן ברען אָפּגעגעבן דער אַרבעט פון אַרגאַניזירן און זאַמלען די מאַטעריאַלן פאַרן יזכור־בוך, האָבן מיט אַ סך התלהבות באַזיגט אינערלעכע און אויסערלעכע שוועריקייטן, איינגעשפּאַנט זיך אין אַלע וואָכעדיקע טעטיקייטן, וואָס זענען געווידמעט דער הייליקער אַרבעט פון פאַר־אייביקן דעם אָנדענק פון די קדושים.

די שליסלען צו זייער איצטיקער איבער־געגעבנקייט פאַר דער אַרבעט ביים יזכור־בוך, פאַר דעם שלימותדיקן אויספירן יעדע אויפגאַבע, וואָס יעדער פון זיי האָט אויף זיך פרייוויליק גענומען.

זהבה שפרונג, וועמענס הילף אין דער אַרבעט פאַרן בוך אימפּאָנירט נאָך מער דערפאַר, וואָס אַליין שטאַמט זי נישט פון טאַרנאָגראָד, נאָר

האָט אַלץ געטון אַלס פרוי פון דעם ענערגישן משה שפרונג, וועלכער האָט געהערט צו די איניציאַטאָרן פון דער ערשטער אזכרה נאָך די קדושי טאַרנאָגראָד. ער איז געקומען אהער ווי אַ סאָלדאַט פון דער פּוילישער אַרמיי פון געזעראַל אַנדערס און איז שוין געבליבן אין תל־אביב, ווו ער האָט זיך באַקענט מיט זהבהן. זי איז געקומען קיין ארץ־ישראל פון דראָבניק, נעבן פלאָצק, אין יאָר 1936, באַזעצט זיך אין גבעתיים, וואָס איז נאָך דעמאָלט געווען אַ מושבה און זינט זי האָט חתונה געהאַט לעבט זי מיט דעם טיפן אוּן צאַפלדיקן אינטערעס פון איר מאַן פאַר אַלעם וואָס האָט אַ שייכות מיט פאַראייביקן דעם אַנדענק פון טאַרנאָגראָדער קדושים.

אויף אַלע זיצונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין זייער שטוב, האָבן די אָנטיילנעמער געפילט די האַרציקע וואַרעמקייט פון דער דאָזיקער פרוי, וועלכער עס איז געווארן אַזוי נאָענט די וועלט פון די טאַראָגראָדער יידן, זייערע זכרונות, איבער־לעבונגען און אויך זאָרגן פאַר דער מצבה נאָך די אומגעקומענע, דער אָנדענק זאָל פאַראייביקט ווערן מיט גרעסטן יראת הכבוד, דאָס בוך זאָל האָבן דעם געהעריקן אויסזען און פאַרנעם. געווים זעט זי אין דעם בוך דעם שכר פאַר איר מיפולער מיטהילף.

די דאָזיקע אַלע מענטשן, וואָס האָבן געטאָן אַלץ, וואָס איז געווען אין זייער יכולת, אַז דאָס ספר זאָל אַרויסקומען ווי אַמשענסטן און ווי אַמפולסטן און קענען דינען ווי אַ ווירדיקער מאָנומענט פאַר דער פאַר־שניטענער יידישער קהילה טאַראָגראָד — דריק איך אויס מיין טיפסטע אָנערקענונג.

אויך דריק זיי אויס מיין באַזונדערן דאַנק פאַר דעם געזואַלדיקן אינטערעס, וואָס זיי האָבן אַרויסגעוויזן אין דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט און פאַר זייער אַקטיוו פאַרשטענדעניש פאַר אַלע מיינע פאָדערונגען בעת די פאַרשידענע פאַזן פון מיין אַרבעט איבערן דאָזיקן בוך.. עס איז גרויס זייער פאַרדינסט אין דעם לעצטן אָפּטיי פון בוך, דעם יזכור פון די נעמען, וואָס זיי האָבן צונויפגעשטעלט מיט גרויס מי און יראת הכבוד. זאָל דער ווירדיקער פאַרנעם פונעם „ספר טאַרנאָגראָד" זיין דער שכר פאַר זייער מי.

דאָס איז דער שכר פון דער שארית הפליטה פון דער טאַרנאָגראָדער יידישער קהילה, פון די וואָס האָבן זוכה געווען אָפּגעראַטעוועט צו ווערן פון דער גרויסער שריפה און האָבן שטענדיק פאַר די אויגן דעם אור־אַלטן

געבאָט, וואָס איז געבליבן פאַר אונדז אויסגעקריצט מיט אותיות פון פייער און בלוט: „זכור את אשר עשה לך עמלק" — דער עמלק פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט.

דאָס איז אייגנטלעך די ראָל און באַשטימונג פון דאָזיקן בוך: נישט סתם זכרונות פון דער ווייטער און נאָענטער פאַרגאַנגענהייט, נישט בלויז אַן אָנדענק־ליכט פאַר די לויטערע און הייליקע נשמות, וועלכע זענען אומגעקומען דורך אַלערלייַ שוידערלעכסטע טויטן. פאַרצייכענענדיק זייערע זכרונות האָבן די טאַרנאָגראָדער יידן געפילט די באַדערפענישׂ אַרויסצוברענגען די באַזונדערע ליכטיקייט פון די יידישע פאָלקס־מענטשן אין שטעטל. זאָל עס די קומענדיקע דורות געבן די טיפע אַנונג פון דער אומגעבראַכטער שיינקייט.

זאָל דאָס יזכור־בוך זיין אַ שטענדיקע דערמאַנונג לדורי־דורות, וועלכע וועלן זען אין דאָזיקן בוך אַ דאָקומענט און אַ שפיגל פון אַ שיין שטייגער־לעבן, וואָס איז מער נישטאָ.

זאָל דאָס געשריי, וואָס גייט אויף פון דאָזיקן בוך, נישט פאַרשטילט ווערן און נישט אויפהערן צו מאָנען ביז דורי־דורות.

יתגדל ויתקדש, יידיש טאַרנאָגראָד און בדמיך חיי!

שמעון קאַנץ

מאיר רינגר

היה היתה קהלת טרנוגרוד

בחרדת קודש ניגש אל המלאכה, להקים מצבה ולהנציח את זכר קדושינו, קדושי העיר טרניגרוד, פלך לובלין שבפולין, ובפי תפילה חרישית: יהי רצון שלא נכשל, שנצליח לגלות את מקור היופי והטוהר, את הכח המוסרי, שבזכותם יכולנו לעמוד במשך כל הדורות, נגד כל גל של זדון הבא לבלענו, והודות להם הוכיחו בימי בהלה ומבוכה מסירות־נפש ואומץ־לב וקדשו את שם ישראל ברבים.

במשך כל הדורות שאבותינו חיו בתפוצות הגולה, הם עמלו קשה, יצרו יש מאין והתפרנסו מעמל כפיהם, הקימו בתי מגורים, בתי עסק שונים, בתי מוסדות צבוריים לתפארת. לקחו חבל בחיי המדינה, תרמו מכספם ומדמם לתועלת המדינה. בתור אזרחים ישרים, מילאו את כל חובות המדינה, עם כל זה, ראו אותם העמים שבתוכם שכנו, כזרים לכל דבר, ולמנצלי העם והמדינה, ולכן גם אחינו חיו שם בפחד מעלילות השוא. והפרעות שנעשו לתופעות רגילות בחייהם. מדי פעם בפעם היו חייהם הפקר ללעג ולקלס, להרג, שוד וביזה עד שנשפך עליהם הזעם וכל מה שעמלו ויצרו במשך כל הדורות נהרס בין־יום, מטף עד זקן נספו בכל מיני מיתות משונות ע"י ממשלת הרשע הגרמנית ועוזריהם ימ"ש.

לפי מושגינו קיימים שני מיני גבורה: א) גבורה פיזית, כגון זה המרים משקלות או משאות כבדים, או זה הכופף בידיו מוטות ברזל, ב) גבורה נפשית, כגון גבור מלחמה, או מעין זה שמלמדת אותנו המשנה, „איזהו גבור הכובש את יצרו" בכל מיני מצבים כמובן. אבל את הגבורה שהראו משפחות יהודיות בזמן שחיו ביער עם ילדיהן וטפן, שברחו לשם בתקופת ההשמדה, מפני המרצחים הנאציים, גבורה שכזאת עוד לא נכתבה, ואף עוד לא עלה על דעת מישהו לתארה, כי אחרי שעברו כבר אלפי שנים מאז שעזב האדם הקדמון את היער ועבר לגור למקום ישוב, היה ידוע לכל בר־בר־רב, שהיער הוא מקום משכנם של החיות ולא של בני האדם.

עם כל זה, היהודים שבקשו מנוס ומפלט להצלתם בחרו ביער, לחיות שם מתחת לכיפת השמים, וגם שם חיו בפחד תמידי, לא רק מהאויב האכזרי שממנו ברחו או מחיות היער, או מהקור השלג והגשם, או מהרעב שהציק להם בלי הרף, או מזה שהיו קרועים בלואים ויחפים, אלא גם מאלה שנקראו פרטיזאנים, ושהם בעצמם ברחו ליער מפני אותו האויב האכזרי, בכדי ללחום בו, גם הפרטיזאנים האלה התנכלו, התנפלו ושפכו את דמם של היהודים, שכניהם ליער ואחיהם לצרה.

והנה קראנו את כתב היד ביומן "אוד מוצל מאש" שנכתב ע"י אברהם הולר מכפר לוקוב, על כל מה שעבר עליו, ועל משפחתו לפני מנוסתם ליער, ואחר כך על החיים ביער, של שתי המשפחות, של הולר ושל אפרים לומרמן על ילדיהן וטפן, על הסבל האיום שעבר עליהם, וכן על הנסים שקרו להם כל יום וכל שעה, ואחר כך, בגמר המלחמה, כשניסו להתחיל בחיים מחדש, לא נתנו להם שכניהם הפולניים לבנות את קניהם ההרוסים וחייהם נעשו שוב הפקר וקרו גם מקרי רצח. יד אימים נתלפפה מסביבם כצבת ענקית ובאין ברירה עזבו את עירם.

ברחו מטרניגרוד וברחו מפולין.

אף יהודי אחד לא נשאר בטרניגרוד. גם אלה שחזרו מרוסיה, לא מצאו להם מקום בארץ־מוצאם. חלק מהשרידים מצא מחסה באמריקה הצפונית והדרומית גם במערב־אירופה והרוב פנה לשער העליה.

החלק הכי גדול משרידי טרניגרוד נקלט בארץ. כולם מצאו את ביתם במדינת ישראל העצמאית, המעניקה להם תחושת חירות ועצמאות אנושית לאומית וידיהם בכל שטחי החיים של האומה והמדינה, בעיר, בכפר ובמעשי הפיתוח.

באו מוכים והרוסים, קרועים ובלויים, ונהפכו להיות שותפים לנושאי האחריות היום־יומית למדינה שהוקמה ומתפתחת, קבלו ברצון את כל החובות והקרבנות הקשים, קשרו את חייהם ואת עתידם עם העם וארצו.

השרידים שנצלו ועלו לישראל מרגישים את החובה המוטלת עליהם להזכיר ולספר לדורות הבאים על הנאהבים והיקרים שהושמדו, על תולדות העיירה וחורבנה.

יהיו נא השורות המעטות האלו כאבן במצבת הזכרון לטרניגרוד עיירתנו.

היה היתה קהלת טרניגרוד ואיננה עוד.

בידי רוצחים גרמניים נגדעה מגזע רב־ענפים של יהדות פולין.

זכרה נשאר בלבותיהם של עשרות שרידיה המפוזרים בכל העולם, שרובם נקלטו במולדת, במדינת ישראל.

אמאל איז געווען א יידישע קהילה אין טארנאגראד

מיט הייליקן ציטער טרעטן מיר צו צו דער אַרבעט, צום אויפ־שטעלן די בוך־מצבה און פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע קדושים, די קדושים פון דער שטאָט טאַרנאָגראָד, און מיינע ליפן שעפטשען אַ שטילע תפילה: יהי רצון, אַז מיר זאָלן נישט געשטרויכלט ווערן, אַז עס זאָל אונדז געלונגען אויפצודעקן דעם קוואַל פון לויטערער שיינקייט, דעם מאָראַלישן כוח און אויסדויער, וואָס האָבן אונדז געהאָלפן איבער־האַלטן אין משך פון דורות די כוואַליעס פון שלעכטס און רשעות, וואָס האָבן אונדז געדראָט צו פאַרפלייצן און אין די שוועלסטע צייטן פון בהלה און גרויל האָבן מיר באַוויזן מסירות־נפש און געוואַגטקייט, קרבנות־גרייטקייט און קידוש השם.

אין משך פון די אַלע דורות, וואָס אונדזערע עלטערן האָבן געלעבט אין גלות, האָבן זיי שווער געאַרבעט און געשאַפן אַ יש מאין, אויפגעשטעלט ווי־נונגען, געשעפטן און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, האָבן געגומען אָנטייל אינעם וויכטשאַפטלעכן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון לאַנד, זענען געווען גוטע און טרייע בירגער, און דאָך האָבן די פעלקער, צווישן וועלכע זיי האָבן געלעבט, געקוקט אויף זיי ווי אויף פרעמדע, ווי אויף פאַראַזיטן. פון דאַנען האָט זיך געגומען דער שטענדיקער פחד פאַר פאַלשע בילבולים, פאַר פאָגראָמען, וועלכע זענען געווארן אַ געוויינלעכע דערשיינונג אין זייער לעבן. פון צייט צו צייט איז זייער לעבן געווארן הפקר פאַר חוזק און שפאָט, פאַר רויב און מאָרד, ביז עס איז אויסגעגאָסן געווארן אויף זיי דער צארן און אַלץ וואָס זיי האָבן געשאַפן אין משך פון דורות איז געווארן חרוב און צעשמעטערט, קינד און אַלט זענען אומגעקומען אין אַלערליי מיתות משונות דורך די מערדערישע דייטשן און זייערע צוהעלפער.

צוויי מינים גבורה זענען פאַראַן: א) פיזישע גבורה, וואָס דריקט זיך אויס אין אומגעווייגלעכער פיזישער קראַפט צו הייבן שווערע געוויכטן

און משאות, צו ברעכן אייזן מיט די בלויזע הענט; ב) פסיכישע גבורה, וואָס קומט צום אויסדרוק אין קאַמף, אין פאַרשידענע צושטאַנדן. אָבער די גבורה וואָס די יידן האָבן באַוויזן אין יענער שוידערלעכער צייט איז נאָכנישט באַשריבן געוואָרן עס זענען נאָך נישטאָ די ווערטער, מיט וועלכע מ׳זאָל זי קענען שילדערן. די יידן האָבן געקעמפט אין געטאָ און אין די וועלדער, וווּ זיי האָבן געלעבט אין שטענדיקער שרעק, פאַר דעם גרויזאַמען היטלעריסטישן שונא מער ווי פאַר די חיות אין וואַלד, אָדער פאַר קעלט און רעגן, פאַרן הונגער, וואָס האָט זיי נישט אויפגעהערט צו מאַטערן.

די טאַרנאָפאָלער יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן אין די וועלדער, האָבן זיך געמוזט היטן אויך פאַר די פוילישע פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געיאָגט געוואָרן דורכן זעלבן היטלעריסטישן שונא. מיר וועלן אין דאָזיקן בוך לייענען דאָס טאָג־בוך פון אברהם האלער, וואָס דערציילט וועגן די איבערלעבונגען פון אים מיט זיין משפחה, פון אַנדערע יידישע משפחות, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן אין וואַלד, וועגן זייערע מוראדיקע ליידן און וועגן די נסים, וואָס האָבן מיט זיי פאַסירט יעדן טאָג, אין יעדער שעה.

וועגן די מלחמה האָט זיך געענדיקט און זיי האָבן זיך אומגעקערט קיין טאַרנאָגראָד מיט דער האָפענונג אָנצוהייבן אַ נייַ לעבן, אין זייער לעבן נאָך אַלץ געווען הפקר. די פוילישע שכנים האָבן זיי געדראָט און געמאָרדעט, ביז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן פון שטאָט.

זיי זענען אַנטלאָפן פון טאַרנאָגראָד, זענען אַנטלאָפן פון פוילן. דער גרעסטער טייל פון די לעבנגעבליבענע טאַרנאָגראָדער יידן האָט זיך באַזעצט אין ישראל. דערשלאָגענע און צעבראָכענע, טרויערנדיקע נאָכן אומקום פון זייערע נאָענטסטע האָבן די טאַרנאָגראָדער יידן געפינען אין מדינת ישראל זייער היים, זענען געוואָרן שותפים צו דער טאָג־טעגלעכער אחריות פאַר דער אַנטוויקלונג פונעם לאַנד, האָבן פאַרבינדן זייער לעבן און זייער צוקונפט מיט מדינת ישראל, מיטן יידישן פאָלק.

אָלע פילן מיר אין זיך דעם חוב צו דערציילן פאַר די קומענדיקע דורות וועגן דעם לעבן און אומקום פון דער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד. אייביק וועט דער אָנדענק פון דער אומגעקומענער יידישער קהילה לעבן אין אונדזערע הערצער.

מאיר רינגער

תולדות העיר

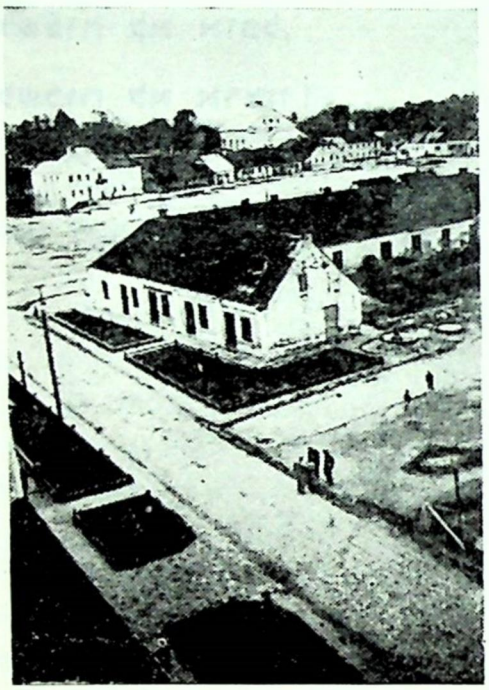

די געשיכטע
פון דער שטאט

...וכל עוד בי ידפק לבי,
וכל עוד לא אדע על מה ולמה
עוללת כל אשר עוללת —
לשכוח לא אוכל,
לשכוח לא ארצה!...

ד. שמעוני

שמעון קאַנץ

העיר בראשיתה

בתולדות פולין ידועה יפה טרנוגרוד, השוכנת סמוך לבילגוריי, על אם הדרך המוליכה ללובלין. כבר בשנת 1241 התחוללו בסביבותיה קרבות עזים נגד הטטרים. למעשה שמשה מבצר נגד פלישות הטטרים, אולם באותה תקופה עוד לא היתה עיר.

טרניגרוד נמנית בין הערים הכי וותיקות בפולניה. העיר היתה עיר חפשית ולא היתה משועבדת לשום שררה, והיתה פעם עיר מבצר.

בתקופה הטרום־נוצרית היתה טרנוגרוד שטח מכוסה יערות גדולים ומוקף בקעות, נהרות וגם ביצות. לשטחים אלה התחילו לחדור מתישבים ממזוביה, קויבי ופומורז׳ה. הסלבים נמשכו הנה הודות לשפע החיות והאדמה הפוריה. במרוצת הזמן התישבו כאן גם יהודים משלזיה ופולין. בפעם הראשונה נזכרו יהודים בטרנוגרוד בתעודה משנת 1455. הידיעות מאותה תקופה הן מעורפלות. מפנקסי לובלין וקרקוב אנו למדים שהיו תקופות, בהן יהודי טרנוגרוד יצאו ללובלין. בשנת 1555 הורחבו בהרבה גבולות הרובע היהודי בלובלין, לאחר שהמלך זיגמונד אוגוסט אישר את שטר־המתנה של הוויבודה מקרקוב והסטארוסטה מלובלין, סטניסלב טנצ׳ינסקי, על שלושה מגרשים שנמסרו לקהילת לובלין. לאחר שנתיים נתן הסטארוסטה הנ״ל במתנה לד״ר יצחק מאי, הרופא הידוע בלובלין, מגרש עם בריכה, והעניק לו זכות להקים עליו בנינים. כתב־המתנה אושר על־ידי המלך בשנת 1566, ועל המגרש הוקמו, בית הכנסת ע״ש מהרש״ל, הישיבה ועוד בנינים. בין המתפללים באותו בית־הכנסת היה יהודי מטרנוגרוד בשם עזריאל.

הודות לזכיונות שקבלו יהודים בשנים אלו, גדל והתרחב הרובע היהודי בלובלין בקצב מהיר. באו לגור שם משפחות בודדות מן הישובים הקרובים והרחוקים וביניהן גם יהודים מטרנוגרוד.

העיר לובלין תפסה מקום חשוב במסחר הפולני כבר במאה הט״ו, בהיותה נקודת־ישוב מרכזית בצומת דרכי המסחר שהובילו מן המערב לצפון ולדרום־מזרח. בזאת לא נפלה חשיבותה מלבוב, ואין פלא בדבר, שירידי לובלין המפורסמים בתקופת פריחתם המאה הט״ז עד מחצית המאה הי״ז) היו מקום־מפגש להמוני סוחרים יהודים מכל הערים ומרכזי המסחר של פולין, וביניהן גם יהודי טרנוגרוד, שהיו נוהגים לערוך את הקניות של סחורות חו״ל ביריד לובלין והיו מביאים ללובלין אריגים מתוצרת־בית, שמנים וגם פרוות.

במחצית השניה של המאה הט״ו אסרו העירונים הפולנים מלחמה במסחר היהודי. האות ניתן ע״י קרקוב, שעוד בשנת 1485 השיגה בדרכי־סחיטה את הסכמת ראש־הקהל לחוזה, שצמצם את המסחר היהודי לסחר של פקדונות שלא נפדו ומוצרים מסויימים של חייטים וכובענים יהודים. סיסמתו של מעמד הסוחרים בקרקוב נתקיימה ונתקבלה במהרה ע״י חבריהם בפוזנא, קוזמיר, פלוצק, לובלין, ובשנת 1521 הגיע הדב רלידי התקשרות בין הערים הראשיות בפולין לשם מאבק נגד המסחר היהודי. ב־30 בדצמבר הוציא המלך פקודה, בסיים של פטריקוב, האוסרת על הרוכלים היהודים לקנות מן האכרים את התבואה שהם מובילים אל העיר, והקובעת ועדת־בוררים לשם חקירת יתר הסעיפים של הקובלנה.

הפקודה הזו הביאה אתה גם ליהודי טרנוגרוד סדרה של הגבלות, שעיקרן היה, איסור מוחלט כמעט של המסחר הקמעוני ותקנות חמורות להגבלת המסחר הסיטוני. עקב מצבו הירוד של הישוב לא נמשכו אליו יהודים.

בתקופה הנסערת של 1648—1660 עברה טרנוגרוד משלטון לשלטון. סוחרים ובעלי־מלאכה התרוששו, ארחות המסחר אזלו. בשנת 1672 ניתך על טרנוגרוד אסון חדש, בפשיטת הטטרים והעיר נחרבה כולה.

במשך תקופה קצרה נבנתה מחדש ואז שככה, כנראה, המלחמה נגד היהודים. מלבד במסחר התעסקו יהודי טרנוגרוד גם במלאכה. במקורות נזכרים יהודים חייטים, אופה, קצב, רצען, חובש, נפח. מכיוון שבימים ההם היתה המלאכה קשורה במסחר, היו בעלי־המלאכה היהודים עוסקים גם בשיווק תוצרתם. האוכלוסיה לא נטתה אז לשנאת ישראל ובמובן מסויים האווירה בימים ההם לגבי היהודים היתה נוחה. היהודים ישבו גם בכפרים הסמוכים. הפרנסות הראשיות של יהודי הכפרים היו פונדקאות, חכירה וסרסרות ליד בעל האחוזה. היו גם חנוונים זעירים, שאצלם קנתה האוכלוסיה דברים שהאיכר לא היה יכול לייצר בעצמו, כגון מלח, נפט, גרזן, מעדר

וכדומה. אבל אין ספק שהפרנסות היהודיות בעיירות לא היו שונות מן הפרנסות בכפרים.

אין בידינו חומר שיטתי על עיסוקי היהודים בטרנוגרוד ועל תפקידם הכלכלי לגבי הנוצרים. אולם יש הוכחות ברורות, שיהודי טרנוגרוד סחרו עם קרקוב ולובלין ובכפרים אחדים נאחזו משפחות בודדות, ברצון, בחקלאות.

מקומה הגיאוגרפי הקנה לעיר יתרונות כלכליים ניכרים, שהגבירו כושר־תחרותה עם בילגוריי, שבימים ההם היתה תלויה בטרנוגרוד, אחותה הגדולה. אולם התפתחותה של העיר לא נמשכה זמן רב עקב עומס המסים.

מתעודות של ועד ארבע ארצות, המוסד השלטוני המרכזי של יהדות פולין מסוף המאה הט״ז, ניתן להסיק שיהודי טרנוגרוד שיתפו פעולה במאבק ראשי היהודים בפולין נגד רודפיהם.

תעודות אלה דנות, איפוא, בתשלומים שוטפים לועד ארבע ארצות, שריכז בידיו תשלומי כל הקהילות. חשיבותן אינה בפירוט התשלומים, מאחר שאי אפשר לקבוע לפיהן אפילו מה היתה המכסה השנתית שקהילת טרנוגרוד צריכה היתה לשלם לוועד — דבר שיכול היה לסייע בקביעת גדלה היחסי של הקהילה. חשיבותן היא בכך שהן משמשות הוכחה ברורה, כי טרנוגרוד משלמת מסיה במישרין לוועד ארבע ארצות, ולא באמצעות קהילה ראשית מתווכת. מכאן מותר להסיק, שטרנוגרוד היתה אז קהילה רצינית עד כדי עמידה ברשות עצמה, שאף יכלה לקחת תחת חסותה קהילות קטנות אחרות, כגון בילגוריי ועוד.

ואם כי אין לנו פרטים על התהליך אותו עבר הטרנוגרוד עד שהגיעה למעמדה זה — אפשר ללמוד עליו הרבה ממה שידוע על התפתחות האירגון הקהילתי בפולין, התפתחות, שהיתה כמעט אחידה ברחבי המדינה.

בין תעודות ועד ארבע ארצות ישנה תעודה אחת משנת תכ״ה עמ׳ 103) ובה נמצא אברהם בן יצחק מטרנוגרוד בין המשתתפים בישיבה והחותמים על שטר־ההתחייבות: „הננו מודים בשטר התחייבות זה שלנו — — — שקיבלנו מאת כבוד ה׳ קאזימיר קובלקובסקי, מזכיר הוד מעלת המלך וסופר אוצר המלכות, שעמד לנו בשעת מכתנו הקשה ביותר, דחקנו ומצוקתנו ונגישות החיילים, אשר בידם המחאות מאוצר המלכות עלינו ועל כל היהודים במלכות פולין, יאשר לקחו מאתנו ע״ח החוב לא רק את רכושנו, כי אם גם את הגוף והנפש. כבוד ה׳ קובלקובסקי (המזכיר) הוד מעלת המלך, הציל אותנו, את נפשנו ורכושנו, מדיכוינו הקשה ביותר נתן לפרעון החיילים הנ״ל ושילם בעד כולנו, היהודים היושבים במלכות פולין, לאוצר המלכות את סכום 26.000 זהו׳ במטבע ובמספר ובשם כל המנהיגים ובשם כל עדת היהודים במלכות פולין — — — שנשלם

את הסכום הנ"ל 26.000 זהו' לכבוד ה' קובלקובסקי הנ"ל או למביא שטר־ההתחייבות הזה שלנו — — — לשעורים ,דהיינו ליום 12 במאי 1667 (י"ח אייר תכ"ז) 3,250 זהו'. ליום 12 במאי 668 (ב' סיון תכ"ח) 3,350 זהו,, ליום - במאי 1670 (כ"ב ת"ל) 1,250 זהו' — — — ואם לא נקיים את התחייבותנו במועד ובמקום המוגבל — — — יהא רשאי כבוד ה' קובלקובסקי או מביא השטר הזה לשדוד, לאסור, לחטוף, לכלאנו ולהושיב בבית האסורים, הן בפומבי והן באופן פרטי, אותנו ואת כל היהודים — — — הנמצאים במלכות פולין, דהיינו בירידים, בשוקים, בדרכים וכן בבתים שלנו. נוסף לכך [יהא רשאי] לעקל את סחורותינו — — — בכל מקום, לנעול את בתי הכנסת שלנו, לתפוס — — — את הבתים ולהושיב בהם נוצרים ואת מי שירצה ולהחזיק בהם [בבתים] עד לפרעון מלא — — —. נעשה הדבר בירוסלב ביום 3 ביאנואר 1666.

באות החתימות החתומות בלשון ישראל".

זהו לשון התעודה וכדאי לשים לב לכתב־המודעה מיום 16 בנובמבר 1663 (ט"ז חשון תכ"ד), בו מתרה מלך פולין יאן קאַזימיר בכל היהודים, זכרים ונקבות, שישלמו את מס הגלגלת שהוטל עליהם בסיימים האחרונים בערים ובעיירות וכן לתפוס ולאסור את הסוחרים היהודים עצמם, העשירים ולא — הוא מתיר להחרים את כל סחורותיהם הנמצאות במכסים, בדרכים, והעניים, ולהחזיקם בכלא עד פרעון המס (לפי הארכיון בלבוב).

מדברים אלה מצטיירת תמונת החיים החברתיים על רקע תנאי הזמן ומכאן שיהודי טרנוגרוד היו מעונינים בהגנת זכויותיהם, כמו תושבי עיר גדולה. זכויות אלו הבטיחו ליהודים תנאים הולמים לקיום.

אחד הגורמים העיקריים שאיפשרו התבססותו של הישוב היהודי בטרנוגרוד בתקופה הנידונה היה מעמדם המשפטי הנוח — שהתבטא גם בתנאי קיום נוחים יותר מאשר בהרבה ערים אחרות בפולין. התעודה העיקרית מלמדת על מעמדה המשפטי היא החלטת ועד ד' ארצות, המטילה על מנהיגי גליל ק"ק קראקא להופיע בדין לפני הועד של טרונגרוד להשפט על התנהגות לא נכונה ולקבל עליהם את הדין בועד הנ"ל.

ההחלטה נתקיימה בשנת תכ"ז, ביריד גראמניץ, חג נוצרי, שבו היה מתקיים יריד בלובלין ואז גם התכנס ועד ד' ארצות להתועדויותיו. היריד היה מתחיל ב־2 לפברואר ונמשך 16 יום ; נקרא גם יריד אדר.

בשנת 1685, בזמן שלטונו של המלך יאן סוביסקי, התכנס הוועד בירוסלב ובין ההחלטות נמצאת גם הסכמת הרבנים להוצאת הספר „נחלת עזריאל" של מהר"ר עזריאל הלוי, שהיה אב"ד ור"מ בק"ק טרנוגרוד. בה נאמר : „למראה עינינו הי' חדושיו של הרב הגדול המופלג מהר"ר עזריאל

הלוי זצל שהיה אב"ד ור"מ בק"ק טרנוגרוד יצ"ו, אשר חידש על התורה ובפוסקים ובגפ"ת דברים ערבים מדבש ונופת צופים, וביודעים ובמכירים היינו אותו, שהי' תלמיד חכם גדול בתורה ובחסידות והרביץ תורה בישראל בכמה קהילות. ובאשר נשמע לאזננו שרצון האלופים האפוטרופסים להביא חידושיו אל הדפוס לזכות בהם את הרבים ולהיות תועלת לנשמתו ולזכרון טוב, ובהיות שאמרו חז"ל מה הם תולדותיו של אדם תורה ומעשים טובים והן הן תולדותיו של הת"ח הנ"ל, כי לא הקים אחריו שום תולדה, על כן אף שנתקנה תקנה שלא יודפסו חיבורים חדשים, בטלנו התקנה נגד החיבור הנ"ל למען כבוד הרב הנ"ל ולנחת רוח לנשמתו הטהורה".

בין הרבנים שהתאספו בהתועדות ד' הארצות ונתנו הסכמתם לספר מצוי גם שמו של ר' נתן־נטע ב"ר יעקב, רבה של טרנוגרוד דאז, אשר חתם נתן־נטע מלובלין חונה בק"ק טרנוגרוד. משמע שרבה של טרנוגרוד השתתף בהתועדות ארבע הארצות. התעודה משנת תע"ח (1717) ח' חשון, כבר אינה משאירה ספק כי טרנוגרוד היא כבר גליל עצמאי בוועד. תעודה זו של ועד ד' ארצות דנה (עמ' 275) בסכסוך שבין קהילת פרעמסלא והרב דשם „שמורא עולה על ראשו מבעלי חובות" והוועד פסק: „... שלא יאונה לו שום נזק צרורות וטרדות משום בע"ח ובריות בעולם — — וגם ישבעו המנהיגים בשבועה חמורה פה במקום הוועד על כל הנ"ל — — וכל הכתבים הקודמים ופסקים שביד מוציא שט"ח הנ"ל בח"י מנהיגי ק"ק הנ"ל הם בתוקפם וגבורתם — —"

בין המשתתפים בישיבה והחותמים על הפסק־דין נמצאים גם שלמה במהורר"ש מטרנוגרוד ואיזיק חו' בק"ק טרנוגרוד ששמותיהם מצויים גם בין המשתתפים בישיבות אחרות. אמנם יתכן גם, שרבנים אלה, שהיו גדולי התורה, הגיעו להתועדות בזכות עצמם, אבל גם זה מעיד על חשיבותה של העיר, שיכלה להזמין רבנים כאלה לכהן בה. עם זאת מותר להניח, שלפנינו הוכחה נוספת לעצמאותה של טרנוגרד וייצוגה בוועד ארבע ארצות.

עדות ברורה יותר, אמנם מזמן מאוחר יותר, ישנה במקורות הפולניים, על פי רשימות הדנות בוועד ד' ארצות והרכבו, מסתבר שרבני טרנוגרוד השתייכו בתקופות מסויימות להרכב הוועד.

העיר טרנוגרוד מתגאה גם באחד מעמודי החסידות, רבי לוי יצחק „הרב מברדיטשוב", שמצד אמו, שושה־דבורה, היה ממשפחת המהרש"א והגאון ר' משה מרגלית, אב־בית־דין בטרנוגרוד. אמנם העיר אף פעם לא נעשתה למרכז חסידי גדול, אולם המצב הרוחני היה כמו בערים הגדולות, בהן מרכזי החסידות דאז, אותה ההתלהבות במעשי המצוות, בריקוד ובניגון,

שתפסו מקום חשוב בחסידות. אנשי טרנוגרוד נשארו נאמנים לחסידות בעיקריה עד השואה, ששמה קץ ליהדות פולין.

ככה ידעו אנשי טרנוגרוד להעריץ את רבי אברהם יהושע העשל „הרב מאפטא" ואולם שמו קשור גם בטרנוגרוד, כי „א"א הרב החסיד הנ"ל היה בן הרבני המופלג והמופלא שבדיינים, זקן ויושב תמיד באהל של תורה, החסיד ועניו, פאר החכמים, עטרת זקנים, כבוד מוהר"ר שמשון זצ"ל ה"ה מן טרנוגרוד, והוא בן אדם הגדול הארוך בדורו, חוטר מגזע חכמה ונצר משרשי ענווה וקדושה וכו' — — ואם אבי ה"ה זקנתי הצנועה וחסידה הצדקנית עירנית, מרת רעכיל אשת מוהר"ר שמשון הנ"ל היתה בת הגאון החסיד מו"ה פייבוש בהרב הגאון הגדול המפורסם, מוהר"ר משה אב"ד ור"מ דק"ה טרנוגרוד — —"

במשך מאתיים שנות קיומו של ועד ארבע ארצות הוא מילא תפקיד נכבד בחיי יהדות פולין והשפעתו היתה גדולה בכל התפוצות ויחס הכבוד, שרחש לרבני טרנוגרוד מעמיד אותה בין הקהילות החשובות בפולין.

הזמנים הבלתי רגילים שעברו על פולין בתקופות הבאות הטביעו חותמם העמוק גם על מעמדה של קהילת טרנוגרוד ובעיקר על התפתחותה העתידה. מצב פוליטי מעורער, שגילוייו היו חלוקת פולין ואבדן עצמאות הפוליטית, מלחמות ומרידות, שבאו עקב התעוררות לאומית — יצרו אי־יציבות, שחתרה תחת השגשוג הקודם ואף העמיסה נטל נוסף על הקהילה ולא נתן אפשרויות להתפתחות נוספת של הקהילה. גם מעמדה כמרכז מסחרי לסביבתה נתערער. עם הזמן התפתחו ערי הסביבה עד כדי לעמוד אותה בהתחרות, ונראה שבמרוצת הזמן אף דחקו אותה לקרן זוית ונעשתה מסונפת לבילגוריי.

תמורות אלו היו ביסוד העמידה־במקום, אשר הסתמנה בסופה של התקופה הן לגבי העיר כולה והן לגבי הקהילה היהודית בה. אבל צריך להדגיש, שלא היה זה תהליך אחיד וכי פעולתם של היהודים, לפחות, גילתה אי־השלמה ומאבק כנגד ההתפתחות העתידה.

מעריכים את ישיבת היהודים שמה כשש מאות שנה רצופות. מבין יהודי־ טרניגרוד, בלטו בתקופות שונות אנשים גדולים, רבנים, גאונים, ופרנסים, שהיו ידועים בכל תפוצות ישראל.

גם המקובל הגדול ר' קופל לוקובר, שכל מעשיו מהווים שרשרת ארוכה של אגדות נפלאות, חי ונקבר בטרניגרוד, כמו כן חי וכיהן כרב בעירנו מחבר הספר „חיי אדם", הרב ר' אליעזר ווקס, הידוע גש בשם הרב

מקאליש; גם מחבר הספר „דברי חיים" ר' חיים הלברשטם הידוע בשם הרבי מסנץ, נולד בעיירתנו, ובספר החסידות של הורו דצקי דף ע"מ, קע"ז, קע"ח אפשר לראות שגם הרבי ר' יהושע השיל מאַפטא ורבי לוי יצחק מברדיצ'ב הם צאצאיהם של תושבי טרניגרוד.

* * *

כינסנו מעט מקורותיה של טרנוגרוד. רבות הן הפרשיות שלא נשתמרו בהן חומר מפורט ביחס לטרנוגרוד, אף ברי הוא שאף העיר נטלה חלקה במאורעותיהן, כך הוא לדבר לגבי החסידות והתפשטותה ובעוד פרשיות רבות אחרות. אולם גם המעט שהובא מעיד על התפקיד החשוב שהיה לטרנוגרוד, בתוך כלל קהילות ישראל במדינה, ולא ברצונה היה הדבר שתהפוכות הזמן לא איפשרו לה להמשיך במסורתה המפוארת מזמן קדום יותר.

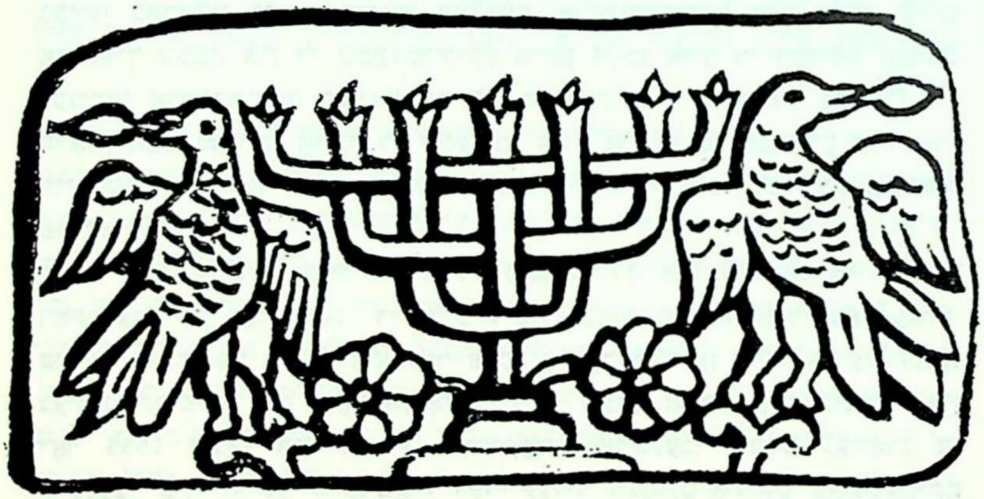

די געשיכטע פון דער שטאט

אין דער געשיכטע פון פוילן איז טאַרנאָגראָד גוט באַקאַנט, אַ שטעטל נעבן בילגאָריי, אויפן וועג וואָס פירט קיין לובלין. שוין אין יאָר 1241 זענען אין דער געגנט פאָרגעקומען פאַרביסענע שלאַכטן קעגן די טאַטאַרן. פאַקטיש איז די שטאָט געווען אַ פעסטונג קעגן די טאַטאַרישע אַריינדרינגלער, אָבער אין יענער צייט איז נאָך טאַרנאָגראָד נישט געווען קיין שטאָט.

אין דער פאַר־קריסטלעכער צייט איז די געגנט פון טאַרנאָגראָד געווען באַדעקט מיט געדיכטע וועלדער, אַרומגערינגלט מיט טאָלן, טייכן און אויך זומפן. אין די שפעטערדיקע צייטן האָבן אויף די דאָזיקע שטחים געוומען אַריינדרינגען וואַנדערער פון מאָזאָוושע, קויאָוע און פאָמערן. די סלאָוון האָט געצויגן אַהער די שפע פון חיות און די פרוכטבאַרע ערד. אין לויף פון די צייטן האָבן זיך דאָ באַזעצט אויך יידן פון שלעזיע און פון פוילן.

צום ערשטן מאָל ווערן דערמאָנט יידן אין טאַרנאָגראָד אין אַ דאָקומענט פון יאָר 1455. די ידיעות פון יענער תקופה זענען פאַרנעפלט פון די לובלינער אין קראָקאָווער פנקס־ביכער לערנען מיר, אַז עס זענען געווען תקופות, ווען טאַרנאָגראָדער יידן זענען אַוועק קיין לובלין. אין יאָר 1555 זענען אין לובלין באַדייטנדיק אויסגעברייטערט געווארן די גרענעצן פון יידישן קוואַרטאַל. דער קעניג זיגמונט־אוגוסט באַשטעטיקט דעם מתנה־דעקרעט פון דעם קראָקעווער וואָיעוואָדע און דעם לובלינער סטאַראָסטע, סטאַניסלאָוו טאַנטשינסקי, וועגן דריי פלעצער, וועלכע זענען איבערגעגעבן געווארן דער לובלינער קהילה. נאָך צוויי יאָר האָט דער דערמאָנטער סטאַראָסטע געגעבן אַלס מתנה דעם באַקאַנטן לובלינער דאָקטאָר יצחק מאי אַ פּלאַץ מיט אַ באַסיין מיט די רעכט אויפצושטעלן

אויף אים בנינים. דער מתנה־דעקרעט איז דורכן קעניג באַשטעטיקט געוואָרן אין יאָר 1566 און אויף יענעם פלאַץ זענען אויפגעשטעלט געוואָרן די מהרש״ל שול, די ישיבה און נאָך אַנדערע געביידעס. צווישן די מתפללים אין יענער שול איז אויך געווען אַ טאַרנאָגראָדער ייד מיטן נאָמען עזריאל.

אַדאַנק די רעכט, וואָס יידן האָבן באַקומען אין יענע יאָרן, האָט זיך אויסגעבריטערט דאָס יידישע קוואַרטאַל אין לובלין אין אַ שנעלן טעמפּאָ. עס זענען געקומען אַהין איינצלנע משפחות פון די נאָענטע און ווייטערע ישובים און צווישן זיי אויך יידן פון טאַרנאָגראָד.

לובלין האָט פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט אינעם פוילישן האַנדל שוין אין 15־טן יאָרהונדערט, ווען די שטאָט איז געווען אַ צענטראַלער פונקט אויף דער קרייצונג פון די האַנדלס־וועגן, וואָס האָבן געפירט פון מערב אויף צפון און דרום־מזרח. אין דער הינזיכט איז איר חשיבות געווען נישט קלענער פון לוואָוו און עס איז נישט קיין וווּנדער, אַז די באַרימטע לובלינער יאַרידן אין זייער אויפבליי־תקופה (אין 16־טן יאָרהונדערט ביז דער העלפט פונעם 17־טן י. ה.) זענען געווען אַ טרעף־פונקט פאַר די יידישע סוחרים פון אַלע שטעט און האַנדלס־צענטערס אין דעמאָלטיקן פוילן און צווישן זיי האָבן זיך אויך געפונען טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע האָבן געפלעגט קויפן אויסלענדישע סחורות אויפן לובלינער יאַריד און געבערענגט אַהין געווענן פון אייגענער פראָדוקציע, פעטקייטן און אויך פוטערס.

אין דער צווייטער העלפט פון 15־טן יאָרהונדערט האָבן די שטאָטישע פאָליאָקן אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן יידישן האַנדל. דעם סיגנאַל האָט געגעבן קראָקע, וואָס האָט נאָך אין יאָר 1485 דורך שאַנטאַוש אויסגעפרעסט ביים ראש הקהל זיין הסכמה אויף אַן אָפמאַך, וואָס האָט רעדוצירט דעם יידישן האַנדל בלויז אויף נישט אויסגעלייזטע משכנות און געוויסע אויסאַרבע־טונגען פון יידישע שניידער און היטלמאַכער. די לאָזונג פון די קראָקעווער סוחרים האָט זיך גיך אָנגענומען אויך דורך זייערע חברים אין פויזן, קוזמיר, פלאָצק, לובלין, און אין יאָר 1521 איז עס דערגאַנגען ביז אַן ענגע פאַרבינדונג צווישן די פוילישע גרעסערע שטעט אין קאַמף קעגן יידישן האַנדל. דעם 30־טן דעצעמבער 1521 האָט דער קעניג אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אין פיעטראָקאָווער סיים, וואָס האָט פאַרבאָטן די יידישע קרעמער צו קויפן בייַ די פויערים די תבואה, וועלכע זיי פירן אין שטאָט אַריין. דער דאָזיקער פאַרבאָט האָט אויך פאַר די טאַרנאָגראָדער יידן געבערענגט אַ ריי באַגרענעצונגען, וועמענס ציל איז געווען צו ליקווידירן דעם יידישן

דעטאַל־האַנדל. דער געפלאַנטער עקאָנאָמישער מצב פון ישוב האָט אָפגע־האַלטן דעם ווייטערדיקן צופלוס פון יידן.

אין דער שטורמישער תקופה פון 1648—1660 איז טאַרנאָגראָד איבערגעגאַנגען פון איין מאַכט צו דער אַנדערער. סוחרים און בעלי־מלאכות זענען פאַראָרעמט געוואָרן, די האַנדלס־וועגן זענען אָפגעווישט געוואָרן. אין יאָר 1672 איז אויף טאַרנאָגראָד געקומען דאָס אומגליק פון דער טאָטערישער אינוואַזיע און דאָס שטעטל איז פולשטענדיק חרוב געוואָרן.

אין משך פון אַ קורצער תקופה האָט זיך עס פונדאָסניי געזומען אויפבויען און דעמאָלט איז, ווייזט אויס, שטיל געוואָרן דער קאַמף קעגן די יידן. חוץ מסחר האָבן די טאַרנאָגראָדער יידן פאַרנומען זיך אויך מיט מלאכה. אין אַלטע היסטאָרישע אַרבעטען ווערן דערמאָנט יידישע שניידער, אַ בעקער, אַ קצב, אַ שוסטער, אַ רימער, אַ פעלדשער, אַ קאָוואַל. אין ענע טעג איז מלאכה געווען געבונדן מיט האַנדל און די יידישע בעלי־מלאכות האָבן דערפאַר זיך פאַרנומען אויך מיטן פאַרקויפן זייערע אויסאַרבעטונגען. די באַפעלקערונג איז דעמאָלט נישט געווען יידן־פיינטלעך און אין אַ געוויסן זין איז די אַטמאָספער פאַר די יידן געווען אַ באַקוועמע. די יידן האָבן אויך געווויינט אין די נאָענטע דערפער. די הויפט־פרנסות פון די דאָרפס־יידן איז געווען קרעטשמעריי, אַרענדע און מעקלעריי ביים גוטבאַ־זיצער. עס זענען אויך געווען קרעמער, ביי וועלכע די דאָרפישע באַפעל־קערונג האָט געקויפט די פראָדוקטן, וואָס זיי האָבן נישט געקענט אַליין אויסאַרבעטן, ווי זאַלץ, נאָפט, אַ האַק, אַן אַקער־אייזן א.ד.ג. קיין ספק נישט, אַז די יידישע פרנסות אין די שטעטלעך האָבן זיך נישט אונטער־שיידט פון די פרנסות אין די דערפער.

מיר האָבן נישט קיין סיסטעמאַטיש מאַטעריאַל וועגן די יידישע באַשעפטיקונגען אין טאַרנאָגראָד און זייער עקאָנאָמישער ראָל לגבי די קריסטן. עס זענען אָבער פאַראַן קלאָרע באַווייזן, אַז די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געהאַנדלט מיט קראָקע און לובלין, אין אייניקע דערפער האָבן זיך אייגצלנע יידישע משפחות געזן באַזעצט אויף ערד־אַרבעט.

די געאָגראַפישע לאָגע האָט דעם שטעטל געגעבן באַדייטנדיקע עקאָנאָמישע מעלות, וואָס האָבן פאַרשטאַרקט די קאָנקורענץ־פעאיקייט מיט בילגאָריי, וואָס איז אין יענע טעג געווען אָפהענגיק פון טאַרנאָגראָד. אָבער די אַנטוויקלונג פון שטעטל האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן צוליב דעם שוועדן שטייערן־סיסטעם.

פון די דאָקומענטן פונעם ועד ארבע ארצות, די צענטראַלע מאַכט־אינסטיטוציע פון פוילישן יידנטום, פון סוף 1־טן י. ה. לאָזט זיך מאַכן

דעם אויספיר, אַז די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן מיטגעהאָלפן אינעם קאַמף וואָס די פירער פון פוילישן יידנטום האָבן געפירט קעגן זייערע פאַרפאָלגער.

די דאָזיקע דאָקומענטן באַהאַנדלען, אַלזאָ, די לויפנדיקע אָפּצאָלן פאַרן ועד ארבע ארצות, וואָס האָט קאָנצענטרירט אין זיינע הענט די אָפּצאָלן פון אַלע קהילות. זייער חשיבות באַשטייט נישט אינעם געלויעם אויסרעכענען די סומעס, ווייל מען קען נישט לויט זיי פעסטשטעלן אפילו די יערלעכע נאָרמע, וואָס די טאַרנאָגראָדער קהילה האָט געדאַרפט צאָלן דעם ועד — אַ זאַך וואָס וואָלט געקענט העלפן פעסטשטעלן די פּראָפּאָר־ציאָנעלע גרויס פון דער קהילה. זייער חשיבות באַשטייט אין דעם, וואָס זיי שטעלן מיט זיך פאָר אַ קלאָרן באַווייז, אַז טאַרנאָגראָד האָט באַצאָלט די שטייערן דירעקט דעם ועד ארבע ארצות און נישט דורך דער פאַרמיטלונג פון אַ גרעסערער קהילה. פון דאַנען קען מען מאַכן דעם אויספיר, אַז טאַרנאָגראָד איז דעמאָלט געווען אַן ערנסטע קהילה מיט אייגענע קאָמפּאָ־טענצן, וואָס האָט אפילו געקענט נעמען אונטער איר שוץ קלענערע קהילות, ווי בילגאָריי א. א.

נישט געקוקט דערויף וואָס מיר האָבן נישט קיין פּרטים וועגן דעם פּראָצעס וואָס טאַרנאָגראָד האָט דורכגעמאַכט ביז זי איז געקומען צו דער דאָזיקער פאָזיציע — קען מען דערפון אַ סך לערנען לויט דעם וואָס אונדז איז באַקאַנט וועגן דער אַנטוויקלונג פון די קהילות אין פוילן, אַן אַנטוויקלונג, וואָס איז אין יענער צייט כמעט אין גאַנצן לאַנד געווען אַן איינהייטלעכע.

צווישן די דאָקומענטן פון ועד ארבע ארצות איז פאַראַן אַ דאָקומענט פון יאָר תכ״ה, אין וועלכן אברהם בן יצחק פון טאַרנאָגראָד געפינט זיך צווישן די אָנטיילנעמער אין דער זיצונג און די וואָס האָבן אונטערגעשריבן דעם פאַרפליכטונגס־שטר: „מיר זענען מודה אין דאָזיקן פאַרפליכטונג שטר — — אַז מיר האָבן באַקומען פונעם הויכגעשטעלטן קאָזימיעזש קאָוואַלקאָווסקי, דעם סעקרעטאַר פון זיין קעניגלעכן מאַיעסטעט און שרייבער פון קעניגלעכן אוצר, וואָס האָט אונדז געהאָלפן אין אונדזער שוועריקייט לאַגע, אין אונדזער נויט און אונטערדריקונג דורכן מיליטער, וואָס האָבן געהאָט אין זייערע הענט וועקסלען פונעם קעניגלעכן אוצר אויף אונדז און אויף דער גאַנצער יידישער עדה אין פוילישן קעניגרייך, און האָבן צוגענומען ביי אונדז אויפן חשבון פון חוב נישט בלויז אונדזער פאַרמעגן נאָר אויך דעם קערפּער און די נשמה. דער הויכגעשטעלטער ה׳ קאָוואַל־קאָווסקי, דער סעקרעטאַר פון זיין קעניגלעכן מאַיעסטעט, האָט אונדז געראַטעוועט, אונדזער נשמה און אונדזער פאַרמעגן, פון אונדזער שוועריקייט

נויט, האָט אויסגעצאָלט פאַר אונדז, יידן, וואָס ווויינען אין פוילישן קעניגרייך, פאַרן קעניגלעכן אוצר די סומע פון 26,000 גילדן. באַקומענדיק אַזאַ גרויסע הילף — — פאַרפליכטן מיר זיך אין אונדזער נאָמען, אין נאָמען פון אַלע פירער און אין נאָמען פון דער גאַנצער יידישער געמיינדע אין פוילישן קעניגרייך — — אַז מיר וועלן באַצאָלן די דערמאָנטע סומע פון 26.000 גולדן דעם הויכגעשטעלטן הער קאָוואַלקאָווסקי אָדער דעם, וואָס וועט ברענגען דעם דאָזיקן פאַרפליכטיקונגס־שטר — — אין ראַטעס, דהיינו דעם 12־טן מאי 1667 (י״ח אייר תכ״ז) 3,250 גולדן. דעם 12־טן מאי 1668 (ב׳ סיון תכ״ח) 3,350 גולדן, דעם 12־טן מאי 1669 (י״א אדר תכ״ט) 3,250 גולדן, דעם 12־טן מאי 1670 (כ״ב ת״ל) 1,250 גולדן — —. אויב מיר וועלן נישט מקיים זיין אונדזער התחייבות צום טערמין און באַשטימטן אָרט — — זאָל דעם הויכגעשטעלטן הער קאָוואַלקאָווסקי, אָדער דעם וואָס וועט ברענגען דעם דאָזיקן שטר דערלויבט זיין אונדז צו באַרויבן, אַרעסטירן, פאַרכאַפן און איינזעצן אין תפיסה, סיי עפנטלעך און סיי פריוואַט, אונדז און אַלע יידן — — וואָס געפינען זיך אין פוילישן קעניגרייך. דהיינו אויף יאַרידן, אויף מערק, אויף די וועגן און אויך אין אונדזערע הייזער. ווי אַ צוגאָב (זאָל דערלויבט זיין) צו קאָנפיסקירן אַלע אונדזערע סחורות — —אויף יעדן אָרט, פאַרשליסן אונדזערע שולן, פאַרנעמען — — די הייזער און באַזעצן אין זיי קריסטן און וועמען ער וועט וועלן, און האַלטן זיי (די הייזער) ביז צום באַצאָלן — —. די זאַך איז אָפגעמאַכט געוואָרן אין יאַראָסלאַוו, דעם 3־טן יאנואר 1666.

עס קומען די אונטערשריפטן, וואָס זענען אונטערגעשריבן געוואָרן בלשון ישראל״.

דאָס איז די שפראַך פונעם דאָקומענט און עס איז כדאי צו וועגן די אויפמערקזאַמקייט אויף דער מעלדונג פונעם 16־טן נאָוועמבער 1663 (ט״ז חשון תכ״ד), אין וועלכער דער פוילישער קעניג יאן קאָזימיעזש וואָרנט די יידן, מענער און פרויען, זיי זאָלן באַצאָלן דעם קאָפ־שטייער, וואָס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף זיי אין די לעצטע סיימען. אויב נישט — דערלויבט ער צו קאָנפיסקירן אַלע זייערע סחורות וואָס געפינען זיך אין די צאָל־אַמטן, אויף די וועגן, אין די שטעט און שטעטלעך און אויך אַרעסטירן די יידן אַליין, רייכע און אָרעמע, האַלטן זיי אין תפיסה ביזן באַצאָלן דעם שטייער (לויטן אַרכיוו אין לוואָוו).

פון די דאָזיקע דאָקומענטן מאָלט זיך דאָס בילד פונעם געזעל־שאַפטלעכן לעבן אויפן פאָן פון די באַדינגונגען פון יענער צייט און פונדאַנען זעען מיר, אַז די טאַרנאָגראָדער יידן זענען געווען פאַראינטערע־

סירס אינעם שיצן זייערע רעכט פונקט ווי די איינווינער פון דער גרויסער שטאָט. די דאָזיקע רעכט האָבן פאַרזיכערט די יידן געהעריקע באַדינגונגען פאַר זייער עקזיסטענץ.

איינער פון די עיקרדיקע פאַקטאָרן, וואָס האָבן דערמעגלעכט דאָס פאַרפעסטיקן זיך פון יידישן ישוב אין טאַרנאָגראָד אין יענער תקופה איז געווען זייער באַקוועמע געריכטלעכע פאָזיציע, וואָס האָט זיך אויסגע־דריקט אויך אין באַקוועמע לעבנס־באַדינגונגען, מער ווי אין אַ סך אַנדערע פוילישע שטעט. דער הויפט־דאָקומענט, וואָס לערנט אונדז וועגן דער געריכטלעכער פאָזיציע, איז דער באַשלוס פון ועד ארבע ארצות, וואָס לייגט אַרויף אויף די מנהיגים פון דער קראָקעווער פראָווינץ צו קומען פאַרן משפט פונעם טאַרנאָגראָדער ועד, וואָס וועט באַהאַנדלען די נישט ריכטיקע אויפפירונג פון די קראָקעווער מנהיגים, וועלכע דאַרפן אויף זיך נעמען דעם פסק, וואָס דער דערמאָנטער ועד וועט אַרויסגעבן.

דער באַשלוס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין יאָר תכ״ז, אויפן גראָמניצער יאָריד, אַ קריסטלעכע חגא, אין וועלכן עס איז פאַרגעקומען דער יאָריד אין לובלין און דעמאָלט איז זיך אויך צונויפגעקומען דער ועד ארבע ארצות אויף זיינע פאַרזאַמלונגען. דער יאָריד האָט זיך אָנגעהויבן דעם 2־טן פעברואר און האָט זיך געצויגן זעכצן טעג. יידן האָבן אים אויך גערופן אדר־יאָריד.

אין יאָר 1685, אין דער צייט ווען עס האָט רעגירט דער קעניג יאַן סאָביעסקי, איז דער ועד זיך צונויפגעקומען אין יאַראָסלאָוו און צווישן די באַשלוסן געפינט זיך אויך די הסכמה פון די רבנים אַרויסצוגעבן דאָס ספר „נחלת עזריאל״ פון ר׳ עזריאל הלוי, וואָס איז געווען דער ראש בית־דין אין טאַרנאָגראָד. דאָרט זאָגט זיך:

„פאַר אונדזערע אויגן זענען געווען די חידושים פון הרב הגדול המופלג מהר״ר עזריאל הלוי זצ״ל, וועלכער איז געווען אב״ד ור״מ בק״ק טאַרנאָגראָד יצ״ו, וואָס האָט מחדש געווען איבער דער תורה , פוסקים ובגפ״ת ווערטער, וואָס זענען זיסער פון האָניק, וויסנדיק און קענענדיק אים, אַז ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם, גרויס אין תורה און אין חסידות, האָט מרביץ תורה געווען צווישן יידן אין אייניקע קהילות, און אַזוי ווי עס איז דערגאַנגען צו אונדזערע אויערן, אַז עס איז דעָך ווילן פון די אלופים, די אפוטרופסים צו ברענגען צום דרוק זיינע חידושים, מזכה זיין דעם כלל, צום נוצן פון זיין נשמה און צום גוטן אָנדענק, און אַזוי ווי די חז״ל האָבן געזאָגט: „וועלכע זענען די תולדות פונעם מענטש — תורה און מעשים טובים״, און זיי זענען עס די תולדות פון דערמאָנטן תלמיד־חכם,

ווייל ער האָט נישט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין קינדער, און דערפאַר כאָטש עס איז פאַראַן אַ תקנה, אַז מען זאָל נישט דרוקן קיין נייע חיבורים, האָבן מיר מבטל געמאַכט די תקנה קעגן דעם דערמאָנטן ספר פאַרן כבוד פון דערמאָנטן רב און פאַרן נחת רוח פאַר זיין ריינער נשמה".

צווישן די רבנים, וואָס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אויף דער קאָנפע־רענץ פון ועד ארבע הארצות און געגעבן זייערע הסכמה אויפן ספר געפינט זיך אויך דער נאָמען פון ר' נתן־נטע ב"ר יעקב, דער דעמאָלטדיקער רב פון טאַרנאָגראָד, וואָס האָט זיך אונטערגעשריבן: "נתן־נטע מלובלין חונה בק"ק טאַרניגראָד". דערפון איז געדרונגען, אַז דער טאַרנאָגראָדער רב האָט אָנטיילגענומען אין די צונויפטרעפן פון ועד ארבע ארצות.

דער דאָקומענט פון יאָר 1717 (ב' חשון תע"ח), לאָזט שוין נישט איבער קיין צווייפל, אַז טאַרנאָגראָד איז שוין דעמאָלט געווען אַזוי אָנגעזען, אַז זיינע פאָרשטייער זענען געקומען ווי פון אַ זעלבשטענדיקע פראָווינץ אינעם ועד. דער דאָזיקער דאָקומענט פון ועד אַרבע ארצות באַהאַנדלט (ז' 275) דעם קאָנפליקט צווישן דער פשעמישלער קהילה און דעם אָרטיקן רב, וואָס "האָט מורא געקריגן פאַר די בעלי חובות" און דער ועד האָט געפסקנט: "...עס זאָל אים נישט פאַסירן קיין שום שאָדן און קיין שום פאַרפאָלגונג פון קיין שום בעל חוב און פון קיין שום מענטש אין דער וועלט — — און די מנהיגים זאָלן אויך שוועָרן מיט אַ האַרבער שבועה דאָ אויפן אָרט פאַרן ועד, אַז זיי וועלן עס מקיים זיין — — און אַלע פריערדיקע שריפטן און די פסקי־דין, וואָס עס האָבן די דערמאָנטע בעלי חובות — —"

צווישן די אָנטיילנעמער אין דער זיצונג און די וואָס האָבן אונטער־געשריבן דעם פסק־דין געפינען זיך אויך שלמה במהורר"ש פון טאַרנאָגראָד און אייזיק פון ק"ק טאַרנאָגראָד, וועמענס נעמען זענען פאַראַן אויך צווישן די אָנטיילנעמער אויך אין אַנדערע זיצונגען פון ועד ארבע ארצות.

עס קען אויך זיין, אַז די דאָזיקע רבנים, וועלכע זענען געווען גדולי התורה, זענען געקומען צו די זיצונגען אין זכות פון זייער אייגענער גרויסקייט, אָבער אויך דאָס זאָגט עדות אויף דער וויכטיקייט און חשיבות פון דער שטאָט, וועלכע האָט געקענט אינלאַדן צו זיך אַלס רבנים אַזעלכע גדולי התורה. דאָך מעג מען פון דעם אַרויסדרינגען, אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ צוגאָב־באַווייז וועגן דער זעלבשטענדיקייט פון טאַרנאָגראָד און איר רעפרע־זענטאַנץ אין ועד ארבע ארצות.

נאָך אַ קלאָרער באַווייז, כאָטש פון אַ שפעטערדיקער צייט, איז פאַראַן אין פוילישע קוועלן, לויט רשימות, וואָס באַהאַנדלען דעם ועד ארבע ארצות

און זיין צוזאַמענשטעל פון וועלכע עס איז קלאָר, אַז די טאַרנאָגראָדער רבנים האָבן אין געוויסע תקופות געהערט צום צוזאַמענשטעל פון ועד.

טאַרנאָגראָד שטאָלצירט אויך מיט איינעם פון די זיילן פון חסידות, רבי לוי יצחק, „דער באַרדיטשעווער רב", וואָס איז פון זיין מוטערס זייט, שאָשע־דבורה, געווען פון דעם מהרש"אס משפחה און פונעם גאון ר' משה מרגלית, דער אב בית־דין אין טאַרנאָגראָד.

כאָטש די שטאָט איז קיינמאָל נישט געווען קיין גרויסער חסידישער צענטער, אָבער דער גייסטיקער מצב איז דאָרט געווען ווי אין די גרויסע שטעט, וואָס האָבן געהאַט גרויסע חסידישע צענטערס, די זעלבע התלהבות ביים טוען מצוות, ביי די טענץ און ניגונים, וואָס האָבן פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט אין חסידות. טאַרנאָגראָדער יידן זענען געבליבן טריי די עיקר־פּרינציפּן פון חסידות אין די פאַרשידענע צייטן ביז צום גרוליקן אומקום פון פוילישן יידנטום.

אַזוי האָבן אויך די טאַרנאָגראָדער יידן פאַרשטאַנען צו פאַרערן און גרויסן זיך מיט רבי אברהם יהושע העשל, „דער אַפּטער רב", וועמענס נאָמען איז פאַרבונדן אויך מיטן טאַרנאָגראָדער רב, ר' שמשון, מיט וועלכן עס האָבן אין זיין צייט שטאָלצירט די גרעסטע רבנים, איז געווען אַן איידעם פון ר' פייוויש, זון פונעם גרויסן גאון ר' משה, אב"ד ור"מ דק"ק טאַרנאָגראָד — —

אין משך פון די 200 יאָר עקזיסטענץ פון ועד אַרבע ארצות איז זיין איינפלוס געווען גרויס אין אַלע תפוצות און דערפאַר האָט די כבודפולע באַציאונג, וואָס דער ועד האָט אַרויסגעוויזן צו די טאַרנאָגראָדער רבנים געשטעלט די שטאָט אין איין ריי מיט די חשובסטע קהילות אין פוילן.

די אומגעווײַנלעכע צייטן, וואָס זענען אין די קומענדיקע תקופות געקומען אויף פוילן, האָבן איבערגעלאָזט זייער טיפן חותם אויך אויף דער פאָזיציע פון דער טאַרנאָגראָדער קהילה און בעיקר אויף איר צוקונפ־טיקער אַנטוויקלונג. דער צעשטערטער פאָליטישער מצב, וועמענס אויס־קלאַנג איז געווען דאָס צעטיילן פוילן און פאַרלירן זיין פאָליטישע זעלבשטענדיקייט, מלחמות און אויפשטאַנדן, וואָס זענען געקומען אין רעזולטאַט פון נאַציאָנאַלער דערוואַכונג, — האָבן געשאַפן די נישט סטאַביל־קייט און אונטערגעגראָבן דעם פריערדיקן אויפבלי, האָט אַרויפגע־לייגט אויף דער קהילה אַ נייעם יאָך און נישט דערמעגלעכט איר ווייטערדיקע אַנטוויקלונג. אויך די פאָזיציע ווי אַ האַנדלס־צענטער פאַר דער סביבה איז צעשטערט געוואָרן. מיט דער צייט האָבן זיך אַנטוויקלט די ארומיקע שטעטלעך, וועלכע האָבן אָנגעהויבן קאָנקורירן מיט טאַרנאָגראָד און אין

לויף פון דער צייט, ווייזט אויס, אַוועקגעשטופט זי אין אַ ווינקל און איר אָרט האָט אָנגעהויבן פאַרנעמען בילגאָריי.

די דאָזיקע ענדערונגען זענען עס די סיבה פון דעם וואָס טאַרנאָגראָד איז געבליבן שטיין אויף אַן אָרט, סיי די שטאָט אין אַלגעמיין, סיי די יידישע קהילה. מען דאַרף אָבער אונטערשטרייכן, אַז דאָס איז נישט געווען קיין אייגנהייטלעכער פּראָצעס, און אַז די טעטיקייט פון די טאַרנאָגראָדער יידן האָט געוויזן, אַז די קהילה האָט נישט שלום געמאַכט מיט דער לאַגע און האָט זיך נאָך אַלץ געראַנגלט מיט די נייע שטרעמונגען.

*

מיר האָבן צונויפגעקליבן אַ קליינעם טייל פון דער געשיכטע פון טאַרנאָגראָד. עס זענען נאָך פאַראַן אַ סך קאַפּיטלעך פון פאַרשידענע תקופות, אין וועלכע עס איז נישט אָפגעהיטן געווארן קיין געניויער מאַטעריאַל. אָבער אויך דאָס באַשיידענע מאַטעריאַל זאָגט עדות וועגן דער וויכטיקער ראָל וואָס טאַרנאָגראָד האָט געשפילט צווישן די יידישע קהילות אין פוילן, נאָר עס זענען געקומען נייע צייטן, נייע געשעענישן, נייע באַדינגונגען, וועלכע האָבן נישט דערמעגלעכט דער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד פאָרצוזעצן איר רומפולע טראַדיציע.

ש מ ע ו ן ק א ַ נ ץ

געווידמעט דעם הייליקן אַנדענק פון מיינע עלטערן חיים
און חנה־לאה, פון מיין פרוי מינדל און מיינע קינדער:
פעשע, קאַפּל און מלכה, וואָס זענען אומגעבראַכט געוואָרן
דורך די היטלעריסטישע רוצחים, חשון, 1942.

נחום קרומערקאַפּ

דער ייִדישער יישוב אין טאַרנאָגראָד

טאַרנאָגראָד, אַ שטעטל אין דער לובלינער גובערניע, נעבן בילגאָריי און האָט געהערט צום זאָמאָשטשער ראַיאָן. דאָס שטעטל געפינט זיך אויף נישט קיין הויכן באַרג און איז דערפאַר אויסגעקומען העכער פון די אַרומיקע שטעטלעך: יוזעפאָוו, שיניאָווע, קרעשאוו און די פיל שכנותדיקע דערפער.

צוליב דער דאָזיקער הויכקייט האָט דאָס שטעטל געליטן פון אַ מאַנגל אין וואַסער. עס זענען געווען וויניק ברונעמער. דאָס שטעטל האָט אויך נישט פאַרמאָגט קיין טייכן. די געציילטע ברונעמער האָבן אויך נישט אַלע געהאַט גוט וואַסער צום טרינקען.

די ברונעמער, וואָס האָבן זיך געפונען אין די יידישע געסלעך, האָט מען גערופן מיט יידישע נעמען, ווי אברהמעלע קאפיס ברונעם אין דער לאכעווער־גאַס, וועלכן מען האָט שפעטער, פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, גערופן שמואל צייס ברונעם; מאטיש בעקערס ברונעם מיטן געזאַלצענעם וואַסער; לייביש בארישטשעס ברונעם. דעם ברונעם אויפן וואַל, הינטער די קריסטלעכע הייזער, האָט מען גערופן: „שטיין".

נישט זוייט פון די קצבישע דירות האָט זיך געפונען אַ ברונעם, וועלכן מען האָט גערופן משה־הלל'ס סטאק. דאָס וואַסער פון משה־הלל'ס סטאק איז געקומען פון די אַרומיקע בערגלעך און איז געווען געשמאַק, באַזונדערס אויף טיי. פונעם דאָזיקן ברונעם האָבן יידן טאָג און נאַכט געשעפט דאָס וואַסער צום קאָכן און צום טרינקען.

עס זענען אויך געווען יידן, וואָס האָבן געצויגן זייער פרנסה פונעם טראָגן וואַסער צו די באַלעבאַטים. אַזעלכע זענען געווען די וואַסערטרעגער: משה־אלחנן, יעקל גענץ, משה מייפיע, מענדעלע־קעצעלע. זייער גאַנץ לעבן האָט מען זיי שטענדיק געזען מיט די „שיידעס" אויף די אַקסלען, אויף וועלכע עס זענען נאָכגעהאָנגען צוויי פולע עמערס מיט וואַסער. פאַר דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט מען נאָך געצאָלט צען גראָשן פאַר צוויי עמערס וואַסער.

עס זענען אויך געווען גויאישע ברונעמער, פון וואַנען די יידישע וואַסערטרעגער האָבן געשעפט דאָס וואַסער פאַר זייערע באַלעבאַטים. הינטערן שטעטל איז געווען אַזאַ גויאישער ברונעם, וועלכן מען האָט גערופן זשאדיל. צוליב דער וויטקייט האָט מען דאָרט געפירט דאָס וואַסער אין אַ פאַס אויף אַ וואָגן געשפאַנט מיט פערד. דאָס האָבן געטון שמעון־דוד שטאקמאן מיט מרדכי טרעגער. יעדער וואַסערטרעגער האָט זיך געהאַט זיינע באַלעבאַטים. פרייטיק האָבן זיי באַקומען באַצאָלט פאַר אַ גאַנצער וואָך, מיט אַ צוגאָב, אַ ברויט־פלעצל, אַ ווייסע בולקע אויף שבת.

ביי די בעקערס זענען די וואַסערטרעגער געווען פאַרדונגען אויף דער וואָך. ביי יעדן בעקער איז געשטאַנען אַ גרויס פאַס און דער וואַסער־טרעגער האָט געדאַרפט זאָרגן, אַז עס זאָל שטענדיק זיין פול מיט וואַסער.

געציילטע בעקער האָבן געבאַקן טאָג־טעגלעך, ווייל ס'רוב האָבן די ווייבער געבאַקן אין דער היים יעדן פרייטיק, אויף אַ גאַנצער וואָך. עס זענען אויך געווען יאריד־בעקערס, וועלכע האָבן געבאַקן בלויז צום יאריד, וואָס איז פאַרגעקומען יעדן דינסטיק און פרייטיק. אין די דאָזיקע צוויי טעג, דינסטיק און פרייטיק, האָבן די בעקערס אויסגעשטעלט אויפן

מאַרק זייערע סטראַגאַנעס, און אין געפלאָכטענע קוישן פאַרקויפט זייער געבעקס.

טאַרנאָגראָד האָט פאַרמאָגט אַ גרויסן מאַרק, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט מיט נידעריקע הייזער, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען די יידישע געוועלבער. הינטער זיי האָבן זיך געפונען די יאַטקעס פון די יידישע קצבים.

מיט דער צייט זענען צוגעקומען אַ סך פוילישע געוועלבער. עס האָט זיך געשטאַרקט די קאָנקורענץ מיט די יידישע קרעמער. די גויים זענען געשטיצט געוואָרן דורכן מאַגיסטראַט, וועלכער האָט אויפגעשטעלט אינמיטן מאַרק קליינע הילצערנע געוועלבלעך, פאַרדינגען זיי צו יידן און אויב עמעץ האָט נישט געהאַט צו באַצאָלן, האָט מען אים אַרויסגעוואָרפן.

אלמנות און סתם פרויען פלעגן זיך אויפשטעלן קרעמלעך מיט פאַרשידנערליי סחורות, מיט גרינוואַרג און פרוכטן. די דאָזיקע קראָמען זענען באַשטאַנען פון לאַנגע הילצערנע בענק מיט פלאַכע געפלאָכטענע קוישן.

ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914 האָט טאַרנאָגראָד געהערט צו רוסלאַנד. אין יענער צייט האָבן די יידן אין שטעטל געהאַט פרנסה און טאַרנאָגראד האָט געשמט מיט גרעסערע גבירים ווי אין די שכנותדיקע שטעטלעך. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס דאָס שטעטל איז געלעגן נאָענט פון דער עסטרייכישער גרענעץ און עס איז אָנגעגאָנגען אַ לעגאַלער און אומלעגאַלער האַנדל.

פון ביידע זייטן גרענעץ

די גרענעץ האָט זיך געפונען נאָכן לאַכעווער וואַלד, נעבן דעם דאָרף מיידאן, זיבן קילאָמעטער פון טאַרנאָגראָד. דאָס דאָרף האָט מען שוין געהערט צו עסטרייך. די גרענעץ האָט זיך געצויגן איבער אַ גאַנצער ריי דערפער אַרום טארנאָגראָד. די גרענעץ־סאָלדאַטן פון דער רוסישער זייט האָט מען גערופן „אָביעשטשיקעס". אויף דער עסטרייכישער זייט האָט זיך נישט געפונען קיין מיליטער, נאָר בלויז געציילטע באַאַמטע, וואָס האָבן געזומען דעם צאָל פאַר די סחורות, וועלכע מען האָט געפירט פון טארנאָגראד קיין שיניאווע.

די טארנאָגראָדער יידן האָבן נישט געהאַט קיין שווערייטן ביים איבערגיין די גרענעץ. מען האָט נאָר געדאַרפט באַקומען פון דער געמיינדע אַ שיין, פאַר וועלכן מען האָט באַצאָלט אַ האַלבן רוסישן רובל. דער

דאָזיקער בילעט איז געווען גילטיק אַ גאַנצן חודש. אין משך פון דער צייט האָט מען געקאָנט אַריבערגיין די גרענעץ וויפל מען האָט געוואָלט. אין אַנדערע שטעטלעך איז עס אָנגעקומען פיל שווערער און מען האָט דערפאַר געדאַרפט אָפט שוואַרצן די גרענעץ.

דאָס שוואַרצן די גרענעץ איז געווען פאַרבונדן מיט לעבנסגעפאַר. די קאַזאַרמעס פאַרן רוסישן מיליטער אויף דער גרענעץ אַרום טאַרנאָגראד, האָבן געהערט צום טאַרנאָגראָדער ייד מענדל זילבערצווייג, וועלכן מען האָט גערופן מענדעלע בישטשער, און ער האָט דערפאַר גענומען דירה־געלט. דער פולקאָווניק מיט זיין גאַנצן שטאַב האָבן געפלעגט איינשטיין ביי מרדכי מאנטל אינעם הויז פון בילגאָרייער בראם. זיי האָבן אויך דערפאַר געצאָלט דירה־געלט.

אין שטעטל זענען אויך געווען יידישע פאָדריאַטשיקעס, וועלכע האָבן צוגעשטעלט פראָדוקטן פאַרן מיליטער, היי מיט האָבער פאַר די מיליטערישע פערד. איינער אַזאַ פאָדריאַטשיק איז געווען נפתלי וואַקסליכט (יאָקטאָר), וועלכער האָט געוווינט אין מארק נעבן יאָסל רופא (שטרוזער).

דער מסחר, וואָס טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געפירט מיט עסטרייך און דייטשלאַנד, איז באַשטאַנען פון פלאַקס, לען, תבואה און פאַרשידענע אַנדערע פראָדוקטן. דער דאָזיקער האַנדל איז געווען אַ לעגאַלער. חוץ דעם איז אויך אָנגעגאַנגען אַ האַנדל אויף שוואַרץ. מען האָט געשוואַרצט פערד, שניט־סחורה און פאַרשידנערליי שאַרפע געטראַנקען. די שמוגלער זענען ס׳רוב געווען גויים. עס האָבן זיך צווישן זיי אויך געפונען יידן און נישט איינער האָט דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן.

די פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן געפלעגט ברענגען זייערע סחורות די יידן און פאַרן געלט שפּעטער געקויפט פאַרשידנערליי סחורות אין די יידישע געוועלבער. די דינסטיקדיקע יאַרידן האָבן געהאַט אַ שם אין דער גאַנצער געגנט און קיין טאַרנאָגראָד פלעגן קומען יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, געברענגט צום פאַרקויפן זייערע סחורות און איינגעקויפט פראָדוקטן ביי די פויערים.

צו די גרויסע סוחרים אין טאַרנאָגראָד, הורטאָווניקעס פון רויע פראָדוקטן, האָבן געהערט יוסף מויניס און משה יונהס (פיינגאָלד). זיי האָבן אָפּגעקויפט פון די קלענערע סוחרימלעך אַלץ, וואָס זיי האָבן אָנגעקליבן אין משך פון דער וואָך. צו די גרויסע תבואה־סוחרים האָט געהערט ישראל־אברהם איטשעס (קרומפענהאָלץ). עס האָבן זיך אויך געפונען גרויסע הורטאָווע מעל־סקלאַדעס.

אין יענער צייט האָבן יידן אין טאַרנאָגראָד נישט געליטן פון קיין

שוערע שטייער־לאַסטן, ווי עס איז שפּעטער פאַרגעקומען אין דער צייט פון דער פּוילישער הערשאַפט.

דאָרפּס־יידן

כמעט אין אַלע דערפער אַרום טאַרנאָגראָד האָבן געווינט יידן. די דאָזיקע דאָרפּס־יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט דער מידה פון הכנסת־אורחים. דער דאָרפּס־ייד האָט נישט געמאַכט קיין אונטערשייד צווישן אָרעם און רייך, האָט יעדן גלייך אויפגענומען, מיט דער זעלבער האַרציקער וואַרעמקייט געגעבן צו עסן און צו טרינקען און אַ נאַכטלעגער איבערצו־געכטיקן. די שטאָטישע דאָרפּס־גייער, די פּעלצן־שניידער, וואָס האָבן געגייט פאַר די גויים פוטערנע פעלצן אויפןווינטער, זענען געווען שטענדיקע אורחים ביי די דאָרפּס־יידן וועלכע האָבן ביי זיי קיינמאָל נישט פאַרלאַנגט קיין געלט פאַרן עסן אָדער איבערנעכטיקן.

דאָס לעבן פונעם ייד אויפן דאָרף איז געווען ענלעך צום לעבן פונעם פויער, זיי האָבן געהאַט פעלדער, פערד, קי און האָבן זייער אַרבעט אויפן פעלד געטון גלייך מיטן פויער, געאַקערט, געזייעט און געשניטן.

עס זענען אויך געווען דאָרפּס־יידן, וואָס האָבן נישט פאַרמאָגט קיין ערד, געהאַט נישט מער ווי אין אָדער צוויי קי און געצויגן זייער פרנסה פון די געוועלבלעך, ווו די וויבער זענען געווען די פאַרקויפערינס. אַ גאַנצע וואָך האָבן זיי געלעבט מיט מילכיקס פון זייערע אייגענע בהמות. שבת האָבן זיי געגעסן פלייש. די שטאָטישע שוחטים פלעגן דאָנערשטיק אַרומפאָרן איבער די דערפער שחטן עופות, אַ קעלבל, אָדער אַ שעפּסל. אויב עס איז געווען אַ שלעכטער וועג און דער שוחט האָט נישט געקענט קומען, האָט שוין דער דאָרפּס־ייד געמוזט זיך באַגיין שבת אָן פלייש און געפראַווט די סעודות מיט בלויז מילכיקס.

צווישן די דאָרפּס־יידן זענען געווען זייער וויניק אַזעלכע וואָס האָבע געקאָנט לערנען, אָדער אָנשרייבן אַ בריוול. זיי פלעגן דינגען שטאָטישע מלמדים, זיי זאָלן לערנען מיט זייערע קינדער אין דאָרף. קיין בתי־תפילות זענען אין די דערפער נישט געווען. אינדערוואָכנס האָט יעדער געדאַווענט פאַר זיך ביחידות. שבת פלעגן זיי זיך צונויפקומען מאַכן אַ מנין ביי איינעם פון די דאָרפּס־יידן, וואָס האָט געהאַט אַ ברחבותדיקע דירה און אָפּגעגעבן אַ צימער צום דאַווענען. אַ ספר־תורה צום לייענען האָבן זיי אויסגעבאָרגט פון אַ שטאָטיש בית־המדרש. אויף ימים־נוראים

פלעגן זיי קומען דאַוונען אין שטאָט אַריין. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה פלעגן זיי דינגען בעלי־תפילות פון שטאָט און גענדאַוונט אין אייגענעם מנין אויפן דאָרף.

יידישע פריצים

אין אַ סך „הייף", ווי מען האָט געהרופן די פריצישע גיטער, ארום טאַרנאָגראָד, זענען געזעסן יידישע פאָטעסערס, וואָס האָבן אָפגעדונגען די גיטער אין ארענדע ביים פריץ, וועלכן מען האָט ביי אונדז גערופן „אָרדינאַנט". אין ראַשניצער הויף האָט געהערשט דער יידישער פריץ ר' אלילע שוחטס, אַ פרומער ייד און אַ גרויסער למדן, אַ זון פון אַ שוחט.

אין זאמאכער הויף האָט געהאַט די ארענדע נחמיהלע, וועלכן מען האָט אויך געהאַלטן פאַר אַ גרויסן למדן און ערלכען ייד. דעם אבשער הויף האָט געהאַט סאבאל, דעם פליסער הויף — אריש ווייגטרויב.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז נאָך געבליבן דער אייגציקער יידישער פריץ אויפן דאָרף שאריווקע, יעקב ריצער, וועלכן מען האָט גערופן יאנקל שאריאווקער.

עס זענען אויך געווען נאָך אַנדערע יידישע פריצים, וועגן וועלכע מען פלעגט רעדן אין אונדזערע היימען און דערציילן זיך פאַרשידענע מעשיות וועגן זייער רייכקייט, אַרבעטזאַמקייט און פרומקייט. נישט אַלע האָב איך געקענט, אויך זייערע נעמען זענען מיר אַרויס פון זכרון. דאַקעגן געדענק איך די נעמען פון די יידישע פריצים: שמואל וועלטשער, פון ליפען, זיין זון אברהם וועלטשער, פון פאטיקער־הויף; אברהמעלע נוטעלס (פאַבריקאַנט), פון לאכיווער־הויף. ער האָט אויך געהאַלטן אין ארענדע דעם לאכיווער וואַלד, וווּ די בעקער און אַנדערע יידן פון שטעטל האָבן ביי אים געקויפט דאָס האָלץ צום ברענען. די יידישע פריצים האָבן זיך געלאָזט קאָסטן פאַר די אינסטיטוציעס און אָרעמעלייט פון שטעטל.

פאַר אַ יום־טוב פלעגן די יידישע פריצים אַריינשיקן אין שטעטל גאַנצע פורן מיט קאַרטאָפל און אַנדערע פראָדוקטן. אברהמעלע פאַבריקאַנט האָט געפלעגט אריינשיקן האָלץ פאַרן בית־המדרש אויף אַ גאַנצןווינטער צום הייצן. באַזונדערע פורן פלעגן ברענגען האָלץ אומזיסט פאַר אָרעמעלייט. שמואל וועלטשער מיט זיין זון האָבן אריינגעשיקט קאַרטאָפל מיט שטרוי פאַר די אָרעמעלייט אויף פסח.

סיי די יידישע, סיי די קריסטלעכע פריצים האָבן געהאַט יידישע

מעקלערס און יידישע סוחרים, וואָס האָבן ביי זיי אָפּגעקויפט די תבואות און דערפון געצויגן חיונה. זיי האָבן אויך געהאַלטן יידישע פאַכטערס, וואָס פלעגן אָפּנעמען די מילך פון די פריצישע הייף. אָפּטמאָל האָבן זיי באקומען פונעם פריץ אַ שטוב צו ווינען, אַ קעלער, ווו צו האַלטן די מילך, זי זאָל נישט קאַליע ווערן. עס איז אויך דערלויבט געווען צו פאַשען זיין פערד אָדער קו אויפן פריצס פעלדער.

פאַכטערט, סאַדאָווניקעס פון שטעטל האָבן אָפּגעדונגען ביי פריצים אויבסט־סעדער. דערביי האָבן זיי אָבער אויף קיין איין טאָג נישט פאַרנאַכלעסיקט דאָס פירן מיט אַן אייגן פערד און וועגעלע די מילך, פוטער און קעז, שטענדיק אויפן זעלבן פלאַץ אין מאַרק, ווו יעדער האָט געהאַט זיין חזקה. די מילך האָבן די פאַכטערס פאַרקויפט אויף דער קוואָרט, אין בלעכענע קוואָרטן. צו דער פוטער האָבן זיי שוין געהאַט קלייניע הילצערנע מאָסן, וואָס זענען געווען שיין אויספאָרמירט. עס האָט געהייסן אַ פערטל, אָדער אַ האַלב־פערטל פוטער.

מיט די פאַכטערס פלעגן מיטפאָרן זייערע וויבער, העלפן פאַרקויפן דאָס מילכיקס, וועלכעס זיי האָבן נישט אַראָפּגענומען פונעם וועגעלע, אויף וועלכן דעם פאַכטערס וויב איז געזעסן און פאַר יעדן באַזונדער אָפּגעמאָסטן די געפאָדערטע מאָסן.

עס זענען געווען טעג, באַזונדערס אין די „דריי וואָכן", אין די „ניין טעג", וועו מען האָט נישט געטאָרט עסן קיין פלייש און עס פלעגט אויספעלן מילכיקס. אין יענע טעג פלעגן די יידענעס אויפשטיין גאַנץ פרי און אַרויסקומען אויפן מאַרק מיט טעפלעך און שיסעלעך און אייגעקויפט דאָס מילכיקס, וואָס איז אין די טעג געווען די איינציקע יידישע שפייז.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו טאַרנאָגראָד האָט געהערט צו דער פוילישער מלוכה, זענען שוין געווען זייער וויניק יידישע פריצים און אויך דער מילך־האַנדל איז איבערגעגאַנגען אין קריסטלעכע הענט.

די פינאַנסיעלע לאַגע פון די טאַרנאָגראָדער יידן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

די זיבן הונדערט יידישע משפחות, וואָס האָבן געווינט אין טאַרנאָגראָד האָבן זיך געטיילט אין דריי פינאַסיעלע קאַטעגאָריעס: פערציק פראָצענט האָט זיך געהאלטן פאַר קליינשטעטלדיקע גבירים. פופציק פראָצענט — מיטלמעסיקע, צען פראָצענט — אָרעמעלייט, נישט חלילה אַזעלכע, וואָס זאָלן דאַרפן גיין איבער די הייזער בעטן נדבות. אָרעמעלייט

זענען זיי געווען דערפאַר, וואָס זיי האָבן קוים געצויגן פרנסה בדוחק. חוץ די גרויסע סוחרים, קליינהענדלער און דאָרפסגייער, זענען אויך געווען בעלי־מלאכות, ווי טאַנדייט־שניידער, וועלכע האָבן זייערע אויסאַרבעטונגען פאַרקויפט אויפן מאַרק; וועבער, וואָס האָבן אַליין אויסגעאַרבעט זייער לייוונט; בעקער און שוסטער, האָבן אויך פאַרקויפט זייערע אויסאַרבעטונגען. עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט קראָפלעס (עטאָט). דער דאָזיקער האַנדל איז אָנגעגאַנגען אומלעגאַל און די קאָנסומענטן זענען געווען קריסטלעכע פויערים. דער הויפט־צושטעלער פונעם דאָזיקן געטראָנק איז געווען אברהם קאַגאַן (ראָזענפעלד).

די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט דער מידה פון הכנסת־אורחים. עס פלעגן קומען קיין טאַרנאָגראָד אָרעמעלייט, מדינה־גייער, פון ווייטע און נאָענטע שטעטלעך. אין די שבתים פלעגט אין יעדער שטוב זיין אַן אורח אָדער צוויי. אין אַ סך שטובן האָט מען די אָרעמעלייט אינגעלאַדן אויך צום איבערנעכטיקן. באַזונדערס האָט זיך דערמיט אויסגעצייכנט דוד יואלס שוסטער און זיין זון ישעיהו לייב. זיי האָבן פאַר זייערע אורחים צוגעגרייט ספעציעלע געלעגערס און באַמיט זיך, אַז זיי זאָלן זיין ווייך צום שלאָפן. נאָך זיין טויט האָט די מצווה איבערגענומען זיין זון ישעיהו־לייב.

עס איז די די טראַגעדיע פון יידישן גורל, אַז דער גאָרטן פון די דאָזיקע מענטשן, איידעלע מיט גרויסע נשמות, וואָס האָט געדינט פאַר אַן אָפרו־אָרט פאַר אַלע אָרעמע און פרעמדע יידן, איז שפעטער דורך די היטלעריסטן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַסן־קבר פון הונדערטער טאַרנאָגראָדער יידישע פאַמיליעס.

אַ קורצע צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז קיין טאַרנאָגראָד געקומען פון אַמעריקע אויף אַ לוסט־רייזע משה וואלפיש, שיע־לייבס אַ ברודער. ביים אַוועקפאָרן האָט ער איבערגעלאָזט געלט, ער זאָל זיך אויפשטעלן אַ נייַ הויז מיט אַ באַזונדערער גרויסער שטוב, ווו די אָרעמעלייט זאָלן קאָנען איבערנעכטיקן. ישעיה־לייב האָט עס טאַקע געטון, אויפבויענדיק זיך אַ גרעסער הויז, האָט ער דאָס גרעסטע צימער אָפגעגעבן פאַר די אורחים, וועלכע ער האָט אויך באַזאָרגט מיט באַקוועמע געלעגערס, געקויפט פאַר זיי נייע שעניקעס און נייע קאָלדרעס.

די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געווינט אין נידעריקע הילצערנע הייזער. אין גאַנצן שטעטל האָבן זיך געפונען נאָר צוויי שטיינערנע הייזער, קאָמעניצעס, מרדכי מאנטלס קאָמענ־צע און לייב שמשונס (וויינטרויב). נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז צוגעקומען דאָס צווייטשטאָקיקע הויז

פון דער פּאָסט, וואָס יאָסל שפרונג, וואלוויש מלמדס איידעם, האָט אויפגעשטעלט אויף דער לאכעווער גאַס. אויך אַרום דעם מאַרק זענען צוגעקומען עטלעכע שטיינערנע הייזער. נאָך דער פאָרגעקומענער שריפה האָט די פּוילישע מאַכט מער נישט געלאָזט בויען קיין הייזער פון האָלץ.

אַרום דעם מאַרק האָבן זיך געצויגן די גאַסן און געסלעך, ווי לאכעווער, רויזשיניצער, די בילגאָרייער בראם, די פאטיקער און די קארכעווער. אַ סך געסלעך האָט מען גערופן מיט יידישע נעמען פון די וואָס האָבן דאָרט געוווינט. די לאכעווער גאַס איז געווען אַ לאַנגע און האָט זיך געצויגן ביזן שיניאווער־וועג, צו דער עסטרייכישער גרענעץ. יידן האָבן אין דער גאַס געוווינט ביז משה קאליקשטיינס הויז. אין דער רוזשניצער גאַס האָבן געוווינט יידן נאָר ביז לייביש קאָוואַלס הויז. אין די געסלעך, אונטערגעסלעך, ווי אויך ביי די בראמעס, ווו מען איז אריינגעקומען אין שטעטל, האָבן געוווינט דורכאויס יידן. די ענגשאַפט איז דאָרט געווען אַ גרויסע און עס פלעגט דערפאַר אָפט קומען צו קריגערייען. צוליב א שטיקל פּלאַץ איז מען געגאַנגען צו דין־תורהס און אין די ציווילע געריכטן.

ס׳רוב האָבן יידן געהאַט זייערע אייגענע הייזלעך. עס זענען אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געצאָלט דירה־געלט. די וווינונגס־באַדינגונגען זענען אין אַלגעמיין געווען שווערע. אפילו אַ גביר האָט נישט געהאַט מער ווי אַ שטוב מיט אַן אַלקער. בלויז די זעלטענע גרויסע גבירים האָבן געוווינט אין מער צימערן. די אָרעמע וואַסערטרעגער, מעלטרעגער און בעלי־מלאכות האָבן געוווינט אין איינצלנע צימערן, ווו עס זענען געשטאַנען די בעטן אין דער פאָרם פון אַ דלד און אַ באַנקבעטל פאַר די קינדער. נעבן דער מאַמעס בעט איז געשטאַנען דאָס קינדער־וויגעלע. אויב עס איז געווען אַ גרויסע משפּחה, מיט אַ סך קינדער, ווי ביי יעקל פּאָטשטער (ווערטמאַן), איציק־לייב, נפתלי מינדעשיס (רינגלער) א. א., זענען אין באַנקבעטל געשלאָפן פיר קינדער, צוויי צוקאָפּנס, צוויי צופיסנס און פאַר די אַנדערע צוויי האָט מען אויסגעבעט אַ געלעגער אויפן ברעט. געשלאָפן זענען די קינדער צוגעדעקט מיטן טאַטנס פּאַלטא און מיט דער מאמעס שאַל.

אַ גאַנצע וואָך פלעגט מען קאָכן פאַר די קינדער קאַשע מיט ביבלעך, אָדער הירזש מיט האָניק. סוף וואָך, ווען דאָס ברויט איז שוין געווען אַלטגעבאַקן, האָט די מאַמע געקויפט פאַר די קינדער צווייערנע, אָדער דרייערנע בייגל פון בעריש די יאקלעכעס, אָדער הייסע באָבעלעך פון מאטיש בעקער.

די טאַרנאַגראַדער יידן זענען געווען גרויסע משפחות. וועז אַ יינגל איז אַלט געווארן דריי יאָר, האָט אים דער פאָטער געברענגט אין חדר אריין איינגעוויקלט אין אַ טלית און דערביי געטיילט די חדר־יינגלעך זיסוואַרג.

די קינדער האָט מען געבוירן אין די אייגענע שטובן. דעמאָלט איז די מאַמע מיטן נייַ־געבוירענעם קינד געלעגן הינטער אַ פאָרהאָנגען ליילעך די גאַנצע אַכט טעג פון איר קימפעט. אויף דעם ליילעך און אויף די וועגט זענען געווען אויסגעקלעפט שיר המעלותן, כדי די נישטגוטע זאָלן נישט האָבן קיין שליטה. אויב דאָס נייַ־געבוירענע קינד איז געווען אַ יינגל, פלעגט קומען דער בעלפער פונעם דרדקי־מלמד צוזאַמען מיט די חדר־קינדער לייענען יעדן פאַרנאַכט קריאת־שמע. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן גאַנצע אַכט טעג ביז צום ברית. אַ טאָג פאַרן ברית איז דער מוהל געקומען זען, צי דאָס קינד איז געזונט און דערביי שוין איבערגעלאָזט דאָס מוהל־מעסער, אַ סגולה פאַר די שדים.

דער ברית איז פאָרגעקומען אין שול, ווהין מען האָט אַוועקגעטראָגן דאָס קינד, אפילו אין די גרעסטע פרעסט. אין שול איז געשטאַנען אַ בעטל, וועלכעס מען האָט גערופן „דאָס הימל־בעטל", געמאַכט אין דער פאָרם פון אַ גרויסער שטול, ווי עס דאַרף אויסזען דער כסא של אליהו. ביים שטול איז געשטאַנען אַ פיסן־בענקעלע. אריינברענגנדיק דאָס קינד אין שול אריין צום מל־זן, האָט דער חזן אָדער דער שמש אויסגערופן „ברוך הבא!" באַלד האָט ער צוגענומען דאָס קינד פונעם קוואַטער, זאָגנדיק דערביי עטלעכע פסוקים און עס דערלאַנגט דעם סנדק, דעם רב, ר׳ לייבעלע טייכער, וועלכער איז געזעסן אויף דעם כסא של אליהו. דער מוהל, ר׳ ישעיהלע חנא פנחסעס, אָדער חיים יחיאל שוחט, אָדער משהלע דעם רבס, האָט מיט גרויס כוונה זיך גענומען צו דער מצווה.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען שוין די בריתן נישט פאָרגעקומען אין שול, נאָר אין די היימען פון די עלטערן. מוהל איז דעמאָלט געווען משהלע שוחט (קעניגסבערג), וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל.

חדרים און מלמדים

דאָס יידישע יינגל אין טאַרנאַגראַד האָט אָנגעהויבן גיין אין חדר אריין אַלטוועלטיק דריי יאָר. מיט די מיידלעך האָט מען זיך נישט געמאַכט קיין עסק. עס איז געווען געווען אַז זיי קענען דאָווענען. דאָס יינגל אָבער איז געזעסן אין חדר טאָג־טעגלעך פון פרי ביז נאַכט.

ביים טאַרנאַגראָדער מלמד, אויב ער האָט געווינט אין אַ שטוב מיט אַן אַלקער, זענען די בעטן צום שלאָפן געשטאַנען אין אַלקער און אין שטוב איז געווען דאָס חדר, ווו ער האָט געלערנט מיט די קינדער. אויב ער האָט נישט געהאַט מער ווי איין שטוב, זענען די בעטן געשטאַנען לענגאויס דער וואַנט פאַרהאָנגען מיט אַ ליילעך. ביים פענצטער איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש מיט לאַנגע בענק. אין יעדן חדר האָט דער דרדקי־מלמד געהאַלטן צוויי בעלפערס, איינער אַן אויבער־בעלפער, אַ דערוואַקסענעם בחור, דער צווייטער האָט זיך געדופן אונטערבעלפער. זיי זענען יעדן טאָג געקומען צו די קינדער אין זייערע היימען, אָנגעטאָן זיי, אָפּגעוואַשן און געזאָגט ברכה „מודה אני" און שפּעטער געגומען די קינדער אין חדר אריין. ווינטער, אין די גרויסע שנייען, אַדער טיפע בלאָטעס, האָבן די בעלפערס געטראָגן די קינדער אין חדר אריין אויף זייערע פלייצעס.

נישט פאַר אַלע קינדער איז געווען אָרט צום זיצן אויף די נידעריקע לאַנגע בענק און זיי זענען געזעסן אויף דער פאָדלאָגע, געשפּילט אין קנעפּלעך, אָדער אַנדערע שפּילעריייען.

דער אונטערבעלפער איז די גאַנצע צייט געווען פאַרנומען מיטן ברענגען פאַר די קינדער זייער עסן פון דער היים. דער אויבערבעלפער האָט געהאָלפן דעם מלמד לערנען מיט די קינדער, אָנווייזנדיק, מיט ספּעציעלע טייטלעך, אויף די גרויסע אותיות אין די סידורים, וועמענס בלעטער זענען געווען פאַרגעלבט פון אַלטקייט און קינדערישע טרערן.

דאָס לעבן פונעם מלמד איז געווען אַ שווערס. דער טאַטע מיטן קינד פלעגט קומען מיט טענות צום מלמד, אַז זיין יינגל קען גאָר נישט. ער האָט געוואָלט, אַז שוין אין די ערשטע טעג זאָל ער קענען כאָטש די גאַנצע תורה אויף אויסנווייניק. דער מלמד האָט זיין גאַנצן כעס אויסגעלאָזט צום קינד. ביים לערנען איז אויפן טיש שטענדיק געלעגן דער קאַנטשיק מיט די זיבן לעדערנע רימלעך. די שרעק פאַרן קאַנטשיק האָט אָפּגענומען ביים קינד דעם חשק צו גיין אין חדר און אָפט האָט עס דער בעלפער געמוזט שלעפּן מיט געוואַלד. דעם גאַנצן וועג צום חדר האָט דאָס קינד געשריגן און געווויינט, וואַרפנדיק זיך אין דעם בעלפערס הענט. אין חדר האָט דאָס יינגל מורא געהאַט, מען זאָל אים נישט מאַכן קיין „פאק". דאָס איז געווען די ערגסטע שטראָף. דאָס פאַרזינדיקטע קינד האָט מען אייגעריסט ס׳פּנים, אָנגעטון אים אַן אַלטן צעקנייטשטן קאַפּעלוש און מיט אַ בעזים אין דער האַנט אַוועקגעשטעלט אים אין ווינקל ביי דער קיך. אַ גאַנצע שעה האָבן די קינדער פון חדר געשריגן צום אים: „משהלע,

אַדער שלמהלע, גוט שבת, וויוואַט!" אויב דעם רבין האָט זיך פאַרגלוסט, האָט ער דעם קינד אַראָפגעלאָזט די הייזלעך און אריינגעצימבלט אים מיטן קאַנטשיק אַ פאָרציע שמיץ.

דאָס יינגל, וואָס האָט דורכגעמאַכט אַזאַ שטראָף, האָט שוין קיינמאָל נישט געוואָגט קעגנצושטעלן זיך און נישט וועלן גיין אין חדר אריין.

אין די זומערדיקע פרייטיק־צו־נאַכטסן האָבן די מלמדים מיט די בעלפערס געברענגט די יינגלעך צו קבלת־שבת אין שול אריין. זיי האָבן געדאַרפט נאָכזאָגן דעם חזן: „ברוך הוא וברוך שמו, אמן!" דער שמש האָט זיי געגעבן צו טרינקען זיסן ראָזשינקע־וויין. אויך שבת אינדערפרי האָבן די בעלפערס געברענגט די קינדער אין שול אריין און זיי האָבן מיט זייערע קוויטשיקע קולעכלעך פאַרהילכט די שול. יעדער בעלפער האָט געהאַט זיין שטענדיקן פּלאַץ פאַר זיינע חדר־קינדער אויף די לאַנגע בענק ביי די וועגט פון שול.

די מלמדים האָבן אויך געליטן פון די פאַרפאַלגונגען מצד דער רוסישער מאַכט. די פאָליציי פלעגט קאָנטראָלירן די חדרים, געמאַכט פראָטאָקאָלן און אהיימגעטריבן די קינדער. די מלמדים פלעגן זיך איינער דעם אַנדערן וואָרענען און צוויסן־טון וועגן אַזאַ פאָליצייאישן אָנפאַל. גלייך ווי עס האָט זיך באַוויזן אַ סטראַשניק, האָט דער תלמיד שוין געוווסט, אַז ער דאַרף לויפן אין אַ צווייטן חדר אריין אָנזאָגן דעם רבין: „מען יאָגט!" דער מלמד האָט שוין פאַרשטאַנען וואָס דאָס יינגל מיינט און ער האָט באַלד פונאַנדערגעלאָזט די קינדער.

די חדר־יינגלעך האָבן נאָר געוואָרט אויף אַזעלכע טעג און זענען זיך צעלאָפן איבער די פאַרשידענע שפיל־פלעצער. וועו די דאָזיקע פאָליצייאישע אָנפאַלן האָבן זיך אָנגעהויבן אָפטער איבערחזרן, זענען די מלמדים געקומען צום אויספיר, אַז מען מוז זוכן אַן עצה און זיי האָבן אָנגעהויבן צאָלן דער פאָליציי רעגולערן כאַבאַר.

די דרדקי־מלמדים פאַר דער ערשטער וועלט־קריג זענען געווען: חיים ציבאַלקערלעס (קרייטנער), שמואל צייס, לייבוש באַרישטש (גראָסמאן), לייבוש מלמד (פעפער). גמרא־מלמדים זענען געווען מער.

אין יענער צייט איז אין טארנאָגראָד נישט געווען קיין ליכט אין די גאַסן. אין די פינצטערע ווינטער־נעכט האָבן די מלמדים נישט געקענט אָפּפאַרטיקן דאָס לערנען מיט די קינדער אין משך פונעם טאָג. זיי האָבן דערפאַר די קינדער, וואָס האָבן נאָכנישט געלערנט קיין חומש, אהיימגעשיקט אריידער עס איז געווארן פינצטער. די גרעסערע יינגלעך, וואָס האָבן שוין געלערנט חומש מיט רש"י אָדער גמרא, זענען געבליבן אויך אויף

ביינאַכט, זוען דער רבי איז אהיימגעקומען פון מנחה און מעריב אין בית־המדרש. יעדעס יינגל האָט געהאַט אַ לאַמטערל מיט אַ ליכטל, ער זאָל זען אַהיימצוגיין אין די פינצטערע נעכט. טייל יינגלעך האָבן זיך געמאַכט לאַמטערן מיט קאָלירטע שייבלעך. אין די געסלעך זענען געווען טיפע בלאָטעס און די חדר־יינגלעך האָבן דערפאַר געמוזט טראָגן גרויסע שוועָרע שטיוול.

ביז דרייצן יאָר האָט דער טאַטע געהאַלטן זיין יינגל אין די חדרים ביי פאַרשידענע מלמדים. שפעטער, ווען דאָס יינגל האָט שוין פאַרשטאַנען אַ בלאַט גמרא, האָט ער אָנגעהויבן לערנען אין בית־המדרש, פאַר זיך, ביז ער איז אויסגעוואָקסן אַ בן־תורה, אַ למדן.

לעגענדע און ווירקלעבקייט

ר׳ קאָפּל ליקעווער און דער קרעשעווער צדיק

צווישן די אַלטע טארנאָגראָדער יידן פלעגט מען זיך דערציילן מעשיות, וואָס זיי האָבן איבערגענומען פון זייערע עלטערן וועגן דער אַלטקייט פונעם שטעטל, וועגן מערקווירדיקע מענטשן, וואָס האָבן דאָרט אַמאָל געלעבט און זענען באַגראָבן אויפן טארנאגראדער בית־הקברות.

אין אונדזערע צייטן האָט טאַרנאָגראָד געהערט צו בילגאָריי, וועלכע איז געווען די פאָוויאַטאָווע שטאָט. אַנדערש האָט עס אויסגעזען מיט אַ סך יאָרן צוריק, ווען טאַרנאָגראָד איז געווען דאָס פאָוויאַטאָווע שטעטל און בילגאָריי האָט, פונקט ווי די אַנדערע אָרומיקע שטעטלעך, געהערט צום טאַרנאָגראָדער פאָוויאַט.

דאָס הייליקע אָרט האָט זיך געפונען ביי אַ דריי הונדערט מעטער הינטערן שטעטל, אויף דער לינקער זייט פונעם ראָשעניצער וועג. דעם מת האָט מען נישט געפירט אויף קיין עגלה, נאָר די חברה נושאים האָבן אים געטראָגן אויף זייערע אַקסלען אין אַ מיטה.

צו דעם צוועק האָבן עקזיסטירט צווי חברות, אַ חברה קדישא און אַ חברה נושאים. אין דער חברה קדישא זענען געווען די שיינע יידן, חסידים. לעצטנס איז דער גבאי פון דער חברה קדישא געווען שמואלקע שטאקמאַן.

אין דער חברה נושאים זענען געווען די בעלי־מלאכות, שוסטער

און שניידער. דער לעצטער גבאי פון דער חברה נושאים איז געווען אברהם ליפעלעס (שווּעצער).

איינמאָל אין יאָר פלעגן זיך די חברות צונויפנעמען שבת אויף אַ קידוש און מאַכן אַ לחיים.

טאַרנאָגראָד האָט אַרויסגעגעבן יידן גאונים, ווי ר׳ חיים צאנזער, דער מחבר פון „דברי־חיים״. ער איז געבוירן געווָארן אין טאַרנאָגראָד, ווו ער האָט זיך אויך דערצויגן און געלערנט. נאָך זיין חתונה איז ער געווָארן דער ערשטער צאנזער רבי, וועמענס דינאַסטיע ציט זיך ביזן היינטיקן טאָג.

אויפן טאַרנאָגראָדער בית־עולם ליגט אויך דער מקובל ר׳ קאָפּל ליקעווער, וועלכעס האָט געווּוינט אינעם דאָרף ליקעוו, פערצן קילאָמעטער פון טאַרנאָגראָד. טאַרנאָגראָדער יידן, וואָס פלעגן קומען קיין ליקעוו, האָבן מיט שטאָלץ אָנגעוויזן דאָס אָרט, ווו עס איז געשטאַנען ר׳ קאָפּל ליקעווערס קרעטשמע. זיי פלעגן דערציילן, אַז ער איז געווען אַ גרויסער בעל־מופת. אויף די ימים־טובים איז ער געקומען מיט זיין משפחה אין שטאָט אַריין. איינמאָל, פאַר פסח, זוען ער האָט געוואָלט פאַרקויפן דעם בראָנפן און די גאַנצע שענק צו אַ גוי איבער יום־טוב, האָבן זיך אַלע גויים פאראייניקט און נישט געוואָלט קויפן ביי אים, כדי דער בראָנפן זאָל בלייבן הפקר און די פויערים זאָלן קענען ראַבעווען.

נישט האָבנדיק קיין ברירה האָט ר׳ קאָפּל ליקעווער איבערגעלאָזט די גאַנצע שענק אויף הפקר און געפאָרן אויף פסח קיין טאַרנאָגראָד. פסח אויפדערנאַכט האָבן די פויערים געגומען זעק מיט קוישן און זענען אַוועק צו דער שענק ראַבעווען. אַזוי ווי זיי זענען אריינגעקומען אינעווייניק און אויסגעשטרעקט די הענט צו די פלעשער, זענען זייערע הענט געבליבן אויסגעשטרעקטע אין דער לופט, געליימטע. די פויערים האָבן געגומען ווייגען און שרייען, עפעס אַן אומזעבאַרע האַנט האָט זיי געשלאָגן איבער די קעפּ, האַלדז און פלייצעס. צעבלוטיקטע זענען זיי אַרויסגעלאָפן פון דער שענק און האָבן זייער גאַנץ לעבן נישט געווּוסט ווער עס האָט זיי אַזוי צעשלאָגן.

נאָך פסח, ווען ר׳ קאָפּל איז אהיימגעקומען, האָט ער געטראָפן די שענק, מיט צעעפנטע טיר און פענצטער, אָבער פון זיין פאַרמעגן האָט קיין פאָדעם נישט געפעלט.

זינט יענער צייט זענען שוין אַריבער צוויי הונדערט יאָר און די מעשיות ווערן אים, ווערן די קבלה־ספרים, וואָס ער האָט געשריבן, האָט מען זיך דערציילט ביז אין לעצטע יאָרן. איינער פון ר׳ קאָפּלס אוראייניקלעך

איז געווען דער חוזה פון לובלין. אויך דער לעצטער טארנאָגראָדער רב, ר׳ לייבעלע טייכער האָט זיך געזעצט פֿאַר אַן אייניקל פון ר׳ קאָפּל ליקעווער.

מען האָט אויך דערציילט, אַז מיט הונדערט יאָר צוריק, זענען מען האָט פֿאַרענדיקט דאָס אויפבויען די גרויסע שול אין טאַרנאָגראָד איז דעמאָלט געווען דער קרעשעווער צדיק, אויך אַן אייניקל פון ר׳ קאָפּל ליקעווער, ער איז לאַנגע יאָרן געווען רבי אין טארנאָגראָד און מען האָט אים קובר געווען אויפן טאַרנאָגראָדער בית־עולם. אין טאַרנאָגראָד איז געווען אַ מנהג, אַז מיט הונדערט באָב״ נאָכן אָפּזאָגן די קינות, איז מען געגאַנגען אויפן בית־עולם און געשאָטן קנאָבל אויף די קברים פון קרובים און פריינט. יעדער ייד איז אויך צוגעגאַנגען שיטן קנאָבל אויפן אהל פונעם קרעשיווער צדיק און ביי דער מצבה פון ר׳ קאָפּל ליקעווער. די מצבה איז געווען אַ גרויסע מיט אַ ברייטער און געדיכטער אויפשריפט, וועלכע איז שוין געווען שווער איבערצולייענען פון אַלטקייט. אַרום דער מצבה זענען געבליבן פאַרפוילטע שטיקער האָלץ, קענטיק איבערבלייבענישן פון אַ הילצערנעם אהל.

אין קרעשעווער צדיקס אהל האָבן תמיד געברענט ליכט. עס איז דאָרט געווען אויך אַ פושקע אריינצוואַרפן צדקה. דער קרעשיווער צדיק האָט איבערגעלאָזט אן אייניקן זון ר׳ שאול, וועלכער איז שוין קיין רב נישט געווען .ער האָט געווויינט אין דער ראזניצער גאַס, אינעם גאָרטן פון שלמהלע מארשאלעק.

דער רעליגיעזער לעבנס־שטייגער

די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פרומקייט. עס זענען אויך געווען גרויסע לומדים. אינדערפרי און אויפדערנאַכט האָט מען אין בית־המדרש געדאַוונט און געלערנט אַ בלאַט גמרא. מען האָט געטראָגן לאַנגע חסידישע מלבושים, כאַלאַטלעך אינדערוואָכנס און שבת יום־טוב — זיידענע זשיפּעצעס. די שוואַרצע טוכענע קאַשקעטלעך זענען שבת איינגעטוישט געוואָרן אויף סאַמעטענע אָדער זיידענע. דער רב האָט געטראָגן אַ שטריימל, אַ ספאָדעק.

די בחורים האָבן זייערע בערד נישט ראַזירט און נישט געשוירן. חתונה געהאַט האָט מען יונג. אַ בחור אָדער אַ מיידל פון איבער צוואַנציק יאָר האָבן שוין געהייסן אַלט. גייענדיק צום מיליטער, ביי 21 יאָר. האָט דער יונגערמאַן שוין איבערגעלאָזט אַ ווייב, אַ קינד אָדער צוויי,

באַלד ביי דער חתונה האָט מען דער כלה אָפגעשוירן די האָר. אַלע ווייבלעך האָבן געטראָגן שייטלען אָדער טיכלעך אויף די קעפ, האָבן שטרענג אָפגעהיטן די ווייבערישע מצוות ווי חלה־נעמען, ליכט־צינדן און טבילה.

עס זענען געווען אַזעלכע היימען, ווו דער מאַן איז געזעסן און געלערנט און דאָס ווייב איז געווען די פרנסה־געבערין. זי האָט זיך געפרייט מיט איר גורל צו זיין דאָס פיסן־בענקעלע פון איר פרומען מאַן אין גן־עדן.

אַ שבת פאַר דער חתונה האָבן די עלטערן פון חתן, צוזאַמען מיט די פאַרבעטענע מחותנים געפירט דעם חתן אין שול אריין צום אויפרופן, מען האָט אים געגעבן די עליה מפטיר און נאָכן דאַוונען איז דער עולם געגאַנגען מיטן חתן אויף קידוש.

אין דער זעלבער צייט האָט אויך די כלה געמאַכט אַ „פאַרשפיל" פאַר אירע חברטעס. זונטיק און מאָנטיק זענען נישט פאַרגעקומען קיין חתונות. די סיבה איז נישט באַקאַנט.

אין טאַרנאָגראָד זענען קיין קלעזמאָרים נישט געווען און מען פלעגט זיי ברענגען פון בילגאָריי. באַקאַנט זענען געווען גימפל מיט זיין קאַפעליע און דער טאַרנאָגראָדער בדחן, וועלכן מען האָט געפופן שלמהלע מאַרשאַלעק. קיין שטילע חתונות זענען נישט פאָרגעקומען. אומעטום האָט געמוז טזיין מוזיק. די חופה איז שטענדיק פאָרגעקומען ביי דער שול, אינדרויסן. דער חזן איציק־ישעיה האָט געזונגען די ברכות און דער רב האָט מסדר קידושין געווען. נאָך דער חופה, ווען מען האָט אהיימגעפירט די חתן־כלה, האָבן די קלעזמאָרים זיי באַגלייט מיט מוזיק.

נאָך דער סעודה האָבן די מחותנים געטאַנצט מיט דער כלה דאָס טראַדיציאָנעלע מצווה־טענצל, אַרומגעפירט די כלה עטלעכע מאָל מיט אַ טאַשן־טיכל ביי דער האַנט. דער לעצטער צום טאַנצן דאָס מצווה־טענצל מיט דער כלה איז געווען דער חתן. אַזוי טאַנצנדיק האָבן די אונטערפירערס אַוועקגעפירט די חתן־חלה אין אַ באַזונדער צימער צום שלאָפן.

שפּאַצירן מיט אַ מיידל האָט אין יענער צייט געהערט צו די שווערע עבירות. דאָס מיידל אָדער יינגל, וועלכע מען האָט געכאַפט ביים גיין שפּאַצירן הינטער דער שטאָט, האָבן געמוזט אויסשטיין שווערע צרות.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די פרומקייט געמומען ביסלעכווייז אויסוועפן. מען האָט שוין אָפטער

געזען שפּאַצירן יינגלעך מיט מיידלעך און מען האָט אַנגעהויבן פירן ראָמאַנען, וואָס האָבן זיך פאַרענדיקט מיט חתונה האָבן. די שפּאַצירן זענען פאָרגעקומען אויף די פעלדער ביים וועג צו בארטאשיקס מיל, ווי אויך ביי דער קריניצע, אויף דער פליסער פאָרשטאָט.

וועגן דער דאָזיקער קריניצע האָט מען געזאָגט, אַז דאָס וואַסער איז גוט פאַר אַ רפואה צו קראַנקע אויגן. יעדנפאַלס, איז עס געווען גוט קוואַלנדיק וואַסער צום טרינקען און פאַרבענקטע פּאָרלעך האָבן אין אַ הייסן טאָג דערקוויקט זייערע פאַרשמאַכטע הערצער.

דער הויפּט־שפּאַציר־וועג איז געווען אין דער בילגאָרייער בראָם, אויפן בישטשער וועג צו די דריי סטאקלעך, הינטערן צמענטאַזש. די דריי סטאקלעך זענען געווען אַזאַ מין ברונעם, פון וועלכן מען האָט געשעפּט וואַסער מיט דער האַנט. האָרט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען דאָרט אַוועקגעשטעלט אַ געמויערטן צלם, פון וואַנען עס איז דורך אַ קליינער עפענונג געפלאָסן דאָס וואַסער אָן אָפשטעל.

דאָס אָרט פון דער מאַסן־עקזעקוציע

הינטערן צעמנטאַזש, לינקס פונעם בארג, האָט זיך געפונען דער צווייטער מאַסן־קבר פון אונדזערע טארנאָגראָדער קדושים. אין חודש תמוז 1945 בין איך געשטאַנען שעהן לאַנג ביים דאָזיקן קבר און נישט געקענט איינהאַלטן אין זיך דאָס געווין איבער דעם גרויליקן טויט פון אונדזערע נאָענטסטע. אַ פוילישער סאָלטיס האָט מיר דערציילט דעם פאַרלויף פונעם אומקום, ווי אַזוי די דייטשן האָבן דאָרט דערמאָרדעט אונדזערע פאַמיליעס. דאָרט ליגט משהלע דעם רבס (טייכער) מיט דער פאַרצווייגטער פאַמיליע פון קנאַפּע הונדערט נפשות. דאָרט ליגן אויך חנהקע שטרוזער מיט די קינדער, אַ טייל פון מיין אייגענער פאַמיליע.

דער סאָלטיס סקארע האָט מיר דערציילט ווי ער איז דערביי געשטאַנען און מיט זיינע אייגענע אויגן צוגעזען ווי די דייטשן האָבן אויסגעשאָסן די קרבנות, וועלכע זענען גלייך אריינגעפאַלן אינעם ריזיקן קבר. אויף מיין פראָגע, ווי אַזוי ער האָט געקענט צוקוקן צו דעם דאָזיקן שוידערלעכן בילד, האָט ער מיר געענטפערט, אַז אַלס סאָלטיס פון דער געמיינדע האָבן די דייטשן אים געצוונגען, ער זאָל אָנווועזנדיק זיין ביי דער מאַסן־עקזעקוציע. ער האָט צוגעגעבן, אַז ער האָט דערביי געטראַכט צו ברענגען נוצן די לעבן געבליבענע יידן, וועלכע וועלן זיך

אומקערן אַהער נאָך דער מלחמה און ער וועט זיי קענען ווייזן ווו עס ליגן באַגראָבן זייערע נאָענטע.

דורך טאַרנאָגראָד איז נישט דורכגעגאַנגען קיין באַן־ליניע. ווען מען האָט געוואָלט פֿאָרן קיין וואַרשע האָט מער פֿריער געמוזט דורכמאַכן דעם לאַנגן וועג מיט אַ פור קיין לובלין צו דער באַן־סטאַציע. דאָס האָט געדויערט צוויי טעג מיט צוויי נעכט.

אין טאַרנאָגראָד זענען געווען עטלעכע יידישע בעלי־עגלות. געוויינלעך איז מען אַרויסגעפֿאָרן פון טאַרנאָגראָד קיין לובלין שבת־צו־נאַכטס אַדער זונטיק אינדערפרי, מיט סחורה און מיט פֿאַרשוינען און מען פלעגט צוריקקומען ערשט פרייטיק אין מיטן טאָג. קיין לובלין האָט מען געדאַרפט דורכפֿאָרן עטלעכע שטעט: בילגאָריי, זוויעזשיניעץ, שעברישין, זאַמאָשטש, איזשביצע, קראסנאָסטאַוו און פיאסעק. דער וועג איז נישט אומעטום געווען ברוקירט.ווינטער האָט געפלעגט טרעפן, אַז די פור איז פרייטיק געבליבן שטעקן עטלעכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט. ס׳הט אָנגעוקט דער פאַרנאַכט און ס׳איז נישט געווען קיין אויסזיכט אריינצוקומען אויף שבת אין שטאָט און כדי נישט מחלל־שבת צו זיין, איז מען געבליבן שטיין אין מיטן וועג. די בעלי־עגלות זענען געווען אָפּגעהיטענע פרומע יידן און דעם גאַנצן שבת נישט אַוועקגעריכט זיך פון דער פור מיט סחורות, פאַר וועלכע ער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך.

די שול, דער בית־המדרש און די צוויי חסידים־שטיבלעך

חוץ דער שול און בית־המדרש איז אויך געווען אַ בעלזער און אַ שיניאווער חסידים־שטיבל. די אַלע בתי־תפילה האָבן זיך געפונען אויף מזרח זייט פונעם שטעטל. דאָס בית־המדרש איז געשטאַנען ביים אָנהויב פון דער ראָשיניצער גאַס, נעבן מאַרק. רעכטס פון אריינגאַנג אין בית־המדרש איז געווען דאָס שניידערשע שולעכל, וווּ די שניידער און אַנדערע בעלי־מלאכות האָבן געדאַוונט אין די שבתים און יום־טובים. דער גבאי פון שולעכל איז אַ לענגערע צייט געווען ר׳ יואל שניידער (מאגראם).

קעגנאיבער דעם שניידערישן שולעכל אויף דער לינקער זייט איז געווען פאַרשטעלט אַ זייטיקער אַרויסגאַנג, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ קאַמער. דאָרט האָט מען געהאַלטן האַלץ צום הייצן ווינטער דעם אויוון אין בית־המדרש. אינעווייניק, גלייך ביים אַריינגאַנג, איז אין דער לינקער זייט געשטאַנען דער כיור, צום וואַשן די הענט פֿאַרן דאַוונען. דערנעבן

איז געשטאַנען דער הייץ־אויוון און ביי אים אַ לאַנגע באַנק, אויף וועלכער די עלטערע יידן פלעגן זיצן און וואַרעמען זייערע פלייצעס.

רעכטס פון דער טיר איז געווען אַ נישע, ווו עס האָט שטענדיק געברענט אַ נר־תמיד. נישט ווייט פון דער טיר, ווו עס האָט געהאָנגען דאָס לאַנגע האַנטוך אָפּצוווישן זיך די הענט, איז געשטאַנען אַ ברייטער טיש, וועמענס דעק האָט זיך געעפנט און דאָרט האָט דער שמש געהאַלטן די טישטוכער און די האַנטוכער פון בית־המדרש. אויף דרום־זייט זענען געשטאַנען צוויי לאַנגע טישן מיט לאַנגע בענק און בחורים און יונגעלייט זענען געזעסן און געלערנט ביי נאַפט־לעמפּ, וואָס זענען אַראָפּגעהאָנגען פונעם סופּיט אויף לאַנגע דראָטן.

אין מיטן פון דער מזרח־וואַנט איז געשטאַנען דער ארון קודש מיט די ספרי־תורה, צו וועלכן מען האָט געדאַרפט אַרויפגיין אויף עטלעכע טרעפּ. דערגעבן איז געשטאַנען דער עמוד, ביי וועלכן דער בעל־תפילה האָט געדאַוונט. אין סאַמע מיטן פון בית־המדרש איז געשטאַנען דער געבויגענער שולחן, אויף וועלכן מען האָט געלייענט די תורה. ביי די זייטן זענען געווען בענקלעך צום זיצן.

דער ווייבערישער בית־המדרש האָט געהאַט אַ באַזונדערן אריינגאַנג און מען האָט געדאַרפט אַרויפגיין אויף טרעפּ. משה שמש האָט אין די ווינטער־נעכט, נאָכן דאַוונען, געפלעגט פאַרקויפן קיכלעך מיט הערינג, אַ צוגאָב צו דער פרנסה. נאָך משהס שמשס טויט האָט די אַרבעט איבערגענומען קלמן שמש (לערנער).

אויף די וועגט אַרום דעם בית־המדרש זענען געווען פאָליצעס, פול אַנגעפאַקט מיט גמרות און אַנדערע ספרים, אַלטע און נייע, פאַרשטויבטע מיט געלע בלעטער און גוט געהאַלטענע מיט לעדערנע רוקנס.

יעדן פרייטיק נאָכמיטאָג פלעגט איינער פון די בחורים, וואָס האָבן געלערנט אין בית־המדרש אַרומגיין צווישן די יידן אָון צונויפזאַמלען געלט אויף תיקון־ספרים.

פון ר׳ איציק ביז ר׳ יענטשע מלמד

חוץ די שטענדיקע לערנערס, וואָס זענען געזעסן אין בית־מדרש גאַנצע טעג און נעכט, זענען אויך געווען חברות, וואָס האָבן געלערנט גרופנווייז. מיט דער חברה עין־יעקב האָ טגעלערנט יאקל שמעטש (באס). איציק מלמד האָט אַלע שבת געלערנט אין שולכעל מיט אַ חברה חומש מיט רש״י. וען איציק מלמד מיט זין וויב זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל,

וו ער איז געשטאַרבן אין צפת, האָבן זיין אָרט פאַרנומען אַנדערע. דער לעצטער איז געווען יענטשע מלמד.

מיט דער חברה משניות האָט געלערנט וואלוויש מלמד (בליטמאן). עס זענען אויך געווען חברה תהלים, חברה לינת־הצדק און ביקור־חולים. אין די ביידע חברות איז געווען גבאי לייביש מאַרגוליעס (קליין), דער בעדער פון שטאַטישן באָד.

אין די לעצטע יאָרן האָט אויך עקזיסטירט אַ חברה לחם־עניים, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך חווה גאליס (צייס) צוזאַמען מיט אַנדערע פרויען, וועלכע פלעגן אין די פרייטיק־צו־נאַכטס אַרומגיין איבער די פאַרמעגלעכע שטובן און צונויפנעמען חלות און ברויט פאַר אָרעמע משפחות.

עס זענען אויך געווען פרויען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט העלפן אָרעמע כלות, צונויפקלויבן פאַר זיי אַן אויסשטייער צו דער חתונה.

די פייערלעכע שלוש־סעודות אין סקאָטשער שולעכל

(לייוונט־וועבער)

הינטערן בית־המדרש האָט זיך געפונען די שול. אין פאָליש, רעכטס, האָט זיך געפונען דאָס שולעכל, וואָס מען האָט געקרופן דאָס טקאטשקע שולעכל, ווייל דאָרטן האָבן אַמאָל געדאַוונט די האַנט־וועבערס. אין די אַלטע צייטן זענען אַן ערך פערציק פראָצענט יידן פון טאַרנאָגראָד געווען באַשעפטיקט ביים אויסאַרבעטן לייוונט אויף זעק און פאַרקויפט זיי קיין לובלין אָדער וואַרשע, אין די פריצישע הייף.

אין דאָזיקן שולעכל האָט מען אויף אַ פייערלעכן אופן אין די שבתדיקע בין־השמשותן געפראָווען שלוש־סעודות, וועלכע זענען באַזאָרגט געוואָרן דורך מאטיש בעקער (אַרבעספעלד), און שפעטער דורך זיין זון משה, וועלכע האָבן שוין געהאַט אַ חזקה אויף דער דאָזיקער מצווה. ער האָט עס געטון אויך שפעטער, פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועז ער איז שוין שטאַרק פאַראָרעמט געוואָרן און ממש אליין געהונגערט.

די שול האָט געהאַט צוויי גרויסע טויערן, וואָס זענען געווען פאַרשלאָסן וועז מען האָט נישט געדאַוונט און דער שמש נחום טריב האָט געהאַלטן די שליסלען. איבערן טויער פונעם פאָליש איז געווען אַן אויפשריפט מיט גרויסע אותיות „מה נורא המקום הזה! אין זה כי אם בית אלוהים וזה שער השמים".

אין דער שול האָט מען געדאַרפט אַראָפגיין אויף עטלעכע טרעפלעך.

אינמיטן פון דער שול זענען געשטאַנען פיר דיק־געמויערטע זיילן. די וועגט זענען געווען ווי אין אַ פעסטונג. יעדע וואַנט האָט געהאַט פיר לאַנגע פאַרקיילעכיקטע פענצטער און די שויבן אין דער הויך זענען געווען פון פאַרשידענע קאָלירן. דער סופיט פון דער שול איז געווען געוועלבט און קיילעכיק און פון אים זענען אַראָפגעהאָנגען גרויסע בליץ־לעמפּ מיט צענדליקער הענג־לייכטערס מיט אַ סך מעשענע רערן אויף אריינצושטעלן ליכט. אַרום די וועגט זענען געשטאַנען לאַנגע בענק מיט שטענדערס, ביי וועלכע די באַלעבאַטים האָבן געהאַט זייערע געקויפטע זיץ־פלעצער. געדאַוונט האָט מען נוסח אשכנז.

צום בעלעמער, וואָס האָט זיך געפונען אינמיטן שול, האָבן געפירט צוויי אַרויפגענג, פון דרום און פון צפון. אין די זייטן ביים שולחן זענען געווען בענקלעך פאַר די שול־גבאים. ביי די שטאַכעטלעך קעגנאיבער דעם שולחן איז געשטאַנען אַ לענגלעכע באַנק, ווו מען איז געזעסן מיט דער ספר־תורה איידער מען האָט זי אריינגעשטעלט אין ארון־קדוש, וואָס איז געווען אריינגעמויערט אין דער מזרח־וואַנט און מען האָט געדאַרפט אַרויפגיין צו אים איבער אַ צענדליק שטיגן. איבערן ארון־קדוש זענען געווען אויסגעאַרבעט צוויי גאָלדענע לייבן. איבער זיי האָט זיך געשאָקלט אויף ספרענדזשינעס אַ מעטאַלענער אָדלער.

דער עמוד, וואָס איז געשטאַנען אויף רעכטס, איז געווען פון איינפאַכן האָלץ. איבער די מעשענע לייכטער האָט אַראָפגעפינקלט דער „שוויתי".

אויפן טיש, וואָס איז געשטאַנען רעכטס פון עמוד איז געווען אַ גרויסע מעשענע מנורה.

ר׳ לייבעלעס אומפאַרגעסלעכער יום־כיפור

אינדערמיט פון אַכצנטן יאָרהונדערט איז געווען חזן ר׳ לייבעלע ראָזענפעלד. מען דערציילט וועגן אים, אַז ווען ער איז נאָך ראש־השנה שווער קראַנק געוואָרן, האָט מען אויף יום־כיפור באַשטעלט אַן אַנדערן בעל־תפילה. אָבער אין דער לעצטער מינוט, ווען עס האָט שוין געהאַלטן ביי כל־נדרי, האָט ר׳ לייבעלע באַפוילן, אַז מען זאָל אויף אים וואַרטן מיטן דאַוונען. זיינע משוררים האָבן אים אָנגעטון דעם קיטל מיטן טלית, אויף אַ שטול געטראָגן אים צו דער שול און אַוועקגעשטעלט אים פאַרן עמוד. אַזוי האָט ער אָפגעדאַוונט דאָס גאַנצע יום־כיפורדיקע דאַוונען ביז שפּעט אין דער נאַכט, זוען מען האָט אים צוריק אָפּגעטראָגן און

אַוועקגעלייגט אין בעט אריין. אַזוי האָט עס זיך איבערגעחזרט אויך אויף צומאָרגנס. ער האָט געגליט ווי אַ שטיק פייער און זיינע תפילות זענען געווען הייסער און האַרציקער פון אַלע פריערדיקע יאָרן.

מיין פאָטערס פעטער, ר׳ בנימין קרומערקאָפף, איז פערציק יאָר געווען אייניער פון ר׳ לייבעלעס משוררים און ווען ער האָט אים מוצאי יום־כיפור אהיימגעטראָגן פון דער שול און אַוועקגעלייגט אין בעט, האָט ער אים געפרעגט: ״זאָגט מיר דעם סוד, ווי אַזוי איר האָט היינט, קראַנקערהייט באַוויזן צו דאַוונען און זינגען שטאַרקער ווי אַלעמאָל?״

ר׳ לייבעלע חזן זיך אַרומגעקוקט איבער דער שטוב און איבערצייגנדיק זיך, אַז קיינער הערט נישט, האָט ער צו אים געזאָגט:

״איך באַשוואָר דיך, בנימין, אַז ביי מיין לעבן זאָלסטו קיינעם נישט דערציילן דעם סוד וואָס איך גיי דיר איצט זאָגן. דו זעסט דאָך ווי געפערלעך קראנק איך בין. איך האָב זיך ווירקלעך נישט געקענט רירן פונעם בעט. אָבער ווען איך האָב געדאַוונט אין בעט די מנחה פון ערב יום־כיפור האָט זיך צו מיר באַוויזן אליהו הנביא און באַפוילן, איך זאָל גלייך גיין דאַוונען פאַרן עמוד, זאָגנדיק, אַז ער וועט מיר שוין געבן דעם כוח צו דאַוונען די יום־כפורדיקע תפילות. אַזוי האָב איך דעם גאַנצן יום־כיפור געדאַוונט מיטן כוח פון אליהו הנביא״.

אינעם זעלבן יאָר, אַנהויב ווינטער, איז ר׳ לייבעלע נפטר געוואָרן. נאָך דער פטירה האָט בנימין דערציילט אַלעמען דעם גרויסן סוד.

ר׳ לייבעלעס קבר געפינט זיך ביי דער וואַנט פונעם קרעשעווער צדיקס אהל.

די ברכה פון אַלטן טריסקער מגיד פאַר ר׳ איציק־ישעיה

נאָך ר׳ לייבעלען איז עטלעכע יאָר געווען חזן זיין זון ישראליש. ר׳ לייבעלע האָט איבערגעלאָזט אַ פאַרצווייגטע משפחה, וואָס איז ס׳רוב אומגעקומען דורך די נאַציס. איין אוראייניקל, אברהם קאגאן געפינט זיך אין ישראל.

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אַ לאַנגע צייט געווען חזן איציק־ישעיה, וועלכער האָט מיט זיין אויסערגעווייגלעכער שטאַרקער שטימע און אָנגענעמען דאַוונען באַצויבערט און מיטגעריסן זיינע צוהערער. חיים טריב, אַ ייד פון 96 יאָר, וואָס געפינט זיך היינט אין אַמעריקע, האָט מיר דערציילט, אַז אַ געוויסער גאָלדמאַן איז געקומען קיין טאַרנאָגראָד און האָט געוואָלט באַצאָלן איציק־ישעיהן פינף טויזנט דאָלאָר, ער זאָל

פֿאַרן קיין אַמעריקע בלויז אויף איינמאָל דאָוונען אין די ימים־נוראים. איציק־ישעיה האָט אָפּגעזאָגט. ער האָט נישט געוואָלט פֿאַרלאָזן טאַרנאָגראָד און לאָזן די טארנאָגראָדער יידן אַן אַ חזן אין די ימים־נוראים. די ערשטע נאַכט ראש־השנה האָט ער זיך נוהג געווען צו דאָוונען אין שול. מוסף האָט ער געדאָוונט אין בית־המדרש. דעמאָלט האָט דער רב געדאָוונט מוסף פֿאַרן עמוד אין שול. דעם צווייטן טאָג ראש־השנה האָט ער וויידער געטוישט. יום־כיפור האָט איציק־ישעיה שוין געדאָוונט כל־נדרי מיט מוסף אין שול און דער רב אין בית־המדרש.

איציק־ישעיה איז קיינמאָל נישט געווארן הייזעריק. אַלט זייענדיק איבער זיבעציק יאָר האָט ער נאָך געדאָוונט מיט דער זעלבער שטימע וואָס אין דער יוגנט, מיטן זעלבן ברען, וואָס האָט געמאַכט אויפציטערן אַלע מתפללים. די יידן פון שטעטל האָבן געזאָגט, אַז ער האָט באַקומען אַ ברכה פון אַלטן טריסקער מגיד, זיין שטים זאָל זיך תמיד האַלטן יונג און ער זאָל קיינמאָל נישט הייזעריק ווערן.

טיף איננגעקריצט אין זכרון איז געבליבן די נאַכט פון כל־נדרי. די שול איז געווען גענפאַקט מיט מתפללים, וועלכע האָבן אין ווייסע קיטלען מיט שוואַרצע גאַרטלען, די טליתים איבער די קעפ, מיט די מחזורים אין די הענט געזאָגט די תפילה זכה. טייל האָבן געווויינט אין דער שטיל, אַנדערע אויפן קול, פון דער ווייבערישער שול איז געגאַנגען אַ געיאָמער, וואָס האָט צעריסן דאָס האַרץ. אַלע זענען געווען אין די בלויזע זאָקן. איבער דער פֿאָדלאָגע איז געווען אויסגעשפרייט היי, און די קינדער פלעגן צונויפשאַרן דאָס היי אונטער די טישן און בענק און איינגעקאָפּעט זיך אין היי.

נאָכן אָפּזאָגן די תפילה זכה האָט איציק־ישעיה אָנגעהויבן אויסזינגען מיט זיינע אונטערהעלפערס דעם כל־נדרי. עס זענען געווען קריסטן, וואָס פלעגן קומען אין שול אריין הערן די ווונדערלעכע ניגונים פונעם חזן. נאָכן דאָוונען זענען נאָך אַ סך יידן געבליבן אין שול אויף אַ גאַנצער נאַכט, נישט געשלאָפן און געזאָגט די פיוטים און תפילות.

די שול איז פון אינעווייניק נישט געווען געקאַלעכט און נישט געמאַלעוועט, ווייל דער רב האָט נישט געהייסן, זאָגנדיק, אַז די וועגט האָבן איינגעזאָפּט אין זיך אַזוי פיל יידישע טרערן און אַזויפיל הייליקע תפילות, טאָרן זיי נישט דערפאַר פֿאַרקאַלעכט ווערן.

בעלי־תפילות צווישן ביידע וועלט־מלחמות

איציק־ישעיה איז נפטר געוואָרן אין זומער, צווּיי חדשים פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך זיין טויט האָבן שוין די טארנאָגראָדער יידן נישט געהאַט קיין ספּעציעלן חזן. בעת דער מלחמה איז קיינעם נישט געלעגן אין זין צוצונעמען אַ נייעם חזן. נאָך דער מלחמה איז דאָס שטעטל געוואָרן שטאַרק פאַראָרעמט און שוין נישט געהאַט די מעגלעכקייטן אויסצוהאַלטן אַ חזן אַ גאַנץ יאָר. עס זענען געווען פאַרשידענע בעלי־תפילות. עטלעכע יאָר האָט געדאַוונט אביש רויזעס (אקערמאן). שפּעטער איז עטלעכע יאָר געווען בעל־תפילה יצחק שלמהלעס (לעדער), וועלכער איז אַ לאַנגע צייט געווען אַ משורר ביי איציק־ישעיה. ער איז דערנאָך אַוועק קיין טאַמאַשאָוו, ווו מען האָט אים צוגענומען אַלס יערלעכן חזן.

איינמאָל, אַ וואָך פאַר די ערשטע סלחות, האָט זיך אין שול אָנגעצונדן דער עמוד פון אַ יאָרצייט־ליכט, וואָס האָט געברענט שפּעט אין דער נאַכט. דער עמוד און אַ טיש, וואָס איז געשטאַנען דערנעבן, זענען פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט דעם שטיקל פאָדלאָגע, וואָס דער חזן איז דערויף געשטאַנען, אָבער ווייטער איז דאָס פייער נישט געגאַנגען. עס איז פון זיך אַליין פאַרלאָשן געוואָרן.

צומאָרגנס אינדערפרי בין איך צוזאַמען מיט נאָך יידן אריינגעקומען אין שול און אַלע זענען מיר געבליבן שטיין פאַרגאַפּטע איבער דעם גרויסן וווּנדער.

פון דעמאָלט אָן איז געוואָרן בעל־תפילה משהלע שוחט (קעניגסבערג) וועלכער איז אויך לאַנגע יאָרן געווען אַ משורר ביי איציק־ישעיה. ער האָט געדאַוונט אין שול מוספים ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה. משהלע שוחט לעבט היינט אין חיפה. זיין זיידע, לייב־יצחק שוחט, האָט אַ סך יאָרן געדאַוונט אין שול שחרית. נאָך זיין פטירה האָט פאַרנומען זיין אָרט דוד אינאַלערס (עלבוים), וועלכער איז געווען בעל־תפילה שוין ביזן סוף, ביז צום אומקום.

די שול איבער וועלכער פייער האט נישט געהאט קיין שליטה

שוין אין די ערשטע וואָכן פון זייער אַריינמאַרש קיין טאַרנאָגראָד, האָבן די דייטשן צווּיי מאָל אונטערגעצונדן די שול און ביידע מאָל האָט דאָס פייער פון זיך אַליין פאַרלאָשן. אַזוי שטייט די שול ביזן היינטיקן טאָג, פאַרלאָזט, פאַריתומט, אָן אירע געטרייע מתפּללים.

זוגן דער שול זענען אַרומגעגאַנגען אין שטעטל לעגענדעס, וואָס מען האָט איבערגעגעבן פון דור צו דור. עלטערן האָבן דערציילט זייערע קינדער וועגן נשמות, וואָס קומען אינמיטן נאַכט אין שול אריין דאַוונען. אין פינצטערע נעכט פלעגן קינדער מורא האָבן פאַרבייצוגיין אַליין דורכן שול־גאָסל.

הינטער דער שול, באַרג־אַראָפּ איז געשטאַנען דאָס שטאָטישע באָד, צוויי מקוואות, איינע אַ וואַרעמע און די אַנדערע אַ קאַלטע. דאָס איז געווען אַ גרויסער מרחץ מיט צווייערליי בענק, יוי טרעפּ, אַרויפצוגיין אַלץ העכער און שוויצן. אויף יעדן שבת און יעדן יום־טוב האָט מען גוט אייגנגעהייצט דאָס באָד. די מקווה האָט מען געהייצט צוויימאָל אין דער וואָך, מאָנטיק און דאָנערשטיק. שבת־חזון איז געווען דער אויפּציקער שבת ווען דאָס באָד איז נישט געווען געהייצט און די טארנאָגראָדער יידן האָבן זיך געמוזט באַגנוגענען מיט דער בלויזער מקווה.

די בעדער זענען אין זייער פרומקייט און איידלקייט נישט אָפּגע־שטאַנען פון אַלע שיינע יידן, פון די שוחטים, חזנים און רבנים. ביז צו דער שריפה, אין וועלכער עס איז אָפּגעברענט געווָארן אַ האַלבע באָד, איז אַ לענגערע צייט געווען בעדער שלמה לייב זילבערצווייג, כ׳יט זיין זון ישראלקע, אַן ערלעכער יידּ, אַ גוטער בעל־קורא און אַ לערנער. נאָך זיי זענען געווען פאַרשידענע אַנדערע יידן, וואָס האָבן געהאַלטן דאָס באָד. די לעצטע בעדער זענען געווען די צוויי שוואָגערס לייביש מאַרגאָליס (קליין) און דן דבוקעלעס (עלבוים).

רעכטס פון דער שול זענען געווען די צוויי שטיבלעך, ווו עס האָבן געדאַוונט די חסידים. פון שניאָוואָר־שטיבל צום בעלזער האָט מען געדאַרפט דורכגיין אַ שמאָל גאָסל ווו עס האָט געווווינט לייבוש מלמד. אין יעדן חסידים־שטיבל איז אויך געווען אַן עזרת־נשים. אין די לעצטע יאָרן, ווען עס זענען שוין געווען וויניק בחורים לערנערס, זענען זיי בעיקר געווען אין בעלזער שטיבל, וואָס איז געווען גרעסער פונעם שניאָוואָר.

חסידים און רביים

חוץ די בעלזער־ און שניאָוואָר־חסידים, זענען אין טאַרנאָגראָד געווען אויך טריסקער, ראזוואדאָוואָר, קוזמירער און אַנדערע חסידים. די בעלי־מלאכות זענען געווען אַנהענגער פונעם טארבינער רבין. אין שפּאס האָט מען אים גערופן דער פראָלעטאַרישער רבי. עס פלעגט אָפּט

טרעפן, אַז רביים פלעגן קומען אויף שבת קיין טארנאָגראָד צו זייערע חסידים. אין שטעטל זענען כמעט נישט געווען קיין מתנגדים. אַלע האָבן געגלויבט אינעם כוח פון רבין, אַז מיט זיינע תפילות קען ער אויסבעטן ישועות און זיי זענען דערפאַר געווען גאָנץ צום רבין מיט די קוויטלעך, וואָס זענען שטענדיק געווען באַגלייט מיט אַ „פדיון". אין די קוויטלעך האָבן די טארנאָגראָדער יידן אויסגעאָסן זייער ביטער האַרץ, געבעטן א ישועה, אַ רפואה צו אַ מחלה און אַן עצה אין אַ פאַרפלאָנטערטן ענין, אַ מסחר, אָדער משפחה־סכסוך. דעם רבינס וואָרט איז געווען הייליק, זיין הסכמה אָדער קעגנשטעלן זיך האָט דעצידירט אין אַלע ענינים, אָנהויבנדיק פון פירן דאָס קינד אין חדר, שיקן אין אַ ישיבה, לערנען אַ פאַך ביז אַ שידוך א. א.וו.

עס האָט געפלעגט טרעפן, אַז אין אַ משפחה האָט אַ קינד געדארפט פאָרן קיין אַמעריקע. דער ייד איז דערמיט געקומען צו זיין רבין, פרעגן אַן עצה, אָבער דער רבי האָט געשאָקלט מיטן קאָפ אויף ניין, ווייל אַמעריקע, האָט ער געזאָגט, איז אַ טריפה לאַנד, ווו מען איז מחלל שבת. דאָס איז געווען גענוג, אַז דאָס יינגל, אָדער מיידל, זאָלן מוזן רעזיגנירן פון פאָרן, ווייל זיי האָבן שוין מער נישט געקענט רעכענען, אַז די עלטערן זאָלן זיי דערלויבן צו פאָרן און פאַרגינען זיך אַזאָ רייזע קעגן דעם ווילן פון זייערע עלטערן האָבן זיי נישט געקענט, נישט האָבנדיק קיין אייגן אָפגעשפאָרט געלט.

ענלעך פלעגט אויך אויסזען, ווען מען איז געקומען צום רבין פרעגן אַן עצה ביים שיקן אַ קינד קיין ארץ־ישראל, וואָס געווייסע רביים האָבן דעמאָלט אָנגענומען פאַר אַ ציוניסטיש לאַנד, ווהין עס פאָרן בלויז כופרים און יונגען מיט מיידן פירן אַ הפקרדיק לעבן. יענע רביים האָבן מיט פאַרביסענער עקשנות זיך קעגנגעשטעלט אַזאַ מין אַרויספאָרן פון פוילן קיין ארץ־ישראל און געהייסן וואַרטן אויף משיחן, וואָס וועט פירן אַלע יידן קיין ארץ־ישראל.

הכנעהדיקע, צעטומלטע פלעגן די יידן אַרויסגיין פון אַזעלכע רביים און נישט געווווסט ווי אַזוי צו פירן דעם קאַמף מיט זייערע אייגענע קינדער, וואָס האָבן זיך געריסן באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד און פירן דאָרט אַ געזונט און פריי לעבן.

די לעצטע טארנאגראדער רבנים

נעבן בית־המדרש האָט געווינט דער רב, ר׳ לייבעלע טייכער, דאָס איז געווען אַ געמויערט הויז. אין איין זייט האָט געווינט דער רב, אויף דער צווייטער זייט — זיין זון, ר׳ הערשעלע מיט זיין פאַמלע.

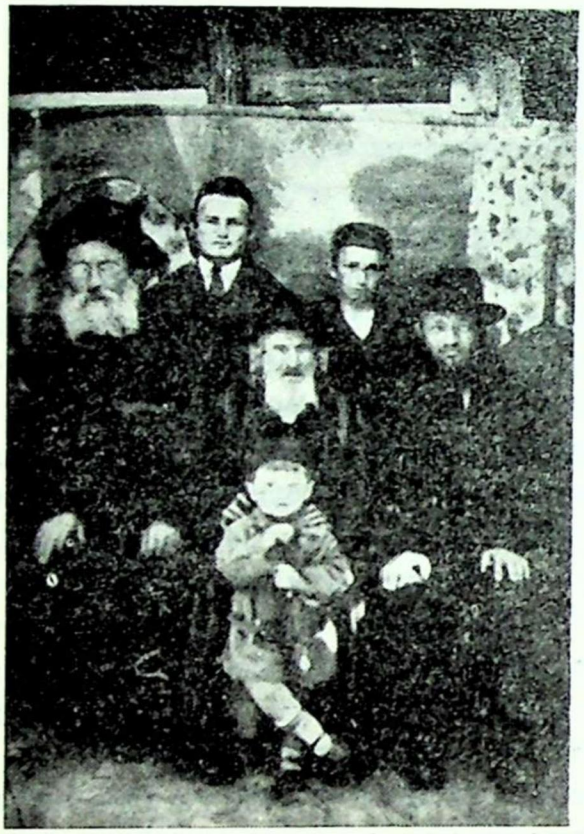

הרב ר׳ אריה ליב ומשפחתו

מיט ליבשאַפט און אי־ בערגעגעבנקייט האָט אונ־ דזער רב ר׳ לייבעלע טייכער זיך באַצויגן צו יעדן ייד. אויך פון זיין פרומקייט, פון זיין גאָטס־ פאָרכטיקייט האָט אַרויס־ געשיינט די גרענעצלאָזע ליבשאַפט צום באַשעפער און צו זיינע באַשעפע־ נישן. אהבת ישראל איז ביי ר׳ לייבעלען געגאַנ־ גען געפאָרט מיט תמי־ מיתדיקער אמונה און דעריבער איז זי געווען אַזוי ריין, אַזוי אָן פניות. ערלעכקייט צו אַנדערע און צו זיך אַליין — איז געווען ר׳ לייבעלעס הויפט־מידה, וואָס ער האָט איבערגעגעבן אויך צו זיינע קינדער.

ר׳ הערשעלע איז געשטאָרבן אין רוסלאַנד, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיין וויב מיט די קינדער געפינען זיך היינט אין ישראל.

אינדערהויך, אויפן שטאָק האָט געווינט זיין זון משהלע מיט דער פאַמיליע. ר׳ משהלע איז געווען דער לעצטער טארנאָגראָדער רב.

עס איז נישט געווען באַקאַנט ווי לאַנג ר׳ לייבעלע טייכער איז אין טארנאָגראָד געזעסן אויפן כסא הרבנות. מיר געדענקען נאָר וועו ער איז נפטר געוואָרן. דאָס איז געווען אין אַ שבת פון חודש אב, אין

יאָר 1935. בעת זיין פטירה איז ר׳ לייבעלע אַלט געווען 96 יאָר. אויף זיין לוויה זענען געקומען נישט בלויז אַלע טאַרנאָגראָדער יידן, נאָר אויך פון בילגאָריי און פון די אַרומיקע דערפער. מען האָט אים קובר געווען אינעם אוהל נעבן קרעשעווער צדיק. דעם דאָזיקן וווּנטש האָט ער אויס־געדריקט נאָך ביי זיין לעבן.

מנהגים

ביזן יאָר 1914, פאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט מען אין טאַרנאָגראָד אָפגעהיטן דעם מנהג פון קלאַפן אין שול אריין. אין זכרון איז פאַרבליבן דער קליין־געוויקסיקער ייד מיט אַ קורץ גרוי בערדל, וועלכן מען האָט געפרופן זאנוועלע שול־קלאַפער. ער האָט געווויגט אין אַן אונטערגעסל, אינעם פינצטערן שטיבעלע ביי יואליש שניידער, וועמען ער האָט געצאָלט דירה־געלט.

זאַנוועלע שולקלאַפער איז יעדן באַגין אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל מיט אַ הילצערנעם האַמער, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ שופר און געקלאַפט אין די טירן און לאָדנס פון די יידישע שטובן, וועקנדיק די מענטשן: „שטייט אויף לעבודת הבורא!"

דאָס קלאַפן האָט אויפגעוועקט אַלע אין שטוב. דער מאַן איז געגאַנגען דאַוונען, דאָס ווייב האָט געמוען צוגרייטן פרישטיק און די קינדער האָבן זיך אָנגעטון צום גיין אין חדר אַריין. די דערוואַקסענע בחורים זענען געגאַנגען אין בית־המדרש אריין לערנען.

אַהיימקומענדיק פון דאַוונען, האָט דער מאַן אָפגעגעסן דאָס פרישטיק און איז אַוועק אין געוועלב אַריין, צו דער קראָם. אויב ער איז געווען אַ בעל־מלאכה, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט אַרבעטן.

זאַנוועלע שול־קלאַפער האָט געהאַט זיין אייגענעם ריטם אויסצוקלאַפן זיין רוף מיטן הילצערנעם האַמער. מיט אַ באַזונדערן ריטם פלעגט ער קלאַפן אין די סליחות־טעג, פאַר די ימים־נוראים. דעמאָלט פלעגט ער אויפשטיין מיט אַ שעה פריער ווי אַ גאַנץ יאָר. אין דער פינצטער, אין געדיכטן נעפל, ביי שווערע גאָס־רעגנס, האָט ער זיך געשלייכט איבער די בלאָטיקע געסלעך מיט אַ לאַמטער אין דער לינקער האַנט, און מיט דעם קלאַפער אין דער רעכטער האַנט אויסגעקלאַפט אין די לאָדנס און טירן דעם רוף, וואָס האָט געוועקט צו עבודת־הבורא, גיין אין שול אריין צום זאָגן סליחות.

יעדן פרייטיק פלעגט ער אויך אין די פאַרנאַכטן, אַ האַלבע שעה פאַר

ליכט־צינדן קלאָפן אין די לאָדנס און רופן אין שול אריין. דערהערנדיק דאָס קלאָפן האָבן די ווייבער געמוען זיך גרייטן צום ליכט־צינדן און די מענער האָבן זיך איבערגעטון אין די שבתדיקע מלבושים.

פרייטיק פלעגט זאָגווועלע ארומגיין מיט אַ קיישל איבער די יידישע שטובן און געזאָמלט ליכט פאַר די בתי־מדרשים, פאַר יאָרצייטן פון רביים. זיין חיונה האָט ער געצויגן פון דעם, וואָס אין יעדער יידישער שטוב האָט ער באַקומען עטלעכע קאָפיקעס אַ וואָך. עס פלעגט טרעפן, אַז ער האָט פאַרגעסן אָדער בכוונה פאַרפעלט אָנצוקלאָפן ביי עמעצן, האָט דעמאָלט יענער געהאַט צו אים אַ טענה, געפאָדערט פון אים אַן ענטפער פאַר דער עוולה.

די איינציקע טעג, אין וועלכע זאָגווועלע האָט נישט געקלאָפט אין די לאָדנס, זענען געווען די שבתים און ימים־טובים. אין יענע טעג זענען די שמשים פון די שולן און בתי־מדרשים אַרומגעגאַנגען פאַרן דאָווענען איבער די געסלעך און מיט זייער סקארבאָוון ניגון גערופן די יידן אין שול אריין. נחום שמש פון דער שול איז אַרומגעגאַנגען צווישן די הייזער אין מאַרק, משה דער בית־המדרש־שמש איז אַרומגעגאַנגען איבער די אונטערגעסלעך. חול־המועד פסח זענען די שמשים געגאַנגען איבער די הייזער מיט קוישן צונויפזאַמלען אייער, וועלכע יעדע יידענע האָט זיי גערן געגעבן.

וועז משה, דער שמש פון בית־המדרש, איז געשטאָרבן האָט זיין אָרט פאַרנומען קלמן לערנער. וועז זאָגווועלע שול־קלאָפער איז געשטאָרבן, האָט קלמן שמש עטלעכע יאָר פאַרנומען זיין אָרט. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס שול־קלאָפן אינגאַנצן אונטערגעגאַנגען. מעגלעך, אַז דאָס איז געשען אויך צוליב דעם, וואָס אין די יידישע שטובן האָבן זיך שוין דעמאָלט געפונען וועק־זייגערס, וועלכע האָבן פאַרנומען דאָס אָרט פון די שמשים.

געבליבן איז בלויז דער מנהג פון רופן אין שול אריין אין די שבתים, וואָס איז געטון געווארן דורך די שמשים. דאָס האָט אָנגעהאַלטן ביזן לעצטן שבת, ביזן פולשטענדיקן אונטערגאַנג פון יידישן ישוב אין טאַרנאָגראָד.

עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אין עלטער פון 97 יאָר געשטאָרבן נחום דער שול־שמש. זיין אָרט האָט פאַרנומען אהרון דוד טריב, וועלכן מען האָט געַרופן דער מגיד. פונקט ווי קלמן שמש האָט ער אויך אָנגעהאַלטן זיין פאָסטן ביזן סוף און איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע טאַרנאָגראָדער יידן.

דער הקדש

דאָס איז געווען אַן אַלטע אָפּגעלאָזטע הילצערנע געביידע, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פעדער־הויז, אַן אַ פאָדלאָגע און אונטער דער שוועל האָבן זיך געפונען לעכער, וואָס עס האָבן געמאַכט די היימלאָזע קעץ. ביי אַ זייטיקער וואַנט איז געשטאַנען דאָס טהרה־ברעט מיט אַ גרויסן טאָפּ אויף צו וואַרעמען וואַסער, מיט וועלכן די חברה־קדישא האָט זיך באַנוצט ביים דורכפירן די טהרה פון אַ געשטאָרבענעם.

דער הקדש איז געווען די שטענדיקע היים פון אָרעמע און עלנטע. די וועגט זענען דאָרט תמיד געווען שוואַרץ פון שטויב און שמוץ. אין דיווינקלען פון סופיט האָבן אַראָפּגעהאָנגען געדיכטע שפּינוועבס־נעצן, אויף די געשפּאָלטענע, אָפּגעריסענע פענצטער זענען תמיד געשטאַנען פלעשער, צעבראָכענע גלעזער. די אויסגעהאַקטע שויבן זענען תמיד געווען פאַר־שטעקט מיט שמאַטעס.

אין דער גרויסער הקדש־שטוב איז געווען אָפּגעטיילט מיט אַ פאַרהאָנגענעם ליילעך אַ קליין אַלקערל, אין וועלכן עס האָט געווויינט דער הקדש־מאַן מיט זיין משפּחה. זיין נאָמען איז געווען אהרון, אָבער געוויסן האָט מען אים קוני־לעמל. ער איז געווען אַ ייד אין די זעכציקער, געהאַט אַ ברייט מגושמדיק פּנים מיט אַ ברייטער קאָלטענעוואַטער באָרד, וואָס האָט פונקט ווי זיינע נאָז־לעכער געהאַט אַ קאָליר פון טאַבאַק, וועלכן ער האָט אַ גאַנצן טאָג אָן אויפהער געשטופט אין דער נאָז אריין. די זעלבע פאַרשמאָלצענע זשיפּיצע, וואָס ער האָט געטראָגן אַ גאַנצע וואָך, איז ער אויך געגאַנגען אָנגעטון שבת און יום־טוב. אין דער זעלבער זשיפּיצע, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ גראָבן גאַרטל, פלעגט ער אויך נעכטיקן ביי געשטאָרבענע. סיי ווינטער, סיי זומער האָט ער געטראָגן גראָבע שוווערע שטיוול מיט ברייטע כאָלעוועס. די פאראיילעצטע פאָלעס פון זיין כאַלאַט האָבן געקלאַפּט אין די כאָלעוועס מיט אַ בלעכענעם קלאַנג.

זיין פרנסה האָט ער געצויגן פון באַדינען די חברה־קדישא. ביי יעדן געשטאָרבענעם האָט ער גענעכטיקט און געבראַכט אויף די פלייצעס דאָס טהרה־ברעט מיטן גרויסן טאָפּ צום וואַרעמען דאָס וואַסער.

זיין וויב, שפּרה, האָט אים אין הקדש געבוירן צוויי זין. איינער, לייבוש, איז אין יאָר 1914 אַוועק אין רוסישן מיליטער און איז פון דער מלחמה מער נישט צוריקגעקומען. דער צווייטער זון, גדליה, איז אַלס 16־יאָריק יינגל אַרויפגעגאַנגען אויפן בוידעם פון הקדש, דער פאַרפוילטער באַלקן האָט זיך איינגעבראָכן און ער איז אַראָפּגעפאַלן און זיך דערהרגעט.

דעמאָלט איז אַראָפגעקומען אַ קאָמיסיע, וואָס האָט גלייך פאַראָרדנט צו צעשטערן דעם פאַרנאַכלעסיקטן הקדש.

אַ געוויסע צייט שפּעטער האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן בויען אונטער דער שול, אויפן וועג צום באָד, אַ נייעם הקדש, וועלכער איז אָבער קיינמאָל נישט פאַרענדיקט געוואָרן. די יידן אין טארנאָגראד זענען מיט יעדן יאָר, אונטער פוילנס הערשאַפט, געוואָרן אַלץ מער פאַראָרעמט און נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו פאַרענדיקן די דאָזיקע אינסטיטוציע.

שפּרה, דאָס ווייב פונעם הקדש־מאַן, איז ווי איר מאַן קוני־לעמל געווען זייער אַ פרומע און פונקט ווי ער געשמעקט טאַבאַק. אויף איר אָפּגעגאָלטן קאָפּ האָט זי געטראָגן אַ פאַטשיילע, איז זעלטן געקומען אין גאַס אַריין, בלויז צוויי וואָכן פאַר פסח איז זי געקומען צו די מצה־בעקערס וועלגערן מצות. אַ גאַנץ יאָר איז זי געזעסן אין אַלקערל מיטן קרבן־מנחה סידור, געדאַוונט און געזאָגט תהילים. אין די פופציקער יאָרן איז זי בלינד געוואָרן אויף ביידע אויגן. בלינדערהייט איז זי געזעסן אויף דער פריזבע בײַם פענצטער פון הקדש, געדאַוונט און געזאָגט תהילים פון אויסנווייניק.

זי האָט געקענט אויסנווייניק דאָס גאַנצע ימים־נוראימדיקע דאַוונען. אַזוי האָט זי אָפּגעלעבט, בלינד און שווייגנדיק, עטלעכע יאָר, ביז עס איז געקומען דער טויט און באַפרייט זי פון איר אָרעם און אומגליקלעך לעבן.

יידישע ימים־טובים

פורים

אומבאַשרייבלעך איז געווען די פריילעכקייט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביי דער נאַכטיקער פורים־סעודה. ביי טישן געדעקטע מיט כל־טוב מיט קרעפלעך און המן־טאַשן, זענען געזעסן די באַלעבאַטים און געטיילט געלט די פורים־שפּילער און סתם נדבה־גייערס, וועד פאר זיך, וועד פאַר אַנדערע פאַרבאָרגענע אָרעמעלייט. אויף טעלערס, איבערגעדעקטע מיט שיינע סערוועטלעך האָבן די קינדער פונאַנדערגעטראָגן דאָס שלח־מנות.

באַלד נאָך פורים האָט מען אָנגעהויבן צו קאַלכען די הייזער מיט ווייסן קאַלך. די פויערים האָבן געבראַנגט צו פירן אויף זייערע וועגענער קאַרטאָפל, בוראַקעס, וועלכע די יידן האָבן איינגעקויפט עטלעכע וואָכן פאַר

יום־טוב. די ווייבער האָבן געשאָבן, צעשניטן די בוראקעס און אייגעלייגט זיי אין גרויסע טעפּ, אין קליינע פעסלעך אויף פסחדיקן באָרשטש. די קאָרטאָפל האָט מען אַרויפגעטראָגן אויפן בוידעם, געהיטן, זיי זאָלן נישט ווערן חמצדיק.

אָבער נאָך פיל פריער, שוין חנוכה־צייט, האָבן די יידישע ווייבער אין טאָרנאָגראָד שוין געזומען גרייטן דעם שמאַלץ אויף פסח. אפילו דער אָרעמאַן האָט אָפגעשפּאָרט אַ געפּאַשעט געלדזל אויף פסחדיק שמאַלץ. באַלד נאָך שבת־שירה איז מען געגאַנגען צום רב דינגען דאָס פסחדיקע מעל צום באָקן מצות. דאָס מעל אויף מצות האָט געקאָסט טייער, ווייל מען האָט אויף דעם אַרויפגעלייגט אַ ספּעציעלן שטייער, כדי עס זאָל זיין אויף „מעות חיטים" פאַר אָרעמעלייט. די, וואָס האָבן געדונגען דאָס פסחדיקע מעל, האָבן געקויפט ווייץ און געברענגט דערפון אַ „פּריוול" צום רב, ער זאָל דעם ווייץ באַקוקן און זען, צי ער איז כשר אויף פסחדיקע מצות. דעם ווייץ האָט מען אַוועקגעפירט קיין בילגאָריי אין אַ מיל אָן וואַלצן. דער רב האָט שטרענג פאַרבאָטן נישט צו מאָלן דעם פסחדיקן ווייץ אויף וואַלצן. דאָס האָט געמוזט געטון ווערן אין אַ מיל' מיט אַ שטיין און ווערן „געבייטלט" עס זאָל אויסזען אַביסל שענער, נישט ווי בלויזע ראזווקע.

אַזאָ מיל האָט זיך דעמאָלט נישט געפונען אין גאַנץ טאַרנאָגראָד און מען האָט דערפאַר דעם ווייץ געמוזט פירן קיין בילגאָריי. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן בן־ציון ווינריב און זיין שוואָגער איטשע זילבערצווייג אויפגעשטעלט אַזאָ מיל אויף דער בלאניע אין טאַרנאָגראָד און מען האָט שוין נישט געדאַרפט פירן קיין בילגאָריי.

קיין גרייטע מצות צו קויפן, אַזוי ווי אין אַנדערע שטעט, זענען אין טאַרנאָגראָד נישט געווען. יעדער ייד האָט געדאַרפט גיין אין סקלאַד אריין צו די, וואָס האָבן געדונגען דאָס פסחדיקע מעל און קויפן דעם סכום מעל, וואָס ער האָט געדאַרפט אויף מצות פאַר זיין משפחה. דער רעדלער האָט אַוועקגעטראָגן דאָס מעל צום מצה־בעקער, ווו יעדער ייד האָט שוין געהאַט זיין חזקה צו באָקן מצות.

די מצה־בעקער האָבן זיך נאָך פאַר פּורים אָנגעהויבן צוצוגרייטן, געקויפט טרוקן האָלץ, אַרומגעלאָפן דינגען העלפערינס צום וועלגערין, שיבערס, רעדלערס און קנעטערינס. דאָס באָקן האָט זיך אָנגעהויבן אין ראש־חודש ניסן און האָט זיך געצויגן די גאַנצע צוויי וואָכן ביז ערב פסח.

אין סאַמע ערב־פסח זענען די בעקערייען געווען פאַרנומען דורך די חסידים, וועלכע האָבן אַליין געבאָקן זייערע שמירה־מצות, האָבן נישט

געווֿאָלט, אַז פרויען זאָלן זיי וועלגערין, האָבן אַליין געווען גערעדלט און אַליין געווען די שיבערס אין אויוון. די גאַנצע צייט האָבן זיי געזאָגט און געזונגען הלל.

אין די פֿאַרפסחדיקע טעג איז אָנגעגאַנגען אַ לויפֿעניש פון די וויבער מיט שאלות צום רב, ווי אַזוי צו גליען און כשרן די כלים אויף פסח, באַזונדערס ביי משפחות, וואָס האָבן נישט געהאַט ענוג פסחדיקע טעפּ צום קאָכן און געדאַרפט אויסגליען זייערע אייזערנע חמצדיקע טעפּ אין ברענעדיקן אויוון, אין וועלכן מען האָט פֿאַרקלעפּט אַלע עפענונגען מיט ליים.

עטלעכע טעג אַיידער מען איז געגאַנגען באַקן די מצות האָט מען אויסגעוואַשן די שאַפֿעס מיט קאָכעדיק וואַסער, גאַריבן די ברעטלעך מיט זאָמד, מיט אַ ספּעציעלן שטיין, אַן אויסגעגליטן אין פייער.

אין משך פון די צווי וואָכן פאַר פסח האָט מען אומעטום געזען די מצה־רעדלערס טראָגן אויף זייערע פלייצעס די קוישן מצות צו די באַלעבאָטים.

אויב עס זענען געווען שיינע טעג, אַן רעגנס, האָט מען געזען אינדרויסן שטיין שאַפֿעס, טישן, בענקלעך, קאָמאָדעס, וועלכע די גויעס האָבן געוואַשן און גערייניקט. זייערע מענער האָבן דעמאָלט געקאַלעכט די וועגט פון אינעווייניק. אויפן מיסט האָט זיך געוואַלגערט דאָס אַלטע צעריבענע שטרוי פון די שעניקעס.

אינעם טאָג פון ערב־פסח האָבן צום שווערסטן געהאָרעוועט די בעקערס, וויל ביז ניין אַזייגער אינדערפרי האָבן זיי געמוזט האָבן פאַרקויפט, אָדער אַוועקגעטראָגן צו די גויים דאָס חמצדיקע געבעקס. דערנאָך האָבן זיי ערשט מידע, נישט אויסגעשלאָפענע, זיך געזומען גרייטן צום יום־טוב. דאָס וואָס אַנדערע האָבן געטון אין משך פון צווי, אָדער דריי וואָכן, האָבן זיי געמוזט באַווייזן אין משך פון דעם איינעם טאָג.

ביינאַכט, צום סדר, וועז דער טאַטע איז אהיימגעקומען מיט די קינדער פון דאַוונען, מיט אַ צעשטראַלטן גוט־יום־טוב, איז דער טיש שוין געווען געדעקט מיט אַ פריש ווייס טישטוך, די מצות און דער טעלער מיט חרוסת אויפן טיש, דער ראָשינקע־וויין אין דער גרויסער פלאַש און אין די בלישטשענדיקע כוסות, וואָס זענען געקומען בירושה פון זיידעס און עלטער־זיידעס. די ליכט אין די זילבערנע לייכטערס האָבן געשיינט מיט הייליקער פרייד. אין דעם רוב שטובן האָט מען געצונדן ליכט לויט דער צאָל פון דער פאַמיליע. דערצו איז נאָך צוגעקומען דער בליץ־לאָמפּ וואָס איז געווען אַרויפגעדרייט אויף אַ גרויסן פלאַם און כאָטש עס

איז נאָך אין טאָרנאָגראד דעמאָלט נישט געווען קיין עלעקטרי, האָט עס אין דער יום־טובדיקער שטוב ממש געפלייצט מיט ליכט. אין דער שטוב איז געשטאַנען דער ריח פון די גוטע מאכלים. די קינדער, אויסגעצוואָגענע, זענען געזעסן אַרום דעם טיש און מיט אומגעדולד געווארט אויפן פרעגן דעם טאַטן די פיר קשיות.

דער טאַטע איז געווען אָנגעטון אין קלאָר־ווייסן קיטל און אין ווייסע זאָקן, איז געזעסן אָנגעלענט אויף דעם היסב־בעט, ווי אַ מלך און געזאָגט די הגדה. דאָס ווייב האָט דערלאַנגט די קניידלעך און אַלע אַנדערע גוטע געשמאַקע פסחדיקע מאכלים, אַזוי זענען פאַרביי די צוויי סדר־נעכט אוך די ערשטע צוויי טעג יום־טוב אין גשמיותדיקער הנאה און רוחניותדיקער הערהויבנקייט.

חול־המועד

די חול־המועד־טעג זענען געווען אַ געמיש פון וואָך און יום־טוב. מען איז געפאָרן, געהאַנדלט, אוך דאָך געפילט זיך יום־טובדיק. די בעלי־מלאכות האָבן נישט געאַרבעט, נאָר ארומשפאַצירט אין מאַרק אָנגעטון אין נייע כאַלאַטלעך, באַגעגנט זיך מיט צייגענע מענטשן, געשמועסט גרופּ־ווייז וועגן פאַרשידענע ענינים. אויך די קרעמער זענען געווען אָנגעטון האַלב יום־טובדיק און האַלב וואָכעדיק. אַביסל געקריוודעט זענען אין פסח געווען די תבואה־סוחרים, וואָס האָבן נישט געטאָרט אין די טעג קויפן קיין תבואה, זענען פונקט ווי די בעקער געשלאָפן גאַנצע טעג, גערוט.

אין די חול־המועד־טעג האָבן אַ באַזונדערע לעבהאַפטיקייט אַרויס־געוויזן די שדכנים. אין די דאָזיקע טעג זענען באַשטימט געוואָרן באַגע־גענישן צווישן חתן־כלה און מחותנים. ביים טיש מיט די כרעמזלעך האָבן די חתנים איבערגעגעבן זייערע כלות די צוגעגרייטע מתנות. דאָס זעלבע האָבן אויך געטון די כלות ווען זיי האָבן פאַרבעטן צו זיך די חתנים. דערביי האָבן די עלטערן אָפּגעשמועסט דעם זמן חתונה.

חול־המועד־פסח זענען די בעקער אַרומגעגאַנגען איבער די שטובן אויפמאָנען דאָס געלט פאַרן באַקן די מצות. אין די פאַרמעגלעכע הייזער האָט מען די בעקער מכבד געווען מיט כרעמזלעך, מיט שליוואָוויץ און פסחדיקן ווישניק.

פון די מצה־בעקער געדענק איך משה און גראפס (ליפינער), מיין פאָטער חיים קרומערקאָפף, איציק־הערש פעפער בשותפות מיט מאיר

לייבעלעס, חיה ביילע־רעכל, בערגער, יקותיאל האָניק בשותפות מיט דער יחזקלעכע.

מיט גרויס באַגייסטערונג האָט מען שבת און יום־טוב געפֿראָוועט די תפילות אין די בתי־מדרשים. אין די שטובן, אפילו אין די אָרעמע שטובן איז געווען געגרייט פון כל־טוב. טאַטע־מאַמע האָבן געשעפט נחת פון די זיסע שטימעלעך פון זייערע קינדער, וואָס האָבן געהאָלפן ביים זינגען זמירות. יעדעס חדר־יינגל האָט געוואָלט, אַז דער פסח זאָל זיך ציען עטלעכע חדשים. עטלעכע טעג פאַר פסח איז מען שוין נישט געגאַנגען אין חדר אַריין, ווייל דער רבי האָט זיך געמוזט גרייטן צום יום־טוב.

אין די שיינע חול־המועד־טעג זענען די חדר־יינגלעך געווען פאַרנומען מיט מאַכן פייפלעך פון לאסקע־צווייגלעך, מיט שפילן אין ניס. די פאַרמעגלעכע עלטערן האָבן נאָך פאַר פורים געזאָרגט, אַז זייערע קינדער זאָלן אויף פסח באַנייען מלבושים, שיכלעך. פאַר די אָרעמע קינדער האָט דער שניידער, אָדער שוסטער נישט באַווייזן פאַרטיק צו מאַכן אויף פסח. זיי זענען געווען צופיל פאַרוואָרפן מיט אַרבעט פאַר די גבירישע קינדער און דעם אָרעמאַנס אָפּגעלייגט אויף נאָך יום־טוב. קינדער אין די אָרעמע היימען האָבן זיך געשעמט, געווויינט, אָבער דאָך אַרויסגעלאָפן אין די אַלטע בגדימלעך שפילן זיך און פאַרגעסן אין די צרות.

אין די דאָזיקע טעג זענען אויך געלאָפן די מלמדים צו די עלטערן פון זייערע תלמידים און געבעטן נישט אַרויסצונעמען זיי און אַוועקגעבן צו אַנדערע. אין איינוועגס האָבן זיי שוין באַקומען באַצאָלט אַן אַלטן חוב פון שכר־לימוד. דערביי האָבן זיי אויך געזאָרגט צו באַקומען אַ נייעם תלמיד. עס זענען אויך געגאַנגען די בעלפערס אויפצומאָנען ביי די באַלעבאָטים דאָס געלט פאַר אַ גאַנץ יאָר, וואָשן די קינדער צו „מודה אני" און פּוצן זייערע שיכלעך.

עס איז געווען אַ מחייה אין די חול־המועד־טעג אַרויסצוגיין אין דרויסן אויפן גרויסן טארנאָגראָדער מאַרק, ווו די וואַרעמע פרילינג־זון האָט שוין געהאַט אויסגעטרוקנט די בלאָטעס. אַלץ האָט געהאַט אַ האַלב־יום־טובדיקן אויסזען. יאנקל גענץ (שפילזינגער), דער וואַסערטרעגער איז געגאַנגען מיט די קאַנען וואַסער אויף די שיידעס און זיך אונטערגעזונגען אַ לידל וועגן האַלב־יום־טוב, האַלב־מצות, האלב־אייער און האַלב־קאַרטאָפל, געמישט מיט פסוקים פון הלל.

די אַנדערע טעג פסח האָבן זיך טאַרנאָגראָדער יידן געפילט דער־הויבן און מונטער. די טעג זענען פאַרגאַנגען אין דאַוונען, עסן די

יום־טובדיקע סעודות, כאָפּן אַ נאָכמיטאָגדיקן דרימל און ווידער גיין אין בית־המדרש אריין לערנען, זאָגן תהילים.

דעם לעצטן טאָג פסח האָבן די שמירהניקעס, וואָס האָבן אַ גאַנצן יום־טוב נישט געגעסן קיין קניידלעך און נישט די אַנדערע מאכלים פון מצה־מעל, זיך געלאָזט ווילגיין און אָפּגענומען זיך פאַרן גאַנצן יום־טוב, עסנדיק אין דעם טאָג די אַלע מאכלים, אויף וועלכע זיי האָבן די גאַנצע צייט געקוקט מיט אַפּעטיט, אָבער נישט געגומען אין מויל אַריין.

אחרון של פסח האָט די חברה קדישא געהאַט אַ מנהג צו מאַכן אַ סעודה פאַר אַלע אירע מיטגלידער און פאַרבעטן אויך די חברה נושאים.

דאָס אַוועקגיין פונעם יום־טוב פסח, האָט אין שטעטל זיך אָפּגעפילט ווי אַ פאַרלוסט פון אַ טייערער זאַך, עס איז געוואָרן אומעטיק אויפן געמיט. מען האָט געציילט די ספירה־טעג און מיט אומגעדולד געוואַרט אויפן אָנקום פונעם יום־טוב שבועות. אין די ספירה־טעג האָט מען נישט געפּראָווט קיין חתונות, נישט געגייט זיך קיין נייע מלבושים און נישט געשוירן די האָר.

שבועות

ערב־שבועות האָבן יינגלעך אַרומגעטראָגן איבער די פאַרמעגלעכע הייזער בינטלעך שאוער צום פאַרקויפן. דער שאוער איז געוואָקסן אין עק פליסער פאָרשטאָט ביי דער זשעקע, ווו דאָס קליינע וואַסערל איז געפלאָסן ווייט הינטער דער שטאָט. דאָרטן זענען די יינגלעך געגאַנגען רייסן דעם שאוער אויף שבועות. פלעגן פון אים מאַכן פייפלעך און די יידענעס האָבן דעם שאוער פונאנדערגעשפרייט איבער דער פאָדלאָגע און אויף די פענצטער. עס זענען געווען משפּחות, וועלכע האָבן זיך קעגנזייטיק געשיקט שאָוער אויף שבועות אַלס אויסדרוק פון פריינטשאַפט.

עס איז דערפאַר אַרומגאַנגען אַ וועדטל, וועו אַ יידענע האָט געוואָלט ברענגען צום אויסדרוק איר נישט רעכענען זיך מיט דער אַנדערער, האָט זי געזאָגט: „נו, וועָט זי מיר נישט שיקן קיין שאוער אויף שבועות". דאָס זאָרגן פאַרן שאָוער אויף שבועות האָט געהערט צו די פרויען. די מענער האָבן געדאַרפט זאָרגן, אַז עס זאָל זיין אין שטוב שבועות־ביימער.

אויף טשוועקעס, וואָס מען האָט אַריינגעהאַקט אין די וועגט, אין די ווינקלעך, אויפן סופּיט אַרום די הענג־לייכטער, האָט מען אויפגעהאָנגען די צווייגלעך פון שבועות־ביימער. קיינער אין שטעטל האָט נישט געווּסט דעם

ריכטיקן נאָמען פון די ביימער, וועלכע זענען געוואַקסן הינטער דער שטאָט און אויך הינטער דער שול. מען האָט זיי דערפאַר גערופן שבועות־ביימער וויל יעדן שבועות האָט מען אָפּגעהאַקט זייערע צווייגן, כדי צו באַצירן די הייזער און שטובן.

חדר־יינגלעך האָבן באַקלעפט די שויבן פון די פענצטער מיט ספּע־ציעל געפאַרבטע פאַפּירלעך, פאַפּירענע רייזעלעך, וועלכע מען האָט גערופן „חג־השבועותלעך".

אין דער שול און אין די בתי־מדרשים זענען די טישן, שולחן און אָרון־קודש, דער עמוד און בעלעמער, געווען באַקלעפּט און באַהאָנגען מיט צווייגן פון די שבועות־ביימער. די בתי־תפילה פונקט ווי די היימען, האָבן אין די שבועות־טעג אויסגעזען ווי שמעקעדיקע גערטנער.

דעם ערשטן טאָג שבועות האָט מען פאַרן לייענען די תורה געזאָגט אַקדמות, דעם צווייטן — מגילת־רות. אין דער שול, ווו מען האָט געדאַוונט נוסח אַשכנז, האָט מען געזאָגט יוצרות יעדן שבת פון נאָך פּסח ביז שבועות.

דעם ערשטן טאָג נאָך שבועות, אסרו חג, האָבן די בעלי־מלאכות נישט געאַרבעט אַ האַלבן טאָג ביז צוועלף אַזייגער.

סאַדאָווניקעס

עס זענען געגאַנגען זומערדיקע טעג און וואָכן. יעדער איינער איז געווען באַשעפטיקט ביי זיינע וואָכעדיקע פרנסות, וער ביים מסחר און ווער ביי זיין וואַרשטאַט. אין די הייסע טעג זענען טירן און פענצטער געשטאַנען אָפן. ביי טייל הייזער האָבן זיך אַרומגעדרייט קוואָקעס מיט הינדלעך. קינדער זענען אַרומגעלאָפן באָרווסע, די גאָר קליינע זענען געגאַנגען אין די בלויזע העמדלעך. געגעסן האָט מען מערסטנס מילכיקס. וועז עס זענען אויפ־געקומען די יאַגדעס האָט מען געקאָכט געדעמפּעכטס. פרייטיק האָבן די מאַמעס געבאַקן געקלעפּטע מיט יאַגדעס, ספּעציעל פאַר די קינדער, אָבער דערוואַקסענע האָבן עס אויך נישט פיינט געהאַט. פון די יאַגדעס מיט געדעמפּעכטס זענען ביי די קינדער געווען גאַנצע טעג די מיילעכלעך פאַר־שמירט, שוואַרץ. די מאַמעס האָבן פון די יאַגדעס אויפגעשטעלט גרויסע בוטלעס יאַגאָדניק.

נאָך די יאַגדעס האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער סעזאָן פון אויבסט, קערשן, וויינשל און אַלערליי אַנדערע פרוכטן, וואָס זענען געוואַקסן אין

די סעדער אַרום טאַרנאָגראָד. אין חודש אָב, ווען עס זענען אויפגעקומען די וויינשל, האָט מען גענומען מאַכן פסחדיקן ווישניק.

אין טאַרנאָגראָד זענען געווען יידישע סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט סעדער, האָבן געדונגען אין די דערפער, אָדער הינטער דער שטאָט ביי די פריצים און פויערים אַ גאָרטן מיט אויבסט־ביימער און ווען די פרוכטן זענען צייטיק געוואָרן האָט ער זיי אָפּגעריסן און געפירט אין שטאָט אַריין, אויסגעשיט אין קעלער און דערפון געצויגן פרנסה אַ גאַנץ יאָר.

אין חודש אָב זענען די סאַדאָווניקעס אַרויסגעפאָרן מיט ווייב און קינדער אין די סעדער, מיטגענומען מיט זיך טלית און תפילין, עטלעכע טעפּלעך צום קאָכן און אין אַ ביידל, וואָס ער האָט זיך אויפגעשטעלט אין גאָרטן, האָט ער געוווינט צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע, געקאָכט ביי אַ פייער, וואָס ער האָט אָנגעצונדן אינמיטן גאָרטן.

די ביידלעך האָבן זיי געמאַכט פון דרענגלעך, באַדעקט מיט שטרוי. אויך אינעווייניק, אין דעם ביידל, האָבן זיי אָנגעטראָגן אַ סך שטרוי, אויף וועלכן די גאַנצע פאַמיליע איז געשלאָפן. די ביידלעך זענען געווען אַזוי קונציק צונויפגעשטעלט, אונטערן שוץ פון ביימער, אַז זיי האָבן אויסגע־האַלטן די שטאַרקסטע ווינטן און געווען געשיצט קעגן גאָס־רעגנס.

אין די סעדער האָבן די סאַדאָווניקעס געלעבט פון אָנהייב חודש אָב ביז ראש־השנה. אויב עס האָט זיך אַ מאָל געמאַכט אַ שפּעט יאָר, זענען זיי געווען אין די גערטנער איבער אַלע יום־טובים און אויף סוכות אויפ־געשטעלט זיך אַ סוכה אין גאָרטן.

די סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן זייערע סעדער געהאַט אין די דערפער, זענען שבת און יום־טוב געגאַנגען דאַווענען צו די דאָרפס־יידן, אין זייערע מנינים. דער טאַרנאָגראָדער סאַדאָווניק האָט נישט אויפגעקליבן פון דער ערד דאָס אויבסט, וואָס איז אַראָפּגעפאַלן פון די ביימער אום שבת.

די פאַרמעגלעכע סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן געהאַנדלט אין הורט, האָבן געדונגען פויערים מיט וועגענער און אַוועקגעפירט דאָס אויבסט צו פאַרקויפן אין די שכנותדיקע שטעטלעך: יוזעפאָוו, בילגאָריי, שיניאַווע, ליזענסק, ווו עס זענען נישט געווען קיין סעדער. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה זענען שוין געווען סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן געהאַט זייערע אייגענע פערד און וואָגן און אַליין פונאַנדערגעפירט דאָס אויבסט אין די שטעטלעך.

ביי די קלענערע סאַדאָווניקעס האָבן זייערע ווייבער זיך אַוועקגעזעצט אין מאַרק, נעבן די שניט־געוועלבער, מיט אויפגעשיטע אַפילקעס אויבסט,

מיט וועלכן זיי האָבן געהאַנדלט אַ גאַנץ יאָר. אויך ווינטער זענען זיי געזעסן מיט אַ פייערטאָפּ ביי די פיס און פאַרקויפט אַן איינסל אויפן קילאָ. אַ געפרוירן עפּעלע איז אין טאַרנאָגראָד געווען אַ ליב מאָכל.

זומער איז אין טאַרנאָגראָד די פרנסה געווען שווערער ווי ווינטער. דער הויפּט־מסחר איז געווען מיטן פויער, וועלכער איז אין דער צייט פון שניט געווען פאַרנומען אויפן פעלד און איז זעלטן געקומען אין שטאָט אַריין. אויך די יאָרידים זענען אין די זומער־טעג געווען שוואַכע.

ערשט מיטן אָנהייב פון חודש אלול, ווען די פויערים האָבן שוין געהאַט אַראָפּגענומען די תבואה פון די פעלדער, האָט זיך צוריק אָנגעהויבן אַ לעבעדיקער האַנדל. די פאַרמעגלעכערע יידן האָבן זיך אָנגעגרייט האָלץ, עס זאָל אויסטרוקענען ביזן ווינטער. די אָרעמערע האָבן זיך אָנגעגרייט קאַרטאָפל, בוראַקעס און מייערן. האָלץ איז פאַר זיי געווען אַ צו־טייערע זאַך און ערשט ווען עס האָבן אָנגערוקט די קעלטן האָבן זיי זיך געקויפט אַ וועגעלע צווייגן פון סאַסנע־ביימער, אָפט נאַסע, וואָס האָבן נישט געוואָלט ברענען און פול געמאַכט די שטוב מיט רויך.

י מ י ם ־ נ ו ר א י ם

די נאַכט פון ערב ראש־השנה, איידער מען איז געגאַנגען צו סליחות האָבן די ווייבער שוין געמומען זיך צום באַקן אויף יום־טוב און אויך אויף דער גאַנצער קומענדיקער וואָך. אויף ראש־השנה האָט מען געבאַקן ספּע־ציעלע חלות, מיט אַן אַנדערן אויסזען ווי אויף די געווייגלעכע שבתים. מען האָט זיי גערופן „ראַדישען".

גייענדיק אַהיים פון די סליחות האָט פון אַ סך הייזער געשמעקט מיט ריחות פון צוקער־באַרגעס, וואָס האָבן זיך געטרוקנט אין די אויוונס נאָכן באַקן די חלות. עס האָט זיך געריכט פאַר אַ מצווה צו קויפן אויף ראש־השנה אַ לעבעדיקן קאַרפּ אָדער אַנדערע לעבעדיקע פיש, אַ סגולה אויף אַ לעבעדיק יאָר.

די צוויי שותפים זיסמאַן פינק און זלמן ווייטרויב האָבן לאַנגע יאָרן פאַרקויפט לעבעדיקע פיש. זיי האָבן אַוועקגעפירט אין פעסער וואַסער די פיש צום פאַרקויפן אין אַנדערע שטעט. דער מסחר מיט פיש האָבן זיי געפירט ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיי האָבן די פיש געקויפט ביי פריצים, וואָס האָבן אין זייערע טייכן געהאָדעוועט פאַרשידנערליי פיש.

אַ סך יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך געפירט, אַז ערב ראש־השנה, פונקט ווי יעדן פרייטיק, איז דאָס באָד ביז צוועלף

אַ זייגער געווען נאָר פאַר פרויען. נאָך צוועלף אַ זייגער האָט משהלע צוואַניאַק געקלונגען אין די גאַסן מיט זיין ספּעציעלן באָד־גלאָק, אַ סימן אַז מענער קאָנען שוין גיין אין באָד אַריין. ער האָט דערפאַר באַקומען באַצאָלט עטלעכע גראָשן פונעם בעדער. וועז משהלע צוואַניאַק איז געשטאַרבן האָט דער שטומער, העטיש וואַסערטרעגער איבערגענומען דאָס קלינגען אין באָד אַריין.

דאָוונען איז מען די ערשטע נאַכט ראש־השנה געגאַנגען אַ ביסל פרי֯ער ווי אין אַ געווינלעכן פרייטיק־צו־נאַכטס. דאָס דאָוונען האָט געדויערט פיל לענגער און אַהיימגייענדיק שפּעט האָט זיך יעדער איינער דעם צווייטן געווינטשן אַ גוט־יאָר, לשנה טובה תכתבו.

צומאָרגנס האָט מען אַ גאַנצן טאָג פאַרברַכט מיט דאָוונען און תהילים זאָגן. צו תשליך איז מען געגאַנגען אין דער בילגאָרייער בראָם צו דער זשעקע, אונטער דער בריק. איבערן גאַנצן וועג צוריק האָט דער עולם צוזאַמען מיטן רב געזונגען פאַרשידענע ניגונים.

אין עשרת־־ימי־תשובה זענען די טאַרנאָגראָדער יידן אַרומגעגאַנגען ערנסטע, מיט פחד פאַרן אָנקומענדיקן יום־הדין. ערב יום־כיפור האָט דער רב נישט געהייסן הייצן דאָס באָד און מען האָט זיך געמוזט באַגנוגענען מיט אַ הייסער מקווה. ביים דאָוונען מנחה האָבן זיך צוויי יידן אָוועק־געשטעלט אין שול קעגנאיבער דעם אָרון־קודש און געשלאָגן מלקות.

די פּאָדלאָגע איז געווען אויסגעשפרייט מיט היי און דער ייד האָט זיך אָוועקגעלייגט מיטן פנים אַראָפּ. דער שלעגער האָט מיט אַ ברייטן לעדערנעם קאַנטשיק פאָוואָלע אָפּגעציילט אויף זיין פלייצע פערציק שמיץ. דער געשלאָגענער האָט דערביי געקלאָפּט זיך אין האַרצן און געזאָגט ווידוי. פאַרן מלקות־שלאָגן האָט מען באַצאָלט צו דריי קאָפּעקעס פון אַ מענטש. חוץ דעם האָט מען איבערגעלאָזט צדקה פאַר די אָרעמעלייט, וואָס זענען געשטאַנען ביי דער טיר פון שול; פאַר אינסטיטוציעס, וואָס האָבן אָוועק־געשטעלט אויפן טיש קערות.

אַזוי האָט עס אויסגעזען ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. שפּעטער איז דער מנהג אונטערגעגאַנגען.

נאָך דער סעודה המפסקת און אָנצינדן אין שטוב די ליכט, האָבן זיך פון אומעטום געהערט געווינען, עס האָבן געווויינט עלטערן און קינדער. קרובים און שכנים זענען געקומען איינער דעם צווייטן ווינטשן אַ גוט יאָר און אויך דערביי פאַרגאָסן פיל טרערן. מיט פייכטע אויגן איז מען גע־גאַנגען צום דאָוונען אין שול און אין די בתי־מדרשים פון וואַנען מען איז שוין נישט אַרויסגעגאַנגען ביז שפּעט אין דער נאַכט. אַ סך זענען אין

גאַנצן נישט אַהיימגעגאַנגען שלאָפן, נאָר די גאַנצע נאַכט געלערנט און געזאָגט תהילים. אַזוי האָט מען אויך דעם גאַנצן יום־כיפורדיקן טאָג פאַר־בראַכט אין תפילות ביז מוצאי־יום־כיפור, וועלן מען איז גלייך פון דאַוונען אַרויס מחדש זיין די לבנה און מיטגענומען מיט זיך די שטיקלעך ליכט, וואָס האָבן געברענט אַ גאַנצן מעת־לעת. יעדער האָט זיך איבערגעלאָזט אַ שטיקל ליכט אויף הושענא רבה אָנצוצינדן ביים זאָגן די הושענות.

סוכות

עס איז געווען אַן אַלטע טראַדיציע, אַז באַלד נאָכן אָפּעסן די סעודה פון מוצאי יום־כיפור האָט מען זיך אַוועקגעשטעלט בויען די סוכה. עס זענען געווען סוכות פאַר איינצלנע משפחות און בשותפותדיקע, אין וועלכע עס האָבן געגעסן עטלעכע פאַמיליעס צוזאַמען.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די ביידע שטעטלעך טאַר־נאָגראָד און בילגאָריי געהאַט אַן איינציקן בשותפותדיקן אתרוג. די טאַר־נאָגראָדער יידן האָבן דעמאָלט געוואַרט מיטן הלל ביז צוויי אַזייגער נאָכ־מיטאָג, וועלן אַ קריסטלעך יינגל האָט רייטנדיק אויף אַ פערד 21 קילאָמעטער פון בילגאָריי געברענגט דעם אתרוג.

חול־המועד סוכות איז געווען ענלעך צו פסח. שדכנים זענען גע־קומען רעדן שידוכים, חתן־כלה האָבן אָנגעשמועסט זעאונגען און איינגעלאַדן צו זיך קעגנזייטיק אין די היימען פון זייערע עלטערן. אָבער דעם חול־המועד סוכות האָט געפעלט די פרייד פון דער אויפגעלעבטער נאַטור. אין דער לופט האָט זיך שוין געפילט דער אומעט פונעם אָנקומענדיקןווינטער.

הושענה רבה האָט מען אויך פאַרבראַכט אין בית־המדרש אין תפילות, תהילים זאָגן און תורה לערנען. אין דאָזיקן טאָג איז דער רב אַרומגעגאַנגען קלייבן נדבות פאַר פאַרבאָרגענע אָרעמעלייט און פאַר־שידענע אַנדערע צדקה־צוועקן.

אין שמיני־עצרת ביי נאַכט האָבן די יידן, וואָס האָבן געדאַוונט נוסח ספרד, געפראַוועט אין בית־המדרש הקפות, פונקט ווי אין שמחת־תורה. ביי די אַשכנזים האָט מען געפראַוועט הקפות נאָר אין שמחת־תורה ביינאַכט נאָכן דאַוונען.

שמחת־תורה איז געווען אַ פריילעכער יום־טוב. נאָכן דאַוונען איז מען געגאַנגען צו די גבאים פון די בתי־תפילות אויף קידוש מיט קרעפלעך. קרובים און סתם גוטע פריינד האָבן זיך קעגנזייטיק איינגעלאַדן און אַזוי איז מען אַ גאַנצן טאָג אַרומגעגאַנגען בגילופין. מען איז נישט

געשלאָפן ווי אין די אַנדערע יום־טובֿים, נאָר זיך משמח געווען ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין.

דאָס יאָר 1914 — אַ נייע תקופה

טאַרנאָגראָד איז ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אונטער דער רוסישער הערשאַפט. אין מיינע קינדער־יאָרן האָבן אַלטע יידן דער־ציילט, אַז זיי געדענקען נאָך ווי די רוסישע „כאַפערס" האָבן אַוועק־געשיקט צוויי טאַרנאָגראָדער אָרעמע יינגלעך אַלס קאַנטאָניסטן אין רוסישן מיליטער, אין וועלכן מען האָט געדינט 25 יאָר.

משה קלוג, וועלכער האָט געשטאַמט פונעם דאָרף ראזשיניץ נעבן טאַרנאָגראָד, האָט געדינט 15 יאָר אין רוסישן מיליטער, אין אַ מיליטערי־שער איינהייט, וואָס איז געשטאַנען אין מאָסקווע. זיין ווייב איז די גאַנצע צייט פון זיין דינען אין מיליטער געווען מיט אים אין מאָסקווע. צוריק־קומענדיק אינעם דאָרף, ווו ער האָט געווינט ביז אין טיפן עלטער, האָט אַ פויער אין אַ געוויסער נאַכט פאַרברענט זיין הויז צוזאַמען מיט אים.

טאַרנאָגראָדער יידן האָבן מיטגעמאַכט די אַלע מלחמות, וואָס רוס־לאַנד האָט געפירט. עס געדענקט זיך נאָך יידן וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין דער רוסיש־טערקישער מלחמה, אין דער מלחמה מיט יאַפאַן פון יאָר 1904. אין דער דאָזיקער מלחמה זענען געפאַלן אייניקע טאַרנאָגראָדער יידן. עס זענען געווען פאַלן, ווען אייניקע יידן זענען אַנטלאָפן קיין אַמעריקע. נאָך דער מלחמה זענען זיי צוריקגעקומען קיין טאַרנאָגראָד. אַנדערע זענען געבליבן אין אַמעריקע און האָבן אַהין אַריבערגענומען זייערע משפּחות.

נאָך דער מלחמה מיט יאַפאַן, זוען דאָס לעבן אין רוסלאַנד האָט זיך נאָרמאַליזירט, איז אויך דאָס יידישע לעבן אין טאַרנאָגראָד געפלאָסן רואיק און שטיל, ביז עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה אין יאָר 1914.

תשעה באָב, 1914, איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. אין גאַנץ רוסלאַנד איז פאַרגעקומען אַ מאָביליזאַציע און אויך טאַרנאָגראָדער יידן זענען מאָבילִיזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. אין טאַר־נאָגראָד האָט מען שוין אין ערשטן טאָג שטאַרק דערפילט דעם אויסברוך פון דער מלחמה. דאָס שטעטל איז געווען נאָענט צו דער עסטרייכישער גרענעץ און איז דערפאַר גלייך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פראָנט־ליניע.

דאָס גרענעץ־מיליטער, וואָס מען האָט געפרופן „אָביעשטשיקעס" איז

אָפּגעצויגן געוואָרן טיפער אין לאַנד. דאָס עסטרייכישע מיליטער איז אַריבער די גרענעץ און אַריינמאַרשירט קיין טאַרנאָגראָד.

אין יענעם טאָג זענען אויפן פּאָלווארק, ביי דער בילגאָרייער בראָם, נאָך געווען עטלעכע רוסישע גרענעץ־סאָלדאַטן. דערזעענדיק אַן עסטרייכישן רייטער־פּאַטרול, זענען די רוסן אים אַנטקעגנגעלאָפן מיט די ביקסן אין די הענט, אַוועקגעשטעלט זיך הינטער מרדכי מאַנטלס קאַמעניצע און אָנגעהובן שיסן אויף די עסטרייכער. אַ רייטער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן, אַן אַנדערער איז אַראָפּגעפאַלן פונעם פערד טויט, די איבעריקע האָבן זיך צוריקגעצויגן. אָפּטוענדיק דאָס שטיקל אַרבעט זענען די רוסן אַוועק אין דער ריכטונג פון בילגאָריי.

אַ האַלבע שעה נאָכן דאָזיקן אינצידענט איז אין שטעטל געווען שטיל. אין ערגעץ האָט מען נישט געזען קיין שום זעלנער, בלויז דער אייניציקער עסטרייכישער רייטער איז געלעגן טויט אין מיטן מאַרק, נעבן וואַסער־פּלומפּ.

נאָך דער שטילער פויזע האָט די עסטרייכישע אַרמיי געמוטשעט אַריין־מאַרשירן אין שטעטל נישט אָנטרעפנדיק זיך אויף קיין שום וויידערשטאַנד. די מיליטערישע פולקן זענען פאַרביי דאָס שטעטל און געצויגן ווייטער, דורך אַלע וועגן, טיפער קיין פוילן.

אין טאַרנאָגראָד האָט זיך איינגעשטעלט אַ מיליטערישע מאַכט. דעם טויטן רייטער האָט מען גלייך אַראָפּגענומען פונעם מאַרק. אַ פּאָלאַק איז געקומען און דערציילט, אַז ער האָט געזען ווי חיים מאַלער (בלינדער־מאַן) האָט, גייענדיק צום פּלומפּ נאָך וואַסער אַ קאָפּע געטאָן מיטן פוס דעם טויטן רייטער. מען האָט דעם ייד אַרעסטירט און אַ מיליטעריש געריכט האָט אים פאַראורטיילט צום טויט. אין פיר־און־צוואַנציק שעה אַרום האָט מען אים דערשאָסן אויפן יידישן בית־עולם. קיין קינדער האָט דער ייד נישט איבערגעלאָזט, בלויז אַ וויב אַן אַלמנה.

אין דער צייט פון דער קורצער פויזע איז איבערן מאַרק אַרומ־געלאָפן דאָס פערד פון געפאַלענעם רייטער. דער 16־יאָריקער בחור הערש אַדלער, אַ זון פון מאיר וואָלף קצב, אַ פערד־הענדלער, האָט גע־כאַפּט דאָס פערד און עס אַוועקגעפירט צו זיך אין שטאַל אַריין. וועו די עסטרייכישע זעלנער האָבן ביי אים געפונען דאָס פערד, האָט מען אים אַרעסטירט. אויך אים האָט געדראָט אַ טויט־אורטייל. עס האָט אים גערא־טעוועט זיין מינדעריאָריקייט און מען האָט אים פאַרשיקט אין אַן אינטער־נירונגס־לאָגער, וווּ ער איז געווען ביזן יאָר 1918. היינט געפינט זיך הערש אַדלער, שוין אַ ייד אין די יאָרן, אין מעקסיקע.

אין די דערפער אַרום טאַרנאָגראָד האָבן אויך געווינט רוסישע פויערים, וועלכע האָבן געשאָסן אויפן דורכמאַרשירנדיקן עסטרייכישן מיליטער. אַזוי איז עס אויך געשען אינעם דאָרף פליס, וואָס איז געלעגן אויפן בילגאָרייער זוג. די עסטרייכישע מיליטער־קאָמאַנדע האָט אַרעס־טירט די פויערים פונעם דאָרף און אויך יעדן ציווילן מענטש, וואָס מען האָט געטראָפן אויף די וועגן, דורך וועלכע עס איז געגאַנגען דאָס עסט־רייכישע מיליטער. דעמאָלט זענען אויך אַריינגעפאַלן עטלעכע טאַרנא־גראָדער יידן וועלכע זענען אַרעסטירט געוואָרן גייַנדיק אין גאָס. צווישן די אַרעסטירטע זענען געווען: מאיר וואָלף קצבס, ישעיה מענדאק (פישער), מיין פאָטער חיים קרומערקאָפף, וועלכן מען האָט אַרעסטירט אין זיין סאָד, שטייענדיק אין טלית און תפילין און דאַוונען. די אַלע אַרעסטירטע האָט מען אַוועקגעשיקט אין אַ געפאַנגען־לאַגער, וווּ זיי זענען געווען ביז די מלחמה האָט זיך געענדיקט.

די עסטרייכער האָבן אין טאַרנאָגראָד קאָנפיסקירט אַלע פראָדוקטן און סחורות, האָבן איינגעפירט קאַרטעס אויף עסנוואַרג און פאַרבאָטן יעדן פריוואָטן האַנדל אָן אַ ספעציעלער דערלויבעניש פון דער מיליטערישער קאָמאַנדע.

דאָס עסטרייכישע מיליטער האָט צוגענומען אויך אין די אַרומיקע דערפער די ניי־אָפגעשניטענע תבואה און אַלע זאַפאַסן. עס האָבן זיך דערפאַר אָפגעשטעלט די ירידים און אַלע מאַרק־טעג. אויך די רייכע פויערים האָבן מורא געהאַט צו פאַרקויפן אַפילו דאָס וואָס איז זיי איבער־געבליבן נאָכן אָפגעבן דעם באַשטימטן קאָנטיגענט פאַר דער קריגס־מאַכט. עס האָט זיך דעריבער אָנגעהויבן אַ האַנדל מיט געשמוגלטע סחורות, וועלכע האָבן מיט זיך געברענגט פאַרשידענע אומגליקן, אַרעסטן און קאָנ־פיסקאַציעס. דאָס געלט האָט פאַרלוירן זיין פריערדיקן ווערט. דאָס יקרות איז געוואָקסן און דער הונגער האָט זיך אַריינגעכאַפט אין יידישע שטובן. בעלי־מלאכות זענען אַרומגעגאַנגען ליידיק, אָן אויסזיכטן אויף אַרבעט.

אין משך פונעם ערשטן מלחמה־יאָר איז אונדזער שטעטל צוויי מאָל איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט, אָבער דערביי נישט שווער גע־טראָפן געוואָרן פון די שיסעריַין, ווי עס איז געווען דער גורל פונעם שכנותדיקן שטעטל קרעשאָוו, וואָס איז אין גאַנצן אָפגעברענט געוואָרן.

דער זעלבער גורל האָט אויך געטראָפן שיניאָווע, וואָס איז שווער געטראָפן געוואָרן דורך די רוסישע האַרמאַטן. די שיניאָווער יידן זענען אַנטלאָפן פון זייערע פאַרברענטע היימען קיין טאַרנאָגראָד, וווּ זיי זענען אויפגענומען געוואָרן מיט דער גרעסטער וואַרעמקייט. אין יעדער יידישער

שטוב האָט מען אַריינגענומען אַ שיניאַווער אָפּגעברענטע פאַמיליע און געזאָרגט פאַר זיי מיטן נויטיקסטן.

די נויט איז געוואָרן מיט יעדן טאָג אַלץ גרעסער, יידן זענען אַרויס־געגאַנגען אַרבעטן ביים פאַרריכטן די וועגן, וואָס זענען באַשעדיקט געוואָרן דורכן דורכמאַרשירנדיקן מיליטער. די שטאָט־געמיינדע האָט פאַר דער דאָזיקער אַרבעט ווייניק באַצאָלט. מיט יעדן טאָג זענען געוואַקסן די פרייזן אויף סחורות און פּראָדוקטן. אַ שטיקל שוואַרץ ברויט איז געווען אַ גרויס גליק, קיין חלות אויף שבת האָט מען נישט געבאַקן און מלבושים האָט מען געטראָגן פון געפאַרבטער פּויערישער לייוונט.

טאַרנאָגראָד, ווי די גאַנצע לובלינער געגנט, האָט זיך צוויי מאָל געפונען אונטער דער עסטרייכישער אָקופּאַציע. דאָס ערשטע מאָל — אין אָנהייב פון דער מלחמה, פון חודש אָב ביז תשרי. דאָס צווייטע מאָל — פון חודש תמוז אין יאָר 1915 ביזן חודש כסלו 1918, ווען עס איז אַנט־שטאַנען די פּוילישע מלוכה.

די שוואַרצע חופה אויפן בית־עולם

אין חודש תשרי 1914 איז די רוסן געלונגען אַרויסצושטופּן די עסטרייכער און יאָגן זיי ביז צו די קאַרפּאַטן־בערג. הינטער קראָקע האָט זיך דער פראָנט אָפּגעשטעלט. די לאַגע אין טאַרנאָגראָד האָט זיך פאַר־בעסערט. עס האָבן אָנגעהויבן אַריינפליסן נייע פּראָדוקטן, מעל, צוקער, טיי, שאָקאָלאַד און עס האָבן זיך ווידער געעפנט די מאַגאַזינען, פולע מיט סחורות.

ווידער האָט זיך אַנטוויקלט דער האַנדל, וואָס טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געפירט מיט די עסטרייכישע שטעטלעך, וועלכע זענען פאַרנומען געוואָרן דורכן רוסישן מיליטער. אברהם קאַגאַן (רויזנפעלד) האָט געפירט גאַנצע טראַנספּאָרטן מעל, צוקער און טיי קיין ריישע, קיין טאָרנע און אין אַנדערע שטעטלעך, נאָענט פון דער שלאַכט־ליניע.

די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטעטל האָט זיך באַדייטנדיק פאַרבע־סערט. דאָך האָט זיך געפילט אַ פּחד פאַרן רוסישן מיליטער, באַזונדערס פאַר די קאָזאַקן, וועלכע האָבן דורכמאַרשירט אין דער ריכטונג צום פראָנט. יידישע מיידלעך האָבן דעמאָלט נישט געוואַגט אַרויסצוקומען אין גאַס.

נאָך דער מפּלה פון רוסישן מיליטער אין די קאַרפּאַטן־בערג האָט דאָס עסטרייכישע מיליטער ווידער פאַרנומען טאַרנאָגראָד. ווידער האָט זיך דערפילט דער הונגער. אַלע זאַפּאַסן, וואָס די רוסישע אַרמיי האָט איבער־

געלאָזט אַנטלויפנדיק אין איילעניש, זענען דורכדי עסטרייכער קאָנפיס־
קירט געוואָרן. מען האָט אויך אַרויסגענומען פון די פריוואַטע שטובן אַלע
צוגעגרייטע זאַפאַסן עסנוואַרג, ווידער האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לעבן
אויף קאָרטן. מיט הונגער־נאָרמעס.

ביים אָפטרעטן פון די רוסן איז זיבן קילאָמעטער פון טאַרנאָגראָד
ביי דער בריק איבערן טייך טאַנעוו פאָרגעקומען אַ פאַרביסענע שלאַכט.

די רוסן האָבן אינעם דאָרף קנעשביל געשטעלט אַ העפטיקן ווידער־
שטאַנד. די יידן אין טאַרנאָגראָד זענען דעמאָלט געלאָפן אין דער גרויסער
געמויערטער שול, וועלנדיק זיך שיצן הינטער אירע דיקע מויערן. אַנדערע,
די וואָס האָבן שוין נישט געקענט אַריין אין דער פול־געפאַקטער שול,
זענען געלאָפן זוכן אַ באַהעלטעניש הינטערן שטעטל. אַ קרעשיווער ייד
איז געפאַלן אונטערן גלחס גאָרטן, אַ געטראָפענער פון אַ שראַפנעל און איז
געבליבן טויט אויפן אָרט. קיין איין הויז איז נישט באַשעדיקט געוואָרן
פון דער שיסעריי.

עס איז אָנגעקומען דער זומער 1916 און עס האָבן אָנגעהויבן
אָנקומען ידיעות, אַז אין די אַרומיקע שטעטלעך בושעווען אַ קינדער־
קראַנקהייט, וועלכע האָט זיך איבערגעטראָגן אויך אויף די עלטערע. דאָס
איז געווען די כאָלערע. עס זענען געשטאָרבן אַלטע און יונגע. אין בילגאָריי
זענען טעגלעך געווען דרייסיק טויטע. ענלעך האָט עס אויך אויסגעזען
אין יוזעפאָוו, אוו עס האָט זיך גיך איבערגעטראָגן אויך קיין טאַרנאָגראָד.

די מגיפה איז געווען אַ מוראדיקע. נאָך עטלעכע שעהען איז מען
פון דער קראַנקהייט געשטאָרבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ קורצע
אין די פיס אָדער אין די הענט און נאָך עטלעכע שעהען איז דער מענטש
שוין געווען טויט. כאָטש אין טאַרנאָגראָד זענען געווען וויניקער קרבנות
ווי אין די אַרומיקע שטעטלעך, ווייל מען האָט זיך באַצייטנס געכאַפט,
אַז מען טאָר נישט זיצן מיט פאַרליגטע הענט און עס איז אָרגאַניזירט גע־
וואָרן אַ קאָמיטעט פון פרייוויליקע יונגע־לייט אַנטקעגנצוווירקן דער מגפה,
זענען אָבער דעמאָלט אַ סך יידן געשטאָרבן פון דער כאָלערע, עס זענען
געווען הייזער, וווּ עס זענען אַוועקגעריסן געוואָרן צוויי און דריי מיטגלידער
פון אַ פאַמיליע.

דער קאָמיטעט, וואָס האָט אויף זיך גענומען די אויפגאַבע קעגנ־
צווירקן דער מגפה, האָט זיך אָפגעגעבן דעם דאָזיקן ענין בלב ונפש.
צום דאָזיקן קאָמיטעט האָבן צוו. אַנד. געהערט אויך: משה פירשט, הערש־
מאיר זיכלער, פייוול באַס, שמחה טארבינער, שמעון שאַרער, שמעון פלוק,
משהלע שוחט א. אַ. מען האָט אים געוופן דער סאַניטאַרער־קאָמיטעט און

זיין זיך־אָרט איז געווען אין שטוב פון פייוול באַס. דאָרט האָט זיך געפונען אַ גאַנצע אַפּטייק מיט רפואות, פאַרשידענע זאַלבן און פלעשער מיט מעדי־קאַמענטן. באַזונדערס האָבן זיי געזאַמלט פלעשער מיט ריינעם שפּירט, מיט וועלכן מען האָט אינגעשמירט דעם קראַנקן אויף די ערטער, וווּ עס האָט אים געכאַפּט דער קורטש.

עס איז געווען אומפאַרשטענדלעך, פאַרוואָס די קראַנקהייט האָט זיך נאָר פאַרשפּרייט אין די יידישע שטעטלעך און כמעט נישט אָנגעריט די דערפער. באַזונדערס פאַרשטאַרקט האָט זיך די מגפה אין די הייסע זומער־חדשים, תמוז און אָב.

די מענטשן פון קאָמיטעט האָבן דעמאָלט געאַרבעט מיט געוואַל־טיקער איבערגעגעבנקייט. איך געדענק, ווי אַברהם באטש, אַן אַכט־יאָריק יינגל, איז זיצנדיק אויף דער באַנק אין דער ראַזשיניצער־גאַס, געכאַפּט געוואָרן פון דעם קורטש און זיך געמומען דרייען אין קאָנוואולסיעס. זיין מוטער חנה־לאה איז גלייך געלאָפן צום סאַניטאַרן קאָמיטעט און משהלע שוחט צוזאַמען מיט משה פירשט זענען אין זייערע ווייסע פאַרטוכער באַלד געווען אויפן אָרט, ביי דער באטשיכע אין שטוב, געגעבן דעם יינגל אין מויל אַריין אַ שטיקל צוקער באַגאָסן מיט אַ געלער פליסיקייט און דאָס יינגל האָט גלייך געעפנט די אויגן. מען האָט אים איינגעריבן דעם גאַנצן קערפער מיט דעם שפּירט, אַריינגעלייגט אין בעט אַריין און גוט צוגעדעקט. נאָך עטלעכע שעה איז דאָס יינגל צוריק געזונט געוואָרן.

די מיטגלידער פון קאָמיטעט, וועלכע האָבן זיך נישט פאַרנומען דירעקט מיטן ראַטעווען די קראַנקע, האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו באַזוכן רעגולער די אָפּגעראַטעוועטע אין זייערע היימען, אינטערעסירן זיך מיט זייער געזונט־צושטאַנד און איבערגעבן אַלע פּרטים דעם קאָמיטעט.

אין יענע זומער־חדשים פון יאָר 1916 האָט זייער אינטענסיוו גע־אַרבעט ביי דער רעטונגס־אַקציע אונדזער רב ר׳ לייבעלע טייכער, וועלכער האָט צוזאַמען מיט זיינע זין, משהלע, הערשעלע און שיעלע, טאָג און נאַכט געלערנט און נאָכגעפאָרשט אין פאַרשידענע ספרים, אין וועלכע עס רעדט זיך וועגן דער שרעקלעכער עפידעמיע און עס ווערן אָנגעוויזן אויף סגולות, וועלכע זענען פראַקטיצירט געוואָרן. ער האָט געזרופן צו זיך די שמשים פון שול און בתי־מדרשים און האָט זיי באַפוילן, אַז זיי זאָלן אויסרופן ביים דאָוונען אין זיין נאָמען, אַ פאַרבאָט נישט צו פאַסטן אין תשעה באָב, יעדער זאָל נאָך די קינות אַהיימגיין עסן און טרינקען וואָס מער בראָנפן. דאָס טרינקען בראָנפן האָט מסתמא געהאָלפן אין די דערפער קעגן דער מגפה.

די מגפה האָט נאָך אַלץ געבושעוועט און דער רב האָט געזומען זוכן חתן־כלה, וואָס זאָלן וועלן גיין אונטער אַ שוואַרצער חופה אויפן בית־הקברות, אַן אַלטער מנהג ביי יידן ווי אַ מיטל קעגן דער מגפה.

צווישן די אַנטלאָפענע יידן פון שיניאַווע איז אויך געווען דער אַלטער אַרעמער בחור זכריה מיטן הויקער און די אַלטע מויד טייבעלע תם, צוויי עלנטע מענטשן, וואָס האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אין הקדש און געשלאָפן אויף דער צעלעכערטער פאָדלאָגע. אויף זיי איז געפאַלן דער גורל חתונה צו האָבן אונטער דער שוואַרצער חופה און דערמיט אָפּשטעלן די מגפה אין שטעטל. ווען מען איז געקומען פרעגן די כלה צי זי וויל חתונה האָבן מיט זכריהן, האָט זי אַראָפּגעלאָזט די אויגן און נישט געענטפערט קיין וואָרט. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיטן חתן.

באין ברירה האָט דער רב צו זיי געשיקט אַ שמש און געהויפן צו זיך אין בית־דין־שטוב. דער רב אַליין האָט אויף זיך גענומען די ראָל פון אַ שדכן, האָט דורכגעפירט דעם שידוך און אין דער זעלבער וואָך איז געווארן באשטימט דער טאָג פון דער חתונה.

מען האָט זיי געקויפט אַ בעט מיט אַ באַנק־בעטל און אַוועק־געשטעלט אין אַווינקל פון הקדש, ביי קוני־לעמל, פאַרהאַנגען מיט פאַרהאַנגען. אינעם טאָג פון דער חתונה האָט דער שמש אויסגערופן אין בית־המדרש, אַז די חתן־כלה, זכריה מיט טייבעלען, גייען היינט חתונה האָבן און די חופה וועט מען שטעלן אויפן בית־עולם.

אין מיטן טאָג, צוועלף אַזייגער, איז דער שמש אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל און געקלאַפט אין די טירן, געזאָגט אין שול אַריין און דערביי אויך געבעטן יעדן איינעם באַזונדער, ער זאָל קומען צו דער חופה אויפן בית־עולם.

די קרעמער האָבן פאַרמאַכט די געוועלבער, בעלי־מלאכות האָבן אַוועקגעלייגט זייערע אַרבעט און אַלע זענען געקומען צו דער חופה אויפן בית־עולם. משהלע דעם רבס מיט זיין ווייב מלכהלע זענען געווען די אונטערפירערס פון איין צד, פון צווייטן צד זענען די אונטערפירערס געווען שמחהלע זעצער מיט זיין פרוי טשיפּעלע. שלמהלע מאַרשאַלעק און מוליע שלייסער זענען געווען די קלעזמאָרים.

דאָס באַדעקנס איז פאַרגעקומען אינעם רבס בית־דין־שטוב און פון דאָרט האָבן די אונטערפירערס זיי אַרויסגעפירט צום בית־עולם און איבערן גאַנצן וועג האָבן די קלעזמאָרים געשפילט און אַלע יידן זענען געגאַנגען מיט ברענענדיקע ליכט אין די הענט. יינגלעך האָבן געטראָגן די חופה־שטאַנגען. דער רב, ר׳ לייבעלע איז געווען דער מסדר קידושין

און אויפן בית־הקברות האָט מען געטאַנצט מיט דער כלה דאָס טראַדיציאָנעלע מצווה־טענצל און דערביי אויסגעטרונקען אַ סך בראַנפן.

נאָך דער חופה האָט מען דאָס פֿאַרפאַלק אָפּגעפירט אין זייערווינקל אינעם הקדש. אמת, די כאָליערע האָט זיך צוליב דעם נישט אָפּגעשטעלט, נאָר געדענקען, געדענק איך, ווי נאָך דער חתונה איז יעדן געוואָרן גרינגער אויפן האַרצן.

סוף־כל־סוף האָט די מגיפה ביסלעכווייז אָנגעהויבן זיך איינשטילן. די מענטשן האָבן זיך באַרואיקט און דאָס לעבן איז צוריק געוואָרן נאָרמאַל.

אָבער דאָס האָט נישט לאַנג געדויערט, אַ קורצע צייט נאָך דעם ווי עס איז פֿאַרשוווּנדן די כאָלערע האָט זיך אָנגעהויבן אַ טיפוס־עפּידעמיע. זי איז אָבער דורכגעאַנגען פיל גרינגער ווי די כאָלערע. עס זענען געווען עטלעכע טויטפֿאַלן, אָבער אין גרעסטן טייל איז די קראַנקהייט באַקעמפט געוואָרן, ביז זי איז אין גאַנצן פאַרשוווּנדן.

די אנטשטייאונג
פון דער פוילישער מלוכה

אין האַרבסט 1918

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט גורם געווען צו ערנסטע ענדערונגען אין דעם עקאָנאמישן מצב פון די יידן אין טאַרנאָגראָד. עס זענען אויפגעקומען נייע עולים און יורדים, עס זענען אָנגעשטאַנען מלחמה־גבירים, וואָס האָבן געמאַכט אַ פאַרמעגן פון אומלעגאַלן האַנדל און שמוגל, ביי וועלכן מען האָט אָפט ריזיקירט מיטן לעבן. די אַמאָליקע גבירים, גרויסע סוחרים, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין אויף די דאָזיקע וועגן, זענען געצוווּנגען געוואָרן צו לעבן פון גרייטן, האָבן אויפגעגעסן זייערע קאַפּיטאַלן און אָפט געוואָרן געווייגלעכע אָרעמעלייט. באַזונדערס שווער געטראָפן געוואָרן זענען די סוחרים, וועלכע האָבן געהאַט חובות צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, צווישן די פויערים אין די דערפער. זעלטן עס האָט זיך געפונען אַ פויער, וועלכער זאָל וועלן געדענקען די חובות, וואָס ער איז שולדיק געבליבן דעם ייד. אויב עס האָט זיך געטראָפן אַזאַ ערלעכער קריסט, וואָס האָט אָפּגעצאָלט אַן אַלטן חוב, האָט אָבער דאָס געלט שוין

נישט געהאַט די ווערט פון אַמאָל. צום ערגסטן איז געווען מיט די רוסישע רובלס. אין קורס זענען נאָך געווען די עסטרייכישע קראָנען.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ ערגער. עס זענען געווען הייזער, אין וועלכע מען האָט אַפילו שבת נישט געגעסן קיין פיצל פלייש. נאָך ערגער איז געוואָרן ווען מען האָט פאַרבאָטן דאָס שעכטן בהמות, ווייל די פאַרצויגענע מלחמה האָט פאַרשלונגען אַלע בהמות פאַרן מיליטער.

די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט נישט אַזוי שטאַרק אָפגעפילט דעם שווערן מצב ווי עס האָט אים געפילט דער יידישער ישוב. די עסטרייכישע רעגירונג האָט נישט געצוווּנגען די אָקופירטע באַפעלקערונג צום מיליטער־דינסט. דאַקעגן האָט זי איינגעפירט צוואַנגס־אַרבעט, פאַר וועלכער מען האָט באַצאָלט אַ נישטיקן פרייז.

די מאַכט אין שטעטל האָט געהאַלטן אַ פאָסטערונעק מיט עטלעכע פאָליצייליט. אין אַ שיינעם העלן פרימאָרגן זענען עטלעכע יונגע פאָלאַקן צוגעגאַנגען צו אַן עסטרייכישן פאָליציאַנט, צוגענומען ביי אים דעם פאַסעק מיט דער ביקס, אָפגעריסן די אָפצייכענונגען מיט זיין ראַנגע. דער עסטרייכישער פאָליציאַנט האָט נישט געשטעלט קיין שום ווידערשטאַנד און עס האָט אויסגעזען ווי דאָס וואָלט ביי אים געווען אַ פאַרשטענדלעכע זאַך.

צווישן די יידן אין טאַרנאָגראָד איז אַנטשטאַנען אַ מהומה. קיין צייטונגען זענען צו אונדז נישט געקומען. זיי האָבן קיינעם נישט אינטערעסירט. יעדער איז געווען פאַרנומען מיטן געיעג נאָך פרנסה און טרויער נאָך די קינדער אָדער עלטערן, וואָס זענען אומגעקומען אין דער עפידעמיע. מען האָט איצט נישט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פונעם דאָזיקן געשעעניש. יעדער האָט עס גענומען אויסטייטשן אויף זיין שטייגער, לויט זיין אייגענעם פאַרשטאַנד.

אָבער נאָך אַ ווייל האָט מען שוין געזען אין מאַרק אַרומדרייען ציווילע שקצים מיט ביקסן אויף די אַקסלען און עס האָט זיך גלייך פאַרשפרייט דער קלאַנג, אַז עס איז צוריק אויפגעשטאַנען אַ פוילישע מלוכה, וואָס נעמט אַרום אויך אַ שטיק דייטשלאַנד און גאַליציע.

מיט איין וואָרט — אַן איבערקערעניש!

די יידן אין טאַרנאָגראָד האָבן גלייך אָפגעפילט דאָס גרויסע געשעניש, די צוריקגעוווּנענע פוילישע זעלבשטענדיקייט.

קודם־כל איז אַנטוווּרט געוואָרן דאָס עסטרייכישע געלט. די נייע מאַכט האָט אַרויסגעגעבן נייע פוילישע מאַרקן, פאַפירענע, אָפילו דאָס קליינגעלט, די גראָשנס, זענען געווען פון פאַפיר. טאַרנאָגראָדער יידן,

וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין סחורה־זאַפּאַסן, זענען מיט אַ מאָל געוואָרן אָרעם און נישט געהאַט פאַרוואָס צו קויפן קיין שטיקל ברויט, האָבן נישט געזען פאַר זיך קיין שום מיטלען און פערספּעקטיוון אויף פרנסה.

די ערשטע וועלט־מלחמה איז געווען געענדיקט. אין רוסלאַנד איז נאָך אָנגעגאַנגען די רעוואָלוציע. עס האָבן אָנגעהויבן אַהיימקומען פון פראָנט די זעלנער און די פּלענניקעס פון געפאַנגענשאַפט. דאָס האָט אין אַ סך שטובן אַריינגעברענגט פרייד, אָבער עס זענען אויך געווען שטובן, וועלכע זענען אויפסניי באַהערשט געוואָרן פון טרויער. דאָס זענען געווען די שטובן, אין וועלכע מען האָט נאָך געהאָפט, עס זאָלן זיך אומקערן די זין אָדער פאָטערס. אָבער אין די טעג איז קלאָר געוואָרן, אַז זיי זענען געפאַלן אין קריג אָדער געשטאָרבן אין געפאַנגענשאַפט. פון די, וואָס האָבן זיך נישט אומגעקערט, געדענק איך: דניאל אהרון וואַסערטרעגער, יעקל משה חנאס, לייבוש קוני לעמלס, הערש דוד יואלס (וואלפיש), בונעם דער שעגעכעס (אגערט), אַברהם האָניק, פנחס, קאָזאַקס איידעם און אַ סך אַנדערע, וועמענס נעמען זענען מיר אַרויס פון זכרון.

עס דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן די שטיצע, וואָס יידן אין טאַרנאָגראַד האָבן באַקומען פון זייערע משפחות אין אַמעריקע. די טאַרנאָגראָדער סאָ־סייטי אין אַמעריקע האָט אָנגעהויבן אַריינשיקן מעות חטים אויף פסח פאַר די נויטבאַדערפטיקע אָרעמעלייט. די שטיצע, וואָס די מענטשן האָבן באַקומען פון אַמעריקע, האָט געהאַט אַ געוואַלטיקע באַדייטונג, האָט פאַר־גרינגערט דאָס לעבן. דער דאָלאַר האָט געהאַט אין פוילן אַ גרויסע ווערט, איז געווען נישט צו פאַרגלייכן מיט דעם פוילישן געלט. די פוילישע פאַפירענע באַנקנאָטן האָט מען געדאַרפט האָבן הונדערטער טויזנטער און אויך מיליאָנען, כדי צו קענען דערפאַר עפּעס באַקומען. דער מסחר איז געגאַנגען אויף „פעקלעך". אַ פעקל האָט זיך געציילט הונדערט טויזנט מאַרק. ווען עמעץ האָט געדאַרפט באַצאָלן אַ האַלבן מיליאָן מאַרק, האָט מען דאָס גערופן פינף פעקלעך. אַלץ האָט זיך גערעכנט לויטן דאָלאַר, וועמעס קורס איז כסדר געשטיגן. עס איז נישט געווען קיין סטאַבילער פרייז. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז מען האָט שוין געצאָלט עלף מיליאָן מאַרק פאַר איין דאָלאַר.

אין פוילן האָט זיך צעפלאַקערט די מלחמה מיט די באָלשעוויקעס. עס איז פאָרגעקומען אַ מאָביליזאַציע, וועלכע האָט אויך נישט אויסגעמיטן די יידן. אין דער פוילישער אַרמיי האָט געהערשט אַ שרעקלעכער אַנטי־סעמיטיזם, באַזונדערס גרויסע צרות האָבן די יידן געליטן פון די האַ־לערטשיקעס. צום גליק זענען זיי נישט דורכגעגאַנגען טאַרנאָגראָד און

די יידן זענען אָפגעקומען מיט בלויזער שרעק פֿאַר די באַנדעס, וועמענס גרויל־מעשים זענען צו אונדז דערגאַנגען. באַזונדעס אויפגעשוידערט האָט דער פֿאָגראָם, וואָס דאָס פּוילישע מיליטער האָט דורכגעפֿירט אין נאָוועמ־בער 1918, אין לוואָוו, נאָכן פֿאַרטרייבן פון דאָרט די אוקראינער.

די ציוניסטישע באוועגונג

צוזאַמען מיט די ענדערונגען אין עקאָנאָמישן מצב האָט זיך אויך געענדערט דאָס גייסטיקע קולטור־לעבן צווישן די יידן אין טאַרנאָגראָד. עס האָבן געגומען בלאָזן נייעווינטן. פֿאַרזיכטיק, מיט לאַנגזאַמע טריט האָט די יוגנט אָנגעהויבן זיך פֿאַראינטערעסירן מיט דעם, וואָס עס טוט זיך אין דער דרויסנדיקער וועלט. דער פֿרומער בית־המדרש בחור, האָט זיצנדיק ביי דער אָפענער גמרא געהאַלטן פֿאַרבאָרגן אַ צייטונג, אַ מאָל אויך אַ בוך.

אַ באַזונדערע אויפרודערונג האָט אַרויסגערופן די היסטאָרישע באַל־פור־דעקלעראַציע. די יוגנט האָט פֿאַר זיך דערזען די מעגלעכקייט צו פֿאַרווירקלעכן דעם צוויי טויזנט־יאָריקן חלום פון נאַציאָנאַלער דערלייזונג.

וועגן די ידיעה פון דער באַלפור־דעקלעראַציע איז אָנגעקומען קיין טאַרנאָגראָד, האָט זי אַרויסגערופן אַ געוואַלטיקע פרייד. באַזונדערס גרויס איז געווען די פרייד צווישן דער יוגנט. די בחורים אין בית־המדרש, אין גאַס, האָבן זיך אָפגעגעבן מזל־טוב, ביים דאַוונען האָט מען געזאָגט קאַפּיטלעך פון הלל, אין וועלכע מען האָט געברענגט צום אויסדרוק די גרויסע באַגייסטערונג מיט דער היסטאָרישער געשעעניש.

אין די בתי־מדרשים זענען פֿאַרגעקומען וויכוחים. עס זענען געווען אָזעלכע פרומע יידן, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז עס פּאַסט זיך נישט צו זאָגן הלל צוליב אַ באַלפור־דעקלעראַציע; אַז דאָס אָנערקענען די רעכט פון יידן אויף ארץ־ישראל, הייסט נישט די אמתע גאולה, ווייל מען דאַרף וואַרטן אויף משיחן און אויפבויען דאָס בית־המקדש. אָבער די מערהייט פרומע יידן זענען מיטגעריסן געוואָרן מיטן ענטוזיאַזם פון דער יוגנט און מיטגעזאָגט הלל לכבוד דעם גרויסן געשעעניש.

די באַגייסטרונג צווישן דער יוגנט איז געוואַקסן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן געהיימע קעמערלעך. מען האָט מורא געהאַט נישט בלויז פֿאַר דער פּאָליציי, נאָר אויך פֿאַר די אייגענע עלטערן, וואָס האָבן זיך קעגנגעשטעלט די נייע שטרעמונגען, האָבן נישט געוואָלט, אַז די

קינדער זאָלן אַוועקלייגן די גמרות און זיך פאַרנעמען מיט לייענען אַפּי־קורסישע ביכער. אין די שטובן זענען אָנגעגאַנגען קריגעריין. די בחורים און די מיידלעך זענען געוואָרן העזהדיקער און געקעמפט קעגן די צוריק־געשטאַנענע פרומע טאַטעס, וואָס האָבן זיי נישט געלאָזט געהערן צו אַ ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

עס זענען געווען טאַטעס, וואָס האָבן אין האַרצן געהאַט פאַרשטאַנ־דעניש פאַר די אידעען פון זייערע קינדער. זיי האָבן עס אָבער נישט גע־דאַרפט אַרויסווייזן, ווייל זיי זענען געווען אויסגעשטעלט אויף שיקאַנעס מצד די עקסטרעמע פאַנאַטיקער. בעריש רינגער, וועלכער האָט געהאַט אַ בעקעריי, האָט געליטן פון אַ געוויסן באָיקאָט, ווייל זיין זון מאיר איז געוואָרן אַ ציוניסט.

די יוגנט אין טאַרנאָגראָד האָט מיט יעדן טאָג אַלץ מער זיך אָנגע־הויבן אָריענטירן אין די אידאישע שטרייטן צווישן לינקס און רעכטס. עס זענען אויפגעקומען אויך רעוואָלוציאָנערע קרייזלעך. אָבער מערסטנס איז די יוגנט געווען באַהערשט דורך די ציוניסטישע שטרעמונגען. אַלץ, וואָס איז פאָרגעקומען אין דעם יידישן לעבן אין פוילן, האָט געפונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין טאַרנאָגראָד. די גמרא־בחורים האָבן געפונען דעם וועג צו די קוואַלן פון דער העברעאישער ליטעראַטור. משה לעמערס שטוב איז געווארן אַ בית־ועד פאַר פאָרגעשריטענע בחורים. משה לעמער האָט חתונה געהאַט בעת דער מלחמה און אַ קורצער צייט דערנאָך געווינט ביי זיין שוועָר יעקל טרינקער אין דאָרף ראזשאניץ.

טרינקער איז געווען אַ באַלעבאָס פון אַ גרויס פעלד און האָט משה לעמערן גענומען פאַר אַן איידעם אויף קעסט, געקויפט פאַר אים גאַנץ ש״ס און אַנדערע ספרים. מיט עטלעכע יאָר שפעטער, ווען משה לעמער איז אַוועק פון דער גמרא און זיך אַרײַנגעצויגן אין ציוניסטישער אַרבעט, האָט ער דעם ש״ס אַוועקגעשענקט אין בית־המדרש אַריין.

משה לעמער האָט וויטער געווויינט אויפן דאָרף, אָבער אַ גאַנצע וואָך האָט ער פאַרברענגט אין שטאָט, געווויינט ביי זיינע עלטערן און געצויגן פרנסה פון אַ קליין פאַבריקל פון סאָדעוואַסער. אויף שבת פלעגט ער צוריק אַהיימגיין צו זיין משפחה קיין ראזשאניץ. נאָך עטלעכע יאָר האָט ער זיך אין גאַנצן, צוזאַמען מיט זיין משפחה איבערגעצויגן אין שטאָט אַריין.

משה לעמער האָט צוזאַמען מיט זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער געפירט אַ קאָלעקטיוו לעבן. די איינקונפטן און די אויסגאַבן פון דער פאַרצווייגטער פאַמיליע איז געגאַנגען פון איין קעשענע. וועז די צייט איז געווען אַ שווערע, האָבן עס אָלע גלייך אָפּגעפילט. דאָס זעלבע

איז געווען אין די גוטע צייטן, ווען זייער לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט און אַלע האָבן זיך גלייך געטיילט מיט די הכנסות.

אין דאָזיקן הויז פון די לעמערס האָבן אַ סך בית־המדרש־בחורים געשטעלט זייערע ערשטע טריט צום ציוניזם. טאָג־טעגלעך, אין דער פרייער צייט, פלעגט מען זיך דאָרט צונויפקומען און דיסקוטירן וועגן ציוניסטישע און אַנדערע קולטור־פראַגן. ארץ־ישראל איז געשטאַנען אין צענטער פון אַלע דיסקוסיעס. אַלע האָבן געשטרעבט צום לערנען די העברעאישע שפראַך, אָבער אַ גרויס אָרט האָט אויך פאַרנומען די יידישע ליטעראַטור.

דער דאָזיקער געזעלשאַפטלעכער אָנהייב האָט פיל מיטגעווירקט צום אַקטיוויזירן די יידישע יוגנט און אויך געווינען טיילן פון דער עלטערער יידישער באַפעלקערונג. די יוגנט האָט אַרויסגעפירט דאָס שטעטל פון דער פאַרגליווערטקייט און דורותדיקער רואיקייט, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריס־טיש געווען פאַר דעם פאַרמלחמהדיקן טאַרנאָגראָד. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ ביבליאָטעק. דאָס איז טאַקע געווען די ערשטע יידישע ביבליאָטעק אין טאַרנאָגראָד.

די קולטור־טעטיקייט

די קולטור־אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן אין דער ביבליאָטעק. דאָרט האָט זיך קאָנצענטרירט די יוגנט פון אַלע שיכטן, וועלכע האָט גע־שטרעבט און געלעכצט צו לייענען אַ יידיש אָדער אַ העברעאיש בוך. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג, וועמענס אויפגאַבע איז געווען צו זאָרגן פאַרן איינקויפן נייע ביכער און אויפזאַמלען ביכער ביי פאַרשידענע איינצלנע מענטשן.

אַלס פרעזעס פון דער ביבליאָטעק איז באַשטימט געוואָרן באושע באַנק, וועלכער איז געקומען פון שיניאווע צוזאַמען מיט זיינע עלטערן קיין טאַרנאָגראָד. איינע פון זיינע מעלות איז געווען דער עברית, וועלכן ער האָט געלערנט פליסיקער פון אַלע אַנדערע. אַלס וויצע־פרעזעס איז באַשטימט געוואָרן משה לעמער. דער ביבליאָטעקאַר איז געווען מאיר רינגער. אויף מיר איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די אויפגאַבע צו זיין דער סעקרעטאַר פון דער ביבליאָטעק. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט דעם סעקרעטאַריאַט איבערגענומען חיים אַפטייקער, וועלכער האָט די פראָ־טאָקאָלן פון אונדזער טעטיקייט געפירט אין עברית.

דער קרייז איז בכלל געשטאַנען אויף אַ הויכן קולטורעלן ניוואָ.

די מענטשן, וואָס זענען וועריבירט געוואָרן פאַרן קרייז האָבן זיך מיט לייב און לעבן אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט. מען האָט אינגעקויפט אַ היפש ביסל נייע ביכער און אַ ביסל האָט זיך געשאַפן פון אויסבאָרגן און מתנות פון פריוואַטע מענטשן. גיטעלע וואַכנאַכטער, פון דאָרף בישטש, האָט אויסגעבאָרגט אַלע אירע ביכער, אָבער זי האָט קיין מאָל נישט געפאָדערט, מען זאָל זיי איר צוריק אָפגעבן. עטלעכע ביכער פון מענדעלי מוכר ספרים און שלום עליכם האָט געגעבן איטשע־בער אַדלער, וועלכער איז געקומען פון אַמעריקע אויף אַ באַזוך קיין טאַרנאָגראד.

אַזוי האָט אויסגעזען ביי אונדז די ציוניסטישע באַוועגונג, וועלכע האָט נאָך דעמאָלט נישט געהאַט קיין אָפיציעלן נאָמען און נישט קיין סטאַטוט. אַ דאַנק דער סיסטעמאַטישער אויפקלערונגס־אַרבעט, האָט זיך די צאָל מיטגלידער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג פאַרגרעסערט און דער ציוניסטישער געדאַנק האָט זיך אַלץ מער פאַרשפרייט צווישן די ברייטע קרייזן פון דער טאַרנאָגראָדער באַפעלקערונג.

די יידישע באַפעלקערונג, באַזונדערס די יידישע יוגנט האָט זיך מיט יעדן טאָג אַלס מער איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון דאָקטאָר הערצלס ווערטער: „דער ציוניזם איז דער אומקער צום יידנטום, נאָך פאַרן אומקער אין יידישן לאַנד" און האָט דערפאַר כסדר פאַרשטאַרקט די ציוניסטישע טעטיקייט, דערצויגן דעם יינגערן דור אין נאַציאָנאַלן גייסט און אַרויסגערופן ביי אים ליבע צו דער העברעאישער שפראַך, כאָטש געוויסע צווישן זיך האָט מען אין דער איבערוויגנדיקער מערהייט יידיש.

וואָס שייך נאַציאָנאַלער אידעאָלאָגיע, זענען די יידן אין טאַרנאָגראָד געווען פראָ־ציוניסטיש, הגם, פאַרשטייט זיך — עס זענען געווען געוג אַזעלכע, וואָס האָבן דעם באַגריף נישט פאַרשטאַנען און זיך אים קעגן־געשטעלט. אָבער אויך ביי די קעגנער האָט געלעבט די ליבשאפט צו ארץ־ישראל און די בענקשאפט צו נאַציאָנאַלער גאולה.

צעירי אגודת ישראל

עס זענען אויך געווען אַנדערע אידעאָלאָגיעס, אַ סך האָבן סימפאַטיזירט מיט דער אַגודה, געווען אויך יוגנטלעכע מיט לינק־געשטימטע שטרעמונגען — אָבער געווען זענען דאָס געציילטע מענטשן, וואָס האָבן קיין עפנטלעכע טעטיקייט אין זין פון זייער אידעאָלאָגיע נישט געפירט און מכל שכן נישט געשאַפן אין שטעטל קיין אָפטיילונגען פון יענע אַנדערע פאַרטייען.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אין סאַרנאָגראַד עקזיסטירט אַ פאַראיין פון צעירי אגודת־ישראל. זיי האָבן געהאַט זייער אייגענעם מנין אויף דער לאַכאָווער גאַס, ביי לייבל זאָבערמאַן, וווּ זיי האָבן געדאַוונט יעדן שבת.

עס האָט אויך עקזיסטירט אַ בית־יעקב־שול פאַר מיידלעך. זי האָט זיך געפונען אין דער ראזאאניצער־גאַס ביי משה פיינגאָלד.

אָבער די לעבהאַפטיקסטע טעטיקייט האָט געפירט די ביבליאָטעק. ביי דער ביבליאָטעק האָט זיך געשאַפן אַ דראַמאַטישע סעקציע, וואָס האָט אָרגאַניזירט מיט אייגענע כוחות טעאַטער־פאָרשטעלונגען. עס האָט זיך געפילט אַ מאַנגל אין פרויען און נישט איין מאָל איז אויסגעקומען, אַז בחורים האָבן געמוזט שפילן פרויען־ראָלן. דאָס איינציקע מיידל איז אין יענער צייט געווען משה לעמערס שוועסטער, פריידע. די רעפעטיציעס האָט מען געפלעגט מאַכן ביי איטשע בער אַדלער אין שטוב. ער איז אויך געווען דער סופליאָר. אַדלער געפינט זיך היינט אין אַמעריקע.

די ערשטע העברעאישע שול

די גרינדער פון דער ביבליאָטעק האָבן גלייך ביים אָנהייב פון זייער טעטיקייט זיך אָפגעגעבן אַ חשבון וועגן דער גרויסער וויכטיקייט צו לערנען מיט די קינדער העברעאיש. זיי האָבן פאַר זיך נישט געזען קיין מעגלעכקייט פון פראָדוקטיווער ציוניסטישער טעטיקייט אָן אַ שול, וועלכע זאָל באַקענען דאָס יידישע קינד מיט דער רייכער פאַרגאַנגענהייט פון אונדזער פאָלק און דערציען אים אין נאַציאָנאַלן גייסט.

אַזוי איז געשאַפן געוואָרן אַ העברעאישע שול. מען האָט אַראָפגע־ברענגט אַ העברעאישן לערער און די העברעאישע שפראַך האָט מיט שטאָלץ אָנגעהויבן קלינגען אין מויל פון אונדזערע קינדער.

דאָס גרינדן די העברעאישע שול האָט דערפירט צו אַ גרויסער מחלוקת מיט די פאַנאַטישע יידן. אַ געוויסע ראָל האָבן דאָ געשפילט אויך די מלמדים, וואָס האָבן אין דער שול אויך געזען אַ געפאַר פאַר זייער פרנסה. אַ שארפע קעגנערשאַפט צו דער העברעאישער שול האָט אויך אַרויסגעוויזן דער רב און די אַנדערע כלי־קודש.

אין שטעטל פלעגן אַראָפקומען רעדנער, ציוניסטישע און מזרחי־טישע וועלכע האָבן זיך אָבער גלייך אָנגעטראָפן אויף דעם זעלבן העפטיקן ווידערשטאַנד מצד דעם רב און אַנדערע פרומע יידן, וועלכע האָבן נישט

דערלאַזט, זיי זאָלן אויפטרעטן אין בית־המדרש, אָדער אין אַן אַנדערן מקום־תפילה.

די קינדער־קיך

די גרינדער פון דער ביבליאָטעק האָבן אויך אַרויסגעוויזן אַ סך ענערגיע ביים שאַפן אַ קינדער־קיך. אין דער דאָזיקער קינדער־קיך, וועלכע האָט געגאָסן פון דער באַדייטנדיקער הילף פון דזשאָינט האָבן אַן ערך צווויי הונדערט טאַרנאָגראָדער קינדער געגעסן צוויי מאָל אין טאָג, פרישטיק און מיטאָג.

די יוגנטלעכע פון דער ציוניסטישער באַוועגונג האָבן זיך פרייוויליק פאַרנומען מיט דער אַרבעט אַרום און אין דער קיך, זענען אַליין געווען קיכער, דינסטן און רוימער, האָבן אַרויסגעגעבן עסן פאַר די מאַמעס, וואָס פלעגן יעדן טאָג קומען מיט טעפלעך אָפּנעמען דאָס עסן פאַר זייערע קינדער.

אין די שווערע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די באַדייטונג פון דער קיך פאַר די קינדער פון אָרעמע היימען געווען אַן אויסער־געווויינלעכע. שפּעטער, ווען מען האָט שוין אָנגעהויבן קריגן פראָדוקטן אויפן פרייעם מאַרק האָט זיך די קיך ביסלעכווייז ליקווידירט.

אין יענער צייט האָבן אויך די בעלי־מלאכות געשאַפן זיך אַ קאָאָפעראַטיוו געוועלב, ווו עס זענען פאַרקויפט געווארן פראָדוקטן אויף נידעריקע פרייזן. דער פרעזעס פונעם קאָאָפעראַטיוו איז אַ לענגערע צייט געווען יעקל שנייידער (מאגראם, היינט אין אַמעריקע).

די ערשטע עולים

סוף־כל־סוף האָט זיך אויך פאַרענדיקט די מלחמה מיט די באַלשעוויקעס און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פרייַע עמיגראַציע אין אַנדערע לענדער, מערסטנס קיין אַמעריקע. שפּעטער, ווען אַמעריקע האָט פאַרמאַכט אירע טויערן, איז נאָך אָנגעגאַנגען אַן עמיגראַציע קיין דייטשלאַנד. ביסלעכווייז זענען זיך צעפאָרן אַ סך פון די גרינדער פון דער ביבליאָטעק. משה לעמער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע, עלטערן, שוועסטער און ברידער, האָבן זיך באַזעצט אין בערלין, וווּ זיי זענען, אגב, געווארן גרויסע גבירים. אין בערלין האָט זיך אויך באַזעצט באושע באנק, דער פרעזעס פון דער ביבליאָטעק. אויך ער איז אַהינגעפאָרן צוזאַמען מיט זיינע עלטערן.

מאיר רינגער, דער ביבליאָטעקאַר, האָט חתונה געהאַט קיין שיניאָווע און צוזאַמען מיט זיין ווייב זענען זיי נאָך דער חתונה אויך געפאָרן קיין דייטשלאַנד. וועָן היטלער איז געקומען צו דער מאַכט האָט מאיר רינגער פאַרלאָזט דייטשלאַנד און אים איז געלונגען אָנצוקומען קיין ישראל, וווּ ער ווויינט ביזן היינטיקן טאָג.

חיים אַפטייקער, וועלכער האָט ביי אונדז געהערט צו די בעסטע העברעאיש־קענער און פון די אַקטיוווסטע אין דער ציוניסטישער באַ־גונג, האָט עולה געווען קיין ישראל, וווּ ער געפינט זיך ביזן היינטיקן טאָג און פאַרנעמט אַ וויכטיקן פּאָסטן אין תל־אביב.

אין יענער צייט האָבן אויך עולה געווען קיין ישראל: חיים ליפינער מיט זיין פרוי, אַברהם־יצחק אַגערט, גאָלדע קעניגשטיין, וועלכע האָבן דאָ חתונה געהאַט און ווויינען אין תל־אביב; שמואל פעפער מיט זיין משפחה — היינט אין קרית־מוצקין; שמואל אַקסט, זישע פעסטער מיט זיין פרוי, וועלכע זענען געקומען פון אַמעריקע קיין טאַרנאָגראָד און נאָך אַ קורצער צייט גלייך אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. זייער באַגאַזש איז באַשטאַנען פון אַ גרויסן קאָסטן ביכער, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעברענגט פון אַמעריקע. היינט ווויינען זיי אין חיפה; בעריש שאַרער מיט זיין ווייב — היינט אין תל־אביב; וואלוויש ווייס, וועלכער האָט אין עטלעכע יאָר אַרום אַראָפגענומען זיין ברודער משה ווייס, היינט ווויינען זיי אין תל־אביב.

די שטרעבונג צו פאָרן קיין ארץ־ישראל איז געווען אַ שטאַרקע אויך ביי די יידן, וואָס האָבן געווויינט אין די אַרומיקע דערפער. אַזוי זענען געפאָרן זלמן פעפערמאַן, פון דאָרף ליקעוו, דוד ענטנער פון דאָרף ראזשא־ניעץ. אָבער אָפזייענדיק עטלעכע יאָר אין ארץ־ישראל, האָבן זיי זיך אומ־געקערט קיין טאַרנאָגראָד. ענטנער איז דערהרגעט געוואָרן עטלעכע טעג נאָכן באַפרייען טאַרנאָגראָד בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה. פעפערמאַן געפינט זיך היינט אין אַמעריקע.

שטרעבנדיק עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל האָט זיך אין טאַרנאָגראָד געשאַפן אויך אַ הכשרה־פונקט, אַ קיבוץ, וווּ יינגלעך און מיידלעך האָבן זיך צוגעגרייט צו אַרבעטן אין פעלד און ביי פאַרשידענע אַנדערע אַרבעטן. די פעלד־אַרבעט האָבן זיי דורכגעמאַכט אין דאָרף ביי יעקל שאריאווקער. די אַנדערע שוואַרצע אַרבעטן האָבן זיי געטאָן אין שטאָט, ביי פאַרשידענע מענטשן, צייטווייליק און סטאַביל, וועלכע האָבן געהאַלטן פאַר זייער חוב צו געבן אַרבעט די ציוניסטישע יוגנטלעכע, וואָס האָבן געחלומט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און אויפלעבן דאָס פאַרוויסטע לאַנד.

אין טאַרנאָגראָד האָט זיך אויך געשאַפן אַ בית״ר־גרופּע, מיט וועלכער

עס האָט אָנגעפירט משה קעניגשטיין. עטלעכע מאָל אין דער וואָך האָט ער מיט זיי געמאַכט מיליטעריש איבונגען.

מיט דער צייט איז ענגער געוואָרן די פאַרבינדונג פון טאַרנאָגראָד מיט די גרעסערע שטעט. דאָס וואָרט ארץ־ישראל האָט אָפגעקלונגען טיף אין יעדן האַרץ, דאָס נייע וואָרט „חלוץ" האָט געצויגן צו אונדזער לאַנד, צו אַ ניי לעבן און צוקונפט. די באַוועגונג האָט מיטגעריסן און עס זענען געוואַקסן די פאַראינטערעסירונגען פאַר די באַזונדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. אַ גרויסן דערפאָלג האָט געהאַט „השומר הצעיר". קינדער האָבן מיטן הסכם פון זייערע עלטערן זיך אָנגעשלאָסן אין דער אָרגאַניזאַציע, געמאַכט פאַרשידענע ספאָרט־איבונגען און געפירט אַ שומרישע טעטיקייט מיט אַ ספּעציעלן אָפצייכן און קליידונג.

אין דער טעטיקייט פון די יוגנטלעכע אין די באַזונדערע ציוניסטישע שאַטירונגען האָבן די עלטערן מיטגעהאָלפן, מיט דער האָפענונג, אַז דאָס וועט זיי העלפן פאַרווירקלעכן זייערע פלענער פון פאָרן קיין ארץ־ישראל. אָבערן זייער אַ קליינע צאָל יידן פון טאַרנאָגראָד האָבן זוכה געווען דערצו.

די פאַראָרעמונג פון דער יידישער באַפעלקערונג

אין פאַרלויף פון צווישן דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער צווייטער, האָט דאָס שטעטל דורכגעמאַכט עליות און ירידות. וען עס האָבן זיך געענדיקט די מלחמה־צרות, האָט זיך דאָס יידישע לעבן אָנגעהויבן צו נאָרמאַליזירן און אַלץ וואָס איז פאָרגעקומען אין דעם יידישן לעבן פון פוילן, האָט געפונען אַ וואַרעמען אָפקלאַנג אויך אין טאַרנאָגראָד. עס האָט זיך געענדערט דער כאַראַקטער פונעם פריערדיקן לעבנס־שטייגער. די פאַרמלחמהדיקע פרנסות זענען פאַרשוווונדן געווארן.גלייך זיך נעמען צוריק צום האַנדל אָדער מלאכה האָט מען נישט געקענט. עס איז נישט געווען ביי וואָס, אָבער דאָך, האָבן די יידן ביסלעכווייז גובר געווען די אַלע שווערקייטן און אָנגעהויבן לאַנגזאַם אויפבויען זייער לעבן.

יידן האָבן אַרויסגעוויזן גרויס איניציאַטיוו ביים אַנטוויקלען די שטאָט פון דאָס ניי. דער געזעלשאַפטלעכע אָנהייב האָט פיל מיטגעווירקט צום אַקטיוויזירן די יידישע באַפעלקערונג. מען האָט זיך צוריק געמוטערט צום האַנדל, מען האָט אָרגאַניזירט פאַרשידענע אַרבעטס־צווייגן: שנייידעריי, שוסטעריי, סטאָלעריי און אַנדערע פאַכן. קיין גרעסערע אינדוסטריע־צווייגן זענען אין טאַרנאָגראָד נישט געווען.

די יידישע סוחרים און קרעמער האָבן, פונקט ווי די בעלי־מלאכות

געהאָרעוועט פון גאַנץ פרי ביז שפּעט ביינאַכט. די אַנטיסעמיטישע כוואַלעס האָבן זיך פאַרשטאַרקט, אָבער דאָס האָט אויך פאַרשטאַרקט ביי די יידן דאָס געפיל פון נאַציאָנאַלן ווידערשטאַנד, יידן האָבן אָנטיילגענומען אין פּאָליטישן לעבן, זענען געווען אַקטיוו ביי די וואַלן צום סיים און שטאָטראַט, ווו זיי האָבן אויך געהאַט זייערע פאַרטרעטער.

שוין אין די ערשטע יאָרן איז אין טאַרנאָגראַד געשאַפן געוואָרן אַן אַרבעטער־פאַרטיי אין וועלכער עס האָט געשפילט אַן אָנפירנדיקע ראָל איציק פאַרבער (לייבל מלמדס זון), דער לאָקאַל פון די יידישע אַרבעטער האָט זיך געפונען אין הויז פון אַברהם הערש אַדלער.

אינעם טאָג פון ערשטן מאַי האָבן די יידישע אַרבעטער מאַרשירט איבער די גאַסן צו דער פּוילישער גמינע, טראָגנדיק אַ רויטע פאָן און זינגענדיק אַרבעטער־לידער. אויפן פּלאַץ פאַר דער געביידע פון דער פּוילישער גמינע האָט אויף אַ צוגעגרייטן טיש זיך אַרויפגעשטעלט איציק פאַרבער און געהאַלטן אַ רעדע אין דער פּוילישער שפּראַך. באַלד נאָך אים זענען אַרויסגעטרעטן אויך אַנדערע רעדנער, וועלכע האָבן גערעדט מיט סימפּאַטיע צום קאָמוניסטישן רעזשים אין סאָוויעט־רוסלאַנד.

אויפן פּלאַץ זענען געשטאַנען די פּאָליציאַנטן און די באַאַמטע פון דער גמינע צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע פּאָליאַקן און האָבן זיך רואיק צוגעהערט צו די רעדעס. קיינער האָט נישט געשטערט. ערשט ווען די פאַרזאַמלטע האָבן ווידער געבילדעט אַ דעמאָנסטראַציע און צוריק אָפּמאַרשירט צו זייער פאַראיין, זענען זיי דאָרט באַפאַלן געוואָרן דורך דער פּאָליציי, וועלכע האָט געשלאָגן מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסן אויף רעכטס און לינקס און דערביי אויך דורכגעפירט אַרעסטן.

עס זענען דעמאָלט אַרעסטירט געוואָרן אַ גאַנצע רייַ אַרבעטער־טוער און עס זענען קעגן זיי פאַרפירט געוואָרן פראָצעסן. אין די יידישע היימען, וועמענס זין עס זענען אַרעסטירט געוואָרן האָט זיך געטאָן חושך. מען האָט געמוען אַדוואָקאַטן און זיי האָבן פון די אָרעמע עלטערן אַרויסגעצויגן די לעצטע גראָשנס. אַ געוויסע טייל איז נאָכן אָפּזיצן עטלעכע חדשים באַפרייט געוואָרן ביזן פּראָצעס. אויף די פּראָצעסן האָבן אַ סך געקראָגן לאַנגטערמיניקע אורטיילן. איציק פאַרבער איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף זעקס יאָר תפיסה. ער איז ערגעץ אין דער צווייטער וועלט־מלחמה פאַרשיקט געוואָרן אין אַ סאָוויעטישן לאַגער, ווו ער איז געשטאָרבן.

דאָס איז געווען דער אייניציקער עפּנטלעכער אַרויסטריט פון דער קאָמוניסטישער יוגנט, וועלכע איז די גאַנצע צייט געווען אומלעגאַל. דער אַנטיסעמיטיזם איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. די פּוילישע

רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו דריקן די יידישע באַפעלקערונג מיט גרויסע שטייערן. חוץ דעם אויסקויפן אַ ספּעציעלן פּאַטענט האָט דער יידישער קרעמער געדאַרפט צאָלן אַבראָטאָוע, דאָכאָדאָוע, מאַיאָנטקאָוע, שאָסאָוע, אָגניאָוע, גמינאָוע, בוזשניצאָוע און נאָך פאַרשידענע אַנדערע פלאָגן. די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן שווער אָפּגעפילט די לאַסט פון די אומגעהויערע שטייערן. דערצו נאָך האָט מען ביסלעכווייז פאַרלוירן דעם פויערישן קאָנסומענט פון די אַרומיקע דערפער. די פויערים זענען געפאָרן אין אַנדערע גאַליציאַנער שטעט ווואהין עס האָבן געצויגן בעסערע וועגן. זיי זענען געפאָרן קיין לעזשאַנסק און שיניאָוע, קיין האלישיץ און לובאַטשעוו, ווו זיי האָבן פאַרקויפט זייערע פראָדוקטן און איינגעקויפט די נויטיקע סחורות.

די יאָרידים אין טאַרנאָגראָד זענען כסדר געווארן אַלץ שוואַכער און שוואַכער. אויך די מאַרק־טעג, וואָס זענען געווען דער עיקר־קוואַל פון די יידישע פרנסות אין טאַרנאָגראָד, זענען אויך געווארן אַלץ שוואַכער באַזוכט דורך די פויערים. אויף די מערק האָבן זיך באַוויזן קריסטלעכע סטראַגאַנעס, עס האָבן זיך געעפנט נייע קריסטלעכע געשעפטן, וואָס האָבן געגאָסן פון ספּעציעלער פינאַנסיעלער שטיצע און האָבן קאָנקורירט מיט זייערע יידישע שכנים.

צו הילף די קריסטלעכע סוחרים זענען געקומען די באַאַמטע פון דער פוילישער גמינע, וועלכע האָבן געדריקט די יידישע באַפעלקערונג מיט ספּעציעלע פאָדערונגען, מיטן ציל צו באַשווערן דאָס לעבן. באַזונדערס האָט זיך געלאָזט פילן דער גמינע־סעקרעטאַר וויטקאָווסקי און דער בירגער־מייסטער רוטקין. אויף יעדער קלייניקייט, אַפילו אויף אַ רעמאָנט אין דער אייגענער שטוב, האָט דער ייד געדאַרפט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבענישׂ, וועלכע איז אים שווער אָנגעקומען און עס האָט אָפט געדויערט לאַנגע חדשים ביז ער האָט זי געקראָגן.

נאָכן דורכפירן אַזאַ רעמאָנט פלעגן יענע צוויי באַאַמטע קומען אין שטוב, קאָנטראָלירן די אָפּגעטוענע אַרבעט, שטענדיק האָבן זיי געפונען עפּעס וואָס איז נישט געווען אין הסכם מיט די אַדמיניסטראַטיווע פאַראָרדענונגען און האָבן דעם ייד דערפאַר באַשטראָפט מיט הויכע געלד־סומעס אָדער אַרעסט.

די שטייער־באַאַמטע אין בילגאָריי האָבן יעדעס יאָר געמאַכט ספּעציעלע זיצונגען, וואָס האָבן געדויערט עטלעכע וואָכן און עס זענען דעמאָלט באַטראַכט געווארן די שטייער־אויסמעסטיקונגען פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג אין בילגאָרייער פּאָוויאַט. אויף די דאָזיקע זיצונגען האָבן זיי אַרויסגערופן פון יעדן שטעטל צווי יידן, וועלכע האָבן געדאַרפט אַרויסגעבן

זייער מיינונג וועגן די פאַרדינסטן פון די איבעריקע יידן אין זייער שטעטל. פון טאַרנאָגראָד זענען אויסגעקליבן געוואָרן אַלס אַזעלכע זאַכקענער: חיים גאָלדמאַן און יוסף מאינעס — רויזנבלאַט.

די דאָזיקע צוויי דעלעגאַטן האָבן געהאַט אַ שווערע אויפגאַבע. זיי האָבן אויף די זיצונגען געמוזט פירן אַ קאַמף קעגן די צו גרויסע שטייערן וואָס די באַאַמטע האָבן געוואָלט אַרויפלייגן אויף די יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות.

דאָס האָט אָבער ווייניק געהאָלפן און די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך געבויגן אונטער דער שווערער לאַסט פון די אומגעהויערע שטייערן. די קרעמער זענען געוואָרן אַלץ אָרעמער, פלעגן פאָרן קיין וואַרשע, לעמבערג און לובלין נעמען סחורות אויף באָרג, אויסגעשטעלט לאַנג־טערמיניקע וועקסלען און דאָס האָט פאַרטיפֿערט די סחורה אויף צוואַנציק און מער פראָצענט. וען עס האָבן זיך אָנגערוקט די טערמינען פון צאָלן די שטייערן מיט די וועקסלען, האָבן זיך אַ סך צוזאַמענגעבראָכן און זענען דערפירט געוואָרן צו באַנקראָט.

דער ערשטער באַנקראָט איז פאַרן טאַרנאָגראָדער ייד געווען ווי אַ פאַטש אין פנים, פול מיט בושה. ער האָט זיך געראַנגלט מיט אַלע כוחות כדי צו בלייבן אַן ערלעכער מאַן. אָבער ער האָט פאַר זיך נישט געזען קיין שום אויסוועג, האָט געמוזט פאַרקויפן זיין סחורה אונטערן פרייז און דאָס אָנזעצן איז געוואָרן אַ געווינטלעכע דערשיינונג. שפּעטער זענען געקומען צו פאָרן קיין טאַרנאָגראָד די סוחרים פון די גרעסערע שטעט, געברענגט מיט זיך די נישט געצאָלטע וועקסלען און עס האָבן זיך אָנגעהויבן דין־תורות מיט דינגענישן און גלייכענישן ביי בוררים, דערנאָך האָט מען ווידער געהאַנדלט, מיט די זעלבע מעטאָדן און די זעלבע צרות.

אויב מיט דעם הורט־סוחר פלעגט דער יידישער קרעמער ווי עס איז דורכקומען, איז אָבער געווען פיל ערגער מיטן שטייער־אַמט. דאָ האָט שוין נישט געהאָלפן קיין שום דינגענישן. אויף יעדן יאַריד און מאַרק־טאָג פלעגן קיין טאַרנאָגראָד קומען די סעקווסטראַטאָרן פון בילגאָרייער שטייער־אַמט אויפמאָנען ביי די יידישע קרעמער די שטייערן. די סעקווסטראַטאָרן זענען געווען זייער ברוטאַל, האָבן אַרויסגענומען די לעצטע גראָשנס פון די קעשענעס ביי די יידישע קרעמער. אויב זיי האָבן נישט געפינען קיין געלט, האָבן זיי צוגענומען די סחורה.

די שטייער־חובות זענען געווען אַזוי גרויס, אַז אַפילו נאָכן צונעמען די סחורה איז דער קרעמער נאָך אַלץ געבליבן שולדיק. דער סעקווסטראַטאָר איז דעמאָלט געגאַנגען צום ייד אין שטוב אַריין און קאָנפיסקירט

יעדע ווערט־זאַך. אויב די זאַכן זענען נישט אויסגעלייזט געווארן פאַרן פולן חוב מיט אַ צוגאָב פון די קאָנפיסקאַציע־קאָסטן, זענען זיי פאַרקויפט געווארן אויף אַ ליציטאַציע פאַר האַלב אומזיסט און דער קרעמער איז ווידער געבליבן אַ בעל־חוב דער פוילישער רעגירונג.

יעדע וואָך זענען אין טאַרנאָגראָד פאָרגעקומען אַזעלכע ליציטאַציעס פון יידישער האָרעוואַניע, וואָס די גויים האָבן אָפגעקויפט בחצי חינם.

עס איז דאָ כדאי צו דערמאָנען די טאַרנאָגראָדער יידישע סאָלטיסן: חיים־לייב מאַנטל, לייבטשע ליפינער און גאָדל וועטשער. זיי זענען געווען אָנגעשטעלטע פאַר אַ קליינעם געהאַלט אין דער פוילישער גמינע און זייער אויפגאַבע איז געווען מיטצוגיין מיט די פוילישע באַאַמטע ביים דערליידיקן ענייניס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג.

דער יידישער סאָלטיס האָט זיך געפילט מאַכטלאָז ביים וועלן העלפן די יידן, אָבער אָפט פלעגט טרעפן, אַז אַ סעקוועסטראַטאָר איז געקומען פון בילגאָריי און האָט זיך געוואָנדן צום יידישן סאָלטיס, ער זאָל אים פירן צום יידישן קרעמער קאָנפיסקירן זיינע סחורות, האָט דער סאָלטיס געטאָן אַלץ, אַז מען זאָל צו וויסן טאָן דעם ייד וועגן דעם אָנקום פון סעקוועסטראַטאָר, ער זאָל האָבן צייט צו באַהאַלטן אַלע וועדט־זאַכן. ווען דער סעקוועסטראָטאָר איז געקומען האָט ער שוין גאָרנישט געפינען און איז אַוועק מיט ליידיקע הענט.

צו די געשפענסטער, פון וועלכע עס האָט געליטן די יידישע באַפעלקערונג אין טאַרנאָגראָד, האָט אויך געהערט די סאַניטאַרע קאָמיסיע, וועלכע האָט אָנגעטאָן געברענטע צרות. ביי יעדן הויז אין טאַרנאָגראָד איז געווען אַ שטיקל פלאַץ, וווּ מען האָט אַוועקגעוואָרפן דאָס מיסט און די פויערים פלעגן עס צונעמען און אַוועקפירן אויף זייערע פעלדער צום באַמיסטיקן דעם באָדן. פאַרן דאָזיקן מיסט האָבן די פויערים באַצאָלט מיט אַ ביסל קאַרטאָפל. די סאַניטאַרע קאָמיסיע האָט אָפט געמאַכט איבערפאַלן און פאַרן מיסט, וואָס האָט זיך געפונען אויפן פלאַץ, צונויפגעשטעלט פראָטאָקאָלן און צוגעשיקט געלט־שטראָפן.

גרויסע צרות האָט די קאָמיסיע אָנגעטאָן די יידישע בעקערס און די יידישע שפייז־געוועלבלעך. שטרענגע פאַראָרדענונגען האָבן פאַרפליכטעט דעם בעקער צו האָבן זיבן צימערן און אַ קאַפלאָוע אויוון צום באַקן דאָס געבעקס, אַ באַזונדער געוועלב עס צו פאַרקויפן. צו שטיין מיט אַ טישל געבעקס אויפן מאַרק איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. קיין שום בעקער האָט נישט געקענט נאָכקומען די דאָזיקע שטרענגע פאַראָרדענונגען און ער איז שטענדיק געווען איינגעשטעלט, אַז מען זאָל אים פאַרמאַכן די בעקעריי,

אַפילו ווען עס איז דאָרט געווען ריינער און זויבערער ווי אין אַן אַפטייק.

אין דער לופט האָט זיך געטראָגן דער אָנקומענדיקער שטורעם. די פויערים האָבן געפילט, אַז זיי מעגן טאָן מיט דעם ייד וואָס זייער האַרץ גלוסט און פונקט ווי די שטאָטישע קריסטן האָט זיך זיי געדאַכט, אַז דער ייד דאַרף אים אַוועקגעבן זיין סחורה האַלב אומזיסט. די קריסטלעכע קונים האָבן אַלץ מער געמומען אויף באָרג און אַלץ אָפטער זיך געמאַכט נישט געדענקענדיק און נישט באַצאָלט די חובות. די טאַרנאָגראָדער קריסטן און די פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן אין זייערע שמועסן מט די יידן מכלומרשט אומשולדיק דערמאָנט וועגן דעם פאָגראָם, וואָס איז פאָרגעקומען אין פשיטיק. דאָס איז געווען אַן אָנצוהערעניש. אין דער לופט האָט זיך געפילט דער עקאָנאָמישער באָיקאָט. קריסטלעכע קונים האָבן זיך געשעמט אַריינצוגיין אין אַ יידיש געוועלבל. אין די דערפער זענען פאָרגעקומען איבערפאַלן איבער יידן, גנבות און רויבעריין.

די פאַרברעכערישע מעשים פון די היטלעריסטן אין דייטשלאַנד און פון די אַנטיסעמיטן אין אַנדערע פוילישע שטעטלעך, באַזונדערס דער פשיטיקער פאָגראָם, האָבן געפונען אַ הילכיקן אָפקלאַנג אויפן טאַרנאָגראָדער באָדן און די רעזולטאַטן האָבן נישט געלאָזט אויף זיך לאַנג ווארטן. דער־מוטיקט פון די אַנטיסעמיטישע שיקאַנעס מצד דער רעגירונג האָבן די כוליגאַנעס געטאָן זייער אַרבעט אומגעשטערט אויך אין אונדזער שטעטל.

די לופט איז געווארן עלעקטריזירט. עס האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנ־גען, אַז עס ווערט צוגעגרייט אַ פאָגראָם. אין אַ געוויסן דינסטיק, אין אַ יאריד־טאָג, האָבן געדאַרפט קומען די פויערים פון די נאָענטע און ווייטערע דערפער און דורכפירן דעם פאָגראָם איבער די טאַרנאָגראָדער יידן.

די יידן זענען אַרומגעאַנגען פאַרזאָרגטע. אַ דעלעגאַציע איז אַרויס־געפאָרן קיין בילגאָריי צום סטאַראָסטע, בעטן שוץ קעגן דעם אָרגאַניזירטן אָנפאַל. דער סטאַראָסטע האָט צוגעזאָגט צושיקן אויפן יאריד אַ פאַרשטאַרקטע פאָליציי־אָפטיילונג. דערביי האָט ער געבעטן, אַז די יידן זאָלן זיך באַמיען נישט צו פראָוואָצירן דעם המון.

דער בילגאָרייער סטאַראָסטע איז געווען באַקאַנט אַלס שונא־ישראל און די יידישע באָפעלקערונג האָט ווייניק געגלייבט אין זיינע צוזאָגן. די יוגנט האָט דעריבער באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַ זעלבס־פאַרטיידיקונג. מען האָט געלייגט גרויס האָפענונג אויפן כוח פון די יידישע קצבים, קאָניוכעס און אַנדערע שטאַרקע יונגעלייט, גיבורים, וואָס האָבן זיך געפונען צווישן די טאַרנאָגראָדער יידן.

עס איז אויפגעשווומען אַ מיינונג, אַז מען דאַרף אין דאָזיקן טאָג

נישט אויפמאַכן די געוועלבער און נישט אויפפאַקן די סטראַגאַנעס מיט סחורות. אָבער דאָ איז ווידער אַרויסגערוקט געוואָרן די מורא, אַז די גויים וועלן זען די פאַרמאַכטע געוועלבער, וועלן זיי ערשט דעמאָלט אויפגעברויזט ווערן און מיטן תירוץ, אַז זיי ווילן קויפן, וועלן זיי אויפהאַקן די געוועלבער און צעראַבעוועלן די סחורות. עס האָט געזיגט די מיינונג, אַז מען דאַרף אין דעם טאָג אויפמאַכן די געשעפטן און זיין צוגעגרייט צום אָנפאַל.

דאָס איז געווען אין זומער 1939, אין חודש תמוז. באַלד אין דער פרי זענען די יידן, ווי אויף אַלע געווײַנלעכע יאָרידים אַרויס אין גאַס, געעפנט די געשעפטן און צוגעגרייט זייערע שטעלעכלעך, אויסצופאַקן אויף זיי די סחורה. אין מאַרק האָט מען ווירקלעך געזען פאַרשטאַרקטע פאָליצײַ־פאָטרולן. עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די פויערים פון נאָענטע און ווייטע דערפער, זיי האָבן געצויגן אין גרויסע המונים, אויף זייערע אייגענע פורן און צופוס, מיט גראָבע שטעקנס אין די הענט, נייע פנימער, וועלכע מען האָט קיין מאָל אין טאַרנאָגראָד נישט געזען.

אויפן מאַרק איז דער געדראַנג געוואָרן אַלץ גרעסער, די גויים מיט די שטעקנס אין די הענט האָבן מאַסנווייז געשטראָמט צווישן די יידישע קראָמען. די פאַרצווייפלונג אין די הערצער פון די יידישע קרעמער איז געוואַקסן, אָבער קיינער האָט נישט אַרויסגעוויזן אָפן זיין שרעק אוז מכלומרשט רואיק אויסגעלייגט זיינע סחורות צום פאַרקויפן.

די פאָליציאַנטן האָבן געזען דעם ריזיקן המון און אַרויסגעפאָדערט הילף, וועלכע איז באַלד אָנגעקומען פון בילגאָריי.

די כוליגאַנעס מיט די שטעקנס אין די הענט האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי די יידישע געשעפטן און ביי די קראָמען, נישט צולאָזנדיק קיין קריסטלעכע קונים. אויב עס האָט זיך באַוויזן אַ פויער, וואָס האָט געוואָלט אַרײַנגיין קויפן אין אַ יידיש געשעפט, וויל ער האָט גוט געווּסט, אַז דאָס אַרטיקל וואָס ער וועט קויפן אין אַ יידיש געשעפט, וועט אים קאָסטן אַ סך ווייניקער, האָבן די כוליגאַנעס אים מיט כוח אַוועקגעשלעפט. די יידישע געוועלבער זענען געוואָרן באַקלעפט מיט אויפשריפטן, פלאַקאַטן, מיט שרייאיקע לאָזונגען, אַז דאָס איז אַ יידישע קראָם, מען זאָל אין איר נישט קויפן.

ביי געוויסע קראָמען האָבן כוליגאַנעס גענומען סחורות און נישט געוואָלט פאָר זיי באַצאָלן, זוכנדיק אַזוי אַרום אַרויסצורופן אַ קריגעריי, וואָס זאָל זיך פאַרוואַנדלען אין אַ געשלעג. טייל כוליגאַנעס האָבן געכאַפט אַ שטיקל סחורה פון אַ יידישן סטראַגאַן און אַנטלאָפן. אַנדערע האָבן פּראָ־וואָצירנדיק געוואַרט, אַז דער ייד זאָל ביי נעמען אַרויסרייסן די סחורה, פאַר

וועלכער ער האָט נישט געווּאָלט באַצאָלן. די יידישע קרעמער האָבן אָבער אַלץ אַראָפגעשלונגען און אַזוי אַרום איז אויסגעמיטן געוואָרן דאָס מינדעסטע געשלעג.

ענדלעך איז דער מאַרקטאָג אַריבער אָן באַזונדערע אומרוען, בלויז מיט פאַרצווייפלונג און שרעק. די גויים זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען און פונאַנדערגעפאָרן, נישט באַווייזנדיק צו דערפירן צום געפלאַנטן פאָגראָם.

די יידישע קהילה

ביז צו דער עֶרשטער וועלט־מלחמה האָט אין טאַרנאָגראָד נישט עקזיסטירט קיין יידישע אַרגאַניזירטע קהילה. מיט די יידישע ענינים האָט זיך דעמאָלט פאַרנומען יעקל מאַנטל, וועלכער האָט אויך געפירט די עווידענץ און אויסגעשריבן די מעטריקעס פאַר ניי־געבוירענע יידישע קינדער. ער האָט דערפאַר געזומען אַ קליינעם אָפּצאָל. ערשט אונטער דער פוילישער הערשאַפט איז אין טאַרנאָגראָד אַנטשטאַנען אַ יידישע געמיינדע, וואָס איז געוואָרן אָנגעפירט דורך צוועלף אויסגעוויילטע דאָזאָרעס און אַ פרעזעס. די וואַלן צו דער קהילה זענען געווען הייסע. אויף די וועגן זענען געוואָרן אויסגעקלעפט פלאַקאַטן, מען האָט אַגיטירט אין גאַס און אין בית־המדרש, יעדער פאַר זיין קאַנדידאַט. ישראל־נח פעלץ האָט פאַרנאַכלעסיקט זיין שוסטער־ווערשטאַט און זיך מיטן גאַנצן ברען אַריינגעוואָרפן אין די וואַלן. אַזוי איז אויך געשען מיט אַנדערע בעלי־מלאכות און קרעמער.

די יידישע געמיינדע האָט געזומען אויף זיך דאָס אויסצאָלן פענסיעס די כלי־קודש און אויסהאַלטן אַלע אַנדערע יידישע הצטרכותן. דאָס איז נישט גרינג אָנגעקומען, עס האָט זיך געפאָדערט אַ סך קאָפּברעכעניש וויאַזוי צו שאַפן דאָס געלט פאַרן בודזשעט און מען האָט געמוזט באַשטייערן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג מיט אַ ספּעציעלן שטייער.

אַלס פּרעזעס פון דער יידישער געמיינדע פאַר דער גאַנצער צייט פון איר עקזיסטענץ זענען אויסגעוויילט געוואָרן: חיים גאָלדמאַן, געשטאָרבן אין רוסלאַנד בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה; שלמה מאַנטל, היינט אין ישראל; אַהרון ליסטרין, הערש בלוטמאַן — אומגעקומען דורך די דייטשן.

גמילות־חסד־קאַסע

געווען אויך אין טאַרנאָגראָד יידן וואָס האָבן געצויגן זייער פרנסה ממש פון דער לופט, אַזעלכע, וואָס האָבן גאַנצע טעג געקוקט אין הימל

אַריין מיט געבעט אין די אויגן, געטראַכט: וווּ כאַפּט מען ערגעץ אַ גמילות־וסדל, עטלעכע זלאָטעס צו צופאַרן קיין בילגאַריי אויפן יאריד און פאַר־וינען אויף אַ טרוקן שטיקל ברויט.

עס דאַרף אָבער געזאָגט ווערן, אַז טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך קאָנזייטיק אַרויסגעהאָלפן און נישט געלאָזט איינער דעם צווייטן אונטערגיין. גייענדיק פון דאָוונען, באַלד אין דער פרי, מיט די טליתים אונטער די אָרעמס האָבן יידן איינער דעם אַנדערן זיך געבאָרגט אַ פּאָר זלאָטעס. די שפּייז־קרעמער, וואָס זענען אַליין קיין גבירים נישט געווען האָבן קיינעם נישט אָפּגעזאָגט צו געבן אויף באָרג. זייערע ביכער זענען געווען פול פאַר־שריבן מיט פאַרפאַלענע חובות.

דעם בעל־מלאכה אין טאַרנאָגראָד איז על־פּי רוב געווען ערגער ווי דעם קרעמער. אין אַ סך שטובן האָט מען בוכשטעבלעך געהונגערט, נישט פאַרדינענדיק אויף קיין ברויט פאַר די קינדער.

אין טאַרנאָגראָד איז געווען טעטיק אַ גמילות־חסדים־קאַסע, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט הערשל יאשטשעס (רויזנמאַן). ער איז היינט אין ישראל. אין דער קאַסע האָט מען געקענט באַקומען אַ הלוואה ביז הונדערט זלאָטעס, אָן פּראָצענט, אויסצוצאָלן אין ראַטעס. עס זענען געווען אַ סך פאַלן, וועו מענטשן זענען נישט אימשטאַנד געווען צו צאָלן, אָבער מען האָט קיינעם נישט אָנגעקלאָגט אין געריכט.

צו די עסקנים, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט דער אַרבעט אַרום דער גמילות־חסד־קאַסע, האָבן געהערט אָנגעזעענע באַלעבאָטים, וועלכע זענען געווען איבערגעגעבן דער דאָזיקער טעטיקייט בלב ונפש.

די רעליגיעזע יוגנט אין טאַרנאָגראָד

די רעליגיעזע יוגנט אין טאַרנאָגראָד איז געווען אָרגאַניזירט אין „הפועל המזרחי", ווי אויך אין „צעירי־אגודת־ישראל". צווישן דער דאָזיקער יוגנט האָבן זיך געפונען אויך בחורים, וועלכע האָבן נישט איבערגעריסן זייער לערנען און זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אין בעלדזער שטיבל.

אינעם בעלדזער שטיבל פלעגט מען זיצן יומם ולילה און לערנען מיט אַ חסידישן ניגון גמרא. עס זענען געווען אַזעלעכע, וואָס עס איז זיי גאָרנישט אָנגעגאַנגען אויסער זייער בלאַט גמרא, געווען צופרידן מיט זייער חלק, געהאָפט אויף משיחן און אין זין געהאַט עולם הבא. זינגנדיק

שטיל מיט אַ מעלאַנכאָלישן ניגון, זענען זיי געווען פאַרטיפט אין די שוערע סוגיות.

וועז עס פלעגט קומען אַ נצרך, וואָס האָט געדאַרפט הילף, האָט ער געווויסט צו קומען אין בעלדזער שטיבל אַריין, ווו ער האָט שטענדיק געטראָפן יונגעלייט, זוי אויך עלטערע מענטשן, וואָס זענען גרייט געווען אים צו העלפן.

אינעם בעלדזער שטיבל האָבן געדאַווענט אויך טריסקער, סאַנדזער, קוזמירער און אויך געראַר חסידים. אינעם שטיבל האָבן אויך געדאַווענט סתם יידן, לומדי־תורה, וואָס זענען נישט געפאָרן צו קיין שום רבין.

בעת דער מלחמה איז דאָס בעלדזער שטיבל פאַריואַנדלט געוואָרן אין אַ שפּיטאָל. אויפן פלאַץ נעבן דעם שטיבל איז אין געוואָ פאָרגעקומען די גרעסטע אַקציע.

געווען אין טאַרנאָגראָד אויך בנות יעקב, מיידלעך פון פרומע היימען, צניעותדיקע און שטילע, געהייליקט אין גלויבן און מצוות מעשיות, וואָס טאַטע־מאַמע און פרומע לערערינס האָבן מיט זיי גע־ לערנט.

ערשטע גרופע מיידלעך פון טאַרנאָגראָדער „בנות יעקב"

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן פון אונדזער הייליקער טאַרנא־ גראָדער יידישער קהילה, וואָס איז געוואָרן פאַרוויסט ביז די פונדאַמענטן און איז איין מוראדיקע מצבה נאָך אַ שיין, הייס און פילפאַרביק יידיש לעבן.

נחום קרומערקאָפ

אישים,
דמויות והווי

פערזענלעבקייטן,
געשטאלטן
און שטייגער־לעבן

טאַרנאָגראָדער יידן

— — — שטיל און באַשיידן האָבן געלעבט די טאַרנאָגראָדער יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייטן אויסצולעבן זייער ענערגיע אין קיין גרויס־אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, אין בריי־פונאַנדערגעצוויגטע געשעפטן, און דערפאַר אויך ge־וען אַזוי ווייט פון יעדער קאַלטער אויסגערעכנטקייט און ברוטאַליטעט. די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט אַלע סאָרטן מלאכות, וואָס האָבן אַרומגענומען די לעבנס־באַדערפענישן פון די יידן אין שטעטל און די באַדערפענישן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, אין שטאָט און דאָרף. זיי זענען געווען די שניידערס און די שמידן, די שוסטערס און די מוליערס, די בעקער און די גלעזער, די טרעגער און די בעלי־עגלות. נישט ווייניקער שוער פון די בעלי־מלאכות האָבן געהאָרעוועט די קרעמער און אַלעמען האָט כאַראַקטעריזירט דער דרך־ארץ און די ליבשאַפט צום תלמיד־חכם, צום יידישן גייסט־מענטש, צום רב און ישיבה־בחור, צו דער דרשה פון מגיד און צו דער רעדע פון ציוניסט, וואָס האָבן זיי געברענגט די דורותדיקע חלומות און וויזיעס פון נייע וועלטן. די ליבע צו די דאָזיקע געשטאַלטן האָט דער טאַרנאָ־גראָדער ייד אָפגעהיטן ביזן היינטיקן טאָג און פאַר־אייביקט זיי אין דאָזיקן בוך, דעם ספר־יזכור.

שמעון קאַנץ

רבני טרנוגרוד

הגאון ר' חיים־אליעזר וואקס זצ"ל

אין אנו מתימרים לכתוב את ההיסטוריה של הרבנות בטרנוגרוד, כי מעטות הן הידיעות שהגיעו אלינו על הרבנות בעירנו בכלל ועל כל רב בפרט. רק מתוך השאיפה להנציח בספר את זכר קהילתנו וקדושיה, התחלנו לחקור ולדרוש בתולדות הרבנות בקהילת טרנוגרוד. וכך הגענו — קצת ביגיעתנו וקצת ביגיעת בני עירנו — לחומר המובא בפרק שלפנינו.

אמנם לא הגענו להכרת כל הרבנים שישבו על כסא הרבנות בטרנוגרוד בימים קדומים; כן לא הגענו לידיעות ברורות ותאריכים מדוקדקים בנוגע לכל הרבנים. אולם לכל פרט ופרט יש בו ענין ליוצאי טרנוגרוד ולחוקרי תולדותיה.

הרב הראשון בטרנוגרוד שעלה בידינו למצוא עליו ידיעות שונות בספרים, הוא הרב הגאון ר' חיים־אלעזר וואקס זצ"ל. אולם הוא נתפרסם בעיקר כרב מקאליש. והנה מה שנכתב עליו:

אא"ז הגאון ר' חיים אלעזר וואקס זצ"ל, נולד בשנת תקפ"ב בעיר טרנוגרוד, לאביו הגאון ר' אברהם יהודה ליבוש ולאמו הצדיקת חי' טאבא ז"ל.

מעט מאד ידוע לנו על ילדותו ועל שנות חייו הצעירים בטרם התפרסם בעולם היהודי כאחד מאדירי ההלכה בדורו, וכענק הרוח אשר השפעתו נחרתה עמוק בכל שטחי החיים היהודיים לשעה ולדורות, ולא תמוה כלל הדבר, כי עניו וצנוע היה מאין כמוהו, מאותה סיבה איננו יודעים הרבה על מוצאו, פרט לפליטות קולמוס מעטות, מהן אנו למדים כי יחסן ובר אבהן היה, באחת מתשובותיו (שהיתה בידי תלמידו וראב"ד בעיר פיוטרקוב הרה"ג ר' יעקב ארי' גלזר הי"ד) היה כתוב (אני מצטט לפי הזכרון) "ואנא דמזרעא דב"ח קאתינא ומהפיכנא בזכותיה", מזה ניתן להסיק שהיה נמנה על צאצאי הב"ח ז"ל, אמנם בילדותי שמעתי כל מיני גירסאות על יחוסו, כאילו שהתיחס אחרי רש"י, ר' יוחנן הסנדלר ועד דוד המלך הגיע יחוסו, אולם מעולם לא התעניניתי לחקור את המקורות הנ"ל, ואני מביא את השמועות הנ"ל כהשערה בעלמא, אבל אין כל ספק שמשפחתו היתה נמנית על המיוחסות שבישראל, ומי לנו נאמן בנ"ד ממרן הגה"ק בעל "חידושי הרי"מ" זצ"ל, אשר כותב באחד ממכתביו ("מאיר עיני הגולה" עמוד נ"ח מכתב ט"ז, "...והוא מיוחס...5 (את המכתב נצטט להלן).

אין לנו ידיעה ברורה מי הם היו רבותיו, אולם מתוך תשובות שונות נראה לנו שרבו המובהק בשחר ילדותו היה הגאון הר' ש"ז העליר רבה של פרעמישלא — אין להחליפו עם הגאון ר' שמואל העליר ז"ל רבה של צפת — גם סגנון לימודו והחד"ת דומים לשל הגאון הנ"ל.

את אביו הגאון הוא מזכיר כמה וכמה פעמים בספריו, כן הוא מביא — בפתח לספרו הגדול "נפש חיה" — חד"ת משמו בסוגיא דרבוצה, וז"ל: "הנה היה בדעתי לסדר איזה חידושים מכתבי אבא מורי הרב הגאון זצ"ל, ולצרפם לחיבורי זה, אך טרדות רבות מנעוני, ואומר לעת עתה להזכיר דבר אחד משמו, אשר מונח בזכרוני מה ששמעתי מפי קדשו בלמדי לפניו בהיותי עוד עלם קטן". גם את אביו זקנו הוא מזכיר (נפ"ח יו"ד סי' י"א) "מדי דברי זכור אזכור קושית אבי זקיני הרב הגאון החריף מהו' בצלאל ז"ל שראיתי בכ"י שהקשה מאי דקאמר הגמ'". אולם גם אביו וגם זקנו לא שמשו ברבנות בשכר, אם מהיותם עתירי נכסים או מסיבות אחרות.

על תקופת ילדותו, כאמור, ידוע לנו מעט מאד, וגם את המעט יש להוציא מבין השיטין, מבין השורות הספורות בהקדמה לחיבורו הגדול, וכן פה ושם בתשובותיו בהן הוא פולט משפטים כגון „מה שהקשיתי בילדותי" או „מה שהתפלפלתי עם הגאונים", (בתשובה לר"פ בוימגלד ז"ל — בענין עדים זוממין — הוא מביא שעוד בילדותו התכתב והתפלפל עם ה„חידושי הרי"ם" זצ"ל), מכל הנ"ל ניתן להסיק כי עוד בשחר ילדות: התפרסם כחריף ובקי גדול, בבחינת „יניק וחכים".

בהקדמה לספרו הוא כותב תולדותיו בסגנון המרנין ומרטיט הלב, וראויים דבריו הנ"ל שנכתבו בכ"כ הרבה רגש וחום שיצוטטו בהרחבה, והרי דבריו: „... הנה אמי הצדיקת שמה עיניה עלי לטובה להקדישני לתורה ולמצוה, ועוד בהיותי בבטנה וטרם יצאתי מרחמה כל רעיוני לבבה היה להוליד בן לתורה, כי הי' לה אח הוא דודי הרב הגאון מהו' חיים אלעזר ז"ל אשר אנכי נקראתי על שמו, אשר מת בימי עלומיו בהיותו בן י"ח שנה, והי' גדול בתורה מאד, הי' בקי בחושן המשפט מראשו לסופו בע"פ, והרבה מסכתות היו שגורים וחרותים על שפתיו, והי' חבר למרן הגאון הקדוש רבן של ישראל מהו' חיים זצוק"ל מסאנדץ אח חתני הרב הגאון זצ"ל, ובעת נתעברה, חזון נראה אליה ובא אליה דודי אחיה הנ"ל, וידעה כי מת הוא, ושאלה אותו להגיד לה מה ההבדל ביו עולם הזה לעולם הבא, והשיב לה כי בעולם הזה כל אחד חפשי לעצמו ושמה כעבד תחת יד אדוניו, ובעת הקיצה משנתה טיפרה הדברים לאבי הרב הגאון זצ"ל והגיד לה כי דברים אמתיים המה, ומיום אז היתה שלמה ברעיונה כי תלד בן לתורה ואח"כ כאשר ילדה אותי והייתי כבן שנה, איש אלוקים קדוש הרב הגאון הקדוש אבד"ק זאקליקאב יע"א עבר בעיר ונשאה אותי על אצילי ידיה אליו לברך אותי, וידבר עלי גדולות, ואמר הילד הזה לגדולות הוא מוכן, אשר יודע זאת כל שאר בת עמי בעיר טארניגרוד יע"א, ואם כי לא נתקיימו בי דברי הצדיק, אף לא מקצת דמקצת, כי אם כי הכל צפוי ברוה"ק, עכ"ז הרשות נתונה והרעותי את מעשי, בכ"ז לאו מילתא זוטרתא אשר חנני ה' לרעות ביעקב עמו בישראל נחלתו בקהלות קדושות אשר שמה ישבו כסאות למשפט הגדולים אשר בארץ המה, ומיום אז שמה כל רעיוני לבבה רק עלי, בהיותי כבן שלש או ארבע שנים נהייתי ונחליתי עד מאד עד כי הרופאים אמרו נואש, ותבכה מר ותתפללה לה' ותאמר מה אבקש אם אבקש שכל מה שנגזר על הילד יהיה עלי, מה יעשה ילד בלי אם, אך בקשתי שאקח חצי הליו, וכן הי', אנכי לאט לאט התחלתי להתרפות והיא חלתה מאד, וגם הרופאים נואשו לבקש תרופה, וגם לה נשלח עזר מקודש להקימה ולהחיותה. אח"ז בהיותי בן י"ח וי"ט שנים השתדלה שינתן עלי משרת

הרבנות דק"ק טארניגרדא יע"א, אשר בין עיירות גדולות תיחשב ושם היו רבנים גדולים בעולם, בעל "תבנית אות יוסף", בעל "נועם מגדים", ובעל "ים התלמוד", אשר "מפרשי הים" עשו זר זהב למסגרתו, ועוד שאר גאונים רבנים ואדירים אשר לא הניחו אחריהם חיבורים, ואני עוד הייתי עלם רך לא ידעתי צאת ובוא, לנהוג הרבנות כנהוג עתה, להתנהג כנגד רוח כל איש ואיש, ותריב ריבי עם איש אחד והי' לה עג"נ ונחלית, והגידה לי כי הרב הצל"ח (בעל "נודע ביהודה" הגאון ר' יחזקאל לנדוי זצ"ל רבה של פראג) עשה מזכרת לנשמת אמו זקנתו אשר גדלתו...".

מדברי הנ"ל של אא"ז המחבר ז"ל, רואים אנו כמה ענותן היה איש ובמקום ענותנותו שם גדולתו, כי לא הרצון להתפרסם בעולם ההלכה בחד"ת, אלא רק רצון אמו הצדיקת — שלגבי דידיה היה בזה משום גזרת "כבוד אם" — הוא שאילצו לפרסם את חיבוריו, כל למדים אנו מתוך דבריו הנ"ל כי מיום צאתו לאויר העולם יעודו היה לשמש מנהיג הדור, ואם אמנם מיעט האיש בערכו העצמי מטעמי צניעות, הרי מתוך מסמכים שונים ששרדו מאותה הקופה מתגלית אישיותו בכל היקפה והדרה, במלוא שיעור קומתו הענקית הרוחנית.

אצטט בזה מכתב אשר למעשה הוא נושא אופי פרטי ומשום כך ההערכה היא אוביקטיבית ביותר, ובמיוחד שהמכתב נוסח ע"י מנהיג הדור ביהדות פולין — רוסיה מרן הגה"ק בעל "חידושי הרי"ם" — לחתן אחיו ר' יודל קמינר ז"ל בענין שידוך — והרי קטע מתוך מכתב הנ"ל:

ב"ה ו' עש"ק ויקרא תרי"ח לפ"ק.

...והרב הנ"ל (הכונה לנפ"ח) חקרתי ויושב כעת ולומד בהתמדה גדולה יום ולילה, ואם אינו חשוב כ"כ אצל החסידים שלנו לאשר אינו נוסע לקאצק, אבל אני מכירו ואהוב אצלי, והוא ת"ח חשוב מופלג גדול, לא נמצא הרבה כמוהו, והוא נגיד ומיוחס...".

מי שסגנונו של הגאון הנ"ל נהיר לו יודע שלא היה נוהג סתם לפזר שבחים מסוג זה כגון: "ת"ח חשוב מופלג גדול", "לא נמצא הרבה כמוהו", "והוא נגיד ומיוחס". המכתב הנ"ל משמש בטוי נאמן ליחס והערכה שהגה בעל "חידושי הרי"ם" לנפ"ח בהיותו עוד צעיר לימים.

אגב, על הערכת הגאון הרי"ם אל הנפ"ח אפשר ללמוד מן הסיפור הבא: מספרים, שהגאון הנ"ל הסיח את משאלתו אל זיגתו הרבנית על רצונו לשדך את נכדו הר' שלמה'לה אלתר עם בת ת"ח שאלתהו הרבנית מי לפי דעתו ראוי להיות קרוי ת"ח ועל זה ענה הגאון, הרב מקאליש, הר'

ליפמן מראדומסק (חתנו של ה„תפארת שלמה"), והר' נח שחור מביאלה (חותנו של האדמו"ר ר' א"מ זצ"ל מגור).

בגיל צעיר מאד נשא לאישה את בלימה בת הגאון ר' משה'לה הלברשטם ז"ל — רבה של זבארוב ואחיו הבכור של הגאון מצאנז, ואכן ר' חיים הוא שבחן את הגאון הצעיר עבור בת אחיו והוא שהיה ה„מבין" עליו, טבעי היה איפוא הדבר כשהתפנתה כהונת הרבנות בעיר מולדתו טרנוגרוד — בשנת ת"ר — המליץ הגאון מצאנז להכתיר את הגאון הצעיר לכהונה רמה זו.

רבות האגדות שהיו נפוצות ביהדות פולין על גדלותו בתורה ורוחב לבו בענינים שבין אדם לחברו, נצטמצם וננסה לדלות ולהעלות מהאופיניות שבהן: הנפ"ח היה כידוע בצעירותו עשיר גדול, נוסף על הנדוניא הגדולה שקבל מחותנו הרב ירש מאביו אחוזה כפרית (בסביבת טרנוגרוד) בשם כפר האמער, וצמוד לה ביח"ר לנייר, בכהנו במשך עשרים ושתים שנה בעיר מולדתו טרנוגרוד לא זו בלבד שויתר על משכרתו בתור רב העיר, אלא עוד החזיק על חשבונו הפרטי ישיבה גדולה בה למדו מאות בחורים, אשר מספר רב מהם שימשו אח"כ כרבנים ידועי שם, ורק אחרי שהתרושש וירד מנכסיו — בעיר קאליש — נעתר לקבל משכורת) אבל גם אז הפריש את רוב הכנסותיו לצרכי צבור ובמיוחד לישיבתו הגדולה, עליה שמר כעל בבת עינו, עד כמה שהיה אהוב על תלמידיו תשמש העובדה כי חלק רב מהם עבר אתו מטארנוגרוד היושבת בגבול גליציה לקאליש היושבת בגבול אשכנז, מי שזכה פעם לשוחח עם אחד מתלמידיו יודע כמה חיבה והערצה הם רחשו לרבם הגדול, קשה לתאר את הגיל שתקף אותם בשוחחם עם אחד מצאצאיו של רבם, ואין תימה בדבר כי הוא ממש מסר נפשו עלהם, לא רק שדאג למלא מחסורם בעת המצאם בין כתלי הישיבה, אלא גם אחרי הפרדם ממנו היה להם לאב דואג, תלמיד שהגיע לפרקו, הרב דאג לשידוך הגון ואח"כ לרבנות או פרנסה מתאימה אחרת, תלמיד כי יחלה, הרב לא מש ממיטת חליו סעדו ועודדו, בחור שהתקשה בלימודו הרב בא לעזרתו עד שהוציאו למרחב, אפילו תינוקות של בית רבן ידעו לספר כי כשהרב בחנם מעולם לא הטיל עליהם אימה או הכשילם אלא אדרבה בחיוכו המקסים עודדם.

גם במילי דעלמא ידיו רב לו, ידע כמה שפות זרות, בעל יזמה ומעוף היה. ראוי לציין מה ששמעתי מפי ידידי ר' חיים מלר מחיפה. ר' חיים שהנו יליד טארנוגרוד שמע מפי אביו — אשר הכיר היטב את הנפ"ח — כי אחרי השריפה הגדולה (מוזכרת בנפ"ח) והנפ"ח היה אז צעיר לימים, אולם לפקחותו ולשנינותו יצאו שם ופרסום, וגם השלטונות הוקסמו מהופעתו שהיתה אומרת כולה כבוד, אחרי השריפה בא לשם שר גדול והנפ"ח התיצב לפניו ובמלים נרגשות ביקש מלפניו על עזרה להקים את ה„מקדש מעט" הוא בית הכנסת,

השר כל כך התרשם מדבריו ואישיותו עד שהשתדל אצל השלטונות הגבוהים להקצות על שם רב העיר הצעיר את מגרש העיר כמתנה ושהוא יעשה כרצונו, הנפ"ח הוכיח את חכמתו גם בשטח המסחרי, על המגרש הנ"ל „רינק" הקים שורות של בתים לדירה וחנויות, אותם מכר בריוח גדול לאנשי העיירה, ובכספי הריוח הקים בית־כנסת מפואר שעליו היתה גאות טרנוגרוד עד שנות השואה, כן סיפר לי הנ"ל — ששמע מפי אביו — שבזמן בנית ביהכ"נ הנ"ל הנפ"ח עבד ועזר לבנאים ובמו ידיו הגיש להם לבנים וחומרי בנין אחרים, ואכן זו היתה דרכו מאז ומתמיד לעשות כל מצוה במו ידיו ובגופו ממש.

אליעזר טייכער

מיין גרויסער טאטע

מיין פאָטער, הרב הגאון ר׳ מרדכי צבי טייכער זצ״ל איז געווען דער רב פון זאַמעך און שפעטער רב אין טאַרנאָגראָד. ער איז געווען דער זון פונעם גרויסן גאון ר׳ אריה־לייב זצ״ל, דער פריערדיקער רב פון טאַרנאָגראָד. מיין פאָטער איז געווען דער איידעם פונעם גאון ר׳ אשר זאַלקע, אבד דק״ק גראָדזשיסק.

הרב ר׳ מרדכי צבי ומשפחתו

עליו ניתן לומר, כי במקום שאתה מוצא גדולתה בתורה, אתה מוצא גם את גדולתו בחכמה ובמידות טובות.

אויף אים איז געזאָגט געוואָרן, אַז דאָרט ווו איר געפינט גרויסקייט אין תורה, געפינט איר אויך די גרויסקייט אין חכמה און גוטע מידות.

מיין פאָטער איז געבוירן געוואָרן אין לובלין, אין יאָר 1880 און איז נפטר געוואָרן אין ווייטן רוסלאַנד (טשאַרדזוי) אין יאָר 1942 און איז געברענגט געוואָרן צו קבורה אויפן דאָרטיקן אַלטן יידישן בית־עולם.

זייער ווייניק ווייסן מיר וועגן זיין קינדהייט און יוגנט. ער איז געווען אַ גרויסער עניו, האָט געטאָן גרויסע זאַכן פאַרבאָרגן פון מענטשנס אויגן און האָט געלעבט אין גרויס באַשיידנקייט. אַלט־זייענדיק 18 יאָר

האָט ער באַקומען היתר הוראה פון דעם באַרימטן גאון, דעם בערעזשאַנער רב זצ״ל. באַלד דערויף האָט ער פאַרטרעטן דעם לאַשטשעווער רב, וועל־כער איז אין יענער צייט נפטר געווארן און מיין פאָטער האָט שוין דעמאָלט צייטווייליק אויסגעפירט אַלע אויפגאַבן פון אַ מרא דאתרא, ביז די שטאָט האָט אויפגענומען אַ נייעם רב.

אַלס יונגערמאַן האָט ער אויך געבראַנגט צום דרוק די ספרים, וואָס ער האָט צונויפגעשטעלט פון די צונויפגעזאַמלטע כתב־ידן פון זיינע זיידעס: „האלף לך שלמה״, „אמרי מהר״ן״, „פני יצחק״, מיט זיינע אייגענע צושריפטן „הגהות מרדכי״.

פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה האָט מיין פאָטער שוין געהאַט צוגעגרייט די מאַטריצן צום אָפדרוקן דאָס פערטע ספר „אמרי מן״, אָבער עס איז געקומען דאָס גרויסע אומגליק, וואָס האָט אויך געשטערט דעם דערשיינען פון דאָזיקן ספר.

חוץ דעם וואָס ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם האָט ער זיך אויך אויסגעצייכנט מיט דערהויבענע מידות, איז געווען אַ גרויסער בעל־צדקה בסתר און אַ מכניס אורח, האָט אויך מרביץ תורה געווען ברבים. ער פלעגט אין די אָוונטן לערנען אין בית המדרש מיט בחורים און עלטערע מענטשן אַ שיעור גמרא אָדער משניות. אַליין פלעגט ער זיצן און לערנען ביז שפעט אין דער נאַכט.

אַלס קינד פלעגט ער מיך און אויך די אַנדערע קינדער שיקן שליחותן אַוועקצוטראָגן געלט און שפייז פאַר נצרכים, וועגן וועלכע קיינער אין שטעטל האָט נישט געווּוסט, אַז די מענטשן פאַרמאָגן נישט אויף צו מאַכן שבת. ער האָט אונדז באַפוילן, אַז מיר זאָלן זאָגן: „דער טאַטע האָט אייך אָפגעשיקט דעם חוב״.

עס איז אוממעגלעך צו באַשרייבן די אַלע שיינע און גרויסע מידות וואָס האָבן כאַראַקטעריזירט די געשטאַלט פון מיין פאָטער. אָבער זאָל מיר דערלויבט זיין צו פאַרצייכענען דאָ אַ פאַקט, וואָס איך האָב געהערט שוין אין ישׂראל פון דער פרוי קרוק, די טאָכטער פון יונה בער ז״ל, זי ווויינט היינט אין ישראל, אין רמתיים און זי האָט מיר דערציילט וועגן מיין פאָטער, אַז אַלס יונגער בחור, ווען ער האָט נאָך געלערנט אין חדר ביי איר טאַטן דעם מלמד יונה־בער. ווען דער מלמד איז נפטר געווארן און איבערגעלאָזט אַן אַלמנה מיט קליינע יתומים, וועלכע עס האָט גע־דראָט אויסצוגיין פון הונגער, האָט מיין פאָטער, אַלס 12־יאָריק יינגל, איבערגענומען דאָס חדר און אַ צייט געלערנט מיט די קלענערע קינדער, וועמענס עלטערן האָבן ווייטער געצאָלט דעם שכר־לימוד און, עס אָפּ־

געגעבן דער אַלמנה מיט די יתומים. דאָס האָט זיך געצויגן אַ לענגערע צייט און איבערגעלאָזט אַ טיפן רושם אין די געמיטער פון די יתומים.

אין טאַרנאָגראָד איז די פרנסה געווען בדוחק און מיין פאָטער האָט ווייט נישט געהערט צו די פאַרמעגלעכע יידן, דאָך האָט ער מיט גרויס אָנשטרענגונגען געַנומען פאַר זיין עלטסטער טאָכטער ביילטשע פאַר אַן איידעם אַ גרויסן תלמיד חכם, ר׳ יצחק רייז, וואָס איז געווען דעם חפץ־חיימס אַ תלמיד, אַליין אַ גרויסער ירא שמים און בעל־צדקה. ער איז געווען אויף קעסט אין אונדזער שטוב ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. מיין פאָטער האָט אים געגעבן אַלע מעג־לעכקייטן ממשיך צו זיין אין לערנען.

צוזאַמען מיט זיין טאָכטער רבקהלע איז ער אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער.

די דייטשן האָבן אויך אומגעבראַכט דעם עלטסטן זון יוסף־מנשה מיט זיין פרוי רחלטשע און צוויי קינדער יצחק און אשר זאַלקעלע.

עס זענען לעבן געבליבן די אַלמנה, הרבנית אסתרל און צוויי זין: אליעזר און אהרן, און די יינגערע טאָכטער גאָלדע, ווי אויך אַן אייניקל משה־נפתלי רייז. זיי לעבן אַלע אין ישראל.

דאָס זענען די איינצלנע, וואָס זענען געבליבן פון דער גרויסער משפחה טייכער, טאַרנאָגראָדער רבנים, וואָס האָט געציילט בערך הונדערט נפשות.

די איינצלנע, איבערגעבליבענע פון גרויסן שטאַם, היטן אָפּ דעם אָנדענק, דעם הייליקן גלויבן און די שטרעבונג צו ליכטיקע מעשים. מיט ערלעכע הערצער שמידן מיר איין אונדזערע פונקטן אין דעם פלאַם פון אונדזער גרויסן טאַטן און גרויסע זיידעס.

א טייכער

אליעזר טייכער (לייזער דעם רבס)

אלתר זיץ־תשבי

אונדזער רב

דער טאַרנאַגראַדער רב, ר׳ אריה־לייב טייכער זצ״ל האָט געשטאַמט פון דורות רבנים, האָט געהאַט אַ הדרת־פנים, אַ דיקלעכער. מיט אַ שיינער גרוילעכער באָרד, פון נידעריקן וווקס, אָנגעטאָן אין אַ שיינער זיידענער בעקעשע און אַ ברייטן זיידענעם גאַרטל.

יעדן טאָג, פינקטלעך ניין אַזייגער אינדערפרי, איז ער געקומען אין בית המדרש מיט דעם גרויסן טלית ותפילין־בייטל אונטערן אָרעם. מיט גרויס הנאה האָט ער זיך אַרומגעקוקט, געזען ווי די בחורים זיצן אַריבער־געבויגן איבער די גמרות און לערנען אויפן קול. מיט פאַמעלעכע טריט איז ער צוגעגאַנגען צו זיין „שטאָט״ אויף דער מזרח־וואַנט, נעבן אָרון־קודש, אַוועקגעזעצט זיך, געעפנט אַ ספר און אַרײַנגעקוקט, וואַרטנדיק ביז דער „מנין״ האָט זיך געשטעלט דאַוונען.

געעגדיקט דאָס דאַוונען האָט ער נאָך פאַרבראַכט אין בית המדרש ביז צוועלף אַזייגער. קיין אַרבעט האָט נישט געפעלט אין שטעטל, אָבער צום פסקנען שאלות זענען געווען אויך דיינים, זיין זון משהלע, שיעלע, ווי אויך סענדער מלמד. דער רב אַלס מרא דאתרא האָט זיך געמוזט פאַרנעמען אויך מיט אַ סך שטאָטישע ענינים. חוץ דעם האָט ער געגעבן אַ שיעור גמרא יעדן טאָג, פיר אַזייגער נאָכמיטאָג, פאַר די לערנערס, וואָס זענען געקומען צו אים אין שטוב אַריין.

פאַר פסח איז די טעטיקייט פון רב געווען גאָר אַן אינטענסיווע. דעמאָלט האָט ער געמוזט אַכטונג געבן, אַז די ברונעמס זאָלן נישט ווערן חמצדיק, די באַק־אויוונס ביי די בעקערס, וואָס האָבן געבאַקן מצות, זאָלן געהעריק געכשרט ווערן. דער רב האָט אויך געדאַרפט זאָרגן, אַז די באַפּלקערונג זאָל צו דער צייט קומען פאַרקויפן דאָס חמץ.

צו זיינע זאָרגן האָט אויך געהערט דאָס באַקן שמירה־מצות.

אין יענער צייט האָט מען דעם רב געזען יעדן טאָג אַרויסגיין מיט זיינע צוויי שמשים: נחום שמש און משה שמש. דער רב מיט זיין שטעקעלע מיטן זילבערנעם הענטל, האָט שפּאַצירט צווישן זיי ביידע איבער דער שטאָט, אַרויסגעגבן פאַראָרדענונגען, וואָס די מענטשן האָבן זיך באַמיט אויסצופירן מיט גרויס יראת־הכבוד.

אַ גרויסע איבערלעבונג איז אין שטעטל געווען דעם רבס דרשה

אין שבת הגדול. דער רב האָט אויך געמאַכט דעם „מי שברך" פאַרן צאַר ניקאָליי צו זיין געבורטסטאָג. דעמאָלט זענען געקומען אין בית המדרש אַריין פאָרשטייער פון דער פאָליציי און נאַטשאַלסטוואָ.

דער רב האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין חכמה און צו זיין וואָרט האָט מען זיך שטאַרק צוגעהערט, און ביי יעדן סכסוך האָט מען זיך פאַרלאָזט אויף זיין פסק־דין.

אויסער די זאָרגן פון כשרות אויף פסח און אַ גאַנץ יאָר, האָט דער רב געדאַרפט אויך אַכטונג געבן, אַז דער „עירוב" אַרום דער שטאָט זאָל זיין אין אָרדענונג, כדי די יידן זאָלן קענען טראָגן שבת דעם טלית צום דאָוונען, די פרויען זאָלן קענען אַהיימברענגען דאָס טשאָלנט פון בעקער.

אַמאָל האָט געטראָפן, אַז דער עירוב איז איבערגעריסן געוואָרן און איבער דער שטאָט זיך אַראָפגעלאָזט אַ שוועכער וואָלקן. יידן האָבן נישט געקענט אַרויסגיין פון שטאָט מיטן טלית און עס האָט גע־דראָט צו הונגערן, אַז דאָס טשאָלנט זאָל בלייבן שטיין ביים בעקער ביז די שטערן וועלן זיך באַווייזן. דער רב האָט דעמאָלט מתיר געווען, אַז מען זאָל זיך באַנוצן מיט קליינע קינדער, וועלכע זענען נאָך פטור פון עבירות.

אין יענער צייט האָט דער טאַרנאָגראָדער רב נישט געהאַט קיין צרות פון זיין עדה, וועלכע זענען געגאַנגען אין גאָטס וועג, אָפגעהיטן די תורה, עלטערן האָבן געשיקט זייערע זין אין חדר און די מיידלעך צו חיים־לערער, וועלכער האָט זיי געלערנט שרייבן פון בריוונשטעלער, כדי זיי זאָלן שפעטער קענען אָנשרייבן בריוו צו זייערע קרובים אין אַמעריקע. חיים־לערער האָט זיי אויך געלערנט רוסיש, אויף אַזויפיל, זיי זאָלן קענען אָנשרייבן אַן אַדרעס.

אין מיין זכרון זענען געבליבן די פייערונגען פון ברית מילה, וועלכע זענען פאָרגעקומען אין שול. דאָס איז פאָרגעקומען נאָכן דאָוונ־נען. ביים ענדיקן די תפילות זענען אָנגעקומען די פרויען אָנגעטאָן אין שוואַרצע־זיידענע קליידער, געפירט מיט זיך די קימפעטאָרין, מיט איר קינד. זיי זענען שטיין געבליבן ביים אַריינגאַנג פון דער שול, צוגע־וואַרט, דער מאַן האָט געזונגען פון זיין פרוי דאָס קינד און זיי זענען געבליבן שטיין אינעם ווינקל פון דער שול ביז דער ברית האָט זיך געענדיקט און מען האָט געזונגען טיילן לעקעך און בראָנפן. די גאַנצע צייט זענען זיי געשטאַנען מיט אַראָפגעלאָזטע אויגן און בלויז פון דער

זייט געכאַפט בליקן צו די פרום־צעשאָקלטע יונגעלייט. שטיל, מיט פאָרכ־טיקע טריט האָבן זיי זיך שפּעטער אַרויסגעשאַרט פון דער שול.

יעדע שמחה אין טאַרנאָגראָד איז געווען אַלעמענס שמחה און דער רב האָט אין איר אָנטיילגענומען ווי אַן אייגענער, ווי אַ פאַסטוך פון זיינע שעפּעלעך.

חוץ די דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן אין אַ יומא דפגרא, האָט דער רב אויך אין פריוואַטע שמועסן געלערנט די מעטשן אין שטעטל ליב האָבן דעם אמת און די גערעכטיקייט, פיינט האָבן דעם שקר און דעם אומרעכט, ווייל דאָס איז ווי איינער בויט אויף זאַמד אָדער ווי איינער קלעפּט מיט שפּייעכץ. ער פלעגט זאָגן: „מע גיך זיך דוכטן, אַז צום אמת דערלייגט איר און פון שקר פאַרדינט איר, נאָר אין אמת איז די זיכערקייט, און וועט איך וועל אייך דאַרפן איבערגעבן מיין ירושה, וועל איך אייך אָפשרייבן מיין ערלעכקייט, וואָס איז אין מיר איינגעפלאַנצט געוואָרן דורך דער תורה. נישטאָ קיין גרעסערער יחוס פון ערלעכקייט".

חנהלע דעם רבס אייניקל, שלום שוואַרץ
שלום שורץ בן בנה של חנהלה בת הרב

און אין שעהן פון גרענעצלאָזן צער אויפן יידישן חורבן און פאַרוויסטונג — שטעל זיך אַוועק, בן־אדם, לעבנגעבליבענער טאַר־נאָגראָדער ייד, אויף דער בריק פון דורות און לאָז אַ טרער, אַ הייסע, זודיקע טרער אויף דעם פאַסטוך פון דער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד; אַ טרער פון ליבשאַפט, אַ טרער פון טיפן גלויבן, אַז —

זכותו יגן עלינו.

א. זיץ־תשבי

מוקדש לזכרו של רב דק"ק טרנוגרוד,
ר' אריה־ליב טיכר זצ"ל.

יחיאל מוטרפרל

המקטורת של הרב

בנערותי התחברתי עם אחד הנינים של הרב, שמו היה שלומקה והייתי בין הנכנסים לביתו של הרב. בחדר הראשון, בפינה בין שני הקירות שפנו צפונה־מערבית, עמד ארון שדלתותיו וצדדיו היו מזכוכית, ובין הדברים שהיו מונחים על האצטבעת עשו עלי רושם כמה צינורות עשויות מעצם לבן כשהבריגו וחברו זה לזה נוצרה מקטורת באורך של מטר.

כל השנה היו החלקים של המקטורת מונחים בארון מבלי לגעת בהם. אך כשבא ליל הושענה־רבה היה הרב הקשיש נגש אל הארון ומוציא מתוכו את כל החלקים וחבר את כל אחד במקומו המתאים עד שהמקטורת היתה שלמה ונוצצת ביופיה.

אז מילא אותה בטבק והדליק אותה. באותו לילה ישבו הרבה יהודים בבית המדרש הסמוך והתפללו את תפילות התיקון של ליל הושענה־רבה, והיו כאלה שנרדמו בין תפילה לתפילה.

אז הופיע הרב הקשיש והיה מסתובב עם המקטורת בין הספסלים שעליהם נרדמו המתפללים, במקטרתו נגע בכתפו של כל אחד ואחד. מיד התעוררו וידעו שהרב אוסף נדבות בשביל נצרכים. אף אחד לא מנע את תרומתו.

כך התנהג הרב מדי שנה בשנה וקיים בבת אחת שתי מצוות: עורר יהודים לתפילה ועסק בצדקה.

כדאי כאן להזכיר:

בחדר השני, במשכנו של הרב, היתה ספריה תורנית עשירה ושם קיבל את כל הבאים אליו עם כל מיני שאלות, שם גם הגה בשקידה עצומה

כל ימיו בספרות הרבנית, ומכיוון שהקירות כבר מזמן לא היו מסויידים בקשה ממנו בתו, חנהלה, שירשה לצבוע יפה את חדרו. אחרי תחנונים רבים הסכים הרב הקשיש רק בתנאי שבאחת הקירות ישאירו את המרובע בצבע שחור לזכר חורבן בית המקדש.

הרב הקפיד לא לתת לכביסה את הטלית וה„קיטל" שלו. כאשר שאלו את טעמו של הדבר, ענה: „הרבה דמעות ספגו הטלית והקיטל שלי, ואתם רוצים לחסל אותן במים".

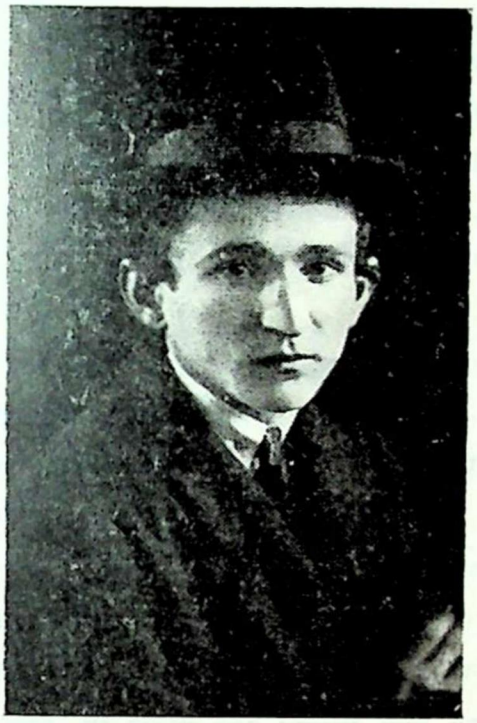

יוסף־משה טייכר
נכדו של הרב הזקן ובנו של הרב צבי

דרכיו דרכי נועם, משא נפשו היה לחפור את בארה העמוק של התורה שיצאו מתוכה מים רבים. התורה נמשלה לאש ואש זו מכבה את האשים האחרות, וכשם שיש אש על גבי אש, כך יש אור על גבי אור. חוט של חן ונועם מתוח היה על קלסתר פניו.

וכל היופי הנאצל נעשה מובן גם־כן, מהיכן הוא יונק, מכאב הדורות המזוקק של היהדות המתבוססת בדמיה והמרווה את כל שדות העולם.

הלכו בדרכיו בניו ונכדיו ולהלן, בדפים הבאים של מדור השואה והחורבן, מסופר איך נכדו של הרב הזקן, יוסף־משה טייכר, מסר את עצמו להורג על קידוש השם.

הרב נפטר שנתיים לפני השואה בגיל למעלה מתשעים.

יהא זכרו ברוך!

על הצדיקים והחסידים

מאיר רינגו

רבני וחסידי טרנוגרוד

אחד החזיונות שעוררו ענין רב בחיי יהדות פולין היה, ללא ספק, החסידות, שהביאה גם ליהודי טרנוגרוד אור חדש ובטחון, גירשה את העצבות ומילאה לב כל יהודי שמחה, בה שאב התעלות רוחנית ומרץ חדש, אהבת ישראל ומעשים טובים. כמו בכל עיר אחרת בפולין היתה החסידות גם בטרנוגרוד הווי ותרבות.

החסידות בעירנו עממית היתה. כמעט כל יהודי העיר האמינו אמונה גדולה בכוח הצדיקים, ובעת בקורי האדמו"רים בעירנו הגישו להם פתקאות שבהם הציעו ופירשו לפניהם את בקשותיהם וצרכיהם, שאלו בעצתם בעניני מסחר וגם בדבר תרופות ורפואות למחלות שונות.

אולם, למרות שראו ברבי את איש הפלא, שמעו בהשתוממות והתפלאות את תורתו ואת תפלתו הנלהבה, לא כולם ראו את עצמם שייכים לתנועת החסידות. כן גם לא כולם היו בעלי מוח ומחשבה ובכל זאת כבשה החסידות את הציבור הדתי בטרנוגרוד וספג לתוכו את אהבת השי"ת ואהבת הבריות.

והיו ביניהם „יודעי חן" שלמדו והגו בתורה בנגלה ובנסתר, יומם ולילה, וכמה מהם היו קמים בלילה לערוך תיקון חצות, לקונן על גלות השכינה ועל חורבן בית־המקדש.

מה רב היה רגש הקיבוציות שרווח בקרב החסידים, דיברו זה לזה בלשון „אתה". לתופעה רגילה וטבעית נחשב הדבר, לעזור לחסיד יורד או מחוסר פרנסה באמצעים שונים. חגגו את השמחות הפרטיות של כל יחיד ויחיד; ידעו על מצבו של כל אחד ואחד, מי זקוק לעזרה ומי עשוי להגיש עזרה.

השטיבל שימש מקום־בילוי הטוב ביותר לדור הקשיש והצעיר; בו ישבו בחורים ולמדו בניגון הגמרא המושך לבבות; שם הובאו כל השאלות והמשאלות הנוגעות לחיי הקהילה והעיר. ואצל כולם היתה השירה והנגינה אמצעי בדוק ומנוסה לקרב את הלב לעבודת הבורא, כי לא בסיגופים ובעצבות ישיג את מקודשו, כי אם בעבדו את ה' מתוך שמחה ובדבקו בו מתוך התלהבות.

החסידות היתה תמיד בניגון וריקוד.

בתי האדמו"רים לא היו בעירנו. חסידי טרנוגרוד היו נוסעים אל הרביים שלהם למועדים וימים נוראים והיו מתייחדים עם רבם בתפילה וב„שולחנות" ובמתן פדיונות. סימן ההשתייכות לתנועת החסידות היתה התפילה ב„שטיבל", בצוותא, לפי הנוהג המקובל בבית־תפלתו של כל „רבי". ה„שטיבל" היה כעין עולם מיוחד לעצמו, מעין בית־משפחה גדול. וכל אלה שהשתייכו למשפחה זו נשארו קשורים לרבם הצדיק, דמות דיוקנו היתה מרחפת תמיד לנגד עיניהם. על פיו הקדוש היו יוצאים ובאים, נושאים ונותנים ובתוקף אותם געגועים לרבי ולשולחנו, לתורתו ולדבריו המאירים — לא נתקררה דעתם עד שקמו ונסעו אליו, להסתופף בצלו, לראותו ולהסתכל בזוהר פניו ולשמוע חידושי תורה ורזי אורייתא עליונים וללמוד ממעשיו וממידותיו.

המצב החומרי בטרנוגרוד לא הרשה לכל קבוצה וקבוצה לרכוש לעצמה „שטיבל" מיוחד, ולכן התרכזו ביחד חסידי בלז, טריסק וקוזמיר בקלויז אחד ונקרא „בלזר שטיבל". ב„שיניבר שטיבל" התפללו גם חסידי סאנז וגורליץ. חסידי רוזבדוב התפללו יחד עם חסידי רודניק וצשנוב וכו'.

ה„שטיבל" נתן לחסיד בטחון שאין הוא גלמוד בעולם, שמובטח לו אחיזה ומשען בשעת הצורך. השטיבל החסידי נעשה למוסד דתי וציבורי כאחד. הוא היה קודש לתפילה ולתורה. בשטיבל נוצרה האווירה החסידית של טרנוגרוד.

לאחר יום־עבודה קשה הלך לו היהודי לשטיבל ושם הסיר מלבו דאגותיו, שכח טרדות היום וספג את התענוג שבדף גמרא ובשיחת חולין. כל אחד ואחד השתבץ במשבצת היאה לו ובא על סיפוקו — לא רק סיפוק נפש, כי אם גם סיפוק שבהנאה ובתענוג פשוטם כמשמעם. יהודים התחדשו

והתרעננו בשעות הללו, השיבו את נפשם, בניב החסידי: „מ׳האָט זיך מחיה געווען".

אך מפעם לפעם באו האדמו״רים לבקר את חסידי עירנו והיו נוהרים אליהם גם מקהילות הקרובות לשתות בצמא את דבריהם ולהתייעץ אתם בעניני משפחה. עריכת ה„שולחן" בשבת נעשתה בבית המדרש הגדול ביד רמה. הרבי היה מחלק „שיריים" והיה שש ושמח לקבל האושפיזא באנפין נהירין. החסידים שרו ניגוני זמירות מלאים כיסופים ודבקות.

היו בניגונים אלה פנינים רבות. הצלילים מלאים זוהר ותום וגם מתח דראמתי־מסתורי והיה בידם לרכך את הלב ולעורר את המצפון שבאדם.

בזמן שהותו של הרבי בעיר נתקרבו הלבבות, לא רק מיהודי העיר, אלא גם מעירות הסמוכות, ואף שלא עלה בידי הרבי לחבר את כולם יחד, כי היו קנאים, מעריצי אדמו״ר אחד, שרק באמצעותו אפשר להגיע לשלימות מוחלטת ואליו נסעו למרחקים, התיחסו לשני בזלזול ולא האמינו בכוחו, בכל זאת השפיע על חלק גדול מהאדישים להתכנס יחד תחת דגל אחד, דגל החסידות.

ולא מעטים היו בין החסידים בעלי לב יהודי חם, מלאי צער ואהבה ליהודי ששמו את הדגש על אמונה פשוטה ותמימה. הלא אחד מיסודי החסידות הוא: אהבה. באהבה פנו אל כל איש וקבלו אותו בזרועות פתוחות ולכן ראו בעין טובה את הקהל הגדול שהתקבץ אצל כל רבי ורבי שבא לעיר.

כי אכן, החסידות כולה, יותר מאשר שיטותיה, זרמיה ודרכיה, עיקר טיבה וצביונה באו לה ממציאתו של הרבי. זו הרבותא הגדולה של החסידות, בו סוד כוחה ופשר כוחה, הוא צומת כל הוויתה. אדם שיש לו רבי הרי כל כולו טופס אנושי אחר ממי שאין לו רבי בעולמו. בדמותו של הרבי הביעה החסידות אחד מעיקרי הנחותיה. אמונת הרבי בעולם החסידות הגיעה לידי כך, שאפילו אנשים שנתחמצו בעניני דת לא פגה מעליהם מרותו של הרבי.

בימים אלה התנועה בעיר היתה גדולה. מדי ערב בערב התאספו בביתו של החסיד, בו הרבי התאכסן, כולם עמדו צפופים ומעריציו ספרו „סיפורים קדושים". גם הזקנים, גם הצעירים שכחו אותה שעה את העולם, את המציאות העגומה והתמסרו לאותו העולם הרוחני, הפנטסטי שבסיפורים, ולכל מלה ורמז שיצא מפי הרבי.

ביום שהרבי יצא את העיר נזכרו אז כולם באימרתו של רש״י: „כשהצדיק יוצא מן העיר, פנה הודו פנה זיוו, פנה הדרו". מאות ליוו אותו ולא עזבו אותו עד שקבלו ממנו את ברכת הפרידה.

רבה הישיש של קהילת טרנוגרוד

הרב ר' אריה לייב טייכר, נכדו של הרב הצדיק מקרשוב, ומצאצאי התוספות — יו"ט, היה תלמיד חכם גדול, חריף ובקי בש"ס ופוסקים, כיהן ברבנות 72 שנה, בהתחלה, תקופה מסוימת בעיר החדשה של זמושץ', כמו כן בקהילת צ'כוב שליד לובלין, ורוב רובן של השנים כיהן בקהילתנו.

בתור מרא דאתרא וקנאי לדת ולקדשי האומה, לחם בעוז נגד כל תפיסה־חפשית. עם התעוררות החיים הפוליטיים בעירנו הוא התחנן לפנינו שנציל את נפשותינו ממ"ט שערי הטומאה, רחמנא לצלן, בצטטו את הפסוק: „כל באיה לא ישובון". בלמוד הלשון העברית ראה רק שאיפה ללמוד לשון מודרנית, ומשום זה הטיף לנו שמוטב ללמוד את השפה היוונית. בתמימותו ראה את חכמת יוון כשולטת בעולם המודרני.

ביסוד הספריה ובית הספר העברי הראשון בעיר, ראה שורש כל־רע ואז הוא הכריז עלינו מלחמת־מצוה, בכל האמצעים שעמדו לרשותו, ועד כדי הכרזת חרם. אותו הדבר קרה בכל פעולה ציונית שנעשתה מטעם הסניף של ההסתדרות הציונית במקום.

נולדו לו ארבעה בנים, כולם היו רבנים ומורי הוראה בישראל ושתי בנות. על כסא הרבנות השלים את ימי חייו בזקנה מופלגת והגיע לגיל 95, נפטר שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

רב הקהילה האחרון

הרב ר' משהלה טייכר בן הרב ר' אריה לייב, ישב על כסאו הרבנות עד בוא ימי השואה, כלכל את עניני העיר בדעת ובתבונה.

צורתו והופעתו כולו אומר כבוד, בעיני יהודים ולא יהודים, גישתו היתה עממית, וידע לשוחח עם כל אחד ואחד, לפי תפיסתו המעמדית וההשכלתית. בשכלו החריף היה ידען גדול בכל ענפי המסחר ובאו לשאול בעצתו.

אשתו, הרבנית מלכהלה, ילדה לו 12 בנים ובנות, ופרנסת ביתו קשתה עליו בגלל זה כקריעת ים סוף.

בימי השואה מצאה כל משפחתו, שמנתה כבר כמה עשרות נפשות, מחבוא בבונקר אחד, הדבר נודע לנוצרי אחד בעיר והוא הלשין עליהם, וכולם נרצחו באופן אַכזרי, ומכל יוצאי חלציו לא נשאר אף שריד אחד.

צינא דמלא ספרא

יהושעלה הבן השלישי של הרב הזקן, שח בים התלמוד והפוסקים, והיה מעין צינא דמלא ספרא קדישא.

בצעירותו התבודד במחשבותיו, הזניח את עצמו ואת בני ביתו, וויתר על כל חיי העולם הזה. גזר על עצמו צומות וסיגופים ותמיד הלך והסתובב ברחובות, עד שביום אחד הצטנן, נפל למשכב ושבק חיים לכל חי, בעודו צעיר לימים, לצערם של בני משפחתו ובני עירו.

ר' יעקב השתדלן

ר' יעקב או יעקיל מנטל, פרנס הקהילה, היה כל ימיו שתדלן אצל הרשות הרוסית והפקידות הגבוהה. ידיעת השפה הרוסית היתה גם מקור פרנסתו, בתור כתבן ובקי בעניני דעלמא בדיני המשפט הרוסי, היה מסור לצרכי הכלל, ותקופה ידועה זכיתי לעבוד אתו יחד בבמחיצה אחת, במטבח האמריקאי של הילדים, וראיתי את מסירותו הרבה לטובת הציבור בקהילתו.

בערוב ימיו היה חי חיי דוחק בגלל זה שהוא לא היה לרוחם של הפקידות הפולנית והם דחקו את רגליו מפרנסתו.

הרב הזקן, ר' אריה לייב עם בניו ונכדו

הרב ר' משה נפתלי טייכר בזמן שהותו בבית הרחצה בשצ'בניץ

יש מתגלים כגדולים על ידי שמגלים דרך חדשה בתורה או בחכמה, בהנהגה או במידות; ויש גדולים, בעלי מעלה יתירה אף מן הראשונים, שאינם מעלים לפנינו לכאורה כל חידושים ולעיניים שגרתיות הם נראים כבינוניים בכל שיחם ושיגם, אולם גדול שבחם בכך שאינם מעוררים שבחים לעצמם בהליכות מוזרות ובמעשים יוצאי דופן. אדרבה, מחוננים הם בכוח המעצור וביתרון הכשר להצניע לכת ולהמשיך על עצמם מעטה הפשטות. הם מתונים בדין ומתונים גם במעלות החן החופף עליהם, ענווים הם, צנועים הם והילוכם חרישי. חוזרים הם כביכול על נושנות, אבל בנועם מחודש, אינם מתהדרים בעשיית שיטה — לכן אינם הולכים לשיטתם, אבל הם הולכים לטעמם שלהם. הם זהירים ונזהרים לבלי להיבדל מן הקהל.

כזה היה הרב ר' משה־נפתלי טייכר, מופלא בכך שאינו להוט אחרי נפלאות, גזירה שמא יפליא את הרבים ונמצא מעורר התפעלות שלא בדין. ר' משה שקד על כך לבלי לצאת מגדר הענווה. ממקור הענווה נובעות כל מדות טובות.

איך קמה תנועת ההשכלה והציונות בעיירה

הנוער בטרנוגרוד, היה מחולק לשלש דרגות, בעלי מלאכות, סוחרים וחובשי בביהמ"ד, אלה בביהמ"ד, היו יושבים יומם ולילה ועוסקים בלמוד דף גמרא ומפרשיו והיו כל הזמן סגורים בתוך ד' אמות של ההלכה, כל שנוי החיים של העולם החיצון היה זר לרוחם, והם היו נחשבים בעיר לבחורי־חמד, וחפצו של כל יהודי ויהודי היה לזכות עבור בתו בהגיעה לפרקה בבחור אחד מבין בחורי־החמד הנ"ל, וזכו בזה בעיקר העשירים.

באותה התקופה היה מקובל אצל היהודים, שכל ספר שלא היה בו תוכן דתי הוא פסול, וספר בעברית או ביידיש שתוכנו מקצת בקורת על המושגים המקובלים, או על החיים שבימים ההם, היו רואים בזה מינות ואפיקורסות והיה אסור בקריאה.

עד מלחמת העולם הראשונה, זרמו החיים בשקט, כגדולים כקטנים ידעו אז כולם, שהשמים שמים לד' והארץ נתן לבני אדם בתור פרוזדור, בכדי לרכוש בו את חיי העולם הבא. כמו כן הם ידעו שאין דורשים מה שלמעלה ממנו. והנה באו מאורעות המלחמה, והשפיעו גם על המושגים המקובלים, וכשם שנשתנו בגלל המלחמה, סדרי העולם למטה, ככה גם נשתנו המושגים אלה למעלה ממנו.

באירגון ובצבירת כסף

היינו אז כמה בחורי ביהמ"ד שהתחלנו לצאת מד' אמות של ההלכה המסורתית ולהתענין גם עם מה שנעשה בעולם הרחב, התחלנו גם לקרוא ספרים בעברית — וביידיש, שהיו בבחינת ספרי מינות. כל זה נעשה על ידינו בהסתר גמור. קראנו אותם בעלית הגג. בבית שמוש, או במקום מחבוא אחר, עד ליום אחד, שבו יצא הסוד הזה לאור היום, פתאום נודע דבר קריאת הספרים, וגם נודע שאנו נכנסים מדי פעם בפעם אל משה למר המכונה מוישה יאנטשעס, שהיה ידוע כאפיקורס, בדבר הספרים הנמצאים אצלו, וגם בגלל דעותיו, שהעריכו אותן לאפיקורסיות.

השמועה הזאת הגיעה גם לאזני הרב הישיש ר' ליבלה טייכר והוא הזהיר אותנו על הסכנה הצפויה לנו בקריאת הספרים האלה ובעיקר על הספרים העבריים, שבהם מקור האפיקורסות. ושכל באיה לא ישובון, במיוחד אסר עלינו מלהמצא בד' אמותיו של מוישה יאנטשעס האפיקורס.

האזהרה הזאת באה אלינו מאוחר מדי, מאחר שכבר הצצנו ונפגענו, כי בינתיים הספקנו כבר לקרוא את ספר „אהבת ציון" (מאפו), ספר „על אמונות ודעות" לד"ר ש. ברנפלד וספר רב עיון על כל חלקיו „דור ודור ודורשיו" — לד"ר אַ. ה. וייס, לספרים אלה היה כח משיכה עצום לכל בחור־ישיבה, בגלל זה נתקיימה בנו אזהרת הרב, שכל באיה לא ישובון, ואנו המשכנו בקריאת הספרים, וגם היינו זקוקים משום זה, מי ברצון ומי שלא ברצון, להכנס למושה יאנטשעס להחליף אצלו ספר.

כשנודע הדבר להרב הישיש שכל האזהרות שלו לא הועילו, ושאין לנו כבר שום תקנה, אזי הוא ניגש אלינו בכבודו ובעצמו, בזמן שהיינו יושבים בלמודינו בביה"מד בין כל שאר הבחורים, ומודיע לנו, שמהיום והלאה, אין לנו יותר שום זכות לשבת בביה"מד, בנמקו, שבזה הוא רוצה להציל את אותם הבחורים, שעוד לא נפגעו במינות כמונו. כל הטענות שלנו לא הועילו והיינו מוכרחים לפרוש מישיבת ביה"מד.

הגירוש הזה היווה גורם להתארגנות הנוער לכל חוגיו בכדי ליסד בעיר ספריה ואולם־קריאה, אבל הדבר הזה לא היה קל כלל וכלל להוציאו לפועל, מחמת ההתנגדות של האדוקים הקנאים ושבראשם עמדו רב העיר מזה וטבלה הרבסטמן מזה, שהוא היה הכח הדוחף להתנגדות.

אנו היינו זקוקים אז לכסף, בכדי לקנות ספרים ולשכור דירה עבור הספריה ואולם הקריאה. הפניה שלנו מצאה הד רק בחלק מהנוער הסוחרי, כי היה צריך לזה עוז ואומץ ,בגלל ההסתה וההשמצה מצד הקנאים, ורוב בני הנוער הזה, היה עוד תלוי בחסדי רצון ההורים, לעומת זה היא מצאה הד חזק בנוער בעלי המלאכה, ולא רק שהם תרמו כסף ביד רחבה ובעין יפה, אלא גם התנדבו לקחת חלק בכל דבר, הן בארגון והן בצבירת הכסף.

כאן כדאי להזכיר קוריוז אחד: ביום אחד מאותם הימים נכנסתי לביה"מד להתפלל (האיסור החל עלינו היה רק, לא לשבת וללמוד יחד עם שאר הבחורים הלומדים שמה). והנה ראה אותי הרב הישיש (שלפני הפרישה נמניתי בין תלמידיו וגם מבאי ביתו, עם נכדו אליעזר למדתי כמה שנים ביחד גמרא ופוסקים) ושאלני: „מאירל, בשביל איזה מוסד אתה הולך לאסוף כסף? וגם מה היא מידת העניוות שלך שהתחברת לחייטים ולסנדלרים?" וכשעניתי לו שאיסוף הכסף הזה אינו משמש לצרכי צדקה, אלא ליסוד ספריה, אז הוא אמר לי בזו הלשון: „דע לך, בעיר, איפה שאני מרא־דאתרא, לא היה ולא יהיה ביבליותיקה, והחברים החדשים שלך היום הינם סימן־מובהק להיכן אתה כבר הגעת, ממש לפי הכתוב: „מאיגרא רמא לבירא עמיקתא".

אספנו סכום יפה בכסף, קנינו ספרים, אבל התקשינו בשכירת הדירה,

כי כל היהודים בעיר פחדו מפני האיומים של הקנאים. באין ברירה הסכמנו להצעת אלמנה אחת, להשכיר לנו בכסף טוב, חצי חדר משלה, שחלקנו אותו בפרגוד של בד.

מלחמת הקנאים

בחגיגת הפתיחה, שהתקיימה בליל ששי קרו לנו כמה מקרים לא נעימים, באמצע החגיגה נכנסו פתאום אבות לבנים ובנות, שהשתתפו אתנו בחגיגה, תפסו את בניהם והוציאום בכח, והיו גם כאלה שסטרו להם על פניהם בנוכחות כולם, מובן שזה גרם על כל שאר הנוכחים דכאון נורא.

לא ארכו הימים והקנאים הלשינו עלינו לשלטון, שאנו מקיימים ארגון קומוניסטי. תיכף הופיעה המשטרה ודרשה מאתנו רשיון, וכשלא היה לנו, היא החתימה את ארון הספרים ואסרה עלינו להתאסף עד שנמציא לה רשיון מטעם הממשלה.

במצבנו הביש פנינו אז לועדת התרבות של ההסתדרות הציונית בווארשא, לאחר זמן קצר הודיע לנו ד"ר עמנואל אולשונגר, שהוא צירף ורשם אותנו בתור סניף ברשת התרבות העברית של ההסתדרות הציונית, הכללית ושבימים הקרובים יורידו מאתנו את האיסור, וכך הוה, לאחר שבוע ימים, הורידה המשטרה את האיסור, ואנו התחלנו להתארגן במשנה מרץ, ולפי לשון הקנאים: גבר שוב כח הטומאה על כח הקדושה.

הצלחנו אז לשכור דירה מתאימה, שבעל הבית שלה היה נמנה בין חשובי העיר, שמצבו הכלכלי התערער פתאום ואנו שלמנו לו, שכר־דירה גבוה, והחלטנו ליסד במקום זה גם בי"ס עברי. הבאנו מורה עברי, מוצלח מאד ופתחנו את ביה"ס, בהתחלה במספר תלמידים מועט, בגלל האיסורים והחרמות שהכריזו ערב ובוקר בכל בתי התפילה, על כל אלה מההורים שיעיזו לשלוח לשם את בניהם, ולאלה ששלחו את בניהם קרו מקרים, שלא רצו להתפלל אתם יחד, וגם גורשו משם בכח. היו גם כאלה שלא נתנו להם לעלות לתורה וכדו', אבל לביה"ס זה היה כח משיכה עצום, הן מצד הילדים והן מצד ההורים.

לבי"ס זה נכנס גם מורה פולני נוצרי, אחד מחבר־המורים של ביה"ס הממשלתי במקום ולזה היתה אח"כ השפעה לטובה גם במובן אחר.

הקנאים החרדים שוב הלשינו עלינו ושוב סגרה המשטרה את ביה"ס העברי עד לקבלת הרשיון שאנו אמנם הגשנו וזה היה תלוי אך ורק במועצה התרבותית המחוזית שרוב חבריה היו אנטישמיים. בין חברי המועצה הנ"ל נמנה גם מנהל ביה"ס הממשלתי של טרנוגרוד. שיחדנו אותו בסכום כסף

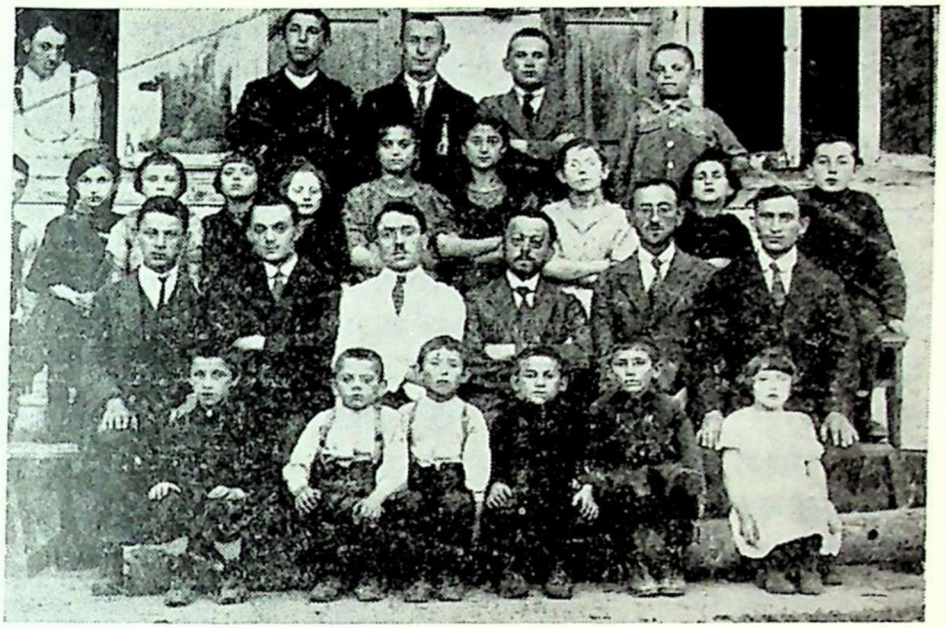

בית־הספר העברי

בין התלמידים יושבים מימין: מ. רינגר, מ. נ. מנטל, מ. למר, המורה בלומשטיין, חיים רוקח, ש. אדלר.

הם מילאו שליחות לשומית וציונית גדולה, בחנכם דור יהודי חדש. הם היו נושאי הציונות בעת ההיא.

ניכר, והוא הוכיח לחברי המועצה, א) שבביה"ס שלו אין כבר מקום קליטה יותר עבור תלמידים נוספים, ב) ביה"ס העברי, כמעט שהוא עומד תחת פיקוחו, הודות לזה, שאחד מחבר־המורים שלו, משמש שם בתור מורה, וזה השפיע על רוב חברי המועצה להעניק לנו את הרשיון ולפתיחת ביה"ס הסגור.

מבדידות — לדרך המלך

אז גדלה השפעתנו בעיר עד למאד, באין ברירה החרדים הכירו בקיומנו בתור עובדה קיימת, ביה"ס התפתח יפה והיה צורך להגדילו בדירה אחרת, ששכרנו אותה הפעם ביתר קלות.

את האווירה הנוחה הזאת נצלנו ליסוד אגודה ציונית על ועדותיה, נרשמו בה הרבה חברים ויצאנו מבדידותנו לדרך המלך ואז הוכרנו בעיר בתור גוף צבורי רשמי.

אחטא למטרה אם אפסח על הפרטים הבאים: א) ביחד עם החלטת

יסוד בי״ס עברי, בחרנו בהנהלה. את חברי ההנהלה חייבנו, שמיום זה והלאה עליהם לדבר בינם בין עצמם עד כמה שאפשר רק בעברית, משום זה במקום אפיקורסים או ציונים שקראו לנו מקודם התחילו בעיר לכנות אותנו בשם שלום־ניקים בגלל ברכת השלום.. ב) אחרי יסוד הספריה, והמאבק שהיה לנו עם האדוקים הקנאים, חיפשנו דרכים איך להיות מקובלים על רוב רובו של העם הנקרא „עמך", כאשר נודע לנו על פעולת הג׳וינט האמריקאי למען הזנת הילדים, עשינו מאמץ גדול לשכנע את ההנהלה המחוזית של הג׳וינט למסור לידינו את ניהול הזנת הילדים בטרנוגרוד, והצלחנו לשכנעה, שאנו הכי מתאימים לבצע את התפקיד הזה, מפאת המסירות שלנו. שכרנו דירה גדולה ופתחנו מטבח ילדים עם חדר אוכל ושם חילקנו מנות אוכל. שלש פעמים ביום, עבור למעלה מ־400 ילד, כמובן, שכל העבודה נעשתה בהתנדבות, וללא הוצאות מרובות, והיה זה מפעל גדול, שהאדוקים רצו כל הזמן להוציאו מידינו, אולם ללא הצלחה.

ג) המניפסטציה לכבוד הצהרת בלפור, היה זה באמצע הקיץ של שנת 1919, בעולם היהודי הציוני, חגגו בכל מקום, את הצהרת בלפור, ואצלנו היה זה אחרי גמר המאבק, שהיה לנו עם הקנאים. ההשפעה שלנו

בל״ג בעומר בשנת 1920 בחגיגת הצהרת בלפור

באמצע התמונה יושבים מימין: י. וואַלפיש, ג. קניגשטיין, ח. רוקח, מ. רינגר, מ. למר, ח. גרובמן ופ. ליפינר
בין העומדים: יח. ליפינר, ה. שטרוזר, ש. טופלר, מ. לוסטרין, ז. לוסטרין, יחזקאל סינאַלעס, ש. למר, ש. ריכטר, ח. ליפינר.

ברחוב היהודי גדלה, וכמעט שכולם השלימו אתנו, אז ניסינו גם אנו את כוחנו בארגון הפגנת אהדה להצהרת בלפור.

הרב הישיש הסכים אז להרשות לנו את פתיחת שערי ביה"כנ הגדול ולקיים שמה אסיפת עם גדולה, והיתה זאת חוויה לאומית עצומה שאנשי העיר עוד לא זכו לראותה אף פעם. בראש ההפגנה צעדו בסדר מופתי המורה וילדי ביה"ס העברי, עם דגלי תכלת־לבן ודגלי המדינה, אחריהם צעדו בני הנוער, ואחריהם זרמו זקן וטף לאורך כל ככר השוק עד לביה"כנ הגדול, שהיה מלא מפה לפה.

מקהלת ילדי ביה"ס שרו שיר בעברית, אחר כך הושמעו נאומים על ערכה של הצהרת בלפור לארץ־ישראל ועם ישראל. וההתלהבות הלאומית עלתה אז אצל כל המשתתפים, עד למרומי השמים. ולבסוף שרו כולם את שירת התקווה והיתה זאת הפעם הראשונה וגם היחידה.

ד) ואחרון אחרון, כידוע היו כל היהודים בעיירה, מהקנאים עד לבעלי־המלאכה חרדים לדת, וכל סטיה קלה היתה בעיניהם כסטיה מדרך הישר של היהדות, במושג ציוניזם וסוציאליזם, מבלי להבין את תוכנם, הם ראו בזה דבר הנוגד ליהדות, והרוב הגדול לא ידע אפילו להבדיל בין זה לזה והם כללו את שניהם ביחד תחת השם ציציליזם, היוצא מזה, שבהתנגדות הקנאים נגדנו, היו גם שאר היהודים שותפים פאַסיביים, ביניהם נמנו גם ההורים שלנו ומצבם היה הכי גרוע, כי הם היו בבחינת „קרח מכאן וקרח מכאן". מצד אחד גם הם כאבו על הסטיה מדרך הישר של בניהם יוצאי חלציהם, מצדו שני, שמשו גם הם מטרה לחיצי הקלעים של הקנאים, להחרמות ונידויים שהוכרזה גם עליהם בגללנו (על בית אבא שלי הטילו חרם ואסרו את הכניסה למאפיה שלו, ורק אחרי שלשה ימים הכיר הרב בשגגתו, הצטדק, וביטל את החרם). חוץ מזה ספגו ההורים חרפות ובושות לאין ערוך. מובן שמצבנו בבית היה מאד לא נעים, וכשאני נזכר היום בסבל הנורא, שעבר אז על הורינו, אני כואב עוד היום את כאבם.

ככה קמה אצלנו תנועת ההשכלה, וככה קמה תנועת הציונות והדבור העברי.

בקשר למאבקם של קנאי הדת נגדנו, הריני מעיד עליהם — למרות הצער הרב והעלבון שהם גרמו לנו — שכוונתם היתה כנה ורצויה, משום שהם חששו מכל דבר חדש ולא הבינו לרוח הנוער והזמן.

עם חלוף השנים קמו בעיר עוד ארגונים שונים חלוניים וגם דתיים.

היו עוד שהתלבטו באותן השנים בחיפושי פתרונות לשאלות הגלות ולשאלות הניצול המעמדי תוך חתירה לפתרון אחד. מי יודע דרך הרוח? — מתוך מצוקת הגולה, כיסופים טמירים, ניתוחים ושיקולים, תחושה עזה

של תמורות וחליפות בהיסטוריה, מגע ומשא עם התנועות המהפכניות בפולין, מניעים חומריים ורוחניים — התפשטה והתעצמה גם בעיירתנו התנועה הציונית־סוציאליסטית.

אמנם היו עליות וירידות, הישגים וכשלונות משמשים בערבוביה, והם הסעירו את הרוחות, הפעילו את המחשבה, התסיסו את הכוחות הצעירים והמרידו את השאננים. היה ונלחמו בקטני־אמנה בתוך המחנה מימין ומשמאל, הציבו סכרים נגד הנחשולים הזדוניים של האנטי־ציונות. עם זה הטילו עצמם לתוך פעולת־האירגון של הנוער, וביחוד של החלוצים, שהיו גם הראשונים לעליה ארצה.

הבית שמתוכו יצאה תנועת ההשכלה והציונות

ר׳ יעקב למר, המכונה בפי כל יאַנטשע פאכטשער, שקד ועמל כל ימיו לפרנס את בני ביתו, היה גר קודם בכפר פליס ע״י טרנוגרוד בחצרו של בעל אחוזה פולני, בתור חוכר החלב, בוקר בוקר היה נוסע העירה עם החלב ותוצרתו בכדי למוכרם. ובימי מלחמת העולם הראשונה העתיק את מושבו לטרנוגרוד העיר.

ר׳ יעקב היה יהודי חרד, תמיד אהב להאריך בתפילה ובאמירת תהילים. חוץ מזה הוא היה רגיל לפזם לעצמו כל מיני ניגונים ולחנים מסורתיים, וכשהגיע שבת או יו״ט, לא היו קץ לזמירותיו. רק בדבר אחד היה שונה מאד מכל שאר יהודי המקום, בזה שלא התערב ולא הפריע לבניו בהלך מחשבותיהם ודרכי חייהם, שגם הם היו שונים במקצת מהמושגים המקובלים בימים ההם.

ביחוד יש לציין לשבח במובן זה, את אשתו שיינדל, שהבינה לרוח הנוער והזמן גם יחד, נהנתה לראות את רצון החיים של הנוער בחברה ובתנועה, ביתה היה תמיד פתוח לרווחה, והיה זה מעין בית ועד לחכמים בהדרכתו ובמסירתו של בנם בכורם משה, טפוס של משכיל רוסי־יהודי מובהק המכונה משה יאַנטשעס האפיקורס, שבגלל זה שמרו הקנאים החרדים, להרחיק מהבית הזה, את בחורי בית המדרש, אלה שהיו צמאים לקצת השכלה, בכדי לדעת מה שנעשה מחוץ לד׳ האמות של ההלכה, ושהיו מתגנבים לבית הזה בחשאי ובאפלת הלילה שעין לא תשורם, לקבל שם ספר, או לשוחח על ענינים שונים. אוי לו היה לזה, שעין הקנאים מצאוהו

ר' יעקב לֶמר ואשתו שיינדל

שמה, שכתוצאה מזה הטילו על הבית הזה, חרם ונדוי, ואסור היה לבחור מבית המדרש לגשת לשם.

אבל לא ארכו הימים וזכה הבית הזה להיות לכל אנשי העיר והסביבה לסמל: שמשם יצאה ההשכלה, הציונות והדבור העברי והיה זה שכרם של ר' יעקב ושיינדל עבור הבזיונות והנדוי שעברו עליהם בעבר.

אחרי עבור שנים אחדות, זכה עוד ר' יעקב לזכיה יותר גדולה. היה זה בזמן שבנו, משה, השתקע בברלין והודיע לאביו, שהוא מנדב את כל הש"ס הוילנאי המהודר שלו לבית־המדרש שבעיר טרנוגרוד.

לכבוד המאורע הגדול הזה ערך ר' יעקב בביתו סעודת־מצוה גדולה, באו לשם גם מאלה שהיו נזהרים קודם לא לגשת לבית הזה ואז הוא זכה לשמוע במו אזניו מפי הרב הישיש ר' ליבלה טייכר, שהש"ס הזה הוא הוא תורת משה ממש, בכוונה לתרתי משמע, גם של משה רבינו וגם של בנו משה. לאושרו של ר' יעקב, לא היה אז גבול.

הודות לבניהם שהיו להם עסקים גדולים בברלין, היגרו לשם גם ר' יעקב ושיינדל, הם חיו שמה מספר שנות מנוחה ונחת, אבל לא ארכו להם שם הימים. בעקבות המהפכה הנאצית בגרמניה חזרו משום זה לפולניה, בין שאר פליטי יהודי גרמניה, לעיר מגוריהם וכאשר פרצה מלחמת עולם השניה הם ברחו ללבוב ושם היו קרבנות ההשמדה בין כל שאר יהודי לבוב.

יהי זכרם ברוך.

הבנות בתנועה הציונית

מימין: מלכה זילברצוג, דבורה אדלר (ארה"ב), איטה טייכר, בתו של הרב ר' משהלה, חנה־מלה פידיש.

קבוצת צעירים פעילי הציונים הכלליים

ביניהם נמצאים — בשורה הראשונה, מימין: ברקל וינטרויב, ריבצ'ה ניסנבוים, ישראל אדלר, זלדה קנדל (עכשיו בישראל), עזריאל בס, מלכה קליקשטיין, יוסף ויס, חנהלה אפטיקר, דוד גרוסמן, דבורה אדלר (אמריקה), רבקה צוקרמן.

הם נהלו עבודה יפה, בה כתבו פרק נהדר בתולדות העירה אשר נמחתה והיתה כלא היתה.

ר׳ גדליה

ר׳ גדליה מינדלס — כך קראו לו, לאיש המידות הנעלות, למדן מופלג ועניו, היה חי חיי דוחק ופרנסתו בתור „שפידיטר", מוביל ומביא את סחורותיהם של חנווני עירנו מלובלין הרחוקה, בסוסים ועגלה שהיתה מכוסה בברזנט, מחסה מפני הגשם ושלג, בעזרת עגלון שהחזיק תמיד, בכדי לשרת את הסוסים.

ר׳ גדליה עצמו, היה יושב כל זמן הנסיעה בתוך העגלה ועיין בספרים שהוליך אתו כל הימים, העמיק בים התלמוד והפוסקים. העגלה שמשה תמיד לר׳ גדליה מעין בית מדרש נודד, כי תמיד היה בדרכים חוץ משבת ויו״ט. ביום ראשון בשבוע יצא ובערב שבת חזר הביתה.

היה מכובד מאד אצל כל אנשי העיר, ובעוברו ברחוב ברכוהו כולם בשלום, והתיחסו אליו ביראת הכבוד הראוי לו.

פעם הוא נגרף וגם השתתף במחלוקת חסידי שיניבה, נגד הרב במקום ובעידנא דריתחא, הוא ציטט על הרב פיסקא מתוך התלמוד „מדחצוף כולי האי, שמע מינה..." ולא גמר, אבל כולם ידעו את סוף הפיסקא —— „ממזר הוא".

לאחר זמן מה התחרט על מעשהו זה ועל העלבון שגרם לרב העיר, המרא דאתרא, והוא לא נח ולא שקט, עד שאנשי העיר ראו ביום חול אחד את ר׳ גדליה צועד בחוץ בלי נעליים, רק בפוזמקאות, לאורך כל ככר השוק עד לבית הרב, בכדי לפייסו ולבקש ממנו סליחה ומחילה על העלבון שגרם לו בפליטת הפה שלו.

בהסתלקותו מן העולם נהגו בו בטהרתו כנהוג רק אצל איש צדיק, כי ראוי היה לשם הזה, ובלווייתו השתתפו כל בני העיר.

טבלה הרבסטמן

טבל נחום קראו לו הוריו ובני משפחתו, בני העיר קראו לו טבלה. בצעירותו למד בבית המדרש וידע פרק בתלמוד ובמפרשים, רב־נסיון בחיי יום יום ובו בזמן חריף בשכלו, והתעסק במכירת מכונות חקלאיות לאיכרים.

בתור חסיד בלזאי מובהק, התנגד לכל שאיפה או תנועה חפשית בלי שום פשרות, ומטעם זה גם התנגד לתנועה הציונית וההשכלתית, לבית הספר העברי ולכל שאר מוסדות התרבות שהקימונו בעיר והיה יריב מסוכן לנוער הציוני. סמל האדיקות והקנאות.

עם כל זה ידענו לכבדו מחמת יושרו ותום לבו באמונתו הטהורה. ואנו ראינו בו יריב של כבוד.

טבלה היה גם יהודי גאה ואמיץ לב, וביום המר והגורלי הביא את זה לביטוי ולהגשמה כאחד, והיה זה יומו האחרון.

באותו יום אספו הגרמנים חלק מיהודי העיר בתור קומוניסטים יהודים, והובילו אותם אל מחוץ לעיר לטבח, אחרי בית הקברות הנוצרי, ושם צוו עליהם לכרות את קברותיהם במו ידיהם, ביניהם היו גם טבלה.

ברגע אחד הוא קם והוכיח למרצחים על אכזריותם וניבא להם סוף מר, ואז הוא פנה גם אל אחיו בצרה וקרא להם להגיד ווידוי, ולקדש את שם שמים באומץ לב, לעיני המרצחים.

פתאום נשמעה יריה וכדור מרצח נאצי פלח את לבו הטהור, טבלה כרע ונפל לבור שכרהו, אחרי כן נשמע טרטור מכונת יריה, שזרעה מות בין כל שאר אחינו הקדושים הנמצאים שמה.

טבלה, כשם שידעת לעמוד כל ימי חייך באומץ לב למען אמונתך הטהורה, עלית עוד על זה פי כמה וכמה בעת שעמדת על סף קברך ויהא זכרך ברוך.

לזכר נשמות בית אבי ז"ל

בעריש רינגער, והיו שקראו לו בעריש בעקער, התפרנס כל ימיו בכבוד מהמאפיה שלו, המשיך בחייו עד ההשמדה.

היה איש מידות, נדבנותו יצאה תמיד מרחבת הלב וידו היתה תמיד פתוחה לכל נצרך, מי לגמילות-חסד ומי לתמיכה רבת משקל, וכזה היה גם ידוע בעיר.

ביתו היה תמיד פתוח לקבלת אורחים, בכוס תה, בסיגריה טובה או מי שרצה לשמוע חדשות מהעתונים.

עניים עוברי אורח סעדו תמיד על שולחנו, ביחוד בימי השבת,

וכמעט שלא קרה אף שבת אחת, שלא יוליך אתו מבית התפילה אורח לשבת.

אמי רבקהלה זכתה למיתה טבעית, והיא נפטרה בזמן המלחמה, לפני ההשמדה, גם היא עסקה בחשאי בגמילות חסדים לאלה שפנו אליה, ולא פעם משכנה את תכשיטיה בהסתר, בכדי ללוות כספים, ולעזור למי שהוא בגמילות חסד.

אחותי הבכירה, גולדלה, שהתחתנה לפני פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה, מצאה את מותה הטראגי ברחוב הלוחובי מחוץ לגיטו, מכדור מרצח נאצי, בעת שהלכה אל הבלוניה (פרבר העיר) בכדי לקנות מעט צרכי אוכל למחיתם, וגם נקברה לא רחוק ממקום נפילתה, והשאירה בבית אבי תינוק קטן.

אטלה,אחותי השניה, שהפליאה ביופיה ובהליכותיה את כל רואיה, נשארה ביחד עם אבי עד תקופת ההשמדה.

שיינדלה, אחותי הצעירה שהצליחה עוד לברוח מהגרמנים, והיתה כל זמן המלחמה ברוסיה הסוביטית, חלתה ביערות סיביריה במחלת לב והחלימה, ובגמר המלחמה כשחזרה לפולניה, וכשנודע לה כל מה שקרה למשפחתנו, חלתה שוב פעם, נפלה למשכב בעיר שצ'צ'ין ושם נפחה את נשמתה בבדידות נוראה.

אחי וולף ואשתו מרים עם חמשת ילדיהם נספו כולם בלבוב ע"י המרצחים הנאציים.

מלמד, מנגן ומשורר

אברהם משה מלמד. תלמיד חכם, בדיבורו היה איטי ושקט, ומשונה משאר כל היהודים בתכונותיו ובמנהגיו, ואותם גם הגשים בחיים, מבלי להתחשב בלעג והליגלוג של מכריו, שלא הבינו לרוחו. לבניו לא קרא בשמות כפי שהיה נהוג ומקובל אצל יהודים, לקרוא בשמות קרובים או ידידים נפטרים, אלא קרא להם בשמות תנ"כיים, כגון: דבורה, אפרים ומנשה, כנראה לפי שמות סדרת השבוע, או שפעם אחת החליט לקדש את השבת גם בדיבור לשון הקודש, במקום יידיש שהוא ראה בה שפת חולין. החליט וקיים, ולא פעם זה היה עורר צחוק כי ראו בהתנהגותו בטלנות גרידא, למרות זה לא נפל ברוחו ולא חדל מהליכותיו עד סוף ימיו.

היתה לו נטיה וחיבה לדברי אמנות, ובמו ידיו בנה לעצמו כנור

ועליו הוא גם ניגן, גם שירים חיבר בלשון הקודש וביידיש ולכל שיר מנגינה משלו.

פעם המציא ובנה מכונת ספירת העומר, נדבה לבית המדרש ושם השתמשו בה ערב ערב בתקופת ספירת העומר, שבין פסח לשבועות, וככה הוא בנה עוד דברים שונים רק בסכין ובאיזמל.

כמו כן הוא ידע את מלאכת הציור והחתוך. בכלל היו ידיו מלאות עבודה בכל מיני אמנות עדינה, מבלי ללמוד אצל מי שהוא.

נוסף לכל הנ"ל היה מחונן בהומור עשיר ודק, שידע לנצלו במקום ובזמן.

בטוחני שבאיש הזה הלך לטמיון כשרון עצום.

פרנסתו היתה מהמלומדות, גם לאשתו היתה איזו מרכולת ביום השוק, והיה חי חיי צמצום, ולא זכה גם להגיע לימי זקנה ושיבה.

הציץ ונפגע

קראו לו: ישראל קוקי, כי שם משפחתו לא היה ידוע. כבר בנעוריו היה למדן גדול, והשיאוהו בגיל רך, ואז התחיל להתעסק בתורת הקבלה, הציץ ונפגע, דעתו נטרפה עליו ועשה מעשים אשר לא יעשו, למשל, קנה ואכל חזיר בפומבי, עישן בגלוי בשבת, ועוד דברים כאלה.

לאשתו הצעירה נתנו הרבנים גט־פטורין, בכדי שתהיה חפשית ומשוחררת.

כמה שנים הסתובב ככה ישראל קוקי, עד שדעתו נתישבה עליו שוב קמעה קמעה, ונעשה מיושב ושקט, אבל נשאר כבר כלי ריק ובער מדעת ואת משנתו שכח לגמרי.

בעיר היתה בחורה עניה בשם טובלה, שלא מזמן השיאוה לאיש עני וגיבן והחופה היתה בבית העלמין, בתור סגולה לעצירת מחלת החולירע, שעשתה אז שמות בעיר, האשה הזאת נתאלמנה זמן קצר אחרי חתונתה, כעבור זמן והשיאוה שוב פעם לישראל קוקי.

את פרנסתו הוא בחר לעצמו במקצוע השדכנות, אמנם שדוך הוא לא הוציא לפועל אף פעם, אבל דמי שדכנות קיבל מכל שדוך ושדוך, מין דמי לא יחרץ בכדי לא לקלקל את השדוך באיזו פליטת פה קלה, כי בשדוך אצל היהודים היה שגור הפתגם הידוע „גם חתול יכול לקלקל".

בעת מלחמת העולם הראשונה, נתמעטו במשפחות היהודיים שדוכים וחתונות, עד שיעבור הזעם, וישראל קוקי היה נאלץ משום זה לחפש לעצמו פרנסה חדשה. חיפש ומצא. כל אזרח בעיר שנקנס לשבת כמה ימים במעצר

עבור איזו עבירה אדמיניסטראטיבית, היה ישראל קוקי יושב במקומו וקבל עבור זה שכר מועט.

קרה לפעמים שלישראל קוקי לא היה עבור מי לשבת והיה משום זה מקופח מפרנסתו, אז היה פונה למשטרה וטען על קיפוחו. במשטרה הבינו אותו, והוחלט שיש צורך לצאת לרחוב היהודים, בכדי למצוא אצל מי שהוא עבירה , לרשום פרוטוקול ואז יבוא שוב ישראל קוקי על שכרו ופרנסתו.

מן כל הפרנסות הנ"ל הוא הוציא בדוחק, לחם צר ומים לחץ.

זכרונות מימים עברו

כל פעם שאני יושב ומקשיב לקול צלילי הרדיו, ושומע את נגינת החזנות, עולים בי רעיונות וזכרונות מימים עברו. ואני רואה את עצמי מלובש בקפוטה ארוכה, נעול מגפיים, חבוש כובע שחור ומעוטר בפיאות עבות, בקיצור, יהודי שלם שחסר לו רק הזקן, כי בילדותי ובגילי הרך, ידעתי כבר הכל מה שאסור ליהודי, בדיוק כמו ליהודי בגיל חמשים, ידעתי שאסור לרדת מהמיטה בלי נטילת ידים, אסור לאכול בלי ברכה, אסור לשמוח בגלל חורבן הבית ובכלל אסור, אסור ואסור.

מילא, במשך החורף היינו סגורים ומסוגרים, מחמת הגשם, השלג, הבוץ והקור, וכשהגיעה עונת האביב, היה זה בדיוק בין פסח לשבועות, ימי הספירה, ואיזה ילד יהודי לא ידע שבימים אלה כמעט הכל אסור, למשל, ההלבשה וההנעלה של דברים חדשים, הרחיצה בנהר ובעיקר השמחה. אז לימדו אותנו על עשרה הרוגי מלכות, על תלמידי ר' עקיבא, בנגפו כולם במגפה, וכו' וכו'.

הנה סוף סוף הגיע חג השבועות, עם נגון "האקדמות" שלו, שהיה כ"כ חביב ומקובל עלינו עם העלים הירוקים שהכנסנו לכל בית, והמאכלים השונים, מאכלים ספציפיים של חג השבועות, בטעמם המיוחד, וכמו במיטה קסם הרגשנו פתאום, שכל המעמסה של החורף ירדה מאתנו ונעשינו בני חורין לצאת אל שהדות הירוקים לשמוח וליהנות.

כמעט שלא הספקנו לשום דבר, והנה באו עלינו ימי שלושת השבועות ושוב הכל אסור ואסור. שוב לומדים על חורבן הבית.

"בגלל קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים, ועל אשקא דריספק חרבה ביתר" ולך ושמח אז? וכאשר זכינו כבר לשבת נחמו, ואנו קווינו שעכשיו אפשר יהיה כבר להנות קצת מהחיים, ומולנו עולם החופש והחיים, לפי מושגינו של אז, מיד קפץ עלינו חודש אלול, וסטר לנו סטירה עצומה, וכאילו קרא לנו: הי, חבריא, לאן אתם אצים רצים? שכחתם שימי־דין

מתקרבין ובאין? שחכתם שבחודש אלול, „ציטערן די פיש אין וואַסער"? ואנו נעמדנו מוכים ונדהמים, עוד לא לקחנו שום דבר מכל הטוב הזה, עוד לא נהנינו מכל היופי הזה שקוראים לו קיץ, והגנים כמו שקורצים אלינו עין: בואו, חבריא, הנה טפסו מעל הגדר וראו פירות נחמדים לעין וטעימים לחיק, וצל העצים מחיה נפשות בימי החום דשלהי דקיטא, ובקרבנו פנימה התנגשות יצרים, יצר החיים הקורא לנו לשדות, למים ולשאר מרחבי הטבע, ויצר הוויתורים וההסתפקות, שבכנפיו נמצא עכשיו חודש אלול ומלוויו ראש השנה ויום הכיפורים הקרויים עשרת ימי תשובה, ולהם עוד כבד־משקל, ולא לחנם ימים נוראים הם נקראים, והם גם מכריעים את הכף, להחזיר אותנו לחדר ולבית המדרש, ולשכוח שקיימים גם חיים אחרים בעולם.

לבסוף, כשגם הימים האלה עברו ונגמרו, אנו עמדנו כבר, בהתחלת עונת הגשמים, ואז התחיל הגלגל לחזור שוב על מהלכו מחדש.

גודל וועטשער

גודל נמנה בנעוריו בין חובשי בית־המדרש, היה בקי בתלמוד והמפרשים, אבל בהתנהגותו היה נבדל קצת מכל שאר היהודים בהשכלתו ובלבושו.

מבין כל ילדי העיר, הוא היה כמעט היחידי שביקר בבית הספר הרוסי, בימים ההם, כשלא ניתן לילד היהודי ללמוד שמה, ולמרות שהדבר הזה לא נראה בעין יפה בעיני שאר כל היהודים.

הוא ידע את השפה הרוסית על בוריה, כמו כן ידע את השפה: הפולנית, יידיש ולשון הקודש.... היה בקי בכל מיני ענינים ממלכתיים ובגלל זה פנו אליו בעצה ואינפורמציה בעיקר בעניני מסים. וקרה שעליו היה עוד לכתוב את הבקשה או הערעור לרשות המתאימה.

בהתחלה היתה פרנסתו בתור מורה פרטי ללשונות הנ"ל, אחר כך התעסק בכל מיני תעשיות ביתיות ובעיקר בתעשית סבון.

גודל היה איש משכיל שומר מצוות ומסורת, מלובש כולו בלבוש הדייטשמריש וזקנו היה תמיד מתוקן במספריים (לא מגולח) לפי נוסח פרנצוזסקי(צרפתי בלעז) ובזה הוא היה היחידי בעיר, אם כל זה התיחסו אליו היהודים בעיר בכל הכבוד, מפאת ידיעתו בשפת הגויים בכתב ובעל פה, אותו היחס היה לו גם מצד הלא יהודים.

כשנוסדה בעירנו התנועה הציונית, הוא עמד בראשה, והשתתף בכל הועדות באופן פעיל.

אשתו לאה היתה אשה פקחית מאוד והיא היתה יד־ימינו הן במסחר

והן בחברה, היא שמחה אל כל הישגו כאבה על כל כשלון שנחלנו בפעולה הציונות הן במקום והן מחוץ למקום.

ביתם היה תמיד פתוח לכל פעולה ציבורית ובעיקר פעולות ציוניות, גודל היה גם מוכן לעזור בעצה ובמעשה לכל פעולה צבורית, גם כשזה לא היה לפי טעמו ממובן ההשקפה המפלגתית שלו, אם רק מי שהוא פנה אליו בנידון זה, כי הוא הבין תמיד לרוח הנוער ולשאיפותיו.

בזמן ההשמדה הם היו בין הקרבנות האחרונים, בהשמדת יהודי העיר, הם התחבאו זמן מה ביער וסבלם הגיע שם עד לידי כך שהם עזבו את היער ומסרו את עצמם לידי המרצחים הנאציים ימ"ש.

ר' שמואלקה שטוקמן

כראש החברה קדישא בעירנו היה ר' שמואלקה שטוקמן עושה את עבודתו ללא רתיעה מפני קשיים ומכשולים. מפני סכנות ומקטרגים. בזמן מגיפת החולירע, במלחמת העולם הראשונה, השתתף בפועל והמריץ אחרים לקיים מצוות קבורת המת כדת וכדין, למרות הסכנה הגדולה של הידבקות המחלה.

בעל מרץ היה ר' שמואלקה ובכל רצון לבצע את אשר נטל עליו. גם בהתחלת מלחמת העולם השניה, ביום שהגרמנים כבשו את העיר וירו בבחור צעיר ואף אחד לא העז לטפל בקבורתו כי הנאצים לא הרשו לקבור את החלל. לא נרתע ר' שמואלקה מלפנות לראש המשטרה הגרמנית.

הוא השכיל להגיש את בקשתו באופן שהכניע את גאוותם של הנאצים ואחרי שקלא וטריא ניתן הרשיון לנהוג גם במקרה זה כמקובל אצל היהודים.

בנעוריו עסק ר' שמואלקה במסחר התבואות. בימי העמידה פיתח בבית שלו מאפיה, ממנה התפרנס בכבוד.

בבוא השואה הנאצית נרצח בין שאר יהודי טרניגרוד.

ר' זאלקה מלמד — הרופא

הוא היה בעל מעמד חשוב בעיירתנו ואעפ"כ היה חי כל השנים במחסור ובצמצום והיה אנוס להחליף מזמן לזמן את פרנסתו, הכל ניתן לו בקושי, משען נהפך למלמד, וגם כאן עמדו לו מכשולים רבים בדרכו ופנה למלאכות אחרות, אופה מצות וכדומה.

וכשהיה צורך להביא רופא לחולה, לא הלכו ישר לרופא, אלא היו מזמינים אותו אצל ר' זאלקה והוא, כולו חסד, בא בלווייתו.

במשך הזמן למד ר' זאלקה מהרופא את מלאכת הרפואה ואח"כ אף

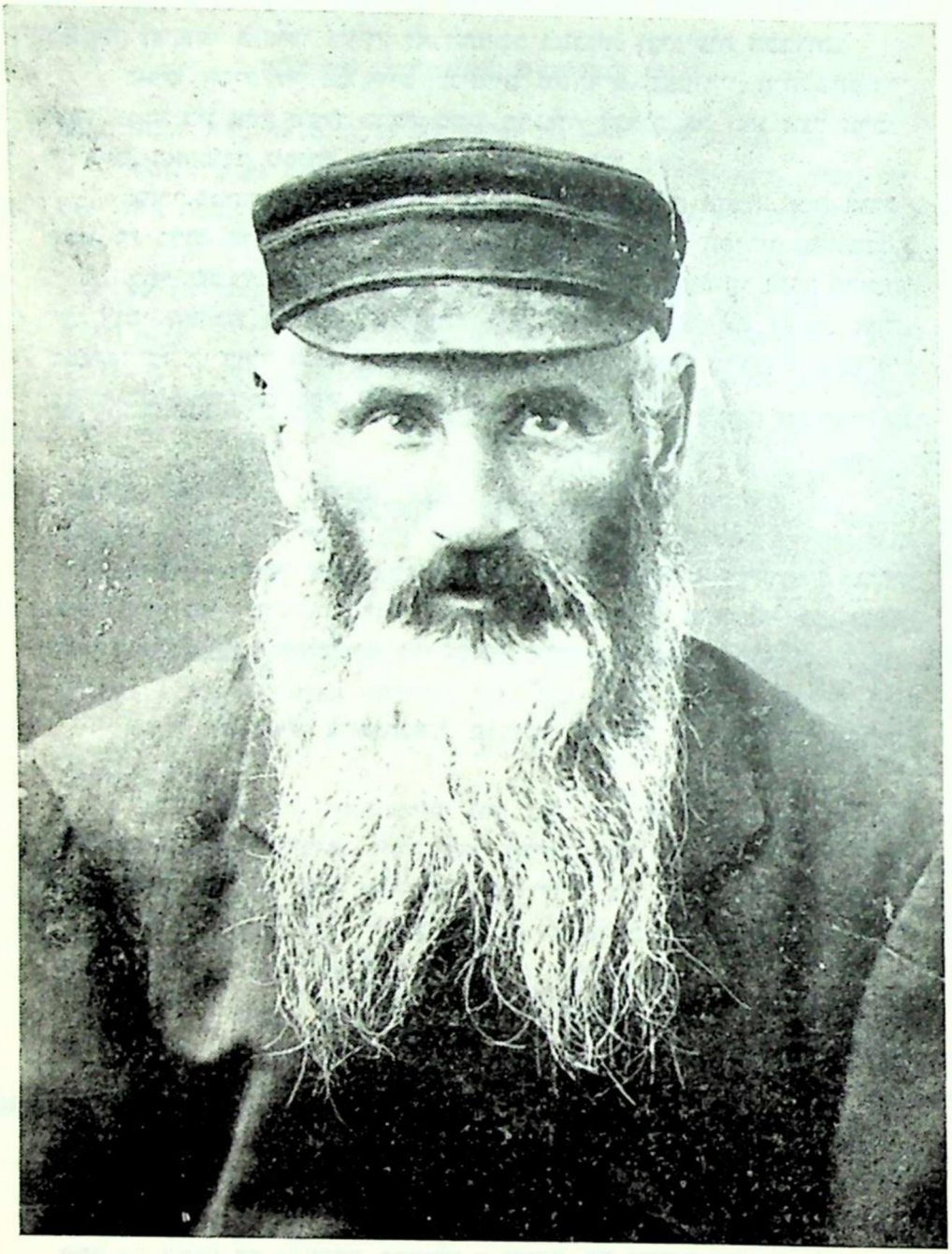

ר שמואלקה שטוקמן

מילא את מקומו, בקר חולים ורשם תרופות, אשר לפיהם הכינו אותן בבית המרקחת. הרפואה נעשתה לעיקר עבודתו ממנה התפרנס ואשר על ידה זכה למה שזכה. בזמן מגפת החולירע במלחמת העולם הראשונה הוא שימש כמומחה הרפואי היחידי בעיר, לא התחשב בסכנות וביגיעות הכבדות.

כאיש חסיד חי גם חיים פנימיים מיוחדים. בנעוריו היה מחסידי סנדז ונמנה בין אלה שעלו ברגל, ממש ברגליו, לבלות את החג אצל הרבי ר' חיים, האדמו"ר מסנדז, המכונה גם בשם „דברי חיים".

אחרי פטירתו של האדמו"ר מסנדז למד ר' זאלקה אהבה, אמת וצדק מבנו ר' ברוך הלברשטם, האדמו"ר מגורליץ והיה בין חסידיו הנלהבים.

מוחו של ר' זאלקה היה ער וזריז, מלא חיים ותנועה עד זקנה ושיבה ועד יומו האחרון לא פגה אדיקותו, ולא הפסיק לבקר את הרבי. אחר פטירתו של ר' ברוך הסתופף בצלו של בנו, ונעשה לאחד מחסידי הרבי ר' צבי־הירש מרודניק, ובפיו שבחים לתורתו ולגדולתו.

שניאור ה„ליטבק"

היה זה כאשר שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. ביום בהיר אחד בא לטרנוגרוד יהודי בשם שניאור, בגיל שבין 40—50, נכנס לבית־המדרש, ובבית־המדרש גם נשאר מספר שנים לגור, לאכול, לישון וללמוד.

מוזר היה האיש בהתנהגותו, בלבושו ובאופיו, וחי מתמיכה שקיבל, ממתן בסתר.

בחיצוניותו היה דוחה, נראה גוץ, שמן, שערות זקנו, ראש: ופאותיו גדלו פרא. היה קצר־רואי, והיה מאד מרושל, אבל היה האיש הזה למדן גדול, בקי בתנ"ך, תלמוד ופוסקים, יומם ולילה היה עוסק בלימוד התורה.

שפת היידיש שלו היתה במבטא ליטאי מובהק, משום זה קראו לו „שניאור הליטבק".

היה לו באיזה מקום אשה ובת, והוא עזב אותן ופעם אחת באה אליו ילדתו היחידה בשם רבקהלה והוא מאד שמח אתה והיא גם נשארה אתו איזה זמן לגור בביהמ"ד.

פעם אחת החליט לעשות איזה מעשה, ראה שילדים מסתובבים ברחוב ללא לימוד התורה, אז הוא פנה אליהם, בכל מיני שידולים, והשפיע עליהם להיכנס לביהמ"ד והוא לימד אתם תורה וגמרא במשך כמה חדשים, אחר כך משום מה נתפרדה החבילה ונתפזרה, רק אחדים נשארו בלימודיהם והם נמנו אחר כך בין הבחורים חובשי ביהמ"ד.

שניאור זה, בדיוק כמו שהוא הופיע פתאום בטרנוגרוד, כך הוא גם נעלם פתאום משם, מבלי להשאיר אחריו שום עקבות.

חנה החירשת והאילמת למחצה

„די טויבע חנה" — כך קראו לה כולם. גופה היה חסון כענק, ידיה כידי מתאגרף. עבדה כל ימיה קשה מאוד וחיתה בעוני ובחוסר.

בעלה היה אפרימקה המתופף ושכרו שקיבל בכל חתונה היה זעום מאוד. לשובע אכל רק מחתונה לחתונה.

חנה היתה המפרנסת בבית. מלאכתה העיקרית היתה הלישה. היא היתה לשה את העיסות אצל האופים בעיר. ביום ובלילה, בחום ובקור היתה רצה מאופה לאופה, מקצה העיר עד קצהו, נוסף לזה היתה סוחבת אתה ממקום למקום מיני דברים שמהם היא תפרה שקים — עבודה צדדית שהיתה עושה בין לישה ללישה.

כל השבוע לא טעמה טעם שינה במיטה. בהפסקות בלילות, השתטחה על הרצפה ונפלה בתרדמה קשה. רק בשבת זכתה לשכב במיטה, אבל מרוב עייפות וחרשותה, קרה אצלה, שבאמצע השינה החניקה את התינוק שלה בכובד גופה.

ככה המשיכה באורח חייה עד לימי זקנתה, החיים לא הסבירו לה פנים, עד שביום אחד לפתע נפלה על משמרתה באמצע הרחוב.

מ. רינגער

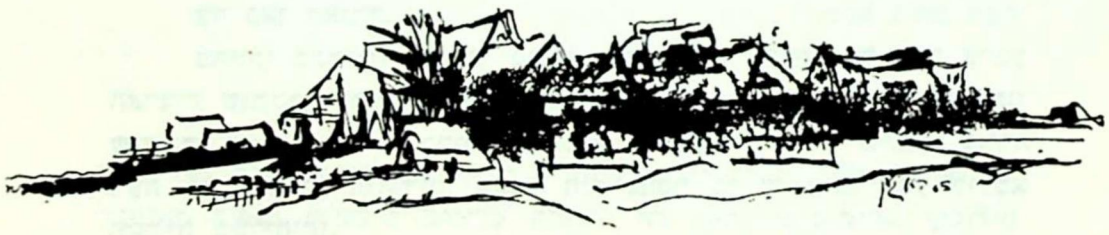

משה למר (לונדון)

זוטות על אנשים גדולים בעירנו

רבי קופל לוקובר

אחד מן היהודים הגדולים שהצטיינה בהם עיירנו טרנוגרוד היה ר׳ קופל לוקובר, שכל ימיו חי בכפר לוקוב והובא למקום מנוחתו בטרנוגרוד.

האגדה מספרת לנו:

פעם אסף הכומר את כל אכרי הסביבה וציווה עליהם לא לקנות את החמץ מן היהודי קופל. מה עשה ר׳ קופל? בערב פסח בצהרים, פתח את כל דלתות חנותו והכריז: „כל החמץ שנמצא ברשותי להוי הפקר כעפרא דארעא". אז התקבצו אכרי הכפר ובאו לקחת מן ההפקר. באותו רגע ירד גשם שוטף והמים הציפו את כל השטח ושמונה ימים לא יכלו לגשת אל חנותו של ר׳ קופל.

ועוד מספרת האגדה:

בכל יום שלישי, יום השוק בטרנוגרוד, היה ר׳ קופל בא העירה. פעם קרה וכפריה אחת מלוקוב, בהתמקחה על המחיר עם חנווני יהודי, נפלה ארצה ומתה. האכרים התקבצו לעשות נקמה ביהודים. השמועה הגיעה לר׳ קופל והוא מיהר לחנות היהודי, כרע על הרצפה, התכופף על הגויה וקרא בקול מצווה: „קום, קאשיא!" ופתאום קרה הנס. האשה קמה על רגליה והסתכלה בעינים תמהות על כל הצדדים. בין ההמון עברה נהימת התפעלות והתפזר בשקט.

עד כאן האגדה.

בהיותי בברלין, נתקלתי בספר גרמני ושם קראתי על וועד ארבע הארצות שנתקבץ בלובלין לבחור במשלחת לנסוע לר׳ קופל ולבקש ממנו שישתדל אצל האפיפיור ברומא להשפיע על ממשלת פוילן שתבטל גזירה רעה על תושביה היהודים. בספר הזה נמסר כי ר׳ קופל נסע לרומא והצליח בשליחותו.

החוזה מלובלין היה נכדו של ר׳ קופל.

בטרנוגרוד נולד הצדיק ר׳ חיימל סאנדזר. אמו נפטרה והובאה למנוחתה בעירנו.

רבי יעקב תאומים

על ר׳ יעקב תאומים, שהיה רב בעירנו מספרים, כי על אחת האספות של חברי הקהילה שדנו בענין בנית חנויות ובית הכנסת, הציעו לבנות תחילה את בית הכנסת. אז קם הרב ממקומו והתנגד: „עם ישראל צריכים פרנסה ולכן נבנה תחילה חנויות ואחר כך את בית הכנסת".

וכה הווה.

ר׳ גדליה מנדליס והרב ר׳ לייבלה טייכר

נשאר בזכרוני המחזה בבית המדרש כאשר ר׳ גדליה מנדליס החליט לבקש סליחה מאת הרב ר׳ לייבלה טייכר על העלבון שגרם לו בפליטת פיו.

אולם בית המדרש היה מלא אנשים ור׳ גדליה שלף את נעליו ובגרביים ניגש אל הרב, דמעות חנקו את גרונו כשפנה אליו: „רבי, סלח לי על הצער שגרמתי לך". הרב משך אותו בכנף בגדו אל מקומו והשיב: „סלחתי!"

ר׳ יונה־בר המסתפק במועט

מי בטרנוגרוד לא ידע את ר׳ יונה־בער. תלמיד חכם וירא שמים, כתב הרבה הערות על התלמוד וחי כל ימיו בעוני, הסתפק בלחם צר ואפילו מים שתה רק במידה. כשנכנסתי פעם לביתו שמעתי את צעקותיה של אשתו על שהשכן השיג את הגבול בחלקת האדמה שלהם. ר׳ יונה־בר אטם את אזניו ואמר בזה הלשון: „אל תקללי, צריכים למחול ליהודי שחטא ונבקש גם מאלוהים שימחול לו. שום דבר לא יקרה אם תהיה לנו קצת פחות אדמה".

אביו של גציל שואב־המים

אהרן־איציק, מסדר ומתקן גגות, אביו של גצל שואב־המים, היה מעין פילוסוף פרימיטיבי. הוא לא הסתפק בדינים היבשים ותמיד השתדל למצוא בסיפורי החומש הסבר יותר מתאים לשכל האנושי, בו השתמש בזמן שהיה מלמד, מדי שבת לשבת, לקבוצת אנשים מדרש או פרשת השבוע.

זוכר אני שביום כפור אחד הוא נרדם בבית המדרש באמצע

התפילה, וכשהקיצוהו והעירו לו שביום כפור אסור לישון, הוא ענה להם בזו הלשון: „אל תדאגו לי, יודע אני מה שאני עושה, הלא בשמים דנים תחילה על הקארפן קעפ, על הרבנים, החסידים, הגבאים והעשירים, והם צריכים היום לבקש סליחה ומחילה, אבל הקבצנים כמוני, הם האחרונים למשפט, וריבון העולמים גם אינו מבזבז עליהם זמן רב ודינם — קבצנים היו וקבצנים יהיו. משום זה לא אאחר בתפילה שלי".

הרופא ר' זאלקה ליפינער

כולם ידעו אותו בשנים האחרונות בחייו גם בתור רופא וכזה ראיתיו גם אני, עד שנדזמן לי המקרה והכרתיו גם מצד אחר:

לפנות בוקר, בשעה ארבע, קמתי ממשכבי ללכת לבית המדרש. בחוץ היה חושך ליל חורף, הקור חדר אל עצמותי. הייתי היחידי ברחוב, רק הירח מעל ראשי טייל במסילות השמים, ופתאום אזני הקשיבו קול בוכה, והקול בא כמתוך כותלי בית־המדרש.

רטט אחזני, עמדתי דומם ולא הרהבתי עוז להכנס. רק כעבור רגעים אחדים התגברתי על התמהון והפחד ונכנסתי, ומה ראו עיני: על יד השולחן ישב ר' זאלקה ולפניו ספר פתוח, מעיניו נגרו דמעות והרטיבו את דפי הספר.

חכיתי שעה קלה והיא היתה חסרת גבולין־של־זמן, עד שנרגע קצת ואז שאלתיו:

„רבי, מה קרה?"

השתררה שתיקה. מבטו התמים סקר אותי ובקול אבהי השיב:

„אסון גדול קרה, קבלתי בלילה ידיעה שהרבי מגורליץ נפטר מן העולם".

באותו הרגע חשתי את חיי־נפשו הנסתרים של ר' זאלקה הרופא.

ר' חיימל שו"ב האוהב ישראל

זוכר אני יום אחד, כשבועיים לפני חג הפסח, הדרכים היו מלאות בוץ משלג הנמס, ואז ראיתי את ר' חיימל שוחט סוחב את רגליו והולך בכבדות, הוא עשה את דרכו ברגל מכפר פלוס לטרנוגרוד. בפניו לא היה אף צל של תרעומות, הוא הלך שקוע בתוך הרהוריו. על מה חשב אז ר' חיימל, האוהב ישראל? מאין לקחת כסף לאפיית מצות? להוצאות אחרות לרֶגל החג הממשמש ובא? אף אחד לא חשד בו בהרהורים כאלה. כולם ידעו כי

ר׳ חיימל אינו דואג לעצמו. כל דאגתו היא רק איך לספק לעניי עירנו מצות לפסח. פתאום הוא שומע קול קורא: „ר׳ חיימל" ומרכבה רתומה לארבעה סוסים עמדה לפניו. עטוף באדרתו ישב בה ר׳ אברהמ׳לה פאַבריקאַנט.

ר׳ חיימל טיפס ועלה על המרכבה, בירך את ר׳ אברהמ׳לה בברכת „שלום עליכם" והלה השיב לו „עליכם שלום" והסתכל על בגדיו ומגפיו הקרועים ומלוכלכים. אחרי רגעים אחדים הפסיק ר׳ חיימל את שתיקתו ואמר:

„יודע אתה, אברהמ׳לה, אינני מקנא בך, כי אינך נהנה מתענוגי עולם הזה. אתה לא מרגיש את ההנאה כמוני, אחרי הכפור בחוץ ובביתי כל היום ואני הולך אל בית המדרש ויושב על יד התנור לחמם את עצמותי, תענוג כזה אינך יכול לתאר לך".

חיוך קל היה תמיד מרחף על פניו ומעולם לא התרעם ולא התלונן. רק פעם אחת בתשעה באב, כשאנחנו, בחורי בית־המדרש, דברנו על חורבן בית המקדש, הרעיב הציק וספרנו את השעות לסוף היום, והנה נפתחה הדלת ור׳ חיימל נכנס, ניגש אל ארון הספרים ולקח איזה ספר. מהורהר כדרכו, פתח את הספר, עיין בו ודמעות נזלו מעיניו.

בפעם הראשונה ראיתי אז את פניו עצובים. כשעה שלמה ישב ובכה ואחר כך סגר את הספר ושקוע בהרהורים עצובים יצא מבית המדרש.

איצ׳ה פירשט — דת והשכלה

איצ׳ה פירשט היה ידוע כבן תורה וגם השכלה לא היתה מוזרה לו. החומש עם המלבי״ם היה הספר החביב עליו ביותר ומעולם לא ירד מעל שולחנו.

כמו חי הוא עומד לנגד עיני, כאז בפגישתנו הראשונה. לא דפקתי בדלת, כנהוג אצל אירופאים, רק פשוט פתחתי אותה ונכנסתי ישר לחדרו, הושטתי לו את ידי וברכתי אותו ברוסית, והוא, איש גבה קומה עם פנים של אינטלקטואלי השיב לי ברוסית. שיחתנו היתה על ספרות, על טולסטוי ודוסטויבסקי וכשנפרדתי ממנו הוא ניגש אל ארון הספרים שלו והוציא ספר „תולדות הפילוסופיה הדתית בישראל" מאת ד״ר ברנשטיין, הושיט לי את הספר והזהיר אותי שלא לגלות לשום איש כי ממנו לקחתי אותו.

ההשכלה לא הפריעה לו להישאר כל ימיו איש דתי, התפלל

בשיניאבר שטיבל ופעם אחת בשנה נסע לאדמו״ר מסדיגורה. התפרנס מכתיבת בקשות לבית המשפט הרוסי ולפעמים הופיע בעצמו להגן על נאשם יהודי. גם רוסים ופולנים כבדו אותו.

הוא מת לפני המלחמה העולמית הראשונה. אם זכרוני אינו מטעה אותי, קרה זה בערב שבת.

שעה אחת אחרי מותו פגשתי בככר השוק את חתנו של הרב, יענקלה והוא פנה אלי בזה הלשון:

„תמיד פחדתי מפני המוות, אבל עכשיו כבר אינני מפחד, כי מה לי לפחד? אם אמות, הרי אהיה ביחד עם איצ׳לה״.

דמות לגמרי אחרת היתה זו של אחיו, אלי. הוא נתחנך על ברכי התרבות הרוסית. לפני בואו לעירנו נטה לחוג המתבוללים, וגם בחדשים הראשונים בטרנוגרוד התחבר עם האינטלגנציה הרוסית והפולנית. רק כעבור זמן מה התקרב לצעירי עירנו בתנועה הציונית והקדיש את כל יזמו וכוחותיו למען התנועה, התענין בספרות העברית ואידיש ועזר לנו במאבקנו מבפנים ומבחוץ נגד האנטישמים הפולניים.

אלי פירשט היה יהודי מסור לבעיות לאומיות והתגאה ביהדותו.

לפני שעזבתי את טרנוגרוד לנסוע לגרמניה, הלכתי לביתו להיפרד ממנו, וכשבקשתי ממנו שלא ישכח להשיב על מכתבי, עיניו נעצמו לרגע ואחר כך הפנה את מבטו כאילו סקר את השולחן ולפתע ראשו נפל על השולחן ופרץ בבכיה חרישית. אשתו, מרימל ניגשה אליו להרגיע אותו וגם בעיניה נראו דמעות.

הוא כתב אלי בכל שבוע ושבוע ואת מכתבו האחרון אלי לא הספיק לגמור, כי מת משבץ לב, מיתה פתאומית.

זה היה בשנת 1929.

גד׳ל וואצ׳ר

גד׳ל וואצ׳ר היה היהודי היחידי בעירנו שביקר בבית ספר רוסי ורכש לו ידיעות רבות בשתי הלשונות: רוסית ופולנית. עברית הוא למד מאביו, משה שמש, שהיה בעל־דקדוק ושלח את בנו לבית־ספר חילוני. הבעלי־בתים רטנו והתלוננו, אבל הוא לא שם לב. בטח בבנו שלא יכשל באמונתו. כך הווה. גד׳ל לא נטה מדרכי אבותיו ונשאר נאמן לדת היהודי. בימי שחרותו פרנס את עצמו בידיעותיו בשתי השפות, בלמדו את בנות יהודי טרנוגרוד רוסית ופולנית.

הוא היה פעיל בתנועה הציונית וראה בה את הדרך היחידה שעלינו ללכת בה.

מהשמועות שהגיעו אלי אחרי המלחמה נודע לי, כי הוא ומשפחתו היו מן היהודים האחרונים בעירנו שנרצחו ע"י הגרמנים הטמאים.

גצל ריכטר

גצל ריכטר לא ביקר בבית ספר חילוני ולמרות זה ידע רוסית ופולנית יותר מאלה שנתחנכו על השפות האלו וכתב גם עברית רהוטה, במיוחד הצטיין בידיעותיו בהיסטוריה וגיאוגרפיה.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה הוא נבחר כמזכיר לאיזה וועד פולני, שנוסד באותו זמן.

פעם בא אלי מסתבך ומתלבט בחבלי עצמו וסיפר לי על הנאום שנשא לפני יומים אנטישמי פולני אחד, בדרשו ממאזיניו האכרים לטבוע את היהודים. גצל הראה לי את המחאה שכתב לממשלה הפולנית בוורשה. זה היה חיבור על עשרות עמודים. הראיתי אותו למנהל בית־ספר פולני, שהתפעל מסגנונו ואמר כי מחברו ראוי להיות סופר פולני.

בילית אתו יחד הרבה זמן, כמעט שלא עבר יום שלא בקרתי אותו בביתו או בחנותו ונהניתי משיחותיו. גם במחלתו בקרתי אותו וישבתי ע"י מיטתו שעות שלמות.

פעם, כשפתחתי את דלת ביתו וראיתיו שכוב בעינים עצומות, רציתי לצאת, אבל הוא הרגיש בי ובקשני לשבת על ידו. נשימותיו נשמעו עולות ויורדות בכבדות והוא התחיל לדבר על ההרים הכי גבוהים בעולם. אחרי שעתיים נפח את נשמתו.

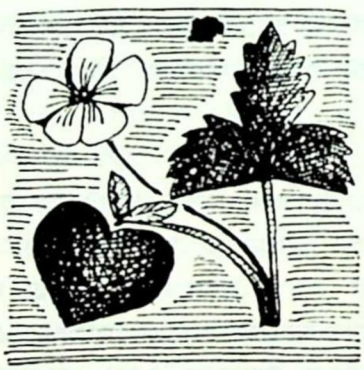

ש. חפר

עיירת־נעורי

טרנוגרוד, עיירת נעורי, לא הייתי אתך בימי השואה, בימי כיבושך ע"י קלגסי היטלר, לא שמעתי אנקת אחי ואחיותי, ידידי ומכרי משחר ילדותי, כאשר החיה שבאדם טרפה אותכם בלי רחמים. מרחוק חיינו את שואת עיירתנו ובמאוחר. הבלהות והזוועות הם למעלה מכוח התפיסה. אולם מאז ועד סוף הימים, כל סיוט גדול ונורא מחברו רודף אחרינו ולא נותן לנו מנוח ולעולם לא נשכח אתכם, את חייכם ומותכם גם יחד.

יום כ"ב חשון, יום החיסול הסופי של חיי היהודים בעיירתנו הוא היום שאנו מתייחדים עם זכרונכם, לזכור ולהזכיר לדורי־דורות את מה שעבר על בני עיירתנו, שחייהם נהפכו להפקר והושמדו ע"י חבר רוצחי עמנו.

לא אשכחך, טרנוגרוד, את בתי המדרש ואת בית הכנסת המפואר, את רחובותיך וסמטאותך, בכל ימות השנה ובימות חג, כשלבשת צורה והחלפת צורה.

מפסח עד שבועות היתה תקופת חציר־אבל ולמרות שהכל־קם לתחיה אחרי החורף הקר לא העזנו לשמוח, לטייל בשדות הירוקים, רק יום אחד בלבד, ל"ג בעומר. ואח"כ משבועות עד י"ז בתמוז ושוב הפסקה עד תשעה באב, יום בו נהפכו השולחנות והספסלים בבית המדרש וישבנו, נערים עם בעלי זקני־שיבה, לקונן על חורבן בית־המקדש ועל גירוש מארצנו.

משבאה שבת נחמו, הכל חזר למסלולו הרגיל. נערכו חתונות, טיילנו בשדות והתרחצנו בנחל העיירה, אשר „דרש" חיי אדם מדי שנה בשנה.

והנה בא חודש אלול וקול השופר התחיל להבקיע מכותלי בית המדרש. שוב העיירה לבשה צורה אחרת, אווירה של ימים נוראים שררה בבית ובחוב, והיו יהודי טרנוגרוד מבקשים מחילה זה מזה ומוחלים זה לזה ופותחים מגעם ומשאם בדף חדש.

בא חג הסוכות, הארוך שבחגי ישראל והמורכב שבהם. בכובד ראש היו אבותינו מקיימים מצווה מפורשת שבתורה: „ושמחת בחגך". בחג זה ראו כתליהם של בתי מדרשות שותי יין, אבל לא ראו כתלים אלה

יהודי שדעתו נטרפה עליו מתוך שתיה. אך היין עשה את שלו — יהודים פתחו פיהם ושרו ורקדו, כל בתי־חסידים והמנגינות שלו.

וכמה מופלא הדבר וכמה עומק בו, שהשמחה היתרה המשובצה בלוח השנה קשורה במה שמקנה לעולם ישראל את המתח הגבוה וכובד ראש שאין למעלה הימנו — בתורה.

החגים היו המחיצות המוחשיות שבין תקופות השנה. בחודש אלול החלו מנשבות רוחות קרירות ורוח של כובד־ראש השתכנה בחדרי־נפש. מיד אחרי חג הסוכות נכנס החורף הארוך בכל תוקפו לעיירה ועם כל יום גבר הכפור והדאגה לפרנסה.

בלילות הארוכים ישבנו בבית המדרש, כי מקום אחר לבלות את שעות הפנאי לא היה כלל בנמצא. ספרנו את השבועות מ„בראשית" עד „ויחי", והיתה הגמרא פתוחה לפנינו ולבנו בל עמנו. כל תקופה עם הבעיות שלה, עד שנתבגרנו והגענו לידי מחשבה ואח"כ לידי מעשים בפעילות ציונית.

עמוק בלבי נשאר זכרון בית הרב, שם נכנסתי החל מגיל שלוש עד שהתבגרתי והגעתי לגיל שבע־עשרה. נכדו של הרב, אלעזר, היה בגילי, נולדנו באותו יום, וביחד הביאו אותנו בפעם הראשונה לחדר, ובאותו זמן יצאנו מחדר אחד ונכנסנו לשני. רגשי אהבה וידידות קשרו אותנו במשך כל הזמן. אהבתי גם את הורי אלעזר, משהלה ומלכהלה, כפי שכולם בעיירה קראו אותם, את תריסר ילדיהם: ביילה־שרה, אלעזר, חנהצ'י, יחזקאל, מוטל, אטהלע, הירשל, רחה, שושה, צביה, שאול־יואל ואיציק.

עם אלעזר למדתי ביחד מגיל שלוש עד שלוש־עשרה באותם החדרים ואח"כ המשכנו ללמוד ביחד בבית המדרש, והיה מוטל עלי לעורר אותו בכל יום, בשעה אַרבע לפנות בוקר, ובכדי לא להקים רעש, מצאנו המצאה משותפת: בשכבו לישון, קשר אלעזר לידיו חבל דק ואת קצהו השני הוציא מבעד הדלת החוצה, והספיקה משיכה אחת ומיד התעורר.

כאשר הייתי בן שבע־עשרה העזתי כבד להופיע בבית המדרש בצאוורון מגוהץ, ואז קרה, בליל שני של חג השבועות, ומשהלה, אבא של אלעזר, ניגש אלי והוריד לי את הצאוורון מבלי שהרגשתי בזה. נעלב, החלטתי לא לבקר יותר בביתם ומאז התחלתי גם להתרחק מלימודי בביח המדרש. קראתי הרבה ספרים חיצוניים ובמשך הזמן הצטרפתי לתנועה הציונית והייתי מהקבוצה הראשונה שהתכוננה ע"י הכשרה נפשית ומעשית לצעד הנועז לדחוק את הקץ ולעזוב את הגלות לפני ביאת המשיח.

אלעזר עבר בינתיים לגור בטומשוב, רחוק מהעיירה שלנו, וכל

קבוצת צעירים

מימין: יונה פיכר, אהרן טייכר (חי בישראל), הערש טייכר, שלמה פינק, יוסף צוקר, אברהם מאלר (בישראל), שלום שוורץ־טייכר, משה שטטפלד (בארה"ב), אפרים קניגסברג (בארה"ב), אליעזר טייכר (בישראל).

אמת וחזון, תום וחלום, להט של תקופת נעורים, אשר הפרוזה שלה שירה, החלום — מעשה, אשר המליצה היא מציאות, והמציאות נעלה מן המליצה. באמונה בטוב, בתקוותם של לוחמים ניסו בכוחות עצמם לפלס להם את הדרך בחיים.

הזמן לא היתה לנו הזדמנות להפגש. אולם יום אחד, לפני עלייתי ארצה, הכל כבר היה אצלי ארוז ומוכן לנסיעה, ופתאום נפתחה הדלת ואלעזר הופיע.

הוא בא להפרד ממני. היה נרגש ואמר: „רציתי עוד הפעם לראות אותך..." האם הרגיש אז שיותר כבר לא נראה עוד אחד את חברו? אלהים יודע. העובדה שהעז לבוא הוכיחה לי את ידידותו הכנה והעמוקה, כי רוב יהודי העיירה ובפרט משפחת הרב התייחסו בשלילה לעלייתי ארצה. הרב הזקן, שהיה גם מוסמך מטעם הממשלה, סירב לחתום לי את תעודת הלידה, באמרו באופן גלוי: „בכל כוחותי אשתדל להפריע לכם לנסוע לארץ ישמעאל..." סוף־סוף הוכרח לחתום לי בתוקף תפקידו, אבל נפרד ממני ברוגז.

נכדו אלעזר, שהיה גם כן יהודי אדוק ונאמן למסורת משפחתו, היה בימים ההם זקוק למידה רבה של אומץ לבוא ולהפרד ממני.

ש. חפר

אלתר זיץ־תשבי

חזנים ובעלי־תפילה

יהודי טרנוגרוד העריכו מאוד את החזן שלהם ר׳ איציק־שעיה בתור בעל תפילה־טוב, הוא אמנם התפלל בלי תווים, אולם התפילה שלו היתה השתפכות הנפש, במיוחד הצטיינו התפילות של הימים הנוראים כגון: „כל נדרי", „שמע קולנו", „ונתנה תוקף" או „העבודה". עזרו לו המשוררים: יצחק שלמהלס, משהלה שוחט, מעכיל דודס, אלי־אלישעס, ויוסעלע־מגידס, ועוד...

החזן ר׳ איציק־שעיה היה מפורסם מאוד בכל הסביבה. בליל יום־כיפור לכל־נדרי באו גם הרבה נוצרים, מהאינטליגנציה לבית־הכנסת, עמדו ב„פוליש" כדי לשמוע את החזן ואת המקהלה. היהודים היו גאים על זה.

ר׳ איציק שעיה היה גם ידוע כאיש נאמן וישר שכל ה„נדוניות" השלישו אצלו.

כאמור, חזנות בשביל יהודי העיר היתה תחביב. כאשר נקלע פעם לטרנוגרוד יהודי ששהה בורשה, רצו לשמוע ממנו על סירוטה: איך הוא נראה? איך הוא שר? כמה משוררים יש לו ועוד ועוד.

והנה קרה ששופט העיר קנה לו „פטפון" עם תקליטים שונים. בדירתו, בית בן שתי קומות של לייב־שמעון, רגיל היה להוציא את הפטיפון למרפסת שלו בקומה השניה, והשמיע שירים שונים, ופעם נתן לבסוף גם תקליטים עם שירי־חזנות, שירי סירוטה.

כל הענין עם הפטיפון עשה רושם כביר בעיירה, כי זו הפעם הראשונה ששמעו „תיבה מזמרת", אולם פי כמה גדלה ההפתעה כאשר שמעו את סירוטה בכבודו ובעצמו עם המקהלה שלו.

האנשים לא זזו ממקומם עד גמר הזמרה בחצות הלילה. למחרת היום היתה זאת לשיחה בפי כל אנשי העיר.

בימים ההם הופיע בעיירתנו זמר נוסף, האברך ר׳ יוסלה, חתנו של הגביר ר׳ נפתלי סובול. הוא היה מחונן בקול נעים וחזק ובקולורטורה, הביא מעירו זקליקוב אוסף של מנגינות מזרמי חסידות שונים, ניגונים חדשים שלא נשמעו עדיין בטרנוגרוד. ניגוניו היו מעוררים נימה בלב והחסידים היו מדושני עונג.

אשתו של ר׳ יוסלה היתה בתו היחידה של ר׳ נפתלי הגביר והוא הבטיח לו, כנהוג בימים ההם, כלכלה מלאה לכל חייו, „אייביקע קעסט".

דאגות פרנסה לא היו לו וישב כל היום ב„שטיבל" של חסידי שיניאווה ויחד עם אברכים ובחורי־חמד היו חוזרים על הניגונים והנעימות הלבביות. בין אלה היו גם אחי אהרלה, חיים מאַלר ועוד.

כעבור זמן קצר ר׳ יוסלה כבר היה נחשב לבעל־תפילה המעולה ביותר והיה גם המנצח על מקהלת ה„משוררים", יודעי נגינה וחובביה שלמדו מפיו את תורת הזמרה.

שמו של ר׳ יוסלה יצא לתהילה בעיר, בעל־תפילה מלהיב ומרעיד את הלב בתפילתו החמה ומקסים בקולו את לבות שומעיו.

והיה קיים הבדל בין בעל־התפילה של החסידים ובין חזן. ר׳ יוסלה היה שייך לאותם בעלי־תפילה שמלבד קולו כפעמון כסף למתיקות היה גם תלמיד־חכם והיה מתפלל מקירות הלב.

אילו באנו למנות את שמות החזנים ובעלי־תפילה שעמדו לפני התיבה במשך שנות קיום הקהילה, לא היינו מספיקים. הקהילה לא ניהלה רשימה מיוחדת של חזנים, כשם שלא ניהלה רשימות של רבנים וחכמים. בזה אמנם עיירתנו איננה היחידה.

כמו בכל ערי פולין היו גם בעיירתנו קיימות נוסחאות שונות של חזנות, אולם ברובה עמדה על חופש ה„ריתול" הרצ׳יטטיבי ללא כל הכנה קודמת.

חזנות זו המיוחדת במינה שהתבלטה בסימנים ברורים ובקווים אפייניים, באה לעורר התפעלות והתעלות לעולם האצילות ולמלא תפקיד מוסרי־דתי. כוח דמיוני של החזן־האמן מילא בה תפקיד נעלה, בפתחו לפי טעמו והרגשתו הוא נוסחאות שונות ונעימות שהמציא בכוח ההשראה.

אחר־כך באה החסידות שדנה לגניזה את החזנות עם כל שפעת נוסחאותיה וגווניה, במצאה שהחזן מדגיש יותר מדי את נעימות קולו על פני תוכן המלים. מאידך הולידה החסידות חזנות חסידית חדשה עם חזנים עממיים. אלה הם בעלי־תפילה וגם לנגינתם הקהל הקשיב ברצון ובשמחה.

בימי מלחמת העולם הראשונה

היה זה בשנת 1914.

כבר בימים הראשונים אחרי פרוץ המלחמה, למרות הנצחונות של הצבא האוסטרי, הוחל בהכנות למקרה של התקפת האויב. יהודי טרנוגרוד התהלכו אחוזי־פחד ואימה.

אמנם הקיסר פרנץ־יוזף היה ידוע באהדתו ליהודים, אולם נפוצו שמועות כי בין צבאותיו נמצאים ה„סוקאלים", צבא מתנדבים פולניים והם צוררי יהודים.

נוסף לזה שרר הפחד מפני הרוסים, במיוחד מפני הקוזאקים והצ'רקסים הידועים בשנאתם ליהודים ומראה פניהם ולבושם די היה להטיל פחד.

הימים הקשים לא בוששו לבוא.

והנה ביום אחד, בוקר יום ששי, נראו כמה פרשים בודדים עוברים בדהרה על פני העיר. מראיהם משונה ולבושם מוזר, עם כובעי נחושת על ראשיהם.

טרם הספיקו האנשים להתבונן בהם נעלמו.

חיש מהר נפוצה השמועה בין האוכלוסיה: הנה הם ה„סוקאלים" שהגיעו אלינו.

הידיעה הגיעה לבית המדרש ועברה מאיש לאיש. המתפללים הורידו חיש מהר את הטליתות והבחורים הפסיקו את לימודיהם. כולם התכוננו לרוץ הביתה.

אולם טרם הספיקו לצאת ומצד רחוב לוקוב הופיעה פלוגת חיילים רוכבים על סוסים וחרבות שלופות בידיהם המורמות. היו חילופי יריות אשר פגעו בפטרול האויב והם הוכרחו לסגת בהשאירם ברחוב מספר הרוגים ופצועים.

החיילים הרוסים רדפו אחריהם עד קצה העיר, אולם בראותם מרחוק צבא גדול של האויב מתכונן להתקפה, פנו אחורנית ובדרך תפסו שני אכרים עם עגלותיהם, הטעינו עליהם את קרבנות האויב וברחו מן העיר.

קשה לתאר את הבהלה שקמה בעיר, וכמו רוח אימים עברה על כולם. החנויות נסגרו וכל אחד רץ הביתה לארוז את המטלטלין, לקחת את הרכוש ולרוץ לחפש מחסה.

לאן?

כולם רצו לבית הכנסת. אנשים, נשים וטף התחילו לנהור מכל העברים וצרורותיהם על שכמם. האולם הגדול התמלא מפה אל פה. קול שאון של תפילה ואמירת תהילים פרץ יחד עם צעקת הילדים, נבלע בקול רעש הקהל, ויהי לקול סערה, ההולך ושוקע בגניחות, לחישות ואנחות הבוקעות ועולות אל מרום התקרה כמו גל אדיר, הפורץ כל חומה.

וקולו של בעל התפילה כאילו נשבר בבכי תמרורים.

והקהל עונה לקראתו כמו מתייפח לפתע בקול רם ואדיר, ואוזן כל אדם תשמש פה את יללת הלב הקורא בקול: „אנא ד' הושיעה נא!"

לפתע הגיחו מכל פינות העיר חיילים אוסטריים ורוביהם בידיהם. הם התקרבו בזהירות רבה לעבר בית הכנסת וצוו על כל האנשים לצאת.

את הנשים ואת הילדים שחררו וצוו עליהם לחזור אל בתיהם ואת כל הגברים לקחו אתם והביאו אותם לככר השוק. שם החזיקו אותם מוקפים חיל משמר מסביב.

חדורי־פחד עמדו היהודים מבלי לדעת סבת המאסר. רבים חשבו שזוממים להרוג אותם ולכן אמרו תפילת ווידוי בלחש שפתיים יוקד וחופז, רווי אנחה, זעקה חנוקה ודמעה רותחת.

במצב זה החזיקו אותם עד לפנות ערב ואז הופיע מפקד הצבא באזהרה לנאספים והבהיר להם שסבת מעצרם היא בגלל היריות על החיילים ואם תהיה פגיעה כלשהי בחייל, אז תפול האחריות על כל היהודים.

יחד עם זה נתן פקודה לפתוח את כל החנויות ולהחזיק אותן פתוחות ביום השבת למען החיילים.

הרב ר' אריה־לייב טייכר מצא היתר לחלול שבת בשעת חירום ובגלל גזירת המלכות.

עבר יום השבת ושוב נאחזו יהודי טרנוגרוד חרדה ובהלה, בהודע להם שנאסר יהודי באשמת פגיעה בחייל מה„פטרול" שברח מפני היריות ומצא מפלט בגנו של היהודי ונתפס בידי הרוסים. את היהודי האשימו כי הזעיק את הרוסים ומסר להם כי חייל מצבא האויב מסתתר בחצרו.

היה זה יהודי זקן, שמרלה מאלר, שלא נתן לעצמו דין וחשבון ממעשיו וחשב בתומו שמחובתו האזרחית לעזור לשלטונות הרוסיים.

את הזקן הזה העמידו לפני בית־דין צבאי ועדים פולניים העידו נגדו שבמו עיניהם ראו איך היהודי פגע בחייל. הוא נדון למות ביריה והוצאתו להורג נערכה בפומביות, בנוכחותם של תושבי העיר הפולניים שגילו את שמחתם, וליהודי טרנוגרוד היה אז יום אבל ויגון.

כוחה של ערש הילדות

קטעי זכרונות

מצבם של יהודי טרנוגרוד היה דומה למצב בו חיו יהודי יתר הערים בפולין. רובם חיו בצמצום וחלק לא מעט בדחקות ובעוני. חנוונים ובעלי מלאכות.

העניות מי יתארנה!!

מי מצא את המבטא הקולע, המוסר את כל עומק הסבל של עניי טרנוגרוד?! לזה דרוש עט סופר מהיר, לתארה, עט מקונן, כירמיהו, על העניות המנוולת.

אולם דבר אחד, אשר חזק את לבותיהם ונתן להם חדות־חיים, היתה האמונה אשר עודדה אותם גם בימים זועפים ופרועים.

האמונה בעתיד, בעולם הבא, כי „כל ישראל יש לו חלק לעולם הבא". וצדיק באמונתו יחיה.

סוחרים רוכלים וחנוונים, בעלי חנויות כל־בו, שבהן אפשר היה להשיג בשביל העירוניים גם דג־מלוח שלם — כי לרוב היה נמכר חלקים־חלקים — יתר צרכי המשק המגוון, כביכול, של העירונים, אבל עיקר פרנסתם היה מיום השוק, שהתקיים בכל יום שלישי, וכמעט כל האוכלוסיה נטלה בו חלק.

מצבם של אלה שעסקו בעבודת־כפיים, כגון: סבלים, שואבי־מים, חייטים סנדלרים, נגרים, אופים ועוד, לא היה שונה, בזיעת אפיהם אכלו לחם ובירכו עליו את ה'.

הסנדלר והחייט, העגלון והחנווני — כל אחד ואחד השתבץ במשבצת היאה לו ובא על סיפוקו. מי בדף גמרא ומי בפרק משניות, או פשוט אמירת תהילים בצבור או ביחידות.

כל אחד לפי דרגתו ולפי החברה שהיה שייך לה: חברת ש"ס, חברת משניות וכו'.

גידול בנים לתורה — משא הנפש של האב ושל האם. חיים של מותרות לא היו ממידתם של יהודי. טרנוגרוד, רק בצעד אחד היה היהודי יוצא מגבול יכולתו — בשכר לימוד.

אפילו עניי־עם היו מכניסים עצמם בעול כבד זה. כלום שייך חשבון בדבר שהוא יסוד החיים?

החדר, בו למדו הילדים, היה בבית מגוריו של המלמד ושימש גם כחדר־שינה, חדר־אוכל, בשול ואפיה. כל רהיטיו עמדו בצדי הקירות.

באמצע עמד שולחן גדול ומסביבו ישבו הילדים על ספסלים צמודים אחד לשני.

המלמדים

שאיפה אחת היתה לרוב יהודי העיר: שהילדים ילמדו תורה ויהיו לרבנים, לפחות לדיינים או לשוחטים, בכלל לכלי־קודש בקהילות שבתפוצות, ולכן רבו גם המלמדים.

כטיפוס למלמדים אפשר לתאר את ר' לייבלה, יהודי נמוך־קומה ובהיר־שער, למדן מופלג, תמיד שקוע במחשבות, אמרו עליו שנתפס לחקירה יותר מדי.

ב„חדר" שלו למדו גמרא עם מפרשים והוא השתדל להסביר ולבאר את השיעור באופן יסודי. הוא ביאר את בנין אוהל מועד והמשכן וכליו. הוא צייר לנו את בגדי הכהן עם הפעמונים, את הציץ על המצח, את המנורה עם הכפתור ופרח.

התלמידים שגמרו אצלו עברו להמשיך את לימודיהם ,מי בבית המדרש ומי בשטיבל ונשארו שם עד הגיעם לפרקם והתחתנו.

בעזבי את החדר של ר' לייבלה מלמד גם אני עברתי לשטיבל של חסידי־שיניבה והרגשתי באחריות גדולה ואני אז רק בן שתים־עשרה.

המהדרין העדיפו את ר' לייבלה על ר' סנדרל־מלמד, למרות שהיה בעל „היתר־הוראה" ובאו אליו ב„שאלות" כשר וטריפה, בשר בחלב, אבל בתור מלמד ר' לייבלה עלה עליו בכשרונו לבאר ולהסביר.

בבית־המדרש ובשטיבל נהגו ללמוד זוגות, זוגות, ואני מצאתי לי כבן־זוג את יחזקאל טייכר, נכדו של הרב. זה נחשב כבוד גדול בשבילי והגעתי לזה בגלל ידיעותי ושקדנותי.

הקשר עם יחזקאל נמשך כמה שנים, הייתי נכנס לביתם ולפעמים בבוקר השתתפתי בשתיית טה עם חלב, כנהוג אצלם לשתות כל יום בצוותא ,לפני התפילה, כך דרשה ממני הרבנית מלכהלה וזה גרם לי לא פעם אי נעימות, כי נפגשתי שם עם כמה בנות שהביטו עלי, ואני בישן מטבעי פחדתי להרים את הראש, וכאשר רק עלה בידי להשתמט נמנעתי מלבוא, למרות התרעומת של ר' משהלע בן הרב.

כעבור זמן־מה נוסף אלינו חבר יהושע שלכטרמן, בן־יחיד להוריו, שקדן בלימודים, מאוד מפונק ע"י הוריו, הם גרו בקצה־העיר, בבית מוקף גן גדול ועצי פרי. אהבנו לכן לבוא אליו לגן ושם למדנו גם למודי חול, חשבון ושפה רוסית.

כעבור איזה זמן נוחכתי שיותר כדאי ללמוד בבית־המדרש, כי

הלמדנים הגדולים נמצאים שם כגון: בינם־מענדל, הערש־מאיר, שמואל פעפער, מאיר רינגר ועוד... העתקנו לכן ישיבתנו לשם, ומשכתי גם את אבי אחרינו, אולם להתפלל חזרנו לשטיבל.

ה„שיעניאַוער שטיבל" למרות שטחו המצומצם, הכיל בקרבו כשלושים מתפללים, אולם הפיץ אור וחיים מסביב, הכל נעשה בהתנדבות. הגבאי שנבחר פעם בשנה, היה גם השמש, עליו היה לדאוג לנקיון, לגבות הכסף מה„נדרים", להכין עצים להסקה לחורף, לנפט וכדומה. לפעמים היה צריך לשלוח כסף להרבי, כדי לחייב כולם, אילצו את המתפללים להשאיר בשבת את ה„טליתים" וביום ראשון לבוא לפדות אותם ולשלם את המוטל עליו איש לפי יכולתו. כאשר הגיע תורו של אבי להיות הגבאי, ביקש ממני לעזור לו והלכתי לגבות ה„נדרים" וביום ששי טאטאתי את השטיבל. היה זה לי לכבוד שאבא שלי הוא הגבאי, ובידו לחלק „עליות" כפי שהוא רוצה.

בשטיבעל התפללו ר' נפתלי וואקסליכט („יוקטר"), גרשון אַפּ־טייקער, שבנו חיים רוקח היה נמנה בין הראשונים שהתמסרו לציונות בטרנוגרוד והתחיל לקרוא ספרים חילוניים למרות התנגדותם החריפה של הוריו; לייב־שמשון וינטראוב. יוסף מאַלער ובניו יחזקאל וחיים, העגלון משה גולדבוים (משה פוניס) וולף הרבסטמאן ובנו ברוך ועוד.

יוסף קאלוקשטין, למרות היותו עגלון שנסע פעמיים בשבוע לעיר זמושץ', חשקה נפשו להתפלל ב„שטיבעל" זה היה כנראה לכבוד אביו ר' משה, אמנם מקומו היה בקצה, וסבל הרבה, כי התפילה נמשכה הרבה זמן, והוא כעגלון תמיד רצה לגמור מהר.

שאיפתו היתה שבניו ימשיכו את תלמודם, אם אצל מלמדי גמרא ואם בבית־המדרש, אולם הדבר לא עלה בידו והם, יחזקאל וליבצ'ה גם כן נעשו לעגלונים.

אורח־החיים בשטיבעל — קרינתו של הרבי נחה עליו. חבורה של חסידים היתה יותר מסכום של יחידים: זרם מחושמל היה רץ בתוך החבורה רצוא ושוב ויוצר את המתח הגבוה, מתח החברותא.

איזוהי שעתו הגדולה של חסיד? כשהוא שוכח את עצמו. בעולם החסידות קבלו החגים צביון מיוחד. חג השבועות מצא את השטיבל נוה־טוהר וכל זוית ופינה תקדמהו בפנים רחוצות ושותקות. ענפים ירוקים קשטו קירותיו, את ארון הקודש ואת הבמה.

והיה טיהור אחר, טיהור פנימי, טיהור הנפש ומירוקה מהזיהום שדבק בה במשך השנה, כדי להכנס לשנה החדשה בנקיון.

אלה היו הימים הנוראים.

ליום כפור הביאו עגלה עם שחת שהפיצו על רצפת השטיבל, כדי שיהיה רך ללכת בלי נעלים.

נקיון בכל מה שמקיף את האדם מבחוץ, ונקיון פירושו — גם בלא עלבונות ורוגז וטינה ונטירה בין איש לרעהו. והיו חסידים מבקשים מחילה זה מזה ומוחלים זה לזה.

אחר בא חג הסוכות, הארוך שבחגי ישראל והמורכב שבהם. בכובד ראש היו החסידים מקימים מצווה מפורשת שבתורה: „ושמחת בחגך".

לשיא השמחה הגיעו בשמחת תורה, שנסתיים בהילולא רבא לכבוד התורה. אז הוזמן במיוחד ר' חיימל שוחט להתפלל „אתה הראית". למרות קולו הצרוד היה בו משהו מהדבקות ומהשתפכות הנפש. צליל קולו יצא מן הלב ונתיישב על הלב בטעמים עריבים ועורר התמוגגות — שבמתיקות.

והנה גם בנות העיר נכנסו לתוך השטיבל ונשארו עומדות בקצוות, על־יד הדלת. אסור להן לקחת חלק בהקפות, מותר להן רק להסתכל, ואז קול הנערים המזמרים נעשה יותר רם, יותר לוהט.

סנדר העיוור

טיפוס מיוחד היה הסנדר הזה, שקראו לו „דער בלינדער סענדער". לא ידעו ממה הוא מתפרנס, מתי הוא אוכל. בשטיבל תמיד היה עומד מאחורי התנור, מתנועע, מתפלל בכוונה.

כאשר הרים את גבות עיניו ראו רק את הלובן המטיל אימה על כל הילדים.

לפעמים אהבו הילדים להטפל אליו ולהתגרות בו, אבל הוא מלא חימה רדף אחריהם וכשתפש את מישהו התנקם בו כהוגן. לכן הפיל אימתן על היתר.

פעם בשנה הוא מלא תפקיד מיוחד:

היה לו שוט של כמה רצועות ובו הצליף „מלקות" על כל מי שהשתטח על הארץ כדי לקבל ל"ט צליפות.

עבור זה קבל כמה פרוטות.

אהרשקה פפירושניק

את השם הזה קבל אהרשקה בגלל מקצועו, כי הוא התפרנס מעשיית סיגריות, שמכרם בבית המדרש.

את הסיגריות החזיק בכיסי בגדיו, כי זה היה אסור לפי החוק. הבחורים היו מתגרים בו בזמן התפילה. בתשעה באב הפיג קצת את האבל, הבחורים זרקו לו חרולים בזקנו והוא נאבק אתם ובקושי הוציא אותם יחד עם השערות. המקוננים הפסיקו את קינתם וצחקו יחד עם המשתוללים.

ר׳ ישראל „קוקו" — השדכן

יהודי נמוך, בעל זקן סביך, עם גבות עינים ארוכות שהסתירו את ברקם הלוהט. הוא היה לבוש בקפוטה ארוכה עם כיסים גדולים מאחוריו. אמרו שכיסיו מלאים כתובות של כל מיני בחורים ובחורות. כאשר עבר ברחוב הסמיקו הבנות והעמידו פנים רציניים כדי למצוא חן בעיניו. גם בחורי בית־המדרש התיחסו אליו ברצינות ובדרך־ארץ. בנפשו של כל אחד נצנצה התקווה שהוא ידאג להם בעתיד למצוא עבורו את בת־זוגו.

הישוב היהודי בטרנוגרוד הכיל טיפוסים שונים: מיטיבי לכת, חולמים וכאלה שהיו שקועים בטרדות וצרות כל ימי חייהם, והיה בו גם כוח־מניע חיובי לגבי בני־הנוער. הנוער בטרנוגרוד לא קפא על שמריו. כולו היה תוסס, גועש, חותר לצאת מן התחום הצר, שואף למרחב ולקידמה, לחיים יותר טובים.

הצבא האוסטרי פלש וכבש את העיר, ועם הצבא האוסטרי עברו גם הרבה יהודים מגליציה, ביניהם נמצאו יהודים נאורים בעלי השקפה ציונית, במיוחד התבלטו 2 אחיות מגליציה שפתחו להן מסעדה בעיר ואצליהן התנהלה תעמולה ציונית, קראו לפגישות קבוצתיות. באותו הזמן חזר חיים, בנו של גרשון אֶפטייקער, מעיר טומשוב איפה שבילה איזה זמן בלימודים והוא נתפס שם להשכלה. נוסדה קבוצה מתוך לומדי בית־המדרש, ביניהם שמואל ספר, מאיר רינגר ועוד...

בזמן המלחמה מתוך סקרנות לדעת על המצב בחזית התחילו לקרוא עתונים, ומי ידע לקרוא אם לא בחורי בית־המדרש, קמו לכן אגודות מהנוער, בתחילה רק בכוונה של עזרה הדדית כגון בזמן פריצת המגיפה של „חולירע", שהאגודה מלאה תפקיד חשוב בהצלת אנשים.

עם תקומתה של פולין העצמאית, עזבו הרבה את פולין והיגרו מי לגרמניה ומי לצ׳כיה, ביניהם גם אני בחרתי לי את צ׳כיה. בעיר רייכנברג, שם עבדתי, ושם המשיך לפעום בי הרעיון של שיבת־ציון. ארגנתי ברייכנברג אגודה ציונית. כעבור שנתיים חזרתי לפולין והשתקעתי בז׳שוב יחד עם הורי. בז׳שוב היה לי שדה נרחב להתמסר לעבודה ציונית לרגלי סבות משפחתיות שונות לא הספקתי להגשים את חלומי, אלא בשנת 1935 עליתי ארצה. לא זכיתי להעביר ארצה את המשפחה. אבא שלי יצחק ז״ל, אחי אהרן ז״ל ואחיותי מרים זילברצויג ורושה זילברצויג הושמדו ע״י היטלר ימ״ש, הושמד הישוב היהודי בעיירתנו, ועוד קשה לי להשלים עם המחשבה, שאמנם קרה הדבר הזה ולא אראה עוד את יקירי, את עיר מולדתי, שבה בליתי את שנות נעורי, שנות החלומות היפים והתקוות הגדולות.

חגיגות ומשחקי-ילדים

לילדי היהודים בטרנוגרוד לא ערכו ההורים חגיגות יום־הולדת וממילא לא קבלו מתנות ולא היו רגילים לצעצועים מן המוכן. לעומת זה התאימו לעצמם הילדים משחקים שונים, שעשועים וצעצועים שיצרו במו ידיהם לפי המצאותיהם.

בחג השבועות אפשר היה לראות בכל חלונות הבתים, שם היו ילדים, תמונות בצבעים שונים על נושאים תנ"כיים, כגון: עקידת יצחק, מתן תורה, שמחת הביכורים, יציאת מצרים, דוד וגלית, רות ונעמי וכדומה. היו כאלה שציירו על נושאים מהווי העיירה, חפירת באר באמצע השוק, מנהגי אכילה של האכרים, סוסים דוהרים, רתומים לעגלה ועוד, ועוד.

פשוטים היו הדברים ובאותה מידה גם מכושפים. במיוחד הצטיין בזה יחזקאל, בנו של סינילה הפחח, בחור צנום ורזה, כמו אבא שלו, אצבעותיו דקות וארוכות. מיד אחרי חג הפסח התחיל לשקוד בעבודת הציור וממנו למדו שאר הילדים. דאגתם היחידה היתה מאין להשיג כסף כדי לקנות אולר חד וצבעים שונים.

בתשומת לב רבה התיחסו הילדים לעבודות לקראת חנוכה, להכין סביבונים מן העופרת שהורידו משקי סוכר, להתיך ולשפוך לתבנית עשויה מעץ.

הרבה זמן לקחה תעשיית „קוויטלך" לשחק בהם כמו בקלפים. על נייר עבה כהה הדביקו נייר לבן במספרים בולטים מדיו.

מעשי־ידיהם של הילדים היו גם הרעשונים ו„המן־קלאַפערס" לפורים. נסיון עשיר היה להם במשחק הכפתורים ואגוזים בפסח ובסוכות.

חיים צעירים ועורגים, האַבדו לנצח, לנצח?!

ל מ ר ח ק י ם

דאגתם של היהודים בטרנוגרוד לבניהם, לגדלם לתורה וליראת שמים לא היתה מהדברים הקלים, וקשה שבעתיים היתה הדאגה עם הגיע זמן גיוסם לצבא.

אמנם „דינא דמלכותא דינא", אבל איך אפשר להוציא בנים, למדנים, שומרי מצוות ויראי שמים ולשלוח אותם למרחקים, שם לא יוכלו לשמור על יהדותם, לאכול כשר, לשמור שבת, ולא לגלח הזקן,

שזה לבד עבירה על חמשה לאַוין. לא היה לכן מוצא, אלא לנקוט כל האמצעים כדי לקבל שחרור, לזה היו כמה אפשרויות: אי־כושר גופני, הבא ע״י עינויים, אי־שינה, צום, שיביאו לירידת המשקל או אפילו הטלת־מום, עקירת שניים, קטיעת־אצבע וכדומה; עריקה, לעבור את הגבול לגליציה הסמוכה. בזה איבד הבן את הקשר עם המשפחה, והשלטון הטיל קנס על ההורים 300 רובל.

כאשר הגיע תורו של אחי הגדול אהרלה להופיע לצבא בחר בעריקה, ואבא חוייב לשלם את הקנס, אבל לא היה ביכולתו לשלם את הסכום של 300 רובל. בחרו להם השלטונות את יום השוק, כאשר החנות היתה! מלאה סחורות שנקחו בהקפה במיוחד ליום זה. אָז באו הגובים עם שוטר והחרימו והוריקו את כל החנות.

זה רושש אותנו לגמרי ועל ידי זה נאלץ היה אבי לנסוע לאמריקה כדי לקומם ולתקן את המצב ושהה שם עד גמר מלחמת העולם הראשונה.

עס זיצן, פון רעכטס: ר׳ יצחק זיץ, זיין טאַכטער מרים זילבערצווייג מיט אירע צוויי קינדערלעך, חנהלע זיץ. עס שטייען, רעכטס: אַלתר זיץ — לעבט אין חיפה, און זיין שוועסטער רוזשע זילבערצווייג.

מאיר רינגער

לויטערע געשטאלטן

עס פעלן מקורות, וואָס זאָלן אונדז דערלויבן פעסטצושטעלן ווען טאַרנאָגראָד איז אַנטשטאַנען אַלס ישוב. עס איז געווען אָנגענומען, ביי די יידן, אַז דאָס שטעטל איז אויפגעקומען נאָך אין די גאָר אַלטע צייטן, אָבער בדרך־כלל האָבן די יידן אין אונדזער שטעטל געהאַט זייער אייגענע צייט־רעכענונג, דהיינו: אַזויפיל און אַזויפיל יאָרן פאַר דער שריפה, אַזויפיל נאָך דער שריפה. גרויסע אומגליקן זענען אויף לאַנג געבליבן איינגעקריצט אין זכרון און האָבן געדינט ווי דאַטעס פאַר ווייטערדיקע צייטגעשעענישן.

חיים ציבעלקאַלע

כאַראַקטעריסטיש פאַרן שטעטל איז געווען די אַלטקייט. אַלטע הייזער, אַלטע באַגריפן, קליינע השגות און תמימותדיקן ענטוזיאַזם מיט נייַ־אָנטפלעקטער שיינקייט.

אַזעלכער איז אויך געווען חיים ציבעלקאַלע.

דאָס איז געווען אַ קליין דאָר יידל, מיט אַ לאַנגער גרייז־גרויער באָרד, אַ דרדקי־מלמד, וואָס האָט אַלע זיינע יאָרן געלעבט שטיל און רואיק און איז קיין מאָל נישט אַרויסגעפאָרן פונעם שטעטל, ביז עס איז געקומען אַ טאָג און ער האָט געמוזט פאָרן מיט זיין זון אלי מאיר צום פריזיוו קיין בילגאָריי.

צוריקקומענדיק האָט ער די תלמידים צונויפגעזאַמלט און מיט גרויס התלהבות דערציילט וועגן די גרויסע וווּנדער, וואָס ער האָט זיך אָנגעזען אויף די אַכצן וויאָרסט, פאָרנדיק קיין בילגאָריי. דער עיקר, ער האָט זיך ערשט איצט דערווווסט, ווי גרויס די וועלט איז. ער האָט זיך קיין מאָל נישט פאָרגעשטעלט, אַז הינטער טאַרנאָגראָד איז די וועלט אַזוי גרויס און אַזוי וווּנדערלעך שיין.

דאָס דאָזיקע בילד, די דאָזיקע התלהבות פונעם מלמד, איז מיר נישט אַרויס פון זכרון אויך לאַנגע יאָרן נאָך דעם ווי איך האָב פאַרלאָזט דאָס שטעטל און דערקענט די וווּנדער פון דער גרויסער וועלט.

די תמימות פון די דאָזיקע מענטשן בלייבט אויף אייביק לעבן אין אונדזערע הערצער און פונקט ווי מיר נוצן האָלץ כדי אַ פייער צו דערהאַלטן,

אַזוי דערמאָנען מיר יענע תמימותדיקע מענטשן מיט דעם גלויבן, אַז די וועלט איז פול מיט גרויסקייט און וווּנדער.

ברוך באַנק

וואָר פון אונדז געדענקט נישט באזשע באנק?

אייגנטלעך איז ער דאָך גאָר קיין טאַרנאָגראָדער נישט געווען, נישט געבוירן און נישט דערצויגן אין טאַרנאָגראָד. ער איז דאָרט בלויז געווען אַ גאַסט אויף דערווייל, פאַרבייגייענדיק. דאָך האָט ער באַוויזן אין משך פון דער קורצער צייט פון זיין אויפהאַלטן זיך אין טאַרנאָגראָד צו וועלן אַזוי טיף פאַרבונדן מיט די מענטשן פון שטעטל, באַזונדערס מיט דער יוגנט, און דערפאַר האָבן מיר אין אים געפילט אַן אייגענעם, אַ שטאָטישן.

געקומען איז ער צו אונדז אין אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער איז געקומען אַלס פליט פון שיניאַווע און איז געווען אָנגעטאָן אין די מלבושים פון אַ ישיבה־בחור. אַזאַ איז אויך געווען זיין אויסזען, זיין הילוך. ער איז געווען אַ תלמיד אין דער אָשוויענטשימער ישיבה און פלעגט זיצן צוזאַמען מיט די אַנדערע בית־המדרש־בחורים און לערנען, אָנגיין פאַר אַ פרומען בחור. אָבער ער האָט שוין דעמאָלט פאַרמאָגט וועלט־לעך וויסן, איז געווען אָנגעשטעקט מיט די השכלה־שטרעמונגען פון יענער צייט. אין געהיים האָט ער וווייטער פאָרגעזעצט דאָס לערנען און דעראָבערן וועלטלעך וויסן און בילדונג.

אין געהיים האָט ער אויך געפונען זיין שפראַך מיט דער טאַרנאָ־גראָדער יוגנט, וואָס האָט דערפילט דעם דורשט נאָך וויסן און האָט אָנגע־הויבן שטעלן די ערשטע טריט מיטן ציל צו אַנטוויקלען אין שטעטל אַ קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. ער האָט אונדז דעמאָלט פיל געהאָלפן, מיטווירקנדיק מיט ראַט און טאַט פאַרן אויפלעבן און שאַפן די קולטור־אַטמאָספער אין אונדזער שטעטל.

אויך שפעטער, שוין זייענדיק אין בערלין, האָט ער זיך וווייטער געפילט פאַרבונדן מיט אונדז, מיט אונדזערע קולטור־אינסטיטוציעס און אָפט געשטיצט אונדז אויך פינאַנסיעל.

באזשע באנק איז נאָך דער מלחמה אין אַמעריקע פלוצים געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק.

מיר, זיינע חברים און פריינד, אַלע וואָס האָבן אים געזען ביי דער אַרבעט און געפילט זיין צוגעבונדנקייט צו אונדזער שטעטל, צו די אידעאַלן פון אונדזער יוגנט, וועלן אים קיין מאָל נישט פאַרגעסן און אייביק טייער האַלטן זיין אָנדענק.

געצל וואַסערטרעגער

אמת, אין טאַרנאָגראָד איז חוץ געצל וואַסערטרעגער געווען, נאָך אַ געצל און דווקא זייער אַ בכבודיקער באַלעבאָס, א יודע ספר, געקענט שרייבן יידיש, לשון־קודש און אויך פויליש. דערפאַר האָט מען אים קיינמאָל נישט גערופן סתם געצל, נאָר אויך ביים ביינאָמען, ריכטער, אָדער געצל פאליקס. דאַקעגן איז געווג געווען, מען זאָל זאָגן סתם געצל און יונג און אַלט האָבן שוין געווסט וועמען מען מיינט. געצל וואַסערטרעגער איז געווען אַ יחיד במינו. בכלל זענען אַזעלכע געצלס נישט געווען קיין סך אויף גאָטס וועלטל.

געצל איז געבוירן געווארן אין דער אַרעמקייט פון אהרון איציק דאַכבאַשלעגער, ביי וועמען ער איז געוואַקסן אַ הונגעריקער און אַרומגעגאַנגען קריעה ובליאה, ביז עס האָט זיך עמעץ מרחם געווען איבער אים און געשענקט עפעס אָנצוטאָן. שכר־לימוד האָט מען פאַר אים קיין מאָל נישט נעצאָלט. פון דעסטוועגן האָט ער זיך אויסגעלערנט דאַוונען. וואָס אייגנטלעך האָט אַזאַ ייד ווי ער געדאַרפט מער קענען?

אויך קיין מלאכה האָט ער קיין צייט נישט געהאַט אויסצולערנען זיך. שוין אין די פריע קינדער־יאָרן האָט ער געמוזט גיין עפעס פאַרדינען און איז דערפאַר געווארן אַ וואַסערטרעגער.

ער איז נאָך געווען כמעט אַ קינד, ווען ער האָט צום ערשטן מאָל געזומען אויף זיינע שמאָלע אַקסלען אַ פאָר נאַשעס מיט צוויי הילצערנע קאַנען, געגאַנגען צום ברונעם, אָנגעפילט זיי מיט וואַסער און אַוועקגעטראָגן אין די באַלעבאַטישע הייזער. אַזוי האָט ער אָנגעהויבן צו פאַרדינען אויפן לעבן און אַזעלכער איז ער שוין פאַרבליבן אויף שטענדיק.

אין טאַרנאָגראָד זענען געווען אויך אַנדערע וואַסערטרעגער. עס וועט אָבער זיין אַ טעות אָנצונעמען געצלען אַלס איינעם פון זיי. געצל איז געווען אין גאַנצן אַן אַנדערער, כאָטש וואַסער האָט ער געטראָגן פונקט אַזוי. אָבער ווען ער איז געגאַנגען מיט זיינע קאַנען, פולע צי ליידיקע, האָט ער נישט סתם אַזוי פאַרשוועגדט די צייט, נאָר האָט גייענדיק אויסגעזונגען די תפילות פון אַ גאַנץ יאָר און יעדן באַגעגנטן ייד געהאַט צו זאָגן אַ גוט ווארט, דערמאָנט אים זיין ווייטן יחוס־אָבות, געווסט געניי ווען יעדער האָט יאָרצייט, איז ממש געווען אַ לעבעדיקער קאַלענדאַר.

געצל איז געווען אַן אוהב־הבריות און אַלע האָבן אים ליב געהאַט. ער איז שטענדיק געווען פריילעך, שטענדיק צופרידן, אַפילו ווען ער האָט אין קעשענע נישט געהאַט קיין גראָשן און געמוזט אַ ביסל צופאַסטן.

זומער האָט ער בכלל נישט געגעבן קיין שיך, איז געגאַנגען באָרוועס. ווינטער האָט ער די פיס פאַרבונדן מיט שמאַטעס, אַזוי איז ער געווינט געווען פון זיינע פרימסטע קינדעריאָרן.

ער האָט פאַרמאָגט אַ פיינעם פאָלקסטימלעכן הומאָר און פלעגט שטענדיק געפונען אַ וויץ, מיט וועלכן ער האָט מבטל געמאַכט עשירות כעפרא דארעא, האָט זיך נישט איבערגענומען דערמיט, וואָס ער האָט קיין מאָל נישט געווסט דעם טעם פון אַ נייעם מלבוש. ער איז געווען אַ שמח בחלקו.

אין שטעטל פלעגט מען זיך שושקען, אַז געצל איז אַ למד־וואָוניק, אייגנער פון די ל״ו צדיקים, אין וועמענס זכות די וועלט עקזיסטירט. יידן האָבן זיך זייער געהיטן נישט צו רעדן וועגן דעם עפנטלעך, כדי געצל זאָל נישט נתגלה ווערן און דורך דעם מוזן, חלילה, נסתלק ווערן פון דער וועלט.

קוני־לעמל — דער טאַרנאַגראַדער איוב

געהייסן האָט ער אַהרון, אָבער זייער ווייניק מענטשן האָבן געווסט זיין ריכטיקן נאָמען, שוין אָפגערעדט פון זיין פאַמיליע־נאָמען, ווייל אַלע האָבן אים געקרופן קוני־לעמל.

ער איז געווען דער שומר פון הקדש, האָט זיך פאַרנומען מיט די אַרעמע און קראַנקע איינווינער פונעם הקדש, און האָט שטענדיק געמוזט זיין גרייט אייגצושטעלן די אַרומרייסענישן צווישן די משוגעים, די שטענדיקע און צייטווייליקע הקדש־איינווינער.

ער איז אויך געווען דער צושטעלער פון טהרה־ברעט מיט אַלע איבעריקע כלים, האָט געהיטן די מתים, זיי זאָלן נישט בלייבן אַליין פאַר דער קבורה.

חוץ דעם איז ער אויך געווען אַ שלאָסער. מען פלעגט אים רופן אין שטובן פאַריכטן אַ שלאָס, אייזערנע, בלעכענע און הילצערנע פעסער, צופאַסן אַ שליסל.

יעדן פרייטיק פאַרמיטאָג איז ער געגאַנגען איבער די הייזער זאַמלען נדבות. אַנדערש וואָלט אים אויסגעקומען צו פאַרשעמען דעם הייליקן שבת און, חלילה, הונגערן צוזאַמען מיט זיין וויב און קינדער.

אַ גאַנצע וואָך איז ער אַרומגעגאַנגען אַ הונגעריקער, קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט. שטילערהייט האָט ער איבערגעטראָגן זיין טיפן וויטאָק איבער דעם שרעקלעכן טויט פון זיינע צוויי דערוואַקסענע זין. מיט דער זעלבער סטאָישער רו און שטילקייט פלעגט ער אַרומגיין אַרום זיין בלינד

געווארן ווייב, שפרה. מען האָט קיין מאָל נישט געהערט פון אים קיין זיפּץ, קיין תרעומת איבער זיין ביטערן גורל.

וועז עס וואָלט דעמאָלט געווען ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער און קוני לעמל וואָלט אַרויסגעפאָדערט צו אים דעם ריבונו של עולם אויף אַ דין־תורה און בייגעלייגט פאַר אים זיינע טענות, וואָלט קוני לעמל אָן שום ספק געווונען די דין־תורה. זיינע יסורים זענען נישט געווען קיין קלענערע פון איובס. אָבער קוני לעמל האָט קיין מאָל נישט געהאַט קיין טענות.

אַרעמער, אָבער שטאַרקער קוני לעמל! דו האָסט זיך נישט צוגעהערט צו דער וואַרענונג פון זאַלקע מלמד, דעם דאָקטאָר פון אונדזער הילפס־קאָמיטעט בעת עס האָט געבושעוועט די כאָלערע. ער האָט געווארנט יעדן איינציקן קראַנקן נישט צו טרינקען קיין וואַסער. קוני לעמל האָט, בעת ער איז קראַנק געווארן, געהייסן זיין וויב שלעפּן וואַסער פונעם ברונעם און האָט פשוט געזשלאָקעט איין עמער נאָכן אַנדערן. אָבער להכעיס אַלע פאַרויסזעונגען איז ער געזונט געווארן און ווייטער געלעבט אין נויט, פיין און עלנט, וועלכע ער האָט איבערגעטראָגן מיט אַזאַ אויסערגעווייניעכער העלדישקייט.

אין דעם טאָג וועז קוני לעמל איז נסתלק געווארן פון דער וועלט האָבן זיך ברייט געעפנט די טויערן פון אַלע זיבן הימלען און עס איז געווארן אַ רעש אין די עולמות עליונים, מלאכים און צדיקים זענען אַקעגנגעגאַנגען מקבל פנים זיין דעם גרויסן צדיק, וואָס איז שוין אויפן עולם התחתון אָפּ־געקומען אַפילו פאַר דער מינדסטער זינד, האָט מיט אַזויפיל גבורה איבער־געטראָגן אַלע צרות און נישט מתרעם געווען. מיט גרויס כבוד האָבן אים די מלאכים געפירט גלייך אין ליכטיקן גן־עדן.

עולם־הבא

ליפעלע שוסטער

די משנה לערנט אונדז: „כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר: ועמך כולם צדיקים".

אַ מעשה שהיה:

ליפעלע שוסטער, אַ קליין דאַר יידל, אַן איינפאַכער און פשוטער מענטש, וואָס האָט אָבער פאַרמאָגט אַ גרויס האַרץ און דאָס האַרץ איז פול געווען מיט ליבשאַפט צו גאָט און מיט דער גרויסער השגה עפעס אויפצוטאָן אויף דער וועלט, כדי, וען עס וועט קומען די צייט, נישט צו קומען אַהין אויף יענער וועלט מיט ליידיקע הענט און מיט פוסטע קעשענעס.

אין איינעם אַ וואָכעדיקן נאָכמיטאָג איז ליפע אויפגעשטאַנען פון זיין שוסטער־בענקעלע, געזומען די צווויי ליידיקע הילצערנע עמערס און געגאַנגען צום ברונעם שעפן וואַסער פאַרן באַדאַרף פון זיינע בני־בית.

נעבן דעם ברונעם איז געשטאַנען דאָס הויז פון איציק מלמד, מיין רבי, ביי וועלכן איך האָב דעמאָלט געלערנט אין חדר.

איציק מלמד, שוין אַ זקן, אַ זייער בכבודיקער ייד, פלעגט יעדן שבת און יום־טוב לערנען מדרש מיט עלטערע יידן, בעלי־מלאכות.

די מענטשן, וואָס האָבן ביי אים געלערנט, האָבן זיך צו איציק מלמד באַצויגן מיטן גרעסטן דרך־ארץ און יראת־הכבוד. צווישן די צוהערער איז אויך געווען ליפעלע, און שטענדיק, וען ער פלעגט צוקומען צום ברונעם, האָט ער געלאָזט שטיין זיינע עמערס אין דרויסן און איז אויף אַ קליינער וויילע אַריינגעגאַנגען צו איציק מלמד נאָך אַ שמעק טאַבאַק און דערביי אויך צוהערן זיך ווי מיר, די תינוקות דבית רבן, זיצן און לערנען תורה.

אָבער אין יענעם נאָכמיטאָג איז ליפעלע עפעס לענגער ווי תמיד פאַרבליבן ביי אונדז אין חדר, האָט זיך גוט צוגעהערט צו דעם, וואָס דער רבי לערנט מיט אונדז.

מיט אַ מאָל האָט ליפעלע, מיט גרויס הכנעה זיך געוואָגט צו איציק מלמד:

„רבי, כ׳בעט אייך, זאָגט מיר, מיט וואָס קען אַזאַ ס׳גאַנץ ייד ווי איך זוכה זיין צו עולם הבא? תורה לערנען קען איך נישט, אַ סך דאָוונען און תהילים זאָגן האָב איך נישט קיין מעגלעכקייט צוליב מיין פרנסה, וואָס נעמט ביי מיר צו די גאַנצע צייט; אַ סך צדקה געבן בין איך נישט אומשטאַנד,

וויל כ׳בין אַליין אַ געמיינער ייד. וואָס־זשע טוט מען פאַרט, כדי זוכה צו זיין צו אַ שטיקל עולם־הבא?״

אַ ווייַלע איז ער געשטאַנען אַ צונויפגעקורטשעטער און באַלד נאָך צוגעגעבן:

״רבי, זאָגט מיר, איז עס גוט וואָס איך טו? כ׳גיי אויף דער גאַס, זע ליגן אויף דער ערד צוויי שטרויעלעך, איינע אויף דער אַנדערער, ווי אַ צלם. כ׳קען דעמאָלט נישט פאַרבייגיין, כל־זמן איך האָב זיי נישט צעוואָרפן, טו איך גוט?״

נאָך אַ ווייַלע טראַכטן האָט אים איציק מלמד געענטפערט בזה הלשון:

״דאָס וואָס דו טוסט מיט די שטרויעלעך, איז זייער אַ גוטע זאַך. דאָס וואָס דו ווילסט טאָן די אַנדערע גוטע זאַכן, נאָר דו האָסט נישט קיין מעגלעכקייטן, זאָלסטו וויסן זיין, אַז ביים רבונו של עולם איז דער עיקר די כוונה, דער גוטער ווילן. ביים אויבערשטן ווערן אַזעלכע זאַכן געראָטנט ווי אַן אָפגעטוענע מצווה.

ווען דער רבי האָט געראָדט איז אין חדר געווען אַזוי שטיל, אַז מען האָט געהערט דאָס געזשומעריי פון די פליגן, ווען ער האָט פאַרענדיקט האָבן זיך פון די קינדערישע הערצער אַרויסגעריסן זיפצן פון דערלייכטערונג. אים האָט באַגלייט די גרויסע פרייד דערמיט וואָס ער האָט אויך געפונען זיין חלק עולם הבא.

ליפעלע האָט זיך אויפגעשטעלט אַ צופרידענער און אַרויס פון חדר.

ווען מיר האָבן שפּעטער געלערנט אינעם חדר וועגן יעקב אָבינוס שיינעם חלום, וועגן דער לייטער, וואָס שטייט אויף דער ערד און זיין שפּיץ דערגרייכט צו די הימלען, איז אונדז דעמאָלט געקומען אויפן זינען ליפעלע העכסטע הייכן. ווען איך בין עלטער געוואָרן און זיך אָנגעטראָפן אויף דעם חלום פון ״סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה״, האָב איך נאָך קלאָרער געזען דעם פאַרגלייך צו דער שיינער געשטאַלט פון יענעם פּשוטן עמך־ייד, וואָס האָט אין זיין גאַרעניש צו עולם־הבא זיך אויפגעהויבן צו דער מדרגה פון ״וראשו מגיע השמימה״.

דאָס קרבן פּסחל

דאָס ציגעלע איז ביי יידן פון שטענדיק אָן געווארן אַרומגערינגלט מיט אַ באַזונדער געפיל. מער ווי צו אַנדערע בהמות האָט מען דעם ציגעלע אַרויסגעוויזן וואַרעמע באַציונג. אַ סך מעשיות און לידער זענען דורכגעוועבט מיט מאָטיוון וועגן דעם ציגעלע.

אויך אין אונדזער שטעטל האָט דאָס ציגעלע פאַרנומען אַן אָנגעזען אָרט, איז געווען כמעט אַ שטיק געשיכטע פונעם שטעטל. גאָר באַזונדערס אינטערעסאַנט איז די געשיכטע פונעם קאָזשיאָל, וואָס האָט ביי אונדז געהאַט זיין באַזונדערן נאָמען:

„דאָס קרבן פסחל".

ווער פון אונדז געדענקט נישט יוסף לייבעלעס? אַ ווילער ייד געווען, אַ בעל־עגלה, אַ שפיליטער. ער האָט געהאַט צוויי פורן מיט דריי, פיר פערד און פלעגט מיט זיי מאַכן ווייטע נסיעות, געפירט אַהין און צוריק סחורות פון די טאַרנאָגראָדער סוחרים אין אַנדערע ווייטע שטעט.

זיינע פערד האָט ער געהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ. אויך די פערד זענען געווען צו אים צוגעבונדן, האָבן אים אַרויסגעווויזן ליבשאַפט און עס האָט אויסגעזען ווי זיי וואָלטן אַפילו פאַרשטאַנען זיין לשון. זיי זענען קיין מאָל נישט אַראָפּ פון וועג, געגאַנגען דאָרט ווּהין יוסף לייבעלעס האָט זיי אָנגעוויזן מיט די לייצעס, האָבן אים געטריי געדינט.

יאָסל לייבעלעס האָט אויך געזאָרגט, אַז ביי זיין שטוב זאָל זיך אַרום־דרייען אַ ציג. אַ ציג, האָט ער געזאָגט, איז ווי אַ צווייטע מאַמע. זי גיט מילך און פון מילך קען מען מאַכן כל־טוב, דהיינו: סמעטענע, זויער־מילך, קעז, פוטער און פון דעם אַלעם פאַרשידענע אָנדערע גוטע זאַכן.

אַ ציג האָט אויך אַ טבע צו געבוירן פון צייט צו צייט קליינע ציגע־לעך, אַ מאָל אויך אַ קאָזשיאָל. דאָס איז שוין גאָרנישט קיין יחוס, ווייל אויב אַ ציג געהערט צו דער סאָרט „אוכל ועושה", עסט און גיט עפּעס, איז אָבער דער קאָזשיאָל בלויז אַן „אוכל ואינו עושה", עסט און גיט גאָרנישט, אַ דאַרמאָאַדניק און דערצו אַ גרויסער מזיק, וואָס פאַרשאַפט נאָר צרות, איז צו וואָס דאַרף מען אים? געשעט טאַקע, אַז ווען עס קומט אונטער אַ יום־טוב שעכט מען אים און מען פראַוועט מיט אים אַ פריילעכן יום־טוב.

אויך ביי אונדזער יאָסל לייבעלעס איז געבוירן געווארן אַ קאָזשיאָל און ער האָט אַ פנים אויך געווואָלט צוווארטן מיטן שעכטן אים ביז פסח. ער איז אָבער נכשל געווארן מיט זיין צונג, האָט זיך אַרויסגעכאַפּט מיט אַ שלעכט ווארט. אָנשטאָט צו זאָגן, אַז ער וועט אים שעכטן אויף פסח, האָט זיך ביי אים אַרויסגעכאַפּט, אַז עס וועט זיין אַ קרבן פסחל.

מער האָט ער שוין נישט געדאַרפט.

זיינע ווערטער האָט מען צוגעטראָגן צום רב און ער האָט גלייך געשיקט דעם שמש רופן צו זיך יאָסל לייבעלעס און האָט אַרויסגעטראָגן אַ שטרענגן פסק:

ערשטנס, פון היינט אָן טאָר מען מער דעם קאָזשיאָל נישט שעכטן. ער דאַרף לעבן אַזוי לאַנג וויפל דער רבונו של עולם וועט אים שענקען יאָרן.

צווייטנס, מעג דער קאָזשיאָל אין שטעטל טון אַלץ וואָס זיין האַרץ גלוסט, און קיינער טאָר אים נישט שלאָגן, נישט אַרויפלייגן אויף אים קיין האַנט, שוין אָפגערעדט פון אַ שטעקן.

זינט יענעם טאָג איז יאָסל לייבעלעס נישט געווען מקנא צו זיין. אָבער געטראָפן געוואָרן איז אויך דאָס גאַנצע שטעטל.

דער קאָזשיאָל האָט שוין געווּסט זיינע וועגן און געווּסט וווהין צו גיין, אַ מאָל אויף אַ דאַך, אויף וועלכן עס איז געוואַקסן גראָז. אַ מאָל צו אַ פענצטער, וואָס איז געווען אָנגעשטעלט מיט בלומען־טעפ. טייל מאָל האָט זיך אים פאַרגלוסט צוצוגיין צו אַ קיישל עפל, וואָס איז געשטאַנען אין מיטן מאַרק, צו קיישלעך קרויט, קאַרטאָפל, און די אָרעמע מאַרק־זיצערינס האָבן אים מורא געהאַט אַוועקצויאָגן און מיט האַרץ־קלעמעניש געמוזט זיך צוקוקן, וואָס דער קאָזשיאָל האָט זיי אָפגעטאָן.

קיינער האָט נישט געוואָגט אויף אים אויפצוהויבן אַ האַנט.

אַזוי איז פאַרגאַנגען אַ היפש שטיק צייט און דער קאָזשיאָל האָט נישט אויפגעהערט אָנצוטאָן צרות און פאַרשאַפן יסורים די מענטשן פון שטעטל. ביז עס איז געקומען דער טאָג, ווען השי"ת האָט זיך ענדלעך מרחם געווען און מען האָט דעם קאָזשיאָל געפונען אַן אויסגעצויגענעם מיט פאַר שטאַרטע פיס. ער איז אויף אַן אמת געווען טויט.

ווידער איז מען געלאָפן צום רב און דער רב האָט געפסקנט:

אַזוי ווי דאָס קרבן־פסחל איז געווען אַ הייליקע בהמה, דאַרף מען אים דערפאַר אָנטאָן תכריכים און מקבר זיין אויפן בית־עולם.

יאָסל לייבעלעס און מיט אים נאָך אַ פאָר יידן האָבן זיך מטפל געווען מיט דער הייליקער בהמה און געוי אויסגעפירט אַלץ וואָס דער רב האָט געהייסן.

יאָסל לייבעלעס און מיט אים דאָס גאַנצע שטעטל יידן זענען אויפ־געבונדן און אויפגעריכט געוואָרן.

זינט דעמאָלט האָבן שוין טאַרנאָגראָדער יידן געווּסט נזהר צו זיין מיט דער צונג, כדי, חלילה, נישט מער נכשל צו ווערן און ברענגען אויף זיך אומזיסטע צרות.

פאָרט אַ ייד קיין ארץ־ישראל

לאָמיר זיך אומקערן אויף אַ ווייל צו איציק מלמד און דערציילן ווען זיין אָפּפאָרן צוזאַמען מיט זיין ווייב, רחלע, קיין ארץ־ישראל.

איציק מלמדס מאַטעריעלער מצב איז דווקא געווען אַ נישט־קשהדיקער חוץ דעם מלמדות, וואָס ער האָט געפירט אַלע זיינע יאָרן, האָט ער אויך געהאַט אַ קליין פאַבריקל פון צוקערלעך. דערצו האָט זיין ווייב געגייט וויסע ווײש און געהאַט עטלעכע צוהעלפערינס.

זיי זענען אָבער אַלע יאָרן געווען, רחמנא לצלן, חשוכי בנים, נישט געהאַט קיין קינדער און זיי האָבן אויף די אַלטע יאָרן באַשלאָסן צו פאָרן אין הייליקן לאַנד.

איציק מלמד האָט אַלץ ליקווידירט, איינגעפאַקט די סאַמע נייטיקסטע זאַכן און דאָס גאַנצע שטעטל איז געקומען אים באַגלייטן און געזעגענען.

אַזאַ ווייטע נסיעה איז דעמאָלט נישט אָנגעקומען גרינג. וועג זיי זענען אָנגעקומען קיין יפו, האָבן זיי געמוסען צווישן אַראַבישע קעמלען, צו וועלכע מען האָט זיי פעסט צוגעבונדן, כדי זיי זאָלן, חלילה, נישט אַרונטערפאַלן איבערן וועג צו דער הייליקער שטאָט ירושלים.

די נסיעה פון יפו קיין ירושלים האָט געדויערט אַ קנאַפּע וואָך. פון דער לאַנגדויערנדיקער נסיעה און טלטולי הדרך איז רחלע געוואָרן שטאַרק אָפּגעשוואַכט, קראַנק און איז אין אַ קורצער צייט אַרום געשטאָרבן. זי האָט געפונען איר אייביקע רו אויפן הר הזיתים.

איציק מלמד האָט אין ירושלים מאריך ימים ושנים געווען און ביי אַכציק יאָר האָט ער נאָך אַ מאָל חתונה געהאַט און זיין ווייב האָט אים מזכה געווען מיט אַ בן זכר.

צווישן מאָל אין יאָר פלעגט ער פון ירושלים שרייבן בריוו קיין טאַרנאָגראָד. אין די בריוו האָט ער אויסגערעכנט אַלע נעמען פון זיינע תלמידים, די בעלי־מלאכות, וועלכע ער האָט מזכיר געווען ביי די מקומות הקדושים, ווי די כותל מערבי, קבר רחל, קבר רבי מאיר בעל הנס א. אַ.

דערפאַר האָבן זיינע תלמידים אין שטעטל געזאַמלט צווישן זיך אַ קליינע געלט סומע, וועלכע מען האָט אים פון צייט צו צייט צוגעשיקט.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז איבערגעריסן געוואָרן די פאַרבינדונג מיט ארץ־ישראל און מיר האָבן מער נישט געהערט וועגן אונדזער רבין, איציק מלמד.

שומרים קלאַפן

די חכמי־התלמוד האָבן געזאָגט:

„דריי שותפים זענען באַטיליקט אינעם מענטש: גאָט, פאָטער און מוטער". וועו דער מענטש שטאַרבט, חלילה, אַזוי הייסט עס, אַז דער רבונו של עולם האָט צו זיך צוריקגענומען זיין חלק".

פונקט ווי אין אַ סך אַנדערע קליינע שטעטלעך האָט אויך אין טאַרנאַגראָד דורות־לאַנג געהערשט דער מנהג, אַז די שמשים זענען יעדן שבת אין דער פרי געגאַנגען איבער די גאַסן און געסלעך און געזופן: „אין שול אַריין".

די דאָזיקע ווערטער פלעגן זיי אויסזונגען מיט אַ ספּעציעלן ניגון, וואָס האָט געווענקט די שלאָפנדיקע אונטער די פאַרהאַקטע טיר און לאָדן.

אין געווייגלעכע וואָכנטעג האָט מען אַנשטאָט דעם דאָזיקן רופן געקלאַפט „שומרים" אין די טירן און לאָדנס.

דאָס דאָזיקע „שומרים"־קלאַפן האָט פאַרטרעטן דער רוף „אין שול אַריין", אָדער „שטייט אויף לעבודת הבורא".

דערהערט דאָס דאָזיקע קלאַפן, וואָס האָט שוין געהאַט זיין באַזונדערן ריטם, צוויי קלעפ אייגער נאָכן אַנדערן און דאַן דער דריטער קלאַפ, האָבן זיך אין די פייכטע פינצטערע שטובן די יידן געגומען אויפכאַפן פון שלאָף, אָפּגעגאָסן די הענט מיט נעגל־וואַסער, געזאָגט „מודה אני" מיט גרויס כוונה, אויסגעריבן פון די אויגן דעם שלאָף, אויף גיך אַרויפגעכאַפט די בגדים און שנעל געלאָפן אין בית־המדרש.

אויב אין שטעטל איז, חלילה, עמעץ געשטאָרבן, האָט דער „שומרים־קלאַפער", אויסגעקלאַפט בלויז די ערשטע צוויי קלעפ. דאָס איז געווען אַ סימן, אַז אין דער פאַרגאַנגענער נאַכט האָט דער רבון העולמים צוגענומען פון אַ שטוב אין שטעטל זיין חלק צו זיך.

לאַנגע יאָרן איז קוני לעמל געווען דער שומרים־קלאַפער.

אין דעם באַגין וועו אין די טירן און לאָדנס האָבן זיך געהערט בלויז צוויי קלעפ האָבן זיך פון הינטער די פאַרמאַכטע לאָדנס און פאַרהעמערטע טירן געהערט אויסגעשרייען פון שרעק. באַלד האָבן זיך געעפנט טירן און פענצטער און אין שטאָק־פינצטערן דרויסן האָבן זיך געהערט פאַרשלאָפענע קולות, וואָס האָבן זיך איבערגערופן און מיט נייגער געפרעגט: „וועו? וועו איז געשטאָרבן?"

קוני לעמל האָט זיך אין דאָזיקן טאָג געפילט וויכטיקער וויי שטענדיק. אַלע האָבן זיך צו אים געוואָנדן מיט פראַגן. יעדער האָט אים נייגעריק געקוקט אין די אויגן, געוואַרט אויף זיין ענטפער.

אויב דער פאַרשטאָרבענער איז געווען אַן אָנגעזעענער באַלעבאָס, אַ פאַרמעגלעכער מענטש, האָט קוני־לעמל נישט באַהאַלטן זיין צופרידנקייט און פלעגט צוגעבן:

„עס וועט ברוך השם זיין היינט אויף פרנסה".

קוני־לעמל איז אויך געווען דער צושטעלער פונעם טהרה־ברעט און אַלע איבעריקע כלים, וואָס זענען נייטיק געווען ביים מטהר זיין דעם מת.

די ביידע באַגריפן, טויט און לעבן, זענען ביי קוני לעמלען געווען צונויפגעגאָסן אין איין באַגריף. ער האָט זיך נישט געשראָקן פאַרן טויט, פונקט ווי ער האָט נישט איבעריק ליב געהאַט דאָס לעבן, וואָס איז ביי אים געווען פול מיט צרות און יסורים. אינעם הקדש, ווו ער האָט געוווינט, האָט ער געזען דאָס לעבן אין זיין נידעריקסטער געפאַלנקייט. אויף די לוויות, וועלכע ער האָט אַלע באַדינט, האָט ער זיך אָנגעהערט מיט יללות פון מאַמעס איבער טויטע קינדער, פון פרויען איבער יונג פאַרשניטענע מענער. אים האָט דערפאַר דער טויט קיין מאָל נישט אַרויסגעפירט פון זיין גלייכגעוויכט, פון זיין אייביק שטומען גליווער.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט דאָס הקדש־הויז זיך געפונען אין אַ סכנה איינצופאַלן און מען האָט עס געמוזט פאַרמאַכן. קוני לעמל, וואָס איז נאָכן טויט פון זיין ווייב שפרה שוין געבליבן אַן אלמן, האָט דעמאָלט פאַרלוירן זיין היים און האָט נישט געהאַט ווו צו נעכטיקן. ער איז דעמאָלט אַוועק אויפן בית־עולם, וואָס האָט זיך געפונען הינטער דער שטאָט און האָט דאָרט געענעכטיקט אינעם שומר־שטיבל.

אין איינעם אַ באַגין האָט מען אין שטעטל מער נישט געהערט דאָס שומרים־קלאַפן. וועמען מען איז געקומען אויפן בית־עולם, האָט מען דאָרט געפונען קוני לעמלען אַ טויטן.

אין יענעם באַגין איז נישט געווען וועמען עס זאָל דורך די צווי קלעפ אָנזאָגן דעם שטעטל, אַז קוני לעמל איז געשטאָרבן.

חדרים און מלמדים

אַלט ווערנדיק דריי יאָר האָט מיך די מאַמע אַוועקגעפירט אין חדר אַריין צום דרדקי־מלמד, וועלכן מען האָט גערופן פיפע. זיין אמתער נאָמען איז געווען הערש, אָבער קיינער האָט נישט געוווסט זיין פאַמיליע־נאָמען. אין יענעם טאָג האָט מיין מאַמע געטיילט די קינדער פאַרשידענע זיסוואַרג, באַזונדער פאַרן מלמד און די באַהעלפערס.

דער רבי האָט מיך אַוועקגעזעצט ביים טיש, געוויזן מיר אויפן אַלף־בית און געהייסן מיר נאָכזאָגן: דאָס איז אַן אַלף. עטלעכע טעג פלעגט די מאַמע מיטגיין מיט מיר אין חדר אַריין און דערנאָך מיך אָפּנעמען פון דאָרטן. זי האָט געמוזט זיין די גאַנצע צייט אין חדר, ווייל איך האָב נישט געוואָלט בלייבן אַליין מיטן רבין און מיט די יינגלעך. דאָס האָט אָבער נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די עלטערן באַשלאָסן, אַז עס איז שוין צייט, כ׳זאָל גיין אַליין אין חדר אַריין. דער עיקר איז זיי געגאַנגען, אַז איך זאָל זיך צוגעווויינען צו בלייבן אַליין דעם גאַנצן טאָג אין חדר.

איך האָב אויף מיין שטייגער געזומען פירן אַ קאַמף און נישט געוואָלט גיין אַליין אין חדר אַריין. דעמאָלט איז געקומען דעם מלמדס באַהעלפער און ער האָט זיך נישט געריכטן מיט מיינע געווויינען און געשרייען, האָט מיך אַרויפגעזעצט אויף זיין אַקסל און איז מיט מיר אַרויס אין גאַס. איך האָב געקעמפט ווי אַ לייב, כ׳האָב געשריגן און אים צעדראַפּעט דאָס פּנים. דער באַהעלפער האָט געדולדיק אַלץ אויסגעהאַלטן, בלויז די דורכגייער האָבן צו מיר געזאָגט: „פּע, ס׳איז נישט שיין. אַ יינגל דאַרף גיין אין חדר אַריין״. זייערע ווערטער האָבן מיך נישט באַרואיקט און איך האָב איבערן גאַנצן וועג נישט אויפגעהערט צו ווויינען און שרייען, צו קאָפּען מיט די פיסלעך און דראַפּען מיט די נעגל זיין פּנים און האַלדז און אַזוי האָט ער מיך אַ ווויינענדיקן אַריינגעברענגט אין חדר אַריין.

דער מלמד האָט דערהערט מיינע קולות און דערזען דעם באַהעלפערס צעדראַפּעט פּנים, האָט ער געהאַלטן, אַז מען דאַרף מיך דערפּאַר באַשטראָפן. די גרויסע שטראָף, מיט וועלכער ער האָט געוואָלט אַ סוף מאַכן צו מיין עקשנות, איז געווען אַ „פּאַק״. דאָס איז פּאַרגעקומען אַזוי: מיין קאַפּאָטקאַלע האָט מען איבערגעדרייט אויף דער צווייטער זייט. דאָס זעלבע האָט מען אויך געטאָן מיטן היטל און עס אַזוי פאַרדרייטערהייט מיר אָנגעטאָן אויפן קאָפּ. אינעם קאַפּאָטקאַלע האָט מען מיר אַריינגעשטעקט אַ בעזעם און אַזוי האָט

מיך דער מלמד אויפגעהויבן אין דער הויך און אַרויפגעזעצט אויפן אויוון. אַלע יינגלעך צוזאַמען מיטן רבין האָבן געשריגן „הוראַ! אַזוי טוט מען אַ יינגל, וואָס וויל נישט גיין אין חדר אַריין". דאָס האָט אויף מיר שטאַרק געווירקט. אויף צומאָרגנס בין איך שוין אַליין געגאַנגען אין חדר אַריין. אָבער די בושה פאַרן „פאק" האָב איך לאַנג־לאַנג נישט געקענט פאַרגעסן און איך טראָג זי נאָך אין זיך ביזן היינטיקן טאָג.

דאָס חדר איז באַשטאַנען פון אַן איינציק צימער, אין וועלכן עס האָבן געלערנט אַן ערך פופציק תלמידים. אין דער זעלבער צייט האָט דאָס צימער אויך געדינט אַלס ווינונג פאַרן מלמד און זיין הויז־געזינט, צום קאָכן און שלאָפן. אינעם חדר זענען געשטאַנען צוויי טישן, איינער פאַרן מלמד, דער צווייטער פאַרן עלטערן בעלפער, וואָס פלעגט אויך לערנען מיט די קינדער.

דער בעלפער פלעגט אויך גיין מיט די קינדער לייענען קריאת־שמע ביי אַ געווינערין, וואָס האָט געבוירן אַ בן־זכר. דער קליינער בעלפער האָט בלויז געברענגט די גאָר קליינע קינדער אין חדר אַריין און אויף מיטאָג האָט ער אַלעמען געברענגט דאָס עסן פון זייערע היימען.

אויף אײַן זייט פון די טישן זענען געשטאַנען לאַנגע בענק. אויף דער צווייטער זייט זענען געשטאַנען די באַנק־בעטלעך, וועלכע האָבן בייטאָג געדינט צום זיצן פאַר די תלמידים און ביינאַכט צום שלאָפן פאַר דעם מלמדס הויז־געזינט.

דער רבי האָט אָפט געליטן פון ציין ווייטאָק. מיר איז געבליבן אין זכרון ווי ער האָט אײַן מאָל געזומען אַ שטריקל און ער האָט אײַן עק אַרומגעבונדן אַרום דעם צעווייטיקטן צאָן און דעם צווייטן עק צוגעבונדן צו דער קלאַמקע פון דער טיר. דערנאָך האָט ער געזאָגט צו אַ תלמיד, ער זאָל צוגיין און עפענען די טיר. דער תלמיד האָט אַזוי געטאָן און האַסטיק געעפנט די טיר, אַזוי אַז דער צאָן איז גלייך אַרויסגעשפרונגען פונעם מויל.

אין חדר זענען געווען כיתות. ווען אײַן כיתה האָט געלערנט, האָט די אַנדערע זיך געשפילט אינדרויסן. ערגער איז געווען אין ווינטער, ווען אינדרויסן איז געווען אַ שטאַרקע קעלט און מען האָט אונדז אַלע צונויפ־געפאַקט אין באַזונדערע ווינקעלעך, ווי אויך אונטער ביידע טישן. אײַן מאָל האָט איין יינגל דעם אַנדערן אַריינגעשטופט אַ קנעפל אין אויג אַריין. דאָס יינגל האָט, פאַרשטייט זיך, געמאַכט אַ געוואַלד און עס איז געוואָרן אַ מהומה. דער מלמד האָט לאַנג און שטאַרק זיך געמאַטערט, אַ שווייס איז אים גערינען פון פנים, ביז עֶר האָט דאָס קנעפל פונעם אויג אַרויסגענומען.

ביי דעֶר סאַמע טיר איז געשטאַנען דאָס בעט, אויף וועלכן עס איז געלעגן די קראַנקע רביצין, אין גאַנצן איבערגעדעקט, און מען האָט שטענדיק

געהערט אירע קרעכצן און אויסגעשרייען פון שטאַרקן ווייטאָק. איין מאָל איז זי פלוצלינג שטיל געוואָרן און דער מלמד איז געוואָרן זייער אומרואיק, איז צוגעגאַנגען צום בעט, אָפּגעדעקט דאָס פנים און אויסגעשריגן: „זי איז טויט! קינדער גייט אַהיים!“ אַרויסגייענדיק האָט יעדער פון די יינגלעך געוואָרפן אַ קוק צום בעט, דערזען דאָרט דאָס ווייסע פנים פון דער רביצין און איבערגעשראָקענע זענען מיר שנעל אַרויס.

אויף צומאָרגנס איז דער מלמד אַרומגעגאַנגען צו די עלטערן פון זיינע תלמידים און צונויפגענומען אַ ביסל געלט אויף די קבורה־הוצאות.

דריי טעג זענען מיר, זיינע תלמידים, אַרומגעלאָפן פריילעכע, צופרידענע מיט דער פרייקייט און געמיינט, אַז מיר וועלן זיין אַזוי פריי אין משך פון דער גאַנצער שבעה, אָבער אונדזער שמחה איז אויפן פערטן טאָג פאַרשטערט געוואָרן. דער רב פון שטאָט האָט מתיר געווען דעם רבין צו לערנען מיט די קינדער.

ביים דרדקי־מלמד האָב איך געלערנט פיר זמנים. אַ האַלב יאָר האָט זיך געערכנט פאַר אַ זמן. נאָכן ענדיקן אַ זמן איז מען אַריבער אין אַ העכערער כיתה. איך האָב ביים דאָזיקן מלמד געלערנט אַלף־בית, דאַוונען און עברי. דערנאָך בין איך שוין געוואָרן ראוי אַריבערצוגיין צו אַן אַנדערן מלמד, וואָס האָט מיט מיר געלערנט חומש, רש״י און גמרא.

פייוול דער גמרא־מלמד

וועז איך בין אַלט געווען פינף יאָר האָב איך שוין געקענט דאַוונען אַליין פון אַ סידור און מיין פאָטער האָט מיך דעמאָלט געשיקט לערנען צו פייוול מלמד אין זיין חדר. דאָרט האָב איך אָנגעהויבן לערנען חומש. נאָך אַ קורצער צייט האָב איך שוין געלערנט די רש״י־אותיות און באַלד אויך דעם פירוש. נאָכן אָפּלערנען צוויי זמנים האָב איך שוין אָנגעהויבן צו לערנען גמרא. דער רבי איז פון מיר געווען צופרידן און האָט מיך פאַרעכנט צווישן זיינע גוטע תלמידים. איך האָב דערפאַר געדאַרפט באַצאָלן אַ טייערן פרייז, דהינו: גיין יעדן שבת זיך „אָפּהערן“. דאָס איז קיינעם פון די יינגלעך נישט געווען ליב, ממש ווי היינט אַ בחינה אין דער שול און מיך האָט עס אויך געקאָסט אַ סך געזונט. מיין פאָטער, אַ שטאָלצער פון דעם רבינס לויב, האָט מיך יעדן שבת געשיקט צו זיינע באַקאַנטע, זיי זאָלן זען און לויבן מיינע קענטענישן. דער רבי פלעגט נאָך דערצו מיטשיקן נאָך אַ תלמיד, אַ שוואַכערן אין לערנען, כדי איך זאָל אים אַרויסהעלפן. די שבתים זענען דערפאַר ביי מיר געווען די שווערסטע טעג אין דער וואָך. די מענטשן

אינדרויסן, וואָס האָבן מיך געזען גיין מיט דער גמרא, פלעגן לאַכנדיק אויסרופן: „די גמרא איז דאָך גרעסער פון דיר". די אויסצייכענונג וואָס איך האָב באַקומען פון מיינע פאַרהערער איז באַשטאַנען אין אַ קניפּ אין בעקל.

ביי פייוול מלמד האָב איך אויך געלערנט שרייבן יידיש. דאָס לערנען איז צוגעגאַנגען אויף אַזאַ אופן: צום ערשט האָט ער מיר אויפגעשריבן אַ גאַנצע שורה פון אַלפן און איך האָב געמוזט אויספילן דאָס גאַנצע זייטל מיטן זעלבן אות. אַזוי האָט עס זיך איבערגעחזרט מיט אַלע אותיות. דערנאָך האָב איך געדאַרפט איבערשרייבן דעם אַלף־בית אויף צוריק. דאָס האָט מען גערופן נוסח תשר"ק. דערנאָך איז מען איבערגעגאַנגען צום אויסלייג. דער רבי האָט אָנגעשריבן אַ שורה: „איך בין געפאָרן קויפן סחורה קיין לובלין". און איך האָב געדאַרפט דאָס גאַנצע זייטל אויספילן מיט דער דאָ־זיקער שורה. צום סוף האָט דער רבי אונדז שוין פאָרגעשריבן אַ גאַנץ „גריזל", דאָס הייסט אַ גאַנצן בריוו. אַזאַ בריוו האָבן מיר שוין געשריבן לאַנגע חדשים, און דאָס איז געווען אַ סימן, אַז מיר האָבן שוין דערגרייכט די העכסטע מדרגה אין שרייבן יידיש.

אין אַ צייט אַרום ווען איך בין שוין אַלט געווען זעכצן יאָר, פלעגט דער זעלבער פייוול מלמד קומען צו מיר פון צייט צו צייט און בעטן, אַז איך זאָל אים אָנשרייבן אַ בריוו צו זיינע קינדער אין אַמעריקע. ער פלעגט זיך דערביי שעמען און פאַרענטפערן, אַז „מיינס אַ בריוו רעדט ווערטער און לייענט זיך אַליין".

אַ פאַקט איז, אַז מיינע ערשטע קענטענישן אין יידיש האָב איך גע־לערנט ביי פייוול מלמד. אין פאַרגלייך צו אַנדערע מלמדים, וואָס זענען תמיד אַרומגעגאַנגען מיט כעס, איז פייוול מלמד געווען אַ רואיקער און שטילער מענטש און האָט אַרויסגעוויזן זיינע תלמידים אַ סך ליבשאַפט און איבערגעגעבנקייט.

ביים רבין אין חדר האָבן זיך געפינען צווייערליי וואַסער. פון איין ברונעם האָט מען געברענגט געזאַלצן וואַסער, פון אַ צווייטן — זיס סטאק־וואַסער צום קאָכן און טרינקען. דאָס איז געווען שווערער צום ברענגען, און אין דעם טאָג, וואָס איך האָב דעם רבין געברענגט ראש־חודש־געלט, אָדער רגל־געלט פאַר אַ יום־טוב, ווי ל"ג בעומר, חמשה־עשר בשבט, חנוכה, פורים, וואָס נישט אַלע תלמידים פלעגן דאָס געבן, דעמאָלט פלעגט צו מיר צו־קומען שאָשאַלע, דעם רבינס אַלטע מוטער און זאָגן: „מאירל, קום, וועל איך דיר געבן צו טרינקען אַ גוט ביסל סטאק־וואסער".

ביי פייוול מלמד האָב איך אָפּגעלערנט פיר זמנים און בין דערנאָך איבערגעגאַנגען צו אַ גרעסערן גמרא?מלמד, צו איציק מלמד.

איציק מלמד

ביי איציק מלמד האָב איך אויך געלערנט פיר זמנים, צוויי יאָר. חוץ גמרא, האָבן מיר אויך געלערנט חומש מיט פאַרשידענע פירושים.

ביים אַריינגאַנג פון הויז איז געווען אַ גאָר קליין צימערל, וואָס האָט געדינט אַלס קיך און איז דערביי אויך געווען אַן אַרבעטס־וואַרשטאַט פאַר דער רביצין, וואָס האָט געגייט וועש וועש און באַשעפטיקט דערביי נאָך אַ דריי נייטאַרינס. אין דער צווייטער שטוב, וווּ מיר האָבן געלערנט, האָט זיך אויך געפונען אַ פאַבריקל פון צוקערלעך, וואָס עס האָט אויסגעאַרבעט דעם רבינס אַדאָפטירטער זון, הערש. עס פלעגט אָפט טרעפן, אַז דער רבי האָט אים צוגעהאָלפן אין דער אַרבעט און אויך אונדז געגומען צו הילף. מיט דער צייט זענען מיר, קליינוואַרג, געוואָרן גאַנצע פאַכמענער און גע־קענט די מלאכה פון מאַכן צוקערלעך.

נאָך הערשס חתונה האָבן איציק מלמד מיט זיין ווייב, ביידע שוין אין טיפן עלטער, עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

ש מ ו א ל ־ נ ת ן

ביי שמואל נתנען האָב איך שוין געלערנט גמרא מיט מער מפרשים. אויך דאָרט האָט זיך דאָס חדר געפינען אינעם אייניציקן צימער, ווי דער רבי האָט געווויינט מיט זיין פאַמיליע. אויך דאָרט איז אינעם זעלבן צימער, וווּ מיר האָבן געלערנט, געלעגן אַ גאַנצן טאָג אין בעט די קראַנקע רביצין, וואָס האָט אָפט געקרעכצט און אויסגעשריגן פון ווייטאָק. דאַקעגן דער רבי איז בטבע געווען אַ גוטמוטיקער, האָט פאַרמאָגט הומאָר און מיר, יינגלעך, האָבן אים זייער ליב געהאַט.

לייבל מלמד

וועג איך בין געוואָרן בר־מצווה, האָט מען מיך אָפגעגעבן צו לייבל מלמד. איך האָב געהאַלטן אַ שיינע בר־מצווה־דרשה און דאָס לערנען האָט שוין דעמאָלט געטראָגן אַן ערנסטן כאַראַקטער, מיט תוספות און מהרש״א. אויף לייבל מלמד פלעגט מען זאָגן, אַז ער איז געווען אַ שטיקל חקרן. דאָס האָט געהייסן, אַז ער פאַרנעמט זיך מיט חקירה און פילאָזאָפיע. דער אמת איז, אַז איך האָב דאָס קיין מאָל ביי אים נישט באַמערקט. מעגלעך, אַז דאָס האָט זיך געגומען דערפון וואָס ער האָט געשטאַמט פון שעברעשין, וווּ מען האָט געזאָגט, אַז עס געפינען זיך דאָרט אַ סך אַפיקורסים.

סענדער מלמד

סענדער מלמד איז געווען אַ גרויסער למדן, האָט אויך געהאַט היתר־הוראה און האָט געפסקנט שאלות.

אין שטאָט האָבן זיך געפונען באַלעבאַטים, וואָס האָבן געפאָדערט, אַז די קהילה זאָל אויפנעמען סענדערן אַלס מורה־הוראה און אים צאָלן אַ שטענדיקן חודש־געהאַלט. אָבער דער רב און זיינע זין האָבן זיך קעגן־געשטעלט און ר׳ סענדער איז געבליבן ביי זיין מלמדות, געלעבט אין דלות, אין נויט.

ביי אים האָבן די תלמידים געהאַט אַ שם אַלס וווּיל־לערנער און דאָס לערנען איז דאָרט געווען פאַרטיפטער מיט אַ סך מפרשים.

איין מאָל, אין אַ ווינטער־טאָג האָט מיך סענדער מלמד אָפגערופן אין אַ זייט און זייער ערנסט מיך געפרעגט: „מאירל, צי וואָלסטו געוואָלט לערנען ש״ך?״ פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב גלייך מסכים געווען און ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך און לייבוש־שכנאס דאַרפן קומען צו אים דריי מאָל אין דער וואָך, פאַרטאָגס, פיר אַ זייגער. קיין אַנדערע צייט האָט ער ווירקלעך נישט געהאַט, ווייל דעם גאַנצן טאָג איז ער געווען פאַרנומען מיט די אַנדערע תלמידים, וועלכע זענען נאָך נישט ראוי געווען צו אַזאַ שווערן לימוד ווי ש״ך.

וועז איך האָב עס דערציילט אין שטוב, זענען די עלטערן געווען דערפון זייער צופרידן. דריי אַזייגער פאַרטאָג האָט דער טאַטע מיך אויפגע־וועקט פון טיפן שלאָף, די מאַמע האָט אַכטונג געגעבן, אַז איך זאָל זיך גוט אָנטאָן, און מיט אַ לאַמטערל אין האַנט בין איך געגאַנגען איבער די פינצ־טערע גאַסן, אין פראָסט, אין שניי און רעגן. דער רבי איז נאָך געשלאָפן, אָבער מיט מיין אַריינקומען האָט ער זיך גלייך אויפגעכאַפט, אָפגעגאָסן די נעגל און זיך גלייך אַוועקגעזעצט לערנען מיט אונדז דעם ש״ך.

איך, ווי אויך לייבוש שכנאס, ווי קליין מיר זענען נאָך דעמאָלט געווען, זענען מיר ביי זיך מיט אַ מאָל אויסגעוואַקסן, געפילט זיך ווי גרויסע. עפעס אַ קלייניקייט, מיר לערנען דאָך שוין ש״ך. דאָס האָבן געלערנט גאָר אַזעלכע וואָס האָבן געחלומט צו ווערן רבנים.

איין מאָל, וועז מיר זענען אָנגעקומען צום חדר דורכגעפרוירענע, האָבן מיר זיך לאַנג נישט געקענט דערוואַרטן ביז דער רבי האָט אונדז געעפנט די טיר. מיר האָבן געמוזט אַלץ שטאַרקער קלאַפן און קלאַפן. וועז דער רבי האָט זיך ענדלעך אויפגעוועקט און אַריינגעלאָזט אינעווייניק, האָט

ער אונדז דערציילט די סיבה, פֿאַרוואָס ער איז אַזוי פּעסט געשלאָפֿן און נישט געהערט ווי מיר האָבן אים געוועקט.

די מעשה איז געווען אַזאַ:

אין דעם איינציקן צימערל, ווו עס האָבן געווווינט סענדער מלמד מיט זיין ווייב חנהלע און זעקס קינדערלעך, האָבן זיך געפונען נאָר צוויי בעטן. אין איינעם זענען געשלאָפֿן די עלטסטע קינדער. מירעלען אָדער יונהלען פלעגט מען אויסבעטן אויפֿן טיש. דאָס קלענסטע, פּעסעלע, איז געלעגן אין אַ קליין וויגעלע, די אַנדערע פּיר קינדער אין די בעטן פֿון פֿאָטער און מוטער. אין יענער נאַכט האָט די קליינע פּעסעלע נישט אויפֿגעהערט צו ווויינען און מען האָט זי געמוזט אַרויסנעמען פֿון וויגל און לייגן אין דער מוטערס בעט. דערפֿאַר האָט מען געמוזט אַן אַנדער קינד איבערפּירן אין פֿאָטערס בעט און דער רבי האָט געמוזט שלאָפֿן אין וויגל. לויט זיינע רייד האָט ער זיך דאָרט גוט אויסגעוואַרעמט און איז אַזוי שטאַרק איינגעשלאָפֿן, אַז ער האָט נישט געהערט אונדזער וועקן.

ביזן היינטיקן טאָג איז ביי מיר געבליבן אַ רעטעניש ווי אַזוי דער רבי איז אַריין אין דעם קליינעם און שמאָלן וויגעלע און דערצו נאָך געפילט זיך גוט אויסגערוט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועו איך האָב געלייענט אַברהם רייזענס ליד: „אַ געזינדל זאָלבע אַכט, און בעטן נאָר צוויי", האָב איך פּאַר זיך געזען די שטוב פון מיין רבין, סענדער מלמד.

אין יענער צייט האָט מיך מיין פֿאָטער געלערנט ווי אַזוי צו באַקעמפֿן דעם יצר־הרע און דערגרייכן דערמיט אַ העכערע מדרגה. לויט זיין מיינונג איז עס געווען דער יצר־הרע, וואָס האָט מיך אָנגערעדט צום שלאָפֿן און מיר באַשווערט דאָס אויפֿהייבן זיך באַגין, וועו ער האָט מיך געוועקט און איך בין ווידער איינגעשלאָפֿן. מיין פֿאָטער האָט מיך געמוזט וועקן צוויי און דריי מאָל. ער האָט מיר דערפֿאַר דערציילט אַזאַ מעשה:

עס האָט פֿאַסירט מיט אַ יונגנמאָן נאָך דער חתונה, וואָס האָט נאָך געגעסן קעסט און איז יומם ולילה געזעסן און געלערנט, האָט זיך צו אים צוגעטשעפּעט דער יצר־הרע און אין אַ געוויסן פּרימאָרגן, וועו ער האָט זיך נאָר וואָס אויפֿגעכאַפּט פון שלאָף, האָט ער אין אים אַריינגעטענהט: „זע, מענטש, דו ביסט געגאַנגען זייער שפּעט שלאָפֿן, איצט איז נאָך פּרי און דו ביסט נאָך מיד, אינדרויסן איז קאַלט, נאַס און אין בעט איז וואַרעם, מחיה נפשות, פֿאַרוואָס פֿיניקסטו זיך אַליין, שלאָף דיך אויס כאָטש איין מאָל". דער יונגערמאָן איז צוריק איינגעשלאָפֿן, אָבער וועו ער האָט זיך צום צווייטן מאָל אויפֿגעכאַפּט, האָט ער גלייך פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געווען אַ שטיקל יצר־הרע, וואָס האָט אים פֿאַרכישופט מיט זיינע גוטע

ריידעלעך. דער יונגערמאַן האָט שוין אָבער געהאַט דערגרייכט אַ געוויסע מדרגה און האָט שוין געוווסט ווי אַזוי מלחמה צו האַלטן מיטן יצר־הרע. ער האָט אויף זיך געפונען, אַז יעדעס מאָל ווען דער יצר־הרע וועט זיך צו אים אין באַגין צוטשעפען און צורעדן אים צו שלאָפן, וועט ער נעמען דאָס נעגל־וואַסער, וואָס שטייט ביי זיין בעט און גלייך עס אַריינגיסן אין בעט אַריין. אין אַ נאַס בעט וועט שוין דער יצר־הרע קיין שליטה נישט האָבן.

מיין פאָטער האָט פאַרענדיקט די מעשה און טיף אָפגעזיפצט, צו־געבנדיק: „מאירל, דו ביסט נאָך צו קיין שום מדרגה נישט דערגאַנגען און דו ווייסט נאָך נישט ווי אַזוי מנצח צו זיין דעם יצר־הרע".

סענדער מלמד אין ארץ־ישראל

אַ געוויסע צייט נאָך דעם ווי איך האָב עולה געווען קיין ארץ־ישראל, איז פון חיפה געקומען מיך באַזוכן מיין יוגנט־חבר שמואל חפר (פעפער) און צווישן אַנדערע האָט ער מיר אויך דערציילט, אַז אונדזער רבי, סענ־דער מלמד געפינט זיך דאָ אין לאַנד צוזאַמען מיט זיין משפחה, אויף דער אַלענבי־גאַס אין תל־אביב, נעבן מושב־זקנים, שטייט דאָרט זיין פרוי און פאַרקויפט גזוז, פאַפיראָסן. מיין חבר האָט זיך מיט סענדערן באַגעגנט און פון אים זיך דערווווסט, אַז ער איז אַהערגעקומען אויף אַ רבנים־סערטי־פיקאַט, וואָס הרב קוק ז"ל האָט אויסגעפועלט ביי דער ענגלישער מאַכט און ווען מיין חבר האָט אים געפרעגט, צי ער געהערט צו דער מזרחי־באַוועגונג, האָט ער אים געענטפערט מיט אַ וויץ: „די מזרחי האָט דאָך ביי אונדז, פרומע יידן, געקומען דאָס וואָרט תורה און פון אייך ציוניסטן, דאָס וואָרט עבודה און דערפון געמאַכט זיך אַ פאַרטיי. וווּ קום איך צו זיי?"

איך האָב זיך דעמאָלט געפונען אין ראשון־לציון, און פאַרנדיק אַ מאָל קיין תל־אביב האָב איך באַשלאָסן צו באַזוכן מיין רבין, סענדער מלמד. קומענדיק אַהין האָב איך ווירקלעך געטראָפן אַן אַלטע פרוי שטיין נעבן אַ קרעמל. איך האָב ביי איר געקויפט אַ שאַכטל פאַפיראָסן און גע־פרעגט, צי זי איז חנהלע? זי האָט עס באַשטעטיקט און געקומען מיך אויספרעגן, צי איך בין אַ טאַרנאַגראַדער. ווען זי האָט דערהערט מיין נאָמען, האָט זי אויסגערופן: „דו ביסט דאָך געווען אונדזערס אַ תלמיד!" איך האָב זי געפרעגט אויפן רבין און זי האָט מיר געוויזן מיטן פינגער אויף אויבן. מיר האָט זיך אין אָנהייב אויסגעוויזן, אַז זי ווייזט מיר אויפן פערטן שטאָק, אָבער באַלד האָט זי מיר דערציילט, אַז ער האָט די לעצטע

צייט געפילט זיך שלעכט, באַקלאָגט זיך, אַז עס גייען אים אויס די כוחות און תשעה באָב, זיצנדיק אין שול, וווּ ער האָט געלערנט מיט אַן עדה יידן, איז אים פלוצלינג נישט גוט געוואָרן און ער האָט אויסגעהויבט זיין נשמה.

יאָסעלע וויגדערס

זיין פאָטער האָט געהייסן אַביגדור און ער אַליין האָט זיין מלמדישע קאַריערע אָנגעהויבן אין טאַרנאָגראָד. אָבער נאָך אַ געוויסער צייט איז ער אַוועקגעפאָרן קיין מלאַווע, וווּ ער האָט געלערנט מיט צוויי זין פון אַ גרויסן גביר, וואָס האָט אים גוט באַצאָלט און אים אויסגעהאַלטן מיט אַלעם. יאָסעלע פלעגט בלויז אויף די יום־טובים צוויי מאָל אין יאָר קומען אַהיים צו זיין פאַמיליע. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן לאַנגע יאָרן, ביז דאָס נע־ונד זיין איז אים נמאס געוואָרן און ער האָט באַשלאָסן אומצוקערן זיך אַהיים און איז ווידער געוואָרן מלמד אין טאַרנאָגראָד.

אין יענער צייט איז יאָסעלע שוין געווען אַ ייד אַ זקן, אָבער נאָך פול מיט קוראַזש און געהאַט אַ שם פון אַ גוטן מלמד. ער איז געווען אַ שטרענגער און אַ בייזער. ער איז געווען אַ כהן, אָבער לויט זיין כעס, האָט מען געזאָגט, האָט ער געדאַרפט זיין אַ כהן גדול, פאַרשטייט זיך, אַז מיר, זיינע תלמידים, האָבן ביי אים נישט געלעקט קיין האָניק.

יאָסעלעס שיטה איז געווען אַזעלכע:

יעדן זונטיק האָט ער אונדז פאָרגעלייענט דעם שיעור גמרא. די מאָנטיקס און דינסטיקס זענען געווען באַשטימט אויף פראַגן. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אים געקענט פרעגן וויפל מאָל מען האָט עס געהאַלטן פאַר נויטיק. ער איז געווען אַ גוטער בעל־מסביר, האָט געדולדיק אויפגעקלערט די ענטפערס אויף אַלע פראַגן. אָבער ווען עס איז געקומען מיטוואָך, האָט שוין קיינער נישט געוואָגט צו וועגן זיך צו אים מיט עפעס אַ פראַגע. דעמאָלט האָט ער שוין געשטעלט פראַגן און ווי איז געווען צו יענעם תלמיד, וואָס האָט נישט געווּסט דעם ריכטיקן ענטפער. ער האָט געשלאָגן מיט וואָס עס איז אים נאָר געקומען אונטער דער האַנט. ביי יאָסעלען וויגדערס האָט נישט עקזיסטירט דער באַגריף „פאַרגעסן", מיט וואָס מיר האָבן זיך געפלעגט פאַרענטפערן.

עס פלעגט טרעפן, אין אַ גוטמוטיקער מינוט, ווען מיר האָבן ריכטיק געענטפערט אויף זיינע געשטעלטע פראַגן און עמעץ פון די תלמידים האָט געפרווט שטאָלצירן מיט זיין וויסן. דער רבי האָט דאַן מיט אַ שמייכל

אויף די ליפּן געראַטן מיט אַ פּאַרטראַכט קול: „איר זייט נאָך יונג און איר ווייסט נאָך נישט, אַז תכלית הידיעה איז צו ווייסן, אַז מען ווייסט נאָך נישט. וועמען איר וועט עלטער ווערן און איר וועט דערגיין צו דער מדרגה פון ווייסן, אַז איר ווייסט נאָך גאָרנישט, וועט עס זיין דער אָנהייב פון אייער ווייסן". זיינע ווערטער און דער טאָן, מיט וועלכן ער האָט עס געזאָגט, האָבן זיך אינגעקריצט אין מיין באַוווסטזיין ביזן היינטיקן טאָג.

יאָסעלע איז געווען אַן ערלעכער מענטש און ווען עס האָט פּאַסירט, אַז אַ תלמיד איז געווען אַ שוואַכער און האָט נישט באַווייזן אויפצונעמען דאָס לערנען אין זיין חדר, האָט יאָסעלע זיך געוואָגדן צום פּאָטער, אים געבעטן ער זאָל צונעמען פון אים זיין זון, לערנען אים עפּעס אַ פּאַך, ווייל עס איז אַ שאָד זיין געלט, וואָס ער וואַרפט אַרויס, צאָלנדיק פּאַר אים שכר־לימוד.

ווען זיין יונגסטע טאָכטער חיה־ביילע האָט חתונה געהאַט קיין בילגאָריי, האָט ער פּאַרקויפט זיין הייזל אין טאַרנאָגראָד און איז אויף געפּאָרן קיין בילגאָריי, ווויינען נאָענט צו זיין טאָכטער, וועלכע ער האָט ליבער געהאַט פון אַלע קינדער און פלעגט זי רופן „טאָכטערשי".

ערשט מיט אַ סך יאָרן שפּעטער, גייענדיק אַ מאָל אין גאַס, דערזע איך פּאַר זיך אַ ייד מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד, וואָס האָט אים צוגעגעבן אַ פּאַטריאָטישן אויסזען, אָבער דערביי אויך שטאַרק געבויגן פון אַלטקייט. ווען ער איז צוגעקומען נענטער האָב איך גלייך אין אים דערקענט מיין אַמאָליקן רבין, יאָסעלע וויגדאָרס. אויף מיין שלום עליכם, האָט ער זיך איינגעקוקט אין מיר און געפרעגט:

„ווער ביסטו, שייגעץ, וואַרט, דו ביסט מאירל בערישעס?"

„יאָ, רבי, דאָס בין איך".

„מען זאָגט, אַז דו ביסט געווארן עפּעס אַ צעצילסט, ציצינוסט, אַזאַ מין זאַך, מאירל? למען השם, בלייב אַ ייד".

אין מיין טאָן האָט געווויס אָפּגעקלונגען עפּעס אַ פייערלעכקייט:

„רבי, איך בין אַ ייד, גלייך מיט אַלע יידן".

ער האָט געקוקט אויף מיר פּאַרשעריש און געזאָגט:

„אַזוי? אַבי מע זאָגט, אַבי מע רעדט".

ער האָט זיך געזעגנט מיט מיר, געדרוקט די האַנט און זיינע לעצטע ווערטער זענען געווען:

„מאירל, זיי אַ ייד. זאָלסט וויסן, אַז איך האָב דיך שטענדיק ליב געהאַט".

מער האָב איך אים שוין נישט געזען.

שיעור־זאָגער און שותפות־לערנער

נאָך יאָסעלע וויגדאָרס האָב איך שוין מער אין קיין חדר נישט געלערנט. במשך פון אַ יאָר האָב איך יעדן פאַרמיטאָג צוזאַמען מיט יאָסל אַברהם איטשעס (אַפּטייקער) געלערנט אין שיניאַוועך שטיבל ביי יאָסעלע־שיע־שאַיעס (מילך). ער האָט מיט אונדז געלערנט אַ שיעור אין מסכת נדרים. נאָכמיטאָג האָבן מיר ביידע שוין געלערנט אַליין אין בית־המדרש.

דערנאָך האָב איך ווידער צוזאַמען מיט אליעזר משהלעס (דעם יונגן רבס זון) געלערנט פאַרמיטאָג אין בית־המדרש „יורה דעה" מיט מפרשים ביי בערישל ראָטנבערגס. נאָכמיטאָג האָב איך ווידער אַליין געלערנט צוזאַמען מיט וואָלף פיניע בענץ (ווייסמאַן), וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל. אונדזער רבי, בערישל, איז געווען אַ גרויסער למדן, אַ בקי און אַ שאַרפער קאָפּ, איינער פון די בעסטע תלמידים ביים בילגאָרייער רב, הרב זילבערמאַן, וועלכן מען האָט אויך געקרופן: דער מאטשעווער עילוי.

לערנענדיק „יורה דעה" איבער די הלכות כשר און טריפה האָט אליעזרס פאָטער, ר׳ משהלע, אונדז מיטגענומען אין שעכט־הויז, וווּ ער האָט אונדז געגעבן פראַקטישע ביישפילן, וואָס האָבן אונדז געהאָלפן בעסער פארשטיין די דינים פון „יורה דעה".

צוקוקנדיק זיך ווי מען אונטערזוכט די לונג און לעבער פון דער געשאָכטענער בהמה און דער קצב נעמט דאָס לונגען־רערל אין מויל, בלאָזט עס אָן, כדי די בדיקה פונעם רב אָדער שוחט זאָל זיין אַ גרונט־לעכע, האָט עס מיך געאיבלט ביז צום ברעכן. ר׳ משהלע, וועלכער האָט דאָס באַמערקט, האָט צו מיר געזאָגט: „מאירל, אַ רב טאָר נישט זיין קיין מפונק, טאָר זיך נישט מיאוסן מיט קיין שלעכטע ריחות און אַנדערע זאַכן". אַנדערש קען מען קיין רב נישט זיין".

אין יענער צייט האָט אויך דער אַלטער רב געלערנט אַ שיעור אין מסכת חולין. צווישן די געציילטע בחורים, וואָס האָבן ביי אים געלערנט, האָב איך אויך אָנטיילגענומען אינעם שיעור, וואָס איז געשטאַנען אויף גאָר אַ הויכן ניוואָ. מיר האָבן געלערנט אין דיווינטער נעכט, דריי מאָל אין דער וואָך, ביים רב אין שטוב.

וועז עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה בין איך שוין געווען אין גאַנצן זעלבשטענדיק אין לערנען. צוזאַמען מיט איטשע יאקיוו גאליס (זיכלער) האָב איך געלערנט פאַרשידענע מסכתות מיט מפרשים. איטשע איז בטבע געווען אַן ערנסטער בחור, אַ נוח לבריות און

אונדזערע באַציאונגען זענען געווען זייער האַרציקע. אָבער מיט דער צייט זענען זיך אונדזערע וועגן צעגאַנגען. איך האָב אָנגעהויבן לייענען ספרים חיצוניים, ווו מען האָט דעמאָלט געפונען די מאָדערנע ליטעראַטור און ער האָט אויף מיר געקוקט ווי אויף אַ קאַליע געוואָרענעם, בבחינת הציץ ונפגע, און האָט איבערגעריסן מיט מיר זיינע באַציאונגען.

אין יענער צייט האָט מען שוין אין בית־המדרש אָנגעהויבן קוקן אויף מיר קרום, מען האָט מורא געהאַט, אַז איך זאָל נישט קאַליע מאַכן די אָנדערע בחורים און דער רב האָט מיר פאַרבאָטן דאָס ווייטערדיקע לערנען אין בית־המדרש.

ד י „ק א ָ ז ע"

משנים קדמוניות האָט מען זיך געפירט אין שטעטל, אַז מען האָט דאָס אומרייניע וואַסער אַרויסגעגאָסן אויף דער גאַס. אָבער טאָמער האָט עס דערבייַ פלוצעם אָנגעטראָפן דעם סטראַזשניק, האָט מען אים געמוזט עפעס געבן, אַריינשטעקן אין יד אַריין, טאָמער האָט מען אָבער נישט געהאַט מיט וואָס אים אָפצוקויפן, האָט ער גלייך אָנגעשריבן אַ פּראָטאָקאָל.

אַ פּראָטאָקאָל פונעם סטראַזשניק האָט שוין געהייסן גיין זיצן אין דער „קאָזע".

אַזעלכע זאַכן זענען געשען אויך ווען אַ ייד האָט באַשלאָגן זיין דאַך מיט האָלץ־שינדלען אָנשטאָט מיט בלעך, אָדער האָט זיך אויפגעבויט אַ הויז אָן אַ בוי־פלאַן, צי אָנדערש ווי עס איז געווען אינעם בוי־פלאַן. אויב ער האָט זיך פריער נישט פאַרגליכן מיטן סטראַזשניק, האָט יענער גלייך צונויפגעשטעלט אַ פּראָטאָקאָל און עס איבערגעגעבן אין געריכט.

די שטראָף איז כמעט שטענדיק געווען צו גיין זיצן אויף עטלעכע טעג אין קאָזע.

אמת, מען האָט דאָס זיצן געקענט פאַרבייטן אויף אַ געוויסער געלט־שטראָף. אָבער וועלכער ייד וועט עס טאָן אַזאַ נאַרישקייט און אָנ־שטאָט גיין זיצן נעמען און אַרויסוואַרפן געלט אין גאַס.

קראטשעק, דער סטרוזש פון דער גמינע, איז גלייכצייטיק געווען דער אויפזיער איבער דער קאָזע.

קראטשעקס אַרבעט איז באַשטאַנען אין קומען צו די יידן דערמאָנען זיי, אַז עס איז שוין צייט צו גיין זיצן.

דעמאָלט האָט מען קראטשעקן עפּעס אַריינגעשטעקט אין יד אַריין און אָפּגעלייגט דאָס גיין זיצן אויף שפּעטער, ד. ה. אויף אַ מער פּאַסיקער צייט, למשל נאָך די חגאות, וועו דער האַנדל איז טויט, אין דרויסן איז קאַלט און נאַס. דעמאָלט איז עס פּאַר די יידן געווען די פּאַסיקסטע צייט צו גיין זיצן אין קאָזע.

מען האָט דעמאָלט איינגעפּאַקט דאָס בעטגעוואַנט, געגומען אונטערן אָרעם טלית און תפילין און אַוועק אין קאָזע אַריין, זיך דאָרט גוט אויס־שלאָפן און אויסרוען פּאַר דער גאַנצער צייט. עסן האָט מען אַהינגעבראַכט פון דער היים, פונעם שענסטן און בעסטן.

די קאָזע איז תמיד געווען אָפן, ווייל יידן דאַרפן דאָך גיין יעדן אין דער פרי צום דאַוונען, נישט שטענדיק איז אין דער קאָזע געווען אַ מנין און דעמאָלט האָט קראטשעק זיך געמאַכט נישט זעענדיק ווי די יידן גייען צום דאַוונען מיט טלית און תפילין.

צו די זיצנדיקע אין קאָזע פלעגט מען אויך קומען אויף באַזוכן, דורכשמועסן זיך אַ ביסל וועגן אייגענע ענינים אָדער וועגן די נייעס, וואָס עס שרייבן די גאַזעטן.

ווינטער, וען אין דרויסן איז געווען אַ סמאַליענדיקע פראָסט, איז מען זיך אַריינגעגאַנגען אין דער קאָזע אָנוואַרמען.

עס האָט אָבער געטראָפן, אַז פון אַ צווייטער שטאָט איז אַראָפּגעקומען אַ קאָנטראָל־קאָמיסיע, דעמאָלט האָט שוין קראטשעק געמוזט פּאַרשליסן די קאָזע און האַלטן זי פּאַרמאַכט ביז די קאָמיסיע איז אַוועקגעפּאָרן.

איין מאָל איז אַזאַ קאָמיסיע אַראָפּגעפּאַלן אין שטעטל אומסגעריכט, עס איז געווען אַ מאַרק־טאָג און די קאָזע איז, פּאַרשטייט זיך, געווען אין גאַנצן ליידיק. וועלכער ייד וועט עפּעס גיין זיצן אין קאָזע דווקא אין אַ יאַריד־טאָג. קראטשעק איז דעמאָלט געווען אין אַ גרויסער פּאַרלעגנהייט. זיין גאַנצע קאַריערע איז געשטאַנען אין קאָן. ער איז גלייך אַרויסגעלאָפן אויפן מאַרק און דעם ערשטן בעסטן ייד, וואָס ער האָט געטראָפן, האָט ער דערציילט, אַז עס איז געקומען אַ קאָמיסיע, מען זאָל אים ראַטעווען און גיין מיט אים אין קאָזע אַריין.

ווי שווער עס איז נישט געווען דעם ייד אָפּצוזאָגן זיך פונעם יאַריד, האָט ער אָבער דאָך געמוזט איינזען, אַז קראטשעק איז געראטעוועט און ער האָט זיך פון אים געלאָזט פירן אין קאָזע אַריין, פּאַרשליסן אויף עטלעכע שעה, ביז די קאָמיסיע איז אַוועק.

ביידע, קראטשעק און דער ייד, האָבן זיך גלייך געפּרייט, וואָס אַלץ איז אַדורך בשלום.

מ. רינגער

יצחק קאַרפֿער

דאס געזאנג פון מיין שטעטל

און וויפל איך זאָל נישט זינגען אייך —
איר וועט בלויז פונקען בריגן,
די פלאַמ, די פלאַמ, זי בלייבט ביי מיר
פאַרשלאָסן און פאַרשוויגן...

י ה ו א ש

א

אין דער צווייטער העלפט פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָט די יידישע באַפעלקערונג אין טאַרנאָגראָד געציילט אַן ערך פיר טויזנט נפשות. די יידן אין טאַרנאָגראָד זענען געווען שומרי־תורה און מצוות און פאַרמאָגט רבנים גדולי־שם און גדולי־תורה. אויפן כסא־הרבנות אין טאַרנאָגראָד זענען געזעסן אַזעלכע באַרימטע רבנים ווי דער געוועזענער קאָלישער רב זצ״ל, נאָך אים דער רב ר׳ יעקב תאומים, זצ״ל און שפעטער הרב ר׳ אריה טייכער זצ״ל, ווען עס יחוס האָט געשטאַמט פון תוספות יום־טוב. ער איז געזעסן אויפן טאַרנאָגראָדער כסא־הרבנות ביזן סוף פון זיינע טעג און נפטר געווארן בשיבה טובה, אין עלטער פון 104.

אויסער זיין גדלות אין תורה איז הרב הצדיק ר׳ אריה טייכער זצ״ל געווען אויך אַ גוטער בעל־תפילה. אין משך פון דער גאַנצער צייט, וואָס ער איז געזעסן אויפן כסא־הרבנות, האָט ער אין די ימים־נוראים געדאַוונט אין שול פאַרן עמוד, מוסף און נעילה. ער האָט געדאַוונט מיט גרויס התלהבות און דערביי מיט אַן אַ שיעור מתיקות.

אויך הושענה־רבה איז ער געווען דער שליח ציבור פון הלל און הושענות. מיט זיין דאַוונען האָט ער אַריינגעברענגט דעם עולם מתפללים אין גרויס התרגשות און פון אַלעמענס אויגן האָבן זיך געגאָסן טרערן.

נאָך זיין פטירה איז זיין עלטסטער זון, ר׳ משהלע, געווארן רב און פאַרנומען דעם כסא־הרבנות ביזן הורבן. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד, ד׳ ינקום את דמם הקדוש!

ב

טאַרנאָגראָד האָט פאַרמאָגט אַ שיינע שול, אַ גרויס בית־המדרש, ווו מען האָט געדאַוונט, אין באַזונדערע מניינים, פון זעקס אַזייגער אין דער פרי ביז צען אין אָוונט. עס האָבן דאָרט געדאַוונט הונדערטער מתפללים, זומער

און ווינטער. אין די ווינטער־חדשים זענען די מתפללים געקומען מער אין בית־המדרש, ווו עס זענען געשטאַנען לאַנגע טישן מיט בענק און עס האָבן געהאָנגען גרויסע נאַפט־לאָמפן, ביי וועמענס שיין מען האָט אין די אָוונטן געלערנט. עס האָבן דאָרט געלערנט יונגע בחורים, חתונה־געהאַטע יונגעלייט און עלטערע, גרייז־גרויע יידן, לומדים, וואָס זענען געווען פאַרטאָן אין לערנען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

אין בית־המדרש איז געווען וואַרעם. עס איז דאָרט געשטאַנען אַ גרוי־סער ציגל־אויוון מיט דריי אייזערנע רערן, פון וועלכע עס האָט געשטראָמט אַן אָנגענעמע וואַרעמקייט.

אין די אָוונטן, ביז אַזייגער אַכט, האָט עס אין בית־המדרש גערוישט, ווי אויף אַ בערזע, מען האָט געשמועסט וועגן אַלעם אין דער וועלט, מען האָט באַהאַנדלט פּאָליטישע נייעסן און דורכגעפירט פאַרשידענע מסחרים. דאָס בית־המדרש איז געווען דאָס איינציקע אָרט, ווו די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געקענט פאַרברענגען זייער פרייע צייט אין געזעלשאַפט. נישט געווען דאָרט קיין פאַרוויילונגס־ערטער, קיין אַלייען, אָדער גערטנער. דער בית־המדרש איז דערפאַר געווען דער צענטער, ווו אַלע זענען זיך צונויפגעקומען.

ווען די סוחרים און פּאָליטיקער זענען אַוועק, זענען נאָך אַלץ גע־בליבן די בחורים, לומדים, וואָס זענען שעהען לאַנג געזעסן איבער זייערע גמרות. פון צייט צו צייט האָט זיך זיי געוואָלט עפּעס טועם זיין, דערכאַפן דאָס האַרץ, האָבן זיי געבראָטן קאַרטאָפל אויף די רערן און ביים עסן זיי געפילט דעם טעם פון מעדני־מלכים.

דער שמש האָט געהאַט אַ שענקל, וואָס איז געשטאַנען אין דעם קליינעם שטיבל פונעם בית־המדרש. אין דאָזיקן שענקל האָט ער שטענדיק געהאַט אַ ביסל בראָנפן, עטלעכע קיכלעך און הערינג. די פאַרמעגלעכערע בחורים האָבן ביי אים צוגעקויפט אַ שטיקל הערינג צו די קאַרטאָפל. אָפּ־עסנדיק, האָט מען זיך ווייטער גענומען געשמאַק צום לערנען.

טאַרנאָגראָדער יידן זענען געווען באַקאַנט מיט זייערע גוטע מידות פון צדקה און הכנסת־אורחים. אין שטאָט האָט מען זיך פאַראינטערעסירט מיט יעדן נויטבאַדאַרפטיקן און מען האָט אָנגעוואָנדן אַלע מיטלען צו לינדערן די נויט פון די אָרעמע, אייגענע און פרעמדע, דורכגייענדיקע, וועלכע מען האָט באַזאָרגט מיט עסן און נאַכטלעגער. אויף שבת האָט יעדער טאַר־נאָגראָדער ייד מיטגענומען צו זיך אַהיים אַן אורח. עס פלעגט טרעפן, אַז עס איז געקומען פון דער פרעמד אַן אָרעמאַן, וואָס האָט אויסגעזען צו זיין אַ בכבודיקער ייד, אַ יורד, האָבן דעמאָלט די בחורים געזאַמלט פאַר אים געלט צווישן די מתפללים, באַזאָרגט אים מיט אַ בכבודיקן מאָלצייט און נאַכט־

לעגער, ער זאָל זיך נישט דאַרפן שעמען. די בית־המדרש בחורים האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט מתן בסתר, געפירט באַזונדערע זאַמל־אַקציעס פאַר בכבודיקע באַלעבאַטים פון טאַרנאָגראָד וואָס האָבן זיך געשעמט מיט זייער פאַראָרעמטקייט, האָבן ווייטער געמאַכט דעם אָנשטעל פון פאַר־מעגלעכע מענטשן, אָבער פאַקטיש האָבן זיי געלעבט פון דער פאַרבאָרגענער שטיצע, וואָס עס האָבן פאַר זיי געזאַמלט די בית־המדרש בחורים.

אין שטעטל איז געווען אַ גרויס חסידים־שטיבל, וווּ עס האָבן געדאַוונט און געלערנט עטלעכע הונדערט חסידים, סאָנדזער, בעלזער, שיניאַווער און גאָרליצער.

ג

דער לעבנס־שטייגער פון די טאַרנאָגראָדער יידן איז געווען וויים פון יעדן לוקסוס, פון מאָדעס. מען האָט געלעבט שפּאָרזאַם און אויסגערעכנט, געטראָגן יידישע מלבושים, אַזוי לאַנג ביז זיי האָבן זויפגעהערט צו ברענגען נוצן. שבתדיקע מלבושים זאָט מען געשוינט און געטראָגן אַ גאַנץ לעבן, נישט געראַכנט זיך מיט דער אָפּבלאַקירטער קאָליר. די טערקישע שאָל, וואָס דאָס מיידל האָט געקריגן צו איר חתונה, האָט זי געטראָגן דאָס גאַנצע לעבן, יעדן שבת, גייענדיק אין שול, אויף אַ חתונה צי אַנדערע שמחה.

דעם ערשטן שבת נאָך דער חתונה האָט מען דאָס יונגע ווייבל געפירט אין שול אַריין אָנגעטאָן אין אַ שיינעם הוט אויפן קאָפּ. אַזעלכע הוטן זענען אין שטעטל געווען בסך הכל צוויי, וועלכע מען האָט אויסגע־באָרגט פאַר די כלות. אַ נגידישער באַלעבאָס האָט פאַר זיין טאָכטער גע־ברענגט פון וואַרשע אַ העל שטרויענעם הוט מיט אַ ברייטן ראַנד, וועלכן זי האָט אָנגעטאָן צו דער חתונה, שיין פאַרפוצט, מיט פאַרשידענע קאָלירן זייד. אַזאַ הוט האָט געקאָסט עטלעכע רובל.

עס האָט געטראָפן אַ באַלעבאָס, וואָס האָט חתונה געמאַכט זיין זון מיט אַ מיידל פון גאַליציע און זי איז אַראָפּגעקומען אָנגעטאָן אין אַ הוט, וועלכן זי האָט אַליין זיך געקויפט. אַזאַ הוט האָט אַרויסגערופן דעם אינטע־רעס פון אַלע שטעטלשע ווייבער און איז שפּעטער אויסגעבאָרגט געוואָרן אַנדערע כלות, ווען וועלכע האָבן נישט געקענט חלומען צו קויפן זיך אַליין אַזאַ שיינעם הוט.

די הוטן האָט מען געשוינט ווי אַ צירונג, זיי האָבן צוגעגעבן דער כלה חן און שיינקייט. אָנגעטאָן אינעם דאָזיקן הוט, האָט די כלה שטאָלץ געשפּרייזט איבערן גרויסן מאַרק, אויפן וועג צו דער שול און צוריק. דאָס

איז געווען דער איינציקער טאָג אין איר לעבן, וואָס זי האָט געטראָגן אַזאַ שיינעם הוט.

יעדער אַזאַ הוט האָט געדינט אַן ערך פון צוואנציק ביז דרייסיק יאָר. יערלעך האָט ער באַשיינט די קעפּ פון מינדעסטנס צוואנציק כלות. ד. ה. אַז בערך 5000 כלות האָבן גענאָסן פון דער שיינקייט פון דאָזיקן הוט.

ד

די דערפּער אַרום טאַרנאָגראָד זענען געווען זאַטע און רייכע. די פויערים פלעגן אין די טויזנטער זיך צונויפקומען אויף די יאָרידים, וואָס זענען פאַרגעקומען אין טאַרנגראָד אויפן גרויסן מאַרק. זיי האָבן פאַרקויפט זייערע תבואות און איינגעקויפט זיך פאַרשידענע סחורות, האָבן געלעבט אין גוטע באַציאונגען מיט די יידן, האָבן געהאַט צו זיך קעגנזייטיקן צוטרוי, אָבער דאָך זענען געווען פאַלן וועו איינער דעם צווייטן האָט געפרוווט אָפנאַרן. אַזוי האָט אַ מאָל פאַסירט אַ קוריאָז, וועגן וועלכן מען האָט לאַנג געריעדט אין שטעטל.

אויף איינעם פון די יאָרידן האָט אַ פויער געבראַנגט מיט זיך צו פירן אַ פאַס האָניק פון זיינע בינשטאָקן. דער יידישער קונה האָט זיך מיט אים לאַנג געהאַנדלט וועגן דעם פרייז און וועו זיי זענען ענדלעך דורכ־געקומען, האָט דער פויער אָנגעהויבן מורא האָבן, אַז ער וועט זיך טועה זיין ביים ציילן די מעסטלעך האָניק.

דער ייד האָט נישט לאַנג געטראַכט און אים געגעבן זיין עצה, אַז נאָך יעדן מעסטל וועט ער געבן דעם פויער אין דער האַנט אַריין אַ צעון־גראָשנדיקע מטבע און ביים סוף וועט מען אָפציילן די מטבעות און אַזוי אַרום פעסטשטעלן די ריכטיקע צאָל מעסטלעך.

דער פויער האָט נאָך אַ וויילע טראַכטן מסכים געווען דערצו. נאָך יעדן מעסטל האָט ער גענומען פונעם ייד אַ מטבע. אָבער וועו דער ייד איז געווען פאַרנומען מיטן איבערגיסן דאָס מעסטל אין זיין עמער, האָט דער פויער פון צייט צו צייט אַראָפגעלאָזט אַ מטבע אין זיין שטיוול. אין זיין פויערישן קאָפּ האָט ער זיך אויסקאָמבינירט, אַז ער נאַרט אָפּ דעם ייד, צונעמענדיק ביי אים אַ מטבע. אים איז נישט איינגעפאַלן, אַז דער ייד האָט עס באַמערקט און האָט זיך געמאַכט נישט וויסנדיק, פאַרדינענדיק דערביי די נישט געציילטע מעסטלעך.

ביידע זענען געווען צופרידן.

זישע אולריך

אין טאַרנאָגראָד זענען געווען עטלעכע משפחות מיטן נאָמען אולריך, כאָטש נישט קיין פאַרמעגלעכע, אָבער ערלעכע און בכבודיקע יידן. איינער פון זיי מיטן נאָמען זישע איז אַלס 16־יאָריק יינגל געפאָרן קיין וואַרשע מיטן באַשלוס צו פּרווון זיך דאָרט איינאָרדענען.

אין יענע צייטן האָט אַזאַ פּאַל אַרויסגערופן אַ גרויסע אויפרודערונג אין שטעטל, פונקט ווי עמעצער וואָלט געפאָרן אין זייער אַ ווייטער מדינה.

זישע איז געקומען קיין וואַרשע אָן שום געלט־מיטלען, אָבער ער האָט פאַרמאָגט אין זיך אַ סך ענערגיע, לעבנסלוסט און ווילן צו אַרבעטן. ער האָט אָנגעהויבן האַנדלען אין גאַס, מיט וואָס עס איז געקומען אונטער דער האַנט. ער האָט מצליח געווען און צו וואָס ער האָט זיך נאָר גענומען האָט ער דערביי גוט פאַרדינט און איז מיט דער צייט אויסגעוואַקסן און געוואָרן איינער פון די וואַרשעווער גבירים. ער האָט געקויפט אויף באַגנע־גאַס נומער 1 דעם פאַסאַזש, האָט געפירט אַ שיין הויז, געגעבן זיינע קינדער אַ גוטע יידישע דערציאונג, בילדונג און געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע מענטשן אין וואַרשע.

ר׳ זישע איז געווען אַ קלוגער ייד, האָט אָפּגעהיטן אין זיך די באַ־שיידנקייט פון זיין טאַרנאָגראָדער משפחה און געפלעגט זאָגן:

„עשירות איז אַ באַלעם, אַ גלגל החוזר בעולם, ווען עס נעמט זיך קוילערן, ווייסט מען קיין מאָל נישט וואָס עס קאָן דערפון ווערן, ווּהין עס קען זיך מיט דער צייט פאַרקוילערן".

ער האָט באַשלאָסן צו זוכן פאַר זיין טאָכטער אַ גוטן שידוך, דער איידעם זאָל זיין אַ גרויסער למדן. ער האָט זיך דערצו געמוען מיט זיין גאַנצער ענערגיע און איניציאַטיוו און אויך דאָ האָט אים די הצלחה צו־געשפּילט. ער האָט געמוען פאַר אַן איידעם דעם זון פונעם קראָקעווער רב, דער חת״ם־סופר, וואָס איז געווען באַרימט אין דער גאַנצער יידישער וועלט, דעם גאון און צדיק, ר׳ שמעון שרייבער זצ״ל. זיין זון איז געווען דער באַ־קאַנטער למדן, ר׳ בונים. ער איז עס געוואָרן דער איידעם פונעם רייכן וואַרשעווער גביר ר׳ זישע, וואָס האָט געשטאַמט פון די טאַרנאָגראָדער אולריכס.

דער מחותן, דער קראָקעווער רב, איז אויסער גאון און צדיק, געווען אויך אַ גרויסער חכם און געהאַט אַן אויסערגעווייניעכן אָנזען נישט בלויז ביי דער יידישער נאָר אויך ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. ער איז אויסגעווייזלט געוואָרן אַלס דעפוטאַט צום ווינער פאַרלאַמענט און בעת

זיינע אַרויסטרעטונגען אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, האָבן די דעפּוטאַטן אים אַרויסגעוויזן דרך־ארץ און זיך וואַרעם באַצויגן צו זיינע פּאָסטולאַטן לטובת דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַליציע, עסטרייך און אונגאַרן.

ר׳ זישע אולריך האָט דעם חשובן איידעם געברענגט קיין וואַרשע און אים זייער שיין אינגעאָרדנט. ר׳ בונים איז געזעסן אַ סך יאָר על התורה ועל העבודה, האָט אַ סך געשריבן און מיט זיינע אויפטוען אין דרוש און אַגדה האָבן זיך באַנוצט די גדולי־התורה אין יענער צייט.

נאָך ר׳ זישעס פטירה האָט מען פאַרן געלט, וואָס איז געבליבן פון דער ירושה, געדונגען דאָס זאַמעכער פּאָלוואַרק, איינער פון גראַף זאַמאָיסקיס גיטער, הינטער טאַראָגראָד.

דאָס איז געווען אין די אַכציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט.

דעמאָלט איז ר׳ בונים געקומען אינעם פּאָלוואַרק זאַמעך מיט זיין פרוי און זיינע צוויי זין, זישע און עקיבא און דריי טעכטער: טויבעלע, שרהלע און פּערעלע.

די עלטסטע, טויבעלע, האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט אירע מעלות און מידות טובות, איז געווען באַרימט מיט איר שיינקייט. מען האָט זי גערופן „די קראָקעווער שיינהייט". אינעם פּאָלוואַרק האָט ר׳ בונים ווייטער געלערנט און זיין הויז פאַרוואַנדלט אין אַן אכסניה של תורה.

אין די ניינציקער יאָרן האָט ר׳ בונים געמוזט פאַרלאָזן דעם פּאָלוואַרק און איז אַוועק קיין קראָקע.

זיין טאָכטער טויבעלע איז געוואָרן די שנור פון אַ גרויסן קראָקעווער גביר. אָבער צוליב פאַרשידענע סיבות האָבן זיי אין אַ צייט אַרום זיך געמוזט פונאַנדערגיין.

די מיטלסטע טאָכטער האָט אויך חתונה געהאַט אין גאַליציע. דאָקעגן די יינגסטע טאָכטער איז געוואָרן די שנור פון אַן אָנגעזעענעם וויטעבסקער סוחר, אַן אייגנטימער פון אַ גרויסער טאַבאַק־פאַבריק.

ביזן יאָר 1935 בין איך געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט דער פאַמיליע שרייבער, פירנדיק מיט זיי אַן אָפטן בריוו־אויסטויש. אין חודש מאַי האָב איך עולה געווען קיין ישראל און זיך באַזעצט אין ירושלים און זינט דעמאָלט פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט זיי.

לויט די ידיעות, וואָס איך האָב באַקומען נאָך דער מלחמה, איז זייער פאַבריק פולשטענדיק צעשטערט און פאַרברענט געוואָרן בעת דער מלחמה.

*

אַרום טאַרנאָגראָד האָבן זיך געפונען רייכע פריצישע פאַלוואַרקן, אייגנטומס פון זאַמאָיסקי, וועלכע יידן האָבן אָפגעדונגען, אָפט צוזאַמען מיט גרויסע שטיקער וואַלד. צו די באַרימטע יידישע פריצים האָבן געהערט פאַבריקאַנט, ווייַנטרויב א. אַ.

די דאָזיקע יידישע פריצים פלעגן אויף ראש־השנה און יום־כיפור קומען קיין טאַרנאָגראָד דאַוונען, האָבן געגעבן אַ סך צדקה, אַריינגעשיקט אויף ווינטער קאַרטאָפל פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג און האָלץ פאַר די בתי־מדרשים.

דעם פאַלוואַרק זאָמער האָט אַ געוויסע צייט געהאַלטן ר׳ בונים שרייבער, אַן אייניקל פון „חתם סופר". ער פלעגט מיך עטלעכע מאָל אין יאָר פאַרבעטן צו זיך אַלס גאַסט קיין זאָמער. איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ בית־המדרש־בחור און האָב געהאַט גרויס הנאה צוהערנדיק זיך צו זיינע תורות און אגדות, וואָס ער האָט ליב געהאַט צו דערציילן.

אין יאָר 1893 האָט די רוסישע מאַכט אַרויסגעטריבן אַלע אויסלענדישע יידן און ר׳ בונים שרייבער האָט אַלס גאַליציאַנער געמוזט פאַרלאָזן זיין פאַלוואַרק און איבערגעבן אים צו אַ קריסט, וועלכער האָט גיך אַ תל געמאַכט פון זיין גרויסן פאַרמעגן.

ר׳ בונים שרייבער האָט דעמאָלט זיך פאַרשפּעטיקט מיטן אַרויס־פאָרן פון רוסלאַנד אויף עטלעכע טעג נאָכן באַשטימטן טערמין. די זשאַנ־דאַרן האָבן אים אַרעסטירט און געברענגט קיין טאַרנאָגראָד, פון וואַנען מען האָט אים געדאַרפט אַרויסשיקן קיין גאַליציע. זיין אַרעסט האָט אויפ־געוודערט די יידן פון שטעטל און מען האָט זיך משתדל געווען, ער זאָל נישט זיצן צוזאַמען מיט אַנדערע אַרעסטירטע, נאָר אין אַ באַזונדערן קאַמער.

אויפן צווייטן טאָג בין איך געגאַנגען אים באַזוכן. איך האָב זיך פאָרגעשטעלט, אַז איך וועל אים טרעפן אין אַ געדריקטער שטימונג. ווי גרויס איז געווען מיין פאַרוווּנדערונג, ווען איך האָב אים דערזען אַ מונטערן, אַ לוסטיקן, פונקט ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען. אויך אין תפיסה האָט ער זיך פעסט געהאַלטן ביי זיין חסידישער מידה, נישט אַריינצופאַלן אין עצבות.

ער האָט צו מיר געזאָגט:

„זעסט, דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן טרינק איך קאָזע־מילך".

דאָס האָט ער אָנגעדייט אויף דער מילך, וואָס איך האָב אים געברענגט.

אַ טורמע האָט מען ביי אונדז געפרופן די קאָזע...

ער איז גלייך איבערגעגאַנגען צו אַ שמועס וועגן תורה־ענינים און געבליצט מיט בקיאות און שאַרפזיניקייט.

נאָך עטלעכע טעג האָט מען אים אַרויסגעפירט צו דער גרענעץ און ער איז געפאָרן קיין קראָקע, ווו מען האָט אים אויפגענומען מיט גרויס כבוד און אים באַשטימט אַלס מגיד פון שטאָט.

אויפן דאָזיקן פּאָסטן האָט ער געאַרבעט ביזן סוף פון זיינע יאָרן. נאָך זיין פּטירה האָט מען אים מיט גרויסן כבוד קובר געווען אויפן קראָקעווער בית־עולם.

ו

אין די ניינציקער יאָרן איז אין רוסלאַנד באַדייטנדיק געהעכערט געוואָרן דער אַקציז־אָפּצאָל פון אַלקאָהאָל. דאָס האָט דערפירט צו אַ פאַרגרעסערטן אַלקאָהאָל־שמוגל פון עסטרייך. דער עלטסטער איבער די אַקציז־באַאַמטע איז געווען כאלימאווסקי, אַ רשע און אַכזר.

ווינטערצייט איז אַ מאָל געקומען צו אונדז אַ סוחר פון ווין און אַן אויפגערעגטער דערציילט, אַז פאָרנדיק פון דער טאמאזשנע אין שטאָט אַריין איז אים אַקעגנגעקומען אַ באַאַמטער, רייטנדיק אויף אַ פערד, פאָרויס פון אים איז אין די בלאָטעס געגאַנגען אַ ייד און זיינע ביידע הענט זענען געווען צונויפגעבונדן מיט שטריק, וועמענס עק דער רייטער האָט געהאַלטן אין זיין האַנט. אויף דער פראַגע פונעם סוחר אין וואָס עס באַשטייט דעם יידס פאַרברעכן, האָט אים כאלמאווסקי דערקלערט, אַז מען האָט ביים ייד געפונען עטלעכע ליטער געשמוגלטן בראָנפן און ער פירט אים דערפאַר צו דער טאמאזשנע, ווו עס וועט צונויפגעשטעלט ווערן אַ פראָטאָקאָל און דער ייד וועט געשטעלט ווערן פאַרן געריכט.

אויף אַזעלכע פּראָצעסן איז כאלימאווסקי אַרויסגעטרעטן אַלס באַשולדיקער און האָט געפאָדערט די העכסטע שטראָף.

די ברוטאַלקייט פונעם דאָזיקן באַאַמטן איז געווען באַקאַנט ווייט אויסער דער שטאָט. עס האָבן זיך געפונען רוסישע מענטשן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט שלום מאַכן מיט זיין אַכזריות און אַרויסגעטרעטן אויף די פּראָצעסן לטובת די יידישע סוחרים און דערמיט פאַרלייכטערט זייערע שטראָפן. צווישן זיי איז אויך געווען דער פאָפּ פון דער רוסישער צערקווע, אַ פאַרמעגלעכער גלח, וועלכער האָט זיך געפונען אין גוטע באַציאונגען מיטן ריכטער און האָט תמיד אויסגעבעטן פאַר די יידן לייכטערע שטראָפן.

יצחק קאַרפּער

שמואל־אליהו פוטער

דאס נישט דערזינגענע ליד פון מיין שטעטל

(בלעטלעך פון מיינע זכרונות)

הונדערטער יאָרן האָבן יידן געלעבט אין טאַרנאָגראָד. קיינער האָט נישט געוווסט געניי ווען עס זענען אַהינגעקומען די ערשטע יידן, אָבער יודעי־חן האָבן געוווסט צו דערציילן אַז נאָך אין די צייטן פון קאָזשימיעזש דעם גרויסן זענען שוין אין טאַרנאָגראָד געווען יידן. מען האָט אָנגעוויזן אויף אַ הויז, וואָס האָט נאָך געטראָגן אויף זיך דעם חותם פונעם סטיל אין יענער צייט. מען האָט געזאָגט, אַז דער נאָמען טאַרנאָגראָד שטאַמט פון דער טאָטערישער אינוואַזיע אויף פוילן. טאַרנא־גראָד זאָל הייסן אַ טאָטע־רישע שטאָט, ווייל עס האָבן זיך דאָרט באַפעסטיקט די טאָטערן.

דאָס שטעטל ליגט אויף אַ בערגל און פון דריי זייטן שטאָט פליסן טייכלעך אין די ריכטונגען פון בילגאָריי, קוירכיוו און פוטיק. אין אַלע דריי זייטן זענען געווען בריקן. אַמאָל זאָלן דאָ אויך האָבן געווען טויערן און פון זיי איז געבליבן דער נאָמען בראָם, פון פוילישן וואָרט בראַמאַ.

צו דער נאָענטסטער באַן־סטאַציע האָט מען געדאַרפט פאָרן דרייסיק קילאָמעטער מיט אַ פערד און וואָגן. די וועגן זענען נישט געווען קיין ברו־קירטע. ערשט אין יאָר 1937 האָט מען ברוקירט דעם שאָסיי קיין בילגאָריי. דעמאָלט האָט אויך אָנגעהויבן צו קורסירן דער ערשטער אויטאָבוס, אָבער עס איז ווייטער אָנגעגאַנגען די קאָמוניקאַציע מיט פערד און וואָגן, בעלי־עגלות זענען געפאָרן די ווייטסטע שטרעקעס קיין יאַראָסלאָוו, זאַמאָשטש, לובלין, ביז לעמבערג. זיי האָבן געפירט פון דאָרט און אַהין אַלערליי סחורות און פאַסאַזשירן.

אין יאָר 1938 האָט טאַרנאָגראָד צום ערשטן מאָל באַקומען עלעק־טרישע באַלייכטונג, אָבער נישט יעדער ייד האָט עס זיך געקענט דערלויבן. דעם מאַנגל אין עלעקטרישער באַלייכטונג האָט מען נישט שטאַרק אָפגעפילט, ווייל מען איז דורות־לאַנג צוגעווויינט געווען צו דעם לעבנס־שטייגער פון נאַפט־און אייל־לעמפלעך.

די הייזער זענען געווען נידעריקע, מערסטנס איינשטאָקיקע און געבויט פון האָלץ. אין צענטער פון שטעטל איז געווען דער גרויסער פּלאַץ,

וואָס מען האָט געדופן דער מאַרק. אַרום דעם פלאַץ האָבן געוווינט ס׳רוב יידן. אין די געסלעך, וואָס האָבן זיך געצויגן פון מאַרק, זענען די הייזער געווען צעווואָרפן אָן אַ סדר און מען האָט דאָרט געווינט אין גרויס ענגשאַפט. עס האָבן דאָרט געפעלט די מינימאַלסטע סאַניטאַרע באַדינגונגען. נאָך אַ רעגן זענען אין די געסלעך געשטאַנען טיפע בלאָטעס. קיין טראָטוּאַרן זענען דאָרט נישט געווען, בלויז אויף די ערטער, וווּ עס איז געווען אַ גרעסערע באַוועגונג, זענען אָנשטאָט טראָטוּאַרן געלייגט געוואָרן גרויסע ברעטער, וועלכע מען האָט געדופן „לאַוועס".

אין מיטן מאַרק האָבן זיך געפונען די הויפט־געשעפטן פון שטעטל, די יידישע געשעפטן, צווישן לאַנגע געבוידעס מיט בודקעס, קליינע הילצערנע הייזקעס, ווי אויך די יאַטקעס, וווּ די קצבים האָבן פאַרקויפט פלייש. ביזן יאָר 1936 איז אויפן מאַרק־פלאַץ אָנגעאַנגען אויך דער האַנדל מיט פערד, בהמות און חזירים. די לעצטע יאָרן האָט מען אויפן דאָזיקן פלאַץ געפלאַנצט אַ גאָרטן. דאָרט איז אויך געווען אַ הילצערנער טורעם, אויף וועלכן די פייערלעשער האָבן זיך געלערנט און געאיבט ווי אַזוי צו לעשן שריפות. ווען עס איז ערגעץ אויסגעבראָכן אַ שריפה האָט פון דאָזיקן טורעם געבלאָזן די סירענע, וואָס האָט אַלאַרמירט דאָס גאַנצע שטעטל.

אַלע גרעסערע מלוכה־אַנשטאַלטן זענען געווען אין דער פאָוויאַטאָווער שטאָט. אין טאַרנאָגראָד האָבן זיך געפונען בלויז די קלענערע מלוכה־אינסטיטוציעס, וואָס האָבן דערלויבט טאָג־טעגלעכע ענינים. די געבוידע פון דער גמינע איז געשטאַנען אויף דרום־זייט פונעם מאַרק. אין דער דאָזיקער שטאָקיקער געבוידע האָבן זיך געפונען אויך אַנדערע מלוכהשע אַמטן. דאָרט איז אויך געווען די טורמע, וואָס מען האָט געדופן די קאָזע. דאָרטן איז מען אָפגעזעסן קלענערע שטראָפן פאַר עובר זיין אויף אַדמיניס־טראַטיוו עבירות, גרעסערע פּראָצעסן זענען פאָרגעקומען אין פאָוויאַטאָווע געריכט, אין בילגאָריי און אין לובלין.

די פאָליציי האָט אין שטעטל געשפילט אַ וויכטיקע ראָל. צוליב די ספּעציפישע באַדינגונגען איז דער פאָליציאַנט געווען דאָרט די גרעסטע אויטאָריטעט.

ביזן יאָר 1938 האָט מען יעדן טאָג געברענגט צופירן די פאָסט מיט אַ פערד און וואָגן פון בילגאָריי. קיין טעלעגראָף איז אין טאַרנאָגראָד נישט געווען. אַ טעלעגראַמע האָט מען געמוזט טעלעפאָניש איבערגעבן קיין בילגאָריי. די יידן פון טאַרנאָגראָד זענען טאָג־טעגלעך געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט דער פאָסט, מען האָט געווארט אויף בריוו אָדער פעקלעך

פון אַמעריקע. די יוגנט האָט געווארט אויף די צייטונגען, וואָס זענען גע־קומען פון וואַרשע און לובלין.

דער בריוו־טרעגער האָט געקענט יעדע יידישע שטוב, יעדן איינציקן פון דער פאַמיליע און זיינע פאַרבינדונגען מיט דער וועלט, נישט אַלע מאָל איז ער געווען אַ געווונטשענער גאָסט, צום ווייניקסטן האָט מען גערן געזען די דערמאָנונגען אויף צו צאָלן וועקסלען. דער בריוו־טרעגער פלעגט זיי אַריינברענגען אויך אין בית־המדרש. ער האָט געזאָגט, אַז אין דאָוונען וועלט דערמאָנט זיין נאָמען, ער האָט אַליין געהערט ווי מען זאָגט נאָריצא. דאָס האָט ער פאַרטוישט דעם „נעריצך" פון דער קדושה.

שבת פלעגט ער קומען מיט זיין פעקל בריוו צום בית המדרש און אַלע פלעגן אים אַרומרינגלען. ער האָט אַרויסגעלייענט די נעמען. וואָר עס איז געווען אויפן אָרט, האָט גלייך אָפגענומען דעם בריוו, ערגער איז געווען מיט די, וואָס האָבן אין דער צייט זיך געפינען אין אַנדערע שטיבלעך, אַדער ערגעץ אַנדערש. יענע האָבן געמוזט שפּעטער לאַנג אַרומזוכן נאריצן, כדי אָפּצונעמען ביי אים דעם בריוו, וואָס נאריצא האָט אַליין געמוזט איבערגעבן דעם אַדרעסאַט אין די הענט אַריין.

אַ וויכטיקע אינסטיטוציע אין שטעטל איז אויך געווען די פייער־לעשער־קאָמאַנדע. צוליב דעם וואָס די הייזער זענען געווען געבויט פון האָלץ און אָפטמאָל געדעקט מיט שטרוי פלעגן אָפט אויסברעכן שריפות. ביזן יאָר 1936 איז די סטאַציע פון די פייערלעשער געווען אינעם בנין פון דער גמינע. דאָרט האָבן זיך אויך געפונען אַלע זייערע כלים צום לעשן דאָס פייער.

אין יאָר 1936 האָט מען אויפגעבויט אַ ספּעציעלע סטאַציע, וועלכע מען האָט געפונפן רעמיזע. דעמאָלט האָבן זיי שוין געהאַט אַ מאָטאָריזירטע פּאָמפּע צו שעפּן וואַסער. קיין שום טראַנספּאָרט האָבן זיי נישט געהאַט. אויב די שריפה איז געווען ערגעץ אין אַ נאָענטן דאָרף, זענען די פייערלעשער געפאָרן מיט פערד און וואָגן. פאַרשטייט זיך, אַז אָפּט איז ביז זיי זענען אָנגעקומען שוין אַ האַלב דאָרף געשטאַנען אין פייער. די גאַנצע צייט האָט אַלאַרמירט די סירענע, וועלכע מען האָט אין דער ערשטער צייט געבלאָזן מיטן מויל. ערשט די לעצטע יאָרן איז שוין געווען דערצו אַ ספּעציעלער אַפּאַראָט.

אַ גרויס אָרט אינעם לעבן פון שטעטל האָט פאַרנומען די אַלגעמיינע מלוכהשע שול, וווּ עס האָבן געלערנט קריסטלעכע און יידישע קינדער. קלאָר, אַז עס פלעגט אָפט קומען צו אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען סיי מצד די לערער, סיי מצד די שילער.

די יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט פון האַנדל און האַנטווערקערייַ און אַלע זענען געווען געבונדן מיט די פויערים פון די אַרומיקע דערפער, רייכע און אָרעמע. אין אַלגעמיין איז די ערד דאָרט געווען אַ גוטע און די פויערים האָבן נישט שלעכט געלעבט. די יידישע דאָרפס־גייער, וואָס פלעגן מערסטנס גיין צופוס איבער די אַרומיקע דערפער, פאַרקויפן זייַ שטאָטישע אַרטיקלען און דערפאַר קויפן בייַ זיי תבואה און גרינצייג, זענען דורך די פויערים אויפגענומען געווארן פריינטלעך. דאָס איז אָבער געווען זייער אַ שווערע פרנסה, ווייל מען האָט געמוזט זיין אויסגעשטעלט אויף אַנצוטרעפן זיך אויף פינצטערע עלעמענטן, וועלכע זענען געווען געהעצט און פול מיט שנאה צום ייד. צווישן די דאָרפס־גייער זענען אויך געווען האַנטווערקער, שנייַדער, שוסטער, סטאָלער א. אַ. וועלכע פלעגן אַ גאַנצע וואָך אַרבעטן בייַ די פויערים.

דער לעבנס־שטייגער, דער לעבנס־ריטם אין דער היים און אין גאַס, איז געווען דורך־און־דורך אַ יידישער. דער הויפט־תענוג, מיט וועלכן דער ייד האָט זיך דאָרט אָנגעזאַפט, איז דאָס גיין אין בית־המדרש אַריין, לערנען אַ בלאַט גמרא, אַ פרק משניות, אָדער פשוט תהילים זאָגן, בציבור צי פאַר זיך. יעדער איינער לויט זיין מדרגה און לויט דער חברה, צו וועלכער ער האָט געהערט. אויב עס איז אַ מאָל אין שטעטל אַריינגעקומען אַ מגיד און געהאַלטן אַ דרשה, איז די הנאה געשטיגן גאָר הויך. סיי מענער און סיי פרויען האָבן אַ הנאה געהאַט פון הערן אַ שיינע דרשה.

יידן אין טאַרנאָגראָד האָבן שטאָלצירט מיט די פערזענלעכקייטן, וואָס דאָס שטעטל האָט אַרויסגעגעבן, מיט דער מוטער פון ר׳ לוי יצחק באַרדיטשעווער, וועלכע האָט געשטאַמט פון טאַרנאָגראָד און האָט געהייסן שאָשע־דבורה. מען האָט זיך דערציילט ווונדערלעכע מעשיות וועגן איר גרויסער חכמה און צדקות .זי אַליין האָט געשטאַמט פון גרויסן יחוס, פון מהרש״א און פון דעם גרויסן גאון ר׳ משה מרגלית, וועלכער איז געווען אב בית־דין אין טאַרנאָגראָד און געצויגן זיין יחוס פון 26 דורות רבנים.

פון טאַרנאָגראָד האָט אויך געשטאַמט דער אַפּטער רב, ר׳ אברהם יהושע העשל, נאָך וועמען עס האָט זיך געצויגן אַ גרויסע דינאַסטיע רבנים ביז אונדזער דור. ער האָט איבערגעלאָזט צוויי זין, איינער האָט געהייסן ר׳ יצחק מאיר, דער צווייטער — ר׳ יוסף־משה. דעם אַפּטער רבס פאָטער, ר׳ שמשון, איז געווען אַ גרויסער למדן, און איינער פון די, מיט וועלכע אונדזער שטעטל האָט שטאָלצירט ווי מיט אַ גרויסער פערזענלעכקייט. ער איז געווען אַ זון פונעם באַרימטן רב ר׳ חיים העשל פון לובלין. ר׳

שמשונס פרוי, רעכל, איז געווען די טאָכטער פונעם באַרימטן גאון ר׳ פייוויש און האָט געצויגן איר יחוס ביז דוד המלך.

געבוירן אין טאַרנאָגראָד איז אויך דער סאַנדזער רבי. עס זענען געווען אויך אַנדערע פּערזענלעכקייטן, וועגן וועלכע עס זענען נישט געבליבן קיין מאַטעריאַלן, ווייל דאָס שטעטל איז פיל מאָל אָפּגעברענט געוואָרן. אָבער די יידן אין שטעטל האָבן מיט אַ סך פּיעטעט און שטאָלץ געריידט וועגן יענע גרויסע מענטשן, האָבן דערצויגן זייערע קינדער אין דעם גייסט און געשטרעבט, אַז זייערע קינדער זאָלן גיין אויף דעם וועג, וואָס יענע האָבן אָנגעצייכנט, האָבן איינגעוואָרצלט אין זיי די גוטע מידות פון יענע גרויסע מענטשן.

צו די שיינע מידות פונעם טאַרנאָגראָדער ייד האָט אויך געהערט

געזעגענונג־אָוונט לכבוד יעקב פוטערס (אין מיטן) ; אַוועקגעפאָרן קיין אַרגענטינע אין יאָר 1938.

אַ גרופּע יוגנטלעכע פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, פייערן דעם אָפּפאָר פון זייער חבר, וואָס איז געווען מיט זיי פאַרבונדן אין געמיינזאַמע טרוימען און גלויבן, אַז די העכסטע און שענסטע אידעאַלן פון דער מענטשהייט וועלן מקוים ווערן און דאָס יידישע פאָלק וועט באַקומען זיין נאַציאָנאַלע אויפריכטונג. נאָר געצוילטע פון דער דאָזיקער גרופּע זענען געבליבן לעבן און געפינען זיך איצט אין ישראל און אין אַמעריקע.

דאָס העלפן איינער דעם צווייטן אין אַ נויט; די גאַסטפריינטלעכקייט אין דער באַציאונג צו אייגענע און צו פרעמדע.

אין שטעטל זענען געווען חסידים־שטיבלעך, אַ גרויס בית־המדרש און אַ שול, מיט וועלכער אַלע האָבן שטאָלצירט. זי איז געווען די גרעסטע געבײדע אין שטעטל און איז געבויט געוואָרן דורך דעם זעלבן אינזשיניער, וואָס האָט געבויט די באַרימטע שול אין בעלזער רבינס הויף. זי איז אויפ־געבויט געוואָרן נאָך אַ גרויסער שריפה, אויף דעם זעלבן אָרט, וווּ עס איז פריער געשטאַנען אַ הילצערנע שול.

וועג מען האָט אָנגעהויבן בויען די שול האָט דער רב צונויפגערופן די ערשטע אַסיפה מיט אַלע פאַרבערס פון שטעטל, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַרבן די פויערישע לייוונט־אויסאַרבעטונגען און געפאָדערט פון זיי, אַז זיי זאָלן זיך באַשטייערן יעדער מיט אַ קאָפיקע. סאָלד נאָך זיי זענען געקומען אַלע אָנגעלאָפן, וואָס האָבן געשפענדעט זייערע קאָפיקעס פאַרן אויפבוי פון דער שול.

ביים לייגן דעם פונדאַמענט צו דער שול זענען געווען שווערקייטן. עס איז אָנגעקומען וואָסער און מען האָט געמוזט גראָבן זייער טיף און דאָס האָט גורם געווען צו גרויסע הוצאות.

צו דער שול האָט געפירט אַ לאַוע פון הילצערנע ברעטער, וואָס האָט זיך געצויגן פון בית־המדרש ביז צום אַריינגאַנג אין שול. אַ שטיקל פלאַץ אַרום איז געווען אויסגעלייגט מיט הילצערנע ברעטער. דאָ פלעגן פאָרקומען די חופות. דאָרט זענען אויך געווען די צוויי גרויסע טויערן, וואָס האָבן געפירט צום פאָליש, רעכטס איז געווען אַ קליין שולעכל, וואָס מען האָט גערופן די שניידער־שול. דאָרט האָבן געדאַוונט די בעלי־מלאכות. ווינטער איז דאָרט געווען פול, ווייל אין דער גרויסער שול איז געווען קאַלט.

אין פאָליש איז געשטאַנען אַ גרויס פאָס מיט וואָסער, האַלב אַריינגע־פאַסט אין דער וואַנט. דערנעבן האָט זיך געפונען אַ קופערנער בעקן מיט צוויי גרויסע קופערנע קוואַרטן צום וואַשן די הענט. קעגנאיבער איז גע־שטאַנען אַ גרויסער קאַסטן, אין וועלכן מען האָט אַוועקגעלייגט די פסולע ספרי־תורות. אַ גאַנץ יאָר איז דער קאַסטן געווען פאַרמאַכט, נאָר שמחת־תורה האָט מען אַרויסגענומען די ספרי־תורות, מיט וועלכע מען איז גע־גאַנגען די הקפות.

אויף דער לינקער וואַנט פונעם פאָליש איז געווען אַ קליין טירל וואָס האָט געפירט צו אַ פינצטער קעמערל, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען די כלים צו דער טהרה פון אַ מת. פונעם קעמערל האָבן געפירט הילצערנע

טרעפלעך צו דער פרויען־שול, אַ נידעריקע געבויעד, וואָס איז געווען צו־געשטעלט צו דער גרויסער שול.

באַלד נאָך די טויערן האָבן זיך אָנגעהויבן די טרעפּ אַרויפצוגיין אין שול, צוועלף טרעפּ האָבן געפירט אַהין. אינעווייניק האָבן זיך געפונען ברייטע בענק, פיר גרויסע זיילן האָבן אונטערגעהאַלטן דעם סופּיט, זיי זענען געווען פון אומגעהויערער דיק. אין מיטן איז געשטאַנען דער שולחן אויף אַ בימה מיט אַן אייזערנעם גאַנעקל.

ביי אַ צוואַנציק טרעפּ האָבן געפירט צום אָרון־קודש, וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ קינסטלעריש אַרבעט, באַצירט מיט צוויי גרויסע לייבן פון ביידע זייטן עשרת הדברות. אויף דער רעכטער זייט פון אָרון־קודש איז געשטאַנען דער עמוד, ביי וועלכן דער חזן האָט געדאַוונט און דערנעבן איז געווען דער פלאַץ פאַרן רב, וועלכן ער פלעגט אָפטרעטן אַ חשובן גאַסט, וואָס האָט באַזוכט די שטאָט.

ביזן יאָר 1938 איז די שול באַלויכטן געווארן מיט נאַפט־לעמפלעך און גרויסע הענג־לאָמפן. די עלעקטרישע באַלויכטונג, וואָס איז אייגנע־אָרדנט געווארן ערשט אין יאָר 1938, האָט נישט געענדערט דעם אויסזען פון דער שול.

אַ גאַנץ יאָר איז דער צענטער פון שטעטל געווען דאָס בית־המדרש. אין די ימים־נוראים איז דער צענטער איבערגעטראָגן געווארן אין דער שול. דאָ האָט מען געשלאָגן מלקות. אַהער איז מען געקומען דאַוונען גאַנצע משפחות, נישט בלויז פון שטעטל, נאָר אויך פון די אַרומיקע דערפער. הונדערטער ליכט האָבן אין יענע אָוונטן באַלויכטן די שול.

אַ גאַנץ יאָר האָט דאָס בית־המדרש פאַרנומען מער אָרט פון דער שול. דאָ האָבן געדאַוונט מענטשן פון אַלערליי שיכטן. בייטאָג פלעגט מען דאָ זיצן און לערנען. צום מנחה און מעריב איז געווארן פול מיט מתפללים. דאָרט האָט זיך אויך געפירט אַ געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, מען האָט געריידט וועגן פאַרשידענע ענינים און אויך פון וועלט־פאָליטיק, סוחרים האָבן דערליידיקט זייערע געשעפטן, אַרום די אויוונס זענען געשטאַנען בענק, אויף וועלכע יידן פלעגן אָפזיצן גאַנצע שעהן און שמועסן וועגן אַלעם אין דער וועלט, אָפהאַלטן פאַרזאַמלונגען.

שבת נאָכן עסן פלעגן קינדער זיך צונויפנעמען אין בית־המדרש און פריי פון דער אויפזיכט פון די עלטערן דורכפירן דאָרט זייערע שפילעריייען.

אינגאַנצן אַן אַנדערע אַטמאָספערע האָט געהערשט אין די חסידים־שטיבלעך, אין בעלזער און אין שיניאַווער. דאָרט האָבן געדאַוונט די

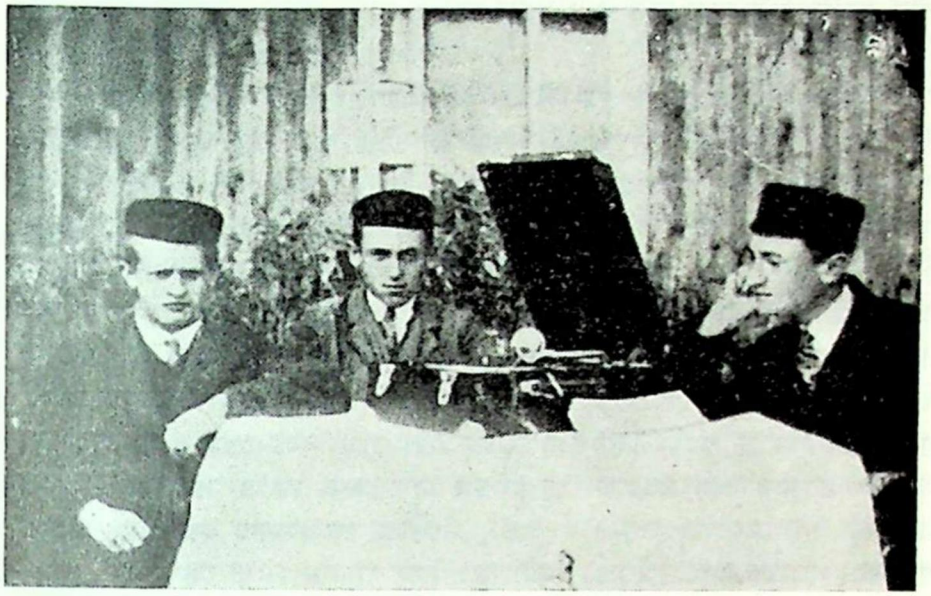

אלי האן, אליעזר און יצחק טייכער ז״ל

צוויי, אלי און אליעזר, האָבן זיך באַוויזן אָפצוראַטעוונען. ווי אַ סך אַנדערע טאַרנאָגראָדער יידן קומען זיי פון דער בית־המדרש־באַנק, געלערנט גמרא און געחלומט פון גרויסע אידעאַלן, זענען געוואָקסן ווי צניעותדיקע בלימעלעך פונעם פאָלקס־באָדן, מיטן דראַנג צו שעפעריש מעשים.

פרומסטע און דאָס דאַוונען איז דאָרט געווען התלהבותדיקער. יעדעס שטיבל איז געווען אַ וועלט פאַר זיך, דאָרט האָט געהערשט אַחדות צווישן גביר און אָרעמאַן. דאָס שטיבל איז פאַר די חסידים געווען די צווייטע היים, און פאַר אַ סך די אינציקע היים, וויבל אַהער זענען זיי אַנטלאָפן פון זייערע אַלע דאגות און עגמת־נפש, דאָ האָבן זיי געפונען היימלעכקייט און הילף אין אַ נויט, אויך טרייסט אין אַ סך פון זייערע טאָג־טעגלעכע זאָרגן.

עס האָט פאַסירט, אַז אין שטאָט זענען אויסגעבראָכן מחלוקתן, דווקא אין רעליגיעזע פראַגן, ווי ביים אויפנעמען אַ רב אָדער אַ מורה הוראה, שוחט א. ד. גל.

אין שטיבל איז אַלע מאָל געווען פריילעך און עס האָט נישט געפעלט קיין ביסל בראָנפן, דאָ אַ ברית, אָדער סתם אַ יאָרצייט; היינט, אַז עס איז געקומען פורים אָדער שמחת־תורה, וועט מען פלעגט גיין איבער די שטיבער פון איין חסיד צום אַנדערן, אויסטרינקענדיק און אויפעסנדיק אַלץ וואָס עס איז געווען אָנגעגרייט, און אַלץ בחברותא, איז דעמאָלט ווירקלעך געווען

ליהודים היתה אורה, שמחה וששון — די אַזוי ווייניק פריידיקע טעג אין לעבן פון אַ יידיש שטעטל אין פאַרמלחמהדיקן פוילן.

דאָך וועט דאָס שטעטל אייביק בלייבן אין מיין זכרון ווי די פאַר־כישופטע וועלט פון מיין יוגנט און האָפענונגספולע טרוימען, און עס וועט קיין מאָל נישט אויסוועפן דער טרויער נאָך די אַזוי גרויזאַם אומגעקומענע יידן, וועלכע זענען אַזוי טיף איינגעבאַקן אין מיין האַרצן.

מיין זיידע ר׳ מענדל יאשעס

ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און באַקאַנט מיט זיין ער־לעכקייט. אויף פרנסה האָט ער שווער געהאַרעוועט ביזן טיפן עלטער. ווען ער איז שוין אַלט געווען אַכציק יאָר האָט ער נאָך אַלץ געאַרבעט און נישט געוואָלט אָנקומען צו קיינעמס הילף. אין פריען באַגין איז ער אויפגעשטאַנען, איינגעשפאַנט זיין פערד און וואָגן און אָפגעוואַרט די פאַרשוינען, וואָס דאַרפן פאָרן קיין בילגאָריי.

עס איז געווען אַ מאַיעסטעטיש בילד: דער גרויסער תלמיד חכם מיטן הדרת־פנימדיקן אויסזען איז געשטאַנען ביי זיין פערד און וואָגן און נישט געשעמט זיך מיט קיין שום אַרבעט, נאָר פאַרשטאַנען די גרויסע הנאה פון יגיעת כפים. יידן אין טאַרנאָגראָד האָבן עס אָפגעשאַצט און אים אָפגע־געבן גרויס כבוד. ער איז געווען דער פֿרעזעס פון דער חברה קדישא, איז געווען אויך אַ מוהל.

ער, מיין זיידע, איז ווירקלעך געווען אַ פערזענלעכקייט, וואָס האָט אַרויסגערופן יראת־הכבוד, איז געווען אַ נוח לבריות און דערביי אַ מדקדק במצוות. איך געדענק, ווי איך פלעג אַלע שבתים און יום־טובים גיין צו אים און טראָגן זיין טלית און מחזור אין שטיבל אַריין. נישט געקוקט דערויף, וואָס אין שטעטל איז געווען אַן עירוב, האָט ער נישט געטראָגן מיט זיך קיין שום זאַך. געדאַוונט האָט ער אין בעלזער שטיבל, כאָטש ער אַליין איז נישט געווען קיין בעלזער חסיד, ער האָט אָבער געהערט צו די פרומסטע און אָפגעהיטנסטע יידן און אין בעלזער שטיבל האָט ער געהאַט זייןווינקל אין מזרח, ווו ער איז געשטאַנען פון אָנהויב דאַוונען ביזן סוף. יום־כיפור איז ער דאָרט געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג און נישט געירט זיך פון אָרט. אין דער צייט פון דאַוונען האָט ער מיט קיינעם נישט אויסגערעדט קיין וואָרט.

אין די יום־טובים פלעגט מען אין בעלזער שטיבל שטעלן זיך שפּעט דאַוונען מעריב. דער זיידע, אַ מידער פון אַ גאַנצן טאָג לערנען,

פלעגט אויסנוצן די צייט צווישן מנחה און מעריב אויף צו כאַפן אַ דרימל. אָבער ווען מען האָט געדאַרפט זיך שטעלן דאַוונען מעריב האָט מען מיך געשיקט רופן דעם זיידן. ערשט וועט איך בין צוריקגעקומען און געמאָלדן, אַז דער זיידע גייט שוין, האָט מען זיך געמוסן גרייטן צום דאַוונען און וועט דער זיידע האָט זיך אַוועקגעשטעלט אויף זיין אָרט, האָט דער חזן גלייך געמוסן זאָגן „והוא רחום".

מיין זיידע, ר׳ מענדל יאשעס, איז געווען באַשאָנקען מיט אַן אויסער־ געווויינלעכער גבורה און איז געווען באַקאַנט אַלס גיבור נישט בלויז אינעם שטעטל, נאָר אויך צווישן די פויערים אין די אַרומיקע דערפער און וועגן זיין גבורה האָט מען זיך דערציילט אַ סך מעשיות. איך געדענק ווי אין דער ערשטער צייט, וועט די היטלעריסטישע מערדער זענען אַריינגעקומען אין שטעטל, און דער זיידע איז נאָכן דאַוונען מנחה און מעריב געגאַנגען איבער דער גאַס, זענען נעבן פיניע בעקערס הויז אָנגעפאַלן אויף אים צוויי גויים און געמוסן אים שלאָגן. דער זיידע איז שוין דעמאָלט אַלט געווען איבער די אַכציק יאָר, אָבער מיט אמתער גבורה האָט ער זיך זיי קעגן־ געשטעלט און זיי גוט צעקלאַפט. צעשלאָגענע זענען זיי געבליבן ליגן אין דער בלאָטע און דער זיידע איז דעמאָלט געקומען צו אונדז, ווייל צו זיך האָט ער נישט געוואָלט גיין, מורא־האָבנדיק, אַז די גויים וועלן זיך נוקם זיין און אָרגאַניזירן אַן אָנפאַל אויף זיין הויז.

ער איז געפאַלן איין טאָג פון דער גרויסער אַקציע, ליגנדיק אין בעט האָבן אים די מערדער דערשאָסן.

פונקט ווי מיט זיין לומדות און מעשים טובים האָט ער אויך קיין מאָל נישט שטאָלצירט מיט זיין גבורה. די וויכטיקייט פונעם מענטש איז ביי אים געווען אינעווייניק. ער האָט געבויט זיין גייסטיקע וועלט אָן שויפענצטער, נישט געזוכט צו גלאַנצן, צו פאַרבלענדן, צו איבערראַשן. קיין שום זאַך אין אים איז נישט געווען פאַרן אויסערלעכן עפעקט, נאָר בלויז לשם אינערלעכן דינען דעם אויבערשטן.

מיין האַרץ וויינט אין מיר, ווען איך דערמאָן זיך אין זיין טראַגישן טויט, אָבער זיין גרויסקייט וועט אייביק בלייבן פאַר מיר טייער און הייליק.

שלמה מאַרשעליק

געווען איז ער אַ קליינינקער מיט קורצינקע הענט און אויסגעדאַרט פנים, דערפאַר אָבער האָט ער פאַרמאָגט אויף זיך אַ קאָפּ, וואָס האָט געקענט צוטראַכטן די וווּנדערלעכסטע זאַכן. גאָר באַזונדערס ווערטלעך און לידער,

וואָס ער האָט געזונגען אויף אַלע חתונות אין שטעטל. דערפאַר טאָקע האָט מען אים גערופן: שלמה מאַרשעליק.

געקענט האָט ער אַלע מלאכות און אַ גאַנץ יאָר האָט ער געאַרבעט ביי בלעכערייַ און שוסטעריי,איז געווען אַ שלאָסער און אַ סטאָליער, און אַז מען האָט געדאַרפט, האָט ער זיך אויך אַוועקגעשטעלט נייען אַ מלבוש, ווי אַ געבוירענער שניידער. מיט זיינע פלינקע הענטלעך, האָט מען געזאָגט, מאַכט ער כישוף.

אָבער דאָס זענען אַלץ געווען דברים של מה בכך. שלמה האָט זיך מיט דעם אַלעם נישט איבערגענומען. דערפאַר אָבער איז ער גאָר אַן אַנדערער מענטש געוואָרן, ווען עס איז געקומען צו אַ חתונה אין שטעטל. ער איז דעמאָלט געוואָרן כולו יום־טוב און האָט זיך אַרומגעדרייט צווישן די מחותנים און געסט ווי אַ חשובע פערזענלעכקייט, גערויכערט אַ ציגאַר, וואָס ער האָט געקרוגן פון איינעם פון די מחותנים און געווען פאַרקוקט אינעם רויך. אַלע האָבן געווווסט, אַז שלמה טראַכט שוין וועגן זיינע לידלעך און דרשות, מיט וועלכע ער וועט באַלד באַזינגען חתן־כלה און מען האָט געפילט די חשיבות פון דער שעה.

אינעם גרעסטן געשטופערייַ, וועו דער עולם האָט זיך געטאָן אַ לאָז צו דער טיר פון שטוב, ווו עס איז געזעסן דער חתן מיט די בחורים, האָבן אַלע געמאַכט אַן אָרט פאַר שלמהן, וועלכער האָט זיך אַוועקגעשטעלט „זאָגן" פאַרן חתן, געשיט גראַמען מיט וועדטלעך, תורה מיט חכמה, צוגעפאַסט צו די נעמען פון חתן־כלה און באַשעפטיקונג פון די מחותנים, זייערע מעלות און יחוס.

דער עולם איז געשטאַנען אויף די שפיץ־פינגער, פאַרבויגן די קעפ, אויסגעשפיצט די אויערן, פאַרשמורעט אַן אויג און געסמאַקעוועט:

— או־וואַ, אַ כוח דאָס האָט!

דער חתן איז געזעסן אַ בלאַסער, מיט אַן אַראָפגעלאָזטן קאָפ און נישט געווווסט וואָס צו טאָן מיט די הענט. שלמהס וועדטער האָבן געבריט זיין אַזוי אויך צעגליטן מוח. שלמה האָט געזאָגט מוסר, דערמאָנט די ערנסט־קייט פון דער מינוט, און די קלעזמאָרים האָבן אַלע מאָל צוגעהאָלפן מיט אַ גרעמפל, ווו עס האָט זיך געפאַסט צום ענין, באַשטעטיקט און אונטער־שטיצט אַלץ וואָס שלמה האָט דאָ געזאָגט.

די גאַנצע צייט, וואָס שלמה האָט געדעדט און געזונגען צום גראַם, איז דער עולם געשטאַנען פאַרגאַפט פון זיינע קונץ־שטיק, און די וועדטער האָבן זיך געשיט און געשיט. עס האָט אויסגעזען, אַז שלמה וועט קיין מאָל נישט מיד וועדן און ס׳האָט זיך אַזוי געוואָלט שטיין אַן אויפהער און

האָרכן זיינע קלוגע רייד, וואָס זענען געפלאָסן אַזוי האַרציק און קלינגענדיק.

שלמהס ראָל האָט זיך נישט געענדיקט אויך נאָך דער חופה און מען האָט זיך געזעצט צו דער סעודה. דעמאָלט האָט שלמה ערשט רעכט געווויזן וואָס ער קען, ער האָט געזונגען און געטאַנצט, אַז דער עולם איז געווען פאַרבליפט: פלאי פלאים!

שלמה מאַרשעליק האָט זיך געקענט פלייגען אין אַ שטייגער און אַרויסציען ביים עולם דאָס האַרץ און די נשמה פאַר גרויסע מתנות. וועג מען האָט אָנגעהויבן רופן דאָס דרשה־געשאַנק, האָט שלמה צוגעגעבן אַ וויץ צו יעדער געשענקטער זאַך. די ענגשאַפט אַרום אים איז געווען גרויס. מיידלעך און ווייבלעך האָבן זיך געשטופט און געוואָרפן אין די אויגן און ביי יעדן וויץ זיינעם אויסגעשאָסן אין אַ פריש הילכיקן געלעכטער.

וועג עס איז געקומען צום טאַנצן האָט שלמה גאָר באַוויזן וווּנדער: פאַרשטעקט די פֿאָלעס אין גאַרטל, פאַרבויגן די קניען, דעם קאָפּ אַן אַ זייט און זיך אַוועקגעלאָזט אין אַ „קאמארינסקע", אַ „קאָזאַק", באַלד איז ער איבערגעגאַנגען אין אַ „מאַזורקע", געכאַפט אַ מחותנתטע און אַוועק מיט איר אַ וואַלס, יי אַ פאַטשעריי פון הענט און הילכיקע געלעכטערס פון די יונגע ווייבלעך.

אויף צומאָרגנס, וועג אַלע אין שטעטל האָבן געפילט אַ מידקייט אין די ביינער, איז שלמה אַרומגעגאַנגען, גלייך ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען. ער איז ווייטער געווען האָפערדיק און פול מיט נייע וויצן. אַלע האָבן זיך געוווּנדערט: „פון וואַנען נעמט זיך צו אים אַזאַ כוח?!"

עס האָט געטראָפן אַ מאָל אַ לוויה אין שטעטל. אַלע גייען ערנסטע מיט אַראָפגעלאָזטע קעפּ. פון די ערשטע שורות הערט זיך אַ געוויין, אַ שלוכצן פון די נאָענטסטע, אַ יתומה, אַן אַלמנה. פלוצלינג לויפט אָן שלמה מאַרשעליק, פאָכעט מיט זיין שטעקן און לאָזט זיך אַוועק אין איינעם פון זיינע טענץ, הייבט די פיס, העכער, לעבעדיקער.

עס ווערט אַ געוודער און עס דערהערן זיך קולות:

— ס׳טייטש, שלמה? ס׳איז דאָך אַ לוויה, כבוד המת.

שלמה שרייט צוריק:

— און אַ לעבעדיקן מעג מען מבייש און מבזה זיין?

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געשטאָרבן שלמהס אַ שונא, וואָס האָט אים ביים לעבן אָנגעטאָן צרות, פאַרשטערט אים אַ מאָל די פרייד פון אַ חתונה, און נישט דורכגעלאָזט קיין געלעגנהייט, ער זאָל נישט פון אים אָפּחוזקן. זיין כוח איז באַשטאַנען אין דעם וואָס ער איז געווען אַ גברן און אַלע האָבן פאַר אים מורא געהאַט. שלמה האָט אַ מאָל דערפילט אויף

זיך זײַן האַנט און האָט דערפאַר בײַם לעבן געשטיקט אין זיך דעם בזיון אַראָפשלינגענדיק די באַלײַדיקונגען און אים נישט אָפגעענטפערט.

איצט, אַז ער האָט דערלעבט, יענעמס טויט, איז ער אַרויס אין טאַנץ און פֿאָכנדיק מיטן שטעקן געשריגן אין דער ריכטונג פון דער מיטה:

— נו, איצט ביסטו אויך אַזאַ שטאַרקער? לאָמיר זעען זאָלסט זיך אויפשטעלן און מיר עפּעס טאָן.

דער עולם האָט זיך נישט געקענט איינהאַלטן פון שמייכלען. אָבער שלמה איז באַלד געוואָרן ערנסט, ווי דאָס אַלץ, וואָס ער האָט פריער געזאָגט און געטאָן, איז נאָר געווען אַ קינדערישער וויץ און איצט דאַרף מען זיך וויידער אויפפירן ווי אַ דערוואַקסענער מענטש אין אָנבליק פון טויט.

אַ שטילער איז ער נאָכגעגאַנגען נאָך דער לוויה און געפליסטערט: „דער מלאך המוות נעמט אַוועק זײַן קרבן אומגעפרעגטערהייט. דאָס לעבן איז נישט מער ווי אַ שפּיל".

ש. א. פוטער

רעכטס: גיטעלע, ישׂראלקע (אומגעקומען), סיני (אַרגענטינע), שׂרה (אַמעריקע), יונה־חיים (אומגעקומען), שמואל־אלי (ישׂראל), טאָבטשע און יעקב (אַרגענטינע), מענדל־יאָשעס, יאָסקע און אסתר (אומגעקומען).

שלמה מאַנטל

די וועלט פון אונדזער נעכטן

דער נס מן השמים

גלייך ביים אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די רוסן זיך צוריקגעצויגן פון אונדזער שטעטל, וועלכעס איז פאַרנומען געוואָרן דורך די עסטרייכער, אָבער נאָך עטלעכע וואָכן איז די רוסן אין אַ גרויסער אָפענסיווע געלונגען צוריק צו פאַרנעמען טאַרנאָגראָד און יאָגן די עסטרייכער ביז הינטער קראָקע.

צו די שווערסטע דערינערונגען פון יענער צייט געהערט דאָס אַרעסטירן דעם רב, ר' אריה טייכער מיט זיין זון משהלע, אין וועלכע זיי האָבן געזוכט קרבנות פאַר זייער פריערדיקער מפלה און באַשולדיקט זיי אין געהיימער אַרבעט לטובת די עסטרייכער. די רוסן האָבן זיי אַרויסגעפירט אין מאַרק, אַוועקגעשטעלט ביי אַ מויער און צוויי קאָזאַקן זענען שוין געשטאַנען מיט זייערע אָנגעצילטע ביקסן גרייט צום שיסן.

אין דעם מאָמענט האָט זיך אויפן מאַרק באַוויזן דער רוסישער פאָפ. ער איז צוגעגאַנגען צום אָפיציר און מיט אים גענומען איינטענהן, ער זאָל באַפרייען דעם רב און זיין זון. זיינע רייד האָבן קענטיק געווירקט און דער אָפיציר האָט באַפוילן די קאָזאַקן, אַז זיי זאָלן באַפרייען די יידן און אָפלאָזן זיי אַהיים.

אין דער באַפרייאונג האָבן די יידן אין שטעטל געזען אַ נס מן השמים.

הקפות מיט דער גמרא

חיים־לייבוש אקסט און זיין זון שמחה זענען געווען מויערער, האָבן אויפגעבויט ר׳ ישראל פלוקס הויז, אַליין, אָן דער הילף פון קריסטלעכע מויערער. זיי זענען געווען פשוטע אָבער ערלעכע און פרומע יידן, האָבן געהאַט גרויס דרך־ארץ פאַר אַ בן־תורה, פאַר די לומדים פון שטעטל.

אַזעלכע זענען געווען די יידישע בעל־מלאכות אין טאַרנאָגראָד. אַליין האָבן זיי שווער געהאָרעווט און נישט געהאַט קיין צייט וועז צו לערנען. דערפאַר אָבער האָבן זיי אַרויסגעוויזן דעם גרעסטן רעספעקט פאַר די לערנער.

לומדים האָבן זיך געפונען נישט בלויז אין טאַרנאָגראָד נאָר אויך אין די אַרומיקע דערפער. אינעם דאָרף ליקעווו, וווּ עס האָט אַ מאָל געלעבט דער מקובל ר׳ קאָפּל ליקעווער, האָט שוין אין אונדזערע צייטן געווינט ר׳ הערצל זילבערליכט, אַ גרויסער למדן מיט סמיכה אויף רבנות. אין דאָרף לאָכווו האָט געווינט ר׳ יהושע מילעך, אַ גרויסער למדן און אַ ירא שמים. אויף דער עלטער האָט ער זיך באַזעצט אין טאַרנאָגראָד.

עס האָט מיט אים אַ מאָל געטראָפן, אַז דער גבאי האָט אין שמחת־תורה נישט אויסגערופן אים צו די הקפות צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע באַלעבאַטים. דעם אַלטן למדן עס זייער פאַרדראָסן און ער האָט געכאַפט אַ גמרא און מיט איר געגאַנגען ווי אַ הקפה, שרייענדיק דערביי צום גבאי:

„משה חנהלעס, איך דאַרף נישט, דו זאָלסט מיך רופן צו דער הקפה. איך האָב אויסגעלערנט גאַנץ ש״ס און עס איז פאַר מיר אַ גרויסער כבוד צו גיין הקפות מיט דער גמרא״.

יידישע גיבורים

אין דער צייט פון פריזיוו, וועז די קריסטלעכע שקצים פון די אַרומיקע דערפער זענען געקומען שטעלן זיך צו דער מיליטעריישער קאָמיסיע אין טאַרנאָגראָד, פלעגן זיי אויפן וועג באַפאַלן יידן. אין אַ געוויסן טאָג האָבן זיך די צוהוליעטע פריזיווניקעס צעלאָזט איבערן מאַרק און געגומען שלאָגן יידן. אין דעם מאָמענט איז אָנגעקומען ליפע קצב (אַדלער),

האָט אויסגעריסן אַ ביימל, וואָס איז געשטאַנען אין מיטן מאַרק און אָנגע־
הויבן צו געבן קלעפ די פריזיוווניקעס.

פון טייל שקצים האָט זיך שוין געגאָסן דאָס בלוט, אָבער זיי זענען
נאָך אַלץ נישט אָפגעטרעטן און דאָס געשלעג איז געווען אַלץ ווילדער.
ערשט ווען עס זענען אָנגעקומען די איבעריקע קצבים מיט די קאָניוכעס
און אָנגעהויבן דערלאַנגען קלעפ אויף רעכטס און לינקס, זענען זיי
אַנטלאָפן.

אַזעלכע געשעענישן פלעגן זיך אָפט איבערחזרן.

מיטן צדיקס כוח

אַלטע טאַרנאָגראָדער יידן פלעגן דערציילן אַ מעשה, וואָס זיי האָבן
געהערט פון זייערע עלטערן און אור־עלטערן:

לינקס אויפן וועג צום בית־הקברות איז געווען אַ צוויי־שטאָקיק
הויכער באַרג, אויף וועמענס שפיץ עס איז געשטאַנען אַ צלם. אַ מאָל, מיט
אַ סך, אַ סך יאָרן צוריק איז אויפן אָרט פונעם באַרג געשטאַנען אַ קלויסטער
און ביי יעדן מאָל דורכטראָגן אַ מת צום בית־עולם זענען שקצים אַרויס
פונעם קלויסטער און געוואָרפן שטיינער אויף די יידן, וואָס זענען נאָכ־
געגאַנגען דער לוויה. אַזוי איז אויך געשען בעת דער לוויה פונעם קרעשע־
ווער צדיק. די שקצים האָבן געגומען באַוואַרפן די מלווים מיט שטיינער.

דעמאָלט האָבן די יידן אַוועקגעשטעלט די מיטה און געגומען זאָגן
דעם פסוק „שקץ תשקצנו".

אַזוי האָט מיט אַ צייט צוריק באַפוילן דער צדיק צו זיינע מקורבים
אין פאַל ווען די שקצים וועלן זיין לוויה באַוואַרפן מיט שטיינער.

אָפזאָגנדיק עטלעכע מאָל דעם פסוק איז פלוצעם דאָס קלויסטערל
איינגעזונקען געוואָרן אין דער ערד און אויף זיין אָרט איז אויסגעוואַקסן
דער דאָזיקער באַרג, וואָס שטייט ביזן היינטיקן טאָג.

אַלס אָנדענק, אַז דאָ איז אַ מאָל געווען אַ קלויסטער, האָבן די
גויים פון שטעטל אויפגעשטעלט אויפן באַרג אַ צלם.

י. בן־אפרים (יחיאל הערינג)

דאס רעליגיעזע לעבן

צווישן די פאַרטייען פון אַלע מינים זענען אין טאַרנאָגראָד אויך געווען אגודה און מזרחי, וואָס האָבן גרופירט אַרום זיך די אָרגאַניזירטע רעליגיעזע יוגנט, וועלכע האָט געפירט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט אין די ראַמען פון הפועל־המזרחי און צעירי אגודת־ישראל. זיי האָבן אָנטיילגענומען אין דער דערציערישער אַרבעט, אויך אין צוגרייטן רעליגיעזע חלוצים עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

ביה"ס בנות יעקב

ברגע שתנועת „בית יעקב" קבלה צורה מגובשת עוררה בין הצעירות געגועים אחרי פעילות רוחנית והתחילו למלאות תפקיד חשוב בחיי העיר. אף כי מסורת חז"ל קבעה תחומים לנערה היהודית ואסרה עליה את לימוד התורה, נרחב ועשיר היה שטח פעולתן וקנו להן את המצווה הנצחית של רבי שמעון בן חלפתא — כשרון המעשה ושלטון התורה בחיי הבית כמו בחיי החברה גם בתנאי דחק.

אין מאַמענט וועז די בית־יעקב־באַוועגונג האָט אָנגענומען אַ צעמענטירטע פאָרם האָט זי צווישן די מיידלעך אויפגעוועקט די בענקשאַפט צו

גייסטיקע אַקטיוויקייט און האָבן אָנגעהויבן אויספירן אַ וויכטיקע ראָל אינעם לעבן פון שטעטל. נישט געקוקט דערויף, וואָס די חז"ל האָבן באַגרענעצט די יידישע טאָכטער און פאַרבאָטן איר צו לערנען תורה, איז זייער טעטיקייט־געביט געווען ברייט און רייך און זיי האָבן זיך איינגעשאַפט די אייביקע מצווה פון רבי שמעון בן־חלפתא — צוגעאייגנט זיך דעם טאַלאַנט צו פראַקטישער אַרבעט און דערפירן אָפּצוהיטן אין די שווערסטע באַדינגונגען, אַז די תורה זאָל הערשן אין שטוב און אין געזעלשאַפטלעכן לעבן.

צעירות מ„השומר הדתי"

אין דער אָרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט פון דער „מזרחי" אין טאַראַדאָ האָבן געוואָלט אַ לעבהאַפטיקן אַנטייל אויך די יינגע מיידלעך, וואָס זענען געווען דורכגעדרונגען מיטן רעליגיעזן גייסט און אידעאַל אויפצובויען די יידישע היים אין ארץ־ישראל.

ביים הפועל המזרחי האָבן עקזיסטירט אָוונט־קורסן פאַר עברית און תנ"ך, פאַר ידיעת הארץ. די מזרחיסטן האָבן אָנטיילגענומען אין די אַקציעס פאַרן קרן־קיימת, קרן־היסוד און פאַרשפרייטן דעם שקל.

צווישן דער יוגנט אין די רעליגיעזע אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך געפינען אויך וווילעלערנער, בחורים וועלכע האָבן זיך קאָנצענטרירט אין בעלזער שטיבל, וווּ מען איז געזעסן יומם ולילה און געלערנט.

אינעוויניק, ביי אַלע וועלט, זענען געשטאַנען לאַנגע הילצערנע טישן מיט בענק, שענק, מיט גמרות און פאַרשידענע אַנדערע ספרים. דאָרט האָט מען געדאַוונט, געלערנט און געפראַוועט חסידות. געפייערט פריילעכע ימים־טובים.

גרויס איז געווען די התלהבות בשעת די חסידישע פייערונגען. פון דאָרט האָבן זיך געטראָגן איבערן גאַנצן שטעטל פאַרשידענע חסידישע ניגונים און דאָס שעהנווייז־לאַנגע טאַנצן אין חסידישער דבקות. ביי חסידישע מלווה מלכה האָט אַנדערע סעודות פלעגט מען אויך אַרומרעדן אַ סך ענינים, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות מיטן שטיבל. צו די צרכי־ציבור האָבן אויך געהערט די זאָרגן פאַר אַ נויטבאַדערפטיקן, פאַר העלפן אַ חסידישן יורד, פאַר הכנסת־כלה א. אַ.

בעלזער חסידים זענען געווען דורכגעדרונגען מיטן געדאַנק, אַז יעדער צונויפקום שטאַרקט די אהבת ישראל און במילא רוט שוין דערביי אויך די שכינה.

צו די גרויסע לומדים אין בעלזער שטיבל האָבן געהערט:

העניך בלום, בעריש איציקלס, ישראל־חיים, יחיאלס איידעם, הערש־מאיר זיכלער, אברהמעלע שוחט מיט זיין פאָטער ר׳ יאַנקעלע, טעבל נחום הערבסטמאן און מיין פאָטער, אפרים יאַנקל.

עס זענען געווען נאָך אַ סך, אַ סך אַנדערע יידן לומדים, יראי־שמים, ליידער זענען זייערע נעמען פון מיין זכרון.

וועג עס פלעגט קומען אין שטעטל אַ נצרך, אַ ייד אַ בן־תורה, האָט ער שוין געווּסט דעם וועג צום בעלזער שטיבל. דאָרט האָט ער אַלע מאָל געטראָפן יונגעלייט און עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן אים געהאָלפן אויף אַ בכבודיקן אופן.

אין בעלזער שטיבל האָבן געדאַוונט און געלערנט נישט בלויז בעלזער חסידים, נאָר אויך חסידים פון פאַרשידענע אַנדערע רביים. עס האָבן דאָרט אויך געדאַוונט טריסקער חסידים, קוזמירער, סאנדזער און אויך גערער.

די ערשטע חסידים אין דאָזיקן שטיבל זענען געווען די אָנהענגער פונעם רבין ר׳ יאָסעלע פון לובלין. ער איז געווען אַ ברודער פון ר׳ קאָפּל ליקאָווער, אַ געבוירענער אין טאַרנאָגראָד.

איינער פון די אינטערעסאַנטסטע געשטאַלטן אינעם שטיבל איז געווען ר׳ חיים יחיאל שוחט אַ גרויסער ירא־שמים, האָט געהאָט אַ מנהג צו פאַרזאַרגן פרייטיק־צו־נאַכטס אַלע אָרעמעלייט, וואָס זענען געקומען אַהין צום דאַוונען. ר׳ חיים האָט נישט געלאָזט מקבל־שבת זיין ביז ער האָט נישט פאַרזאַרגט אַלע אָרעמעלייט, זיי זאָלן האָבן ווו צו עסן שבת.

וועָן ער איז נפטר געוואָרן, האָט די דאָזיקע חזקה איבערגענומען מיין פאָטער אפרים יאנקל ז״ל.

בייַ ר׳ חיים־יחיאל שוחט איז אויך געווען אַן אַכסניה צום שלאָפן פאַר אַרעמעלייט, וואָס זענען געקומען קיין טאַרנאָגראָד און נישט געקענט אַוועקפאָרן. וועָן עס איז געקומען אַ ייד אַ בן־תורה, אַ נצרך, האָט ער שוין געווּסט דעם אַדרעס צו ר׳ חיים יחיאל שוחט, וועלכער האָט אים מיט אַלע מעגלעכקייטן אַרויסגעהאָלפן.

אַ שיינע געשטאַלט איז אויך געווען ר׳ אברהם משה מלמד, וועלכער איז אויך געווען אַ סופר. שבת האָט ער נישט געריידט נאָר לשון קודש און האָט געטראָגן אַ שטריימל. אין תשעה באב האָט ער אָנגעטאָן אַ זאַק אויפן קאָפּ און געקלאָגט אויפן חורבן בית־המקדש.

דער פאָטער אָבער פּורים האָט ער פריילעך געמאַכט דעם גאַנצן עולם מיט גלייכווערטלעך און דברי־תורה, מיט ספעציעלע דרשות מעניני דיומא, וואָס ער האָט געזאָגט ביז שפּעט אין דער נאַכט.

אין בעלזער שטיבל האָבן אויך געדאַווענט מתנגדים, וואָס זענען נישט געפאָרן צו קיין שום רבין, זענען אָבער געווען פרומע אָפּגעהיטענע יידן און גרויסע לומדים. אַזאַ איז אויך געווען ר׳ יאָסל וועריטמאַן מיט זיין זון, בני־תורה, אָבער נישט פאַרבונדן מיט קיין שום רבין.

נישט געקוקט דערויף, וואָס עס האָבן דאָרט געדאַווענט און געלערנט חסידים פון פאַרשידענע רביים, האָב איך קיין מאָל נישט געהערט וועגן קיין מחלוקתן. עס האָט געהערשט דאָרט אַחדות און פריינטשאַפט.

בעת דער מלחמה האָט זיך אין דאָזיקן שטיבל געפונען דאָס געטאָ־שפּיטאָל. די היטלעריסטן האָבן דעם דאָזיקן פלאַץ, נעבן שטיבל באַשטימט פאַר זייערע מערדערישע אַקציעס און איבערזידלונגען.

י. בן־אפרים

בית ספר „יבנה"

המחזור האחרון לפני המלחמה

לא קל היה לקיים את בית־הספר. אם נזכור את העוני ואת המצוקה ששררו בישוב היהודי — נבין באילו קשיים התלבט בית־הספר בעת ההיא. בית הספר החזיק מעמד הודות לסגולות שלא יסלאו בפז: מסירות בלתי־רגילה של קבוצת עסקנים, נאמנות חבר המורים, הכרה לאומית של ההורים. ואכן הודות לגורמים אלה עשה בית־הספר חיל.

עוד לא נכתבה ההיסטוריה של הנוער בעיירות פולין הקטנות ואם פעם תיכתב פרשה זאת יתפוס את מקומו ביניהם גם הנוער בטרנוגרוד, ואם כי שונות היו המטרות בין תנועות הנוער, הרי הקו המשותף שבכולן היה המרד בהווה והרצון להקים דפוסים חדשים לעם היהודי.

רבות היו הדרכים שהובילו אל המטרה הזאת, אולם הדרך המרכזית היתה הדרך של בתי־הספר העבריים, אם כי קשה היתה הדרך הזאת מכל הדרכים האחרות.

את הדרך בה בחרו העסקנים, המורים וההורים, האירה

תמיד האידיאה הקדושה של הציונות הגואלת והשפעתם היתה רבה על חיי החברה והציבור.

התנועה שהטילה על חבריה לדבר עברית מקטנותם, נשאה על כתפיה את החינוך העברי ולימוד השפה העברית, שלא רק הצעירים, הילדים, אלא גם האבות והאמהות השתדלו לעשות בה חיל, ובזה נתן בית הספר את חלקו המכובד.

כאן חלמו ילדים ובני־נוער על עתיד יפה יותר כאשר יתנחלו בארץ־ישראל. נוצרה סביבה חינוכית לאמונה בתחיית העם ובציונות חלוצית.

הטיולים הקבועים מחוץ לעיר סייעו לליכוד החברתי. לאט לאט הוכשר הנער לעצמאות ולתפקידים חלוציים בחייו.

בבית הספר העברי ראינו את בית־הספר הלאומי המושלם. הגיעו אלינו חניכים שנפשם צמאה לדרור, והתחדשות אנושית ולאומית, והם ראו את עתידם בהגשמה חלוצית בארץ־ישראל.

שאיפת ה„מזרחי" להתגשמותו של החזון הנבואי — „כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" — מצאה שטח פעולה נרחב גם בטרנוגרוד.

אמרו אנשי „מזרחי":

„עם כל רצוננו העז להחיות את שפתנו ולעשותה לשפת החינוך והחיים, הרי השפה לבדה לא תתן לנו את המאור בתורה ואת החבה אל ספרותנו העתיקה. התורה היא המקור הראשון והגרעין הפורה של היהדות ואין להחליפה בזרמים שונים.

היו לאנשי „מזרחי" נואמים בעלי כשרון שהרצו ולימדו בדברים פשוטים וברורים על ציונות, על דת ועבודה, על מהותה ותעודתה של החלוץ המזרחי, של השומר הדתי ועל העבודה הגדולה הנופלת עליהם, והרגש הכללי בין הנוער הדתי בעיירתנו היה בבחינת „נעשה ונשמע".

הצעירים והמבוגרים ידעו לארגן ולהסתדר באסיפות וויכו־

חים, בעבודה המעשית, בפעולות לטובת הקק"ל ולטובת מוסדות אחרים.

בשעה שהוציא לורד בלפור את הכרזתו הידועה, בשעה זו שבה נמשכה הארץ הקדושה בבת אחת אל תוך הזירה של החיים התרבותיים־פוליטיים בסגנון האירופי־אמריקאי — בה בשעה הועמד שומר התורה לפני הנסיון הנשגב והקשה.

המבט מלא־געגועים של פזורי ישראל מול משכן עדות ה' איחד את שומרי הדת ובאלפי אנפין החלו להביע את הכיסופין להחיות את שממות ירושלים, כי אכן שממות ירושלים הן שבישרו והכריזו שהגשמת רצון ה' בתוך החיים על פני אדמה זו, אדמת הקודש, היא תנאי קודם למעשה של חיים לאומיים מלאים.

הבנים והבנות של „השומר הדתי" בטרנוגרוד האמינו כי

ה ש ו מ ר ה ד ת י

קבוצת צעירות בשנים האחרונות לפני המלחמה

קבוצת בחורות מזרמים שונים בטרנוגרוד

אַ גרופּע טאַרנאָגראָדער מיידלעך פון פאַרשידענע שטרעמונגען

רויזע טייכער, איטעלע טייכער, רבקה זעצער, היה אָפפער, מלכה זילבערצווייג, טילע אַדלער, צביה טייכער, דבורהלע אַדלער (לעבט אין אַמעריקע), סאַשע טייכער, לאה פעפער, פינקעל אייזנבערג־טייכער, גאָלדע עלפאַנבין־טייכער (לעבט אין ישראל), ביילטשע טייכער.

השערים המסוגרים של ארצות הגולה והשער הפתוח של ארץ־ישראל — אינם תוצאות גרידא של סיבות תולדותיות — רק הם הוראות דרך ואמצעי־חינוך מטעם ההשגחה לעם ישראל.

אבל מקרים היסטוריים יכולים להשתמע לכמה אנפין, מערכות תולדותיות מונחות בכף שינויים ותמורות — בשעה שקול אלקים צפון בתורתו, אותו הקול מדבר אלינו מתוך מצוות ישוב ארץ־ישראל.

הקול הזה הורה לנו את הדרך בה נלך, בכל כוחנו ומאמצינו הרוחניים והגשמיים, בלי שנטה מני אורח לימין ולשמאל, בלי שנעשה תלויים בהלכי־מחשבה של אחרים, בבטחון גמור, בלי שנראה בכל תמורה פוליטית מעין חורבן תקוותינו הלאומיות".

כך חשב ופעל הנוער הדתי הלאומי בטרנוגרוד.

בנות יעקב

די אייגנאַרטיקייט און מאָראַלישע שיינקייט פון די מיידלעך, וואָס האָבן געהערט צו די בנות־יעקב אין טאַרנאָגראָד, איז באַשטאַנען נישט בלויז אין זייער געזעלשאַפטלעכער אַקטיווקייט. זיי האָבן אויך ליב געהאַט ארץ־ישראל און האָבן געבראַכט פול נוצן דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, אַרײַנגעטראָגן לעבן אין זייערע היימען.

צווישן די דאָזיקע פשוטע יידישע מיידלעך זענען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן פאַרשטאַנען דעם טיפערן זין פון אַלע פרינציפן און חוקים פון דער יידישער אמונה; ווי אַזוי מען דאַרף זיך באַגיין אין כלל־מענטשלעכע סיטואַציעס לויט די יידישע פרינציפן, די געבאָטן און איסורים וועגן שמירת שבת און אַנדערע געביטן פון יידישקייט.

די דאָזיקע מיידלעך האָבן אַ סך געלערנט וועגן יהדות, וועגן דעם מיין און ציל פון יידישקייט. זיי האָבן געוווסט, אַז עס איז פאַראַן נישט נאָר איין מיין, נאָר אַ סך מיינען, אַז עס איז פאַראַן אין יידישקייט אַ וועלט מיט סימבאָלן, וואָס אין זיי שפיגלען זיך אָפּ די גרויסע אמתן פונעם יהדות, און וואָס עס זענען נאָך באַהאַלטן אין זיי באַזונדערע

סודות און כוונות, וועלכע מען קען נישט דערגיין ביז צו זייערע לעצטע טיפענישן.

וואס האָבן די דאָזיקע יינגע מיידלעך געטראַכט בעת זיי זענען געגאַנגען אויף זייער לעצטן וועג צום שוידערלעכן טויט? האָבן זיי דאָך געגלויבט, אַז דאָס יידישע פאָלק איז אויסדערוויילט געוואָרן צו גיין אַליין צווישן די אומות העולם; זיין די ערשטע און די איינציקע, כדי צו זיין אַ ראיה פאַר דער גרויסקייט פון יידישן גאָט, פאַר זיין אייניצי־קייט; זיי זאָלן זיך לערנען די צדקות, די אידעאַלן פון דער יידישער אומה. פאַרוואָס־זשע קוקט גאָט צו גלייכגילטיק ווי זיי פאַרניכטן זיין חייל? און ווו זענען די בשורות פונעם גואל צדק, וואָס דאַרף קומען אויסלייזן אונדז און זיי?

אפשר האָבן זיי געטראַכט, אַז אַזוי דאַרף אויסזען די אתחלתא דגאולה, האָבן מצדיק געווען דעם דין, דעם גרויזאַמסטן דין איבער אַ פאָלק. זיי האָבן דאָך תמיד געהאַלטן הויך די פאָן פון יידישקייט און פון איידלקייט, האָבן פאַרשטאַנען און געוווסט פון זייער דערפאַרונג, אַז אַלץ אין לעבן וועט דערוואָרבן דורך יסורים.

מיטן טיפן גלויבן האָבן זיי געלעבט און מיט טיפן גלויבן האָבן זיי אויסגעהויכט זייערע ריינע, אין יסורים געלייטערטע נשמות.

צוזאַמען מיט זיי האָבן געטרונקען דעם גאַליקן בעכער ביזן סוף

זייערע דערציערינס, דערציער און עסקנים. זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די אַקטיוסטע:

אהרן דוד האָניקמאַן, הענעך בלום, בעריש ווייסער, שאול־מרדכי פרוכטמאַן, ישראל לעווינזאָן, טוביה קרוין, דעם רבס זון — שאול טייכער א. א.

די נאַצישע מערדער האָבן די יידישע קינדער פאַרניכטעט, אָבער נישט געקענט זיי צעברעכן. פעסט ווי דעמבעס, האָבן זיי דערפילט זייערע אויפגאַבן אונטער דער שווערד, וואָס איז געהאָנגען איבער זייערע קעפ, ביז צו די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן.

צניעות און שיינקייט

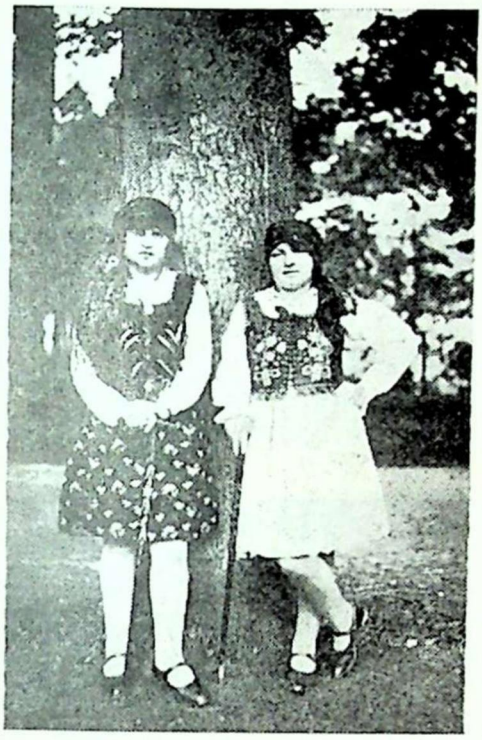

בינע און רויזע טייכער

פונקט ווי זייערע מאַמעס, האָבן אויך די יינגע מיידלעך אין טאַר־נאָגראַד אָפגעהיטן אין זיך די איידלסטע און שטילסטע צניעות. אויף אַלע מיינע אומעטיקע וועגן האָבן מיר אַקעגנגעלויכטן די שטי־לע בליקן פון די מיידלעד אין מיין אַלטער היים.

גייענדיק איבער צערוישטע גאַסן פון גרויסע שטעט פלעגט אויפגיין אין מיר די בענקשאַפט נאָך דער שיינקייט פון מיין אָרע־מער היים, וועלכע איך האָב נאָך ביז היינט ליב מיט יענעם ציטער און מיט דער בענקשאַפט פון אַ פאַריתומטן דור.

דורך אַלע צייטן אין מיין לעבן איז אין מיין האַרץ געבליבן באַ־האַלטן די בענקעניש נאָך דער צניעות און שיינקייט, און איצט שטיי איך אַזוי טרויעריק־פאַרשעמט פאַר די יינג־פאַרשניטענע גע־שטאַלטן. קיינמאָל וועל איך זיך נישט אָפזאָגן פון מיין טרויער און פון מיינע טרערן נאָך דעם שוידערלעכן אומקום פון די געשטאַלטן, טייערע און הייליקע טאַרנאָגראָדער מיידלעך, וואָס האָבן נישט פאַרלאָזט זייערע עלטערן אין זייער לעצטן גאַנג.

ש. חפר (פעפער)

טאַרנאָגראַד
צווישן בייַדע וועלט־מלחמות

טאַרנאָגראַד האָט געשפּרודלט מיט יידיש לעבן, מיט אַלע חנען, מיט אַלע פּריידן און מיט אַלע ליידן און צרות, וואָס זענען געווען אין יידישן לעבן אין אַלע אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פּוילן. ביזן יאָר תרפ״ה איז אין טאַרנאָגראַד געווען אַ יידישע קהילה, וואָס האָט געציילט בערך 500 משפּחות. זיי האָבן געווויינט אין צענטער פון שטעטל, אין מאַרק און אין די געסלעך אַרום דעם מאַרק. אַרום זיי, פון אַלע פּיר זייטן, איז דאָס שטעטל געווען באַווויינט פון קריסטן.

גלייך ביים אַריינקומען אין שטעטל, נאָך פון דערווייטנס, האָט מען שוין דערקענט וווּ עס הייבן זיך אָן די יידישע הייזער. דער ערשטער סימן איז געווען דאָס ענדיקן זיך פון די ביימער און גרינס, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די קריסטלעכע הייזער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די נאַקעטע אָרעמע הייזלעך אָן דער מינדעסטער באַצירונג פון אַ בוים צי פון אַ ביסל גרינס.

די יידישע הייזער האָט מען אויך געקענט דערקענען לויט די לאָדנס צו די פּענצטער, וועלכע זענען פאַרמאַכט געווואָרן פון אינעווייניק מיט שטיקער אייזן. דאָקעגן די קריסטלעכע הייזער האָבן נישט פאַרמאָגט קיין לאָדנס, נישט צוליב אָרעמקייט, נאָר דערפאַר ווייל זיי האָבן זיך וויניקער פון די יידן געשראָקן פאַר אַן אָנפאַל. די יידן אין שטעטל האָבן אייביק געלעבט אין פּחד פאַר די קריסטלעכע אָנפאַלער. אמת, אין אַן עת צרה האָבן די לאָדנס וויניק געהאָלפן, דאָך זענען די לאָדנס געווען אַן אומבאַדינגטער באַשטאַנדטייל פון הויז און האָבן אין אַ געוויסן זין געגעבן די אילוזיע פון זיכערקייט, פון פאַרהעמערן זיך קעגן שונא.

די יידישע קינדער האָבן שטענדיק געבענקט נאָך אַ בוים און עס האָט זיי געצויגן צום וואַלד, צום גרינס. אין די פרייַ שעהען איז מען געלאָפן אויסער דער שטאָט, אַרויפגעקלעטערט אויף אַ פּרעמדן בוים און אָפּגעריסן אַן עפּל, אַ באַר, אַ שטענגל וויינפּערלעך, טראָץ דעם, וואָס דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פּחד, מיט דער שרעק פאַרן קריסטלעכן באַלעבאָס, פאַר דעם הונט, וואָס האָט געקענט אָפּרייכן אַ פּאָלע. אָפּט האָט עס טאַקע

אַזוי געטראָפן, אָבער דאָס האָט אונדז נישט אָפגעהאַלטן אין אַ צייט אַרום ווידער איבערצוחזרן דאָס זעלבע.

יידישע פרנסות

ביזן יאָר 1914 האָט אונדזער שטעטל געהערט צום צאַרישן רוסלאַנד. זיבן קילאָמעטער פון טאַרנאָגראַד איז געווען די עסטרייכישע גרענעץ. דאָס דאָרף מיידאַן האָט שוין געהערט צו עסטרייך. אויף אונדזער זייט איז געשטאַנען די רוסישע גרענעץ־וואַך. די גרענעץ־זעלנער האָט מען גערופן „אָביעשטשיקעס" און זיי האָבן אַלץ געקויפט אין יידישע געשעפטן.

די פערד־הענדלער אין אונדזער שטעטל האָבן געפלעגט אָפקויפן ביי די אַרומיקע פויערים זייערע פערד און אין די פינצטערע נעכט פון סוף חודש אַריבערגעשוואַרצט זיי דורך דער גרענעץ קיין עסטרייך. צווישן די דאָזיקע פערד־הענדלער זענען געווען אויך רייכע מענטשן, אָבער דאָך האָבן זיי אין אַ געוויסן זין געלעבט אָפגעזונדערט און משדך געווען זיך נאָר צווישן זיך און קצבים. זיי האָבן צוזאַמען מיט די קצבים געדאַווענט אין אַ באַזונדערן מנין.

זייער האַנדל איז געווען איינער פון די גוטע פרנסות אין שטעטל, פונקט ווי עס איז געווען דאָס שוואַרצן פאַרשידענע לייוונטן, טיכלעך, שאַלן, זיידענע און וואָלענע און פאַרשידענע אַנדערע סחורות פון דער עסטרייכישער זייט, ווו זיי זענען געווען פילביליקער.

די אַלע פרנסות זענען נישט אָנגעקומען גרינג. חוץ די געפאַרן ביי דער גרענעץ זענען אויך אין די קלייטן פאַרגעקומען רעוויזיעס. מען האָט געזוכט, אַז די סחורות זאָלן האָבן אָפצייכענונגען פון רוסישע פאַבריקן, אָבער אויך מיט דעם האָבן זיך די יידן אַן עצה געגעבן, כאָטש עס פלעגט אָפט דערגיין צו אומגליקן, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט דער פרוי זעלדע אפפער, וועלכע איז געהרגעט געוואָרן דורך אַ גרענעץ־וועכטער.

צו יעדן מסחר, וואָס יידן האָבן זיך צוגעריט, האָט מען געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער מאַכט און נישט יעדער האָט עס געקאָנט באַקומען. דאָך האָבן יידן געהאַנדלט מט פלאַקס, ליינען און פאַרשידענע אַנדערע פעלד־געוויקסן, פון וועלכע מען האָט אויסגעאַרבעט פאַרשידענע מלבושים.

אויך דער מסחר מיט תבואה איז געווען אַנטוויקלט אין טאַרנאָגראַד. עס זענען געווען גרויסע סוחרים, וואָס האָבן געהאַט סקלאַדעס אין שטאָט און מען פלעגט צו זיי ברענגען די תבואה. עס זענען אָבער אויך געווען

אַזעלכע, וואָס זענען אַרויס פון שטוב זונטיק אין דער פרי, אַוועק אין דאָרף, וווּ זיי האָבן פאַרברענגט אַ גאַנצע וואָך, אָפּגעלעבט מיט אַ געבראָטענער קאַרטאָפל און אַ שטיקל טרוקן ברויט, ווייל קיין אַנדערע עסנס האָבן זיי ביים פויער נישט געוואָלט פאַרזוכן. מען האָט זיי געהרופן די דאָרפס־לויפער. זיי האָבן אויפגעקויפט ביי די פויערים די פאַרשידענע סחורות, וואָס דאָס האָט פאַרנומען אַ גאַנצע וואָך און ערשט פרייטיק פאַרנאַכט האָבן זיי זיך אומגעקערט אין שטאָט און נאָך שבת פאַרקויפט זייערע סחורות צו די גרויסע סוחרים.

דאָס הויפט־פראָבלעם איז געווען ווי אַזוי צו פאַרדינען אויף צו מאַכן שבת, צו באַצאָלן דעם מלמד פאַרן לערנען די קינדער. צוליב דעם האָט מען אַ גאַנצע וואָך געהאָרעוועט, געווען פאַרשוואַרצט און פאַריאָגט.

אַ וויכטיקער פרנסה־קוואַל זענען געווען די יאַרידים אין שטעטל, וועלכע זענען פאָרגעקומען יעדן דינסטיק. די פויערים האָבן געבראַנגט זייערע תבואות, עופות, אייער און מילך און פאַר דעם געלט, וואָס ער האָט געקראָגן פאַר זיינע פראָדוקטן, האָט ער זיך איינגעקויפט אין שטעטל נאַפּט, זאַלץ, מלבושים, שטיוול און פאַרשידענע אַנדערע שטוב־זאַכן.

אין שטעטל זענען געווען אויך דיינים, מלמדים, חזנים, שוחטים, שדכנים און סתם אָרעמעלייט, מענטשן וואָס האָבן געלעבט ממש פון דער לופט.

צו די בכבודיקע פרנסות האָבן געהערט די בעקערייען.

דער מסחר איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שווערקייטן. חוץ דער גרענעץ־וואַך זענען אין שטעטל געווען אויך רוסישע באַאַמטע, וועלכע מען האָט געפונען סמאָטשקעס און זיי האָבן געהיטן, אַז די סחורות אין די קלייטן זאָלן האָבן רוסישע פלאָמבעס, באַווייזן, אַז זיי קומען פון רוסישע פאַבריקן.

אמת, מען האָט זיך אויך דערמיט אַן עצה געגעבן. מען האָט זיך איינגעשאַפט אַזעלכע מאַשינדלעך נאָכצומאַכן די אָריגינעלע פלאָמבעס און געשטעמפלט מיט זיי די סחורות נאָך איידער זיי זענען געקומען אין די געוועלבער.

אַמאָל האָט פאַסירט, אַז די פרוי זעלדע אָפּפער האָט ביים איבער־טראָגן די „געכשרטע" סחורות פון שטוב אין געוועלט אַריין, זיך אָנגע־טראָפן אויף איינעם פון די אָביעשטשיקעס, וועלכער האָט איר נאָכגעשאָסן, ווען זי איז שוין געווען אויפן שוועל פון איר געוועלב און זי דערהרגעט אויפן אָרט.

ס׳איז זיך נישט שווער פאַרצושטעלן דעם רושם, וואָס די דאָזיקע געשעעניש האָט אין יענער צייט געמאַכט אויף די יידן פונעם שטעטל.

יידן האָבן אויך געהאַנדלט מיט פלאַקס, ליינען און אַלערליי אַנדערע פעלד־געוויקסן, פון וועלכע מען האָט אויסגעאַרבעט פאַרשידענע מלבושים פאַר די פויערים. אַנטוויקלט איז אויך געווען דער מסחר מיט האָר.

עס זענען געווען גרעסערע סוחרים, וואָס האָבן געהאַט סקלאַדעס און געפירט זייער מסחר אין שטאָט. אַנדערע זענען אַרויס זונטיק אין דער פרי איבער די דערפער און צוריקגעקומען ערשט פרייטיק פאַרנאַכט. אַ גאַנצע וואָך האָבן די דאָזיקע יידן געלעבט מיט געבראָטענע קאַרטאָפל און מיט אַ שטיקל טרוקן ברויט. ווי הונגעריק זיי זאָלן נישט האָבן געווען, האָבן זיי נישט פאַרזוכט קיין אַנדערע עסנס ביי די פויערים.

די דאָזיקע יידן, וועלכע מען האָט געפונען דאָרפס־לויפער, האָבן אויפגעקויפט ביי די פויערים זייערע סחורות און זיי פאַרקויפט אין שטאָט צו די גרעסערע סוחרים.

דאָס הויפט־פראָבלעם פונעם יאָגן זיך נאָך פרנסה איז געווען צו פאַרדינען אויף שבת און צאָלן שכר־לימוד פאַר די קינדער?

צו די יסודות פון די יידישע פרנסות האָבן געהערט די יאַרידים אין שטעטל, וואָס זענען פאַרגעקומען יעדן דינסטיק. אין דאָזיקן טאָג האָבן די פויערים געבראַנגט אין שטאָט אַריין אַלץ וואָס איז געוואַקסן אויף זייערע פעלדער, וואָס זיי האָבן געהאָדעוועט אין זייערע שטאַלן — עופות, קי און פערד, און פאַר דעם געלט, וואָס ער האָט אָפגעלייזט פאַר די אַלע זאַכן, האָט ער זיך איינגעקויפט אין שטעטל מלבושים, שטיוול, קיך־כלים, אַרבעטס־כלים, נאַפט, זאַלץ און אַנדערע זאַכן.

דער גרעסטער טייל פון די דאָזיקע סוחרים האָט געלעבט אין דחקות. אַרום זיי האָבן געלעבט די מלמדים, דיינים, חזנים, שוחטים, שדכנים און אַנדערע כלי־קודש. צו די שווערסטע און אָרעמסטע פרנסות האָבן געהערט די כל־מיני טרעגער און אויך וואַסערטרעגער.

גבירים

קיין גרויסע הייזער האָבן די טאַרנאָגראָדער גבירים נישט פאַרמאָגט. מערסטנס זענען דאָרט די הייזער געווען געבויט פון האָלץ. אַ באַלעבאָס פון אַזאַ הילצערן הייזל מיט אַ געוועלב צווישן די פיר שורות געוועלבער,

וואָס זענען געשטאַנען אין מיטן מאַרק, איז געווען פאַרעכנט פאַר אַ גביר.

נפתלי סאָבאָל האָט אַפילו דאָס אויך נישט פאַרמאָגט. קיינער האָט נישט געווּוסט אין וואָס עס באַשטייט זיין גבירישקייט, דאָך האָט מען אים פאַרעכנט צו די ערשטע גבירים אין שטעטל.

קיין גרויסער תלמיד־חכם איז ער נישט געווען. ער האָט אָבער געהאַט אַ שיינע טאָכטער, מלכהלע, וועלכע איז געווען זיין גאַנצע האָפענונג, וויל פון זיינע צוויי זין האָט ער גאָרנישט דערוואַרט.

וען נפתלי סאָבאָל האָט געברענגט אין שטעטל אַריין זיין איידעם יאָסעלע, האָט מיט אים געקלונגען דאָס גאַנצע שטעטל.

ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז עס ווירקלעך געווען אַ זיווג מן השמיים, כאָטש דער טאַרנאָגראָדער שדכן האָט אין דעם שידוך נישט געהאַט קיין חלק...

וען נפתלי סאָבאָל איז געגאַנגען אין שטיבל אַריין שבת צום דאָוונען, איז ער געגאַנגען צוזאַמען מיט זיין איידעם יאָסעלע, וועלכער האָט געטראָגן אַ סאַמעטן היטל מיט אַ ברייטן דאַשעק, אַ ביסל אַנדערש ווי מען פלעגט טראָגן אין טאַרנאָגראָד. דעם שוואַרצן פאַלטן מיטן סאַמעטענעם קאַלנער האָט ער געהאַלטן אויפגעקנעפלט, כדי מען זאָל אַרויסזען די מאָדערנע זיידענע קאַפאָטע.

נפתלי סאָבאָל איז דעמאָלט געווען דער גליקלעכסטער ייד אין שטעטל און געווּוסט, אַז אַפילו די גרויסע גבירים זענען אים מקנא.

געווייגלעך זענען די טאַרנאָגראָדער יידן לרוב געווען חסידים פון וועלכן עס איז רבי. יידן האָבן בכלל זיך נישט געקענט פאָרשטעלן ווי אַזוי מען קען לעבן אָן אַ רבין. אין שטוב, אין פאַמיליע־לעבן, ביים דערציען קינדער, חתונה מאַכן זיי, באַזונדערס טעכטער, ביים שטעלן זיך צום פריזיוו — ביי יעדער זאַך האָט מען געדאַרפט אָנקומען צו דער עצה און צו דער ברכה פון אַ רבין.

מען איז געפאָרן נישט דווקא צו דעם רבין, צו וועמענס חסידים מען האָט זיך גערעכנט, וויל עס איז אָפט געווען צו ווייט, איז מען געפאָרן צום בעלזער רבין אָבער צום ראַזוואַדאָווער רבין און זיי פלעגן אָפט באַזוכן דאָס שטעטל.

דאַקעגן די גבירים, ווי יוסף מוניס, אָדער משה יונהס, האָבן יאָ געקענט פאָרן צו די וויטערע רביים. זיי האָבן געוואָלט, אַז עס זאָלן נישט אָפּפאַלן די חסידים פון זייערע רביים און געזוכט וועגן, אַז זיי זאָלן אָפטער באַזוכן דאָס שטעטל.

אַזוי האָבן זיי, די גבירים, געפלעגט אַראָפנעמען דעם טריסקער מגידס זון, אַן אייניקל פון ר׳ מאָטעלע טשערנאָבילער, און די שמחה איז אין שטעטל דעמאָלט געווען אַין לשער. דעם שבתדיקן טיש האָט דער רבי געפירט אין בית־המדרש — אַ נייטראַל אָרט, וואָס געהערט צו אַלע יידן. די טישלער און סטאָלער פון שטעטל האָבן פרייווויליק צונויפגעשטעלט ביי אַ טויזנט פּלעצער. די ברעטער אויף די בענק האָט מען געבאָרגט ביי משה לייבושעס און ביי יעטשי פאָגעל. די בענק זענען גענאָמען ווי טרעפ, וואָס האָבן זיך געצויגן ביזן סופיט. דאָס טיש־פירן האָט פאַר־נומען דעם גאַנצן האַלבן טאָג ביז אין דער נאַכט אַריין און די שמחה אין שטעטל איז דעמאָלט געווען גרויס.

דער קוזמער רבי און דער טריסקער פלעגן קומען אין שטעטל מיט אַ בריטשקע געשפאַנט מיט פיר פערד, וואָס מען האָט אויסגעבאָרגט ביים יידישן פריץ, אברהמל פאַבריקאַנט.

וועז דער רבי האָט פאַרלאָזט דאָס שטעטל איז מיט אים אַוועק דער גאַנצער פראַכט, די שמחה, דאָס לעבן איז צוריק געווארן גרוי, אומעטיק.

עס זענען אויך געווען רבֿיים, וואָס האָבן געווינט אויף יענער זייט גרענעץ, אין עסטרייך. אָבער דאָס אָנקומען אַהין איז נישט געווען שווער. מען האָט נאָר געדאַרפט אויסקויפן אַ בילעט אין דער גמינע פאַר 30

דער טאַרנאָגראָדער רב ר׳ משהלע טייכער מיט זיין זון אליעזר, זיין טאָכטער איטעלע מיט איר מאַן.

קאָפיקעס, מיט וועלכן מען האָט געקענט אַריבערגיין די גרענעץ פריי אַ גאַנצן חודש.

דאָס זענען געווען די ליכטיקע פונקטן אינעם גרויען לעבן פון שטעטל. זיי האָבן געהיילט קראַנקע נשמות, געברענגט מיט זיך פרייד און מוט און געגעבן אינהאַלט און זין דעם לעבן.

ח ס י ד י ם

בעת אַ באַזוך פונעם טריסקער רבין, אָדער פונעם קוזמער רבין, וועלכע פלעגן קומען אין שטעטל צו זייערע חסידים, זענען זיי איינגעשטאַנען ביי יוסף מוניס אָדער ביי משה יונהס. ביים אָנקומען פון טריסקער מגידס זין און ר' מאָטעלע טשערנאָבילערס אייניקלעך, איז די שמחה אין שטעטל געווען אין לשער.

אָפט איז אַזאַ באַזוך געווען באַגלייט מיט שווערע פּראָבלעמען. קיין באַזונדערע חסידים־שטיבלעך זענען נישט געווען. די חסידים האָבן געדאַוונט אין פאַרשידענע בתי־מדרשים. ווו וועט דער רבי דאַוונען? ווו וועט ער פירן דעם שבתדיקן טיש? אמת, אין בעלזער שטיבל דאַוונען אויך קוזמער און טריסקער חסידים, אָבער כדי אָפצוהיטן די נייטראַליטעט איז געבליבן, אַז דער רבי זאָל דאַוונען אין בית־המדרש און דאָרט אויך פירן דעם שבתדיקן טיש.

קיינער פון די מתפללים, אַפילו אַזעלכע וואָס האָבן נישט אָנגעהערט צום רבינס חסידים, האָבן זיך נישט קעגנגעשטעלט. די טראַנאָגראָדער סטאָלער, שמחה און הערשל האָבן אָנגענומען די אַרבעט פון אויסברייטערן די טישן מיט די בענק און צוגרייטן ערטער פאַר מער ווי טויזנט מענטשן.

דעם טיש האָט מען אַוועקגעשטעלט אין סאַמע מיטן און די בענק איינע העכער פון די אַנדערע, כדי איינער זאָל נישט שטערן דעם צווייטן. ברעטער האָט מען געבאָרגט ביי משה לייבושעס און ביי יאַנטשע פאָגעל. די לעצטע ריי בענק האָט דערגרייכט דעם סופּיט.

דעם רבינס טיש־פירן האָט געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין און די שמחה אין שטעטל איז געווען גרויס.

אין שטעטל האָבן אַלע געוווסט, אַז דעם רבינס באַזוך האָט מען צו פאַרדאַנקען די גבירים יוסף מוניס און משה יונהס, וועלכע האָבן געזאָרגט פאַר זייערע הוצאות און פרייעם דורכגיין איבער דער גרענעץ.

אַברהמלע פאַבריקאַנט איז געווען אַ גוטבאַזיצער און מען האָט אים טאַקע גערופן דער יידישער פריץ פון לאַכאָוו.

אין יענער צייט האָבן זיך אין דער געגנט פון טאַרנאָגראָד געפונען חוץ אברהמלען נאָך אַנדערע יידישע פריצים. אָבער ביי די אַנדערע האָט דער פריצישער הויף געדינט נאָר פאַרן האַנדל. ער האָט אים אפגעדונגען אויף אַ געוויסער צייט און דעם טערמין האָט דער הויף מיט אַ גאַנצן אינוועַנטאַר געקענט פאַרדונגען ווערן צו אַ צווייטן פריץ, ביי וועלכן דער הויף איז נישט געווען קיין סחורה, וואָס גייט איבער פון האַנט צו האַנט. פונקט ווי די גוויישע פריצים איז ער אויך פעסט געזעסן אין זיין גוט אין לאַכאָוו, געהאַלטן אַלע יאָרן אַ יידישן פאַכטער און האָט זיך אויפגעפירט ווי אַלע אַנדערע קריסט־לעכע פריצים, וואָס זענען געווען צוגעבונדן צו זייער ערד.

אַרייַנקומען אינעם הויף פונעם לאַכאָווער פריץ איז געווען פונקט אַזוי שווער ווי צו אַ קריסטלעכן פּריץ, אויך דאָ האָבן די הינט אָנגעוואָרפן אַ שרעק און וועכטער האָבן געהיטן די אָרדענונג. פאַר יעדן הושענה רבה איז אברהמלע געקומען צו פאַרן קיין טאַרנאָגראָד, געקויפט ביי משהלע דעם רבס אַן אתרוג, געדאַווענט יום־טוב אין ביתהמדרש, געמאַכט די הקפות מיט אַלע חשובע יידן און רב בראש. דערנאָך האָט ער באַקומען אַן עליה לתורה און מנדר געווען האַלץ פון זיין וואַלד אוי ווי פצו באַהייצן ווינטער דעם בית־המדרש.

ווען זיין ווייב, תרצה איז געשטאָרבן און מען האָט זי געדאַרפט מקבר זיין אויפן טאַרנאָגראָדער יידישן בית־הקברות האָט די חברה קדושה געפאָדערט פונעם פריץ די העכסטע סומע, פאַר וועלכער מען האָט פאַרראָכטן דעם גדר אַרום דעם בית־הקברות און עס איז נאָך געבליבן אויף אַ גרויסער סעודה פאַר די מיטגלידער פון דער חברה קדושה.

די יידן פון מיין שטעטל

יידן אין טאַרנאָגראָד האָבן נישט געפלאַנצט קיין ביימער, אָבער די יידישע קינדער האָט עס יאָ געצויגן צו די ביימער, נישט אַזוי ווייט צו די ביימער ווי צו זייערע פרוכטן עס האָט געצויגן אַרויפצוקלעטערן אויפן בוים, אָפרייסן אַן עפל, אַ באַרנע אָדער גאָר ניס.

נישט געקוקט דערויף, וואָס דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פחד פאַרן באַלעבאָס, דעם גוי, פאַר דעם הונט, וואָס האָט געהיטן דעם גאָרטן,

פלעגן מיר, יינגלעך, דאַך פרוווון מזל און נישט איינמאָל פלעגט דאָס זיך ענדיקן מיט שוועכע קלעפ און צעביסן ווערן פונעם הונט.

געלעבט האָט אין אונדזערע הערצער אַ בענקשאַפט צו ביימער און גרינס, און ווען טאַרנאָגראָדער חלוצים זענען אָנגעקומען אין לאַנד, איז זייער ערשטער געדאַנק געווען צו פלאַנצן ביימער, בלומען. אין דעם האָבן מיר געזען דעם סימבאָל פון פאַרוואָרצלטקייט אינעם באָדן פון אונדזערע אָבות.

מיינע מלמדים

דער דרדקי־מלמד ר׳ חיים ציבעלקאַלע

קודם־כל האַלט איך פאַר מיין חוב צו דערמאָנען דעם דרדקי־מלמד, ביי וועלכן איך האָב געלערנט. מען האָט אים געוווסט חיים ציבלקאַלע. ביז היינט ווייס איך נישט ווי עס איז געווען זיין ריכטיקער פאַמיליע־נאָמען. ער איז שוין דעמאָלט געווען איבער די זיבעציקער, אָבער דאָס האָט אים נישט געשטערט צו זיין דער דערציער פון דריי־ און זיבן־יאָריקע קינדער. נאָך זיבן יאָר איז מען שוין אַריבער צו אַ גמרא־מלמד.

דאָס חדר איז באַשטאַנען פון אַ גרויס צימער, אין וועלכן עס האָט זיך אויך געפונען דער אויוון און אויף אים האָט זיך תמיד עפּעס געקאָכט. די צוויי גרויסע בעטן זענען געווען פאַרדעקט מיט ליילעכער. חוץ דעם זענען דאָרט נאָך געשטאַנען אַנדערע קלייניקייטן און עס איז געבליבן פלאַץ פאַר די בערך פערציק קינדער, וואָס האָבן ביי אים געלערנט. זיי אַלע זענען געזעסן אַרום דעם גרויסן טיש, אויף וועלכן עס זענען שטענדיק געלעגן פאַרשידענע שטיקלעך ברויט, וואָס די קינדער האָבן זיך מיטגעברענגט פון דער היים, באַשמירט מיט פוטער, שמאַלץ אָדער פאַווידלע. אַרום דעם אַלעם האָט עס גערויעט מיט פליגן.

דער אַלטער מלמד האָט זיך גוט באַצויגן צו די קינדער. ער איז קיין מאָל נישט אַרויסגעפאָרן פונעם שטעטל. אַ מאָל האָט זיין זון אלי מאיר, וועלכער איז שוין דעמאָלט געווען אַ מטופל מיט קינדער, אָבער פאַרשריבן איז ער געווען מיט עטלעכע יאָר יינגער ווי ער איז געווען און ער האָט אין די שפּעטערע יאָרן געמוזט זיך שטעלן צום פריזיוו, וואָס איז פאַרגעקומען אין בילגאָריי. דעמאָלט איז דער אַלטער פאָטער מיט אים מיטגעפאָרן. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס ער איז אַרויסגעפאָרן פון שטעטל און געמאַכט אַזאַ ווייטע רייזע פון 18 קילאָמעטער.

אונדזערע אַלטיטשקער רבי איז פון דער וויטער רייזע געווען פול מיט אימערראַשונג און האָט געזוכט פאַר וועמען אויסצודריקן זיין באַגייסטערונג. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז אַלע דערוואַקסענע מענטשן האָבן שוין נישט איין מאָל דורכגעמאַכט אַזאַ רייזע און וועלן דערפאַר נישט פאַרשטיין זיין התלהבות, האָט ער זיך דערפאַר געוואַנדן צו אונדז, קינדער און אַנגעהויבן אונדז שילדערן ווי ער איז געפאָרן קיין בילגאָריי אַהין און צוריק און צום ערשטן מאָל געזען, וואָס פאַראַ גרויסע וועלט גאָט פאַרמאָגט, וויפיל שיינקייט עס איז אין איר פאַראַן. אַ באַגייסטערטער האָט ער געזעדט:

„איר מיינט דאָך, מסתמא, אַז דאָרט אונטער דער אַפטייק, וווּ די זון זעצט זיך, איז שוין עק וועלט. איך האָב אויך אַ מאָל אַזוי געמיינט. אָבער אַז מען פאָרט קיין בילגאָריי זעט מען ערשט גאָטס גרויסע וועלט, מען פאָרט און מען פאָרט, מען גייט אַ היפש ביסל צופוס, ווייל עס איז אַ רחמנות אויף די פערד, וואָס דאַרפן שלעפן אַ פור מיט מענטשן אַזאַ ווייטן וועג, מען פאָרט שעהען לאַנג און גאָטס וועלט ענדיקט זיך נאָך אַלץ נישט, וואָס ווייטער וועלט זי אַלץ ברייטער און שענער. אַז מען זעט עס נישט מיט די אייגענע אויגן, קאָן מען עס זיך גאָרנישט פאָרשטעלן".

דער רבי איז נישט געווען דער אייניציקער אין שטעטל, וואָס איז קיין מאָל נישט אַרויסגעפאָרן. עס זענען אָבער חוץ די תלמידי־חכמים, לומדים און גאונים, אַרויסגעקומען פון אונדזער שטעטל אויך שרייבער און ווייסנשאַפטלער, מיט וועלכע אונדזער שטעטל האָט שטאָלצירט.

ר׳ אברהם־משה — זיינע לידער און ספירה־קעסטל

ר׳ אַברהם משה איז געווען אַ מלמד, אַ גרויסער אַרעמאַן, וועמען עס איז געקומען פורים האָט ער אַליין אָנגעשריבן אַן אייגענע מגילה מיט לידער, צו וועלכע ער האָט אויך צוגעפאַסט ניגונים.

פורים אויף דער נאָכט איז ר׳ אַברהם משה אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל אָנגעטאָן אין שטריימל פאַרשטעלט אַלס פורים־רב. אין האַנט האָט ער געטראָגן דאָס פידעלע און צוגעזונגען דאָס לידל, וואָס ער האָט אַליין געשאַפן אין עברית און עס האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ווערטער:

אור למרדכי, אפלה להמן,
ברכה למרדכי, בושה להמן,
ברום צדיקים שמחה,
באבוד רשעים רינה.
שם המן נמחק
ומרדכי על מקומו ממונה...

אַזוי האָט דאָס ליד, וואָס ער אַליין האָט געשאַפן, זיך געצויגן לאַנג, לויטן אַלף־בית. אויב די שטימונג איז געווען אַ גוטע, האָט ער געזונגען נאָך אַנדערע לידער, אויך זיינע שאַפונגען.

איך געדענק וויי איך האָב זיך מיט אים צונויפגעטראָפן אין אַ סך שטובן, וועו איך בין צוזאַמען מיט אַנדערע יינגלעך אַרומגעגאַנגען אין די פורים־אָוונטן זאַמלען געלט אויף קויפן און פאַריכטן ספרים אין בית־המדרש. זיינע לידער האָבן אַרויסגערופן אַ סך הייטערקייט און זעענדיק די ווירקונג האָט זיך זיין פנים צעשטראַלט פון פרייד.

צומאָרגנס, שושן־פורים, האָב איך אים ווידער געטראָפן אויפן פלאַץ צווישן שיניאָווער און בעלזער שטיבל, ווו ביידע שטיבלעך האָבן אויס־געשטעלט טישן און ר׳ אברהם משה, אַ נידעריקער מיט אַ לאַנגער באָרד און בריייטן קאָלפּאַק, האָט איינער אַליין געטאַנצט אויף די טישן שפילנדיק דערבייַ אויף זיין פידעלע און זינגענדיק די שירים, זיינע אייגענע נייע שאַפונגען.

דער עולם וואָס איז געשטאַנען אַרום די טישן האָט צוגעפאַטשט מיט די הענט, קינדער און עלטערע האָבן אונטערגעהאַלטן די מעלאָדיעס און ניגונים, מיט וועלכע ער האָט געזונגען זיינע שירים. עס איז ווירקלעך געווען שמחה וששון. די פרייד פונעם דאָזיקן טאָג איז לאַנג געבליבן אין זכרון.

פורים און שמחת־תורה זענען געווען די צוויי פריידיקסטע טעג ביי די יידן אין טאַרנאָגראָד, פונקט ווי אַברהם משה אין פורים, אַזוי זענען אין שמחת־תורה געווען צענדליקער יידן, וואָס האָבן אויף זיך גענומען די אויפגאָבע משמח צו זיין דאָס שטעטל, האָבן געטאַנצט און געזונגען אין די גאַסן.

אַברהם משה איז אויך געווען באַקאַנט מיט זיין ספירה־קעסטל. דאָס איז געווען זיינס אַן אָריגינעלע דערפינדונג. מען האָט נאָר געדאַרפט אַ דריי טאָן מיט אַ ספּעציעל קאָנסטרואירט הענטל און עס איז אַרויסגעקומען די דאָטע פונעם מאָרגנדקן ספירה־טאָג און גלייכצייטיק דער יסוד, וואָס באַגלייט על־פי קבלה מיט דער ספּעציעלער כאַראַקטעריסטיק פאַרן דאָזיקן טאָג. דאָס קעסטעלע איז געווען פירעקיק און שיין אויסגעאַרבעט. פון אויבן איז עס געווען געדעקט מיט אַ גלאָז און אינעווייניק האָבן זיך געפונען לויט אַ ענויעם סדר אַלע ספירה־טעג מיט זייערע כאַראַקטעריזירנדיקע יסודות.

לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן האָט דאָס קאָנסטרואירן אַזאַ קעסטל געדאַרפט אָפּקאָסטן חוץ געלט אויף אַ סך מיפולע און אַרבעטסזאַמע חדשים.

ער האָט עס שפּעטער אַוועקגעשענקט דעם בית־המדרש און נישט געוואָלט דערפאַר נעמען באַצאָלט.

ר׳ חיימל שוחט

צווישן די אָנגעזעענסטע יידן, וואָס האָבן געגומען אויף זיך משמח צו זיין דאָס שטעטל אינעם טאָג פון שמחת־תורה, איז געווען ר׳ חיימל שוחט. אין דער נאַכט פון שמחת־תורה האָט ער צוזאַמענגענומען אַלע קינדער פון בית־המדרש און מיט אַ ספר־תורה אין דער האַנט איז ער געגאַנגען אין די גאַסן אין שפּיץ פון קינדערישן צוג, אויסשרייענדיק אַלע ווייל:

„צ—א—ן ק—ד—ש—י—כ—ם!"

די קינדער האָבן אין איין קול אָפּגעענטפערט:

„מ—ע, מ—ע!"

אַזוי איז ר׳ חיימל אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן ביז שפּעט ביי נאַכט. אויף צומאָרגנס, שמחת־תורה אין דער פרי, האָט מען ר׳ חיימלען געזען אַ שיכורן און קיינער האָט נישט געוווסט פון וואַנען ער האָט געגומען אַזויפיל בראָנפן.

נאָכן שפּעטן שמחת־תורהדיקן דאַוונען איז ער געקומען פון בעלזער שטיבל אין בית־המדרש אַריין, געגומען איטשעלע טרעגער ביי דער האַנט און אַוועק מיט אים עסן קרעפלעך ביי פאַרשידענע באַלעבאָטים. דעם ערשטן באַזוך האָט ער געמאַכט ביי שמחהלע לעמעלס, וועלכער האָט געווויינט קעגנאיבער דעם בית־המדרש. אומעטום וווּ ער איז געגאַנגען, זענען אים נאָכגעלאָפן קינדער.

איך געדענק, ווי שמחהלעס ווייב, טשעפּעלע, האָט זיך געבעטן ביי ר׳ חיימלען, אַז זי האָט נישט צוגעגרייט מער ווי פאַר איין משפּחה. אָבער ר׳ חיימל האָט אין יענעם טאָג געהאַלטן זיך פאַר אַ שיכור, וועלכן עס איז אַלץ דערלויבט. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום רייד. צוזאַמען מיט איטשעלע טרעגער האָבן זיי זיך ביידע אַוועקגעזעצט ביים טיש, וואָס איז געווען גערגרייט מיט די יום־טובדיקע מאכלים און ר׳ חיימל האָט באַפּוילן:

„איטשע, עס!"

און איטשע האָט געגעסן.

אַזוי האָט עס אויסגעזען אויך אין די אַנדערע שטובן, וווּ זיי זענען ביידע אַריינגעקומען, זינגענדיק פריילעכע ניגונים און אויפסניי אַוועק־געזעצט זיך עסן, מיטן אַפּעטיט פון מענטשן, וואָס זענען אויסגעהונגערט פון אַ גאַנצן טאָג.

איטשעלע טרעגער האָט די קינדער פון בית־המדרש געגעבן צו פאַרשטיין וואָס עס הייסט אַזעלכעס גן־עדן און וואָס עס איז דאָס גיהנום. ער האָט פאַר אונדז, קינדער, געשילדערט ווי מען וועט אים, איטשעלען, אַריינשטעלן נאָכן טויט אין גן־עדן אין אַ גרויסער מקווה, וואָס וועט זיין פול מיט קליינע פערפעלעך, דין געשניטענע, מיט גרויסע צוקער־באָבעס. גוטע מלאכים וועלן אַרומפליען, זינגען שירה און רעדן צו אים: „איטשעלע עס, עס וויפל דיין האַרץ גלוסט!“ גאָנצע דריי טעג וועט ער אַזוי זיצן אין דער מקווה פול מיט פערפעלעך מיט צוקער־באָבעס און אָן איבערריס עסן, עסן.

מיר, יינגלעך, זענען געשטאַנען מיט אָפענע מיילער און צוגעהערט זיך צו זיינע שילדערונגען פון זאַטן גן־עדן. וועז ס׳איז געקומען צום גיהנום איז ער געווארן טרויעריק, ווייל ער האָט זיך געזען וי׳ מען שטעלט אים אַריין אין אַזאַ ענלעכער מקווה, מיט די זעלבע פערפעלעך און גרויסע צוקער־באָבעס, וואָס דערגרייכן אים ביזן האַלדז, אָבער איבער זיין קאָפּ פליען שוואַרצע מלאכים, מיט אויגן, וואָס שפייען מיט פייער און מיט אַ טייוולאָניש געלעכטער הייסן זיי אים עסן. ער וויל אַראָפּבייגן דעם קאָפּ און אָנהייבן עסן און פילט ווי דער האַלדז איז אים שטייף, די הענט און דער גאַנצער קערפער זענען ווי פאַראַליזירט, בלויז אינעווייניק אין מאָגן און אין גומען פילט ער אַ געוואַלטיקן הונגער, אָבער ער קען זיך נישט אַראָפּבייגן. די אויגן קריכן ממש אַרויס פון די לעכער און ער פילט ווי ער גייט אויס פון הונגער...

*

דאָס יידישע לעבן אין טאַרנאָגראָד האָט זיך אַנטוויקלט און דער־גרייכט אַ געוויסע מדרגה אויף אַלע געביטן. אָבער ווי יעדער אויפשטייג, וואָס וועלט באַגלייט מיט אַ קריזיס, אַזוי זענען אויך אין לעבן פון דער יוגנט פאָרגעקומען עליות און ירידות.

עס זענען געווען צייטן וועז די עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען אַ שווערע און זי האָט אויסגעזען צו זיין אָן אַן אויסוועג. טאַרנאָגראָד האָט דאָך נישט געהאַט קיין פאַבריקן אָדער גרעסערע וואַרשטאַטן. די בעלי־מלאכות האָבן געאַרבעט פון גאַנץ פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט. האָט וועז געטראָפן, אַז עס זענען געווען וויניק שעהן, האָט מען צוגעלייגט אַ ווינטערדיקן שבת־צונאַכטס, וואָס פלעגט אַריינכאַפן אַכט שעה אַרבעט. פאַרטאָג פלעגט מען לויפן צום ערשטן מנין אין

בית־המדרש אַריין, שנעל אַריינגעכאַפט דאָס דאָוונען און ווידער געלאָפן צו דער אַרבעט.

אַזוי האָט עס אויסגעזען אין די צייטן וועו עס איז געווען אַרבעט. דעמאָלט האָט מען דורך די פענצטער געהערט דאָס געזאַנג פון חזנישע ניגונים און פאַרשידענע לידער.

קוים זענען אָבער אָנגעקומען די קריזיס־טעג, איז געוואָרן פינצטער אין די יידישע שטובן, מען האָט זיך נישט געאיילט צום דאָוונען און מען האָט נישט געזונגען.

איבערן שטעטל האָט געשוועבט אַ מרה־שחורה.

אָבער אויך אין יענע טעג האָבן די יידישע יוגנטלעכע זיך פאַר־נומען מיט קולטור־טעטיקייט. מיט דער גרעסטער עקשנות און אָנשטרענ־גונג, מיט די באַגרענעצטע מענטשלעכע און פינאַנסיעלע כוחות איז אָנגעגאַנגען די אַרבעט אין דער ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען די היים און צענטער פון דער טאַרנאָגראָדער יוגנט.

אַרום אָט דער ביבליאָטעק האָט זיך גרופירט כמעט די גאַנצע יוגנט. די ביבליאָטעק איז געוואָרן מער ווי אַן אָרט, ווו מען קריגט אַ בוך. דאָס איז געוואָרן אַ דערציאונגס־אינסטיטוציע, ווו מען האָט געזאָרגט פאַר דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער יוגנט, און מיט אַ וואַכזאַם אויג געהיט, אַז יעדער מיטגליד אָדער לייענער זאָל לייענען דאָס פאַסיקע בוך, וואָס זאָל באַרייכערן און אויסברייטערן זיינע האָרי־זאָנטן.

דער אויפשטייג האָט זיך אָנגעהויבן אויסדרוקן אויך אין אַנדערע קולטור־פאָרמען. עס איז געשאַפן געוואָרן דער דראַמאַטישער קרייז, און אַלץ צוזאַמען איז געוואָרן אַן אינטעגראַלער באַשטאַנד־טייל פון דעם אַלגעמיינעם יידישן לעבן אין טאַרנאָגראָד.

*

אַזעלכע זענען זיי געווען די מלמדים און די פשוטע יידן. די מלמדים האָבן דערצויגן, געשטאַלטיקט און געפורעמט דאָס טאַרנאָגראָדער יינגל, וואָס איז נישט פאַרצערט געוואָרן פון שכרות און הולטאַיסטוואָ, איז געגאַנגען אין לעבן מיט דעם שיינעם און דערהויבענעם, וואָס ער האָט געלערנט אין חדר.

דאָס צניעותדיקע און לויטערע, וואָס מיר האָבן געלערנט אין חדר, האָט אונדז באַגלייט אין ווייטערדיקן לעבן.

דער לעבנס־שטייגער, אין דער היים און אין גאַס, איז געווען

דורך און דורך יידיש, און די יידן אין טאַרנאָגראָד, באַשיידענע, אָבער ליכטיקע, ווייך, האַרציק און קלוג, נישט בלויז מיטן מוח, נאָר אויך מיטן האַרץ קלוג, מיט געפילפולער חכמה, וואָס קומט פון וואַכזאַמע חושים.

דאָס איז תמיד געווען דאָס אייגנאַרטיקע פונעם טאַרנאָגראָדער ייד, וועלכער האָט נישט געהאַט די מעגלעכקייט אויסצולעבן זיין ענערגיע אין קיין גרויס־אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, אין ברייט־פונאַנדער־געצווייגטע געשעפטן און דערפער אויך געווען אַזוי וויים פון יעדער קאַלטער אויסגערעכנטקייט און ברוטאַליטעט.

זייער כוח איז געווען דער גלויבן, וואָס איז טיפער פון אַלע ברונעמס און קלאָרער פונעם טיפסטן מענטשלעכן שכל, און דערפאַר איז אַזוי גרויס און הייליק די אויפגאַבע צו דערציילן וועגן זייער לעבן.

תענית

טאַרנאָגראָדער יידן האָבן אָפּגעהיטן אַלע תעניתים, ווי: שבעה־עשר בתמוז, תשעה־באב, יום־כיפור, צום גדליה, אסתר תענית, שני וחמישי, אָדער סתם אַזוי אַ תענית־חלום א. א. אַבער אַז עס איז געקומען ערב פסח, ווען מען האָט געדאַרפט פאַסטן דעם תענית פון די בכורים, צום אָנדענק פון די מכות בכורות אין מצרים און אַ לויב צו השי"ת, פאַר דעם וואָס די בכורים זענען ניצול געוואָרן, האָבן די יידן אין טאַרנאָגראָד אויסגעפינען אַ היתר נישט צו פאַסטן.

ערב פסח גאַנץ פרי איז יעדער בכור געקומען אין בית־המדרש אַריין צום דאַוונען און דאָרטן האָבן שוין אויף זיי געוואַרט די לומדים, וועלכע האָבן געהאַט צוגעגרייט אַ סיום אויף אַ מסכת, וואָס זיי האָבן אויסגעלערנט אין משך פון יאָר און איבערגעלאָזט דאָס לעצטע בלאַט מיט דעם „הדרן עלך" אויף ערב פסח, כדי דאָס צו פאַרענדיקן צוזאַמען מיט די בכורים פון שטעטל.

די שמחה פון אַ סיום איבער אַ מסכת איז מחייב צו פאַרבייסן און במילא איז ער שוין פטור פון פאַסטן. דאָס האָט יעדן בכור אָפּגעקאָסט, אַלס מתנה, אַ פאָר קאָפּיקעס.

די לומדים האָבן ערב פסח געהאַט די אמתע הנאה פון זייער לערנען, וועד עס איז געווען אַ מתמיד און אַ סך געלערנט האָט אין דאָזיקן טאָג געקענט באַדינען וואָס מער בכורים און דערפאַר באַקומען מער געלט.

איך געדענק, ווען עס איז געקומען נאָך חנוכה, האָבן די בית־מדרש בחורים געזומען לערנען קליינע מסכתות, ווי אַ שטייגער מסכת־מגילה, תענית און אַפילו הוריות, וואָס ציילט בלויז צוועלף דפים. דאָס איז געטאָן געוואָרן דערויף, אַז ערב פסח זאָל מען קענען מסיים זיין וואָס מער מסכתות.

עס איז געווען מאָדנע צו אָבסערווירן אין יענעם טאָג, ווען יעדער ייד האָט ביי זיך אין שטוב געהאַט אַזויפיל אַרבעט, ביים אויסרוימען, אַריינענעמען דאָס פסחדיקע געפעס און פאַרשידענע אַנדערע ערב־יום־טובדיקע באַשעפטיקונגען, זענען אַלע בית־מדרש־בחורים געזעסן ביי זייערע טישן מיט די גמרות אין די הענט געזעסן און געלערנט מיט

פראָסטע יידן. איך זע זיי פאַר די אויגן: הערש־מאיר און איטשע־„יוקים גאַליס", שמואל־איציק־הערש, מאיר בערישעס, לייזער און יחזקאל משהלעס, אַלטער־איציקס, שיעלע דעם ביאלא־ווּאנס (שלעכטערמאַן), הערשעלע־יאָסל רעטשיקס א. א. דאָס געלט וואָס זיי האָבן באַקומען האָט זיי טאַקע פאַרשאַפן פאַרגעניגן, אָבער נישט בלויז אין דעם איז זיי געגאַנגען, וויכ־טיקער פון אַלעם איז געווען די חשיבות, וואָס זיי האָבן געווינען אין דעם דאָזיקן טאָג.

אויך מיר איז צוגעפאַלן אַ באַזונדערער זכות. מיין זיידע ר׳ אברהם זיך ע״ה איז געווען אַ בכור, האָב איך געהאַט אַ חזקה איבערצולאָזן פאַר אים אויף יעדן ערב פסח אַ בלאַט גמרא אויף אַ סיום.

אַן עין־הרע אָפשפרעכן

עס איז געווען אַ צייט וועו דאָקטאָר ליבעלע האָט פאַרלאָזט טאַר־נאָגראַד און די שטאָט איז מיט אַ מאָל געבליבן אָן אַ דאָקטאָר. אָבער טאַרנאָגראָדער יידן האָבן זיך נישט שטאַרק דערשראָקן. סיי־ווי־סיי איז מען נישט מיט יעדער זאַך גלייך געגאַנגען צום דאָקטאָר. צוערשט האָט מען אויסגעפרווט פאַרשידענע אַנדערע היל־מיטלען. דאָס ערשטע מיטל איז געווען צו גיין אָפשפרעכן אָן עין־הרע. דאָס האָט געטאָן אייניער פון די דריי מלמדים, וועלכע זענען געווען אין שטאָט: שמואל צייס, יענטשע־מלמד און אברהם־משה מלמד.

אַלט־זייענדיק בערך זיבן יאָר האָב איך געלערנט ביי יענטשע מלמד. איך געדענק דעם ערשטן טאָג פון מיין קומען אין חדר צו אים, איז אַריינגעקומען אַ פרוי, דעם קאָפּ איינגעהילט אין אַ שאַל, אַוועקגע־שטעלט זיך ביי דער טיר און געוואַרט ביז דער רבי האָט איבערגעריסן דאָס לייענען. ער האָט שוין געווּסט צוליב וואָס די פרוי איז געקומען צו אים, איז צוגעגאַנגען צו איר און געפרעגט דעם נאָמען פונעם קראַנקן, דעם נאָמען פון קראַנקנס פאָטער, האָט זיך דאָס אַלץ פאַרשריבן און וועו די פרוי איז אַוועק האָט דער רבי זיך געוואַשן די הענט, אָנגעטאָן דעם גאַרטל, אַראָפגענומען אַ קליין ספרל, וואָס איז געהאָנגען אויף דער וואַנט און אויסגעדרייט זיך מיטן פנים צו מזרח, האָט ער געזומען מורמלען עפעס מיט די ליפן פון ספרל אַרויס. וועו ער האָט געענדיקט האָט ער צוריק אויפגעהאָנגען דאָס ספרל אויף זיין אָרט.

מיר, קינדער, האָבן מורא געהאַט צוצורירן זיך צום דאָזיקן ספרל, מיר האָבן געווּסט, אַז דאָרטן זענען פאַראַן די נעמען פון די מלאכים, וואָס דער רבי נעמט צו הילף קעגן דער ווירקונג פון אַן עין־הרע.

ערשט, אַז דאָס אָפשפּרעכן די עין־הרע האָט נישט געהאָלפן, האָט מען גערופן יענקעלע רופא. דעם נאָמען רופא האָט ער איבערגענומען פון זיין פאָטער, וועלכן מען האָט גערופן יאָסל רופא. קיין דאָקטוירים זענען זיי ביידע נישט געווען. זיי האָבן בלויז געקענט מאַכן אַ „קאַנע", שטעלן פּיאַווקעס, באַנקעס און אַנדערע פאָלקס־מיטלען.

יענקעלע רופא, אַ הויכער, דאַרער, מיט אַ שפּיציק בערדל, מאָדערן געקליידט האָט ווינטער געטראָגן אַ פוטערן פעלצל מיט טיפע קאַלאָשן ווי אַ פריץ. אַריינקומענדיק צום קראַנקן האָט ער אָנגענומען אויף זיך די מינע פון אַ דאָקטאָר, האָט געמאָסטן די היץ מיט אַ טערמאָמעטער, פאַרשריבן טאַבלעטן, וועלכע מען האָט געמוזט קויפן אין דער אַפּטייק, מיט דער זעלבער מינע האָט ער געמאַכט אַ „קאַנע", געגעבן אַ לעפּעלע ריצינאייל, געשטעלט באַנקעס, געווינלעכע און געהאַקטע.

אין אַלגעמיין זענען די דאָזיקע מיטלען גענוג געווען פאַר די קראַנקע אין טאַרנאָגראָד. נאָך עטלעכע טעג פלעגט דער קראַנקער געזונט ווערן. אָבער אַז די לאַגע פונעם קראַנקן האָט זיך פאַרערגערט, האָבן די טאַרנאָגראָדער ווייבער זיך גענומען צום שטאַרקערן מיטל, געגאַנגען „אייניריייסן". עס האָבן זיך צונויפגענומען עטלעכע שכנטעס פונעם קראַנקן און זענען אַוועק צום בית־המדרש. שוין צוקומענדיק צו דער טיר, האָבן זיי אויסגעבראָכן אין אַ געיאָמער, וואָס איז מיט יעדער מינוט געוואָרן אַלץ שטאַרקער, ביז זיי זענען צוגעקומען צום אָרון־קודש, אַוועקגעשאָרט דאָס פרוכת, געעפנט די טירלעך און מיט גרויס געיאָמער אַריינגעשריגן אינע־ווייניק, צו די שטייענדיקע ספרי־תורות, אויסגערעכנט אַלע מעלות פון קראַנקן און דאָס גרויסע אומגליק, וואָס עס קען, חלילה, אַרויסקומען פאַר דער פרוי און קינדער, אויב דער קראַנקער וועט נישט אויסהאַלטן.

אין דער צייט, וואָס די ווייבער האָבן געווינינט און געשריגן האָבן די מתפּללים איבערגעריסן די תפילה. די לערנערס זענען געבליבן זיצן אינמיטן דעם שיעור און בלאָסע צוגעהערט זיך צו דעם געווין פון די ווייבער.

צוריקגייענדיק נאָכן „אייניריייסן" האָבן די ווייבער זיך געוואָנדן צו אַלע אָנווועזנדיקע אין בית־המדרש, זיי זאָלן ביים דאָווענען און לערנען אין זין האָבן דעם קראַנקן. נאָכדעם ווייבערישן בעטן און יאָמערן האָבן די מענער געשאָפן אַ מנין און געזאָגט עטלעכע קאַפּיטלעך תהילים פאַרן קראַנקן. אַדאַנק דעם אַלעם האָבן די טאַרנאָגראָדער יידן אַ לענגערע צייט געקענט אויסהאַלטן אַ דאָקטאָר.

אין יאָר 1916, אינמיטן דער מלחמה, איז אין טאַרנאָגראָד אויס־

געבראָכן אַן עפּידעמיע און עס האָט גענומען הערשן די כאָלערע. יידן האָבן דאַן געשאַפן אַן אייגענעם קאָמיטעט און מיט אייגענע כוחות און מיטלען אַרומגעגאַנגען ראַטעווען די מענטשן. קיין דאָקטאָר איז דעמאָלט אין טאַרנאָגראָד נישט געווען. צווישן די מיטלען קעגן דער מגיפה אי״ז אויך געווען אַ צעטל, וואָס מען האָט אַרויסגעהאָנגען אויף דער טיר, מיט פּאָלנדיקער אויפשריפט: „דאָ איז קיינער נישטאָ און וועט עס איז דאָ, זאָל בלייבן״.

מענטשן האָבן געזאָגט, אַז דאָס האָט געהאָלפן.

*

האָריציקע און ערלעכע זענען זיי געווען די טאַרנאָגראָדער יידן און דערפאַר האָבן זיי זיך אַזוי אייגעקריצט אינעם זכרון פון די איבערגעבליבענע.

זייער גאַנץ לעבן איז ביים היינטיקן טאָג נישט מער ווי אַ פאַרשוונדן מעשהלע, אָבער די בענקשאַפט צו שיינקייט און גוטסקייט, וואָס זיי האָבן אין זיך געטראָגן און איבערגעלאָזט בירושה די לעבנגעבליבענע, וועט קיינמאָל נישט געשטילט ווערן.

מיר זענען נישט בכוח דאָס אַלץ איבערצוגעבן. אָבער אין יעדער פאַרצייכענונג, אַפילו אַזאַ, וואָס באַשטייט פון טרוקענע דאַטעס און געווייגלעכע פאַסירונגען, רוישט אין די פשוטע ווערטער, וואָס קומען פון אַ פאַרשטיקטן האַלדז, אַ פאַרבאַהאַלטענע טיף פון אַ לעבעדיקן קוואַל.

דאָס איז דער קוואַל, פון וועלכע מיר, איבערגעבליבענע טאַרנאָגראָדער יידן, שעפּן פולע טייכן בענקשאַפט נאָך דער יידישער און אייביק־מענטשלעכער שיינקייט.

יחיאל מוטעפערל

ערב שבת אין שטעטל

פרייטיק האָט דאָס שטעטל באַקומען אַן אַנדער פנים. פון באַגין איז אין די געסלעך פול געווען מיט ריחות פון פריש געבעקס, אויף שבת אונ אויף אַ גאַנצער וואָך, וואַרעניעס געפילט מיט שוואַרצע יאַגדעס, וואָס זענען געוואַקסן לרוב אין די לאַכעווער וועלדער און יעדן דאָגערשטיק האָבן זיי די פויערים פון די אַרומיקע דערפער געברענגט אין גרויסע ערדענע טעפ, פאַרקויפט אין מאַרק פאַר גראָשנס.

פאַר יינגלעך און מיידלעך איז עס געווען אַ פאַרווייַלונג צו גיין אין וואַלד קלויבן יאַגדעס און ברענגען אַהיים פולע קוישן.

די יאַגדע־וואַרעניקעס האָבן איבערגעלאָזט זייערע שפורן אויף די פנימער פונעם קליינוואַרג, וואָס איז שוין פרייטיק אַרומגעאַנגען מיט אויסגעשמירטע מיילער און ציין.

אין חדר איז מען געלאָפן פריילעך, ווייל זיי האָבן געווּסט, אַז דער לערן־טאָג איז היינט אַ קורצער. זומער איז מען גלייך, נאָכן אָפעסן די גריץ, געלאָפן צו די טייכלעך און סאַדזשלקעס. מען האָט געחלומט וועגן גרויסע טייכן, אָבער בסך־הכל, האָבן מאַמעס געזאָגט, איז אַ מזל, וואָס טאַרנאָגראָד האָט נישט קיין גרויסן טייך און מ׳פאַרשפּאָרט אומגליקן.

וועו די זון האָט געַנומען ווערן קילער, האָבן זיך באַוויזן יידן וואָס זענען מיט בעזעמלעך אין די הענט געגאַנגען אין שוויץ־באָד. דאָס באָד האָט זיך געפונען לינקס פונעם שול־הויף, ווו מען האָט געדאַרפט אַראָפּ־גיין עטלעכע טרעפ.

אין יענע שעהען האָט פונעם באָד געזעצט אַ שוואַרצער רויך און דורך די פענצטער האָבן זיך געהערט די קולות פון די צעהיצטע שוויצער אויף די העכסטע בענק.

יידן האָבן זיך אָבער נישט פאַרגינען לאַנג צו געניסן פונעם דאָזיקן פאַרגעניגן. דער אָנקומענדיקער שבת האָט אונטערגעיאָגט. געענדיקט מישן שוויצן האָט מען נאָך געדאַרפט אַראָפגיין טובל זיין זיך אין מקווה, דריי מאָל לכבוד שבת... ערשט דאַן האָט מען איבערגעטאָן די ריינע וועש און מיט צעקעמטער באָרד און פאות און שווערן סאַפען האָט מען זיך פאַוואָליע געלאָזט גיין אַהיים, גרייט אויפצונעמען די שבת מלכתא.

אין דער זעלבער צייט האָבן די וויבער מיט דורכגעפעצטע פאַר־

טעכער געטראָגן צו די בעקער די טשאָלענטער אין ליים־פּאַרשמירטע טעפּ. צוריקווענדט האָבן זיי זיך געאיילט צו זיין וואָס גיכער אין שטוב. ס׳איז שוין באַלד צייט צו גיין אין שול אַריין און אין שטוב איז נאָך דאָ אַזויפיל צו טאָן, מ׳דאַרף אָפּוואַשן זיך, די קינדער, אָפּפּוצן די זילבערנע לייכטער צום ליכטבצינדן.

פון וועג קומען נאָך אָן אייניצלנע יידן, פון דערפער, פונעם האַנדל, פון יאריד, און אָט באַווייזט זיך מיט פּאַוואָליע־שפּאַנענדיקע טריט ר׳ קלמלע שמש, קלאַפּט אין טירן, אין לאָדנס מיט זיין ספּעציעלן האַמער, אָן אָנזאָג, אַז דער שבת קומט אָן.

עס נעמט די זון פאַרגיין אין מערב און יידן מאַכן צו די קראָמען. ערגעץ לויפט נאָך אַ ייד מיט אַ פלעשל קידוש־וויין; אַ פאַרשפּעטיקטער בעל־עגלה איילט מיט זיין פערד און וועגעלע, דערלאַנגט דעם פערד אַ שמיץ מיט דער בייטש, עס זאָל וואָס שנעלער קומען אַהיים.

באַלד ווערט די שטוב פול מיט שבת און איבער אַלעם צעשפּרייט זיך דער זון פון קדושה. אויפן טיש ליגן שוין די צוויי שיינע חלות פאַרדעקט מיט אַ טישטעכל. אין די אויסגעפּוצטע זילבערנע לייכטער זענען אַריינגעשטעקט ליכט און איבער זיי שטייט די מאַמע, אַ צאַרטע און בלייכע, לייכט געבויגן, די צעשפּרייטע הענט פאַרשטעלן דאָס פּנים און זי בענטשט די שבת־ליכט.

שטיל מורמלען אירע ליפּן די תפילה. זי בעט פאַר מאַן און קינדער, פאַר יעדן ייד. אירע הענט, ווי שכינה־פליגל, שוועבן איבער די ליכט, פול מיט רחמים, בטחון און טרייסט, און פון מאַמע־אויגן, הייליקע פון צער און פיין, פאַלט אויפן ווייסן טישטעך אַ טרער.

מאַמעס מילדע טויבן־אויגן, אַזוי הייליק אין דער שיין פון די געבענטשטע ליכט אינעם פרייטיק אויפדערנאַכט, באַגלייטן מיך אויף אַלע מיינע וואַנדערונגען.

צבי ראָזנזאָן

די ברידער יאקיוו
און זאלקע אקערמאן

ווער אין טאַרנאָגראָד האָט ניט געקענט יאָקיוו און זאַלקען? טאַר־נאָגראָדער באַלעבאַטים האָבן פון זיי געהאַט אַ סך נוצן, זיי זענען גע־גאַנגען אין שליחותן פון די קאַשע־מאַכער און אָלעיאַרעס, פון די סאָדע־פאַבריקלעך און היטן־מאַכער. אַ באַזונדער פאַרגעניגן איז געווען צו הערן זאַלקענען דערציילן זיינע מעשיות וועגן אַביסיניע, וועגן מלחמות, וועגן שריפות און אַנדערע קאַטאַסטראָפעס.

איינמאָל איז זאַלקע באַפאַלן דעם פוילישן עקזעקוטאָר סטאַראָ־ניעווסקי און אים שטאַרק צעשלאָגן, ווייל יענער האָט זיך צוגעכאַפט אין איטע משה־שיינדלס געוועלב צום שופלאָד און געוואָלט אַרויסנעמען פון דאָרט געלט אויף דעם חוב פון אָבראָטאָווע־שטייער, וואָס זי איז שולדיק געווען. מען האָט זאַלקען דעמאָלט אַרעסטירט, גענומען אויף דער פאָליציי און אים דאָרט צעשלאָגן, אַזוי אַז ער איז עטלעכע טעג אַרומגעגאַנגען אַ קראַנקער.

יאָקיוו איז געווען דער שומר ביי אהרן דעם הקדש־ייד און מען האָט אים גערופן קוני־לעמל.

ווען אהרן איז געשטאָרבן איז ד״ר קראטשקעוויץ געקומען אַרויס־געבן אַ באַשטעטיקונג, אַז ער איז טויט און מען מעג אים קובר־זיין. ביים אויסשרייבן די באַשטעטיקונג האָט ער זיך געוואָנדן צו יאָקיוון, צי ער ווייסט נישט ווי אהרנס מוטער האָט געהייסן. יאָקיוו האָט געענטפערט: „אָדער עשרה בטבת, אָדער אסתר תענית״.

וועגן שלמה מאַרשעליק — נאָך עטלעכע ווערטער

מסתמא וועלן נאָך אַנדערע אויך שרייבן וועגן דעם דאָזיקן וווּנ־דערבאַרן טיפ, וועלכן איך האָב געקענט נאָך פון די צייטן, ווען ער האָט געדאַוונט אין אונדזער מנין, וואָס מען האָט גערופן „פאָל־זשיד־קעס״, און זאָל מיר דערפאַר דערלויבט זיין צוצוגעבן עטלעכע ווער־טער וועגן אים:

תמיד איז ער געווען פלייסיק, מיט דער ענערגיע פון אַ יונגענמאַן, אַפילו ווען ער איז שוין געקומען אין די עלטערע יאָרן. תמיד פריילעך, לוסטיק. יעדן פורים איז ער אַרומגעגאַנגען צו די באַלעבאַטים טראָגנדיק אַ הון, וואָס ער האָט קינסטלעך אָפגעשינדן די הויט מיט די פעדערן און מיט גרויס מייסטערשאַפט זי צוריק אויסגעפילט און פריילעך גע־מאַכט די באַלעבאַטים.

ער האָט מיר אַמאָל דערציילט, אַז אין זיינע יינגע יאָרן פלעגט ער יעדן פסח, גאָכן אָפריכטן דעם סדר, צונויפנעמען עטלעכע לוסטיקע יינגעלייט און אַוועקשטעלן זיך הינטער די פענצטער פון געוויסע באַלע־באַטים, אונטערהערן ווי זיי ריכטן אָפּ דעם סדר, שטעלן צונויף די פסוקים פון דער הגדה און דערביי געקייכט פון גאַנצן האַרצן. אָפטמאָל פלעגן זיי אַריינטרייבן צו זיי אין שטוב אַ ציג, דווקא אין דעם מאָמענט ווען מען האָט געעפנט די טיר צו „שפוך חמתך".

אַמאָל זענען זיי געגאַנגען אונטערהערן דאָס סדר־אָפּריכטן ביי אַ באַלעבאָס, וואָס האָט זיך אָבער געריכט אויף זיי, און ווען שלמה מאָרשעליק איז דער ערשטער אין דער פינצטער אַרויף אויף די טרעפ־לעך, איז ער אַריינגעפאַלן אין אַ קאַסטן פול מיט קאַלך. ער איז אָבער נישט געווארן צעטומלט און געמאַכט אַזוי, אַז אַלע זיינע חברים זאָלן זיך אויך אָפּטובלען אינעם קאַלך, און אַלע צוזאַמען האָבן געלאַכט פון זיך אַליין.

צבי ראָזענזאָן

פייוול קעניגסבערג

מיין טאטע

מיין פאָטער, משהלע שוחט, געבוירן אין יאָר 1893 אין טאַרנאָגראָד, איז גאָר פרי פאַריתומט געוואָרן. געבליבן מיט נאָך אַ ברודער און צוויי שוועסטער. זיין זיידע, ר׳ לוי יצחק, וואָס האָט איבערגענומען די השגחה איבער אים, האָט אים אויסגעלערנט שחיטה, כדי ער זאָל קענען מפרנס זיין דעם יונגערן ברודער און די שוועסטערס.

אַזוי האָט ער געטאָן די מלאכת הקודש, און ווען עס האָט אין אַ פאָר יאָר אַרום אויסגעפעלט אַ מוהל, האָט ער אויך גענומען אויף זיך די דאָזיקע אַרבעט און באַדינט דאָס שטעטל טאַרנאָגראָד און אויך די אַרומיקע געגנט.

פאַר דער דאָזיקער עבודה האָט ער שוין קיין געלט נישט גענומען. ער האָט עס געטאָן מיט גרויס איבערגעגבנקייט. וועו עס האָט אין אַ דאָרף געדאַרפט פאָרקומען אַ ברית, האָט אים קיין שום זאַך נישט געקענט אָפהאַלטן פון גיין אַהין אַפילו צופוס, אין די ערגסטע וועטערן, אין פראָסט און אין שניי־זאַוויערוכעס.

עס פלעגט אויך טרעפן, אַז ער האָט געמוזט אַוועקפאָרן פון שטאָט אויף שבת, אויף יום־טוב, אַפילו פון פסחדיקן סדר, און זיין ביי פרעמדע טישן, אויף פרעמדע געלעגערס. ער האָט זיך אָבער קיינמאָל נישט באַקלאָגט, געטאָן עס מיטן פולן באַוווסטזיין פון אַ גרויסער מצווה.

נישט בלויז וואָס ער האָט קיין געלט נישט געמומען פאַר דער דאָזיקער מצווה, נאָר אין אַ סך פאַלן, וועו ער האָט געווסט, אַז ער גייט צו אָרעמעלייט, האָט ער נאָך מיטגענומען מיט זיך געלט זיי עס צו געבן, מיטגעברענגט מיט זיך אַ הינדל פאַר דער קינפעטאָרין.

ער איז געווען באַליבט ביי די מענטשן פון גאַנצן שטעטל, אָן אונטערשייד פון שיכט, צווישן סוחרים און בעלי־מלאכות.

אין די לעצטע יאָרן איז ער אויך געווען בעל תפילה. נאָך אַלס קינד האָט ער געהאָלפן דעם חזן ר׳ איציק־ישעיה, וועלכער איז געווען פון די באַרימטסטע בעלי־תפילהס אין שטעטל. יידן פלעגן דערציילן, אַז עס איז געווען דער גרעסטער תענוג צו הערן אים דאַוונען. יום־כיפור האָט מען פאַרגעסן אין תענית.

יידן פון שטעטל פלעגן זיך אַ סך אַנדערציילן וועגן דער מחיקות

פון מיין טאַטנס תפילות, וועָן ער האָט אויסגעזונגען זיינע „מלכות, זכרונות ושופרות", איז עס צעגאַנגען אין אַלע אברים, די ווערטער זענען אַריין אין האַרצן און געווען התרוממות הנפש.

אַזוי איז זיך זיין לעבן געפלאָסן רואיק און שטיל, אויסגעפילט מיט שיינע מעשים און דערהויבענע מידות. יעדעס יאָר פאַר די ימים נוראים פלעגט מיין טאַטע אין די נעכט איבערחזרן דאָס דאַוונען און זינגען מיט די יינגלעך די ימים־נוראימדיקע ניגונים.

איך געדענק דאָס לעצטע יאָר 1939, דריי וואָכן פאַר ראש־השנה, ווי יעדעס יאָר האָט מען זיך ביי אונדז געגרייט, איבערגעקוקט דאָס דאַוונען, אָבער אין דער לופט איז שוין געהאָנגען דאָס געשפענסט פון דער מלחמה.

שפעט אין די נעכט זענען מיר געלאָפן הערן ראַדיאָ און מיט ציטער־דיקע הערצער האָבן מיר זיך אומגעקערט מיט געמיטער פול מיט פחד פאַר דער אָנקומענדיקער מלחמה.

עס איז געקומען דער 1־טער סעפטעמבער 1939, 5 אַזייגער פאַרטאָג, וועָן די דייטשן זענען אַריבער די פוילישע גרענץ און אין דעם זעלבן טאָג האָבן יידן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן. זיי האָבן נישט געווּסט ווּהין צו לויפן.

פונקט אום ראש־השנה זענען די היטלעריסטישע חיילות אַריין אין שטעטל. מיין ברודער אפרים, וואָס געפינט זיך היינט אין אַמעריקע, זענען דעמאָלט געגאַנגען איבער דער לאַכאָווער גאַס צוזאַמען מיט חיימען, אברהמלע שוחטס, יאָסל, פיניע איציקלס, און די מערדער האָבן אויף זיי געעפנט אַ שיסעריי. פיניע איציקלס זון איז גלייך געפאַלן אַ טויטער.

ער איז געווען דער ערשטער קרבן פון די היטלעריסטישע רוצחים אין טאַרנאָגראָד.

דער פרייטיק־צו־נאַכטס פון שבת־תשובה איז אויף אייביק געבליבן אין מיין זכרון.

ביי אונדז איז די שטוב געווען פול געפאַקט מיט מענטשן, ביעזשענ־צעס, וועלכע זענען געלאָפן פון גאַליציע. אין מיטן דער נאַכט, צוויי אַזייגער, האָט מען דערהערט אַ שרעקלעכע שיסעריי פון שוועָר מאַשין־געווער. די שויבן האָבן געציטערט און די מענטשן, וואָס זענען געלעגן אויף דער פאָדלאָגע האָבן אויפגעהויבן די קעפ און פון זייערע אויגן האָט אַרויסגעקוקט די שרעק.

דאָס האָט געדויערט ביז פאַרטאָג. מען האָט געהערט געשרייען: „יודע הערַאוס!". מען האָט געהערט לויפנדיקע טריט. באַלד דערנאָך האָט מען דערהערט געשרייען, אַז עס ברענט.

וועו איך האָב אַרויסגעקוקט דורך דער שפּאַרע, האָב איך דערזען פּלאַמען, וואָס האָבן געבושעוועט ביז צום הימל.

די מענטשן פון שטוב זענען זיך צעלאָפן. איך און מיין פּאָטער און מוטער זענען מיר אַראָפּ אויף דעם וואַל. אויף די פּעלדער האָבן מיר שוין געטראָפן פיל מענטשן, אָבער קיינער האָט נישט געווּסט וואָס עס קומט פּאָר, ווו עס ברענט און וואָס עס איז געשען.

מאַמעס און פּרויען האָבן דערציילט, אַז די מערדער האָבן פּאַרטאָגס אַרויסגענומען זייערע מענער און קינדער, די פּרויען האָבן ספּאַזמירט.

ערשט אין עטלעכע שעה אַרום איז געקומען צו לויפן אייגער פּון די, וואָס די דייטשן האָבן זיי אַוועקגענומען אין דער פּרי. ער איז געווען שטאַרק איבערגעשראָקן און האָט פון גרויס פּחד נישט געקענט ענטפּערן אויף די פּראַגן, וואָס האָבן זיך אויף אים געשיט פון אַלע זייטן.

עס איז פּאַרביי אַ שעה ביז ער האָט זיך באַרואיקט און האָט געקאָנט דערציילן, אַז אין מאַרק נעבן דער גמינע האָט ער געזען ליגן דערשאָסענע יידן, מענער, פּרויען און קינדער. אים מיט נאָך אַנדערע האָבן די דייטשן געצוווּנגען אויסצוגראָבן אַ גרוב, אין וועלכן זיי האָבן געדאַרפט אַרייַנלייגן די געהרגעטע.

באַלד איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען זאָל איבערריסן דאָס גראָבן און די טויטע אַריינווואַרפן אין איינעם פון די הייזער נעבן דער גמינע. דערנאָך האָבן די דייטשן באַגאָסן דאָס הויז מיט בענזין און אונטער־געצינדן.

די שריפה האָט אַרומגעכאַפּט אויך די שכנותדיקע הייזער. דער פּחד איז פון מינוט צו מינוט געוואָרן גדעסער. מען האָט מורא געהאַט אום־צוקערן זיך אין שטאָט. מענטשן האָבן געגנומען לויפן אין די אַרומיקע דערפער. מיר זענען געלאָפן קיין מיידאַן סיניאַווסקי.

גייענדיק אויפן וועג האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף דייטשע באַ־טאַליאָנען. אַלע וויילע האָט מען אונדז פּאַרהאַלטן. זיי האָבן געזאָגט, אַז טאַרנאָגראָדער יידן האָבן אויף זיי געשאָסן.

עס איז שוין געווען פינצטער וועו מיר האָבן זיך דערנענטערט צום הויף פון דעם לאָמען לייבוש. דאָ האָבן מיר דערזען שטיין אַ מיליטעריש קיך. זעלנער אויף פּערד האָבן זיך דאָרט אַרומגעדרייט.

מיר האָבן זיך דערפילט זייער שלעכט. עס איז געווען ביטער אויפן האַרץ, אָבער מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה, נישט געקענט זיך צוריקציען.

באַלד האָבן די זעלנער אונדז טאַקע דערזען און אונדז אַרומגע־

רינגלט. ווידער האָבן זיי געשריגן, אַז טאַרנאָגראָדער יידן האָבן אויף זיי געשאָסן. איינער האָט אָנגעשטעלט זיין רעוואָלווער אויף אונדז און די אַנדערע האָבן אונדז באַזוכט, צי מיר האָבן נישט קיין געווער.

מיר האָבן געפילט, אַז דאָס זענען אונדזערע לעצטע מינוטן. איך האָב געזען ווי מיין פאָטערס ליפן מורמלען. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָס זאָגט ער ווידוי.

זיינע אויגן האָבן געקוקט אויף אונדז מיט גרויס וואַרעמקייט, ווי ער וואָלט אונדז געוואָלט מונטערן, שטאַרקן אונדזערע הערצער. אויף זיין פנים איז נישט געווען קיין סימן פון שרעק.

אין דער מינוט האָט לייבושעס פרוי זיך דערנענטערט צום דייטשן אָפיציר און מיט אַ פאַרצווייפלט געווויין געמומען זיך בעטן ביי אים, אַז מען זאָל אונדז אָפלאָזן. מען האָט אונדז דערלויבט איבערצונעכטיקן דאָ.

איר געווויין איז געווען יאָמערלעך און מיט אַזויפיל געבעט, אַז דאָס האָט גערירט דעם מערדערס האַרץ און ער האָט געזאָגט, אַז מען זאָל אונדז אָפלאָזן. מען האָט אונדז דערלויבן איבערצונעכטיקן דאָ די נאַכט און אויפן צווייטן טאָג האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין טאַרנאָגראָד און אָנגעטראָפן אַלע אין גרויס פאַרצווייפלונג.

די דייטשן האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט די רעוואָלווערן אין די הענט און געדראָט מיט טויט אויף יעדן שריט.

אַזוי האָט מען געלעבט אין טויט־שרעק ביז סוכות.

ערב סוכות האָט מען אין שטעטל אָנגעהויבן מורמלען, אַז די סאָוויע־טישע אַרמיי איז אַריבער די גרענעץ און מאַרשירט איבער דער פוילישער טעריטאָריע. מען האָט געזאָגט, אַז זיי וועלן אַריין קיין טאַרנאָגראָד.

אויפן דריטן טאָג האָבן די פאָרויסזאָגונגען אָנגעהויבן פאַרווירקלעכט ווערן. פון דער זייט פון קאָכעווער בראָם האָט זיך באַוויזן אַ רוסישער טאַנק און באַלד נאָך אים פיל מיליטער.

די יידן אין שטעטל האָט אַרומגעכאַפט אַן אומבאַשרייבלעכע פרייד. מען האָט זיך אַרויסגעלאָזט פון די שטובן, פון די באַהעלטענישן און געמומען גרופנווייז שפּאַצירן אין מאַרק. מען האָט זיך באַגריסט, געפאַלן אויף די העלדזער פון גרויס שמחה. עס איז מיטאַמאָל פאַרשוווּנדן די שריק פאַרן טויט און מען האָט זיך שוין געזען אויסגעלייזט פון די מערדערישע הענט.

געציילטע טעג זענען פאַרבייַ און ווידער האָבן זיך אָנגעהויבן פאַר־שפרייטן קלאַנגען, אַז די רוסן פאַרלאָזן טאַרנאָגראָד און אין שטעטל קומען צוריק די דייטשן.

גלייך ווי די קלאַנגען זענען דערגאַנגען צו מיין פאָטער, האָט ער דערקלערט, אַז מען טאָר נישט וואַרטן ביז די מערדער וועלן אַריינקומען, נאָר מען דאַרף מיטגיין מיט די רוסן.

ער איז אַרויס אין גאַס און יעדן אָנגעטראָפענעם ייד געפרופן נישט צו בלייבן מיט די דייטשן, נאָר וואָס גיכער אַוועק פון שטעטל, אין דער ריכטונג פון דער סאָוויעטישער גרענעץ.

עס זענען אַריבער שווערע יאָרן פון נע־ונד איבערן ווייטן רוסלאַנד. אין די שווערסטע טעג האָט מיין פאָטער נישט פאַרלאָזט דער בטחון. מיט גרויס מסירות נפש האָט ער אין די ביטערסטע באַדינגונגען אָפגעהיטן נישט עובר צו זיין, חלילה, אויפן מינדסטן דין.

צייטנווייז פלעגן זיינע ליפן מיט אַ גליאיקן פליסטער שעפטשען, ווי ער וואָלט עמעצן איינגערוימט אַ סוד אויפן אויער:

— רבונו של עולם, דערלייכט מיר די אויגן, ווי אַזוי איך דאַרף זיך נוהג זיין אין אַזאַ שווערער צייט...

זיינע רייד און התנהגות האָבן אונדז געגעבן מוט און טרייסט, אַריינגעאָטעמט אין אונדז נייע כוחות איבערצוהאַלטן די שווערע צייט.

ענדלעך איז געקומען דער סוף צו דער מלחמה און מיר זענען אַרויסגעפאָרן פון רוסלאַנד און באַזעצט זיך אין שטשעטשין.

די ידיעה, אַז מיין פאָטער געפינט זיך אין שטשעטשין איז דער־גאַנגען אויך קיין ווראָצלאַוו, ווו וועלי שפרונג איז דעמאָלט געווען פרעזעס פון דער יידישער קהילה און ער האָט אים טאַקע איינגעלאַדן צו קומען קיין ווראָצלאַוו.

די שטאָט האָט זיך גענויטיקט אין אַ שוחט און מען האָט דערפאַר דאָרט אויפגענומען מיין פאָטער מיט גרויס כבוד. ער איז דאָרט געווען נישט בלויז שוחט און מוהל, נאָר אויך חזן.

אומפאַרגעסלעך ווען בלייבן פאַר אונדז דער טאָג, וען צו אונדז איז דערגאַנגען די בשורה, אַז עס איז אַנטשטאַנען אַ יידישע מדינה. פון מיין פאָטערס אויגן זענען געפלאָסן הייסע טרערן און ער האָט זיך געמומען גרייטן עולה צו זיין קיין ישראל.

פונקט ווי ביי אַ סך אַנדערע איז ביי אים אויך די עליה געווען באַגלייט מיט נישט וויניק צרות. אָבער ער האָט אַלץ אָנגענומען באהבה און ענדלעך איז ער אין 1950 אָנגעקומען אין לאַנד.

די טאַרנאָגראָדער יידן און אַלע, וואָס האָבן אים געקענט, האָבן אים אַרויסגעוויזן אַ סך האַרציקע וואַרעמקייט און שוין אין ערשטן יאָר איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס שוחט אין חיפה.

אליעזר טייכער און פייוול קעניגסבערג
ביי דער טאַרנאַגראַדער שול.
ביידע לעבן אין ישראל.

אויף קיין איין מינוט האָט מיין פאָטער נישט פאַרגעסן אין דער אַלטער היים, אין יענער וועלט פון יידישער פרייד און שמחה, פון טרויער און בענקעניש, ווייטאָגן פון נעכטן און האָפענונגען אויף אַ בעסערן מאָרגן. יעדעס יאָר האָט ער אָנטיילגענומען אין דער אזכרה נאָך די טאַרנאָגראָדער קדושים. דאָס מאַכן דעם „יזכור" איז ביי אים געווען אַ גרויסע און הייליקע פליכט.

ה' אדר תשכ"ב איז מיין פאָטער נפטר געווארן אין חיפה.

געבענטשט איז זיין אָנדענק!

קדושים

אַלע שטומע הימלען שפיגלען אַפ אייערע בליקן,
אַלע ווינטן טראָגן אייער אַש און אייער שטויב,
אַלע ערדן ווערן אייערע צעשפרייטע קברים,
נשמות פלאַטערן אין רוים ווי פליגל פון אַ טויב.

אַלע פייגל זינגען אויס אַ טרויעריקן קדיש,
אַלע וועלדער רוישן אין יאָמערדיק געווייַן.
ווער זשע קען פאַרגעסן אייך? אַך, ווער זשע קען פאַרגעסן?
געבליבן נאָר פאַריתומטע, אין עלנט, ווי אַ שטיין.

מיין הייליקער פאָטער, ר׳ שמואל שארער

יאסל שאַרער

מיינע עלטערנס שטוב

טאַרנאָגראָד איז פאַר מיר געווען מיין אייגענע היימישע יידישע וועלט. אָבער אין די העלישע פייערן פון דעם גרעסטן שטן המשחית פון אַלע צייטן זענען פון דער דאָזיקער וועלט אפילו קיין קברים און חורבות נישט פאַרבליבן, נאָר ביי מיר אין זכרון טליען נאָך פונקען פון דער דאָזיקער ליבער און טייערער וועלט. שטעלט זיך מיר פאַר די אויגן מיינע עלטערנס שטוב, צעבלאָזן זיך די פונקען אין אַ ליכטיקן פייערל, וואָס וואַרעמט מיין האַרץ טאָג און נאַכט.

כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם זיסן בטחון, מיט וועלכן עס זענען פול געווען די הערצער פון מיין טאַטע־מאַמע, כאָטש אין שטוב האָט אַזוי אָפט אַריינגעקוקט די נויט. וואָס דאַרף מען זיך זאָרגן? דער רבונו של עולם איז אַ פאָטער, אַלץ וועט זיין כשורה... און דער טאַטע איז אַוועק אין בית המדרש דאַוונען מנחה־מעריב.

דאָך האָט נישט איינמאָל געטראָפן, אַז ער האָט פון דאגת־פרנסה געקרוגן קאָפווייטיק און איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ שוואַר געמיט צוקוקנדיק ווי די קינדער אין שטוב קייען ברויט מיט גאָרנישט.

נישטאָ אונדזערע טאַטעס און מאַמעס. נישטאָ, די טייערע נשמות, וואָס פלעגן אונדז צערטלען און אויסקושן יעדן אבר אונדזערן; וואָס פלעגן ציטערן איבער יעדן טראָט אונדזערן.

נישטאָ מער די, פון וועמענס אויגן עס פלעגן גלאַנצן טרערן פון פרייד, ווען מיר האָבן זיך געפרייט, טרערן פון צער און וויטיק ווען מיר האָבן געליטן.

נישטאָ מער אונדזערע ברידער און שוועסטער, די אַלע טייערע חברים, מיט וועלכע מיר האָבן דורכגעמאַכט אונדזערע בעסטע קינדער־ און יוגנט־יאָרן, פריידיקע און שווערמוטיקע טעג, חלומות און האָפענונגען אויף אַ בעסער לעבן.

טייערע און הייליקע געשטאַלטן

מיט די משונהדיקסטע טויטן זענען זיי אַלע אויסגעקומען, אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע, וועלכע מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

זיצנדיק היינט אין מיין שיק־איינגעאָרדנטער דירה, וווּ אין אַווינקל שטייט אַ טעלעוויזיע־אַפּאַראַט און אויפן עקראַן זעט מען מיט אַלע אייגצלהייטן דעם פלי פון די אַמעריקאַנער קאָסמאָנאוטן אין די ווייטע רוימען, אין די אַנדערע צימערן, אין קיך, איז פול מיט עלעקטרישע מכשירים, וואָס שפּאָרן אין צייט, די פרוי זאָל נישט דאַרפן שווער האָרעווען, מיר זאָלן האָבן מער צייט צו פאַרווייַלן זיך, רוען. אין דאָזיקן לעבן, וווּ לוקסוס איז געווארן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, וואָלטן איינגעטלעך די אַמאָליקע יאָרן אין טאַרנאָגראָד געדאַרפט אויסזען נישט וויכטיק צום געדענקען, באַשרייבן און פאַראייביקן. אָבער פאַר מיר איז טאַרנאָגראָד, מיין משפּחה און אַלע אַנדערע נאָענטע געשטאַלטן געבליבן טייער און הייליק.

אין מיין זכרון לעבן די יאָרן פון מיין קינדהייט און יוגנט, דאָס חדר, וווּ מיר האָבן פאַרברענגט פון פרימאָרגן ביז שפּעט אין דער נאַכט. מיר פלעגן גיין אַהיים אין דער פינצטער. איבער אונדז אַ הימל מיט פינקלדיקע שטערן און מיר האָבן זיך באַלויכטן דעם וועג מיט לאַמטערנעס, וואָס מיר האָבן זיך אַליין געמאַכט פון טעקטור מיט קאָלירטע פאַפּירן.

זוען מיר האָבן געלערנט חומש, האָבן מיר מיטגעלעבט די תנ"כישע געשטאַלטן און מיט די מעשיות; געפילט זיך ווי אַ טייל פון אליעזרס סוויטע, צוזאַמען מיט אים געוואַנדערט קיין ארם־נהריים צו זוכן אַ כלה פאַר יצחקן, געקראָכן אין וואַסער ביזן האַלדז איידער משה האָט געשפּאַלטן דעם ים; ביים באַרג סיני מקבל געווען די תורה און געזאָגט „נעשה ונשמע".

מיר האָבן אויך געשטיפט ווי קינדער אין אונדזער עלטער. די מיידלעך האָבן געשפּילט אין צייכנס, אין קלאַסן, געשפּרונגען איבער שטריק, און מיר — אין יאָגערלעך מיט „פּאָלאַנקעס". בעתן שפּיל לייגט מען אַוועק אַ שטעקעלע אויף צווויי שטיינער און מיט אַ לענגערן שטעקן גיט מען אַ קלאַפּ און דאָס שטעקעלע פליט ווי דער רוח ווייסט.

עס זענען געווען אויך אַנדערע שפּילן, ווי יעדער האָט זיך געקענט באַווייזן מיט געשיקטקייט און פיזישער קראַפט. היינט די פּסחדיקע שפּילן מיט וועלטשענע ניס, דער טעגלעכער שפּיל אין קנעפּלעך, ווי מען האָט

געקענט געווינען אַ שלל פון קנעפּלעך, פּאַרשידענע גרויסן, פּאַרמען און קאָלירן — אַ פּאַרמעגן!

ווען עס זענען אָנגעקומען די היצן אין חודש תמוז, האָבן מיר אַרומגערודערט ביים טייכל, געשפּרונגען אין וואַסער, געלייגט קלאַפּטער, מיט פּריילעכן געטומל איבערגעיאָגט זיך. אין אונדזער דמיון איז דאָס קליינע טייכל פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין גרויסן ים אוקינוס און מיר זענען די ברואים, וואָס געפינען זיך אין זיינע טיפענישן.

אַזוי זענען געגאַנגען די יאָרן פון יידישע קינדער אין טאַרנאָגראָד. אָט בין איך שוין אַ גמרא־יינגל און לערן אויך אַ קאַפּיטל מלכים און נביאים. אָט זע איך מיין מלמד ווי ער שאָקלט און וויגט זיך מיט זיך

סראָלטשע אַדלער, אלי אַדלער, אלי מאַנטל, שיינדל מאַנטל

געמיינזאַמע זאָרגן און פריידן, ווירטשאַפטלעכע, קולטורעלע און משפּחהדיקע, האָבן פאַרבונדן די יוגנטלעכע אין טאַרנאָגראָד. אין די שוועריסטע צייטן, וועו די יידישע יוגנט האָט נישט געהאַט וווּ זיך אַהינצוטאָן און געלאָפן וווהין די אויגן האָבן געטראָגן, זענען דאָך געווען עקשנים, וואָס האָבן ביי דער זייט פון לומדים און תהלים־זאָגער געשמידט די גאָלדענע קייט פון יידישן זיין, געהאָפט און געבענקט נאָך דערלייזונג און נישט אויפגעהערט צו מאָנען ביי זיך אַליין דעם חשבון פון די טעג, וואָס דאַרפן געבן אַ זין און אַ באַשייד דעם אייגענעם לעבן.

דאַרן קערפּער, מיט אַ טרויעריקן זיסן ניגון זינגט ער אויס די אגדתא פון חורבן ירושלים און מיר האָבן באַשיינפּערלעך געזען די פלאַמען פון אונטערגעצונדענעם בית המקדש.

אידעאַל פון ציון־אויפבוי

אין יענער צייט האָט זיך אין מיר איינגעוואָרצלט אַ טיפער דרך־ארץ פאַר די גרויסע לומדים, וואָס זענען מיט אַזאַ געניטקייט געשוווּמען אינעם ים־התלמוד. שפּעטער איז געקומען דער איבערברוך, איך און מיינע חברים האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן דער גרויסער און אינטערעסאַנטער וועלט. מיר זענען רייפער געוואָרן און אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט נאַציאָנאַלע יידישע געשעענישן און פּראָבלעמען.

עס זענען געווען צייטן שווערע, ווען אַלץ האָט אויסגעזען אָן פּערספּעקטיוו און אָן האָפענונג. עס זענען אויך געווען צייטן פון פרייד און גליק. אונדזער יוגנט איז תמיד געווען טעטיק, תמיד געזוכט. אונדזערע פרומע יידן זענען געווען אמתע יראי־שמים און זייער שטענדיקן „גם זו לטובה" האָט מען נאָר געקענט באמת מקנא זיין. אונדזערע ציוניסטן זענען געווען בלב ונפש איבערגעגעבן דעם גרויסן אידעאַל פון ציון־אויפבוי און מיר, איבערגעבליבענע־געראַטעוועטע, וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

עס זענען נישטאָ די ווערטער, וואָס זאָלן קענען אויסדרוקן אונדזער שווער געמיט און צער נאָך זייער אומקום. שטומע שטייען מיר אַנטקעגן זכר פון אונדזערע טייערע טאַרנאָגראָדער יידן, די קדושים וטהורים און וועלן בלייבן נאָך זיי אייביקע אבלים.

יאָסל שאָרער

משה נפתלי מאַנטל

אונדזער אמאליקן טארנאגראד

אין אַ באַרג אַש, חרוב און פאַרוויסט, ליגט דאָס שטעטעלע פון מיינע קינדער־יאָרן, טאַרנאָגראָד.

עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז טאַרנאָגראָד איז איצט אַ שטאָט אָן שבתים און אָן ימים־טובים, אַז אונדזערע יידן איילן זיך דאָרט מער נישט צום דאַוונען, אַז עס זענען שוין מער נישטאָ די שטובן פול מיט שבת און חן פון קדושה.

נישטאָ שוין מער דער טיש מיט די צוויי שיינע חלות, פאַרדעקט מיט אַ טישטעכל; נישטאָ די מאַמעס, וואָס צינדן ליכט אין די אויס־געפוצטע זילבערנע לייכטער און מורמלען שטיל און ווייך אַ תפילה.

וואָס האָבן זיי דען פאַרלאַנגט אונדזערע מאַמעס, וועז זיי זענען געשטאַנען מיט צעשפרייטע הענט, לייכט־געבויגן איבער די שבת־ליכט?

פאַר זייערע אויגן זענען געשטאַנען די קינדער, וואָס וואַקסן אונטער און די, וואָס זענען שוין אַוועק אין מרחקים און זי האָט געבעטן ביי גאָט, ער זאָל היטן זייערע וועגן, זיי זאָלן בלייבן גוטע טרייע יידן.

שווער צו גלויבן, אַז דאָס אַלץ איז שוין נישטאָ, אַז די לעבנס פון אונדזערע און ליבע זענען אַזוי שוידערלעך אויסגעלאָשן געוואָרן.

טויט און פאַרצוקט איז אונדזער אַמאָליק יידיש טאַרנאָגראָד. געבליבן זענען נאָר מיר, די שארית הפליטה, די, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעלאָזט פון שטעטל נאָך לאַנג פאַרן חורבן־פוילן, באַזעצט זיך אין ישראל און אין אַנדערע לענדער, ווי אויך די, וואָס האָבן זיך מיט נסים געראַטעוועט פון דער היטלער־מגיפה און געפינען זיך מיט אונדז אין ישראל.

איצט שרייבן מיר די געשיכטע פון אונדזער שטעטל, וועגן די לומדים און פשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר, וועגן די סוחרים און בעלי־מלאכות, וועגן דעם שווערן געראַנגל, וואָס זיי האָבן געפירט פאַר זייער עקזיסטענץ.

אַ שווערע עקזיסטענץ איז דאָס געווען. אין מאַטעריעלן זין — אָרעם און נעבעכדיק, אָבער מיט אַ סך גייסטיקע דערהויבנקייט, מיט

אַ סך בענקשאַפט און ליבשאַפט, מיט חלומות וועגן אַ שיין לעבן, מיט הויכע מאַראַלישע ווערטן.

*

עס שווימט אויף אין זכרון יענע צייט, וועו מיר זענען נאָך געווען גאָר קליינע יינגלעך און דער טאַטע האָט אונדז אָפגעגעבן צום דרדקי־מלמד און ער האָט מיט אונדז אָנגעהויבן קנעלן דעם ערשטן שייטל עברי.

וועו מיר זענען אַביסל עלטער געווארן, אויפגעוואַקסן, האָט אונדז דער טאַטע אָפגעגעבן צו ר׳ חיים ציבאַלקעלע, ביי וועמען מיר האָבן געלערנט חומש מיט רש״י, גמרא, און כאָטש אין זיין האַלטונג האָט זיך שטאַרק אָנגעזען זיין בטלנות, האָט ער פונדעסטוועגן זייער גוט באַנומען אַז ענין, און דאָס וואָס ער פלעגט אַרויסזאָגן, איז פאַר אונדז געווען פאַרשטענדלעך.

די מלמדים האָבן געהאַט באַהעלפערס, וואָס האָבן יעדן טאָג געבראַכט די קינדער אין חדר אַריין. ווי אָרעם עס זאָלן נישט האָבן געווען די שטובן, האָט יעדעס קינד געוואָלט בעסער בלייבן אין שטוב אייַדער גיין אין חדר. דער באַהעלפער איז דערפאַר נישט געווען שטאַרק באַליבט ביי די קינדער, כאָטש ער פלעגט זיי אין די ווינטערדיקע טעג, וועו עס איז געווען גליטשיק, טראָגן אויף די פלייצעס, אונטער די אָרעמס, פיר מיטאַמאָל.

צו די פונקציעס פונעם באַהעלפער האָט אויך געהערט דאָס זאָגן מיט די קינדער די ברכות, גלייך ווי מיר זענען נאָר אַריינגעקומען אין חדר אַריין און עס זענען שוין געווען צונויפגעזאַמלט ביי אַ פופציק, זעכציק קינדער.

דער בעלפער, ווי דער מלמד, איז כל ימיו נתגדל געוואָרן אין טאַרנאָגראָד, געווען אַ גרויסער אביון, אַ דלפון, אָבער ווי ס׳רוב יידן אין שטעטל, אַ בעל־בטחון. וועו מען זאָל אַזוי פלוצים אָפשטעלן אַזאַ ייד און אים אַ פרעג־טאָן: פונוואַנען און ווי אַזוי ביסטו זיך מפרנס? וואָלט ער תחילת געבליבן שטיין ווי צעמישט, נישט געווסט וואָס צו ענטפערן, נאָר שפעטער אַביסל איז ער געקומען צו זיך און גע־ענטפערט בתמימות:

„וואָס איז דאָס פאַר אַ שאלה? ס׳איז דאָ אַ רבונו של עולם,

וואָס פאַרלאָזט נישט זיינע באַשעפענישן, שיקט און וועט מסתמא ווייטער צושיקן פרנסה.״

געווען זענען די טיפן יידן, ווי ווערעם, וואָס ליגן אין כריין, געמיינט, אַז אויף יענער זייט טאַרנאָגראָד עקט זיך די וועלט. קיין זיסער, קיין בעסער לעבן ווי דאָ איז גאָר נישטאָ.

פאַרן בעלפּער איז געשטאַנען אין חדר אַ קליין בענקל, אויף וועלכן ער איז געזעסן און געלערנט מיט די קלענערע קינדער דעם ערשטן שיעור און שפּעטער איז מען איבערגעגאַנגען צום צווייטן שיעור ביים מלמד גופא.

געווען איז ער אַ טאַבאַק־שמעקער און אויף דעם טאַבאַק — האָט די רביצין געשריגן — גיט ער אויס דאָס גאַנצע געלט.

דער מלמד האָט געהאַט אַ טאָכטער אינעם דערבייאיקן שטעטל בילגאָריי און ווען זי האָט, צום מזל, געבוירן אַ זון, איז דער מלמד צום ערשטן מאָל אין זיין לעבן אַרויסגעפאָרן פון שטעטל.

דער מהלך איז געווען אַכצן קילאָמעטער, אָבער פאַר אים איז עס געווען אַ ווייטע נסיעה און פאַר די וווּנדער, וואָס ער האָט זיך אָנגעזען אין בילגאָריי, האָט ער נישט פאַרמאָגט גאָר קיין וועלטער זיי צו באַשרייבן און איבערדערציילן.

ער האָט דאָרט געזען אַ באַן, וואָס איז בסך־הכל געווען אַ קאָלעיקע, אָבער ער האָט נישט אויפגעהערט צו דערציילן די חידושים ונפלאות פון איר ריזיקן כוח. ביי אַן אויוון זיצט אַן איינגעריסטער מענטש, ווי אַ קוימענקערער. פון אַ קוימענדל גייט אַ רויך און פון אונטן גיסט זיך וואַסער און דאָס שלעפט צוואָנציק וואַגאָנען מיט מענטשן, מיט לאָדונג. אין לעבן האָט ער נאָך נישט באַגעגנט אַזאַ מין בעל־עגלה, וואָס זאָל זיין מסוגל צו אַזאַ גבורה.

פון די דאָזיקע וווּנדער־שיינע מעשיות פלעגן מיר, קינדער, אויך נתפעל ווערן.

דער קרעשעווער צדיק

טאַרנאָגראָד האָט זיך געיחסנט מיט דעם גרויסן זכות, וואָס דאָרט איז געבוירן געווארן דער צאָנזער רב, דער מחבר פון „דברי חיים״. זיינע עלטערן האָבן געווויינט אין דאָרף באָראָוויטש, 8 ק״מ פון טאַר־נאָגראָד. אין טאַרנאָגראָד האָבן זיי געהאַט אַ הויז און אַהין איז די מוטער געקומען ווען זי האָט געדאַרפט געבוירן חיימען, וואָס האָט שפּעטער פאַרשיינט די וועלט מיט זיין גאונות.

אין יענער צייט איז אין טאַרנאָגראָד געווען רב ר׳ יעקב תאומים. ווען ער איז נסתלק געוואָרן, איז שוין ר׳ חיים האַלבערשטאַם געווען רב אין צאָנז.

אַ שטיק צייט איז טאַרנאָגראָד געווען אָן אַ מרא דאתרא. ווען ר׳ חיים האַלבערשטאַם איז געקומען באַזוכן זיין פאָטער, האָבן זיך צו אים געוואָנדן די נכבדי העיר, ער זאָל פאַר זיי אויסזוכן אַ בכבודיקן רב, אַ גרויסן תלמיד חכם. דער צאָנזער רב האָט זיי געענטפערט:

„וועז דער קרעשעווער צדיק זאָל וועלן וווערן ביי אייך רב, וואָלט איר געהאַט אַ שיינעם רב״.

דער קרעשעווער צדיק, ר׳ משה נפתלי קאַצענעלבויגן האָט דעמאָלט געווינט אין דעם שטעטעלע קרעשעוו, געווען אַ גרויסער בעל־מידות און אַ בעל־מדריגות אין תורה און אין חכמה.

דער צאנזער רב האָט צוגעגעבן:

„איך בין נישט בטוח, צי זיינע קרובים וועלן אים אַוועקלאָזן. זיי האָבן אים זייער ליב... אָבער כ׳וואָלט אים גערן געזען ביי אייך. טאַרנאָגראָד וואָלט געהאַט אַ גרויסן רב״.

זיין אַ מקבל־שפע, ווען מען איז אַליין אַ גרויסער בעל־שפע, איז נישט נאָר אַ שיינע מידה, אַ סימן פון עניוות, נאָר אויך אַ באַווייז פון גדלות המוחין, פון קראַפט, און דער צאנזער רב איז געווען געבענטשט מיטן דאָזיקן כוח. דערפאַר האָט ער גערעדט מיט אַזויפיל התפעלות וועגן קרעשעווער צדיק, דערציילט, אַז ער שרייבט זיך מיט אים אָפט איבער, און האָט די נכבדי העיר געעצהט, אַז זיי זאָלן שיקן אַ דעלעגאַציע פון בני־תורה, וואָס זאָלן אַריבערפאָרן קיין קרעשעוו און אים פאַרלייגן דעם כסא הרבנות אין טאַרנאָגראָד.

דערביי האָט ער, ווי דרך אַגב, צוגעגעבן:

„מסתמא וועט ער מיר שרייבן וועגן דעם, וועל איך אים טאַקע צורעדן, ער זאָל וווערן ביי אייך רב״.

ויהי היום און רבי משה־נפתלי קאַצענעלבויגן איז מיט מזל געוואָרן רב אין טאַרנאָגראָד, ווו מען האָט אים כל ימיו געדופן דער קרעשעווער צדיק.

חוץ דעם וואָס ער איז געווען רב און אַ גדול בתורה, איז ער אויך געווען רבי, געזומען קוויטלעך, האָט זייער פיל געאַרבעט איבער זיך, און אין טאַרנאָגראָד האָט מען זיך דערציילט וועגן אים גרויסע זאַכן, מופתים, וואָרעם ווי גרויס ער איז געווען אין נגלה, אַזוי גרויס איז ער אויך געווען אין נסתר.

זייענדיק נאָך אין קרעשעוו, האָט מען וועגן אים דערציילט, אַז עס איז צו אים געקומען אַ ייד מיט אַ קוויטל און גרויס געוויין, אַז ער האַלט אַ מיל ביים פּריץ, נעבן קרעשעוו און איצט וויל דער פּריץ נישט באַנייען מיט אים דעם קאָנטראַקט, וויל ער האָט בדעה איבערצוגעבן די מיל צו אַ קריסט און אים מיט זיינע זעקס קינדער אַרויסווַארפן אין גאַס.

דער קרעשעוער צדיק האָט געהייסן דעם שמש זיינעם אויפהענגען דעם יידס קוויטל אויף אַ נאָגל און דעם צעווייטיקטן ייד האָט ער געהייסן אַהיימפאָרן און אים מבטיח געווען, אַז דעם פריצס ווייב וועט אים אויך ווייטער פאַרדינגען די מיל.

וועלן דער ייד איז געקומען צופאָרן אַהיים, האָט ער געהערט, אַז דער פּריץ האָט זיך אויפגעהאָנגען און עס איז טאַקע געשען אַזוי, אַז דעם פריצס ווייב האָט דעם ייד פאַרדונגען די מיל אויך אויף די ווייטערדיקע יאָרן.

ס׳איז נישט צום פאַרהוילן: חסידות איז דורכגעווייקט מיט נסים און מופתים און אַזוי איז אויך געווען מיטן קרעשעוער צדיק, וועלכער האָט באַוויזן זאַכן מחוץ לדרך הטבע.

דער קאָנסקער רב, ווי מען האָט אים גערופן, ר׳ פנחס קאָנסקער, איז געווען דעם קרעשעווערס איידעם. זיין מחותן איז אויך געווען ר׳ הערשעלע תאומים, דער וולאָדאַווער רב, אייניער פון די גרעסטע רבנים אין יענער צייט.

עס פלעגן ביי אים שטענדיק לערנען עטלעכע רבנים, וואָס האָבן געוואָלט פון אים באַקומען סמיכה. דערמיט איז יעדער געווען זיכער, אַז ער וועט באַקומען אַ מעמד, וויל מיט זיין סמיכה האָט מען זיך שטאַרק גערעכנט אין דער רבנישער וועלט.

צוואַנציק יאָר איז דער קרעשעווער צדיק געווען רב אין טאַרנאָגראָד און איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרכ״ז.

בעת דער פטירה איז ביי זיין בעט געווען אַ קאָנסיליע פון דריי דאָקטוירים און וועלן זיי האָבן געזאָגט, אַז זיינע שענע זענען געצייכנט, האָט דער צדיק צוגערופן זיינע צוויי זין: מיין זיידן ר׳ שאול־יואל און דעם צווייטן זון, אברהמלע, געבעטן די דאָקטוירים זאָלן אַרויסגיין און האָט געבענטשט זיינע זין.

דעם שמש האָט ער געבעטן, ער זאָל אים אַרייגעבן וואַסער צום וואַשן, דעם טלית און דעם קיטל. אָנגעטאָן זיך איז ער אַראָפּ פון בעט און געשטעלט זיך דאַוונען מנחה.

ער האָט געזאָגט די שמונה־עשרה פון יום־כיפור מיט אַלע „על חטאס", און די דאָקטוירים האָבן נישט געקענט קומען צו זיך פון גרויס באַוווּנדערונג, זיי האָבן געזאָגט, אַז עס איז נישט צו באַגעמען מיט וועלכע כוחות דער רב האַלט זיך אויף די פיס.

נאָכן אָפדאַוונען איז דער רב צוריק אַריין אין בעט, געזאָגט „שמע ישראל" און בייַ „אחד" אויסגעהויכט די נשמה.

זיין זון, ר׳ שאול־יואל, מיין זיידע, איז געווען אַ יושב אוהל, געווען דער איידעם פון ר׳ הערשעלע תאומים, וולאָדאַווער רב און כל ימיו געזעסן און געלערנט.

דער צווייטער זון, ר׳ אברהם קאַצענעלבויגן איז געווען אַ דאַנ־ציקער סוחר, עקספּאָרטירט האָלץ קיין אויסלאַנד.

אַלס רב האָט די שטאָט אויסגעקליבן אן אייניקל, די טאָכטערס אַ זון, ר׳ אריה־לייב טייכער.

ר׳ שאול־יואל איז אפשר געווען מער למדן, אָבער דאָס אייניקל איז געווען מער באַהאַוונט אין מילי דעלמא. די קהילה האָט דערפאַר זיך מתחייב געווען אויסצוהאַלטן ר׳ שאול־יואלן מיט פרנסה און ער האָט טאַקע ביזן סוף פון זיינע טעג געלעבט על התורה ועל העבודה.

*

וועו עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, בין איך אַלט געווען שוין זיבעצן יאָר. איך בין דעמאָלט אַרויס פון בית־המדרש און זיך געזומען צום האַנדל.

געוויס וועט אַ סך געשריבן ווערן וועגן יענע שטורמישע יאָרן, וועגן די באַזונדערע צרות וואָס די יידן אין שטעטל האָבן אין יענער צייט דורכגעמאַכט. אָבער עס זענען געווען אויך רואיקע טעג און יוגנט האָט זיך געזומען אינטערעסירן מיט דעם וואָס עס קומט פאָר אין דער ווייטער וועלט. מען האָט אָנגעהויבן באַאָנירן יידישע צייטונגען, איינ־גיקויפט ביכער און דיסקוטירט וועגן הויכע פראָבלעמען.

מיר, די יוגנט, האָט אין שטעטל אָרגאַניזירט אַ חברה „תומכי עניים". יעדער האָט געגעבן אַ געוויסע באַשטייערונג. עס איז אייניגעפירט געוואָרן אַ מנין צום דאַוונען יעדן שבת און מיר האָבן צוגעצויגן אויך עלטערע מענטשן.

די געזעלשאַפטלעכע ענערגיע איז אויסגענוצט געוואָרן נישט בלויז כּאַר סאָציאַלע צוועקן, נאָר אויך פּאַר אַריינבערענגען צווישן דער באַפעל־קערונג עלעמענטאַרע ידיעות, בילדונג און וויסן.

עס איז אויך געקומען צו קאָנפליקטן, באַזונדערס ביים פאַרקויפן פּסחדיק מעל. מיר האָבן נישט געוואָלט דערלאָזן, אַז דער אָרעמאַן זאָל דאַרפן צאָלן די זעלבע טייערע פרייזן, וואָס מען האָט געפאָדערט ביי די גבירים. איך בין דעמאָלט אַרויסגעטרעטן אין בית־המדרש מיט אַ רעדע, אין וועלכער איך האָב געזאָגט דעם עולם צו נעמען זיך צום האַרצן די לאַגע פון די אָרעמע יידן.

באַלד נאָך מיר איז אַרויסגעטרעטן טעוועל נחום און געזאָגט דונערן קעגן מיר, אַז מען דאַרף מיך אַרויסווארפן פון בית־המדרש, ווייל דאָס איז נישט קיין חברה תומכי עניים, נאָר אַ באַנדע אַפּיקורסים.

דער עולם איז אָבער געווען אונטערן איינדרוק פון מיינע רייד, וואָס זענען דערגאַנגען צו זייערע הערצער און זיי האָבן אים אַרויס־געוואָרפן פון בית־המדרש.

דאָס איז געווען אונדזער ערשטער גרויסער נצחון. אונדזער טעטי־קייט האָט געוווּנען די סימפּאַטיע פון דער באַפעלקערונג און מיר זענען צוגעטרעטן שאָפן אַ העברעישע שול.

פון ביאַליסטאָק האָבן מיר אַראָפּגעברענגט אַן עברית־לערער, אַ ווילנער ייד, און נישט געקוקט דערויף, וואָס דער רב פון שטעטל איז אַרויס מיט אַ רוף, אַז מען זאָל נישט שיקן די קינדער אין דער העברעישער שול, ווייל מען דערפירט דאָרט קינדער צום שמד, איז אונדז דאָך געלונגען צו דערווערבן אַ געוויסע צאָל שילער, וועלכע האָבן אין דער שול באַקומען אַ נאַציאָנאַלע דערציאונג.

איך בין דעמאָלט אויסגעקליבן געוואָרן אַלס מיטגליד אין דעם קוראַטאָריום פון דער שול און צוזאַמען מיט אַלע האָבן מיר איר אָפּגעגעבן אונדזער גאַנצע ענערגיע. אין אונדזערע הערצער האָט גע־לעבט די בענקשאַפט צו אַ יידישער נאַציאָנאַלער היים. אונדזערע שטרע־בונגען צו ציון זענען וואָס ווייטער געוואָרן אַלץ ערנסטער און שטאַרקער.

מ. נ. מאַנטל

פ. לומערמאַן

די „קושערס" אין קנעשפאל

וואָס איז אַלץ נישט געווען אין אונדזער שטעטל, אָנהויבנדיק פון תבואה־, פלאַקס־ און האָלץ־סוחרים ביז שוסטערס און שניידערס, רימערס און שמידערס, טישלער און גלעזער. איצט דאָרפס־גייער, וואָס האָבן גאַנצע וואָכן אַרומגעבלאָנקעט צווישן די פויערים, געקויפט און פארקויפט, פאַריאָגט און פאַרהאָרעוועט, ביז עס איז געקומען ערב־שבת און זיי האָבן זיך אומגעקערט אין שטעטל, אין דער שבתדיקער היים.

אויפן טייך טאנעוו, צווישן טאַרנאָגראָד און בילגאָריי, אַ ספּלאַוונער טייך, איבער וועלכן יידן פלעגן שיקן דאָס האָלץ, וואָס מען האָט אָנגעהאַקט פון די נאָענטע וועלדער און דאָס פלעגט גיין ביז דאַנציג און פון דאָרטן נאָך ווייטער, קיין דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אַנדערע לענדער.

אויפן טייך איז געשטאַנען דאָס דאָרף קנעשפאל און דאָרט פלעגט זיך קאָכן אין די זומער־טעג — יידן האָבן דאָרט סאָרטירט און געבונדן די העלצער פאַרן אַרויסשיקן זיי מיטן טייך.

אינעם דאָזיקן דאָרף האָט צווישן די עטלעכע יידישע משפחות געווויינט אויך אונדזער משפּחה, די לומערמאַנס — הויכע, שלאַנקע און שיינע מענטשן. די מענער, חיימס דריי זין, זענען געווען ווי די דעמבעס און די אַרבעט האָט ביי זיי געברענגט אונטער די הענט.

די מיידלעך, זעקס שוועסטערס, האָבן געבליט מיט אַלע יידישע חנען און האָבן פאַרקלונגען דאָס דאָרף מיט זייער זילבערדיקן געלעכטער און זיסן געזאַנג.

די עלטסטע פון זיי, גנענדל, האָט חתונה געהאַט מיטן טאַרנאָגראָדער בחור, שמואל שאָרער. געוואָרפן האָט מען אים דער שוואַרצער שמואל, אָבער געהאַט האָט ער הימל־בלויע אויגן און פון זיינע אַפּלען האָט אַרויסגעקוקט די גוטסקייט.

שמואל איז נישט געווען קיין הויכער. בלויז די באָרד איז ביי אים געווען ווי ביי אַ ריז. אין נדן האָט מען אים אַריינגערעכנט דאָס אויסלערנען אים בינדן דאָס געהילץ. דאָס האָט געהייסן זיין אַ קושער.

דאָס איז געווען אַ שווערע אַרבעט. זי האָט זיך אָנגעהויבן אין פריען פרילינג, גלייך ווי דאָס אייז אויפן טייך האָט געגומען ברעכן און האָט זיך געצויגן ביז אָסיען. מיט הויזן פאַרקאָטשעטע און הויכע

שטיוול איז מען פון גרויען באַגין ביזן שפעטן אָוונט געשטאַנען און געבונדן די טראַטוועס.

וועז עס איז געוואָרן ליכטיק האָט מען ביי דער אַרבעט געלייגט תפילין, איינגעהילט זיך אין די טליתים און געשטעלט זיך דאַוונען.

די גויים האָבן דעמאָלט גענומען רעדן שטילער, באַוויזן זיך אָן דעם רעשיקן טומל און געקוקט אויף די דאַוונענדיקע יידן מיט גרויס דרך־ארץ.

אַ גאַנצע וואָך האָט מען געלעבט מיט אַ שטיקל טרוקן ברויט, איינגעטונקען אין וואַסער. מען האָט געשפּאָרט די גראָשנס צו באַצאָלן שכר־לימוד פאַר די קינדער. דער הייסער פאַרלאַנג איז געווען, אַז זייערע קינדער זאָלן לערנען, זאָלן אויסוואַקסן ערלעכע יידן און גוטע מענטשן.

די מאַמע אין שטוב איז געווען פול מיט זאָרג און מיט טרערן אין די אויגן, מיט געזאַנג אויף די ליפן האָט זי געבעטן ביים רבונו של עולם ביסלעך גוטסקייטן: „האָסט צוגעגרייט אַזויפיל שיינע זאַכן און באַזאָרגט די וועלט מיט אַלדאָס גוטס, בענטש אונדז אויך, מיר זאָלן קיינמאָל נישט געשטראָפט ווערן. אַזוי ווי עס בליען די פרוכטן אויף די ביימער, ווי עס גרינט דאָס גראָז אויף דער ערד און עס מערן זיך שטערן אין הימל — אַזוי זאָל עס געשען מיט מיינע זין און טעכטער..." דערצו האָט זי נאָך צוגעזאָגט יהי רצונס און תחינות. אויף אַלץ האָט זי געהאָט אַ תחינה.

די חלות, וואָס זי האָט געבאַקן לכבוד שבת, האָבן פאַרשמעקט די שטוב, און די ריחות פון די שבתדיקע מאכלים זענען געווען גן־עדנדיק, און אום זומער, וועז די פענצטער זענען געשטאַנען אָפן, האָבן זיי פאַרשמעקט דאָס גאַנצע דאָרף.

טאָג און נאַכט האָט די מאַמע געבעטן: „גאָט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקב, באַהיט דיין פאָלק פון אַלע שלעכטע אויגן". אַבער אירע תפילות האָבן נישט געהאָלפן און נישט באַשירעמט דאָס אויס־דערווויילטע פאָלק, וואָס איז אומגעקומען מיט אַלע שוידערלעכסטע טויטן, וואָס האָבן נישט אויסגעמיטן אויך אירע זין און טעכטער.

ב. לומערמאַן

מאיר רינגער

אונדזער לערער און חבר

שטריכן צו דער פערזענלעכקייט פונעם פאַרשטאָרבענעם משה לעמער ז״ל

מאיר רינגער מיט משה לעמער ז״ל
אַ קורצע צייט פאַר זיין טויט.

געבוירן געוואָרן איז ער אינעם דאָרף פליס, נעבן טאַרנאָגראָד. זיין פאָטער, ר׳ יעקב, האָט דאָרט געהאַט די אַרענדע פון מילך ביים פוילישן פריץ, און שוין פון קינד־ווייז אָן האָט משה גע־רעדט די פוילישע שפראַך.

ווען ער איז אונטער־געוואַקסן האָט אים זיין פאָטער געברענגט צו פירן קיין טאַרנאָגראָד לערנען אין חדר, ווו ער האָט זיך פון אָנהויב אָן אויסגעצייכנט מיט זיינע פעיקייטן, גוטער תפיסה און פלייסקייט.

נאָכן פאַרענדיקן דאָס חדר איז משה לעמער געבליבן לערנען אין בית־המדרש, טאָג און נאַכט פאַרטון אין גמרא און פוסקים, געהערט צו די מתמידים און פאַרמאָגט אַ שאַרפן מוח. דערביי איז ער געווען חבריש און באַליבט ביי די בית־המדרש־בחורים.

ער איז אַלט געווען אינגאַנצן זיבעצן יאָר ווען די מוטער איז צו אים אין איינעם אַ טאָג געקומען, אַרויסגערופן אים אינדרויסן און אָנגעזאָגט די בשורה, אַז ער איז מיט מזל געוואָרן אַ חתן.

אַזוי האָט עס זיך געפירט אין יענע צייטן. די עלטערן פון ביידע צדדים האָבן צווישן זיך אָפּגעמאַכט, באַשטימט די תנאים און שפּעטער צו וויסן געטאָן די קינדער, אַז זיי זענען מיט מזל געוואָרן חתן־כלה.

עס איז פאַרביי אַ יאָר און משה לעמער, אַן אַכצן־יאָריקער בחור, אויסגעווייקט אין לערנען, האָט חתונה־געהאַט מיט אַ דאָרפיש מיידל. ער איז געבליבן ביים שווער אויף „קעסט״ און ווייטער געלערנט.

צום נדן, וואָס דער שוועד האָט אים צוגעזאָגט, האָט אויך געהערט דאָס געבן אים צו עסן אַזוי לאַנג ווי ער וועט וועלן, כדי צו קענען אָן שום דאגות־פרנסה זיצן און לערנען.

זיין שוועד האָט זיך מפרנס געווען פון אַ געוועלבל, וואָס ער האָט געהאַט אין דאָרף. אַהין פלעגן קומען קויפן סיי די פויערים און סיי דער פריץ. עס זענען אויך אַרײַנגעקומען די לערער פון דער דאָרפישער שול און עס האָט זיך זיי געוואָרפן אין די אויגן דער יינגערמאַן, וואָס זיצט גאַנצע טעג און נעכט איבער די ספרים. ער האָט געוועקט זייער נייגעריקייט און זיי האָבן זיך געזומען מיט אים אינטערעסירן.

זיי, די רוסישע לערער, האָט זיך אויסגעווײַזן, אַז זיי האָבן צו טון מיט עפעס אָן אויסטערלישן געלערנטן און זענען דערפאַר געווען איבעראַשט, ווען זיי האָבן, נאָך עטלעכע שמועסן מיט אים, דערזען, אַז דער יינגערמאַן איז אינגאַנצן אָפגעריסן פון דער וועלט, פון אַרומיקן לעבן און איז מיט אַלע זיינע מחשבות אַרײַנגעטון נאָר אין פראָבלעמען פון דער יידישער רעליגיע.

דאָס איז געווען אין דער צייט ווען די רוסישע און פוילישע אינטעליגענץ איז געווען באַהערשט פון ליבעראַלע שטרעבונגען, און די לערער, זעענדיק, אַז זיי האָבן פאָר זיך אַ יינגן מענטש מיט אַ נישט־דורשניטלעכער אינטעליגענץ, האָבן זיי אים פאַרגעשלאָגן צו לערנען אים רוסיש און אַרײַנפירן אין דער רוסישער און אייראָפעישער ליטעראטור.

דער יינגער משה לעמער האָט מיט אַ ציטער אין האַרץ אָנגענומען זייער פאָרשלאָג. די לערער האָבן אים געברענגט צייטונגען און ביכער, האָבן פון ערגעץ באַקומען ליטעראַרישע און פובליציסטישע אויסגאַבעס אויף יידישער טעמאַטיק אין דער רוסישער שפראַך.

ביי לעמערן האָבן זיך געעפנט די אויגן און ער האָט געמעמען גאָר אַנדערש קוקן אויפן אַרום, אויף זיך.. דער דורשט צו ביכער איז אין אים מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ שטאַרקער און ער האָט זיך געמומען אַליין קויפן ביכער פונעם געלט, וואָס ער האָט אַראָפגענומען פונעם נדן.

דאָס זענען געווען העברעישע און יידישע אויסגאַבעס, וועלכע האָבן פאַרכאַפט זיין צעגליטע פאַנטאַזיע און געמאַכט אַן איבערקערעניש אין זיין מוח. ער האָט זיינע געדאַנקען נישט געקענט מער האַלטן

פאַרבאָרגן אין זיך, ער האָט געפיבערט מיט זיי און זיך געמוזט טיילן מיט אַנדערע און אַזוי האָט ער באַקומען אַ שם פון אַן אַפיקורס.

דאָס איז דערגאַנגען צום שווער און אינגאַנצן אַן אויפגעטרייסל־טער האָט ער אים אָפגעזאָגט די קעסט. „וואָס פאַר אַ זין — האָט ער געזאָגט — האָט דאָס אויסהאַלטן אַן אַפיקורס, ער זאָל מיר נאָך ברענגען טריפהנע ביכער אין שטוב.“

לעמער איז דעמאָלט אַוועק פון דאָרף און אין טאַרנאָגראָד געעפנט זיך אַ קיאָסק מיט געטראַנקען און זיסוואַרג. קיין גרויסע געשעפטן האָט ער דערביי נישט געמאַכט. זיין אַפיקורסות איז דערגאַנגען אויך צו די שטאָטישע יידן און אַ סך האָבן אויסגעמיטן צוצוגיין צו זיין קיאָסק, נישט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען זייער פריינטלעך צו מענטשן.

אייגנטלעך האָט משה לעמער געהאַט אַלע אויסזיכטן צו זיין צווישן די אָנגעזעענסטע יינגעלייט אין שטעטל. ער האָט געקענט גוט לערנען און מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ בקי אין גאַנץ ש״ס. דערצו האָט ער שוין דעמאָלט גוט געקענט שרייבן רוסיש און פויליש און מען האָט אָפט געדאַרפט אָנקומען צו אים. אָבער לעמער איז נישט געווען פון די פראַקטישע מענטשן און האָט נישט געזוכט קיין כבוד. ער איז געווען אינגאַנצן דורכגעדרונגען מיט דעם אידעאַל צו העלפן דער יוגנט באַקענען זיך מיט די נאַציאָנאַלע אידעען, מיט די קוואַלן פון וויסן און בילדונג, און מיט זיין טעטיקייט געהאָלפן שאַפן די נייע תקופה אין שטעטל.

ער האָט דערפאַר געמוזט באַצאָלן אַ טייערן פרייז, געדאַרפט דורכמאַכן אַ לעבן פון נויט און צער.

עס איז געקומען די צייט און זיינע אידעען האָבן געמעמען ברענגען פרוכטן. עס האָט זיך געשאַפן דער ערשטער ציוניסטישער פאַראַנד, אַ העברעישע שול, אַ ביבליאָטעק אד״ג. די חסידים האָבן אין אים געזען דעם גורם פון אַלדאָס שלעכטס און האָבן אים געלייגט אין חרם אַריין. ערשט אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך דער צאָרן איינגעשטילט און אויך רעליגיעזע יידן האָבן אָנגעהויבן קומען מיט אים אין געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט. מען האָט אים אַפילו אויסגעוויילט אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג, אָבער זיין מאַטעריעלער מצב האָט זיך נישט פאַרבעסערט. ער האָט ווייטער געלעבט אין אָרעמקייט.

לעמערן איז דעמאָלט קלאָר געוואָרן, אַז ער האָט שוין נישט וואָס

צו טאָן אין טאַרנאָגראָד און נישט האָבנדיק וואָס צו פאַרלירן איז ער אַוועק קיין בערלין. זיינער אַ פריינד האָט אים געראָטן, ער זאָל זיך נעמען האַנדלען מיט פוטער־פעלן און ביי דעם איז אים גראָד גוט געגאַנגען. מיט דער צייט האָט ער אַהין אַראָפגענומען זיינע עלטערן. די בריידער מיט זייערע משפחות און זיי האָבן זיך דאָרט אויפגעשטעלט אַ קיו,ש־נעריי אויף אַ גרעסערן פאַרנעם.

אין יאָר 1935 האָבן די היטלעריסטן לעמערן צוריקגעטריבן קיין פוילן, וווּ ער האָט ווידער גענומזט אַנהייבן פון ס'נייי. זיינע געשעפטן זענען נישט שלעכט געגאַנגען. אין 1939 איז ער געשעפטלעך אַרויס־געפאָרן קיין אַמעריקע. אין יענע טעג איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און משה לעמער איז געוואָרן אָפגעריסן פון זיין פרוי און קינדער. פון זיין חתונה־געהאַטער טאָכטער האָט ער שוין געהאַט אייניקלעך. זיי זענען אַלע אומגעקומען אין טאַרנאָגראָד. ער אַליין איז אַוועק קיין לאָנדאָן, וווּ עס האָט שוין דעמאָלט געווויינט זיין ברודער מיט דער משפחה.

די ערשטע יאָרן אין לאָנדאָן זענען פאַר לעמערן געווען שווער און ביטערע. דאָך האָט ער זיך נישט איינגעבראָכן, האָט אָנטייל גענומען אין דעם וויידערשטאַנד פון דער באַפעלקערונג, איז געגאַנגען אויף די פאַרשידענע דיזשורן, געוואָכט גאַנצע נעכט איבער די דעכער פון די הייזער און אויסגעפירט זיינע אויפגאַבן מיט גרויס אחריות.

לעמערן פלעגט אויסקומען צו זיצן צוזאַמען מיט ענגלישע פראָ־פעסאָרן און נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט נאָך שוואַך באַהערשט די ענגלישע שפראַך, האָבן זיי אַרויסגעפילט זיין נישט־דורכשניטלעכע אינטעליגענץ. בעת אַ שמועס מיט אים איבער תנ"כישע טעמעס האָט אים אייניר געפרעגט, וווּ און אין וועלכער אוניווערזיטעט ער האָט געלערנט. לעמער האָט מיט זיין חוש פאַר הומאָר געענטפערט, אַז זיינע פראָפעסאָרן זענען געווען חיים ציבאַלקעלע, אברהם מלמד א. אַ. יענער האָט עס אָבער געזומען ערנסט און זייערע נעמען אָנגענומען פאַר ריכטיקע. ער איז געווען זיכער, אַז דאָס זענען באַרימטע געלערנטע פון מזרח־אייראָפּע און ער האָט פאַר זיך איינעם פון זייערע בעסטע תלמידים.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט זיך פונאַנדערגעשפרייט אויך צווישן די אָנדערע פון דער פראָפעסיאָנעלער ענגלישער אינטעליגענץ און ווען זיי האָבן זיך שפעטער באַגעגנט מיט לעמערן, האָבן זיי אים אָפגעגעבן גרויס כבוד, גערעכענט זיך מיט זיינע רייד ווי מיט דער אויטאָריטאָטיווער מיינונג פון אַן אָנערקענטן געלערנטן.

זיינע רייכע ידיעות און גלענצנדיקע פעיקייטן האָבן צוגעהאָלפן הייבן און באַפעסטיקן זייער מיינונג וועגן דער אוניווערזיטעט פון חיים ציבאַלקעלע און אַנדערע טאַרנאָגראָדער מלמדים.

אַלע זיינע יאָרן האָט ער געלעבט מיט די פראָבלעמען פון דער יידישער נאַציאָנאַלער היים, האָט געפיבערט מיט דער ליבשאַפט צו ישראל און די דאָזיקע פראָבלעמען האָבן פאַרנומען דאָס גרעסטע אָרט אין זיינע שמועסן און אין זיינע מחשבות, וועלכע ער פלעגט איבערגעבן אין די בריוו צו זיינע פריינד, אין די שריפטן, וואָס ער האָט געשריבן פאַר זיך, שטענדיק דורכגעטראַכט טיפזיניק, אָפט מיט אַ סך התלהבות.

לעמער האָט געאָטעמט מיט ליבשאַפט צו טאַרנאָגראָד, צו די טאַרנאָגראָדער יידן, צו דעם אַלעם, וואָס איז אונטערגעגאַנגען מיט אַזעלכע שרעקלעכע טויטן.

אין זיינע בריוו צו מיר זענען תמיד געווען דורכגעפלאָכטן מיט דערינערונגען פונעם אַמאָליקן יידישן לעבנס־שטייגער אין טאַרנאָגראָד. ער האָט מיט התפעלות דערמאָנט די פאַרשידענע געשטאַלטן און טיפּן, פאָלקסטימלעכע און אויסטערלישע, אָבער שטענדיק מיט האַרציקער וואַרעמקייט.

אַזוי האָט ער זיך אַמאָל אין אַ בריוו דערמאָנט אין געצל וואַסער־טרעגערס פאָטער, אהרן־איציק, וואָס האָט געפלעגט פאַריכטן די דעכער פון די הייזער אין שטעטל, אַן ערלעכער ייד מיט אַ טבע צו זוכן אַ פשוטן שכל פאַר די פאַנטאַסטישע מעשיות פון מדרש איבער דער פרשה פון דער וואָך, וואָס ער פלעגט לערנען יעדן שבת מיט אַ גרופע יידן.

אהרן־איציק האָט זיך געפלעגט אַרומטראָגן מיט פרימיטיווע פילאָזאָפישע געדאַנקען, האָט נישט געהאַלטן פון קיין טרוקענע דינים, האָט געזאָגט, אַז וווּנדער זענען איבערנאַטירלעכע זאַכן, וואָס זענען פאָרט מעגלעך און דער רבונו של עולם וויל, אַז זיי זאָלן זיין פאַרשטענדלעך פאַר יעדן מענטש.

אַמאָל האָט פאַסירט, אַז ער איז אין יום־כיפור איינגעשלאָפן אין מיטן דער תפילה. עמעץ האָט אים אויפגעוועקט און דערביי באַמערקט:

„ווייסטו דען נישט, אַז יום־כיפור טאָר מען נישט שלאָפן?"

„זאָרגט זיך נישט — האָט ער געענטפערט — אין הימל משפט מען דאָך קודם די קאַרפן־קעפ, די רבנים, די שיינע יידן, גבאים, חסידים, גרויסע גבירים, ערשט צום סוף, שפעט אין אָוונט נעמט מען זיך צו די קליינע מענטשעלעך, צו די קבצנים. דער רבונו של עולם מאַכט נישט מיט זיי קיין גרויסע צערעמאָניעס, זיי זענען געווען קבצנים און ווען בלייבן קבצנים... זאָלן זיך דעריבער די גבירים, די שיינע יידן צוויילן

מיט די תפילות. זיי טאָרן טאַקע נישט איינשלאָפן אויף קיין מינוט, אָבער מיר, קבצנים, האָבן צייט".

צו משה לעמערס טרייע חברים האָט אויך געהערט גדל וועטשער. זאָל מיר דערלויבט זיין צו ציטירן דאָ איינעם פון זיינע בריוו, וועלכע לעמער האָט אָפּגעהיטן צווישן זיינע כתבים. אין די בריוו פלעגט אים וועטשער שרייבן וועגן לעבן אין טאַרנאָגראָד, וועגן באַזונדערע פּאַסי־רונגען און סתם זאַכן, וואָס האָבן לעמערן אינטערעסירט אפילו ווען ער האָט זיך געפונען פונדערווייטנס, אין די גרויסע אייראָפּעישע שטעט.

גדל וועטשערס בריוו צו משה לעמער אין לאָנדאָן

אָט זענען פראַגמענטן פון גדל וועטשערס בריוו צו לעמערן, וואָס גיבן אַ בילד פונעם לעבנס־שטייגער אין טאַרנאָגראָד:

...„מיט די שאלות קען איך זיך נישט ווענדן צו ר' משהלען. כ'ווייס פאָרויס, אַז ער וועט אַלץ פסלען. דער ענין מיט דער באָרד איז אויך די אַרבעט פון אַזעלכע ווי ער.

גלייב מיר, משה, דערהערנדיק די בשורה מיט דער באָרד האָט מיך אָנגעכאַפּט אַ רתת וחלחלה, ווייל עס איז דאָך נוגע מיך אויך, איז דאָך מיין באָרד אויך נישט בקו הבריאות ל"ע.

כ'האָב אָנגעפאַנגען נאָכדענקען, נאָכפרעגן, שטיל, דיסקרעט, ווארום עס האָט מיר נישט געפּאַסט אַרויסצוווייזן, אַז כ'בין אַזוי שטאַרק פאַר־אינטערעסירט אין דער זאַך... שלעכט, אַ שאַנד אין פּנים און אַ ווייטאָג אין האַרצן. וואָס טוט מען?... ווי אַזוי וועל איך איבערהויפּט גיין וויילן? טאָמער קומט מיר גאָר אויס אַליין געוויילט צו ווערן? וואָס עס קען אַלץ פּאַסירן!

איך האָב נישט גערוט טאָג און נאַכט און מיטאַמאָל איז מיר איינ־געפאַלן אַ געדאַנק אַריינצוגנבענען זיך שפּעט אין אָוונט אינעם פּרוזדור פון בעלזער שטיבל. דאָרט זיצט די יוגנט פון דער אגודה. אפשר וועל איך זיך פון זיי עפּעס דערוויסן.

הער־זשע וואָס איך האָב זיך דאָרטן אַלץ אָנגעהערט.

אַ שמחה ביי זיי, אַ פרייד, אך זה היום שקיוינו לו. מען האָט אויסגערעכנט, פּראָוויזאָריש, ווער עס וועט קענען וויילן און ווער נישט, ובסוד גדול דערצייל איך דיר, אַז אויך מיין נאָמען האָט מען דאָרט מזכיר געווען.

עס זענען אַפילו געווען אַזעלכע, וואָס האָבן מיך געכשרט, אָבער אַנדערע האָבן מיך געפּסלט. צו קיין דעצידירטן באַשלוס זענען זיי

נישט געקומען, ווייל באַלד איז עמעץ אויפגעשפרונגען, אַז מען קען נישט באַשליסן פון אויסווייניק. מען דאַרף דורכלערנען די דינים, אותיות מחכימות, און דאַן וועט מען וויסן געניי להיכן הדין נוטה.

גאַדל און לאה ווען־שער

אומר ועושה, שוין האָט ווער געברענגט אַ יורה דעה און מען מען האָט געזומען בלעטערן, בלעטערן ביז מען האָט געפונען אין סימן קפ״א, איסור גילוח הפאות, ווו עס ווערט געזאָגט: „אינו חייב על השחתת פאת־הזקן אלא בתער, אבל במספרים כעין תער — מותר״.

אָ, אַ היילונג פאַר מיין נשמה, איך בין כשר... אָבער, וואַרט אויס, ביזט נאָך נישט פאַרטיק. מען לערנט נאָך אַלץ דעם דין, מען קוקט אין די הג־הות: „...צריך להיזהר שלא יגלח תחת הגרון כלל, לא בתער ולא במספרים...״

ווידער שלעכט. כ׳בין שוין ווידער געפסלט. אָבער דאָס איז נאָך נישט אַלץ. הער ווייטער, משה, אַ פרישע מעשה:

פלוצלינג שפרינגט אַרויס אַ מחמיר אָדער גאָר אַ — חמור און זאָגט: „חברה, איר מוזט וויסן, אַז ספיקא דאורייתא — לחומרא. די יידישע גמינע איז פונקט ווי אַ פרה אדומה, לטהר טמאים ולטמא טהורים. לכן אַזוי ווי די פרה אדומה ווערט פסול בשתי שערות שחורות, אַזוי אויך דער וואָס גאָלט אָפּ פון דער באָרד צוויי האָר איז פסול צום ווייַלן, מכל שכן צו ווערן געווייַלט. וואָס שייך די, וואָס סמען זיך די בערד, וועלן מוזן ברענגען אַ הכשר פונעם אָרטיקן ראש בית־דין, וואָס זאָל באַשטעטיקן, אַז ער שמירט מיט סם און קראַצט מיט אַ שפּענדל. אים קען מען בדוחק כשרן״.

דער מחמיר האָט ווייטער געריידט:

„וואָס שייך יאַנטשעלע עזריאלס, וועט מען אַרויסלערנען אַ קל וחומר מיט אַ מה־מצאנו פון אַ ממזר. פונקט ווי אַ ממזר איז אסור לבוא בקהל ה׳, אַ, וואָס איז ער שולדיק אויב השם יתברך האָט אים באַשאַפן

אַזוי ווי ער איז? דער פסוק רעכנט זיך נישט מיט דעם. דאָס זעלבע איז מיט דעם, וואָס עס וואַקסט אים נישט קיין באָרד, איז ער אויך פסול".

דער מחמיר איז אויך אַ שטיק דאָקטאָר, ער פאַרשטייט אַ קרענק און ער דערקלערט על פי דאָקטאָריי, אַז אַלע, וואָס האָבן נישט קיין בערד, זענען קראַנק אויף די געשלעכטס־דריזן און קענען, חלילה, מיט דער צייט פאַרוואַנדלט ווערן אין נקבות, און אַ נקבה איז דאָך פסול צו די גמינע־וואַלן.

איבער דער לענג פון דער באָרד האָט מען זיך נאָך לאַנג מפלפל געווען. זי דאַרף דאָך האָבן אַ טפח, בגימטריא צ"ז, ראשי תיבות: זקן־צאפ...

אַזוי בין איך אָפגעשטאַנען אינעם פרוזדור פונעם בעלזער שטיבל און זיך צוגעהערט צו די חילוקי־דעות. עס איז מיר געוואָרן קאַלט אין הייס, אַנגסטן זענען אַרויס איבערן קערפער.

אַ מידער האָב איך זיך קוים דערשלעפט אַהיים.

אָבער איך האָף צו השי"ת, אַז די באָרד־גזירה ווערט ווערן בטלה ומבוטלת און עס ווערן געשען נסים ווי ביי יציאת מצרים, ווי עס שטייט אין פסוק: „רק בארץ גושן אשר שם בני ישראל לא היה ברד", אל תקרא ברד אלא באָרד. אַזוי ווערט דאָ ביי אונדז אויך געשען אַ נס

די בריידער ווערטשער

גאָדל ווערטשערס זון ביים פאַרקויפן זייך אויפן מאַרק אין טאַרנאָגראָד

און עס וועט בטל ווערן די באַרד־גזירה, מיר וועלן געהאָלפן ווערן בכלל. ובפרט און עס וועט קומען די גאולה שלימה, אמן ואמן.

די יידישע גמינע געפינט זיך ביי ר׳ אלתר זילבערמאַן (לייב גרשונס). דאָרטן האָבן פריער געדאַוונט די „פול־זשידקעס", דערנאָך די זשמיגראדער חסידים און מי יודע וואָס עס קאָן נאָך דאָרט זיין.

וואָס שייך דיינע פראַגן, האָב איך זיי געקענט מגלה זיין נאָר יחידי סגולה, ווייל דיין פאָטער האָט מיך געבעטן נישט מגלה צו זיין ברבים. עס פאַסט באמת נישט פאַר אַ זון פונעם בית־המדרש־גבאי צו שטעלן אַזעלכע פראַגן".

דיין גדל וועטשער

וועג איך האָב זיך מיט אים באַגעגנט אין לאָנדאָן אַ יאָר פאַר זיין טויט, איז ער געווען פול מיט התלהבות פאַר אונדזער יזכור־בוך, פאַרן פאַראייביקן דאָס לעבן און אומקום פון די טאַרנאָגראָדער קדושים.

אינמיטן רעדן וועגן פאַרשיידענע ענינים האָט ער מיטאַמאָל זיך אומגעקערט צו דער טעמע פון גרויסן חורבן און געזאָגט: „ווי טרויעריק דאָס איז, אַז די וועלט האָט אויפגעשטעלט אַזש אַכציק מיליאָן מערדער אין אייראָפע צו מאָרדן אַ וועלאָז פאָלק... עס איז אָפגעטאָן געוואָרן דאָס שוידערלעכסטע פאַרברעכן אין דער געשיכטע. נאָך דעם אַלעם קומט די וועלט און פרעדיקט דעמאָקראַטיע און עס זענען נאָך פאַראַן אַזעלכע, וואָס העלפן די אַראַבער, שליסן מיט זיי אָפמאַכן, שיקן זיי געווער..."

לעמער האָט געוואָלט, אַז די דורכגעמאַכטע פיין און גרוילן זאָלן ווערן אַ קוואַל פון מאָראַלישער שטאַרקונג. ער האָט געוואָלט געפינען ליכט, טרייסט און האָפענונג אויפן מאָרגנדיקן טאָג, פאַרן קיום האומה, און פונדאַנען זיין אומגעהויערע ליבשאַפט צו ישראלדיקע קינדער. קיין שום שנאה אין דער וועלט איז נישט בכוח זיי אומצוברענגען.

ער איז געווען אַ שטאָלצער ייד און אַ הערלעכער מענטש, געהערט צו די, וואָס טראָגן זייער עקשנות פון דור צו דור און צינדן אָן אין הערצער דאָס ליכט פון אַ הויכן מאָראַלן אמת און פון פשוטער מענטשלעכער ליבשאַפט.

דערפאַר געהער ער צו די, מיט וועלכע עס שטאָלצירט די שארית־הפליטה פון די טאַרנאָגראָדער יידן און אַלע זיינע פריינד שטייען ביי זיין פרישן קבר מיט געבויגענע קעפ, אין טיפן טרויער.

חבל על דאבדין!

מאיר ריינגער.

א. דרור

אהבתו הגדולה

על משה למר ז"ל, שנפטר בלונדון

בשנים האחרונות, נהג לשבת בחנות־הפרוות הגדולה שברחוב המסחרי המפואר של לונדון. בירכתי אולם־המכירה, בחדרון קטן, ניתן היה לראותו כשהוא רכון, מעיין בספר עברי. מפקירה לפקירה היה מרים את עיניו, סוקר את הקונים, שנכנסו לחנות, ועד־מהרה חזר לקרוא את עגנון, את הזז, או את אחד הסופרים הצעירים.

צריך אדם להיות מצוייד בדמיון רב כדי להאמין שבעל חנות־פרוות גדולה, ברחוב המרכזי של לונדון, קורא מידי יום את מיטב הספרות העברית דווקא. ספק רב אם בבריטניה כולה נמצאים סוחרים רבים אחרים הקוראים בחנותם עברית מודרנית וזונחים כדי כך את מסחרם.

מי שהכיר את משה למר בימי בחרותו והתגרותו, ידע כי מאז ומתמיד אהב ללא מיצרים את המלה העברית, את התרבות העברית ואת הפולקלור המיוחד של העם, שכה גאה היה. בדרכו שלו, להשתייך אליו. מי שהכירו, שוב לא התפלא על כך שכה היטיב לקרוא ולכתוב עברית, אף כי מעולם לא היה בישראל יותר מאשר מספר שבועות. די היה להתבונן בו, כאשר פגש בלונדון ילד ישראלי. האיש הקשיש, בעל הקומה הנמוכה וסבר־הפנים האציל, היה מתבונן בילד מאחורי משקפיים הנתונות במסגרת מוזהבת, ומתענג ללא גבול על דיבורו העברי ועל עצם היותו ילד ישראלי. הוא מצא בכל ילד ישראלי מעלות בלבד, וכל נסיון למצוא בו מיגרעת, היה נתקל בהסברים ובפירושים משכנעים למדי של משה למר.

קרבן וסמל

לאחר שנפטר בגיל 76, נמצאו בעזבונו גם עשרות רשימות, כולן כתובות עברית, ובהם הערכות על ספרים, תגובות ומחשבות על העם היהודי, גורלו ונפתוליו.

משה למר עצמו הוא בעת ובעונה־אחת קורבן וסמל לסבלו של היהודי. הוא נולד ב־1890 בטרנוגרוד. כבר מגיל צעיר התבונן בחיי היהודים בסביבתו, ראה בסבלותם, הבין את חוסר־השחר שבחיי המסחר

העלובים, וחיפש פתרון. אף כי לא זכה מעולם ללימוד סדיר, האמין כי הילד היהודי חייב לפני הכל ללמוד, להכיר את תרבותו ועברו.

בתצלום, שהשתייר מהימים ההם, הוא נראה יחד עם התלמידים הראשונים בטרנוגרוד, ביום שיסד את בית הספר העברי הראשון, בעיירה ראו בו הכל תלמיד־חכם, כינוהו לעתים „רבי", אך הוא עצמו היה בבחינת „אפיקורוס", והאמין כי במציאות הגלותית עומדת הדת, כפי שהובנה אז, למכשול בדרך ארגונה של התנועה הציונית, שחלק מחבריה עלה אחר־כך ארצה.

ב־1928 נפרד משה למר מעיירת־מולדתו, ויצא לגרמניה, שם החל מארגן לראשונה את עסקי המשפחה, ששגשגו עד 1935, כשנאלץ כיהודי, לעזוב את גרמניה ולחזור לפולין. כאן שוב צריך היה להתחיל מבראשית, ושוב שגשגו העסקים, עד שפעם נוספת נפלו קורבן מידי הנאצים.

בשנת 1939, שעה שהיה בסיור־עסקים בארה"ב, פרצה מלחמת־העולם. משה הצטרת אז לאחיו, בנו ובן אחיו בלונדון ואילו בני משפחתו, בהם הרעיה, בת נשואה, שני בנים ונכדים, ניספו בשואה.

חיים צנועים

מכאן ואילך לא שכח משה למר אף לרגע אחד את אסוננו הפרטי ואת הלקח הלאומי, לעתים קרובות, היה נזכר ומזכיר את השואה, ומשזכר את יקיריו — שמו לו הדמעות מחנק. תשע שנים לא יכול היה להשתחרר מהאסון, ובשנ התשיעית נשא לו שנית אשה. את בנה ראה כבנו, חרד להצלחותיו ולכשלונו, ולימים זיהה אותו עם בנו אהובו, אמנון, שנרצח עם משאר ילדי טרנוגרוד וגווייתו הוצגה לראווה, עם שאר ילדי העיר בככר המרכזית.

בשנותיו האחרונות חי משה למר, על אף מצבו הכלכלי המצויין, חיים צנועים ושיגרתיים. אנשים שהכירוהו ועברו ליד חנותו, נהנו להיכנס לחדרון הקטן הקטן שבירכתי החנות, כדי לחטוף שיחה קצרה בעברית טובה, לראותו מתחייך באצילות, ובמיוחד כל אימת שהזכיר את ביקורו הבלתי־נשכח בארץ־ישראל. —

בחודשים האחרונים, כאשר שכב ער ערש־דווי, חולה במחלה ממארת, גאו בו לפתע זכרונות־ילדות, ובכל עת השמיע משלים ופסוקים מתנ"ך והתלמוד, הגמרא והמישנה, ולא פסק מהשמיעם עד יומו האחרון.

חורבן
און
אומקום

יצחק קאַצענעלסאָן

שריי, אויסגעהרגעט יידיש פאלק!

שרייט אַרויס פון יעדן זאַמד, פון יעדן שטיין,
פון אַלע שטויבן שרייט, פון אַלע פלאַמען, פון יעדן רויך —
ס׳איז אייער בלוט און זאַפט, עס איז דער מאַרך פון אייער ביין,
ס׳איז אייער לייב און לעבן! שרייט אַרויס, שרייט הויך!
שרייט אַרויס פון חיות־אינגעווייד אין וואַלד, פון פיש אין טייך —
זיי האָבן אייך געגעסן. שרייט פון קאַלכאויוונס, שרייט קליין און גרויס,
איך וויל אַ גוואַלד, אַ וויגעשריי, אַ קול, איך וויל אַ קול פון אייך,
שריי, אויסגעהרגעט יידיש פאַלק, שריי, שריי אַרויס!
אַ וויי זיך מיר, מיין פאַלק, באַווייז זיך, שטרעק די הענט
אַרויס פון גריבער טיף און מיילן לאַנג און אַנגעפראַפט געדיכט,
שיכט אונטער שיכט, מיט קאַלך באַגאָסן און פאַרברענט,
אַרויף! אַרויף! שטייגט פון דער אונטערשטער, דער טיפסטער שיכט!
קומט אַלע פון טרעבלינקי, פון סאָביבאָר, פון אָשוויענטשים,
פון בעלזשיץ קומט, קומט פון פּאַנאַרי און פון נאַך, פון נאַך, פון נאַך!
מיט אויגן אויפגעריסן, פאַרגליווערט אַ געשריי, אַ גוואַלד און אָן אַ שטים,
פון זומפֿן קומט, פון בלאַטעס איינגעזונקען טיף, פון פוילן מאַך —
קומט, געטריקנטע, צעמאַלענע, צעריבענע, קומט, שטעלט זיך אויס,
אין אַ קאַראַוואַד, אַ ראַד אַ גרויסן אַרום מיר, איין גרויסע רייף —
זיידעס, באָבעס, מאַמעס מיט די קינדערלעך אין שוים —
קומט, בייגער יידישע פון פראַשקעס, פון שטיקלעך זייף.
ווייזט מיר, באַווייזט זיך אַלע מיר, קומט אַלע, קומט,
איך וויל אייך זען, איך וויל אייך אַנקוקן, איך וויל
אויף מיין פאַלק, מיין אויסגעהרגעטן, אַ קוק טאָן שטום, פאַרשטומט —
און איך וועל זינגען... יאָ... אַהער די האַרף — איך שפיל!

אויב ס׳וועט פון פייער
זיך רַאטעוון איינער, איין ייד וועט פַארבלייבן,
וועט ער דאָס אומגליק פַאר דורות באַשרייבן.

נחום קרומערקאָפף

דער אריינמארש פון די דייטשע הארדעס

האַרבסט 1939.

די היטלעריסטישע באַנדעס האָבן פאַרפלייצט די יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

ערשט עטלעכע טעג ווי פוילן האָט מאָביליזירט די באַפעלקערונג. אויך טאַרנאָגראָדער יונגעלייט זענען געפרופן געוואָרן אויפן פראָנט. אין יידישע שטובן האָט געהערשט זאָרג און שרעק. דאָס האָט געדויערט אייניקע טעג. באַלד איז די פוילישע ארמיי זיך צעפאַלן. זינט דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה זענען דורך טאַרנאָגראָד דורכגעגאַנגען יידישע פליטים, מיט פעקלעך אויף די פלייצעס, באַרוועסע, מיט שמאַטעס ארומגעוויקלט די פיס. טייל האָבן זיך אָפגעשטעלט אין טארנאָגראָד אַ טאָג, צווי און מער.

די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן די דאָזיקע פליטים אויפגענומען מיט אמתער יידישער וואַרעמקייט, געגעבן עפעס אָפצוועסן, געלאָזט איבערנעכטיקן און אויך געשענקט אַ מלבוש.

אין אַ סך שטובן האָבן די פרויען שטענדיק געהאַט גרייט וואַרעם וואַסער, כדי די אַנטלאָפענע יידן זאָלן קענען זיך אָפוואַשן, אויסווייקן די מידע פיס.

פונקט ווי אַמאָל ,אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן אין די גאַסן זיך באַווײַזן ציווילע מענער מיט ווייסע אָרעמבענדער. דאָס איז געווען די ציווילע שוץ־פאָליציי. דאָס איז געווען דער ערשטער סימן, אַז אָט, אָט קומט אריין דער שונא, דער נייער אָקופאַנט.

באַלד האָט די אכזריותדיקע פויסט פונעם שונא דערגרייכט אויך טאַרנאָגראָד.

די דייטשן האָבן מאָרשירט איבער די גאַסן פון טאַרנאָגראָד און דער אָפּהילף פון זייערע באַשטיוולטע טריט האָט דערגרייכט אין די שטובן, ווו הינטער פאַרהעמערטע טירן און לאָדנס, האָבן זיך באַהאַלטן די יידישע איינווינער, די פּליטים, יונגע, אַלטע, קינדער פאַרלוירענע דורך זייערע עלטערן און עלטערן, וואָס האָבן אַרומגעזוכט זייערע קינדער.

דאָס שטעטל האָט זיך גלייך איבערגעביטן, נישט צום דערקענען.

עס איז געווען די ערשטע נאַכט ראש־השנה. מען איז געגאַנגען אין שול אריין דאַוונען דורך הינטער־געסלעך, שלייכנדיק זיך ביי די וועגט. דאָס דאַוונען איז געווען אַנדערש ווי אַלע יאָרן, טרויעריקער, דערשראָקענער, מיט פחד און זאָרג פאַר די קומענדיקע טעג. לייבוש חיים טשיפעס (וועטמאן), דער בעל־תפילה פון ראש־השנהדיקן מערב, האָט אויף גיך אָפּגעכאַפּט דאָס דאַוונען.

צוריק פון דער שול זענען די יידן אהיימגעקומען מיט קלאַפּנדיקע הערצער. אין דער פינצטערער נאַכט האָט יעדער מיטגעפירט מיט זיך עטלעכע פליטים צו דער ראש־השנהדיקער סעודה.

פון אַ סך שטובן איז מען אינגאַנצן נישט אַרויסגעגאַנגען אפילו צום דאַוונען. די שכנים האָבן צווישן זיך געמאַכט אַ היימישן מנין און געדאַוונט ביי איינעם פון די שכנים.

אינעם שטאָק־פינצטערן דרויסן האָט מען נישט געזען דעם מינדעסטן ליכט־שטראַל. אַלע פענצטער זענען געווען פאַרהאָנגען, פאַרהעמערט.

אין יענער נאַכט איז מען אין אַ סך שטובן אינגאַנצן נישט געשלאָפן. מען איז געלעגן אין די מלבושים, וואַך, מיט אָנגעשפּיצטע אויערן, איינגעהערט זיך אין יעדן שאָרך, וואָס איז געקומען פונעם פינצטערן דרויסן.

צומאָרגנס אינדערפרי, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, איז דאָס שטעטל געווען ווי אויסגעשטאָרבן. פאַרזיכטיק, דורך הינטער־וועגן, מורא האָבנדיק פאַר די אייגענע טריט, האָבן זיך די יידן געשאַרט צום דאַוונען מיטן טלית אונטערן אָרעם. דאָס גאַנצע דאַוונען איז געווען איין גרויס געווויין, דורכגענומען מיט שרעק פאַר די קומענדיקע טעג.

ווידער האָט יעדער טאַרנאָגראָדער ייד מיטגענומען מיט זיך עטלעכע פליטים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אויך אנטרונענע גבירים. אַלע האָבן זיך אין יענע טעג געפילט גלייך, אחים לצרה.

צוויי אַזייגער אינמיטן טאָג איז אָנגעקומען אַ דייטשער פאַטרול דורך דער בלאניע אין דער לאַכאָווער גאַס. זיי זענען געפאָרן אויף מאָטאָציקלען און אָנגעמאַכט אַ מוראדיקן טומל.

די ערשטע קרבנות

צוויי יידישע בחורים, אברהמלע שוחטס זון און פיניע איציקלס זון, יחיאל, זענען אין יענעם מאָמענט געזעסן אויפן גאַניק פון לייזער זילבערצווייגס הויז. דערזעענדיק אָנקומען דעם דייטשן פאַטרול, איז אויף זיי אָנגעפאַלן אַ שרעק, זיי האָבן זיך פאַרלוירן און נישט געווסט וואָס צוטון. איינער פון זיי, פיניע איציקלס זון, יחיאל, האָט אָנגעהויבן צו אָנטלויפן.

יחיאל האָט נישט באַוויזן אָפצולויפן מער ווי עטלעכע טריט און עס האָט אים געטראָפן די קויל פונעם דייטשן פאַטרול. מיט דער קויל אין דער פלייצע איז ער ווייטער געלאָפן, ביז ער איז אָנגעקומען צום וואַל, ווו עס איז אַמאָל געשטאַנען דער הקדש. דאָרטן האָבן זיך אים אויסגעלאָזט די כוחות און ער איז געפאַלן, אויסהויכנדיק אויפן אָרט זיין אומשולדיקע נשמה.

אברהמלע שוחטס זון האָט אין פאַרלוירנקייט אויך געמאַכט אַ באַוועגונג צו אָנטלויפן. אָבער אין דער זעלבער מינוט האָט ער דערהערט דאָס געשריי פון די רוצחים, ער זאָל שטיין בלייבן. אַ דורכגענומענער פון שרעק איז ער געבליבן ווי פאַרגליווערט און נישט געקענט זיך רירן פון אָרט.

וועז דער פאַטרול האָט זיך צו אים דערנענטערט, איז ער נאָך אַלץ געווען ווי פאַרשטומט, האָט פאַרלוירן דאָס לשון און נישט געקענט ענטפערן אויף די פראַגן, וואָס די דייטשן האָבן אים געשטעלט.

די דייטשן האָבן אים באַזוכט אין אַלע קעשענעס. נישט געפונענדיק ביי אים גאָרנישט, האָבן זיי אים מכבד געווען מיט עטלעכע קלעפ, געהייסן אים גיין אהיים און געווארנט אים, ער זאָל זיך מער נישט באַווייזן אין גאס.

פיניע איציקלס זון, יחיאל, איז געווען דער ערשטער יידישער קרבן אין טארנאָגראָד.

באַלד נאָכן פּאַטרול האָט אַריינמאַרשירט דאָס היטלעריסטישע מיליטער, די רעגולערע אָפּטיילונגען, פוסגייער און אַרטילעריע.

דער ערשטער אָפּשטעל פונעם דייטשן מיליטער איז געווען ביי דער פּוילישער גמינע. אהין זענען אריין עטלעכע דייטשע אָפּיצירן און גלייך איבערגענומען די באַלעבאַטישקייט.

איבערן שטעטל האָט זיך גיך צעטראָגן די טרויעריקע ידיעה וועגן יחיאלס טויט.

אין די יידישע הייזער איז געוואָרן נאָך טרויעריקער. קיין איין יידּ, אפילו די געוואַגטסטע, ווי ווויילע־יונגען, האָבן שוין מורא געהאַט דעם קאָפּ ארויסצושטעקן, האָבן נישט געוואָגט אַרויסצוגיין אין גאַס.

פּיניעלע, יחיאל פּאָטער, איז אַליין געקומען הינטערן הקדש און אהיימגעטראָגן זיין טויטן זון.

די צווייטע נאַכט ראש־השנה איז קיינער נישט געגאַנגען אין שול אריין דאַוונען. יעדער האָט געדאַוונט ביי זיך אין שטוב מיט אַ צעבראָכן האַרץ.

די נאַכט איז אַריבער שטיל. אין די גאַסן האָט זיך נישט געהערט קיין שום באַוועגונג. אינדערפרי האָט מען געזען פּאַרבייגיין דייטשע סאָלדאַטן, אָבער זיי האָבן נישט אַרויסגערופן נאָך קיין באַזונדערע אוואַנטורעס. אין דער גמינע זענען שוין געזעסן דייטשע באַאַמטע, מיליטער־לייט. די יידן האָבן זיך ביסלעכווייז געזומען אַרויסשלייכן אין שול אריין צום דאַוונען. דאָס גיין אין שול אריין האָט געשמעקט מיט סכנות נפשות. אָבער מען האָט נישט געוואָלט בלייבן אין שטוב. עס איז דאָך עפּעס דער צווייטער טאָג ראש־השנה און מען האָט געוואָלט הערן שופר־בלאָזן.

אין בית־המדרש האָט מען נישט געדאַוונט, ווייל דאָס בית־המדרש איז געשטאַנען אין פּראָנט פונעם מאַרק און די געפּאַר איז דאָרט געווען פיל גרעסער. דערפאַר זענען אָבער געווען איבערפולט די שטיבלעך, וואָס האָבן זיך געפונען אין די הינטער־געסלעך. אויך די שול איז געווען פול. די שול איז געשטאַנען הינטערן בית המדרש און האָט זיך וויניקער געוואָרפן אין די אויגן פון די דייטשע סאָלדאַטן.

דעם שחרית האָט מען אָפּגעכאַפּט, גיך, כדי נישט צו ווערן געשטערט אינמיטן דאַוונען. מיטן שופר־בלאָזן האָט מען אַביסל צוגעוואַרט, אויס־צופּאַסן די צייט, ווען קיינער גייט נישט דורך דעם מאַרק. מען האָט נישט געוואָלט, אַז דאָס בלאָזן פונעם שופר זאָל זיך הערן אין דער גאַס, ווו עס קען צופּעליק פאַרבייגיין אַ דייטשער פּאַטרול, וואָס האָט שוין אַרומשפּאַצירט איבערן שטעטל.

די יידן אין טאַרנאָגראָד האָבן געדענקט די דערפאַרונגען פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און האָבן דערפאַר נישט געוואָלט, אַז דאָס שופר־בלאָזן זאָל דורך די דייטשן אויסגעטייטשט ווערן ווי עפּעס אַ סיגנאַל צום אַנטלאָפענעם פּוילישן מיליטער.

צוועלף אַזייגער בייטאָג, וועו מען האָט געווווסט, אַז די דייטשן זענען פאַרנומען מיט מיטאָג, האָט מען דעמאָלט געבלאָזן שופר. די גאַנצע צייט איז אינעם טויער פון פאָליש געשטאַנען אַ וואַך פון צוויי יידן, וואָס האָבן אַכטונג געגעבן צי עס קומט וועו נישט אָן.

דאָס שופר־בלאָזן איז דורך אָן אַ מכשול.

אין דער צייט, וואָס די יידן זענען געווען ביים דאַוונען, איז אין שטעטל אַראָפּגעקומען אַן אָפּטיילונג געסטאַפּאָוועס. זיי האָבן זיך אויסגע־קליבן דאָס הויז פון יאָסל שפרונג, וווּ עס איז געווען די פּאָסט, אויף דער לאכעווער גאַס, קעגנאיבער בעריש רינגער.

דער צווייטער טאָג ראש־השנה איז אויסגעפאַלן אום פרייטיק. נישט געקוקט אויף דער שרעק האָט מען צוגעגרייט די טשאָלנטער אויף שבת. אָבער צום דאַוונען איז מען אום שבת־תשובה נישט אַרויס אין שול, נאָר יעדער האָט געדאַוונט ביי זיך אין שטוב.

פרייטיק־צו־נאַכטס זענען די שטובן געווען שוואַך באַלויכטן, פאַרהע־מערט טיר און לאָדנס. מען האָט זיך נישט געלייגט שלאָפן, נאָר געבליבן זיצן ביים טיש אין די מלבושים, אפילו קינדער זענען געשלאָפן אין אָנטועכטס. אין אַלעמענס הערצער איז געווען אַ מוראדיק פּאָרגעפיל וועגן דער אָנרוקנדיקער געפאַר.

די שריפה און דער ערשטער מאַסן־מאָרד

דאָס שרעקלעכסטע, וואָס מען האָט זיך גאָרנישט געקענט פאָרשטעלן איז געקומען אומגעריכט.

אינמיטן דער נאַכט, האָט זיך פלוצים דערהערט אין שטעטל אַ שאָס פון אַ ביקס. באַלד איז געקומען נאָך איינער און דאָס שיסעריי איז אַרט, אויף דער בלאָניע, האָט מען געזאָגט, אַז עס האָט אויפגעריסן אַ באָמבע. אָבער דאָס איז געווען איידער די היטלעריסטן זענען אריין אין שטעטל.

דער אויפרייס האָט קיינעם נישט געשאדט. די באָמבע איז געפאַלן אויף דער ערד און אַרויסגעריסן אַ ריזיקן לאָך.

געווארן אלץ געדיכטער, פון ביקסן און קוילן־וואַרפער. באלד האָט זיך דערהערט אַ קנאַלן פון האַרמאַטן.

מיט קלאַפנדיקע הערצער האָט מען זיך צוגערוקט צו די שפּאַלטן און שליסל־לעכער, דורך וועלכע מען האָט געזען די פייערדיקע בליצן פון די אויפגעריסענע שאַרפנעלן. די שיסעריי איז פון מינוט צו מינוט געווארן שטאַרקער און מוראדיקער. אין אַלע שטובן האָט מען אויסגעלאָשן דאָס ליכט. אין די הערצער איז געוואקסן די שרעק, מען האָט נישט געוווסט וואָס צוטון מיט זיך, מיט די קינדער, וווהין צו לויפן אין דער פינצטערער נאַכט, וווּ אויסבאַהאַלטן זיך פון דער שרעקלעכער שיסעריי. ערשט פאַרטאָגס האָט זיך איינגעשטילט די שיסעריי און דאָס דונערן פון די האַרמאַטן. אָבער אויף די גאַסן איז געווען פול מיט דייטשן געפילדער. איינצלנע געוואָגטע, האָבן אַרויסגעשטעקט די קעפ און מען האָט דערזען פאַר זיך אַ געדיכטן שוואַרצן רויך, וואָס האָט געזעצט אַרויף צום הימל. אַלע יידישע הייזער אין מאַרק, ביי דער בילגאָרייער בראַם, זענען געשטאַנען אין פלאַמען.

מאָמענטאַל, נישט געקוקט אויף אַלע געפאַרן, איז זיך צונויפגעלאָפן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פונעם שטעטל, איבערגעלאָזט דאָס גאַנצע אַרעמע פאַרמעגן אויף הפקר, געגומען די קליינע קינדער ביי די הענטלעך, מאַמעס האָבן געטולעט צו זיך זייערע זויג־קינדער, יונג און אַלט — אַלע זענען געלאָפן, געוואָלט זיין וואָס ווייטער פונעם ברענענדיקן שטעטל.

מען איז געלאָפן אין די דערפער, ביקאווינע, יאַשטשעמביץ, לאַכעוו, ראָזשעניץ, קאָרכעוו. מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די פאטיקעס, אויף די וואַלן, אין די טאַלן, אויף די פעלדער, אויף די לאָנקעס.

מען איז געלאָפן צו דער בלאָניע, צו באַקאַנטע גויים, ווו מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן ווייסן נאָכנישט צו קומען אַהין.

עס זענען געווען אַזעלכע גויים, וואָס האָבן זייערע היימיש־באַקאַנטע יידן נישט אַריינגעלאָזט איבער דער שוועל, נישט געדענקט די טובות, וואָס זיי האָבן ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק באַקומען פון דעם ייד. עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן גערן אויפגענומען די אַנטלאָפענע יידן, געגעבן זיי אַן אָרט ביי זיך אין שטוב אָדער אין דער סטאָדאָלע.

די אַנטלאָפענע יידן האָבן פון דערווייטנס געזען ווי דער רויך און די פלאַמען פון די ברענענדיקע הייזער ווערן אַלץ גרעסער און נעמען אַרום דאָס גאַנצע שטעטל. קיין פייערלעשער זענען נישט געווען. קיינער וואָלט נישט געוואָגט צו פאַרלעשן דאָס פייער, וואָס די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן.

ערשט שפעט נאָכמיטאָג האָט דאָס פייער פון זיך אַליין זיך פאַרלאָשן. די הייזער זענען שוין געווען פאַרברענט.

נאָך דער שריפה זענען די דייטשן אַרומגעפאָרן מיט די מאָטאָציקלען הינטער דער שטאָט, אין די פאטיקעס, געהייסן די יידן גיין אהיים...

די יידן, וועלכע די גויים האָבן דערלויבט צו בלייבן אין זייערע שטובן, האָבן זיך נישט געאיילט אהיימצוגיין. די, וואָס זענען מיט זייערע פאַמיליעס, מיט קליינע קינדער, געלעגן אין ריווער, אויף די לאָנקעס, ווו פון דער נאָסער ערד האָט געצויגן און די האַרבסטיקע קעלט האָט זיך איינגעגעסן אין די ביינער, זענען צוריק אַוועק אין שטעטל.

דער אויפרייס

פאַר זיי האָט זיך אַנטפלעקט אַ שרעקלעך בילד.

פערצן יידישע נפשות זענען אין יענעם שבת פאַרטאָגס אַרויס־געשלעפט געוואָרן פון זייערע היימען און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן, וועלכע האָבן זייערע האַלב־לעבעדיקע קערפערס געוואָרפן אינעם פייער.

צוועלף פון זיי זענען געווען טאַרנאָגראָדער יידן. די אַנדערע צוויי זענען געווען לאָדזשער.

צווישן די צוועלף טאַרנאָגראָדער יידן זענען געווען: ישראל צוקער מיט זיין טאָכטער, מענדעלע זילבערצווייג, אהרון קליינער, שמואל ריצערס וויב און אַלע זיינע קינדער.

שמואל ריצער אַליין איז געבליבן לעבן און נאָך דער שריפה האָט ער זיך ארומגעטראָגן מיט אַ קינד אויף דער האַנט. דאָס קינד האָט געהאַט אַן אַראָפגעשאָסן הענטל.

די זייט וווּ יאנקל מאגראם האָט געווויינט און דאָרט וווּ זלמן לוסטרין האָט געווויינט, ביידע זייטן הייזער פון בילגאַרייער בראם ביז צו דער קארכעווער בראם, זענען אָפגעברענט געוואָרן.

פון די דערשאָסענע און פאַרברענטע קרבנות, האָט מען אפילו זייער אש נישט געקענט ארויסנעמען פון די פאַרברענטע הייזער.

אויף פאַרשידענע אופנים האָט מען געפרווט אויסטייטשן זיך די סיבות פונעם גרויסן אומגליק. עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז פוילישע זעלנער האָבן זיך אין יענער נאַכט פאַרשטעקט צווישן די יידישע הייזער און פון זייערע באַהעלטענישן געשאָסן אויף די דייטשן. פאַר די

דייטשן איז עס געווען אַן אויסרייד, אַז די יידן שיסן אויף זיי און דערפאַר האָבן זיי אונטערגעצונדן די הייזער און דערשאָסן די פערצן יידן.

די גאַנצע צייט זענען איבער טאַרנאָגראָד נישט געפלויגן קיין ערָאָפּלאַנען און עס זענען נישט געפאַלן קיין באָמבעס. בלויז אויף איין

גזירות און רדיפות

די געסטאַפּאָלייט זענען אַרומגעגאַנגען איבער די יידישע הייזער, געזוכט מענער צו דער אַרבעט ביים אָפּרייניקן די פלעצער פון די פאַרברענטע הייזער. די יידן האָט מען געצוווונגען אויסצוקערן די גאַס מיט די בלויזע הענט, אָן בעזעמס. דאָס איז געשען אויף דער גאַס, ווו די געסטאַפּאָ האָט געהאַט איר קוואַרטיר.

די געכאַפּטע יידן האָט מען געצוווונגען צו פּוצן און רייניקן די דייטשע מאָטאָציקלען. אָנשטאָט שמאַטעס האָבן זיי עס געמוזט טון מיט די טלית־קטנס.

דעם קרעשעווער רב, וואָס איז ביי זיין אַנטלויפן געבליבן שטעקן אין טאַרנאָגראד, האָט מען געכאַפּט, אָפּגעשוירן די בּאָרד און געצוווונגען צו רייניקן דאָס בית־הכסא מיט די בלויזע הענט אין קאָפּעלוש אריין און אַזוי אַוועקגעטראָגן עס אויפן וואַל, אויפן אָרט ווו עס איז געשטאַנען דער הקדש.

נאָך אַ גאַנצן טאָג אַרבעט האָבן די געטאַפּאָוצעס פאַרנאַכט געצוווונגען דעם רב אָנצוטון אויפן קאָפּ דעם קאָפּעלוש מיט די אומריינקייטן. מיט די רעוואָלווערן אין די הענט האָבן זיי אים אַראָפּגעשלעפט דעם הוט איבער די אויגן און ארומטאַנצנדיק אַרום אים נישט אויפגעהערט זיך פּריילעך צו מאַכן פונעם אומגליקלעכן רב. דאָס שפּיל האָט זיך געצויגן ביז שפּעט. דערנאָך האָבן זיי אים אַן אויסגעשמירטן באַפוילן אהיימצוגיין.

די געסטאַפּאָ האָט אַרויסגעגעבן אַ פּאַראָדענונג, אַז אַ ייד טאָר נישט גיין אויפן טראָטואַר נאָר אין מיטן וועג. איין גזירה האָט געיאָגט די אַנדערע. די לאַגע איז מיט יעדן טאָג געווארן שווערער און אומ־דערטרעגלעכער.

די יידישע פּליטים, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן אין טאַרנאָגראָד, האָבן זיך אָנגעהויבן אומקערן צוריק צו זייערע היימען. עס זענען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז זיי האָבן נישט נאָך וואָס אומצוקערן זיך אַהיים. אויף די וועגן האָט געלויערט דער טויט. זיי זענען דערפאַר געבליבן אין טאַרנאָגראָד.

די דייטשע מיליטעריסטן, וואָס האָבן מאַרשירט פון טאַרנאָגראָד אין דער ריכטונג פון יוזעפאָוו, האָבן אין יוזעפאָוער וואַלד זיך אָנגעטראָפן אויף אַ ווידערשטאַנד פון פּויליש מיליטער. די שלאַכטן האָבן געדויערט אַ גאַנצע נאַכט, דעם מאָרגנדיקן טאָג און אָנגעהאַלטן ביז אויפן צווייטן טאָג. די דייטשן זענען געצוונגען געווען זיך צוריקצוציען אין דאָרף דאָסאכעס, ביים טייך טאניף.

די קאַמפן אין יוזעפאָוער וואַלד זענען געווען פאַרביסענע און עס זענען געפאַלן אַ סך דייטשע זעלנער, טויטע און פאַרוווּנדעטע. די פאַרווּנדעטע האָבן זיי געברענגט קיין טאַרנאָגראָד, וואָס איז געווען צום נאָענטסטן פונעם שלאַכט־פעלד. די געסטאַפּאָ האָט אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג צו די טאַרנאָגראָדער יידן, אַז זיי זאָלן ברענגען פאַר די פאַרווּנדעטע, וועלכע זענען געלעגן אין דעם זייענציפקער שפּיטאָל, וויס איבערציג, אונטערוועש, האַנטוכער, ליילעכער און פאַרשידענע אַנדערע זאַכן, וואָס זענען נויטיק אין אַ שפּיטאָל.

יאנקל וואלפיש, גדל וועטשער און שאול טייכער זענען אויסגעקליבן געוואָרן אומצוגיין איבער די יידישע הייזער און צונויפנעמען די אַלע זאַכן, וואָס די דייטשן האָבן געפאָדערט. קיין איין ייד האָט זיך נישט אָפּגעזאָגט. יעדער האָט געגעבן וואָס ער האָט געקאָנט.

זונטיק, צומאָרגנס נאָך דער שריפה, ווען די אַרומיקע קריסטלעכע איינווינער זענען געקומען אין קאָשציאָל אריין, וואָס איז געשטאַנען נישט וויט פון די אָפּגעברענטע הייזער, האָבן דעמאָלט די ס.ס.־לייט אויפגעבראָכן די טירן פון די יידיש געוועלבער, צוגענומען די בעסטע זאַכן, וואָס זענען זיי געפעלן, און די איבעריקע אַרויסגעוואָרפן אויפן גאַס פאַר די פאַרזאַמלטע גויים.

עס האָט זיך אויפגעהויבן אַן אומבאַשרייבלעכער טומל. די גויים זענען זיך צונויפגעלאָפן פון אַלע זייטן, געשטופט און געשטויסן איינע די אַנדערע. יעדער האָט געוואָלט פאַרכאַפן וואָס מער פון די אַרויסגעוואָרפענע יידישע סחורות. זיי זענען געוואָרן ווילד און צעיושעט.

די ס.ס.־לייט, וואָס האָבן זיך צוגעקוקט צו דעם אַלעם מיט טייוולאָניש געלעכטער, האָבן געמאַכט אַ ריי און אַליין געגומען טיילן צווישן די גויים די צוגעראַבעוועטע סחורות.

פון זייערע באַהעלטענישן האָבן די יידן מיט פאַרקלעמטע הערצער צוגעקוקט זיך ווי עס ווערט פּאָגראָמירט זייער האָבן און גוטס, זייער לאַנגיאָריקע האָראָוואַניע. קיינער האָט נישט געוואגט צו פרוון פּראָטעסטירן, גיין בעטן ביי דער מאַכט אָפּצושטעלן דאָס ראַבעוועון.

די יידן איז געווען דערלויבט צו גיין אין גאַס נאָר ביז זעקס אזייגער פאַרנאַכט. די פאָליאַקן איז געווען דערלויבט צוויי שעה לענגער.

יעדן טאָג האָבן די דייטשן געפאָדערט יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן. אָפט האָבן די אַרבעטן נישט געבראַכט זיי קיין שום נוצן. זיי האָבן עס געטון כדי צו פאַרווייטלען זיך מיט די יידישע יסורים.

הינטער די ביידלעך אין מאַרק איז געשטאַנען אַ צעשטערטער פּוילישער טאַנק, וואָס איז שוין געווען האַלב אינגעזונקען אין דער ערד. די דייטשן האָבן געכאַפּט צוויי היימלאָזע יידן און זיי באַפּוילן אַרויסצושלעפּן דעם טאַנק. דאָס איז געווען אוממעגלעך. עס איז געשען, אַז אין דער זעלבער מינוט איז אויף דעם אָרט פאַרבייגעגאַנגען אַ דייטשער אָפּיציר, וועלכער האָט זיך צוגעקוקט צו די קלעפּ, מיט וועלכע די צעיושעטע דייטשע סאָלדאַטן זענען מכבד די אומגליקלעכע צוויי יידן, וואָס מאַטערן זיך אומזיסט ביים אַרויסשלעפּן דעם טאַנק. דער דאָזיקער דייטשער אָפּיציר האָט מיט אַ וווּנק באַפּוילן די סאָלדאַטן, זיי זאָלן באַפרייען די יידן.

פחד און שוידער

יואל האָכמאַן געווען בעל־תפילה אין בעלזער שטיבל, אייגנטימער פון אַן אייזן־געשעפט און אָנגעזעענער באַלעבאָס אין שטעטל, איז דורך די דייטשע מערדער געצוווּנגען געוואָרן אָפּצושערן די בּאָרד ביי אַ צווייטן יידּ, וועלכן די היטלעריסטן האָבן געכאַפּט אין טאָרנאָגראָדער געטאָ. דאָס האָט זיך אָנגעהויבן שוין אין די ערשטע טעג פון פחד און שוידער און האָט געדויערט ביז צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע און אומקום פון די יידן אין טאָרנאָגראָד.

יידן האָבן זיך געהיט נישט צו באַווייזן זיך אין גאַס. די שול און די בתי־מדרשים האָבן געפוסטעווּעט. דאָס באַווייזן זיך פון אַ ייד מיט אַ בּאָרד אין גאַס, האָט גלייך אַרויסגערופן די רעאַקציע פון די דייטשן, וועלכע האָבן זיך געמומען איזדיעקעווען איבער אים. דערפאַר איז אַלץ

געטון געווארן דורך די פרויען, וועלכע האָבן פאַרטרעטן מענער ביים דערליידיקן אַלע ענינים.

עס איז אָנגעקומען יום־כפור. אין שול אריין איז מיט נישט־ גענגען .שכנים האָבן זיך צונויפגענומען אין אַ שטוב און הינטער פאַרמאַכטע לאָדנס און פאַרהעמערטע טירן, אַזוי ווי די אַמאָליקע מאראנען אין די קעלערס, האָט מען געזונגען „כל נדרי", געדאַוונט, שטיל, ביים שיין פון אַ קליין ליכטל, מיט פאַרשטיקטע געוויינען.

צומאָרגנס אינדערפרי האָבן זיך עטלעכע יידן דורך הינטערוועגן אַרויסגעקראָגן אין בעלזער שטיבל אריין, וואָס איז געשטאַנען אויפן וואַל און איז געווען נישט אָנזעעוודיק, נישט געווארפן זיך אין די אויגן. איגעם דאָזיקן שטיבל האָבן די יידן אַ גאַנצן יום־כפור געדאַוונט, שטיל אויסגעגאָסן דאָס ביטערע האַרץ.

סוכות האָט מען אין ערגעץ נישט געשטעלט קיין סוכות. אפילו דער, וואָס האָט ביי זיך אין קאַמער געהאַט אַ יערלעכע סוכה, האָט נישט געעפנט דעם דאַך. די שרעק איז געווען גרויס. יעדע מינדעסטע זאַך האָט געקענט אויסגעטיימשט ווערן שלעכט און אַרויסרופן בילבולים.

אין שטעטל האָט מען געפילט, אַז עס רוקט זיך אָן עפעס נייעס. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אַרויספירן פון שפיטאָל זייערע פאַרוווונדעטע, די טראַנספאָרטן זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון שיניאווע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפרייטן קלאַנגען, אַז די דייטשן ציען זיך צוריק און עס דאַרפן אריינקומען די רוסן. ערב סוכות האָט מען שוין באַשייד־ פערלעך געזען, אַז די דייטשן ציען אָפּ פון טאַרנאָגראָד. פאַרנאַכט איז שויז אין שטעטל נישט געווען קיין איין דייטשער סאָלדאַט.

אריינמארש פון דער סאָוויעטישער ארמיי

דאָנערשטיק, דעם ערשטן טאָג סוכות, איינס אַזייגער בייטאָג, האָט דורך דער קארכעווער בראם אריינמאַרשירט די רוסישע אַרמיי.

די פרייד צווישן די יידן איז געווען גרויס. אַ באַזונדערער ענטוזיאזם האָט געהערשט צווישן דער יידישער יוגנט. יעדער האָט געהאָפט, אַז מיטן אריינמאַרש פון סאָוויעטישן מיליטער ווערן די יידן באַפרייט פון אַלע צרות. די סאָוויעטן האָבן אין טאַרנאָגראָד געהאַט אַ וואַרעמען קבלת־פנים.

דער טאָג, וואָס די סאָוויעטן זענען אריינגעקומען, איז געווען אַ רעגנדיקער, אָבער נישט קוקנדיק אויפן רעגן, איז די גאַנצע יידישע יוגנט געווען אין גאַס און לאָנגע שעהן געשטאַנען און געשמועסט מיט

די אריינמאַרשירנדיקע רויט־אַרמייער. צווישן די רויט־אַרמייער זענען אויך געווען יידן, וועלכע די טאַרנאָגראָדער יוגנט האָט אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס.

אינגאַנצן אַנדערש איז די סאָוויעטישע אַרמיי אויפגענומען געוואָרן דורך דער פּוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט זיך באַצויגן צו די סאָוויעטישע זעלנער מיט האַס. לפּנים האָבן זיי, די פּאָליאַקן געמאַכט זיך אינגאַנצן גלייכגילטיק צום סאָוויעטישן מיליטער און געקוקט מיט אַ שלעכט אויג אויף די יידן, וואָס נעמען אויף אַזוי האַרציק די סאָוויעטישע זעלנער.

די יידן האָבן זיך געפרייט דערמיט וואָס זיי זענען פּטור געוואָרן פון די דייטשע קאַניבאַלן. יעדן יידּ איז געלעגן גוט אין די ביינער די צרות, רציחות און שווערע פיין, וואָס זיי האָבן געליטן פון די דייטשן. מען האָט גוט געדענקט די שריפה פון שבת־תשובה און דאָס דערשיסן פּערצן יידישע נפשות. מיטן אריינמאַרש פונעם סאָוויעטישן מיליטער האָבן די יידן פרייער אָפּגעאָטעמט.

יידן האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן אין די גאַסן אָן מורא. מען איז געגאַנגען מיט זיכערע טריט און מיט פרייַ פנימער, אויפריכטיק באַגריסט די רויט־אַרמייער, געדרוקט זיי די הענט.

מיטן אָנקום פון אָוונט האָט דער רעגן אויפגעהערט און מען האָט זיך גלייך דערוווסט, אַז דאָס מיליטער וועט אין מיטן מאַרק דעמאָנסטרירן אַ רוסישן פילם. אַלע יידן זענען אַרויס אין מאַרק און ביז שפּעט אין דער נאַכט געשטאַנען, געקוקט אויפן פילם און נאָכדעם לאַנג און לעבהאַפטיק געשמועסט, דיסקוטירט. דערנאָך האָט מען זיך אומגעקערט אהיים און צום ערשטן מאָל געשלאָפן אָן פחד, אָן שרעק. דאָס איז געווען די ערשטע נאַכט נאָך די צוויי וואָכן קאָשמארפולע נעכט וואָס יידן האָבן זיך געלייגט שלאָפן אויסגעטוענערהייט.

אינדערפרי, דעם צווייטן טאָג סוכות, זענען די יידן שוין געגאַנגען דאַוונען אין די בתי־מדרשים, אַזוי ווי תמיד. איבער אַ טייל הייזער האָבן געפלאַטערט רויטע פענער און די יידן האָבן געקוקט אויף זיי מיט דאַנקבאַרקייט.

באַלד דעם אַנדערן טאָג האָט אין טאַרנאָגראָד זיך געשאַפן אַ קאָמוניסטישער קאָמיטעט. אין דאָזיקן קאָמיטעט זענען אריין אַלטע קאָמוניסטן, צווישן וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען צווויי יידן: לייביש פּעסטער און יאנקל וואלפיש.

אין שטעטל איז מען געווען איבעראַשט. קיינער האָט נישט געווּוסט

פריער, אַז דער שטילער און באַשיידענער לייבוש, וואָס האָט געאַרבעט פאַר זיך און אַפילו געהאַלטן צוויי געזעלן אין זיין קאַמאַשנמאַכער־וואַרשטאַט, איז גאָר אַ הייסער קאָמוניסט. ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס וויצע־פּרעזעס פונעם קאָמיטעט.

עס איז געשאַפן געוואָרן אַ מיליץ, אין וועלכער עס זענען אַריין אויך יידישע יוגנטלעכע. זיי האָבן אַרומשפּאַצירט איבערן שטעטל, שטאָלץ מיט די ביקסן, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף די אַקסלען און געהיטן די אָרדענונג. עס זענען געווען פאַלן, ווען די וווילע יונגען, וואָס האָבן זיך אריינגעקריגן אין דער מיליץ, האָבן זיך גענומען איזדיעקעווען איבע־יענע פּוילישע באַאַמטע, וואָס האָבן אין די פאַרגאַנגענע טעג אָפן אַרויס־געוויזן זייער אַנטיסעמיטיזם. אַזוי איז דער געוועזענער פּוילישער בירגער־מייסטער געוואָרן געפאַטשט און אַרעסטירט, נישט האָבנדיק קעגן אים קיין קאָנקרעטע באַשולדיקונג. אַזעלכע פאַלן האָבן אויך פּאַסירט מיט אַנדערע פּוילישע באַאַמטע, וועלכע זענען געווען באַקאַנט אַלס שונאים פון יידן.

שוין אויפן צווייטן טאָג נאָכן אריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי, האָט די סטודענטקע, פרימטשע זילבערליכט, יעקעלע געצלס טאָכטער, געהאַלטן אין מיטן מאַרק אַ פייערדיקע רעדע אין דער פּוילישער שפּראַך. אָנשטאָט אַ טריבונע, האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ ברייטן טיש, אויף וועלכן זי איז געשטאַנען און גערעדט צו אַ גרויסן המון פּאָליאַקן. זי האָט גערעדט וועגן דער אויפריכטונג און באַפרייאונג, וואָס די רויטע אַרמיי ברענגט מיט זיך. די פּאָליאַקן האָבן געקריצט מיט די ציין און געביילט די פויסטן מיט האַס און צאָרן. אָבער אָפן האָבן זיי עס נישט אַרויסגעוויזן. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די יידישע מיליציאָנערן, וואָס האָבן געהיטן די אָרדענונג.

דער ניוואָ פון יענע מיליציאָנערן איז געווען אַ נידעריקער און זיי האָבן נישט גענאָסן פון קיין סימפּאַטיע אויך צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן נישט מסכים געווען מיט דעם אופן פון זייער אויפפירן זיך לגבי דעד פּוילישער באַפעלקערונג. מען האָט זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון פון דער שנאה, וואָס זייער אויפפירונג רופט אַרויס צווישן די פּאָליאַקן. עס זעענן געווען פאַלן ווען מען האָט די מיליציאָנערן אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז זיי דאַרפן זיך האַלטן אַביסל ווייכער און מענטשלעכער. אָבער פון זיי האָט אַרויסגערעדט די גאווה און די זיכערקייט, אַז די רוסן וועלן שוין קיינמאָל נישט אַוועק פון טאַרנאָגראָד. זיי האָבן איבערגעחזרט די רוסישע לאָזונג: דאָרט ווו די סאָוויעטן שטעלן נאָר אריין אַ פוס, טרעטן זיי מער קיינמאָל נישט אָפּ.

די דאָזיקע איינרעדעניש האָט זיך גיך אַרויסגעווייזן פאַר פאַלש. שוין דעם פערטן טאָג חול־המועד האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז די סאָוויעטן וועלן פאַרלאָזן טאַרנאָגראָד און לויט אַ נייעם אָפמאַך וועט דאָס שטעטל צוריק פאַרנומען ווערן דורך די דייטשן. יידן האָבן זיך נישט געוואָלט גלויבן, האָבן נישט צוגעלאָזט צו זיך דעם דאָזיקן געדאַנק, וואָס האָט באַדייט נייע פיין און אומקום.

אָבער אָט איז געקומען דער טאָג, וועו מען האָט שוין געוווסט אויף זיכער, אַז די רויטע אַרמיי גייט אַוועק פון טאַרנאָגראָד. מען האָט געזען, ווי דאָס מיליטער נעמט אָפטרעטן אין דער ריכטונג פון לובאַטשאָוו.

צווישן די יידן איז אויסגעבראָכן אַ פאַניק. מען איז געווען פאַרצווייפלט, מען האָט נישט געווסט וואָס צו טון. פון דער סאָוויעטישער זייט האָט מען צוגערעדט, מען זאָל מיטגיין מיט זיי. פאַר עטלעכע פאַמיליעס מיט קינדער האָט מען אפילו צוגעשטעלט לאַסט־אויטאָס. אָבער דער רוב יידן האָט זיך נישט געקענט דעצידירן צו פאַרלאָזן זייערע היימען. אַ סך האָבן זיך געפרווט טרייסטן, אַז איצט וועלן שוין די דייטשן נישט זיין אַזוי ברוטאַל און דאָס לעבן וועט זיך נאָרמאַליזירן.

אַזוי האָט אויך געטראַכט דער רב פונעם שטעטל. דאָס איז געווען אַ פאַרצווייגטע משפחה מיט זין, טעכטער און אייניקלעך, וואָס האָבן ארומגענומען איבער הונדערט נפשות. דאָס אַוועקגיין פון שטעטל, איבערלאָזן די היימען און וואַנדערן אין דער אומבאַווווסטקייט, האָט פאַר זיי אויסגעזען ווי אוממעגלעך און זיי האָבן פאַר זיך נישט געזען קיין אַנדערן אויסוועג ווי צו בלייבן אין שטעטל. עס האָט זיי פאַרפירט דער בטחון, אַז גאָט איז אומעטום און וועט זיי נישט פאַרלאָזן אין אַן עת צרה. א סך יידן האָבן נאָך געדענקט די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו זיי זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד אַלס רייכע יידן און האָבן זיך נאָך דער מלחמה אומגעקערט ווי אָרעמע בעטלערס. זיי האָבן דערפאַר נישט געוואָלט טראַכטן וועגן דעם אומגליק, וואָס איז געשטאַנען הינטער די פלייצעס.

בהלה

אין יענע טעג האָט אין שטעטל געהערשט אן אומבאַשרייבלעכע בהלה. שכנים זענען גלאָפן איינער צו צווייטן, באַראטן זיך, פרעגן איינער ביים אַנדערן וואָס ער האָט באַשלאָסן צו טון און וואָס ער האַלט, אַז מען דאַרף טון, בלייבן אויפן אָרט אָדער גיין מיט די רוסן. מען האָט אויפגעפרישט אין זכרון די צרות, וואָס די דייטשן האָבן אָפגעטון אין משך פון די צווויי

וואָכן, וועָן זיי האָבן געהערשט אין שטעטל. ביי יעדן האָבן זיך פון שעה צו שעה געענדערט די מיינונגען. אָט האָט מען באַשלאָסן אַוועקצוואַרפן אַלץ און גיין מיט די רוסן. באַלד האָט מען זיך דערמאָנט אין די קליינע קינדער, וועלכע מען וועט נישט האָבן וווּ אַוועקצולייגן, פון וואַנען צו נעמען פאַר זיי עסן. עס האָבן זיך געשטעלט פאַר די אויגן די אַלע פיין פון זיין נע ונד. און מען האָט דערפילט די צוגעבונדנקייט צום אָרט, ווו מען איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן, צו דער אייגענער אָרעמקייט און מען האָט זיך ווידער געמומען איינרעדן, אַז די דייטשע רוצחים וועלן נישט אין זין האָבן די עטלעכע יידן פונע קליינעם שטעטל טאַרנאָגראָד.

די סאָוויעטן האָבן ביזן לעצטן טאָג געפרווט ווירקן אויף די יידן, אַז זיי זאָלן פאַרלאָזן דאָס שטעטל און מיטגיין מיט זיי. זיי האָבן אַפילו צוגעשטעלט צוויי אויטאָס מיטצונעמען די קליינע קינדער, אָבער זייער אַ קליינער פראָצענט האָט זיך צוגעהערט און איז אַוועק מיט די רוסן. עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס זענען אַוועק מיט דער אויסרעכענונג באַלד צוריקצוקומען און האָבן דערווייל איבערגעלאָזט אין טאַרנאָגראד זייערע פרויען און קינדער. זיי זענען אַוועק צופוס מיט אַ פעקל אויף די פלייצעס, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם. זיי האָבן געמיינט צו בלייבן ערגעץ אין אַ דאָרף ביז עס וועט זיך באַרואיקן און אומקערן זיך אין שטעטל. אָבער אין וועלכן דאָרף זיי זענען געקומען זענען שוין קיין יידן נישט געווען. די דאָרפס־יידן האָבן אַלץ איבערגעלאָזט און אַוועק מיט די סאָוויעטן.

אויך איך בין געווען צווישן די איינצלנע מענער ,וואָס זענען אַוועק אויפדערווייל און אַזוי גייענדיק איבער די הפקרדיקע וועגן צוזאַמען מיט אַנדערע אַנטלאָפענע פאַמיליעס אָנגעקומען אין די נאָענטע שטעטלעך שיניאוון און לובאַטשאָוו. דאָס איז געווען אין שמחת־תורה, וואָס איז אויסגעפאַלן אין אַ פרייטיק, וועָן די לעצטע סאָוויעטישע זעלנער האָבן פאַרלאָזט טאַרנאָגראָד.

די דייטשן זענען ווידער דאָ

אויפצומאָרגנס, שבת אינדערפרי, שבת־בראשית, האָבן קיין טאַרנאָ־גראָד צוריק אריינמאַרשירט די דייטשן.

נאָך עטלעכע טעג האָבן די דייטשן אַרויפגעלייגט אויף די טאַרנאָגראָדער יידן אַ קאָנטריבוציע פון אַ גרויסער סומע געלט אוּן צירונג. זיי האָבן געגעבן 24 שעה צייט אויף צוצושטעלן די קאָנטריבוציע.

אין אַ זונטיק, ווען די קריסטן זענען געגאַנגען פון קאָטשטשאָל, האָבן די געסטאַפּאָווצעס אַרויסגעטריבן אַ האַלב שטעטל יידן אין מיטן מאַרק און זיי געצוווּנגען צו קריכן אויף אַלע פיר אַרום דעם מאַרק. עס האָט דעמאָלט שטאַרק גערענגט און דער מאַרק איז פול געווען מיט קאַלוזשעס און בלאָטעס. די דייטשן האָבן געצוווּנגען די יידן זאָלן טאַנצן אין די בלאָטעס אויף אַלע פיר און די פּאָליאַקן זענען געשטאַנען אַרום, צוגעפּאַטשט מיט די הענט און געקייכט פון געלעכטער.

נאָך עטלעכע חדשים דייטשער אָקופּאַציע האָט דאָס יידישע לעבן אָנגעהויבן זיך צו נאָרמאַליזירן. מען האָט אָנגעהויבן אַרויסגיין אין גאַס און זוכן פרנסה. די פרנסה־געבערינס זענען געווען די פרויען און טעכטער. פאַר די מענער איז נאָך אַלץ געווען געפערלעך צו באַווייזן זיך אין דער עפנטלעכקייט. נאָך זיבן אַזייגער אין אָוונט האָט קיין ייד זיך נישט געטאָרט באַווייזן אין גאַס.

עס זענען געווען יידישע פרויען, וואָס זענען געפאָרן פון טאַרנאָגראָד קיין וואַרשע, לובלין און זאַמאָשטש, האָבן געפירט מסחרים מיט פּאָליאַקן.

קיין דייטש מיליטער האָט אין יענע טעג זיך נישט געפינען אין טאַרנאָ־גראָד. עס איז בלויז געווען אַ קאָמענדאַנט מיט עטלעכע פּאָליציאַנטן. נאָך די קאָנטריבוציעס, וואָס זענען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן, האָט אויסגעזען, אַז די דייטשן זענען געוואָרן מילדער און האָבן געקוקט דורך די פינגער אויף די אומלעגאַלע יידישע פרנסות. נישט אַלע יידן האָבן ריזיקירט צו פאַרנעמען זיך מיט פאַרבאָטענעם האַנדל. זיי זענען געזעסן אין זייערע היימען און געהונגערט, נישט געוואָלט ריזיקירן מיטן לעבן.

עס זענען געווען אַזעלכע יידן, וועלכע עס איז געלונגען צו באַקומען ספּעציעלע דערלויבענישן איינצוקויפן סחורות פאַר דער דייטשער ווערמאַכט. אַרום די דאָזיקע יידן מיט די דערלויבענישן האָבן זיך געדרייט אויך אַנדערע און אַרויסבאַקומען אויף פרנסה.

אין שטעטל האָט אויסגעזען צו שאַפן זיך אַ געוויסע סטאַביליזירט־קייט. די דייטשן האָבן איינגעשטעלט נאָרמאַלע פרייזן אַויף פּראָדוקטן. מיט וועלכע די פּאָליאַקן האָבן געהאַנדלט. ווער עס האָט גענומען טייערער פון דער באשטימטער פרייז איז געוואָרן שטרענג באַשטראָפט. עס האָט דערפאַר זיך אָנגעהויבן אַ שמוגל מיט פּראָדוקטן, אין וועלכן עס זענען אריינגעצויגן געוואָרן אויך אייניקע דרייסטע יידן, וועלכע האָבן געשוואַרצט די רוסישע גרענעץ און געפירט פּראָדוקטן קיין שיניאווע און לובאטשאָוו. אויף דער דייטשער זייט איז געווען זייער ביליק סאַכאַרין און מען האָט

עס דערפאַר געשמוגלט אויף דער רוסישער זייט, וואו עס האָט געהערשט אַ יקרות אויף צוקער.

נישט געקוקט דערויף וואָס טייל שמוגלערס זענען געכאַפט געוואָרן דורך די רוסן און מען האָט זיי פאַרשיקט אין די טורמעס און לאַגערן, האָט עס דאָך נישט אָפגעשראָקן די אַנדערע. די טאַרנאָגראָדער יידן האָט עס דעמאָלט צוגעשפילט און קיין איין שמוגלער איז נישט אריינגעפאַלן. זיי איז אויסגעקומען צו הונגערן. זיי האָבן דערפאַר באַצאָלט די לעצטע פאָר גראָשן אַז די שמוגלערס זאָלן זיי דורכשוואַרצן צוריק צו זייערע דער לאַגע און דאָס האָט געווירקט אויף אַ טייל יידן, זיי זאָלן שוואַרצן די גרענעץ אויף צוריק.

אין יענער צייט האָבן זיך שוין געפונען די יידן, וואָס זענען צוריקגעקומען פון די דאנבאסער שאכטעס און אנדערע ערטער, וווּ זיי איז אויסגעקומען צו הונגערן. זיי האָבן דערפאַר באַצאָלט די לעצטע פאָר גראָשן אַז די שמוגלערס זאָלן זיי דורכשוואַרצן צוריק צו זייערע היימען אין אָקופירטן פוילן.

עס איז געווען אַ נס, וואָס דערווינטער איז געווען אַזאַ שווערער מיט שטאַרקע פרעסט און גרויסע שניייען און די גרענעצן זענען נאָך דערצו געווען פאַרמאַכט אויף הונדערטער קילאָמעטער מיט שטעכיקע דראָטן. ווען נישט דאָס וואָלטן פיל מער יידן זיך אומגעקערט אויף דער דייטשער זייט אין די היימען, וואָס זיי האָבן פאַרלאָזט. צווישן די דאָזיקע יידן האָט געהערשט אַ געוואַלטיקע דערשלאָגנקייט, זיי האָבן באַדויערט, וואָס זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין דער פרעמד, וווּ זיי האָבן געמוזט דורכמאַכן אומבאַשרייבלעכע נויט, הונגער און אַלערליי פיין.

אין לעמבערג איז מיטאַמאָל אַראָפגעקומען אַ דייטשע קאָמיסיע, וואָס האָט רעגיסטרירט פאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך געוואָלט אומקערן אין זייערע היימען אויף יענער זייט גרענעץ. עס זענען אויך געווען אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך געוואָלט רעגיסטרירן אויף צוריק, אָבער די דייטשע קאָמיסיע האָט זיי נישט געוואָלט אָננעמען. די אַלע רעגיסטרירטע האָט מען שפּעטער פאַרשיקט אין די סאָוויעטישע לאַגערן און אין די וועלדער אין טיף רוסלאַנד.

צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע טאַרנאָגראָדער יידן האָב איך זיך אויפגעהאַלטן אין דעם מזרח־גאַליציאַנער שטעטל לובאַטשאָוו. עס האָט זיך דאָרט איינגעשטעלט אַן אייגנאַרטיק לעבן פון די פּליטים, וואָס האָבן זיך טאָג־טעגלעך געטראָפן איינער מיטן אַנדערן און אויסגערעדט זיך די

אַנגעווייטיקטע הערצער, דערציילט זיך וועגן דער פאַרגאַנגענהייט, ווי אַזוי מען האָט געלעבט אין די אַלטע היימען.

זיצנדיק אַמאָל אויף אַ באַנק אין אַ גערטנדל מיט נאָך עטלעכע היימלאָזע יידן, איז צוגעקומען צו אונדז אַן עלטערער ייד מיט אַ גרוי קורץ בערדל. ער איז געווען אויסגעדאַרט מיט אייגעפאַלענע באַקן און אויסגעזען ווי פון איבער זיבעציק. ער האָט זיך נעבן מיר אַוועקגעזעצט און דערציילט וועגן זיין דורכגעמאַכטן וועג ביז ער איז אָנגעקומען קיין לובאַטשאָוו. ער האָט געווינט אין ראַזואדאָוו, אַ גאַליציש שטעטל געבן רודניק. אַוועקגייענדיק פון זיין היים האָט ער מיט זיך מיטגענומען בלויז וועש און דעם טלית און תפילין, איז געגאַנגען צופוס איבער דערפער און שטעטלעך, איז אויך געווען אין טאַרנאָגראָד, ביז ער איז אָנגעקומען קיין לובאַטשאָוו, וואָס האָט זיך שוין דאָן געפונען אונטער דער רוסישער אָקופאַציע. דערוויסנדיק זיך אַז איך בין אַ טאַרנאָגראָדער, איז ער אריינגעפאַלן אין אַ געוואַלטיקער באַגייסטערונג. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן די טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע האָבן די דורכוואנדערנדיקע פליטים אַרויסגעוויזן די האַרציקסטע באַציאונג. אויך אים האָט מען גלייך אריינגענומען אין אַ שטוב, ווו מען האָט אים געגעבן צו עסן און טרינקען, געשענקט אים די וואַרעמסטע אויפמערק־זאַמקייט, געוואַשן אים די מידע געשוואָלענע פיס מיט וואַרעם וואַסער. געגעבן אים אַ ריין געלעגער.

דער דאָזיקער גרויער ייד איז געווען איינער פון אַ סך, וואָס האָבן אין לובאַטשאָוו דערציילט וועגן זייערע איינדרוקן פון טאַרנאָגראָד. זיי האָבן געוואַנדערט איבער פאַרשידענע שטעטלעך, אָבער אין ערגעץ האָבן זיי זיך נישט אָנגעטראָפן אויף אַזאַ גוטהאַרציקייט ווי עס האָבן זיי אַרויסגעוויזן די טאַרנאָגראָדער יידן.

פארשיקטע אין די סיבירער וועלדער

די טאַרנאָגראָדער יידישע משפחות, וועלכע זענען אַנטלאָפן אויף דער סאָוויעטישער זייט, האָבן זיך מערסטנס באַזעצט אין די שטעטלעך נישט ווייט פון די נייע גרענעצן. זיי האָבן געוואָלט זיין נעענטער צו טאַרנאָגראָד, האָבן די מעגלעכקייט אָפצונעמען אַמאָל אַ גרוס פון זייערע קרובים. אין יענע שטעטלעך האָבן זיי אָפטער געקענט באַגעגענען די שמוגלערס, וואָס האָבן געשוואַרצט די גרענעץ, ברענגענדיק פראָדוקטן פון דער דייטשער זייט.

אייניקע טאַרנאָגראָדער האָבן אויך אויסגענוצט די געלעגנהייט און צוריק אַריבער די גרענעץ צו זייערע פריערדיקע היימען. זיי האָבן זיך געלאָזט אינערעדן, אַז די דייטשן האָבן זיך באַרואיקט און איבערגעריסן מיט די רציחות.

עס האָבן זיך אומגעקערט אין זייערע היימען: אריש פישביינדעגען מיט זיין משפחה, לייזער שרה פייגעלעס (זילבערצווייג), שרה מאגראם, עזריאל באס, פאטיל אקסט, וואָלוויש האן, זיסמאן פינק, חיים פוטער, אברהם דוד לאכער, מאטיש הערבטמאַנס אַ טאָכטער און זעלדע אָפפער.

זומער 1940, ווען די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרשיקט אַלע פליטים אין די טייגעס, אין די סיבירער וועלדער, זענען דעמאָלט אויך פאַרשיקט געוואָרן אַלע יידישע פליטים פון טאַרנאָגראָד.

אין די דאָזיקע לאַגערן און אַזוי גערופענע פרייע ישובים, אין וועלכע מען איז אויך געווען אונטער דער שטרענגען אויפזיכט פון נ.ק.וו.ד., האָבן די פאַרשיקטע זיך געפונען ביזן יאָר 1941, ווען עס איז אויסגעבראָכן די דייטש־סאָוויעטישע מלחמה און עס איז אַדאַנק דער אינטערוועניע פון דער פוילישער גלות־רעגירונג אין לאָנדאָן פאָרגעקומען די אַלגעמיינע אַמנעסטיע פאַר די פוילישע פאַרשיקטע אין די סאָוויעטישע לאַגערן. דעמאָלט זענען אויך באַפרייט געוואָרן די טאַרנאָגראָדער פליטים. זיי האָבן זיך באַזעצט אין מיטל־אַזיע, וווּ זיי זענען געווען ביזן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין יענער צייט האָט אין רוסלאַנד זיך געשאַפן די נייע פוילישע אַרמיי פון פרייוויליקע, וועלכע האָבן געוואָלט קעמפן קעגן די היטלעריסטן. אין דער דאָזיקער אַרמיי האָט געהערשט אַ שאַרפער אַנטיסעמיטיזם און עס איז געווען אַ טענדענץ נישט אריינצונעמען קיין יידן. דאָך האָבן זיך דאָרט אריינגעקרוגן יידישע יוגנטלעכע, צווישן וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען אַנטלאָפענע פון טאַרנאָגראָד.

די דאָזיקע פוילישע אַרמיי איז נאָך אַ געוויסער צייט אַרויסגעפאָרן פון סאָוויעט־רוסלאַנד און דורך פערסיע אַנגעקומען אויך קיין ארץ־ישראל, וווּ זי האָט סטאַציאָנירט אַלס מיליטעריש אינהייט אויפן מיטעלן־מזרח.

אויך אין ארץ־ישראל איז נישט אָפגעשוואַכט געווואָרן דער אַנטי־סעמיטישער קורס, די שיקאַנעס קעגן די יידישע זעלנער, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער פוילישער אַרמיי. אַ סך פון די יידישע זעלנער האָבן דעמאָלט זיך באַפרייט פון מיליטער, אַראָפגעווואָרפן פון זיך די פוילישע מונדירן און זיך באַזעצט אין לאַנד, וווּ זיי געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג.

צווישן זיי האָבן זיך אויך געפונען די טאַרנאָגראָדער יידן: יחיאל הערינג, משה שפרונג, משה דאג, משה ראָזענפעלד־און די צוויי ברידער משה און ישעיה וועטשער.

אין די שווערע מלחמה־יאָרן זענען אין רוסלאַנד אויסגעשטאָרבן אַ סך יידישע פּליטים, וואָס האָבן נישט אויסגעהאַלטן דעם הונגער, מאַלאַריע, טיפוס און אַנדערע קראַנקהייטן. אין די עפּידעמיעס זענען אויסגעשטאָרבן אויך טאַרנאָגראָדער פּליטים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען:

חיים וואָלף זילבערצווייג מיט זיין פרוי שיינטשע און צוויי קינדער אליהו און יונה; חיים גאָלדמאַן מיט זיין גאַנצער משפּחה, זון און צוויי טעכטער. זיין פרוי רעלי איז אין רוסלאַנד בלינד געוואָרן און געשטאָרבן, שוין זייענדיק נאָך דער מלחמה אין שטשעטשין; יחזקאל זילבערצווייג, משה קעניגשטיין, אליהו אדלער, הרב צבי טייכער, אברהם שוועדער, ליפּע פּעפּער, זלמן וויינטרויב, בריינטשע הערבסטמאַן, שיינדל וויינטרויב, מאָטל שטרוזער, מיכאל מאדעל, וואָלף־לייב קעסלער, אהרון שילים, עלבוים, יקותיאל וויינטרויב, פרימטשע וויינמאַן, רחמה מאנטעל, אלימלך טריב, חיים בלוטמאַן, יוסף־הערש וואַכנאַכטער, שיינדל ריגער א. אַ.

די לעבן־געבליבענע טאַרנאָגראָדער פּליטים אין רוסלאַנד, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דעם דורכגעמאַכטן הונגער און קראַנקהייטן, האָבן די גאַנצע צייט געלעבט מיט דער האָפענונג, אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן און זיי וועלן זיך אומקערן אין זייערע היימען. אומקערנדיק זיך האָבן זיי געטראָפן חורבן און פאַרוויסטונג, אַ שטעטל אָן יידן.

אין טאַרנאָגראָד זענען געבליבן בלויז צוויי ריזיקע מאַסן־קברים, איינער אויפן וואַל הינטער וואלפישס גאָרטן און דעם אַנדערן, הינטערן קריסטלעכן צמענטאַזש.

דער בלוטיקער מאָנטיק

(לויט גביית עדות פון צוויי טאַרנאָגראָדער קריסטן: מעלעך און שארע)

ביזן סוף פון יאָר 1941, וועו דייטשלאַנד איז אָנגעפאַלן אויף סאָוויעט־רוסלאַנד, האָבן די יידן אין טאַרנאָגראָד געלעבט עטוואָס בעסער און פרייער ווי אין אַנדערע פוילישע שטעטלעך. עס האָט אויסגעזען ווי די דייטשן וואָלטן דאָס שטעטל נישט געשענקט קיין באַזונדערע אויפמערק־זאַמקייט. עס איז געלעגן אָן אַ זייט פונעם הויפּט־וועג, דורך וועלכן עס האָבן געצויגן די דייטשע אַרמייען. עס זענען דאָרטן געווען בלויז אייניקע

דייטשע פאליציאנטן, וועלכע האבן זיך געלאזט איבערקויפן און געמאכט זיך נישט זעענדיק דעם שמוגל, מיט וועלכן די יידן האבן זיך פארנומען.

אויך די פוילישע שכנים האבן נישט ארויסגעוויזן קיין באזונדערע רשעות און האבן געהאנדלט מיט די יידן.

אין טארנאגראד איז ביז דעמאלט נישט געווען קיין געטא און מען האט זיך געקענט ארויסכאפן אין א נאענטן דארף, פון וואנען מען איז נישט אוועק מיט ליידיקע הענט.

די לאגע האט זיך געענדערט מיטן מאמענט וועז עס האט זיך אנגעהויבן די דייטש־סאוויעטישע מלחמה. מיט יעדן טאג איז געווארן אלץ ערגער. די דייטשן האבן געפאדערט יידן צו די ערגסטע ארבעטן, זיי האבן ארויסגעשטעלט א פאדערונג, אז די יידן זאלן שאפן א יודנראט, וואס זאל זיך באשעפטיקן מיט שיקן יידן צו דער ארבעט און אויספירן אלע פאדערונגען, וואס דייטשן האבן געשטעלט דער יידישער באפעלקערונג.

עס האבן אנגעהויבן קומען וואס אמאל שטרענגערע פארארדענונגען קעגן די יידן. דער יודנראט איז געצווונגען געווארן ארויסצושטעלן ליסטעס מיט די נעמען פון די יידן, וואס דארפן אוועקגעשיקט ווערן אויף ארבעט. דער יודנראט האט אויך געמוזט פארנעמען זיך מיטן צונויפזאמלען דאס געלט פאר דער קאנטריבוציע, וואס די דייטשן האבן געפאדערט. יידן האבן נישט געטארט קומען אין באירונג מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג, נישט האנדלען מיט זיי, נישט באקומען פון זיי קיין שום הילף.

מיט יעדן טאג איז דער הונגער געווארן אלץ גרעסער און שווערער. עס איז נישט געווען ווו צו אנטלויפן פון דער נויט און הונגער. עס האט געטראפן, אז א יד האט בגנבה זיך באגענט מיט א באקאנטן קריסט, וועלכער האט אים פארקויפט, אדער געשענקט עפעס צו עסן און ער איז געכאפט געווארן דורך א דייטשן פאליציאנט. דאס איז באטראכט געווארן פאר א שווער פארברעכן, פאר וועלכן עס האט געדראט צו ווערן דערשאסן.

מיט גאלדע רינגער האט פאסירט, אז זי איז ארויסגעגאנגען פון געטא אוף דער בלוינע קויפן עפעס צו עסן, האט זי אויף דער לאכאווער גאס באגעגנט א פאליציאנט, וועלכער האט אויף איר אנגעצילט זיין רעוואלווער און זי גלייך אויפן ארט דערשאסן זי איז געפאלן א טויטע און איז נישט ווייט פון יענעם ארט באגראבן געווארן.

איר קינד, אין עלטער פון עטלעכע וואכן, איז געבליבן ביי אירע עלטערן און שפעטער צוזאמען מיט זיי אומגעקומען.

די יידן האבן געזוכט אין יודנראט א שטיצע, וואס זאל זיי וויפל־

נישט־איז שיצן פון דער דייטשער ווילדקייט. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען בלויז אַן אילוזיע, וועלכע איז גאָר גיך פאַרשוווּנדן.

דער ערשטער פרעזעס פונעם יודנראַט איז געווען הערש בלוטמאַן, וועלכן די געסטאַפּאָ האָט אומגעברענגט נאָך איידער עס האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרניכטונגס־אַקציע.

דער צווייטער און לעצטער פרעזעס איז געווען סיני גראָער. ער האָט איבערגעלעבט די מלחמה, אויסבאַהאַלטנדיק זיך ביי אַ קריסט אין קאמינקע, דער אָרטיקער הינט־שלעגער. היינט איז סיני גראָער מיט זיין משפּחה אין אַמעריקע. וועגן זיין אַרבעט אין יודנראַט רעדט מען מיט גרויס פאַרביטערונג — — —

— — — —

דאס געטא

זומער 1942 איז די לאַגע פון די טאַרנאָגראָדער יידן געווען צומ־שווערסטן. אַזוי ווי אומעטום האָבן די דייטשן אויך אין טאַרנאָגראָד פאַרשפאַרט די יידן אין אַ געטאָ. עס איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז די יידן מוזן זיך איבערקלייבן מיט זייער נאָכנישט צוגערויבטן ביסל זאַכן אין דער ספּעציעל אויסגעטיילטער ראָזשעניצער גאַס. אַהין האָבן זיך געמוזט אַרי־בערקלייבן אַלע יידן פון דער לאַכעווער־גאַס, פון מאַרק און פון אַלע ארומיקע געסלעך.

מען האָט אויך אַרויסגעטריבן אַלע יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין די דערפער אַרום טאַרנאָגראָד און מען האָט זיי אויך אריינ־געשטופט אין דער ראזשעניצער גאַס.

די ענגשאַפט איז דאָרט געווען אין לשער. עטלעכע פאַמיליעס האָבן געוווינט אין איין שטוב, אין איין פעדערהויז. אַלע בוידעמער און קאַמערן און קעמערלעך זענען געווען באַזעצט. עס זענען אויסגעבראָכן קראַנקהייטן און די געשטאָרבענע האָט מען נישט געטאָרט מקבר זיין אויפן טאַרנאָגראָדער בית־עולם, נאָר מען האָט זיי געמוזט פירן קיין בילגאָריי, אָדער אונטער באדיאקס בארג.

פונקט ווי די מענער, אַזוי אויך יידישע מיידלעך אין טאַרנאָגראָדער געטאָ זענען אין די צענדליקער, יעדן טאָג געשיקט געווארן אַרבעטן ביי די דייטשן. הונגעריקע, פאַרזאָרגטע, מיט ברענענדיקן האַס אין די הערצער, פלעגן זיי אויפן פנים אַרויפציען אַ שמייכל, פאַרוואַרפן די לאָפאַטעס אויף די אַקסלען און מיט יינגן טראָס שפּאַנען צו דער אויסמאַטערנדיקער אַרבעט, כדי נישט די דייטשן און נישט די פיינדלעך־געשטימטע פאָליאַקן זאָלן נישט זען זייער צעבראָכנקייט און די ביטערניש, וואָס האָט אין זיי געווייגט.

די גאַנצע צייט האָבן די יידן אין טאַרנאָגראָד געלעבט אָפּגעריסן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די אַנדערע שטעטלעך. עס האָט זעלטן געטראָפן, אַז עמעץ זאָל זיך אַרויסגנבענען פונעם געטאָ און קומען אין באַרירונג מיט די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער. דער פסיכישער

צושטאַנד איז געווען אַ שרעקלעכער און ווען עס האָט זיך וועמען איינגעגעבן צו ברענגען אַ ידיעה וועגן די שחיטות, וואָס קומען פאָר אין די אַנדערע שטעטלעך, האָט אים קיינער נישט געוואָלט גלויבן. מען האָט נישט געוואָלט צולאָזן צו זיך דעם געדאַנק, אַז עס קומט פאָר אַ גוט־פּלאַנירטע פאַרניכטונג פון דעם גאַנצן יידישן פאָלק. די דייטשן האָבן זייער מאָרד־מאַשין געפירט מיט כיטרעקייט און אויסרעכענונג. אַזוי ווי אין אַלע אַנדערע שטעט האָבן זיי אויך אין טאַרנאָגראָד צוגעגרייט די אויסראָטונג מיט אַ גענוי־דורכגעטראַכטן פּלאַן.

אייניקע טעג פאַר דער ליקווידאַציע האָבן די דייטשן געמאָלדן דעם יודנראַט, אַז זיי דאַרפן האָבן יונגע מענער צו דער אַרבעט. גענוי צום טערמין האָט דער יודנראַט צוגעשטעלט דעם טראַנספּאָרט פון די יידישע יוגנטלעכע. קיינער פון זיי האָט זיך מער נישט אומגעקערט. מען האָט זיך שוין קיינמאָל נישט דערוווסט ווו זיי זעענן דערשאָסן געוואָרן, אויף וועלכן אָרט די ערד האָט איינגעזאַפּט זייער יונג בלוט.

איידער מען האָט זיי דערשאָסן האָט מען זיי געצווונגען צו שרייבן אַהיים פּאָסט־קאַרטלעך, אין וועלכע זיי האָבן מודיע געווען זייערע משפּחות, אַז זיי אַרבעטן, לעבן גוט און צופרידן.

אַזוי איז אויך געווען דער גורל פון דער פּוילישער אינטעליגענץ אין טאַרנאָגראָד. ווייזט אויס, אַז די דייטשן האָבן מורא געהאַט פאַר אַ פאַרשטענדיקונג און צוזאַמענאַרבעט צווישן דער יידישער יוגנט און דער פּוילישער אינטעליגענץ. אין טאַרנאָגראָד זענען ווירקלעך געווען באַדינגונגען פאַר אַזאַ פאַרשטענדיקונג. די יידישע יוגנט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר געוואַגטקייט און דערפאַר גענאָסן פון אַ פריינטלעכער באַציאונג מצד דער פּוילישער אינטעליגענץ. ביי אַ געהעריקער איניציאַטיוו האָט ווירקלעך געקענט דערפירט ווערן צו אַ געמיינזאַמער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם דייטשן אָקופּאַנט.

די דייטשן האָבן וועגן דעם אַלעם געוווּסט און נאָך איידער זיי האָבן זיך גענומען צום דורכפירן די פאַרניכטונגס־אַקציעס, האָבן זיי פריער ליקווידירט די יידישע יוגנט און די פּו׳לישע אינטעליגענץ.

דער גהינום אין געטאָ איז מיט יעדן טאָג געוואָרן שווערער. פאַר דער מינדסטער קלייניקייט האָט מען געשאָסן. יעקב אַקערמאַן, זאלקעס ברודער, האָט אויסגעריסן אַ ציבעלע פון אַ גערטנדל, וואָס האָט זיך געפונען אין מאַרק. מען האָט אים דערביי געכאַפּט און דערשאָסן. וואָלף שטאָקמאַן איז געקומען אין קארכעווער בראם מיט אַ זעקעלע קאַרטאָפל, וואָס ער האָט

אויסגעבעטן ביי אַ באַקאַנטן קריסט. ער האָט זיך דאָרט אָנגעטראָפן אויף אַ דייטשן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט אים אויפן אָרט דערשאָסן.

אויפן וועג פונעם לאכעווער וואלד האָבן די דייטשן געכאַפּט מאיר שארעס (מאזשער) צוויי דערווַאקסענע זין עזריאל און אנטש, וואָס האָבן געפירט אַ וועגעלע האָלץ. ביידע זין זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

נאָך אַ פּאָרגעקומענער זאַמלונגס־אַקציע, וואָס דער יודנראַט האָט דורכגעפירט פאַר דער קאָנטריבוציע, וועלכע איז דורך די דייטשן אַרויפּ־געלייגט געוואָרן, האָט מען ביי יוסף־משה טייכער, דעם רבס אייניקל, געפונען אַ טכורין־פוטער. ער אַליין האָט זיך אויסבאַהאַלטן, אָבער דער געסטאַפּאָוויץ, וואָס האָט געפונען דאָס פוטער, האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אויב ער וועט זיך נישט אַליין צושטעלן וועט מען אויסשיסן אַנדערע צען יידן.

אין שטעטל איז אַנטשטאַנען אַ בהלה. צוזאַמען מיטן רב האָט מען נאָך לאַנגע ישיבות און נאָכטראַכטענישן באַשלאָסן, אַז כדי אָפּצוראטעווען אַנדערע צען נפשות דאַרף מען אַרויסגעבן יוסף־משהן. ער האָט זיך טאַקע אַליין צוגעשטעלט אין דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט אים גלייך דערשאָסן.

ווי אומעטום האָבן די דייטשן געפונען צוויישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג מענטשן, וואָס האָבן זיך געשטעלט צו זייער דינסט. קריסט־לעכע יוגנטלעכע האָבן געפיניקט די יידן מיטן זעלבן סאַדיזם, ווי די דייטשע הערשער.

די אַרבעט פון די פּוילישע שקצים קאָן כאַראַקטעריזירן פאָלגנדער עפּיזאָד: אויף דער בלאָניע איז געשטאַנען אַ סטויג היי פאַר די דייטשע פערד. די דייטשן האָבן דאָרט אַוועקגעשטעלט יידן, וואָס זאָלן בייטאָג און ביינאַכט היטן דעם היי. אין אַ געוויסער נאַכט האָבן זיך דאָרט פאַרגנבעט פּוילישע שקצים און אונטערגעצונדן דעם סטויג היי. די שולד איז ארויפגעוואָרפן געוואָרן אויף די יידן און פאַר דעם פאַרברענטן סטויג היי האָבן די דייטשן געכאַפּט דרייסיק יידן, אַוועקגעפירט זיי הינטערן קריסט־לעכן צמענטאַזש און דאָרט זיי אויסגעשאָסן.

די פּיין פון יידישע קינדער

אַ גאַנץ באַזונדערן קאַפּיטל האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט די יידישע קינדער אין טאַרנאָגראָד. יידישע קינדער זענען געוואָרן פאַסטוכער ביי די קריסטן, האָבן געפאַשעט זייערע בהמות, חזירים, געגנדז און געטון אַלע אַרבעטן, פאַר וועלכן מען האָט זיי באַצאָלט מיט אַ שטיקל ברויט.

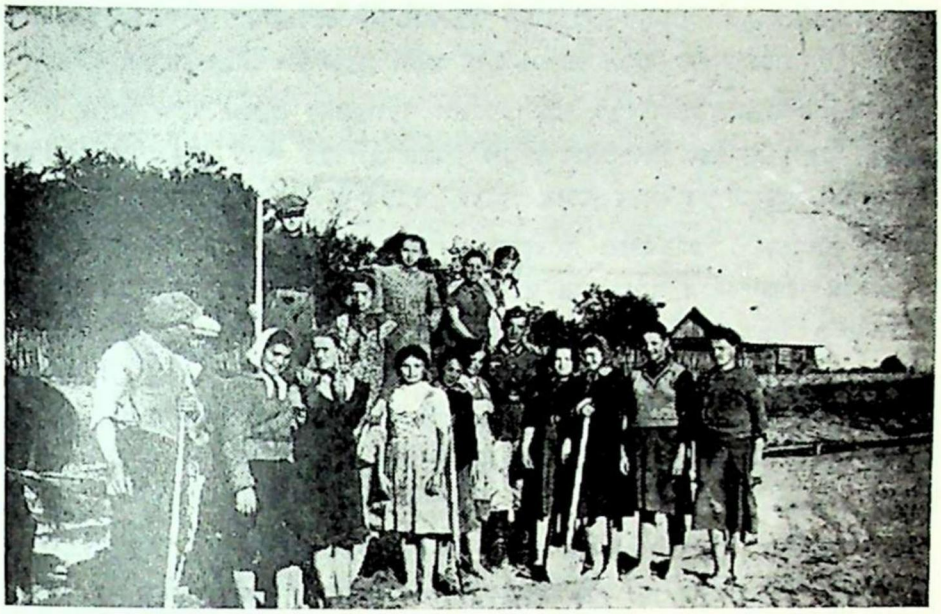

אַ גרופּע יידישע פּרויען און מיידלעך פון טאַרנאַגראַדער געטאָ בעת זיי זענען געפירט געוואָרן אונטערן קאָנוואָי פון אַ דייטשן זעלנער צו שווערער צוואַנגס־אַרבעט, פאַר וועלכער זיי האָבן נישט געקריגן באַצאָלט. צווישן די פרויען אויפן דאָזיקן בילד דערקענען מיר בלימע ראָזנפעלד און פישעלע ביינושעס טאָכטער (דריטע און פערטע פון לינקס). אויך די אַנדערע פנעמער, געענדערטע אין די אכזריותדיקע באַדינגונגען, זענען באַקאַנט, נאָענט און היימיש. געוויס וועלן זיין אַזעלכע, וואָס וועלן זיך דערמאָנען אויך זייערע נעמען און וועלן, יעדער אין זיין ספר־יזכור, זיי פאַרצייכענען:

צום אייביקן אנדענק!

יידישע מאַמעס זענען געגאַנגען צו די פויערים קאָפּען קאַרטאָפל און פאַר אַ גאַנצן טאָג אַרבעט באַקומען עטלעכע קאַרטאָפל, וועלכע זיי האָבן זיך נישט פאַרגינען פאַר זיך, נאָר אהיימגעבראַכט פאַר זייערע הונגעריקע קינדער.

די יידישע פרויען אין טאַרנאָגראָד זענען געגאַנגען אַרבעטן צו זייערע פריערדיקע קריסטלעכע וועשינס, געקאָרמעט זייערע חזירים און דערפאַר אַראָפגענבעט אַביסל פון דעם חזירס עסן און אַהיימגעברענגט פאַר זייערע קינדער. אַ ביסל אָפּגעקאָכטע שאָלעכץ פון קאַרטאָפל איז אין יענע צייטן געווען אַ לוקסוס. קינדער זענען אַרומגעגאַנגען געשוואָלענע פון הונגער, באַדעקט מיט געשווירן און קרעץ, וואָס איז געקומען פונעם לעבן אין ענגשאַפט, אין אומריינקייט.

זונטיק אויפדערנאַכט האָבן די יידן געזען אָנקומען אין שטעטל

אריין עטלעכע אויטאָס, וואָס זענען געקומען פון בילגאַרייער בראָם. אויף די אויטאָס זענען געפאָרן ס.ס.־לייט אין שוואַרצע מונדירן. אַלעמען איז געוואָרן טרויעריק אויפן האַרצן. מען האָט שוין דעמאָלט געווּסט וואָס די שוואַרצע מונדירן האָבן אָפגעטון אין יוזעפוו און אין אַנדערע שטעטלעך, וועלכע זענען שוין געווען יודנריין.

די ידיעה וועגן אָנקומען פון די מלאכי חבלה האָט זיך שנעל פאַרשפרייט איבער אַלע יידישע שטובן און פון שרעק און פאַרצווייפלונג האָבן די יידן נישט געווּסט וואָס צוטון, ווהין צו גיין און ווּ צו לויפן. אויף אַלע וועגן האָט געלויערט דער טויט. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך צוגעגרייט באַהעלטענישן, אָבער קיינער האָט זיך נישט געמאַכט די אילוזיע, אַז דאָס וועט אים העלפן. מען האָט געווּסט, אַז די ס.ס.־לייט גייען אַרום מיט שפיר־הינט און געפינען אויס אַלע באַהעלטענישן.

אַ גאַנצע נאכט האָט מען אין די יידישע שטובן נישט צוגעטון קיין אויג. מאַמעס זענען געזעסן און געטוליעט צו זיך די קינדער און געשטיקט אין זיך די טרערן, כדי די קינדער נישט שוועַרער צו מאַכן דאָס געמיט. יונגע מאַמעס האָבן געפרווט זינגען אַ שלאָף־ליד, מיט וועלכן זיי האָבן געוואָלט פאַרטרייבן דעם הונגער פון זייערע קינדער.

אויפצומאָרגנס, מאָנטיק אינדערפרי, כ״ב חשוון 1942, האָט דער וועכטער פון דער פוילישער גמינע געפויקט איבערן שטעטל און געפרופן, אַז אַלע יידן אַלט און יונג, פרויען און קינדער זאָלן זיך צונויפזאַמלען אין מאַרק. יעדער, וואָס וועט בלייבן אין שטוב, וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן. אויך אין די קריסטלעכע גאַסן האָבן די געמינע־וועכטערס געמאָלדן אַלע איינווינער, אַז ווער עס וועט אויסבאַהאַלטן אַ יייד, וועט דערשאָסן ווערן צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפחה און דאָס הויז וועט ווערן פאַרברענט. אַזאַ איז אויך געווען דער נוסח פון די פלאַקאַטן, וועלכע זענען פונאַנדער־געקלעפט געוואָרן איבערן גאַנצן שטעטל.

אין דער זעלבער צייט איז דער מאַרק אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די ס.ס.־לייט, וועלכע זענען געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס. אויך אויף די וועגן און פעלדער אַרום דעם שטעטל זענען געווען פונאַנדערגע־שטעלט ס.ס.־לייט, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווער.

גלייך ווי די יידן זענען אַרויסגעקומען אויפן מאַרק, זענען זיי באַפאַלן געוואָרן דורך די באַוואָפנטע ס.ס.־לייט אין די שוואַרצע מונדירן, וועלכע האָבן זיי געזומען טרייבן צו דעם גרויסן גרוב, וואָס האָט זיך געפינען אויפן וואַל, הינטער דוד־יואלס גאָרטן, צוגעגרייט פון פריער. ביים ראַנד פון גרוב האָבן די ס.ס.־לייט געהייסן זיי אויסטון זיך נאַקעט

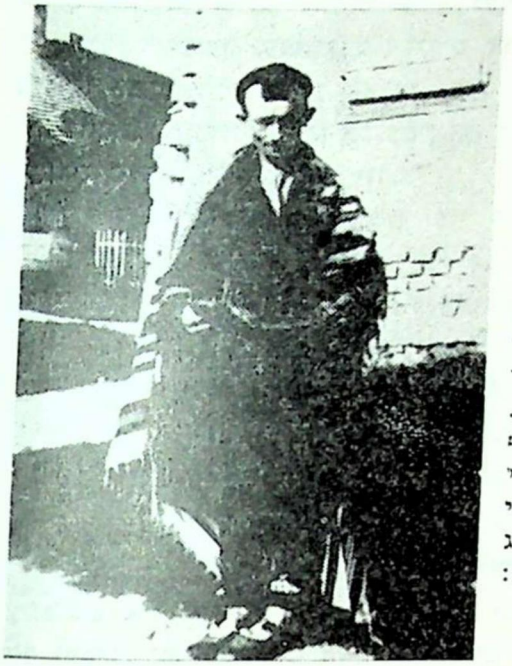

שמואל־אלי, בן אלתר מלמד

אלתר מלמדס זון אין מאַמעגט, וועז מען האָט אים געפירט צום טויט, באַגלייט מיט הונדערטעלעכטער פון די דיטשע מערדער. זיין שטומער געשרי וועט קיינמאָל נישט אויפהערן צו ציטערן אין אינדזערע הערצער. עס איז דאָס געשריי, וואָס גייט אויף פון די מאַסן־קברים, דאָס כאַרכלעניש, וואָס האָט, ווי וואַסער, זיך געזאַמלט און געזאַטן מיטן אויסגערונענעם אומשולדיקן בלוט פון זקנים און קינדער. און איבער אַלע קאַנטינענטן זאָל אויף אייביקע ציטן אפקלינגען דאָס געשריי פון די פאַרפינקטע קדושים אין די מאַסן־קברים, זאָל רופן מיט מאַנונג און מיט דראָונג, מיט הייליקער שבועה: קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

און געזומען אויף זיי שיסן פון מאַשין־געווער. ריי נאָך ריי זענען די נאַקעטע יידן אַריינגעפאַלן אינעם צוגעגרייטן גרוב.

דער ריזיקער גרוב איז נאָך לאַנג געבליבן אָפן, ביז די פאַליאַקן האָבן אין משך פונעם טאָג צוגויפגעקליבן די הרוגים, וועלכע זענען געבליבן אין די גאַסן, אין די שטובן, אין די באַהעלטענישן, וווּ זיי זענען געכאַפט געווארן דורך די דייטשע זשאַנדאַרן און דערשאָסן געווארן אויפן אָרט.

די פאַליאַקן האָבן צוגויפגעקליבן די אַלע הרוגים, אַרויפגעוואָרפן זיי אויף די פורן און ווי קופעס מיסט אַוועקגעפירט צום גרוב.

ערשט פאַרנאַכט האָבן די פאַליאַקן פאַרשיט דאָס ריזיקע מאַסן־קבר.

מעלעך, דער פאַליאַק פון דער בלאָניע, וואָס האָט מיר וועגן דעם דערציילט, האָט אַליין אָנטיילגענומען איגעם צוגויפקלויבן די הרוגים און פירן זיי צום אָפענעם קבר, האָט מיר דערציילט, אַז ביים אַוועקגיין, נאָכן פאַרשיטן דאָס קבר, האָט ער געזען ווי די ערד הויבט זיך און עס זעצט פון דאָרט אַרויס בלוט.

אין משך פון דעם מאַנטיקדיקן טאָג האָבן זיך אין טאַרנאָגראָד אָפגעשפילט מוראדיקע סצענעס. עס איז אוממעגלעך צו באַשרייבן די. אַלע האַרסרייסנדיקע פאַסירונגען. עס איז אָבער אויך אוממעגלעך זיי צו פאַרגעסן.

אין דער לופט האָבן געהאָנגען די יאָמערן און געשרייען פון קינדער וואָס האָבן זיך געקלאָמערט אין זייערע טויטע מאַמעס, פון מאַמעס, וואָס האָבן געזוכט זייערע אַוועקגעריסענע קינדער. אין דער זעלבער צייט זענען די מערדער אַרומגעלאָפן צעיושעטע איבער די יידישע הייזער און יעדן אָנגעטראָפענעם ייד דערשאָסן אויפן אָרט. איינער אויפן צווייטן זענען געבליבן ליגן אויסגעמאָרדעטע גאַנצע משפחות, קינדער אין די וויגן, קראַנקע אין די בעטן.

אין יאָרן שפעטער, ווען די מלחמה איז שוין געווען פאַרענדיקט, האָט דער פּאָליאַק, וואָס האָט עס מיר דערציילט, געריידט מיט אַ דערשטיק־טער שטים וועגן די גרויליקע בילדער, וואָס ער האָט אַליין צוגעזען, ווי צווויי ס.ס.־לייט האָבן דינה אַקערמאַנס צוויי חדשימדיק עופלע, ביי די פיסלעך אין דער העלפט צעריסן און די מוטער אויפן אָרט דערשאָסן. וועגן דעם צוויי־יאָריקן קינד, וואָס האָט אַרומגענומען זיין טויטער מוטער, געריפן זי זאָל אים נישט לאָזן אַליין. דער אָנגעקומענער דייטשער זשאַנדאַר האָט דעם קינד אריינגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ.

אַזוי האָבן אויסגעזען די לעצטע טעג אין טאַרנאָגראָדער געטאָ. עס האָט געהערשט גרויליקער פחד, נויט און הונגער. פאַר דער מינדסטער קלייניקייט האָט מען געשאָסן.

מעלעך פון דער בלאָניע איז געווען איינער פון די פּאָליאַקן, וועלכע זענען געצוונגען געווארן צונויפצוקלויבן די איבערגעבליבענע הרוגים ער, מעלעך האָט אויך אַ גאַנצן טאָג געפירט זאַמד צו פאַרשיטן אין די גאַסן דאָס בלוט פון די דערשאָסענע.

נאָכן אַרויסלאָזן די מעלדונג, אַז וועלכער גוי עס וועט ברענגען אין געסטאַפּאָ אַ לעבעדיקן ייד, וועט באַקומען אַ קילאָ צוקער און אַ שטיקל זייף, זענען די פּוילישע שקצים אַרומגעלאָפן איבער אַלע באַהעל־טענישן זוכן יידן. זיי האָבן געברענגט צו שלעפן פון די פאַרוואָרפסנטע דערפער און פון די וועלדער הילפלאָזע יידן. אַזוי האָט דאָס קלייינע שווי־זשעלע געפונען משהלע קרייטנער פאַרשטעקט אין אַ קוימען אין דער ראָזשעניצער גאַס, האָט ער אים געברענגט צו שלעפן אויף דער געסטאַפּאָ.

פאנעטשיקס שקצים פון דער בלוינע האָבן געכאַפט אין וואַלד זלמן וועטשער, האָבן אים אָגעטון אַ שטריק אויפן האלדז און אַזוי געברענגט אים צו שלעפן אויף דער געסטאַפּאָ, פון וואַנער ער איז שוין אַ לעבעדיקער נישט אַרויס.

מיט אַזעלכע מעטאָדן זענען דורך די יונגע פּוילישע שקצים געכאַפט געווארן אַ גאַנצע רייַ יידן פון טאַרנאָגראָד. מען האָט זיי פאַרשפאַרט אין דעם

צייטווייליקן אַרעסט, וואָס האָט זיך געפונען אין חיים גאָלדמאַנס פינצטערן סקלאַד, וואָס איז געווען פאַרהעמערט מיט אַן אייזערנער טיר. דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן ביז צום שיסן.

עס זענען געווען אויך פאַלן פון אַרגאַניזירטן וויידערשטאַנד. אַזוי איז באַוווסט, אַז עטלעכע יידישע יונגעלייט פון טאַרנאָגראָד האָבן געשטעלט בעת דער אַקציע אַ העפטיקן וויידערשטאַנד די דייטשע זשאַנדאַרן און זיך פאַרטיידיקט ביז דער לעצטער פון זיי איז געפאַלן.

יאָסל וויס, מרדכי ביילע־רעכלס אַ זון איז אַרויף אויפן בוידעם און מיטגענומען מיט זיך זיין שאַרפע האַק. שטייענדיק אַזוי פאַרשטעקט ביים ראַנד פון בוידעם, זענען אריינגעקומען צווי ס.ס.־לייט זוכן יידן און האָבן זיך גלאָזט אַרויפגיין מיטן לייטער אויפן בוידעם. זיי זענען געבליבן שטיין ביים אריינגאַנג פון בוידעם און געשריגן: „יודע ראוס!" אין דעם מאָמענט האָט אים וויס דערלאַנגט מיטן גאַנצן כוח אַ זעץ מיט דער האַק איבערן קאָפ און דער דייטש איז אַראָפגעפאַלן פון דער לייטער אַ באַגאָסענער מיט בלוט.

דער צווייטער ס.ס.־מאַן איז אַרויס אַלאַרמירן הילף. די אָנגעקומענע ס.ס.־לייט האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז און זיי איז געלונגען אַראָפצושלעפּן וויסן פון בוידעם און זיך געווארפן אויף אים מיט אייזנס און דרענגער און אים דערהרגעט.

שוין עטלעכע יאָר נאָך דער מלחמה האָט אַ שעברעשינער דאָקטאָר, אַ פּאָליאַק, געשריבן אין אַמעריקאַנער „פּאָרווערטס", וואָס ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן צוגעזען אין טאַרנאָגראָד אינעם טאָג פון דער אַקציע. ער האָט אויך געשילדערט דעם קאַמף, וואָס צווי יונגעלייט האָבן געפירט מיט די ס.ס.־לייט אינמיטן מאַרק. ער האָט צוגעגעבן, אַז עס זענען נישטאָ קיין וועפּטער צו באַשרייבן די אומגעהויערע גבורה פון די דאָזיקע יונגעלייט אין דער צייט ווען דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען אַרומגערינגלט און באַלאַגערט פון די שוואַרצע מונדירן און זייערע פּוילישע מיטהעלפערס.

דער וואַלד איז דעמאָלט געווען דאָס אינציקע אנטרינונגס־אָרט. אָבער אויך דאָרט האָבן געלויערט די שונאים און עס זענען געווען אַ סך פאַלן ווען יידן האָבן נאָך עטלעכע וואָכן אַרומדרייען זיך אין וואַלד פאַרלוירן דעם חשק וועיטער צו לעבן און זיי האָבן זיך אַליין איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. אַזוי איז געשען מיט שמואל (קיץ) יואל האָכמאַן און גאָדל וועטשער מיטן וויב. זיי האָבן נאָך געדאַרפט באַצאָלן יעדער צו צוואָנציק מאַרק. אַזוי הויך האָבן אָפּגעשאַצט די דייטשן דעם פּריים פאַר דער קויל, מיט וועלכער זיי האָבן דעם ייד דערשאָסן.

וועך עס האָט נישט געהאָט צו באַצאָלן די צוואַנציק מאַרק איז דערהרגעט געוואָרן מיט שטעקנס און דרענגער.

געציילטע יונגע מענטשן פון טאַרנאָגראָד און פון די אַרומיקע דערפער איז געלונגען אויסצוהאַלטן די שווערע מאַטערניש און דעם הונגער אין וואַלד און דערלעבן די באַפרייאונג. וועך עס האָבן זיך אָנגעהויבן גרופירן פּאַרטיזאַנער־אייניהייטן איז אין וואַלד געוואָרן גרינגער און די לאַגע פון די באַהאַלטענע יידן האָט זיך עטוואָס פאַרבעסערט. די פּוילישע כאַפערס האָבן שוין מורא געהאַט אריינצוקומען אין וואַלד אריין. דאָס דייטשע מיליטער, וואָס האָט אָפטמאָל געפרווט אַרומרינגלען און אריינ־דרינגען אין וואַלד, האָט זיך אָנגעטראָפן אויף אַ העפטיקן וויידערשטאַנד און האָט געמוזט אָפּטרעטן.

אָבער די גאַנצע צייט ביז צו דער באַפרייאונג האָבן די מיטהעלפערס פון דער ס.ס., וועלכע האָבן זיך גרופירט פון די טאַרנאָגראָדער פּאָליאַקן און פון די דערפער, וואָס זענען ביז צו דער מלחמה געווען איינגייערס ביי

הרב ר' משה'לה טייכר עם משפחתו

ר' משהלע, דער לעצטער רב פון דער טאַרנאָגראָדער יידישער קהילה, מיט זיין משפחה. אַלע זענען אומגעקומען מיטן טויט פון קדושים.

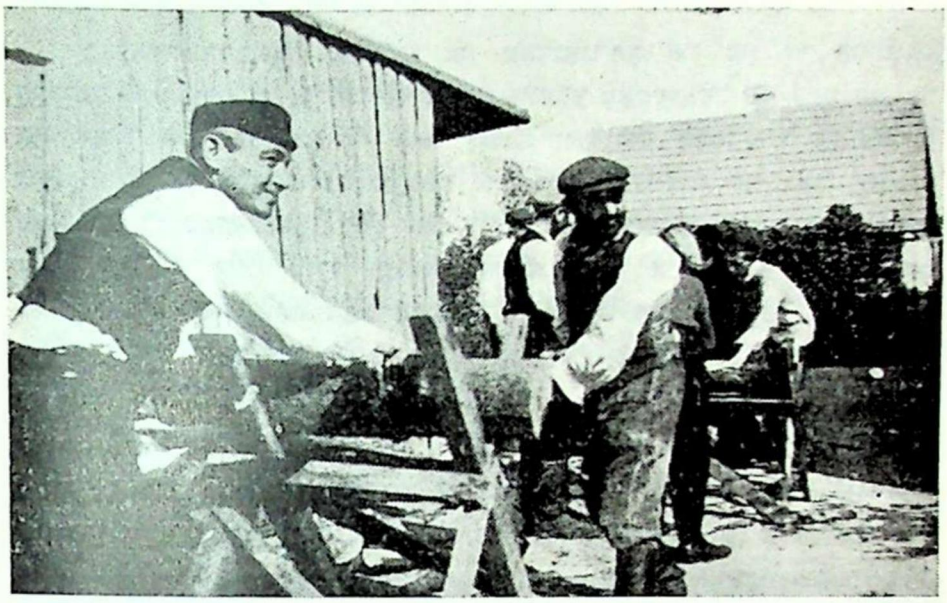

דוד איילבוימס זון (לינקס)

די יידן אין טאַרנאָגראָדער געטאָ האָבן געהונגערט און געאַרבעט, נישט געשוינט די כוחות, מיט דער איינציקער האָפענונג איבערצולעבן דעם גרעסטן שונא פון יידישן פאָלק, דעם היטלעריסטישן עמלק.

די יידן און געהאַט פון זיי טובות, האָבן איצט נישט אויפגעהערט צו נישטערן און שפּיאָנירן, ווו עס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אַ ייד. זיי האָבן געוויבט און געמאָרדעט.

ר׳ משהלע, דער לעצטער רב איז מיט זיין גאַנצער משפּחה געווען באַהאַלטן אין אַ בונקער נישט ווייט פון דער שול. עס האָט דאָרט אויסגעפעלט לופט און אַ יינגעלע איז אַרויס פון בונקער אויף עטלעכע מינוט כאַפן דעם אָטעם. דאָס האָט באַמערקט אַ באַקאַנטער פאָליאַק און ער האָט באַלד וועגן דעם איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט אַרומגערינגלט דעם בונקער און אַרויסגעטריבן פון דאָרט איבער הונדערט נפשות. מען האָט זיי געטריבן מיט מאַשין־געוועהר הינטערן צמענטאַזש, ווו מען האָט זיי געצוונגען אויסצוטון זיך נאַקעט און זיי דאָרט דערשאָסן.

צווישן די פּאָליאַקן, וואָס האָבן אָנגעוויזן אויף יידישע באַהעלטענישן און האָבן אַליין געמאָרדעט יידן, זענען געווען: סערקיס, גוש, דיוואלאשינס, וואָס האָבן געווינט הינטערן הייליקן אָרט, דעקערס שקצים מיט פאנעטשיקס

זין פון דער בלאָניע. טייל פון זיי האָט דערגרייכט די נקמה פון די יידישע יונגעלייט, וואָס האָבן געקעמפט אין די רייען פון די פּאַרטיזאַנער און מיט געווער אין האַנט זענען זיי ביינאַכט אַריין קיין טאַרנאָגראָד און באַפאַלן דאָס הויז פון דעם מערדער גוש און אויסגעשאָסן די גאַנצע באַנדיטישע משפחה. דאָס זעלבע האָבן אַנדערע פּאַרטיזאַנער געטון מיט וואַלאַשינס זין, וועלכע האָבן איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ די צוויי מיידלעך: דבורה ליפינער, וועלכע איז געווען באַהאַלטן ביי קאַרפיקן און בריינדל האָניק, וואָס איז געווען באַהאַלטן ביי מאסלאווסקין. דאָס זעלבע וואָלט געשען אויך מיט די אַנדערע מערדער, אָבער דערפילנדיק די דראָונג פון נקמה, האָבן זיי זיך גיך אָפּגעטראָגן פון טאַרנאָגראָד.

גרופן טאַרנאָגראָדער יידן געשיקט דורך די דייטשן אויף אַרבעט. אַזוי האָט עס אויסגעזען אומעטום, ווו נאָר דאָס בלוטיקע גערמאַניע האָט געטראָטן, ווו נאָר עס האָט זיך אַראָפּגעלאָזט די ברוינע האָק. אינטער דער האָק, אין אַ פּאַרפּלייצנדיקן ים פון וויי און פלוט, זענען זיי געשטאַנען און ביז דער לעצטער מינוט געהאָפט אויף אַ נס.

צווישן זיי זענען פּאַראַן: שמואל־קע שטאָקמאַן, איסר אקס, זלמן בראַנדוויין (זיצט) א. א.

גאָט, נעם נקמה

עס איז געווען אַ וואַלד
מיט טייערע זוימען.
דער שטורעם מיט געוואַלד
האָט פאַרניכטעט די בלומען.

געוואַקסן ביימער שיינע
מיט גלאַנץ אויף פראַכט.
צווישן זיי אויך מיינע און דיינע
און פון אַלעמען האָט ער אַ תל געמאַכט.

אוי וואַלד, אונדזער וואַלד,
דו ביסט אונדז געווען ליב און טייער.
זיי האָבן דיך באַלד
געברענט אין קרעמאַטאָריע־פייער.

קיין רחמנות האָבן זיי נישט דערקענט
אויף די טייערע ביימער.
אין די אויוונס האָבן זיי געברענט
די הייליקע ביינער.

ווער האָט נישט געהערט
פון די ביימער דאָס קרעכצן,
פאַרשיט מיט ערד
מיטן „שמע ישראל" אויף די לעפצן.

דאָס האַרץ איז פאַרקלעמט
פון ווייטיק און צאָרן.
דער וואַלד האָט געברענט
און קיינער האָט נישט געלאָשן.

אומשולדיק און אומזיסט
האָבן זיי די יונגיטשקע ביימעלעך
ביי דער מוטערס ברוסט
צעריסן די עופעלעך.

דאָס פייער האָט געברענט
אין די יאָרן פון ת"ש.
זעקס מיליאָן יידן אָפגעשוועמט
און די פעלדער געמיסטיקט מיט אַש.

דערטרונקען אין בלוטיקן ים
יונג און אַלט;
פאַרברענט אין פייער־פלאַם
דעם פרעכטיקן וואַלד.

דורך פייער און פלאַמען
דורך הונגער און נויט
איז דאָס קינד מיט דער מאַמען
אומגעקומען דורך אַ שרעקלעכן טויט.

מיט געבויגענע קעפ
שטייען מיר דאָ
און מיר באַווייגען אונדזערע נאָענטע
וואָס זענען מער נישטאָ.

מיר וועלן אייביק געדענקען
זייער געשטאַלט;
אַ קדיש וועלן מיר שענקען
אונדזערע ביימער פונעם וואַלד.

גאָט, אַלמעכטיקער גאָט,
נעם נקמה
פאַר די אומשולדיקע נשמות
פון סאַרניגראַד.

נחום קרומערקאַפ

צבי בן־אפרים (יחיאל הערינג)

שבת־תשובה 1939

שוין דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין טאַרנאָגראָד איז געפאַלן דער ערשטער קרבן, יואל קאמער, אַ בחור פון אַ יאָר 16. אַן איבערגעשראָקענער ביים אָנבליק פון די דייטשן האָט ער געגומען לויפן און נישט געהערט זייער געשריי שטיינצובלייבן און איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. אויף צו מאָרגנס האָט אין שטעטל געהערשט אַן אומהיימלעכע שטילקייט. מיר זענען געגאַנגען צום דאָוונען אין בעלזער שטיבל, אָבער דאָס דאָוונען איז צוגעגאַנגען שנעלער ווי אַלעמאָל, דער פּחד איז געווען גרויס, אַהיים האָט מען זיך אומגעקערט דורך די אונטער־געסלעך, כדי מען זאָל זיך נישט צונויפטרעפן מיט קיין דייטשע זעלנער.

אין שטעטל זענען שוין געווען אַ סך פּליטים. עס זענען אויך געווען עטלעכע יידישע סאָלדאַטן פון צעטריבענעם פוילישן מיליטער. אויך אין אונדזער שטוב האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ יידישער סאָלדאַט, אַ בחור פון קראָקע.

אויפדערנאַכט זענען אומעטום געווען פאַרהאַמערט טיר און לאָדן. עס איז שוין געווען 8 אַזייגער ווען מיר האָבן דערהערט אויפן הויף אַ גערודער. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס זענען דייטשן, אָבער צוגייענדיק פול מיט פּחד צו דער טיר, האָב איך דערהערט קולות אין דער פּוילישער שפּראַך. באַלד איז צו אונדז דערגאַנגען דער אָפּהילך פון אַ געשלעג אויף באַגנעטן, וואָס איז פאַרגעקומען אין דער גאַס. די קולות האָבן זיך דער־נענטערט צו אונדזער טיר, זיי האָבן געפאָדערט מיר זאָלן עפענען. נישט באַקומענדיק קיין ענטפער, האָט מען אָנגעהויבן צו שטורעמען די טיר. ביי אונדז האָט געקלאַפּט אַ צאָן אין אַ צאָן, אָבער מיר האָבן נישט געעפנט.

עס זענען פאַרבייַ מינוטן פון שרעק און שוידער. באַלד האָבן מיר דערהערט ווי מען שטעלט אַוועק אויף אונדזער הויף אַ קוילנוואַרפער און מען הויבט אָן שיסן אין דער ריכטונג פון שטאָט, ווו עס האָט זיך געפונען דייטש מיליטער. איבער צוויי שעה האָט געדויערט דער קאַמף. פון ביידע זייטן זענען געווען טויטע און פאַרוווּנדעטע. צו אונדזער קריסטלעכן שכן האָט מען אַריינגעטראָגן עטלעכע פאַרוווּנדעטע פוילישע סאָלדאַטן.

עס איז שוין געווען שפּעט אין דער נאַכט ווען די פוילישע סאָלדאַטן האָבן זיך צוריקגעצויגן פון אונדזער הויף און האָבן זיך פאַרפעסטיקט

נעמטער צום מאַרק, ביי ישראל חיים יונהס אויפן בוידעם. פון דאָרט האָבן זיי אָן אויפהער באַשאָסן דעם מאַרק.

ערשט וועָן עס האָט אָנגעהויבן ווערן ליכטיק, איז שטיל געוואָרן, די פוילישע זעלנער זענען ערגעץ אַוועק און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זוכן אויף די ערטער פון וואַנען מען האָט געשאָסן אויף זיי. זיי האָבן אויך געזוכט אין אונדזער הויף, אָבער נישט געפינענדיק קיין שום פאַר־דעכטיקס זענען זיי אַוועק ווייטער, ביז זיי האָבן אויפן בוידעם פון ישראל־חיים יונהס געפונען דעם קוילנוואַרפער, וואָס די זעלנער האָבן איבערגע־לאָזט. זיי האָבן דאָן אַרויסגעפירט פון הויז אַלע מענטשן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און זיי גלייך דערשאָסן און דערנאָך פאַרברענט. טאָבע, ישראל־חיימס טאָכטער, וועלכע האָט נאָך געאָטעמט, האָט מען לעבעדיקער־הייט אַרײַנגעוואָרפן אין פייער אַריין.

צווישן די דערשאָסענע פון דאָזיקן הויז האָבן זיך אויך געפונען: מענדעלע זילבערצווייג, שמואלקע ריצער מיט זיין גאַנצער משפּחה, דריי זין און צוויי טעכטער. מען האָט אויך דערשאָסן די נעענטערע שכנים: אהרון קליינער (אריש) מיט זיין זון שלמה און צוויי טעכטער. דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן אונטערצונדן די גאַנצע געגנט, די פלאַמען האָבן אויך אַרומגעכאַפט אונדזער הויז.

דער טעראָר האָט זיך איבערגעטראָגן אויך אין אַנדערע טיילן פון שטאָט, וווּ מען האָט אַרעסטירט די איינוווינער און אַלע געבראַנגט אינעם קליינעם קלויסטער אויף דער לאַכאָווער־גאַס.

זעענדיק אויף וואָס עס פאַרנעמט זיך, זענען מיר אַנטלאָפן הינטער דער שטאָט, וווּ נישט ווייט פון קלויסטער האָט זיך געפונען אַ טיפער ראָוו, דאָרט האָבן זיך באַהאַלטן פיל יידישע משפּחות.

דאָס איז געווען שבת, 12 אַזייגער בייטאָג, ווען עס זענען צוגעקומען צו אונדז עטלעכע פאָליאַקן און געזאָגט, אַז די דייטשן דערנענטערן זיך און מיר מוזן אַנטלויפן. עס איז אַנטשטאַנען אַ מוראדיקע בהלה, משפּחות זענען צעשיידט געוואָרן. אויך אונדזער משפּחה האָט זיך צעשיידט, יעדער איז אַנטלאָפן אין אַן אַנדערער ריכטונג. איך, צוזאַמען מיט מיין פאָטער און מוטער זענען געלאָפן צוזאַמען.

מיר זענען אָנגעקומען קיין פאַטעק און אַרײַנגעגאַנגען צו ישראל שפּרונג, וווּ מען האָט אונדז אויפגענומען מיט דער וואַרעמסטער זאָרג און מיר האָבן דאָרט איבערגעוואָרט ביז צומאָרגנס אינדערפרי, ווען עס איז צו אונדז דערגאַנגען, אַז עס איז שוין שטיל געוואָרן און מיר האָבן זיך אומגעקערט קיין טאַרנאָגראָד.

לולא אתם, אבות גדולים,
איפה עמדנו אנו?
מתהלתכם לא יגרע מאומה.

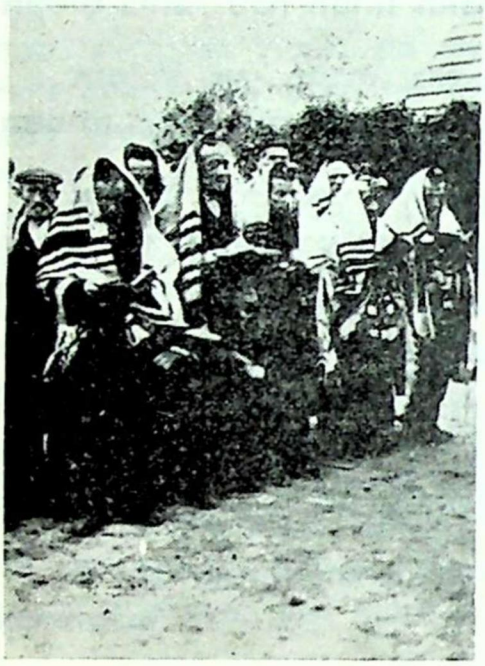

אין דער שעה
פון
קידוש השם

דער צווייטער פון רעכטס, אין דער ערשטע ריי, איז מיין פאטער אפרים־יעקב הערינג. נאך אים: בוצ־ציון ווייגריב, מרדכי קרוין, משה פיינגאלד, יעקב אדלער און יואל האכמאן.

הקדשה לזכרם

לזכר הקדושים האלו שנרצחו בידי הנאצים, ימח שמם, ונפחו את נשמתם עם אמירת שמע ישראל. היתה בהם מזיגה של תפארת וגבורה, ואני מרשה לעצמי לומר עליכם מה שהכריז הבת־קול על רבי עקיבא בזמן שהוצא להורג בידי מלכות הרשע: „אשריכם שנשמותיכם יצאו באחד".

תהי נשמתכם צרורה בצרור החיים של האומה.

אבי הקדוש!

לזכר אבי, אפרים־יעקב בן חיה־לאה, שנמצא בתמונה זו בין קדושי־טרנוגרוד, ברצוני בשורות קצרות להציב יד ושם.

בראותי אותך כאן ברגעים האחרונים שלך אתה מופיע בזכרוני כמו שהכרתי אותך באצילותך, בעל אמונה ובטחון גדול, שהוכיח בקיומו, בחייו ובמותו, כי יסוד מוסרי של בית יהודי ישר מהווה ערך בלתי מעורער ומעצב אופי קבוע גם ברגעים הקשים ביותר, נוכח המוות האכזרי, הרצח האיום.

היה בך, אבי הקדוש, כוח נפשי, והוא שנותן גם לי את האמונה בחיים ואידיאלים.

אני זוכר אותך, אבי הטוב, איך שהיית יושב כל יום, אחרי תפילת שחרית, עטוף בטלית ולומד פרקי משניות, קטעי עין יעקב, סעיפים ב„חיי אדם״.

אני זוכר אותך עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים. שיח ארוך היה לשבת עם זאת השוכנת בסתר חביון, שיח אשר נבצר לפרשו, אך שיח קודש יאָמר לו, פתחת פיך ושרת „ברוך אלהינו שבראנו לכבודו״ ועוד שירים כאלה.

עד יומי האחרון לא אשכחך ולבי יורד דמעה מדי אזכרך, אבי הקדוש.

על האבות האחרים האלה אין אולי מי שיכתוב, אך אני אזכירם היום, ארכין את ראשי ואלחוש:

כבוד לזכרם!

צבי בן־אפרים

שלמה יצחק שפרונג

דורך אומנטשלעכע ליידן און פיין

דאָס דאָרף פאטעק, ווו איך בין געבוירן געוואָרן, איז געווען באַקאַנט יעדן טאַרנאָגראָדער איינווינער. דאָרט האָבן געווינט צוועלף יידישע משפחות, וועלכע זענען געווען גאַנץ גוט איינגעאָרדנט, געהאַט פרנסה און געשיקט די קינדער לערנען. די יוגנט, ווען עס איז געקומען די צייט חתונה צו האָבן, האָט זיך ביסלעכווייז אַרויסגערוקט אין שטאָט אַריין. אויך אונדזער משפחה האָט זיך געגרייט אַרויסצופאָרן פון דאָרף און איבערציען זיך קיין טאַרנאָגראָד אין אונדזער אייגן הויז, אָבער ליידער האָבן מיר עס נישט באַווייזן. עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה. פון אַלע פּלענער איז גאָרנישט געוואָרן, מען האָט אָנגעהויבן לויפן אין פּאָניק, אין ווילדער בהלה.

צוזאַמען מיט מיין ברודער משה זענען מיר אַנטלאָפן פון דאָרף קיין טאַרנאָגראָד, ווו עס האָט שוין געווינט אונדזער שוועסטער, רבקהלע, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט שלמה זאַלצמאַן פון מאדען. מיר זענען אַהינגעקומען אין דעם טאָג ווען די דייטשן האָבן דערשאָסן עטלעכע יידן און פאַרברענט זייערע הייזער.

אויף צומאָרגנס זענען מיר צוריקגעלאָפן קיין פאטעק און מיטגענומען די שוועסטער מיטן שוואָגער. מיט אונדז איז אויך מיטגעגאַנגען יחזקאל זילבערצווייג זון. שפּעטער איז אויך געקומען יחזקאל און נאָך פיל טאַרנאָגראָדער יידן. אַלע האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביי אונדז עטלעכע טעג. ווען עס האָט זיך אַביסל באַרואיקט, זענען זיי צוריק אין שטאָט אַריין.

עס זענען פאַרבי עטלעכע טעג און עס האָט אַריינמאַרשירט די רוסישע אַרמיי, וועלכע האָט זיך אָבער נאָך אַ קורצער צייט צוריקגעצויגן און עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ לויפן און וואַנדערן. מיר האָבן געקויפט אַ וואָגן מיט צווי פערד און זיך געזומען גרייטן צום אַוועקפאָרן. אָבער עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות, אַז אין טאַרנאָגראָד בלייבן פיל יידן און מיינע עלטערן האָבן דערפאַר באַשלאָסן נישט צו רירן זיך פון אָרט.

צוזאַמען מיט משהן האָבן מיר זיך אויפגעזעצט אויף ראָווערן און אַוועק קיין טאַרנאָגראָד, ווו עס זענען שוין געהאַט צוריקגעקומען אונדזער

שוועסטער מיט איר מאַן. מיר האָבן זיי געטראָפן מיט פאַרפאַקטע זאַכן גרייט אַוועקצופאָרן פון טאַרנאָגראָד. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין צוזאַמען קיין שיניאַווע, ווייל דאָרטן זענען געווען די רוסן.

יעדע וואָך פלעגט משה שוואַרצן די גרענעץ און גיין אַהיים זען, וואָס עס מאַכן אונדזערע עלטערן. עטלעכ מאָל איז עס אים געלונגען אָן שום שטרויכלונג ביז איינמאָל האָבן אים געכאַפט די רוסישע זעלנער פון דער גרענעץ־וואַך און אים חֲדעסטירט. מיין שוואָגער שלמה זאַלצמאַן איז געגאַנגען אויף דער מיליץ אינטערוועניר. אַ מיליציאָנער האָט אים אפילו צוגעזאָגט, אַז משה וועט אינגיכן באַפרייט ווערן. אָבער דער סוף איז געווען, אַז מען האָט אים אַוועקגעפירט קיין פשעמישל אין דער אָרטיקער תפיסה.

איך בין דעמאָלט אַוועקגעפאָרן קיין פשעמישל, ווו איך האָב געפינען געלעגנהייטן אַרייַנצושיקן פּעקלעך מיט עסן און איך האָב געזומען זוכן וועגן ווי אַזוי אים צו באַפרייַען. אָבער באַלד האָט מען אים אַוועקגעשיקט קיין לעמבערג, ווו ער איז געזעסן אין די בריגיטקעס. איך בין גלייך נאָכגעפאָרן און ווידער געפרוווט עפּעס טאָן פאַר זיין באַפרייאונג, אָבער אַלע באַמיאונגען זענען געווען אומזיסט, עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום אינטערוועניצן און איך בין צוריק קיין שיניאַווע מיט ליידיקע הענט.

איבער דער גרענעץ

אין אַ פינצטערער נאַכט האָב איך געשוואַרצט די גרענעץ קיין טאַרנאָגראָר, ווו איך האָב איבערגענעכטיקט ביי דער מומע בריינטשע שפרונג און אינדערפרי בין איך אַוועק אַהיים קיין פאטעק.

די עלטערן האָב איך געטראָפן אין זייער אַ שווערן מצב. די דייטשן האָבן ביי זיי צוגערויבט אַלץ פון שטוב, האָבן אַלע שטובזאַכן, מלבושים און פוטערס אויפגעלאַדעוועט אויף צווייַ דאָרפישע פורן און אַ סך זאַכן צעטיילט צווישן די פויערים, וועלכע האָבן מיט פרייד זיך צוגעקוקט ווי מען באַרויבט די יידן.

מיט תחנונים האָב איך זיך געוואָגדן צו מיינע עלטערן, זיי זאָלן אַרויס פון דאָרף און גיין מיט מיר קיין שיניאַווע. עס איז אָנגעקומען דער פעטער שמואל פרץ, וועלכער האָט מיט זיין משפּחה געווויינט נישט ווייט פון אונדז און אַלע האָבן זיי באַשלאָסן נישט צו פאָרן. צו זייער

באַשלוס האָבן מיטגעווירקט די זכרונות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועז די אַלע, וואָס האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען, האָבן דורכגעמאַכט שווערע צרות און פיל זענען אומגעקומען אין דער פרעמד. אַ בעסערן גורל האָבן געהאַט די, וועלכע זענען געבליבן אין זייערע היימען.

דערצו איז דער ווינטער אויך שוין געווען געזונ שווער. דער גענאַנק, אַז מען וועט דאַרפן זיך שלעפן אין די פרעסט איבער פרעמדע שטעט, עלנט, אָן מיטלען צום לעבן, האָט געגרוילט און נישט געלאָזט דעצידירן זיך אַרויסצולאָזן אין וועג.

איך האָב זיך געזומען צום האַנדל און צוזאַמען מיט גויאישע שמוגלער אַרײַנגעשוואַרצט קיין טאַרנאָגראָד פאַרשידענערליי עסנווארג, מעל, קאַשע, הירזש. פון טאַרנאָגראָד האָב איך געברענגט שניט־סחורה, וואָס איך האָב אויסגעטוישט ביי די פויערים אויף עסנווארג.

אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד און די רדיפות זענען מיט יעדן טאָג געווארן שווערער און אומדערטרעגלעכער.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן די שוידערלעכע אַקציעס, שיסעריין און דאָס כאַפן מענטשן און אַרויספירן קיין בעלזשעץ. אין אַ געוויסער נאַכט זענען די געסטאַפאָווצעס געקומען צו אונדז אין שטוב, אין פאטעק. מיין מזל איז געווען, וואָס איך בין געשלאָפן אין אַ פאַרשאָטנט ווינקל און די דייטשן האָבן מיך נישט באַמערקט. פון פאטעק האָבן זיי אַוועקגענומען 10 פערזאָן, אָבער נאָך עטלעכע וואָכן זענען זיי באַפרייט געווארן און צוריקגעקומען אין דאָרף. זיי האָבן אויסגעזען ווי שקעלעטן, פאַרמאַטערט און פאַרפיניקט. באַלד דערנאָך איז געקומען די גזירה אַז יעדער ייד, וואָס וועט פאַרלאָזן זיין הויז אָן אַ ספעציעלער דערלויבעניש, וועט ווערן דערשאָסן.

אין פחדפולער דערוואַרטונג

די גזירה איז חל געווען אויף די יידן, וואָס האָבן געווינט אין שטאָט און אין די דערפער אַרום טאַרנאָגראָד. נישט געקוקט דערויף פלעג איך ריזיקירן און אריינגנבענען זיך קיין טאַרנאָגראָד, וווּ די צרות זענען מיט יעדן טאָג געווארן שווערער, מענטשן זענען געשטאָרבן פון הונגער. עס איז געווען אַן אומגעהויערער יקרות און די יידן האָבן נישט געהאַט פאַרוואָס צו קויפן זיך עפעס עסן. קינדער פלעגן זיך אַרויסלאָזן אין די

דערפער בעטלען אַ פּאָר קאַרטאָפל. זיי זענען געקומען אויך צו אונדז קיין פּאטעק, און מיין מוטער האָט פּאָר זיי קודם־כל אָפּגעקאָכט אַ גרויסן טאָפּ זופ און שפּעטער אָנגעשטופט זיי פולע זעקלעך קאַרטאָפל. מערסטנס האָט די זעקלעך מיטגענומען מיט זיך דער פּאָסט־טרעגער, וועלכער האָט זיי איבערגעלאָזט ביים פּעטער יאָסל שפּרונג און פון דאָרטן האָבן די קינדער עס גענומען אין זייערע היימען.

יעדער טאָג האָט מיט זיך געברענגט נייע גזירות. מען האָט אָנגעהויבן צעמען פיל משפחות פון טאַרנאָגראָד, וועלכע מען האָט מכלומרשט געשיקט אויף אַרבעט אין די קרעסן. דעמאָלט האָט מען אויך אַוועקגעשיקט אונדזער פּעטער יאָסל מיט זיין גאַנצער משפּחה. דעם דאָזיקן פּאָרלוסט האָבן אויך אָפּגעפּילט די קינדער, ווייל זיי האָבן שוין געמוזט שלעפּן מיט זיך די עטלעכע קילאָ אויסגעבעטלטע קאַרטאָפל. די דאָזיקע זעקס און אַכט־יאָריקע קינדער זענען געווען די פּרנסה־געבערס פון זייערע עלטערן. זיי האָבן געטראָגן אויף זיך דעם עול און אחריות פּאָר דער גאַנצער שטוב.

פּאָר יום־טוב, 1942, איז אַרויס אַ באָפעל, אַז אַלע יידן דאַרפן פּאַרלאָזן די דערפער און אַריבערגיין ווינען אין שטאָט. דאָס האָט שווער געטראָפן די יידן פון פּאטעק, קילנאָ, ליפּין, שישקאָוו. אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז אַוועקגעפּירט קיין קרעשאָוו, ווו מען האָט אונדז אַריינגעפּאָקט צו צוויי משפּחות אין אַ צימער. מיר האָבן נישט געוווסט וואָס די דייטשן טראַכטן מיט אונדז צו טאָן. און מיר האָבן געלעבט אין פחדפולער דערוואַרטונג אויף דעם יום־הדין, וועלכער איז געקומען כ״ג חשון 1942.

אין יענעם טאָג האָט מען אַרומגערינגלט די שטאָט און אַלע יידן אַרויסגעטריבן אויפן רינעק. ווער עס האָט געפרווט אַוועקלויפן, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. צוזאַמען מיט מיינע עלטערן בין איך געזעסן אין שטוב און געוואַרט, אַז די מערדער זאָלן אַריינקומען און אונדז אַרויס־טרייבן. די לעצטע זורטער פון מיין מוטער זענען געווען:

„טייער קינד מיינס, פּרגוו אָנטלויפן, אפשר וועט דיר גאָט העלפן, פּרגוו, ראַטעווע זיך״.

איך בין אַריבערגעשפּרונגען אַ צוויי־מעטערדיק הויכן פּלויט און אַריין אין אַ סאָד, נעבן דער קרעשאָוער געמיינדע. איך האָב געמוזט זוכן אָן אָרט, ווו זיך צו באַהאַלטן און האָב באַמערקט אַ שטאַל, ווו סע האָט זיך געפונען אַ קו.

דאָרט האָב איך געטראָפן דעם קילנער בחור, יאנקל באסוויץ,

איטשעס זון. אין שטאַל איז געווען אַ ביסל שטרוי, וואָס מען האָט צוגעגרייט אונטערצובעטן דער קו. מיר האָבן עס געגומען און זיך אַוועק־געלייגט אָפרוען, אָבער באַלד איז אַריינגעקומען די דינסט מעלקן די קו. דערזעענדיק אונדז האָט זי גלייך זיך געוואָלט צוריקציען און דערציילן אירע באַלעבאַטים. איך האָב זיך צו איר געוואָנדן, אָנגערופן זי ביים נאָמען און געבעטן, זי זאָל עס נישט טאָן. זי האָט מיך דערקענט און מיר צוגעזאָגט, אַז זי וועט קיינעם נישט דערציילן. זי האָט אונדז אַריינגעבראַכט נאָך שטרוי און דערמיט פאַרשטעלט דאָסווינקל, וווּ מיר זענען געווען באַהאַלטן.

אין דער דאָזיקער שטאַל זענען מיר געלעגן צוויי טעג, ביז עס איז געוואָרן שטיל און מיר האָט זיך דערוווסט, אַז די אַלע אַרויסגעפירטע יידן האָט מען אויפן וועג אויסגעשאָסן.

דאָס גרויסע מאַסן־קבר

ביינאַכט בין איך מיט יאַנקלען שטילערהייט אַרויס פון שטאַל און שאַרנדיק זיך איבער די אויסגעשטאָרבענע גאַסן האָבן מיר זיך אַרויסגע־קריגן פון שטאָט. מיר זענען געגאַנגען אין דער נאַכטיקער פינצטערניש און אָנגעקומען צו דעם אָרט וווּ עס איז פאָרגעקומען די שוידערלעכע אַקציע. דאָ האָט מען אומגעבראַכט אונדזערע נאָענטסטע. מיר זענען געבליבן שטיין ווי געליימטע און ביידע האָבן מיר זיך יאָמערלעך צעווייגט.

איך געדענק נישט ווי לאַנג מיר זענען אַזוי געשטאַנען צעבראָכענע און געהעשעט. מיר האָבן זיך דערמאָנט וווּ מיר זענען אין דער וועלט, דאָס ווייגען וועט אונדז גאָרנישט העלפן און מען מוז קלערן וועגן אַן אָרט, וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן און אָפראַטעווען דאָס לעבן.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען קיין פאטעק. דער זייגער איז שוין געווען נאָך האַלבער נאַכט און מיר האָבן געגומען טראַכטן אין וועלכער טיר אָנצוקלאַפן, אָבער מיטאַמאָל קומט אונדז אַנטקעגן אַ קריסט, אין וועלכן איך האָב דערקענט אונדזערס אַ געווען שכן. ער האָט מיך אויך דערקענט און האָט מיר אָנגעהויבן צו דערציילן וועגן דעם באַפעל צו כאַפן יידן. אין דעם טאָג — האָט ער מיר דערציילט — האָט מען שוין געכאַפט פיל יידן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער שמעון, אהרון ברוק, פייגע קנאכען מיט איר טאָכטער, חיים־זלמן בראָנדווינס ווייב, פערלע מיט אירע צוויי קינדער און נאָך אַ סך אַנדערע טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון שטאָט און אין פאַטעק האָט מען זיי געכאַפט און

דערשאַסן. די פֿאַלאַקן האָבן פון זיי אַראָפּגעצויגן זייערע מלבושים און נאַקעטערהייט באַגראָבן אין איין גרויסן מאַסן־קבר. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אין דעם דאָזיקן קבר אין פאטעק ליגן באַגראָבן 54 יידן.

מיין חבר יאנקל האָט מיט שרעק צוגעהערט זיך צו דעם וואָס דער פֿאַלאַק האָט דערציילט, און אַן אויפגעציטערטער האָט ער גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון קילנע, נישט אומקוקנדיק זיך אויף מיר. ער האָט אויסגעזען צו זיין וואַנזיניק פון שרעק.

אַ צעבראָכענער האָב איך זיך שטילערהייט אַריינגערוקט אין דער דערנעבנדיקער סטאָדאָלע, וואָס האָט געהערט צו לאַרווע יאזיע. זי איז געווען פול מיט תבואה און איך בין דאָרט געווען ביז אינדערפרי.

ווייזט אויס, אַז דער באַלעבאָס פון דער סטאָדאָלע האָט דערקענט, אַדער געהערט אין מיטן דער נאַכט ווי עמעץ איז אַריין און באַלד אינדערפרי איז ער אַריינגעקומען, אַרויפגעשפרונגען אויף די בינטלעך, אויסרופנדיק: „ווער איז דאָרט?" איך בין אַרויסגעקראָכן פון הינטער די בינטלעך תבואה און ער האָט געמאַכט אַ פאַרוווונדערטע מינע, דערציילט, אַז נעכטן האָט מען מיך געזוכט ביי אים, די סטראַזשאַקעס זענען אַרומגעגאַנגען מיט ווידלעס און געשטאָכן אינעם שטרוי, זוכנדיק צי עמעץ ליגט דאָרט נישט באַהאַלטן. ער האָט דערפאַר מורא מיך צו לאָזן ביי זיך.

אַ ווייל בין איך געזעסן ווי פאַרגליווערט און ער האָט ווייטער דערציילט ווי אַזוי מען האָט נעכטן געכאַפּט פיל יידן, געבונדן מיט שטריק און צוגעפירט צו דער געמיינדע, ווו צוויי דייטשן האָבן אַלע אויסגעשאָסן. ענדלעך האָב איך געפונען דעם מוט און געזאָגט צו אים:

— איצט איז דאָך שוין ליכטיק. אַזוי ווי איך וועל נאָר אַרויסגיין פון דיר וועט מען מיך כאַפּן און פירן צום שיסן. בעסער נעם דו אַ שטריק און פיר מיך אַהין צו די דייטשן.

די וועלטער האָבן אויף אים געווירקט. אפשר האָט ער זיך אין דעם מאָמענט דערמאָנט די טובות, וואָס איך האָב אים אַמאָל געטאָן. ער האָט געענטפערט:

— ניין. איך וועל אַזעלכעס נישט טאָן.

איך האָב באַקומען דעם איינדרוק, אַז ער וועט מיר קיין שלעכטס נישט טאָן און געבעטן אים, ער זאָל מיך צודעקן מיט עטלעכע בינטלעך שטרוי און איך וועל אַזוי ליגן ביזן אָנקום פון דער נאַכט. ווען עס וועט ווערן פינצטער, וועל איך אַרויסגיין אין וואַלד.

שווייגנדיק האָט ער געטאָן ווי איך האָב אים געבעטן און איך בין

אַזוי אָפּגעלעגן אַ גאַנצן טאָג, וואָס האָט זיך געצויגן ווי אַ יאָר. איך האָב געהערט ווי אינדרויסן פלייצט דער רעגן אָן אויפהער.

גלייך ווי עס איז געוואָרן פינצטער איז דער פויער אַריינגעקומען און צו מיר איז דערגאַנגען זיין קול:

„דו לעבסט?"

ער האָט געמומען אַראָפּוואַרפן די בינטלעך שטרוי און דערלאַנגט מיר אַ ברויט מיט אַ שטיקל פוטער.

אַרויסגייענדיק פון שטאַל האָט מיך אַרומגענומען אַ געדיכטע און נאַסע פינצטערניש. זעקס קילאָמעטער בין איך אין יענער נאַכט געגאַנגען. דער רעגן האָט נישט אויפגעהערט צו פלייצן און דער וועג איז געווען בלאָטיק. ענדלעך האָב איך אין דער געדיכטער פינצטערניש באַמערקט ווי עס שוואַרצט זיך דער וואַלד. מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך דערשלעפּט צו די ערשטע ביימער און בין דאָרט אָפּגעלעגן אַ גאַנצע נאַכט און דעם גאַנצן מאָרגנדיקן טאָג. ערשט וועז עס האָט געמומען ווערן טונקל האָב איך אָנגעהויבן צו גיין אין דער ריכטונג פון לעשניטשווקע. איך האָב געוווסט, אַז דאָרט ווויינט אַ באַקאַנטע קריסטין און איך האָב געדאַכט צו קענען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן.

פּוילישע באַנדיטן

אָנקומענדיק אַהין איז שוין געווען גוט פינצטער. וועז איך האָב אָנגעקלאַפּט איז די קריסטין אַרויסגעקומען און זי האָט מיך גלייך דערקענט. זי האָט מיר דערציילט, אַז ערשט מיט עטלעכע מינוט פריער זענען געווען ביי איר שמעיה מיט זיין זון יאָסל פון גוסט און ליפינסקי. זיי זענען געווען אין טאַרנאָגראָד און פון דאָרטן אַנטלאָפן צווזאַמען מיט עליאשס אַ זון מיט אַ שוועסטער. זיי האָבן ביי איר געבעטן עפּעס אָפּצועסן, אָבער זי האָט מורא געהאַט אַז אין פאַל מען וועט זיי שפּעטער כאַפּן, וועלן זיי דערציילן וווּ זיי האָבן געגעסן. זי איז געווען זיכער, אַז זיי זיצן נאָך איצט נישט ווייט פון איר הויז.

זי האָט מיך באַגלייט צו דעם אָרט וווּ זיי זענען געזעסן און פאַר מיר האָט זיך אַנטפלעקט אַ מוראדיק בילד. די מענטשן זענען געזעסן פאַרשמאַכטע פון הונגער און שרעק. שוין עטלעכע טעג ווי זיי האָבן גאָרנישט געהאַט אין מויל. איך האָב זיי גלייך אַוועקגעגעבן מיין ברויט

און די פוטער און געבעטן די קריסטין, זי זאל אָפקאָכן אַ קאַרטאָפל־זופ. אַ ווייַלע האָט זי זיך געוואַקלט, אָבער מיין געבעט האָט געווירקט און זי האָט געזאָגט, אַז צוליב מיר טוט זי עס.

איך האָב איר געגעבן אַ ביסל געלט און זי האָט גלייך אַרויסגעברענגט אַ ברויט מיט אַ שטיקל פוטער און מיר זענען אַוועק טיפער אין וואַלד אַריין.

דאָרט האָבן מיר זיך גלייך געזומען צום גראָבן אין דער ערד אַ בונקער, אין וועלכן מיר האָבן זיך אַלע באַהאַלטן.

אויפן פערטן טאָג האָבן אונדז דערווישט פוילישע באַגדיטן און אַנגעהויבן אויף אונדז צו שיסן. מיר זענען זיך אַלע צעלאָפן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן דעם קריסט מיכאל קאָזיאָל פון פּאטעק. ער איז געקומען אין וואַלד אַריין נאָך האָלץ און איך האָב אים דערציילט דעם אומגליק, וואָס האָט אונדז געטראָפן. ער האָט מיך באַרואיקט און פּאַרנאַכט בין איך מיט אים צוזאַמען צוריק קיין פאטעק, אָבער צו זיך אין שטוב האָט ער מיך נישט אַריינגעלאָזט.

איך האָב באַשלאָסן אָנצוקלאַפּן ביי באַקאַנטע קריסטן און געבעטן ביי זיי אַ שטיקל ברויט, אָבער גלייך ווי זיי האָבן געעפנט די טיר האָבן זיי מיך געהייסן אַנטלויפן און געדראָט, אַז טאָמער איך וועל נישט גלייך אַוועקגיין וועט מען מיך איבערגעבן די דייטשן.

ווידער האָב איך געזומען וואַנדערן איבער די סטאָדאָלעס, וווּ געטאָגט נישט געזעכטיקט, און דעם 13־טן נאָוועמבער, פאַרטאָג, בין איך אַרויף אויף אַ בוידעם פון אַ שטאַל, אָבער איך האָב גלייך דערהערט, אַז עמעץ איז דאָרט פאַראַן. איך האָב געהערט אַ שטיל אָטעמען און געמיינט, אַז דאָס שלאָפט דאָ דער באַלעבאָס. איך האָב געפרעגט אין פויליש, ווער עס איז, אָבער אָנשטאָט דעם הער איך אַ קול אין ייִדיש:

„דאָס ביזטו, שלמה?“

איך האָב גלייך דערקענט וועלע שפרונג און ער האָט מיר דערציילט, אַז ער באַהאַלט זיך דאָ אויס זינט די ערשטע טעג.

איך האָב זיך מיט אים דערפרייט און געבליבן מיט אים צוזאַמען אויף דעם בוידעם. די פויערים האָבן אונדז אַרויפגעטראָגן עסן, אָבער מיט יעדן טאָג האָבן מיר אַלץ שטאַרקער דערפילט די קעלט פונעם אָנקומענדיקן ווינטער. מיר האָבן ביידע נישט געהאַט מיט וואָס זיך צוצודעקן, אָבער קיין אויסוועג האָבן מיר נישט געזען פאַר זיך. מיר האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין פון דער שטאַל און צו אונדז זענען כסדר

דערגאַנגען די ידיעות וועגן כאַפן יידן. איין ידיעה איז געווען שרעקלעכער פון דער אַנדערער.

דאָס איז געווען דעם 12־טן יאַנואַר 1942. צו אונדזערע אויערן זענען דערגאַנגען מאָדנע געשרייען. איך האָב זיך דערנענטערט צו דעם שפּאַלט, דורך וועלכן מען האָט געקענט זען וואָס עס טוט זיך אין דרויסן. עס איז נאָך געווען ליכטיק און איך האָב דערזען ווי שקצים טרייבן משה קנאַכן מיט צוויי קינדער אין דער ריכטונג פון קרעשאַוו, ווו עס האָט זיך געפונען די געסטאַפּאָ. שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז מען האָט זיי דאָרט דערשאָסן.

דער בריוו

אין אונדזערע הערצער איז געוואָקסן דער פחד. עס האָט געפיניקט די אויסזיכטסלאָזיקייט. מיר האָבן נישט געזען פאַר זיך קיין שום האָפענונג צו קענען איבערהאַלטן די שוידערלעכע צייט און אויסמיידן די געפאַנג, וואָס האָבן געלויערט אויף אונדז פון אַלע זייטן. פון פראָנט זענען אָנגעקומען די ידיעות וועגן די דייטשע נצחונות. די דייטשע אַרמיי האָט זיך געזרוקט אַלץ טיפער אין רוסלאַנד.

ווידער זענען פאַרביי עטלעכע טעג און דער פויער האָט אונדז דערציילט, אַז מען האָט געפונען אויף דער אָקאָפאָווויסקע זלמן בראָנדוויין, אַ טויטן, באַגראָבן צווישן געפגרטע פערד. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פויער, ביי וועלכן ער איז געווען באַהאַלטן עטלעכע חדשים, האָט אים שפּעטער אַליין דערמאָרדעט און אַוועקגעוואָרפן צווישן די געפגרטע פערד.

זלמן בראָנדוויין איז געווען ישראל זילבערצווייגס איידעם און האָט געשטאַמט פון טאַרנאָגראָד. די ידיעה האָט אויף אונדז שווער געווירקט. מיר האָבן פאַר זיך געזען דעם זעלבן סוף און מיר האָבן דערפאַר באַשלאָסן אַרויסצוגיין אין וואַלד און פאַרבונדן זיך מיט די פּאַרטיזאַנער.

עס איז געווען פורים־צייט, וועו מיר האָבן זיך אַרויסגעשאַרט פון דער שטאַל, געזעגנדיק זיך פריער מיט דעם קריסט, ביי וועלכן איך האָב איבערגעלאָזט אַ בריוו, ער זאָל אים באַזאָרגן צו מיין ברודער משה, וועגן וועמען איך האָב געוווסט, בלויז, אַז ער איז ערגעץ אין סאָוויעט־רוסלאַנד. דעם פויער האָב איך געבעטן, אַז וועו די מלחמה וועט זיך ענדיקן און מיין ברודער וועט צוריקקומען, זאָל ער אים איבערגעבן דעם בריוו.

דער אינהאַלט פון בריוו איז געווען פאָלגנדיקער:

„ליבער ברודער משה,

„איך גיי איצט אַוועק אין וואַלד און מעגלעך, אַז מיר וועלן זיך שוין מער קיינמאָל נישט זען. אָבער טיף אין האַרצן בעט איך, אַז גאָט זאָל העלפן און מיר זאָלן נאָך קענען זיין צוזאַמען, באַווייזען דעם טויט פון אונדזערע טייערע עלטערן און שוועסטערס. אָבער אַלץ איז ביי גאָט אין דער האַנט. אויב איך וועל נישט קענען נעמען נקמה פאַרן טויט פון אונדזערע נאַענטסטע, בעט איך דיך, אַז דו זאָלסט זיך דערווּוסן ווער עס איז געווען דער גוי, וואָס האָט אין ליפּנע געכאַפּט אונדזער ליבן ברודער שמעון און אים איבערגעגעבן דער גסטאַפּאָ, נעם נקמה פאָר זיין טויט!

„איצט ליבער ברודער משה, אַזוי ווי איך האָב נאָך טייל זאַכן איבערגעלאָזט צווישן די פויערים, זאָלסטו זיי נישט שענקען קיין איין פאָדעם אוּן עס אויפמאַנען ביי זיי. איך לאָז דיר איבער אַ צעטל, ביי וועלכע פויערים עס ליגן מיינע זאַכן.

„ליבער משה, דעם פויער, וואָס וועט דיר ברענגען דעם בריוו, זאָלסטו ווי ווייט מעגלעך שאַנעווען אוּן שטיצן. מיט מיר איז דאָ אויך וועלע

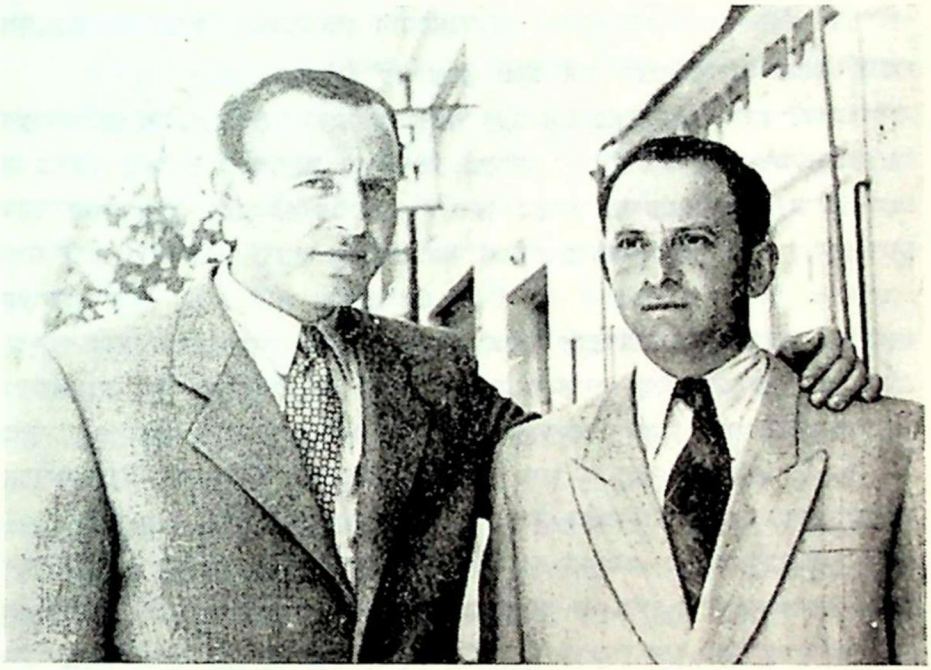

משה שפרונג מיט זיין ברודער שלמה־יצחק, דער מחבר פונעם בריוו און פון דער דאָזיקער שילדערונג.

שפרונג, דעם פעטער שמואל פרצס איידעם. מיר ביידע גייען אַוועק צוזאַמען אין וואַלד. גאַט זאָל העלפן, אַז די צרות זאָלן זיך ווי צום שנעלסטן ענדיקן און מיר זאָלן אויסגעלייזט ווערן פון אַלע טויט־געפאַרן, אמן!

„ממני, אחיך המצפה לראות את פניך ולשמח יחד בקרוב בקרב עם ישראל. אמן סלה! אחיך, שלמה שפרונג.

פאָטעק, 28.3.1943".

דער פויער האָט אונדז מיטגעגעבן אַ ברויט מיט אָפּגעקאָכט פלייש פון אַ האַלב שעפּסל און זיך מיט אונדז האַרציק געזעגנט.

אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר געגאַנגען. מיר האָבן זיך געוואָלט צוקריגן צום יאַשטשעמביצער וואַלד, ווייל מיר האָבן געהערט, אַז דאָרט זענען פאַראַן יידישן און פוילישע פאַרטיזאַנער.

צוקומענדיק צום ראַנד פון וואַלד האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט און געטראַכט וואָס וויטער צו טאָן. מיטאַמאָל האָבן מיר דערזען ווי עס פאָרט אָן אַ פויער מיט זיין ווייב אין וואַלד אַריין נאָך האָלץ. וועז זיי האָבן זיך דערנענטערט, האָב איך אין זיי דערקענט באַקאַנטע פויערים. איך האָב זיך דערנענטערט צו זיי און געפרעגט, צי ער וויסט נישט וווּ עס זענען דאָ די פאַרטיזאַנער. דער פויער, פראַנעק, האָט מיר גלייך געזאָגט, אַז דאָס זענען נישט קיין פאַרטיזאַנער, נאָר אַ באַנדע רויבער, וואָס האָבן שוין אויסגעהרגעט פיל יידן און זיי באַרויבט. זיי געפונען זיך אָן ערך אַ האַלבן קילאָמעטער פון דאָנען. ער האָט מיך געוואָרנט, אַז איך זאָל נישט אַהינגיין, ווייל זיי וועלן אונדז זיכער דערהרגענען.

די לעצטע אויסזיכט איז אויסגערונען. דער רעגן האָט נישט אויפגעהערט צו גיסן און מיר זענען געווען דורכגענעצט ביזן ביין. פאַרשטעקט צווישן די קליינע קוסטעס פון וואַלד האָבן מיר איבערגעוואַרט ביז פאַרנאַכט און אין דער פינצטער זענען מיר צוריקגעגאַנגען צו אונדזער שטאַל.

די פויערים האָבן זיך מיט אונדז זייער דערפרייט. זיי האָבן אונדז דערציילט, אַז זיי האָבן זיך זייער געשראָקן פאַר אונדזער לעבן און זענען געווען ממש גליקלעך ווען זיי האָבן אונדז שוין געזען צוריק.

„פאַרטיזאַנער"

ווידער זענען מיר אָפגעלעגן טעג און נעכט אויף דעם בוידעם, ווו דער פויער האָט אונדז אַרויפגעטראָגן עסן. אַ גאַנצע וואָך האָבן מיר זיך פון דאָרטן נישט געירט, בלויז יעדן מוצאי־שבת זענען מיר שטיל, אויף די שפּיצן פינגער, אַראָפּ אין שטוב צו דעם פויער, ווו מיר האָבן זיך אַרומגעוואַשן.

איינמאָל, אין אַזאַ שבת־צו־נאַכטס, ווען מיר האָב זיך געפונען ביים פויער אין שטוב, האָט פּלוצים עמעץ אָנגעקלאָפּט אין דער טיר. אונדז איז באַפאַלן אַ טויט־שרעק. דער באַלעבאָס איז אַרויס און נאָך עטלעכע מינוט איז ער צוריק אַריינגעקומען און דערציילט, אַז ישראל קאָרנגאָלד מיט נאָך אַ יונגן מענטש זענען געקומען זוכן אַ באַהעלטעניש. איך האָב דעם פויער געבעטן, ער זאָל זיי אַריינלאָזן.

דער צווייטער, וואָס איז געקומען צוזאַמען מיט ישראלן, איז געווען נחמנס זון. זיי האָבן זיך געפונען אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד, חדשים לאַנג זיך נישט איבערגעטאָן. זיי זענען געבליבן מיט אונדז. נאָך עטלעכע טעג איז נחמלעס זון אַוועק קיין בוקאָווינע, ווו עס האָט זיך געפונען זיינס אַ ברודער. אָבער מען האָט אים דאָרט געכאַפּט.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען צווישן די פויערים אָנגעהויבן רעדן, אַז אונדזער פויער באַהאַלט אויס יידן, און מיר האָבן געמוזט זיך זוכן אַ צווייטן פּלאַץ.

דריי קילאָמעטער פון אונדזער באַהעלטעניש האָט געווויזן אַ פויער, וועמענס סטאָדאָלע האָט זיך מיר אויסגעווויזן צו זיין אַ פּאַסיק אָרט, ווו זיך אויסצובאַהאַלטן. איך האָב צוגעפירט אַהין ישראלן מיט וועלטן, געהייסן זיי אַרויפקריכן אויף דער שאָפע און אַליין האָב איך אָנגעקלאָפּט אין דער טיר פון דער פויערישער כאַטע, אַרויסגערופן דעם פויער אינדרויסן און הויך געריידט צו אים:

— סטעפאַן, הער זיך צו. איך בין אין דער פאַרטיזאַנקע, צוזאַמען מיט נאָך צוויי חברים האָבן מיר באַקומען אַ וויכטיקע אויפגאַבע, נאָר אויפן וועג האָבן זיך די צוויי חברים דערפילט אַביסל נישט געזונט... גיב זיי אָפּצוועסן און אין עטלעכע טעג אַרום וועלן מיר קומען און זיי צונעמען פון דיר.

די רייד און דער זיכערער טאָן, מיט וועלכן איך האָב עס אים

געזאגט, האבן געווירקט און דער פויער האט אן ווידערשטאנד מסכים געווען אויסצובאהאלטן די ביידע „פארטיזאנער", נאר אויף עטלעכע טעג.

איך אליין בין צוריק צו אונדזער פריערדיק בוידעם־שטיבל, אבער אנשטאט אהין ארויפצוקריכן, האב איך זיך געמאכט א באהעלטעניש אונטערן הויז, וווּ עס האט מיר אויסגעזען צו זיין זיכערער.

צווישן וואכן בין איך פון דארט נישט ארויסגעגאנגען אויס מורא, מען זאל מיך נישט באמערקן. די גאנצע צייט האב איך נישט אויפגעהערט צו טראכטן וועגן מיינע „פארטיזאנער", איך האב פארשטאנען וואס זיי לעבן איבער, אבער איך האב נישט געהאט קיין ברירה. ערשט נאך צוויי וואכן בין איך אין א פינצטערער נאכט אהינגעגאנגען זיי באזוכן. וועג דער פויער האט מיך דערזען, האט ער אנגעהויבן וויינענדיק ממש מיך בעטן, אז איך זאל זיי צונעמען. ער האט אינגאנצן געציטערט פאר שרעק.

איך האב געמאכט א האפערדיקע מינע און געטרייסט אים, אז אים וועט גארנישט געשען, ווייל איבער אים וואכט דאס שארפע אויג פון די פארטיזאנער. איך האב אים געהייסן אראפרופן די צוויי פארטיזאנער פון בוידעם. זיי זענען געווען אינגאנצן דורכגעפרורן און געציטערט פון קעלט. דער פויער האט זיי איינגעהילט אין פוטערנע פעלצן, האט זיי געגעבן גוט אפצועסן און אויסצוטרינקען. איך האב צוגעזאגט דעם פויער גאלדענע בערג און ער האט מער נישט געוואגט צו רעדן וועגן אוועקנעמען די פארטיזאנער.

אין יענער צייט האב איך זיך דערוווסט, אז שמחהלע, יאנקל פאטיקערס זון, וואלגערט זיך ארום אין דאמבראווקע און האט נישט וווּ זיך אויסצובאהאלטן. דאס האט מיר דערציילט דער ברודער פון מיין באלעבאסטע. איך האב געבעטן אים צוויסנטון, אז איך וויל זיך מיט אים זען און אפגעשמועסט אן ארט וווּ מיר זאלן זיך טרעפן.

פארטאגס זענען מיר אנגעקומען אויף דעם פוילישן צמענטאזש און פון דארט זענען מיר געגאנגען צו קרוקן אויף דער דאמבראווקע און ביי אים איבערגעלאזט שמחהלען און אנגעזאגט אים, אז לויט א באפעל פון די פארטיזאנער דארף ער אים אויסבאהאלטן. דאס האט געהאט די געהעריקע ווירקונג און די פויערים האבן אים פון דעמאלט אן גוט באהאנדלט. אזוי האט ער דורכגעמאכט די שווערסטע צייטן ביז צו דער באפרייאונג. היינט געפינט ער זיך אין אמעריקע.

מיטן גלויבן אין דער פרייהייט

עס איז אַנגעקומען דאָס יאָר 1944 און צו אונדז זענען דערגאַנגען די ידיעות וועגן די מפלות פון די דייטשן און זייער צוריקמאַרש. מיר האָבן אַנגעהויבן מורא האָבן, אַז די דייטשן וועלן ביים אָפטרעטן אונטער־צינדן די דערפער און מיר זענען דערפאַר אַוועק אין וואַלד אַריין.

מיר זענען איצט געווען פיר: איך, שלמה און וועלע שפרונג און ישראל קאָרנגאָלד. גיך, מיט אַלע כוחות האָבן מיר זיך געגומען צום גראָבן אַ בונקער צווישן די ביימער, טיף אין דער ערד. פון אויבן האָבן מיר אים פאַרמאַסקירט און מיר זענען דאָרט אָפגעלעגן עטלעכע וואָכן. אין די נעכט זענען מיר אַרויס אין נאָענטן דאָרף און דורך פאַרשידענע וועגן באַמיט זיך צו דערוויסן, וואָס עס הערט זיך, ביז אין אייגער אַ נאַכט האָבן מיר געזען, אַז די דייטשן זענען אַנטלאָפן אין גרויס בהלה. באַלד נאָך זיי זענען אַריינגעקומען די רוסן, די רויטע אַרמיי.

עס זענען אַוועק עטלעכע טעג און מיר האָבן זיך נישט געזען, ווייל ישראל קאָרנגאָלד מיט וועלען האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון וואַלד. זיי זענען געווען דורכגענומען מיט שרעק פאַר דער ליכטיקער שיין, און נישט געגלויבט אין דער פרייהייט. ערשט נאָך עטלעכע טעג, וען זיי האָבן געהערט, אַז קיין טאַרנאָגראָד זענען אָנגעקומען עטלעכע יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, האָבן זיי זיך דעצידירט אַרויסצוקריכן פונעם בונקער.

צווישן די טאַרנאָגראָדער, וואָס זענען אַרויס פון וואַלד, האָבן זיך געפונען אפרים און אברהם האלער מיט זייערע קינדער, ליפע אַדלער איז אַרויס פון בוקאָווינע. עס זענען דאָרט אויך געווען חיים אַדלער, סיני גרויער און עטלעכע ראָזשיניצער.

אין טאַרנאָגראָד האָבן זיך אויך באַזעצט עטלעכע בילגאָרייער און יוזעפאָווער יידן. מען האָט געטראַכט, אַז מען וועט קענען צוריק אָנהויבן אייגאָרדענען זיך, פאַרדינען אויפן שטיקל ברויט, אָבער מיר האָבן גלייך דערפילט דעם היטלעריסטישן גיפט, וואָס איז געבליבן צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג.

אין אַ געוויסער נאַכט האָבן פּוילישע מערדער געשאָסן דודן פון ראָזשיניעץ. די מערדער האָבן זיך אויך געיאָגט נאָך מיר, געוואָלט מיך דערשיסן, אָבער מיר איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן. זיי האָבן געכאַפט

מיין פרוי און איר אויסגעריסן די האָר פון קאָפּ. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיי זי געפיניקט און געשלאָגן, פאָדערנדיק פון איר, אַז זי זאָל דערציילן וווּ דער זשיד האָט זיך אויסבאַהאַלטן. די פרוי, וועלכע האָט מיך אָפּגע־ראַטעוועט, שטעלנדיק נישט איינמאָל איר לעבן אין געפאַר, האָט אויך איצט געקוקט דעם טויט גלייך אין די אויגן, געלאָזט זיך אָנטון די מוראדיקסטע יסורים און געשוויגן, נישט וועלנדיק פאַרראַטן מיט קיין וואָרט מיין באַהעלטעניש.

די מערדער האָבן זי איבערגעלאָזט אַ פאַרחלשטע, אָפּגייענדיק אין בלוט, צוגערויבט און צעבראָכן אַלץ וואָס איז געווען אין שטוב און זענען אַוועק.

וועז עס האָט אָנגעהויבן שאַריען אויף טאָג בין איך אַרויס פון מיין באַהעלטעניש און אַנטלאָפן קיין לובלין. נאָך אַ קורצער צייט בין איך אַוועק קיין לאָדזש, וווּ איך האָב געווויינט ביי סענדערן פון קרעשאָוו. אין 1945 יאָר בין איך אַרויסגעפאָרן קיין ווראָצלאָוו און גלייך געזומען טראַכטן וועגן עולה זיין קיין ישראל.

ש. י. שפרונג

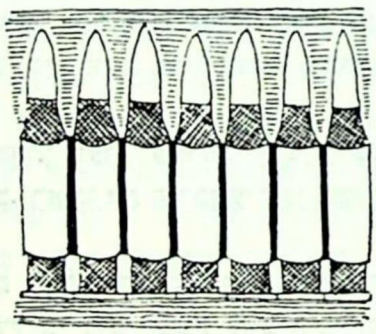

שמחה שטטפלד
פרדס חנה

ה ת ח ל ת ה ק ץ

היה היתה עיירה ואיננה.

טרנונגרוד, עירינו הקטנה התחילה לשקוע כבר ביום א׳ דראש השנה בשנת 1939 בשעה 12 בצהריים. הייתי בעצמי עד באותו היום לכניסת החיילים הראשונים הגרמנים לשוק הרחב. אבל עוד לפני שהגיעו לשוק זרעו כבר מוות באוכלוסייה היהודית. הקרבן הראשון היה בחור בן 16, נכדו של איציקל קקלוס, שירו בו בדרך ברחוב לוחוב. שמעתי את בכי התמרורים המאופק של אמא שלו והרגשתי את הקץ לישוב היהודי בעירינו הקטנה הדלה.

החורבן של עירינו התחיל ביום ב׳ דראש השנה, בליל שבת, בחצות הלילה. כמה חיילים פולנים שהסתתרו בין הבתים היהודים בקטע שבין מנדלי בישטשער לבין יאנקיל מנטל, התקיפו בלילה את החיילים הגרמניים שחנו בשוק מול הבתים האלו. כתוצאה מהתנגשות הצבאית הזאת הוציאו הגרמנים את היהודים מן הבתים וירו בהם במקום. הסיכום היה 13 הרוגים, ששרפו תיכף את גופיהם על בתיהם. האש התפשטה במהירות ואין כל הצלה. יהודים לא העיזו להופיע ברחוב, התפזרו בשדות מסביב העיירה ובכפרים הסמוכים. גרמנים מזויינים הלכו ברחובות ותפסו יהודים, בעיקר גברים, ורכזו אותם במקומות שונים. הם השתמשו בעלילה שיהודים התנפלו עליהם בלילה ובמקרה שזה יחזור עוד פעם אמרו להרוג את כל היהודים. ומי היה יכול להיות בטוח שלא יקרה איזה פרובוקציה. והגרמנים יקיימו את הבטחו־תיהם.

אני ובני משפחתי ועוד עשרות אנשים מרחוב רוזניץ התפזרנו בשדות של אותו הרחוב. ראינו את חורבן עירינו במשך זמן כה קצר והמבוכה היתה גדולה.

ככה עברו ימים ולילות היו שאמרו בבוקר מי יתן ערב והיו שאמרו בערב מי יתן בוקר. על פי רוב לפנות ערב התחילה העיירה להתרוקן, מי לכפרים הסמוכים ומי סתם לשדות, יצאו אנשים נשים וטף. הפחד היה גדול להישאר ללון בעיר ובכפרים הגויים לא נתנו להיכנס לבתיהם ולחצריהם.

בכפרים התפתחה תעמולה אנטי יהודית ובעיר היה הלקח של ליל שבת עם 13 הרוגים נגד עינינו, אבל מהמצב הזה לא היה שום מנוס, העולם

גדול זאין איפוא לברוח. הגרמנים בינתיים מסתפקים בביזה ושוד של הרכוש היהודי ומחלקים מכות מלווה בהשפלות שונות, תופסים יהודים לכל מיני עבודות ובמקומות עבודה מתעללים בהם בצורות שונות. גם אני בעצמי הייתי בין 10 איש שנתפסנו בשבת בערב כאילו לכבות את האש שהיה בוער עוד מן הבוקר. הובאנו אל הבנין של יענקיל מגרם ורבקה מנטל והתחלנו בכלים שונים שהגישו לנו להרוס את הבניינים השרופים למחצה. ובתוך זה קיבלנו מכות ובעיטות. עד שבסוף, בערך ב־11 בלילה, שלחו אותנו הביתה בהבטחה מי שלא יספיק ב־5 דקות להיעלם מן השוק, יקבל כדור בראש.

ימים ולילות של פחד ואימים נמשכו ככה עד סוכות שאחרי צפיה מתוחה נכנס אלינו הצבא הסובייטי. שנפגש מאנשי עירינו ובעיקר מן הנוער שיצא לקראתם בדגלים ובפרחים וכל העיירה צוהלת. סוף סוף נשמנו לרווחה.

אבל כל זה לא ארך הרבה זמן. בסך הכול כל השמחה היתה שבוע אחד. לפי ההסכם דאז הרוסים עזבו את טרניגרוד ונסוגו עד קרוב לשינוה וחזרו אלינו הגרמנים והתחילה ההתעללות ביהודים במרץ מוגבר. אמנם הרבה יהודים עזבו את טרנוגרוד יחד עם הרוסים ובעיקר זה היה נוער. מחזה עגום זה היה לראות את הנעשה בעירינו. זה היה יום שישי בבוקר, יום אחרון לעזיבת הרוסים את עירינו, שלחתי מבט לכיוון פישל פוקסמן, ואני רואה נערים ונערות בגילים שונים עם צרורות עמוסים על שכמיהם, יורדים בריצה לשער של קורחוב, מלווים אותם אי איזה הורים עד השער של קורחוב ומתוך פרידה חטופה ההורים חוזרים ובעיקר האימהות עם דמעות בעיניהם, והשאלה הלוחצת על הלב, היא מי יודע אם נראה פעם עוד את ילדינו, ואכן על פי רוב לא זכו יותר לראות את ילדיהם וקרוביהם.

עוד באותו יום לעת ערב נכנסו הגרמנים לעירינו והתחיל הריקוד שדים עם האוכלוסייה היהודית, ביזה, מכות, והתעללויות שונות לעיני האוכלוסייה הנוצרית באמצע השוק. זה היה מנת חלקם של יהודי טרניגרוד.

לאור המצב המסוכן הזה התגברה הנטייה אצל יהודי עירינו לעזוב את העיירה ולעבור את הגבול לרוסים. אבל כל זה היה קשור עם סכנות וקשיים שונים. וכשהיגיעו אנשי טרניגרוד למסקנה שהיה כדאי להשאיר הכול ובעיקר להציל את הנפש, היה מאוחר מדי. אבל בכל זאת התחילה תנועה איטית לכיוון שינוה מי ברכב ומי ברגל. ואני בעצמי ועוד 4 איש, ושניים מהם אני זוכר עד היום אלה היו ראובן ריכטר ומיכל רינסקיס, יצאנו דרך שדות ודרכים צדדיות לכיוון הגבול, בדעתנו היה להגיע לשינוה לראות מה המצב שמה, לחזור ולעבור שמה עם כל המשפחה. היגענו לכפר על יד הגבול, מקום בו גר בנו של מנדיל יושיס פוטר. בכפר הורידו לנו הגרמנים את

השעונים ולעת ערב עברנו את הגבול ונתפסנו על ידי שומרי הגבול הרוסים ולמחרת הביאו אותנו בשלום עם עוד מאות יהודים לשינוה.

אחרי יומיים חזרנו לטרניגרוד עם החלטה לעבור עם כל המשפחה לשינוה. בדרך הזרה לטרניגרוד פגשנו אי איזה יהודים מטרניגרוד שהלכו או נסעו לכיוון הגבול. היו שעזבו את טרניגרוד וחזרו כמה פעמים, מי לשם מסחר ומי להביא עוד מה שהוא מן הבית. הנדידה הנה והנה והמהומה היתה גדולה.

הידיעות משינוה ומילובטשוב לא עודדו בגלל זרם הפליטים, לא היה מקום לגור וגם חוסר במצרכי אוכל היה. במצב כזה רוב יהודי טרניגרוד רצו להסתגל למצב החדש פה במקום. היתה מימרא בין אנשי טרניגרוד לילה אחת לישון על מיטה שלי זה ערך גדול, אבל כעבור כמה שעות שינה את דעתו והתחיל לארוז את החפצים. המאורעות השונות שהתרחשו במשך יום או לילה אחת השפיעו על אי היציבות הזאת. המאורע למשל בכפר רקובקה בו היה גר יהודי בשם איסר לומרמן, ובלילה אחת באו ורצחו את אשתו. הוא ויתר בני המשפחה עקרו לטרניגרוד. חיי יהודים היו כבר בשנת 1939 הפקר ומופקר, רק קצרי ראייה היו משלים את עצמם אולי יעבור זעם.

עזבתי את טרניגרוד ב־1939 ב־15 לנובמבר בשעות לפני הצהריים. אימה היתה פרושה על העיירה, משפחות וקרובים התפלגו, ילדים עזבו הורים ובעלים עזבו נשים. גם אני עזבתי הורים, אחים ואחיות הן מצידי והן מצד אשתי, יצאנו את טרניגרוד רק 5 נפשות. גיסי הצעיר בן 14 ליוה אותנו עד סוף רחוב לוחוב. כל הדרך מן הבית שגרתי אצל זליג הסנדלר הוא בכה בכי תמרורים כאילו שהרגיש שלא יזכה לראות אותנו יותר. ואכן כשחזרתי לטרנגרוד ב־1944, שבועיים לפני ראש השנה, לא מצאתי בחיים יותר את גיסי הקטן.

עזבתי את טרניגרוד 5 נפשות בני משפחתי, חזרנו שניים, מצאתי את העיירה שרופה והרוסה והאוכלוסייה של אנשי עירינו נמצאת בכמה קברי אחים, הרוב על יד בית הקברות הנוצרי וברחוב רוזניץ, בחצר של דוד יואל הסנדלר. תהיא מנוחתם צרורה בצרור החיים וזכרם לא ישכח מליבינו.

שמחה שטטפלד

די צוואה פון שמואל פרץ שפרונג

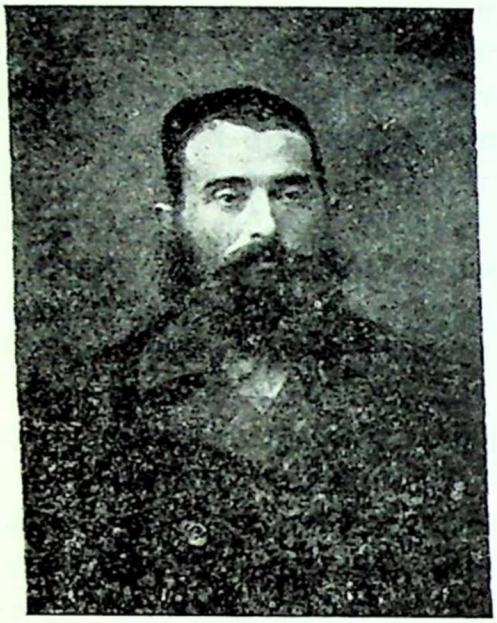

ש. מואל פרץ שפרונג

ב״ה, שופטים, סוף חודש מנחם אב, שנת שב״ת לפ״ק, פה פאטיק, סמוך לנהר סאהן, גליל בילגאריי.

לאחב״י בכל תפוצות העולם. כמעט אַ יאָר צייט, אַז עס איז נגזר געוואָרן אויף אַלע יידן צו פאַרניכטן. אין חודש חשוון האָט מען אָנגעהויבן אויסצופירן די שחיטות.

אין טאַרנאָגראָד האָט מען אַרויסגענומען פון די ווינונגען, פון די בעטן, אויך פון אַנדערע מקומות מושבותיהם, וועמען מען האָט געטראָפן. שוין פאַרניכטעט ביז הייַנט יותר משני מאות אין יוזעפאָף, סמוך לטאמאַשאָוו — זאמאושטץ במשך מעת לעת. אלף ושבע מאות אנשים ונשים וטף.

בעיר רישא בחודש העבר שבעה עשר אלף מקטן ועד גדול.

בכפר קילנא, סמוך לסאהן שבעים נפשות. בזאמוושץ, כנשמע, עד אלף נפשות. בלובלין הבירה יותר מעשרים אלף. בווארשא הבירה שמענו שנשחטו כמה מאות אלפים. וחוץ די אין אַלע דערפער און אַנדערע שטעטלעך גרויסע סכומים געהרגעטע.

ווי די ריקים האָבן זיך געוואָלט מאַכן אַ שמחה האָט מען זיך געשאָפט אַ ביסל נפשות און געשאָסן. אַזוי אַרום איז דער סכום זייער גרויס.

קינדער גרעסערע, קלענערע, האָט מען אַריינגעוואָרפן אין גרוב צו די געשאָסענע עלטערן. לעבעדיקע האָט מען פאַרשיט.

שבת ראה האָט מען אַרויסגעפירט פון טאַרנאָגראָד שני אלפים נפשות במשך כמה שעות. וואַהין מען האָט זיי געפירט, ווייסן מיר

נישט, און פון בילגאַריי אויך אַרויסגעפירט אין דער זעלבער צייט כמעט אַזאַ סכום.

בכמה מקומות זענען פאַרגעקומען אַזעלכע פאַקטן. בעת מען האָט דורכגעפירט איבער אַ מספר מענטשן דעם אורטייל פאַר די קינדערס אויגן האָט מען די קינדער געטיילט שאָקאָלאַד און נאָך דעם אַריינגעוואַרפן צו די הונגים לעבעדיקערהייט און באַגראָבן.

עס איז נישט אַלץ אַרויסצושרייבן די גרויזאַמע טאַטן פון די רוצחים. מען דאַרף נישט פאַרגעסן און נישט שענקען, אַז כמעט ביי אַלע הריגות האָבן פיל מיטגעהאָלפן אָרטיקע איינוווינער, פאָליאַקן און אוקראַינער. זיי ווילן רייך ווערן פון אונדזערע אומגליקן, ווילן זיי גיך פון אונדז פטור ווערן.

זיי גיבן אויף פאַלשע מסירות און בילבולים, און דאָס איז אַ פונק צום פולווער. חוץ דעם מוכ״ז, יעצא עלקיווען למפרע, וועלכער איז אַ גלייכגילטיקער מאַן. אויב דער בריוו וועט אָנקומען צו מעגטשן, זאָל מען דעם מאַן באַלוינען.

מיר זענען אויך פאַראורטיילט אַרויסצופירן אונדז פון דאָרף. וווּהין וויסן מיר נישט, און נאָך וואָס און צוליב וואָס וויסן מיר נישט. איינס איז זיכער, אַזוי ווי מען פאַלט אַריין אין זייערע הענט, איז מען שוין אַ קאַנדידאַט לארץ. מען האָט אונדז דערקלערט פויגל־פריי.

פון פיל געוויע פאַקטן וויסן מיר, אַז די אָרטיקע באַפעלקערונג פאַרפאַלגט אונדז גלייך ווי די פרעמדע שדים. זיי האָבן שוין כמעט אַלע אונדזערע פאַרמעגנס נאָך ביי אונדזער לעבן געירשנט. וחוץ ווו מען האָט שוין פאַרניכטעט, האָבן זיי אַלץ צוגענומען.

לויט שמועות וידיעות האָט מען אומגעבראַכט עד היום יותר ממיליאָן יידן, אַלץ אין די לעצטע צייטן. וחוץ וואָס איז אומגעקומען אין אָנפאַנג מלחמה פון אינקווויזיציע־מיטלען. פעטליורע, בשעתו איז נישט געווען גרויזאַמער ווי דער בלוטדורשטיקער טיראַן.

מאות אלפים מהו ברעב. בכמה מקומות זענען געווען פאַקטן, עס האָט זיך פאַרגלוסט צו מאַכן אַ שמחה האָט מען באַפוילן אַלע יידן, מקטן ועד גדול, זיך צו מעלדן. דאָן האָט מען דורכגעפירט אַ מעדיצינישע רייניקונג. עלטערע און שוואַכע, פרויען, קינדער זאָפאָרט געשאָסן. די עטוואָס קרעפטיקע איבערגעלאָזט צו כל מיני אַרבעטן אויף 7 דעקאָ בריוט אַ טאָג און זייער באַרבאַריש זיך באַגאַנגען. ווער עס האָט נישט געקענט לויפן אויף זייער באַפעל — געשאָסן. אַזוי אויך ביי אַרבעט, אויב דער באַפעל איז געווען דעם שטיין טראָגן און ער האָט נישט געקענט — געשאָסן.

די יידן זענען אויס ווי משונהדיקע חיות, גרויסע אויגן טיף אייַנגעגראָבן אין באַקן, די צורות שוואַרץ, געל, שמוציק, קרעציק, אָן זייף, האַלב־נאַקעט. פיל געזעלעך באַרוועס. אָפּטע קאָנטריבוציעס, טאַרנאָגראָד האָט באַצאָלט קאָנטריבוציע יותר משני מאות אלפים.

ער האָט באַפוילן, אַז אַ ייד איז שטאַרק פאַרבאָטן אַרייַנצוקומען צו אַ שכן נישט־ייד. דער שכן קען אויך נישט אַרייַנקומען צום ייד. עס קומט ביידע טויט־שטראָף.

איך, שמואל פרץ שפרונג, 62 יאָר אַלט, מיט אַ פאַמיליע פון אַ פרוי, אַ מוטער, אַ טאָכטער, אָן איידעם מיט 2 קליינע קינדער. מיין ברודער חיים, 54 יאָר אַלט, אין אַמעריקע, ניו־יאָרק, בראָנקס 1494, סראטאנא פּאַרק. די מינוט האָבן מיר דערהאַלטן אַ ידיעה, אַז די אַרויסגעפירטע יידן, עטלעכע טויזנט, האָט מען אומגעבראַכט. מיין זון אברהם, געבוירן 1906, האָבן די רוסן אַוועקגעפירט פון שיניאַווע, סמוך לסאָן, קיין אָמסק, אויף סיביר. אים מיט דער שנור, גיטל פון אוליאַנאָוו, על הסאָן, מיט אָן אייניקל יוסף־לייב.

מיר ווילן דאָס דער בריוו זאָל אָנקומען אין מענטשנס הענט, און ווער עס גלייבט אין דער השגחה זאָל זיך נוקם זיין פיל גרויזאַמער ווי ער האָט עס געטאָן. איך שרייב דאָס און עס קומען אָן ידיעות פון פיל ערטער וועגן שחיטות, הריגות, ווו עס געפינט זיך נאָר אַ יידישער ישוב. עדי־ראי׳, פאָליאַקן דערציילן ווי זיי האָבן געזען, ווי די שדים האָבן קינדער געכאַפּט בייַ די האָר און אַרויפגעוואָרפן אויף די וועגן, ווי העלצער, אַוועקגעפירט צום באַגראָבן לעבעדיקערהייט. דאָס האָט דערציילט אַ דינער פון בילגאָרייער קרימינאַל.

ער האָט געשאַפן פיל באַאַמטע פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, וועלכע האָבן געדינט אין זייער פאָטערלאַנד און געשאַפן כל מיני אַמטן, נייע, וועלכע נוצן צו מלחמה־צוועקן. אָט די באַאַמטע זענען מיטהעלפער צו אונדזער פאַרניכטונג. זיי זענען אויך יוצא מיט שלאָגן מכות רצח. זיי גיבן איבער די אַנטלאָפענע לפי שעה ווי האָזן, אין די הענט פון די רוצחים, וועלכע ווערן זאָפּאָרט געהרגעט.

דאָס באַשרייב איך אחד מני אלף. איך וויל ענדיקן דעם בריוו וואָרעם די מינוט איז גרויס און שרעקלעך. מען וואַרט און מען וויסט נישט וואָס, איינס איז זיכער, ח״ו דער טויט. זיי לויערן אויף אונדזער אייגנטום. מ׳גיט זיי אַלץ איבער, און פיל זענען זייער צופרידן, וואָס ווערן רייך.

פאַרשאָלטן זאָל זיין דער מיט זיינע קינדער אויף דורות, וועלכער וועט האָבן די מעגלעכקייט זיך נוקם צו זיין און וועט דאָס נישט וועלן זיך אָנשטרענגען אויסצופירן. דאָס אומשולדיקע בלוט וועט נישט שווייגן

ביז אַלע טיראַנען וועלן נישט זיין פאַרניכטעט ווי מיר יידן מיט כל מיני מיתות משונות: דבר, חרב, רעב, יגון.

ווי גרויס דער ראַסן־האַס איז, דאָך האָבן פיל רקים מאַנס געווען יידישע נשים ובתולות. יעצט זענען מיר אויף פאטיק בס״ה 60 נפשות אָדער 10 פאַמיליעס. אַוודאי, וועו די השגחה זאָל העלפן מיר זאָלן בשלום ניצול ווערן און אַלץ וועט אַנטדעקט ווערן, וועלן די מענטשן נישט וועלן גלייבן ווי אַזוי די געבליבענע האָבן דאָס איבערגעלעבט.

דער באַפעל וועגן פוטערוואַרג איז זייער שטרענג דורכגעפירט געווארן. אויב מען האָט געטראָפן אויף דעם ייד איין צענטימעטער פוטער אָדער ליידיקע פעל פון פוטער, האָט מען זאָפארט געשאָסן מען האָט געשאָפן אַן אַמט, וועלכער האָט די אויפגאַבע אַרויסצופירן האָלץ פון וואַלד צו זעגן. ביי אונדז איז דאָ אַ קאָנטראָלער, וועלכער פירט דעם אַמט. ער איז פון סאנז. י״ש סטאַניסלאַוו פאזדאן, אַ פאָליאַק פ. ד. ער שלאָגט יידן אָן רחמנות און נעמט געלט ביי יידן. ער האָט פיל געלט אָנגעַרויבט. יידן האָבן אים באַקליידט און באַשיכט. אים נישט צו שענקען.

ביי אַ שכן, יאָן זאכארע, איז פאַרשטעקט מיין גוט פוטער. ביי דעם שכן קראָק — אַ ראָווער מיין זונס. ביים שכן אוגראם יאָן, פון וואווזשעניעץ — פיל בעט־וועש, מלבושים, די טאָכטערס און איידעמס. נישט צו שענקען, נאָר אָפּנעמען אַלץ. להמוכ״ז שענק איך אַלץ, וואָס ער האָט. נוקם צו זיין זיך אָן דער קילנער סאָלטיס גערעש. ער האָט אויך גורם געווען צו דער קילנער הריגה. אויך זיין שכן קאַזשימיעזש, וויצע בירגער־מייסטער, אַן אָפיציר, האָט געזאָגט צו יידן, אַז זיי מוזן די יידן פאַרניכטן, כדי די יידן זאָלן זיך נישט נוקם זיין אין זיי, דען זיי וועלן די קריג פאַרלירן!

אויב מען האָט געטראָפן אין שטוב אַ כזית האָט מען אויך געשאָסן.

מיר אַפּעלירן צו דער וועלט, וועו עס האָט אַ מענטשלעך געפיל, זאָל נישט זיין גלייכגילטיק צו דעם רוף, נאָר זיך נוקם זיין ונוטר זיין אין די בלוטדורשטיקע רוצחים.

שמואל פרץ שפרונג

ד א ק ו מ ע נ ט ן

דאָס זענען אייגצלנע דאָקומענטן, וואָס זענען איבערגעבליבן פון יענער שוידערלעכער צייט, אין טאַרנאָגראָדער געטאָ, און די אָריגינאַלן, אין דער פּוילישער שפּראַך, געפינען זיך היינט אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, וועלכן מיר דריקן אויס אונדזער דאַנקבאַרקייט פאַרן אַקעגנקו־מען אונדזער וועגדונג און צושיקן אונדז די קאָפּיעס פון די דאָזיקע מאַטעריאַלן.

פּ. גאָלדהאַר

יודן־ראַט אין טאַרנאָגראַד
יידישע זעלבסטהילף

טאַרנאָגראַד, 23.XII.1940

צום אַמעריקאַנער דזשאָינט־קאָמיטעט אין וואַרשע

מיר בעטן העפלעך צו ענטפערן אונדז אויף פאָלגנדיקע פראַגן: צי מעגן מיר פאַרקויפן אייניקע זאַכן, וואָס זענען פון אייך צוגעשיקט געווארן צו אונדז אַלס מתנות? עס גייט אונדז אין דעם, וואָס, למשל, לעצטנס זענען אָנגעקומען — ווי די לובלינער אָפּטיילונג האָט אונדז צוויסנגעטאָן — אייניקע מתנות, צווישן אַנדערע — 9 פּאָר שיך. מיר נויטיקן זיך מינדעסטנס אין הונדערט פּאָר שיך, ווייל ביי אונדז זענען פאַראַן אַ סך פליטים פון לאָדזש, נשרפים פון בילגאָריי, פון יאַנאָוו, טאָמאַשווו, טראַמפּאָל א. אַנד. מיר האָבן איבער הונדערט מענטשן, אינגאַנצן באָרווסע, וועמענס שיך זענען פאַרניכטעט געווארן ביי דער אַרבעט אין פאַרשידענע אַרבעטס־לאָגערן. עס אַנטשטייט דעריבער די פראַגע ווי אַזוי צעטיילן ניין פּאָר שיך אויף הונדערט מענטשן?

מען האָט אונדז לעצטנס צוגעשיקט עטלעכע זעקלעך מעל. אויך דאָס האָט נישט געקענט באַפרידיקן די ווירקלעכע באַדערפענישן, אָבער

מען האָט געקענט טיילן פאַר אַלע כאָטש אַביסל, עס זאָל נישט אַרויסקומען קיין קנאה. אָבער ניין פאָר שיך זענען נישט צום צעטיילן פאַר הונדערט מענטשן. און וועו מען וועט גענן איינעם און אַ צווייטן נישט, וואָלטן מיר מצד די אָרעמע אַוואַנטוריסטן פשוט נישט געווען זיכער מיטן לעבן.

די איינציקע עצה צו דעם איז צו פאַרקויפן די זאַכן און צעטיילן דאָס געלט, יעדן אַביסל, כדי אַלע צופרידן צו שטעלן, אָן קנאה.

מיר בעטן דעריבער אַ גיכן ענטפער.

מיט אַכטונג

(—) אונטערשריפט נישט לייענבאַר

פ.ס.: צו דער לובלינער אָפטיילונג שרייבן מיר נישט צוליבן פעלן פון דער ריכטיקער אַדרעס.

אויף דער זעלבער וועגדונג איז פאַראַן די צושריפט מיט אַ בליי, אַלס ענטפער:

די מלבושים האָט צוגעטיילט ז.ס.ס. — צו זיי דאַרף מען זיך וועגדן.

צוליב אָרדענונג מעלדן מיר אייך, אַז עס איז שטרענג פאַרבאָטן צו האַנדלען מיט די זאַכן, וואָס זענען געשיקט געווארן אַלס מתנות.

פאַלקס־קיכן

יאַנואַר פעברואַר מערץ אַפּריל מאַי יוני צוזאַמען

אַרויסגעגעבן מיטאָגן פאַר
דערוואַקסענע
שפּייז־פאַרציעס פאַר קינדער
צאָל דערוואַקסענע געניסנדיקע
פון דער אַקציע
צאָל קינדער געניסנדיקע פון
דערנערונגס־אַקציע

סאַניטאַר־מעדיצינישע אַקציע

יאַנואַר פעברואַר מערץ אַפּריל מאַי יוני צוזאַמען

א) דאָקטוירים־וויזיטן
ב) מעדיקאַמענטן
ג) קלינישע היילונג
ד) אימפּן
ה) בעדער
ו) פריזיער
ז) זייף
ח) וועש

דורכשניטלעכע צאָל געניסנדיקע פון סאַניטאַרער אַקציע ..... פערזאָן
אַנדערע אַקציעס .....
דירות־אַקציע האָבן געגאָסן ..... פערזאָן
געלט־הילף " " 850 "
טרוקענע פראָדוקטן " " 478 "
מלבושים
צעטיילט 2925 ק"ג טרוקענע פראָדוקטן
" 6 מלבושים און וועש

טאַרנאָגראָד, דעם 2־טן נאָוועמבער 1941

אונטערשריפטן:

פאָרז.:
קאַסירער:
מיטגלידער: י. ברעזעל
בוך־פירער: י. קאהאן

אַמעריקאַנער דזשאָינט־קאָמיטעט אין קראָקע

קראָקע, יאָנואָר 1941
נומער א 291
400/41

צום

יידישן הילפס־קאָמיטעט

ביים יודן־ראט אין טארנאָגראָד

אייער בריוו אין דער פראַגע פונעם דורכגעפירטן מלבושים־צוטייל האָבן מיר דערהאַלטן און מיר קלערן אויף, אַז דעם צוטייל האָט דורכ־געפירט פאַר אייך די ייד. געז. זעלבסטהילף אין קראָקע דורך דער פאַרמיטלונג פון לובלינער קאָמיטעט.

צוליב אָרדענונג אָבער שטרייכן מיר אונטער, אַז יעדער האַנדל מיט זאָכן, וועלכע איר האָט באַקומען אַלס מתנות, איז שטרענג פאַרבאָטן.

מיט אַכטונג

אַמעריקאַנער דזשאָינט־קאָמיטעט

(אונטערשריפט נישט לייענבאַר)

באַריכט

פון דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־אַקציע

פאַר דער צייט פון 20־טן מערץ ביזן 30־טן יוני 1941

אָרט: טאַרנאָגראָד, פּאָוויאַט: בילגאָריי, דיסטריקט: לובלין

דער נאָענטסטער פּאָסט־אָמט — טאַרנאָגראָד

נאָמען פון דער אינסטיטוציע: ייד. געז. זעלבסטהילף, דעלעגאַטור טאַרנאָגראָד

אַלגעמיינע צאָל יידישע איינווינער: 2730

אַלגעמיינע צאָל געניסנדיקע פון הילף: 450.

1. קאַסע־באריכט

האַלב־יאָריקער קאַסע־אומלויף

הכנסות		הוצאות	
צושטאַנד אויפן 1 יאַנואַר 1941 זל.....		1. הילף אין פראָדוקטן	
1. שטאָטישע:		א) פאָלקס־קיכן זל.....	
א) יודן־ראָט זל. 600		ב) צעטיילט פראָדוקטן	1356.30
ב) באַשטייערונגען	769.50	ג) קינדער־דערנערונג	1356.30
ג) אָפּצאָלונגען פאַר מיטאָגן		2. געלט־הילף	2574.80
ד) אָפּצאָלונגען פאַר סאַניטאַרע הילף		3. פונאַנדערטייל פון באַהייץ־מיטלען	
ה) אָפּג. הילף־צוטייל — 50		4. פונאַנדערטייל פון אייגעקויפטע מלבושים	
ו)		5. דירות־הילף	
ז)	1419.50	6. סאַניטאַר־מעדיצ. הילף	249.75
2. אינערלעכע סובוועניצן:		7. אַנשטאַלטן פאַר קינדער און יתומים	
א) א.י.ד.צ. און אַנד. אויסל. זל.....		8. זקנים־הייזער	
ב) סאָז		9. אינוועסטיציעס און רעמאָנ.	15045
ג) צענטאָס		10. אַדמיניסט. אויסגאַבן	8.70
ד) ייד. זעלבסטהילף	2750	11. בילגאָרייער פליטים	260.60
ה) פאַר הערינג־פאַרקויף 13	679.3429	12. הוצאות טראַנספ.	165.00
3. איבערגאַנגס־סומעס:		13.	
א) הלוואות		14. איבערגאַנגס־סומעס:	
		אָפּגעג. הלוואות	
	4848.50 זל.		476.500
		30 יוני 1941	83.50

ייד. געז. זעלבסטהילף דעלעגאטור אין טאַרנאָגראָד

טאַרנאָגראָד, 2־טן נאָוועמבער 1941

צום

אמעריקאנער דזשאָינט־קאָמיטעט

קראָקע

מיטן דאָזיקן בריוו שיקן מיר צוויי אויסגעפילטע באַריכטן וועגן דער אַקציע פון סאָציאַלער שוץ פאַר דער צייט פון 20־טן מערץ (ד. ה. זינט דער עקזיסטענץ פון דער דעלעגאַטור) ביזן 30־טן יוני 1941.

מיר בעטן אָנצונעמען אונדזער פאַרענטפערונג פאַרן אָפשלעפן דאָס אַרויסשיקן די באַריכטן. מיר האָבן געוואַרט אויפן באַקומען די נויטיקע פרטים אין סעקרעטאַריאַט פון יודן־ראַט פאַרן ערשטן קוואַרטל, וועלכע מיר האָבן ליידער ביז איצט נישט געקענט באַקומען, ווייל אין צוזאַמענ־האַנג מיט דער קאָנטריבוציע, וואָס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף אונ־דזערע איינווינער אין דער הויך פון 40,000 זלאָטעס איז דער סעקרעטאַר פון יודן־ראַט און אייניקע מיטגלידער גענומען גענוואָרן אַלס ערובניקעס.

מיט אַכטונג

פאַרן סעקרעטאַר (—) כ. טייכער

סטאַציע ביי בילגאָריי, פאָסט טאַרנאָגראָד, אַדרעס: כאַסקעל טייכער

שטאָט טאַרנאָגראָד, בילגאָרייער פאָוויאַט, לובלינער ראַיאָן

אַריינגעפלאָסן דעם 9־טן יולי 1941

נר. א 6174

באַריכט

פאַר דער צייט פון 1־טן דעצעמבער 1939 ביזן 30־טן יוני 1941

1.	די צאָל יידן	פאַר דער מלחמה		2515,	היינט	2730
	סוחרים און קרעמער	„	„	220	„	—
	האַנטווערקער	„	„	150	„	90
	אַרבעטער	„	„	100	„	600
	פרייע פראָפעסיעס	„	„	2	„	—
	אָן באַשעפטיקונג	„	„	50	„	300

2. די צאָל בעטנדיקע אונטערשטיצונג..... געניסנדיקע פון שטיצע.....

3. וועלכע אינסטיטוציע פאַרנעמט זיך מיט סאָציאַלער שוץ? די דעלעגאַטור פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכער אַליינהילף אין טאַרנאָגראָד.

4. ווער האָט צוגעטיילט די געלט־סובווענץ און אויף וואָס פאַראַ הויך? דאָס פרע־זידיום פון דער ייד. געז. זעלבסהילף. 500 — 11.4 ; 500 — 20.3 ; 750 — 17.6; 500 — 13.5 ; 500 — 13.4. דער יודן־ראַט אויפן אָרט — 600.
וועלכע מתנות דערהאַלטן, פון וועמען און וויפל? פון יידישן הילפס־קאָמי־טעט 20 קילאָ טראָן, אַ פעסל הערינג, 25 קילאָ מאַרמאָלאַדע, 20 קילאָ חזיר־שמאַלץ 6 פאָר שיך און מעדיקאַמענטן

5. אין וואָס פאַר אַ פאָרם איז דערטיילט געוואָרן די הילף? אין דער פאָרם פון געלט, טרוקענע פראָדוקטן און מלבושים.

6. צי עקזיסטירט אַ שפּיטאָל, אַן אַמבולאַטאָריע? ווער פאַרוואַלטעט? די צאָל אָנגענומענע קראַנקע? .....

7. ווער פאַרנעמט זיך מיט דער שוץ איבערן קינד? איבער עמעריטן, אינוואַ־לידן .....

8. די צאָל באַשעפטיקטע יידן אין אַרבעטס־לאַגערן — 350. אויסער דער גמינע — 350 אין יאָר 1940.

9. וואָס פאַראַ סומעס זענען אויסגעגעבן געוואָרן אויפן דאָזיקן ציל? .....

10. וויפל האַנטווערקער פירן זייערע אַרבעטס־וואַרשטאַטן — 60. וועלכע פאַכן האָבן אַן איבערגעוויכט? — שוסטער און שניידער.

11. וויפל זענען פאַראַן טעטיקע יידישע אונטערנעמונגען? .....

12. אַריינגעפלאָסן אין דער סאָציאַלער שוץ 4.948 זלאָטעס, אויסגאַבן: 4.765
פון וואָס פאַראַ קוועלן זענען געדעקט געוואָרן די אויסגאַבן? פון זאַמלען פרייוויליקע באַשטייערונגען.
צי עקזיסטירן אויסנאַמווייזע הכנסות פאַר דער סאָציאַלער שוץ און וואָס פאַראַ? .....

13. וועלכע שפּייז־מיטלען האָבן יידן דערהאַלטן אין אַ קלענערער צאָל און וויפל? נאָר ברויט — 50%, צוקער 50%.
וועלכע האָט מען איבערהויפּט נישט דערהאַלטן? מאַרמעלאַדע, מעל, האָניק, פוטער א. א.

יידי. געז. זעלבסטהילף דעלעגאַטור אין טאַרנאָגראָד

כ. טייכער

ספעציפיקאַציע פון הכנסות

	יאַנואַר	פעבר.	מערץ	אַפּריל	מאַי	יוני	צוזאַמען אַן סאַלד
1. שטאַטישע:				600			600
א) יודנראַט				667,50		102	769,50
ב) נדבות							
ג) אַפּצאַלונגען פאַר מיטאַגן							
ד) אַפּצ. פאַר סאַצ. הילף							
ה) אַפּצאַל. פאַר הילף					50		50,00
ו)							
ז)							
2. אויסערלעכע סובוועניצן							
א) דזשאָינט א. אַנד.							
ב) „טאַז"							
ג) „צענטאַס"							
ד) ייד. געז. אַלייניהילף	50	500	1000		500	750	2750
ה) הערינג־פאַרקויף					679		679
צוזאַמען	50	500	2267,50		1229	852	4848,50

	יאַנואַר	פעבר.	מערץ	אַפּריל	מאַי	יוני	צוזאַמען אַן סאַלד
פראָד. קיך							1356,30
פראָדוקטן					1272,30	84,00	2574,80
קינדער־דערנערונג							
געלט־הילף				524,65	1362,60	687,55	165,00
באַהייצונג־מאַטעריאַל					165		165,00
מלבושים							249,75
טראַנספאָרט							150,45
סאַניט. הילף					157,50		260,00
קינדער און יתומים אַנשטאַלטן							8.70
אינוועסט. רעמאָנטן				102,70	47,75		4765,00
פליטים פון גוראי זקנים־הייזער					260,00		853,80
אַדמיניסטר. קאָסטן					8.70		2445,90
צוזאַמען							

סטאַטיסטיק פון געזעלשאַפטלעכער הילף

(דורכשניטלעכע צאָל פערזאָנען חודשלעך)

	יאַנואַר	פעברואַר	מערץ	אַפּריל	מאַי	יוני	אַנדערע חדשים דורכשניטלעכע צאָל
געקומען נאָך הילף				1120	600	600	675
באַקומען הילף				850	500	450	600

אליעזר טייבער

געשריבן ביי מיין לעצטן באַזוך
אין טאַרניגראַד, אין יאָר 1949.

טאַרנאָגראָדער בתי־מדרשים

וווּ זייט איר אַוועקגעקומען,
טאַרניגראָדער בית־המדרש און שטיבלעך?
איך בין אייך זוכן געקומען
איבער בערגלעך און גריבלעך.

אומזיסט איז דיין זוכן.
די מערדער האָבן אַלץ צעשטערט.
פון אונדז קיין זכר נישט געבליבן
אויף דער היגער פאַרשאָלטענער ערד.

הייליקע שול מיינע,
אַ וווּנדער וואָס ביסט טיין געבליבן.
ביי דיר שטיינדעלעך קלייניע
האָב איך איצט צונויפגעקליבן.

הער זיך צו, מתפלל מיינער,
פאַרוואָס כ׳בין געבליבן שטיין —
דאָס קאָן נישט וויסן קיינער,
נאָר דער באַשאַפער אַליין.

ס׳האָט געפרווט די נאַצישע קליקע
פאַרברענען מיך, צעשטערן, צעשיטן.
נאָר מיינע פיר זיילן דיקע
האָבן מיין אומקום אויסגעמיטן.

אַוועקגערויבט די לייכטער,
די קרוינען,
פון ארון הקודש דאָס פרוכת
און דעם גרעסטן אוצר מיינעם —
די צענטליקער ספרי־תורות.

איך שטיי ווי אַ מצבה, אַ מאָנומענט,
קיינער הערט נישט מיין ווייגען, קלאָגן.
פאַרשטויסן זענען געוואָרן מיינע וועגן,
נישטאָ ווער ס׳זאָל אין זיי קדיש זאָגן.

אַהיים קיין ציון

הייבט אויף די אויגן
מיט אַ פעסטער האַנט;
שוין גענוג דעם קאָפּ געבויגן
אינעם פרעמדן לאַנד!

איר זייט נאָך אין גלות דאָ,
געוואָג פאַר פרעמדע געשאַפן.
קיין מזרח, וווּ די פאָן אין ווייס־בלוי,
ביי די ברעגעס און האַפן.

דאָרטן איז אונדזער היים,
דאָרטן איז די הייליקע ערד,
דאָרטן וועלן מיר בויען פון ציגל און ליים,
דאָרטן וועלן מיר זיצן אומגעשטערט.

דאָרטן וועלן מיר אַקערן און זייען,
שניידן און בינדן;
מיט שטרוי־שטריק פאַרדרייען
די גאַרבן בינטן.

גבורה

גבורה

— — — אפשר קומען טאַקע די שענסטע גע־
זאַנגען דווקא פון דעם וויידער־קול פון יענער אומ־
באַשרייבלעכער גבורה פון די יידישע קעמפער, וואָס
זענען געקומען פון די יידישע שטעטלעך און
געשווירן, אַז דאָס דייטשע בלוט זאָל אַן אויפהער
זיך גיסן און זיי האָבן באַוויזן, אַז יידיש בלוט הערט
נישט אויף צו זידן מיט נקמה און קען דערהויבן
דאָס שוידערלעכסטע אומגליק צו העלדישע טאַטן. די
דאָזיקע יינגלעך און מיידלעך פון טאַרנאָגראָד און
בילגאָריי, פונקט ווי פון וואַרשע און ביאַליסטאָק,
האָבן, ווי די אייניקלעך פון די גולי ספרד, נישט
געוואָלט זיין קיין מאַראַנען, נישט געוואָלט לעבן אין
הכנעה, נאָר מיט עקשנותדיקער שנאה געשטעלט זיך
אַנטקעגן זייער בלוטיקסטן שונא; האָבן מער נישט
געוואָלט הערן דאָס זידלען פון נאַצים, נאָר מיטן ברום
פון שפּוך חמתך זיך געיאָגט אויף די שפּורן פון די
דייטשן, און דערפאַר איז די געשיכטע פון זייער
לעצטע טעג נישט קיין איכה, נאָר אַ שיר־השירים,
אַ ליד, וואָס הויבט זיך איבער אַלע הויכן, רייסט דורך
די הימלען אַלע און ווערט נישט איינגעשטילט ביזן
סוף פון אַלע דורות.

ה ע ל ד ן

די יידישע יוגנטלעכע פון טאַרנאָגראָד וואָלטן געקענט אַ סך דערציילן וועגן די קאַמפן, וועלכע זיי האָבן געפירט אין די רייען פון די פאַרשידענע פאַרטיזאַנער־אייניהייטן, אין די רעגולערע סאָוויעטישע און פוילישע אַרמייען. ליידער זענען כמעט אַלע געפאַלן אויף די שלאַכט־פעלדער.

די דאָזיקע העלדישע קעמפער האָבן ממשיך געווען די גבורה־טראַדיציעס פון אונדזער פאָלק.

פיזישער ווידערשטאַנד איז שטענדיק געווען אין אונדזער לעבן, וואָס איז תמיד געווען אַרומגערינגלט מיט אַ ים פון שנאה, רשעות און רציחה!

וועג מען האָט דעם פשוטן ליקעווער דאָרפס־ייד געפיניקט, ער זאָל אויסגעבן דעם שוחט, האָט ער וויסנדיק וואָס עס דער־וואַרט דעם שוחט, בעסער אַליין אָנגענומען באהבה די פיניקונגען

אַ גרופּע טאַרנאָגראָדער יידישע יוגנטלעכע אין דעם פאַרטיזאַנער־טייל אונטער דער אָנפירונג פון „בליסקאַוויצאַ" — אין די וועלדער פון טאַמאַשעווער געגנט.

משה־נפתלי וואַסערמאַן
מיט זײַן משפּחה

זיי האָבן געווינט אינעם אינעם דאָרף ליקעוו און ווען די דייטשן זענען אַריינגעקומען האָבן זיי בעת אַ רעוויזיע געפינען ביי אים אין שטוב אַ געשחטענע הון זיי האָבן אים געפייניקט, ער זאָל אויסגעבן דעם שוחט, אָבער דער דאָזיקער פשוטער דאָרפס־ייד האָט אויסגעהאַלטן די פייניקונגען און געשוויגן. די דייטשן האָבן אים דערפאַר דערשאָסן צוזאַמען מיט זײַן גאַנצער משפּחה.

און דעם טויט פון זײַן גאַנצער משפּחה, האָט מיט גרויס העלדישקייט באַזיגט דעם פּחד פאַרן טויט, געלאָזט זיך אומברענגען דורך די דייטשע רוצחים און געשוויגן.

וווּנדערלעכע גבורה האָבן פאַרמאָגט די אַדלערס, וואָס האָבן געקעמפט מיט די דייטשן מיט אַ האַק אין דער האַנט, אָנגעוואָרפן אויף זיי שרעק און פּחד, ביז זיי זענען געפאַלן דורך די קויל פון דייטשע מאַשין־געווער.

נישט ווייניק גייסטיקע גבורה האָבן פאַרמאָגט די פשוטע טאַרנאָגראָדער יידן, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דעם שפּאָט און חוזק פון זייערע שכנים און, נישט געקוקט אויף אַלע דערינערונגען, נישט פאַרלוירן זייערע אינערלעכע ווירדע, האָבן טיף אין האַרצן מבטל געווען דעם צעהוליעטן, מעכטיקן אָבער גייסטיק אָרעמען פריץ, די אויפגעהעצטע פויערים, וואָס האָבן דורות־לאַנג געלעבט מיט פאָראורטיילן צו זייערע יידישע שכנים.

אַבער אַפילו אין יענער לאַגע האָבן די צעיושעטע שכנים

געווּסט, אַז דער ייִד וועט נישט אונטערשטעלן די צווייטע באַק. זיי האָבן נישט איינמאָל געפילט די קלעפּ פון די ייִדישע בחורים, וועו די כוליגאַנעס זענען אין מאַסן־צעווילדעוועטקייט אָנגעפאַלן אויף שוצלאָזע ייִדן.

אַזעלכע זענען געווען די ייִדישע יוגנטלעכע אין טאַרנאָגראָד. אין דאָזיקן גייסט זענען דערצויגן געווָארן די ייִדישע בחורים, וואָס האָבן אין יענע גרויזאַמסטע טעג געאָטעמט די לופט פון הערלעכער גייסטיקער גבורה. אין אָנבליק פון די בערג ייִדישע מתים, האָבן זיי אַריבערגעבליקט צו נאָך אַ העכערן באַרג — יענעם, אויף וועלכן עס שיינט די זון פון אַ שטאָלץ אויסגעגלייכט ייִדיש פאָלק.

חנה טינטפיש
העלדיש ייִדיש מיידל פון טאַרנאָגראָד, איז געפאַלן קעמפנדיק אין די רייען פון פאַרטיזאַנער קעגן היטלעריסטישן עונא

כבוד און אַכטונג אייך, ייִדישע גיבורים פון דער אויס־געקוילעטער תקופה. אייערע העלדישע קאַמפן האָבן פאַר־מאָגט די גרויסע, איבער־מענטשלעכע פראַכט פון די מכבייער, פון די וואָס זענען אין אַלע דורות געגאַנגען על קידוש השם.

עס איז די קראַפט, וואָס עס האָבן אין אַלע צייטן אַרויסגעוויזן ייִדישע רעוואָ־לוציאָנערן, ציוניסטן, סאָציאַ־ליסטן, טרוימער און קעמפער פאַר אַ בעסערער וועלט.

אייער גבורה, פאַרטיזאַנער און פראָנט־קעמפער, איז דער נר תמיד אין דער געשיכטע פון לעבן און אומקום פון די ייִדן אין טאַרנאָגראָד.

אייך, העלדישע שלאַכטלייט פון היימען פאַרברענטע, שטאָל־צע באַזיגער פון טויט, יאָרהונדערטער וועלן אייך געדענקען און

דערמאָנען און איבערחזרן ווי די הייליקסטע שבועה די ווערטער פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־דיכטער:

„און ווו גענאַלן איז אַ שפּריץ פון אונדזער בלוט, שפּראָצן וועט דאָרט אונדזער גבורה, אונדזער מוט".

ק.

עלילות הגבורה

כשיבוא ההיסטוריון ויחפש חומר על השואה האיומה שירדה על העם היהודי ובתוכו כליונם המחריד והמזעזע של יהודי טרנוגרוד והסביבה, יעמוד בודאי משתאה ונדהם מול דפי זוהר של גבורה יהודית עילאית, גבורת יהודי טרנוגרוד והסביבה, גבורה ללא שום סיכויים לנצח; קרבות אבודים מראש, אך קרבות נועזים של גבורים יהודים מול מכונת הרצח הגרמנית־הנאצית — מלחמה על כבוד העם היהודי.

הנוער היהודי בטרנוגרוד, שחש את השואה וההשמדה עוד לפני שהתחוללו בגיטו, לא רצה בשום פנים ואופן להשלים עם הרצח, מיד עם כניסתם של הגרמנים חפשו רבים אפשרות לברוח

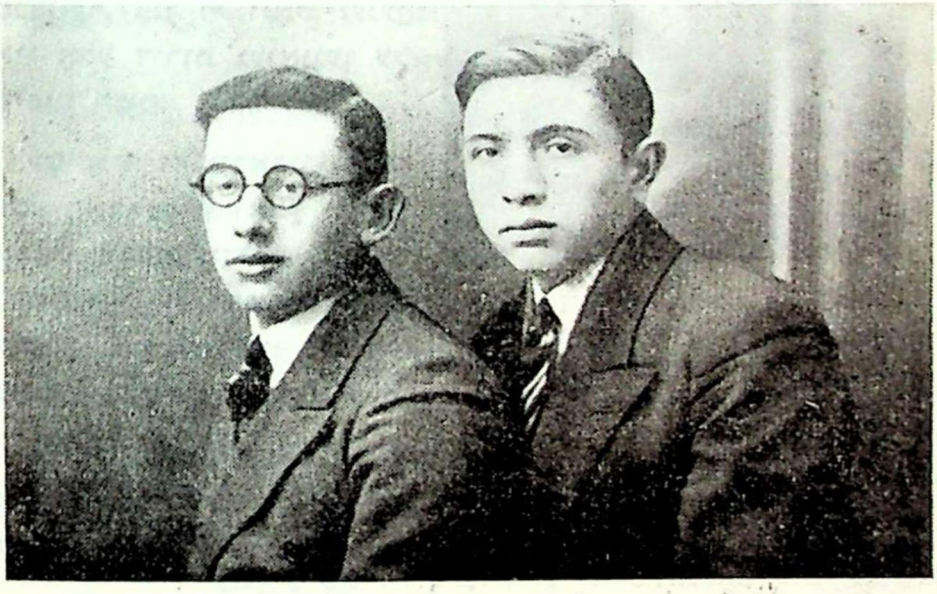

דוד ריצער — געפאַלן אין פּוילישן מיליטער אין קאַמף מיט די דייטשן,
און חיים וועטשער (לינקס) — אומגעקומען אין טאַרנאָגראָד.

ולהלחם בפולש הנאצי ושמו פעמיהם, מי ליערות, כדי להצטרף לפרטיזנים, ומי לצבא הרוסי.

כל אלה הקריבו את חייהם ולא זכו לחוג את הנצחון הגדול על האויב הנאצי. עלינו, המעטים שנשארו בחיים, להנציח את גבורתם בשנות המלחמה והשואה.

כמה אוצרות של גבורה טמונים במאבקם של שוכני היערות אלו, אשר הגיעו שם לפי יזמתם הם. אבל רק על מעטים הגיעו אלינו הידיעות ואותם אנו מנציחים, לבל נשכח את שואת העם ואת הלחימה באויב האכזר.

נזכור את הגבורים שנפלו בהאבקותם.

אל נשכח גם את אלה שנשארו אלמונים. בודדים עברו גבולות וסכנות, חשבו שבזה התפטרו מן האויב, אבל לא, החליטו כי אסור להם לברוח, צריך להאבק ולהלחם, התגייסו לצבא, הסובייטי והפולני, לחמו ונפלו ולא נשארו אחריהם עקבות, ולא מצבה על קברם.

נעלה נר תמיד לזכרם, לזכר קדושים וטהורים, לזכר הגבורה, ההתעלות והמסירות.

גל־עד לזכרון עולם!

יעקב טענענבוים

נמלט מטרנוגרוד אחרי פלישת הנאצים וברוסיה התגייס לצבא, לחם ונפל מכדור גרמני בקרבות על סטלינגרד.

געפאַלן אין רוסלאַנד. ווו עד האָט געקעמפט אַלס סאָלדאַט פון דער סאָוויעטישער אַרמיי. אַ דייטשע קויל האָט אים געטראָפן בעת די פאַרבישענע קאַמפן אין סטאַלינגראַד

יעקב טענענבוים

שיר
הפרטיזנים

אַל נא תאמר: הנה דרכי האחרונה,
את אור היום הסתירו שמי העננה.
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא
ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו פה!

מארץ התמר עד ירכתי כפורים
אנחנו פה במכאובות ויסורים,
ובאשר טפת דמנו שם נגרה
הלא ינוב עוד עוז רוחנו בגבורה.

עמוד השחר על יומנו אור יהל,
עם הצורר יחלף תמולנו כמו צל,
אך אם, חלילה, יאחר לבוא האור —
כמו סיסמה יהא השיר מדור לדור.

בכתב הדם והעופרת הוא נכתב,
הוא לא שירת צפור הדרור והמרחב,
כי בין קירות נופלים שרוהו כל העם,
יחדו שרוהו ונגנים בידם.

על כן אַל נא תאמר: דרכי האחרונה
את אור היום הסתירו שמי העננה.
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא
ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו פה!

ק. שמעוני

דער העלדישער קאמף פון די צוויי גיבורים די ברידער אדלער

אין אַ בונקער, וווּ עס איז געווען באַהאַלטן חוה פעפער צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידישע משפחות פון בילגאָריי און נאָך אַנדערע קרוב צו דרייסיק טאַרנאָגראָדער יידן, האָט דאָס קינד פון דער פרוי סימי גרויסמאַן פלוצלונג אָנגעהויבן יאָמערלעך צו ווייַנען. די באַהאַלטענע יידן זענען ארומגענומען געוואָרן פון פחד. נישט ווייט פונעם בונקער זענען ארומגעלאָפן די דייטשן און געזוכט. מען האָט דייטלעך געהערט דאָס טופּען פון די דייטשע זעלנער איבערן סופיט. דאָרט זענען געווען נאָך אַנדערע פּיצלעך קינדער. עס איז געווען אַ מורא, אַז זיי וועלן אָנגעשטעקט ווערן מיט דעם געווייַן און דאָס וואָלט זיכער דעמאָסקירט זייער באַהאַלטעניש.

די מוטער פונעם ווייַנענדיקן קינד האָט עס געטוליעט צו זיך און געפרווט באַרואיקן מיט פאַרשידענע מיטלען. אָבער דאָס האָט נישט געהאָלפן. דאָס קינד האָט נישט אויפגעהערט צו ווייַנען און די קולות זענען מיט יעדער מינוט געוואָרן אַלץ רייסנדיקער און העכער. פון אַלע זייטן האָט מען אָנגעהויבן מורמלען און ברעכן מיט די הענט פון פאַר־צווייפלונג: „דאָס קינד וועט אונדז אַלע אומברענגען". עמעץ האָט געשריגן צו דער מוטער: „גייט אַרויס מיטן קינד, אויב איר ווילט נישט האָבן אויפן געוויסן דרייסיק מענטשלעכע לעבנס!"

אין דער מוטערס האַרץ איז מיט יעדער רגע געוואָקסן די פאַרצווייפ־לונג. פלוצלינג איז דאָס קינד אַנטשוויגן געוואָרן. אין בונקער איז אריינגעטרעטן אַן אימהדיקע שטילקייט. אַלע האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ רעכענונג וואָס דאָ איז געשען: די מוטער האָט מיט די אייגענע הענט דערשטיקט איר קינד.

די ענגשאַפט אין דאָזיקן בונקער איז געווען אַ שרעקלעכע. די מענטשן האָבן זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסן אין משך פון די גאַנצע דריי טעג, וואָס זיי זענען דאָרט געבליבן. עס זענען דערגאַנגען אַהין די געשרייַען פון די יידן, וועלכע זענען געפינען געוואָרן דורך די דייטשן אין

די נאָענטע באַהעלטענישן. אויפן דריטן טאָג זענען די דייטשן געפאַלן אויף די שפורן פון אָט דעם דאָזיקן בונקער, צו וועלכן עס האָבן געפירט פאַר־פֿלאָנטערטע קאָרידאָרן. דורכבערעכנדיק דעם ערשטן אַריינגאַנג, זענען די דייטשן געבליבן שטיין און נישט געוואָגט צו גיין ווייטער, זענען געבליבן שטיין פאַרן בונקער און געוואַרט די יידן, זיי זאָלן פון דאָרט אַרויסגיין.

קיינער האָט זיך נישט אָנגערופן. מען האָט געמיינט צו שאַפן ביי די דייטשן דעם איינדרוק, אַז אַלע זענען טויט. אָבער די דייטשן זענען נאָך אַלץ געווען באַהערשט פון אַ מאָדנער מורא און זענען מער ווי אַ שעה געשטאַנען און געוואַרטן מיט גוטנס, אַז די יידן זאָלן אַרויסגיין און עס וועט זיי גאָרנישט געשען. אין בונקער האָבן זיך געזונדן הערן שטימען, אַז מען זאָל זיך אונטערגעבן און אַרויסגיין פרייוויליק. אָבער די מערהייט האָט געהאַלטן, אַז עס האָט נישט קיין שום זין אַרויסצוגיין, ווייל דאָס באַדייט טויט.

מיט האק און רעוואלווער

ענדלעך האָבן זיך די יידן אין בונקער אָריענטירט, אַז די צאָל פון די לויערנדיקע דייטשן ביי זייער באַהעלטעניש איז אַ קליינע און די צוויי ברידער אדלער האָבן זיך דעציידירט אַרויסצוגיין און אָנפאַלן פלוצלינג אויף די דייטשן. זיי האָבן געעפנט אַ פאַרמאַסקירט טירל און איינער, דער יינגערער אדלער, האָט מיט אַן אָנגעלאָדענעם רעוואָלווער זיך געוואָרפן אין דער ריכטונג פון די דייטשן. דער עלטערער ברודער האָט געהאַלטן אין האַנט אַן אָנגעשאַרפטע קצבישע האַק, וועלכע האָט אויף די דייטשן אָנגעוואָרפן נאָך מער שרעק פונעם רעוואָלווער און זיי האָבן זיך געמוטשעט צוריקציען.

מיט דער האַק אויף דעם ערשטן דייטש, וואָס האָט זיך אים געשטעלט אין וועג און האָט אים אַוועקגעלייגט אַ טויטן אויפן אָרט.

באַלד דערויף האָט דער אַנדערער דייטש געמוטשעט שיסן אויף זיי פון זיין רעוואָלווער. דעמאָלט האָט שוין דער צווייטער ברודער געמוזט זיך פאַרטיידיקן און אויסגעשאָסן. אויך דער אַנדערער דייטש איז געפאַלן און די צוויי ברידער האָבן זיך געלאָזט איבער דער גאַס מיט דער מיינונג דורכ־צורייסן זיך די דייטשע אַרומרינגלונג און אַנטלויפן פון שטעטל.

דאָס איז געווען אינמיטן העלן טאָג. די דייטשן זענען אַרומגעלאָפן צעיושעטע, גענישטערט אין די קעלערן און בוידעמער פון יידישע הייזער. זיי איז געלונגען צו געפינען און אַרויסצוגאַרן אַ סך יידישע משפחות,

וועלכע זיי האָבן געטריבן אין מאַרק אַריין אין דער ריכטונג פונעם ריזיקן מאַסן־קבר. דאָס דערשיינען פון די צוויי באַוואָפנטע יידן, איינער מיט אַ רעוואָלווער און דער אַנדערער מיט דער פאַרבלוטיקטער האַק, האָט אַרויס־געפופן אַ גרויסע בהלה צווישן די דייטשן. אויך די דערשלאָגענע יידן האָבן אָנגעהויבן שרייען: „נקמה, נקמה אין די מערדער!" צווישן די דייטשן איז געשען עפּעס אויסטערלישעס. אין אָנהויב זענען זיי באַהערשט געווָארן פון אַ פּחד און האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקציען. עס האָט ווירקלעך אויסגעזען, אַז די צוויי יידן וועט געלונגען אַרויסצוקריגן זיך פון שטעטל. אָבער באַלד האָט מען באַמערקט ווי די דייטשן קומען צו זיך און פאַרנעמען פאָזיציעס מיטן ציל צו פאַנגען די יידן לעבעדיקערהייט. עס איז נישט געפאַלן קיין איין שאָס. בלויז פון צייט צו צייט האָט ווער פון די דייטשן געפרוווט זיך דערנענטערן צו די צוויי ברידער, אָבער דערזעענדיק די דראָענדיקע האַק, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט.

איבערמענטשלעכע גבורה

דאָס ראָד, מיט וועלכן די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט די צוויי יידן, איז מיט יעדער מינוט געווָארן אַלץ ענגער. אַ דייטשער אָפּיציר האָט געפרופן צו זיי, אַז זיי זאָלן זיך אונטערגעבן. אָבער ביידע ברידער זענען שווייגנדיק געגאַנגען פאָרויס און וועג די דייטשן האָבן ענדלעך זיך קלאָר געמאַכט, אַז זייערע קרבנות וועלן זיך לעבעדיקערהייט נישט אונטערגעבן, האָבן זיי געעפנט אַ פייער.

דער עלטערער אַדלער האָט מיט אַ געוואַלדיקן אימפּעט געזומען זיך מאַכן אַ וועג מיט דער האַק און דער יינגערער האָט אים געדעקט מיט דעם פייער פון זיין רעוואָלווער. נאָך עטלעכע מינוט אומגלייכן און פאַרבי־סענעם קאַמף איז דער ערשטער געפאַלן דער עלטערער מיט דער האַק אין האַנט.

באַלד איז צוגעלאָפן צו אים אַ דייטשער זשאַנדאַר און געוואָלט פון אים אַרויסרייסן די האַק. ער איז געווען זיכער, אַז דער יד איז שוין טויט, אָבער אין דער זעלבער מינוט, וואָס דער ליגנדיקער יד האָט דערפילט איבער זיך דעם דייטש, האָט ער זיך געגעבן אַ ריס אויף און מיט אַן אויסערגעווײנלעכער גבורה אַראָפּגעלאָזט די האַק אויף דעם קאָפּ פון דייטש, וועלכער איז אַוועקגעפאַלן אין אַ קאַלוזשע בלוט. אדלער האָט אַרויסגעלאָזט דעם לעצטן קרעכץ. וואָס האָט אויסגעזען ווי פון דערלייכ־טערונג און האָט זיך אַראָפּגעלאָזט ווי אַן אונטערגעזונטער סלופ, טויט.

אַ גרויסער טייל פון די דייטשע זשאַנדאַרן האָט די גאַנצע אויפמערק־
זאַמקייט קאָנצענטרירט אויף דער דאָזיקער סצענע און דאָס האָט פאַר־
גרינגערט דעם קאַמף, וואָס דער יינגערער ברודער האָט געפירט מיט די
דייטשן, וועלכע האָבן געצילט אין אים פון אַ מאַשין־געווער. ער איז
געלאָפן זיגזאַגיק און נישט פאַרלוירן פון אויג קיין אייגעם פון די דייטשן,
וואָס האָט זיך געפרוווט צו אים דערנענטערן. אים איז געלונגען צו
דערהרגענען עטלעכע דייטשן ביז ער איז אריינגעקומען אין אַ זייטיק
געסל. די דייטשן האָבן אין די ערשטע מינוטן נישט געוואָגט אריינצוגיין אין
דעם געסל. דער יינגער אַדלער האָט דאָס אויסגענוצט און האָט מיט די
לעצטע כוחות זיך דערשלאָגן צום וועג וואָס האָט געפירט אין וואַלד, וווּ
ער האָט אַ געוויסע צייט זיך אויסבאַהאַלטן, געוואַנדערט אַ הונגעריקער
און אָפגעריסענער, ביז אים איז געלונגען צו דערשלאָגן זיך צו אַ פאַרטי־
זאַנער־גרופע, וועלכע האָט געהערט צום גענעראַל קאָוופאַקס אַרמיי.

דער דאָזיקער פאַל האָט געמאַכט אַן אויסערגעוויינלעכן רושם אויף
אַלע, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין דער גאַס. צווישן די פאָלאַקן
אין שטעטל האָט מען לאַנג וועגן דעם געראַדט און דערציילט זיך וועגן
דער איבערמענטשלעכער גבורה פון די ביידע יידן.

די לעצטע מינוטן

די דייטשן זענען געבליבן שטיין פאַרשעמטע, מאַכטלאָזע און נישט
געוואָגט נאָכצולויפן אין וואַלד אַריין. זייער גאַנצן כעס האָבן זיי אויסגע־
לאָזט אויף די יידן, וועלכע זיי האָבן אַרויסגעשלעפט פונעם בונקער און
אויך פון אַנדערע בונקערס. מען האָט זיי געצוווונגען אויסצוטון נאַקעט און
לויפן דורך אַ שפּאַליער פון בייטשן און ראַפניקעס, וואָס זענען געפאַלן
איבער זייערע קעפ און נאַקעטע לייבער. איינער נאָכן אַנדערן זענען די
יידן געפאַלן אויף דער ערד פון די קלעפ און יסורים. די דייטשן האָבן
וויייטער נישט אויפגעהערט זיי צו שלאָגן און קאָפּען מיט די פיס, אָבער
וען זיי האָבן געזען, אַז די געשלאָגענע יידן האָבן שוין מער נישט קיין
כוחות אויפצוהייבן זיך, האָט מען זיי געשאָסן און די יונגע פוילישע
שקצים, וועלכע האָבן די גאַנצע צייט געהאָלפן די דייטשן אין זייער מער־
דערישער אַרבעט, האָבן אַרויפגעוואָרפן די טויטע קערפערס אויף די
צוגעגרייטע פורן און זיי אַוועקגעפירט צום אָפענעם מאַסן־קבר.

לאַנג דערנאָך האָבן די פוילישע שקצים, מיט וועלכע עס האָבן מיטן
גרעסטן אייפער מיטגעאַרבעט די צווייי אוקראַיניש באַנדיטן, סערקיס און

קאטעק נאָך געמאַרדעט אויסגעפונענע יידן. די דאָזיקע באַנדיטן האָבן זייער גאַנץ לעבן געוווינט אין טאַרנאָגראָד און געחברט זיך מיט די יידישע איינווווינער, געבאָרגט זיך ביי זיי געלט און גענאָסן פון פאַרשידענע טובות. איצט האָבן זיי די זעלבע באַקאַנטע יידן אַרויסגעשלעפט פון זייערע באַהעלטענישן און אויף אַלע זייערע געבעטן און געווייגן, מען זאָל זיי נישט איבערגעבן צום טויט, האָבן די באַנדיטן אָפּגעענטפערט מיט אַ ציניש געלעכטער: „שרייט, ווייגט צו אייער גאָט, ער זאָל אייך מוחל זיין אייערע זינד, דאָס זענען אייערע לעצטע מינוטן, באַלד וועט איר זיך באַגעגענען אין גיהנום מיט אייערע ברידער...“

ווען אין די יידישע הייזער איז נישט געבליבן קיין איין לעבעדיקער מענטש האָבן די היענעס זיך אַרויסגעלאָזט ראַבעווען דאָס לעצטע ביסל יידיש האָב און גוטס.

עס האָבן זיך אָפּגעשפילט ווילדע סצענעס, וואָס האָבן דערמאָנט אין דזשונגל. די פאָלאַקן מיט די אוקראינער האָבן אין אָנהויב געהאַנדלט סאָלידאַריש, געהאָלפן איינער דעם אַנדערן לאַדעווען די פולע זעק. שפּעטער האָבן אָנגעהויבן אויסברעכן קריגעריין, געשלעגן צווישן די באַנדיטן גופא.

אליין מיט איר ברודער

ביסלעכווייז האָט זיך ווידער איינגעשטילט. נאָך די מוראדיקע יללות האָט אין שטעטל געהערשט אַ פּוסטע שטילקייט, ווי אויף אַ בית־הקברות. אין דער שטוב פון חוה פעפער איז זי געבליבן אַליין באַהאַלטן אונטער אַ בעט. די דייטשן האָבן פאַרדעכטיקט, אַז עמעץ איז נאָך פאַראַן אין שטוב און זיי האָבן געשאָסן אין אַלע טונקעלע פאַרשאָטנטע ווינקעלעך, אינעם בעטגעוואַנט. עס איז געווען אַ גרויס נס, אַז קיין איינע פון די קוילן האָט איר נישט געטראָפן. די שטוב איז פול געוואָרן מיט פעדערן און די דייטשן האָבן זיך גענאָזט איבערצייגן, אַז עס געפינט זיך שוין דאָ נישט קיין לעבעדיק נפש און האָבן רעזיגנירטע פאַרלאָזט די שטוב.

אַן איבערגעשראָקענע און טויט־בלאַסע האָט חוה פעפער זיך דעצידירט אַרויסצוקריכן פון איר באַהעלטעניש. זי האָט זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז זי איז געבליבן איינע אַליין, די איינציקע לעבנגעבליבענע אינעם אויסגעלייקטן געטאָ. זי האָט קוים געשטעלט די טריט, אויפ־ציטערנדיק פון יעדן שאָרך. מיטאַמאָל האָט זי אויפגעשוידערט. אין אַ ווינקל פון הויף, נאָענט צום טויער האָט זי באַמערקט אַ געשטאַלט, וואָס

איז געווען ווי אַריינגעקוועטשט אין דער וואַנט. זי האָט געמאַכט אַ באַוועגונג צום אַנטלויפן, אָבער אין דעם זעלבן מאָמענט האָט זי געהערט שטיל פליסטערן איר נאָמען. דאָס איז געווען איר ברודער.

שווייגנדיקע זענען זיי אַרויפגעפאַלן אויף זיך. זיי האָבן געוואָלט ווייטער, אָבער די אויגן זענען געווען אויסגעטרוקנט און די ווערטער זענען געבליבן שטעקן אין האַלדז. זיי האָבן זיך געמוטשעט פאַר די הענט און ווי פאַרבלאָנדזשעטע אין אַ פינצטערן וואַלד האָבן זיי פאָרזיכטיק זיך געזוכט. זי האָט דערמאָנט אַ נאָמען פון אַ פאָלאַק, זייערס אַ נאָענטער באַקאַנטער, אין וועלכן זי האָט געגלויבט, אַז ער וועט זיי רעטעווען. אָבער אין דעם זעלבן מאָמענט האָבן אין דער פוסטער גאַס אָפגעהילט די טריט פון שווערע זעלנערישע שטיוול. אַ ווייַלע זענען זיי געבליבן שטיין פאַרגליווערטע פון שרעק. דער ברודער איז אַרומגעכאַפט געוואָרן פון אַ שוידערלעכער פאַניק און אַן אַ וואָרט געמוטשעט לויפן אויף צוריק. זי האָט אַ פאַרצווייפלטע געוואָלט אים רופן, אַז זיי זאָלן גיין פאָרויס, אָבער ער איז פאַרשוווּנדן פון אירע אויגן און זי איז געלאָפן פאָרויס אין אַ צווייטער ריכטונג, דאָרט וווּ עס האָבן געווינט דיפּ אָלאַקן, אויף וועלכע זי האָט געלייגט אַזויפיל האָפענונג.

איר איז ענדלעך געלונגען צו דערשלאָגן זיך צו יענער פוילישער שטוב, וווּ די מענטשן זענען דערשראָקענע פון איר אָנבליק געבליבן שטיין אין דער אָפענער טיר און נישט געווּסט וואָס צוטון. דאָך האָבן זיי זי אריינגעלאָזט און אין משך פון דריי וואָכן זי אויסבאַהאַלטן אין זייער שטוב.

איר ערשטע ביטע איז געווען, אַז זיי זאָלן זיך דערוויסן וואָס עס איז געשען מיט איר בורדער. פאָרזיכטיק האָבן די פוילישע מענטשן געזוכט זיך שאָרן אַרום יענעם הויז אין געטאָ, געזוכט אַ שפור פון דער פאַרשוווּנדענעם ברודער. נאָך לאַנגע זוכענישן איז זיי געלונגען צו דערוויסן זיך, אַז נאָך אינעם זעלבן טאָג, באַלד נאָכדעם ווי ער איז צוריקגעלאָפן צו זייער הויז, האָט ער זיך געסמט און די דייטשן האָבן אים געפונען שוין אַ טויטן.

די באגעגעניש מיט א מענטש

די פרוי פעפער האָט זיך אָפגעגעבן אַ רעכענונג וועגן דער געפאַר, אין וועלכער עס געפינען זיך די פוילישע מענטשן, וואָס האָבן זי אויסבאַהאַלטן. דאָס זענען געווען גוטע און ערלעכע מענטשן און זי האָט נישט

געוואָלט ריזיקירן מיט זייער לעבן. נאָך אַן ערך דריי וואָכן איז זי אַנטלאָפן אין וואַלד אריין.

דאָס איז געווען סוף האַרבסט, אין אַ קאַלטן פאַרנאַכט, ווען זי האָט זיך געפונען אויפן וועג קיין טשעפליץ, האָט זי מיטאַמאָל דערזען אַ יונגן בחור, אַ פּאָליאַק, אין עלטער פון אכצן יאָר. איר איז באַפאַלן אַ שרעק. איין יענער צייט האָבן יונגע שקצים פאַרהאַלטן אַנטלויפנדיקע יידן און זיי איבערגעגעבן די דייטשן. מיט דערשראָקענע בליקן האָט זי געזוכט אַ וועג וווהין צו אַנטלויפן. שטייענדיק אַזוי אַ צעטומלטע, האָט דער בחור זיך צו איר דערנענטערט. ער האָט, ווייזט אויס, באַמערקט איר פּחד און האָט זי גענומען באַרואיקן.

זיין שטים, זיינע איידעלע רייד האָבן אַרויסגערופן צו זיך צוטרוי. ער האָט זיך פאָרגעשטעלט פאַר איר, געזאָגט, אַז ער הייסט פראַנצישעק טשאַפּעק. ווי לאַנג ער לעבט — האָט ער געזאָגט — האָט ער נאָך קיינעם נישט געטון קיין שלעכטס, און זי קאָן זיין פולשטענדיק רואיק, אַז עס וועט איר גאָרנישט געשען.

זיי זענען געגאַנגען צוזאַמען און ער האָט איר דערציילט, אַז ער איז אַ מיטגליד אין דער אונטערערדישער באַוועגונג און איז דערפאַר געצוווּנגען אויסצובאַהאַלטן זיך ביי זיינס אַ שוועסטער, זי וווינט נישט ווייט פון וואַלד און ער גלויבט, אַז אויך פאַר איר וועט זיך דאָרט געפינען אַ באַהעלטעניש. דער דאָזיקער יונגער פּאָלאַק האָט זי ווירקלעך אַריינגע־פירט צו זיין שוועסטער, ביי וועלכער זי איז עטלעכע מעת־לעת געווען באַהאַלטן אין סטאָדאָלע.

דער יונגער פּאָלאַק האָט איר יעדן אָוונט געברענגט ברויט מיט וואַסער. ער איז דערביי געווען עטוואָס שעמעוודיק און איר פאַרזיכערט, אַז אויך ער אַליין עסט דאָס זעלבע, ווייל ער איז גאַנצע נעכט און טעג פאַרנומען ביי זיין אַרבעט פאַר דער פּוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג. ער האָט געשמוגלט געווער פאַר די פּוילישע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך געפונען אין נאָענטן וואַלד. לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן האָט ער דערפאַר קיין געלט נישט גענומען און האָט זיך דעריבער דערנערט זייער אָרעם. מיט דער יידישער פרוי האָט ער זיך געטיילט ממש מיטן לעצטן ביסן.

נאָך עטלעכע טעג האָט דער יונגער פּאָלאַק איר געמאָלדן, אַז ער מוז אַוועק פון דאַנען אין דער ריכטונג פון צענטראַל־פּוילן, וואָס איז אין יענער צייט געווען דורכגעטיילט מיט אַ גרענעץ און האָט זיך גערופן „גענעראל־גוווערנאמענט". די פרוי פעפער האָט נישט געזען פאַר זיך

קיין אַנדערן אויסוועג ווי מיטצוגיין מיט אים, ווייל דאָ איז נישט געבליבן קיינער, וואָס זאָל איר קענען צודערלאַנגען עפעס צו עסן.

זיי האָבן זיך צוזאַמען געלאָזט אין וועג אַריין און אַריבער די גרענעץ, ביז זיי זענען אָנגעקומען צו דעם דאָרף, פון וואַנען עס האָט געשטאַמט יענער יונגער פאָלאַק. אַ קורצע צייט האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן ביי זיינע עלטערן אין שטוב. ווען עס איז געווארן געפערלעך, האָט ער זיך פאַרשטענדיקט מיטן גלח פון דער פאַראַפיע, וועלכער האָט מסכים געווען אויסצובאַהאַלטן די פרוי פעפער אין קלויסטער. דאָרט איז זי געבליבן ביז צו דער באַפרייאונג, וועו דאָס דאָרף איז פאַרנומען געווארן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי.

ק. שמעוני

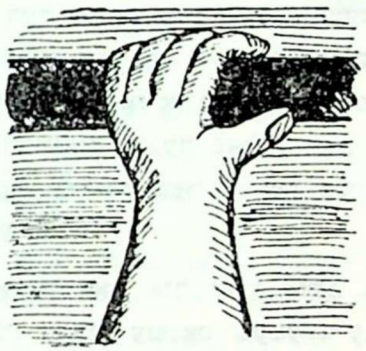

אברהם האלער

דורך טייכן טרערן און ימען בלוט

פון מיין טאָג־בוך

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 האָט זיך איבער אונדזער שטעטל אַראָפגעלאָזט אַ שוואַרצער וואָלקן פון שרעק און אַנגסטן. פאַר אונדזערע אויגן זענען צעקלאַפט געוואָרן די פוילישע אַרמייען און די אכזריותדיקע פויסט פון די היטלעריסטישע באַנדעס האָט גענומען העכער אונדזערע קעפ. קיין ליקעוו איז דאָס דייטשע מיליטער אַריינגעקומען דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, פרייטיק נאָכמיטאָג. זיי האָבן אַביסל געשאָסן פון מאַשין־געווער, אויף בלינד, אָבער עס האָט קיינעם נישט געשאַדט. באַלד אויף צומאָרגנס, שבת־תשובה, זענען אינדערפרי אַריינגעקומען עטלעכע דייטשע זעלנער אין מיין גאַלאַנטעריע־געשעפט און זיי האָבן אַנגעהויבן אַרויסצוואַרפן די סחורות אויף דער גאַס, וווּ עס האָבן זיך גלייך צונויפגעזאַמלט די קריסטלעכע אייגווינער און ראַבירט. דאָס וואָס האָט זיי נישט געלוינט צו נעמען, האָבן זיי צעטרעטן מיט די פיס און פאַרניכטעט.

אונטער מיין געשעפט האָט זיך געפונען אַ קעלער, וווּ איך האָב געהאַט באַהאַלטן פאַרשידענע סחורות און אויך פאַפיראָסן און טאַבאַק. עמעץ פון די קריסטלעכע שכנים האָט וועגן דעם צוגעטראָגן די דייטשן, וועלכע האָבן זיך אַריינגעריסן צו מיר און מיט ווילדער צעיושעטקייט געגנומען מיך שלאָגן. איך האָב געמוזט עפענען דעם קעלער און די דייטשן האָבן מיך דאָרט אַהין, אַראָפגעוואָרפן און געהייסן מיר דערלאַנגען די באַהאַלטענע סחורות. די גאַנצע צייט וואָס איך האָב זיי אַרויסדערלאַנגט די סחורות, פון יאָרן אויסגעמוטשעטע האָראָוואַניע, האָבן די דייטשן נישט אויפגעהערט מיך צו זידלען און דראָען.

נאָכן פאַרזיכערן זיך, אַז זיי האָבן שוין אַלץ צוגערויבט, זענען זיי אַוועק און איך בין אַ צעשלאָגענער און אויף טויט דערשראָקענער אַרויס פונעם קעלער. פאַר מיר איז געווען קלאָר, אַז איך האָב דאָ נישט צו דערוואַרטן קיין שום גוטס און איך האָב געוואָלט גיין צו אַ באַקאַנטן קריסט בעטן אים, ער זאָל מיך אויסבאַהאַלטן. אַרויסקומענדיק אויף דער גאַס האָב איך געזען שטיין אַ גרופּע יידן און קריסטן אַרומגערינגלט פון דייטשע זעלנער. עמעץ פון זיי האָט אַ געשריי געטאָן: „קום אַהער יודע!" און באַלד בין איך געשטאַנען צוזאַמען מיט אַלע, מיט דער זעלבער שרעק אין די אויגן, אין האַרצן, נישט ווייסנדיק ווּהין מען פירט אונדז. נעבן מיר האָט עמעץ אין שרעק געמורמלט, אַז מען גייט אונדז אַלע אויסשיסן. אַ צווייטער האָט געפרווט זיך טרייסטן, אַז מען וועט אונדז אַביסל פיניקן און אָפלאָזן. אַרום האָבן זיך געהערט שטילע געוויינען און זיפצן. אַזוי איז מען אָפגעשטאַנען אַ שעה צייט ביז מען האָט אונדז אַוועקגעפירט אין דער ריכטונג פון דער קירך. וועג מיר זענען אָנגעקומען אַהין, זענען שוין דאָרט געווען אַן ערך 500 מענטשן, יידן און קריסטן, בלויז מענער.

דעם גאַנצן שבתדיקן טאָג זענען מיר אָפגעזעסן אין דער קירכע. ווער עס האָט געוויינט הויך אויפן קול און ווער שטיל אין האַרצן. אַלע זענען געווען דורכגענומען מיט די זעלבע טונקעלע מחשבות, געקוקט איינער אויפן צווייטן, געוואָלט אַרויסלייענען פון יענעמס אויגן דעם סוף.

פאַרנאַכטצו האָבן אונדז די פרויען געברענגט עסן, אָבער זעלטן ווער עס האָט זיך צוגערירט צום עסן. מען האָט זיך אָנגעהויבן צו דערציילן די פאָלגנדע פאַסירונג: אַזוי ווי עס איז פרייטיק אויפדערנאַכט פאַרבייגעפאָרן אַ הויכער אָפיציר און מען האָט אים הינטערן שטעטל דערשאָסן, איז דער חשד פון די דייטשן געפאַלן אויף דער ציווילער באַפעלקערונג און מען האָט דערפאַר אונדז געמוזט אַלס זאַקלאַדניקעס. אויב עס וועלן זיך נישט אָפגעפינען די מערדער, וועט מען אונדז אַלע אויסשיסן.

די פאַניק צווישן די אַרעסטירטע אין דער קירכע איז געוואָקסן, די לופט איז געוואָרן פול מיט געוויינען, מענטשן האָבן זיך געקלאַפט קאָפּ אין וואַנט. די וועכטער זענען געקומען צו לויפן און אַרויסגעטריבן די פרויען און קינדער, וואָס האָבן אונדז געברענגט צו עסן. נאָכן פאַרשליסן די טויערן איז אין קירך געוואָרן שטיל, אַ פיינלעכע בית־הקברותדיקע שטילקייט. מידע, צעבראָכענע, האָבן זיך די מענטשן אַוועקגעלייגט אויף דער ערד, אָבער קיינער האָט נישט געקענט איינשלאָפן. פון אַלע ווינקעלעך

האָבן זיך געהערט קרעכצן און זיפצן, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון די פאַרשמאַכטע הערצער.

קאָשמאַרן

די נאַכט האָט זיך געצויגן אומענדלעך לאַנג.

ערשט 8 אַזייגער אינדערפרי האָט מען אויפגעשלאָסן דאָס טויער פון דער קירך און מענטשן האָבן געגומען אַרויסקוקן אינדרויסן. די ערשטע האָבן זיך גיך צוריקגעצויגן און פון זייערע רייד איז דורכגעלאָפן אַ שוידער אין די בייגער. די גאַנצע קירכע איז געווען אַרומגעשטעלט מיט מאַשין־געווער און עס האָט אויסגעזען ווי די דייטשן וואָלטן זיך געגרייט צו אַ בלוטיקער שלאַכט.

ווידער האָט מען אונדז געברענגט צו עסן און צוזאַמען דערמיט אויך פאַרשידענע נייעסן. איינער האָט געזאָגט, אַז מען גייט אונדז אַוועק־פירן אין אַ לאַגער. אַ צווייטער האָט געהערט פון אַ הויכן דייטשן אָפיציר, אַז מען וועט אונדז אַלע אויסשיסן אויפן הויף פון דער קירך. אַן אַנדערער האָט געוווסט אויף זיכער, אַז מען וועט אונדז אויסשטעלן אין רייען און יעדן צענטן וועט מען דערשיסן. די שרעק און פאַרצווייפלונג איז געוואַקסן מיט יעדער מינוט. נאַכמיטאָג איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע זאָלן אָפזאָגן ווידוי, ווייל מען גייט אונדז אַלע אויסשיסן.

אין קירך זענען געווען קריסטלעכע גלחים, פאַר וועלכע די קריסטן האָבן זיך אָנגעהויבן מתוודה צו זיין. צום ערשטן מאָל אין לעבן האָב איך געזען ווי אַזוי די קריסטן ריכטן אָפּ זייערע תפילות. זיי זענען אַלע ווייל געפאַלן צו דער ערד, געלעגן שטיל עטלעכע מינוט, אויפגעהויבן זיך און ווידער זיך מתוודה געווען, געוויינט און געיאָמערט.

אויך די יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער קירך, האָבן געזאָגט ווידוי, געזעגנט זיך און געוואַרט אויף דער אַרטער לעצטער מינוט, אויפן טויט. דאָס האָט אַזוי געדויערט אַ גאַנצן טאָג. וען עס איז אָנגעקומען די נאַכט און אַלץ איז אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ געדיכטער פינצטערניש, האָט מען אונדז ווידער פאַרשלאָסן און עס איז געוואָרן מוראדיק שטיל. ווידער האָבן די מענטשן זיך אויסגעצויגן אויף דער אַרטער שטיינערנער פאָדלאָגע. די צוויי טעג שרעק און נישט עסן האָבן די מענטשן אויסגע־מאַטערט און מידע האָט מען צו ביסלעך איינגעדרימלט. אָבער די טיפע קרעכצן, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון די פאַרצווייפלטע הערצער,

האָבן נישט געלאָזט איינשלאָפן. די נאַכט האָט זיך געצויגן נאָך לענגער און קאָשמאָרפולער פון דער פריערדיקער.

אינדערפרי האָט מען אויפגעשלאָסן דאָס טויער פון דער קירך און ביי אַ סך האָט געגומען קלאָפן אַ צאָן אין אַ צאָן. מען האָט געטראַכט, אַז אָט־אָט הויבן זיך אָן די עקזעקוציעס. דערווייל האָט מען אָנגעהויבן אַרייגנברענגען עסן, צו וועלכן קיינער האָט זיך נישט צוגערירט. מען האָט באַשיט זיי מיט פראַגן, אָבער קיינער האָט נישט געווּסט וואָס צו ענטפערן.

ערשט אַרום 10 אַזייגער איז אַרייגעקומען אַ פוילישער גלח און געזאָגט, אַז ער האָט געדאַרפט מיט אַ דייטשן אָפיציר, וועלכער האָט אים דערקלערט, אַז מען האָט אויסגעפאָרשט דעם ענין מיטן געהרגעטן אָפיציר און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין די אַרומיקע וועלדער זענען נאָך פאַראַן רעשטלעך פויליש מילטער און זיי האָבן עס דערשאָסן דעם הויכן דייטשן אָפיציר. דערפאַר איז מעגלעך, אַז מען וועט אונדז נאָך היינט באַפרייען.

אַלעמען האָט אַרומגענומען אַן אומבאַשרייבלעכע פרייד.

צווּיי אַזייגער נאָכמיטאָג האָט מען אונדז אַלע אָפגעלאָזט.

עס איז אוממעגלעך צו שילדערן די פרייד פון מיין פרוי און קינדער אין דעם מאָמענט, וואָס איך האָב זיך באַוויזן אין שטוב, וועלכע איז געווען צעראַבירט און פאַרניכטעט, אָבער קיינער האָט אין דעם מאָמענט נישט געטראַכט וועגן צוגעריבטן פאַרמעגן. אַלעמענס הערצער זענען געווען פול מיט דאַנק און לויב צום אַלמעכטיקן פאַרן שענקען מיר דאָס לעבן.

פייער און טויט

אין טאַרנאָגראָד, וואָס איז געווען 15 ק״מ פון ליקעוו, האָט אַ פוילישער אָפיציר זיך אויסבאַהאַלטן אונטער דער געמיינדע און ער האָט געשאָסן צו די דייטשן. דאָס איז גענוג געווען, אַז די דייטשן זאָלן נעמען נקמה אין יידן, זואָס האָבן געווווינט בשכנות פון דער געמיינדע. מען האָט אַרויסגענומען 18 יידן און זיי דערשאָסן, אונטערגעצונדן די הייזער און אַרייגעווארפן די טויטע קערפערס אין פייער אַריין.

דאָס איז נאָר געווען אַן אָנהויב. די זעלנער האָבן געזאָגט, אַז זיי פאַרנעמען זיך נישט מיט יידן, נאָר עס דאַרפן אָנקומען ס.ס.־לייט, וואָס טוען די דאָזיקע מלאכה פון פיניקן יידן.

באַלד האָבן געגומען אַרומגיין קלאָנגען, אַז די דייטשן דאַרפן זיך

צוריקציען און אונדזער געגנט וועט געהערן צו די רוסן. אַזוי איז טאַקע געווען. דעם ערשטן טאָג סוכות זענען אַריינגעקומען צו אונדז די רוסן. די יידן האָבן זיך מיט זיי שטאַרק דערפרייט. אָבער די פרייד האָט נישט לאַנג געדויערט. נאָך אַ וואָך האָט מען שוין געהערט, אַז די רוסן וועלן פאַרלאָזן אונדזער געגנט און זי צוריק אָפגעבן די דייטשן.

איבער אונדזערע שטעטלעך האָבן געזונטען דורכלויפן טויזנטער יידן פון מערב־גאַליציע. זיי זענען געלאָפן אין דער ריכטונג פון די שטעט, וואָס זענען געווען אָקופירט דורך סאָוויעט־רוסלאַנד.

דאָס איז געווען אַ טרויעריק בילד. פרויען מיט קליינע קינדער, מענער באַלאָדן מיט פעקלעך, האָבן זיך געשלעפט, אַליין נישט וויסנדיק ווהין. דאָס וועטער איז שוין געווען ווינטערדיק און מען האָט שוין געזונטען פילן דעם הונגער פון מלחמה־צייט. צו מיר זענען אַריינגעקומען שכנים און פאַרצווייפלטע געפרעגט, וואָס איך וועל טאָן? צי איך וועל אויך אַוועקגיין מיט די סאָוויעטן? איך האָב זיי געענטפערט, אַז איך האָב נישט וווהין צו גיין מיט די דריי קליינע קינדער, מיט די אַלטע שוועכער־און־שוויגער. שפּעטער האָט מיך דאָס געוויסן געפייניקט, וויל צוליב מיינע רייד האָבן זיך אויך אַנדערע אָפגעהאַלטן פון אַוועקגיין און געבליבן מיט די דייטשן. אָבער וועך האָט זיך דעמאָלט געקענט פאָרשטעלן, אַז אומשולדיקע מענטשן וועלן אויף אַזאַ מוראדיקן אופן אויסגעהרגעט ווערן.

דאָס איז געווען שמחת־תורה, ווען די רוסן האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקציען, האָבן צוגעשטעלט אויטאָס פאַר די ציווילע מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט אַוועק פון שטעטל. אָבער מיר זענען געבליבן.

ווידער זענען די דייטשן אַריין אין שטעטל און די יידישע הערצער איז צוריק געוואָרן פינצטער און ביטער. אין ליקעוו איז דערווייל געווען שטיל, אָבער אין טאַרנאָגראָד זענען שוין געווען ס.ס.־לייט, וועלכע האָבן גלייך אָנגעהויבן דורכפירן זייערע סאַדיסטישע שטיקלעך. מען האָט צונויפ־געפרופן די אָנגעזעענסטע באַלעבאָטים פון שטעטל און געהייסן זיי שלעפן איבער דער גאַס אַ וואָגן מיט שטיינער. פון ביידע זייטן זענען געשטאַנען די פאָלאַקן און געלאַכט. דערנאָך האָבן זיי געזונטען די יידן און געהייסן זיי וואָשן זיך אין דער בלאָטע, אויסשמירן דאָס פּנים און די מלבושים און אַזוי האָט מען זיי עטלעכע שעה אַרומגעפירט איבער דער שטאָט.

סוף דעצעמבער 1939 האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו שאָפן אַ יודנראַט און אויסווייַלן אַ פרעזעס. דעם ערשטן יאַנואַר 1940 איז אַרויס די גזירה, אַז יידן, מענער און פרויען, פון 12 יאָר אָן,

דאַרפן אַנטאָן ווייסע לענטעס מיט אַ מגן־דוד אויפן אָרעם. אַ ייד האָט נישט געטאָרט גיין אויפן טראָטוואַר. יעדער נאַצי, וואָס האָט באַגעגנט אַ ייד, האָט אים געקענט אַוועקשיקן ערגעץ אויף אַרבעט, און אין שטוב האָט מען נישט געווּסט ווו ער איז אַהינגעקומען. אויף די פאַרשידנערליי אַרבעטס־ערטער האָט מען די יידן געשלאָגן און געפיניקט.

נישט געקוקט אויפן שווערן ווינטער האָבן יידן געמוזט שוואַרצן די גרענעץ קיין רוסלאַנד. מיין ברודער מאיר האָלער איז דעמאָלט אויך אַוועק אויף דער רוסישער זייט און איז דאָרט געווען 4 חדשים, אים איז געלונגען זיך איינצוארדענען און האָט זיך אַפילו געמוזט לערנען אַ פאַך, אָבער אים האָט זיך פאַרבענקט אַהיים, צו דער מאַמען, צו די שוועסטערס און ער איז אינמיטן ווינטער צוריקגעקומען. ער איז דעמאָלט אַלט געווען 24 יאָר.

אַרבעט־לאַגערן

נאָך פסח האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן אַרבעטס־לאַגערן און נאָך עטלעכע וואָכן האָט מען שוין געכאַפט יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און זיי אַוועקגעשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערן. ביי אונדז איז נאָך דערווייל געווען רואיק. ערשט צומאָרגנס נאָך תשעה באב, פאַרטאָגס, מיר זענען נאָך געשלאָפן, האָט מען אָנגעקלאָפט ביי אונדז מיט אַ מוראדיקן שטורעם. וועס איך האָב געעפנט די טיר האָבן זיך אַריינגעריסן עטלעכע ס.ס.־לייט און באַפוילן, איך זאָל זיך שנעל אָנטאָן. אין דער ערשטער מינוט האָב איך געטראַכט, אַז עמעץ פון די פאַלאַקן האָט צוגעטראַכט אַ בלבול אויף מיר. די ס.ס.־לייט האָבן מיך אונטערגעטריבן און נישט געלאָזט רעכט אָנטאָן. פון מיטנעמען זיך עפעס עסן איז נישט געווען קיין רייד. מיין פרוי און די קינדער האָבן אָנגעהויבן וויינען. דערשראָקענע און פאַר־צווייפלטע, זענען זיי מיטגעגאַנגען ביז מען האָט מיך צוגעפירט צו דער געמיינדע.

דאָרטן זענען שוין געשטאַנען אַן ערך 30 יידן, וועלכע עס האָט געהיטן אַן ס.ס.־מאַן.

מיר איז אין יענער מינוט געוואָרן עטוואָס גרינגער אויפן האַרצן. מיר האָט זיך געדאַכט, אַז אויב דער בלבול איז נישט בלויז אויף מיר, איז די געפאַר נישט אַזוי גרויס. אונדזערע פרויען און קינדער האָבן זיך געוואָלט מיט אונדז געזעגענען, אָבער דער ס.ס.־מאַן האָט זיי נישט צוגעלאָזט. די לופט איז פול געוואָרן מיט געווייגען און געשרייען.

אַזוי זענען מיר אָפּגעשטאַנען ביז 10 אַזייגער, וואָן עס איז געקומען דער באַפעל אויסצושטעלן זיך צו דריי אין אַ ריי און מען הייסט אונדז אָפּמאַרשירן לויט דער קאָמאַנדע פון די ס.ס.־לייט. מיר קוקן זיך אום אויף צוריק און זעען ווי אונדזערע פרויען און קינדער פאָכן צו אונדז מיט די הענט, אָבער די ס.ס.־לייט שרייען אויף אונדז מיט רציחה, אַז מען טאָר זיך נישט אומקוקן. פון ביידע זייטן גאַס שטייען אונדזערע קריסטלעכע שכנים, קוקן זיך צו ווי מען פירט אונדז, וויר עס לאַכט אין די אויגן אַריין, וויר עס שווייגט גלייכגילטיק און וויר עס רעדט הויך, מיט הנאה, אַז עס איז גוט, וואָס עס איז געקומען אַ סוף אויף די יידן.

נאָדן אָפּגיין אַן ערך 5 ק״מ, זענען מיר אָנגעקומען אין דאָרף כמעלקי. לויט אַ קאָמאַנדע פונעם ס.ס.־מאַן האָט מען זיך אָפּגעשטעלט אָפּרוען נעבן אַ טייכל. באַלד איז צוגעקומען אַן אַנדערער ס.ס.־מאַן און באַפוילן, מיר זאָלן זינגען אַ ליד. דערביי האָט ער צוגעגעבן, אַז אויב דאָס ליד וועט אים נישט געפעלן, וועלן מיר אַלע אין די מלבושים מוזן אַרייגיין אין טייך אַריין.

מיט שרעק האָבן מיר געקוקט איינער אויפן אַנדערן, שווייגנדיק זיך געפרעגט, וואָס מיר דאַרפן טון. דער ס.ס.־מאַן האָט אונדז געגעבן צייט 5 מינוט אָנצוהויבן זינגען. צווישן אונדז איז געווען אַ ייד, וועלכן מען האָט מיט דריי חדשים צוריק אַרויסגעטריבן פון לאָדזש און ער האָט שוין אַביסל געקענט די היטלעריסטישע מעטאָדן. ער האָט דער ערשטער זיך אָנגערופן, אַז ער וועט זינגען און גלייך אָנגעהויבן זינגען דאָס ליד „מיין שטעטעלע בעלזש״.

דער לאָדזשער ייד האָט ווירקלעך שיין געזונגען און מיר האָבן געהאַט מזל, אַז דאָס ליד איז דעם מערדער געפעלן. ער האָט אונדז געלאָזט אָפּרוען אַ האַלבע שעה און דערנאָך ווייטער געגומען מאַרשירן, אָפּגעאָנגען 5 ק״מ און עס האָט זיך ווידער דערהערט אַ באַפעל: „פויזע!״ ווידער האָט מען זיך אָוועקגעזעצט אויף דער ערד, אָפּגערוט 15 מינוט און ווייטער מאַרשירט ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין טאַרנאָגראָד.

אויפן טאַרנאָגראָדער מאַרק זענען שוין געווען אויסגעשטעלט ביי אַ 600 יידן און באַוואָפנטע אוקראַינער האָבן זיי געהיטן. אויך אונדז האָט מען אָוועקגעזעצט צווישן די הונדערטער יידן און די ס.ס.־לייט, וואָס האָבן אונדז געפירט, זענען אָווק.

באַלד נאָך אונדזער אָנקומען קיין טאַרנאָגראָד, זענען געקומען צו לויפן ליקָווער יידישע פרויען און קינדער, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען מיין פרוי. איך האָב זיך געפרוווט אַרויסדרייען פון די רייען,

אָבער איך האָב גלייך איינגעזען, אַז מיר וועלן שטאַרק געהיטן און האָב זיך צוריק אַוועקגעזעצט, אַ דערשלאָגענער, אַ רעזיגנירטער.

מיין פרוי איז דערווייל אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל, נאָכגעפרעגט זיך צי מען קען עפּעס אויפטון מיך צו באַפרייען און צי מען וויסט, וואָס די דייטשן טראַכטן מיט אונדז צו טאָן. אָבער אומעטום האָט זי זיך אָנגעטראָפן אויף דער זעלבער פאַרצווייפלונג און קיינער האָט נישט געוווסט וואָס איר צו ענטפערן.

פאַרנאַכט האָט מען אַלע יידן, וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אויפן מאַרק, אַריינגעטריבן אין פינצטערע באַראַקן, ווו די מענטשן זענען מידע, צעבראָכענע, אַוועקגעפאַלן אויף דער הוילער ערד און גלייך איינגעשלאָפן. ערשט אינמיטן דער נאַכט האָט מען זיך אויפגעכאַפט און פון אַלע זייטן האָט זיך אויפגעהויבן אַ דערשטיקט געוויש. מען האָט זיך געדרייט אין אַלע זייטן, געזיפצט, געקרעכצט און געוואַרט אויפן אָנקום פון טאָג.

אינדערפרי האָט זיך געעפנט דאָס טויער און אַ באַוואָפנטער ס.ס.־מאַן האָט געגעבן אַ באַפעל, אַלע זאָלן אַרויסגיין אויפן פלאַץ, ווו מען האָט אָנגעהויבן רעגיסטרירן, פאַרשרייבן די נעמען און אַדרעסן און אָנדערע פערסאָנאַלע אינפֿלהייטן.

דאָס האָט אַזוי געדויערט ביז 10 אַזייגער און מיטאַמאָל האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען פויערים אויף פורן, ביי אַ 100 פורן. באַלד זענען אָנגעקומען אַ 20 ס.ס.־לייט און דער אָפיציר האָט באַפוילן, אַז מיר זאָלן זיך אַרויפזעצן אויף די פורן.

מיר איז נאָך געלונגען צו געזעגענען זיך מיט מיין פרוי. ביידע האָבן מיר נישט געקענט איינהאַלטן די טרערן, וואָס האָבן זיך געגאָסן פון אונדזערע אויגן און פון אונדזערע העלדזער האָט זיך געריסן אַ פאַרשטיקט העשען.

אויף יעדער צווייטער פור איז געזעסן אַן ס.ס.־מאַן. מיר זענען געפאָרן אויפן וועג קיין בילגאָריי. די פערד האָבן זיך געשלעפט פאַוואָלע און עס האָט געדויערט דריי שעה ביז מען איז אָנגעקומען צו דער קליין־באַן. אונדז זענען אַקעגנגעקומען די מיטגלידער פון בילגאָרייער יודנראַט, וועלכע האָבן אונדז אַרויסגעברענגט ברויט. צווישן אונדז זענען געווען אַ סך בילגאָרייער יידן, וועלכע מען האָט געכאַפט אויף דעם זעלבן אופן און מען האָט אונדז אַלע געהייסן אויפזעצן אויף דער קליין־באַן אין אָפענע וואַגאָנען.

אין וואַגאָנען פאַר בהמות

6 אַזייגער פאַרנאַכט, אין 11־טן טאָג פון חודש אב, 1940 זענען מיר אָנגעקומען קיין זוויעזשיניעץ. ביים אַראָפגיין פון די וואַגאָנען האָבן צוויי ס.ס.־לייט געהאַלטן אויף דער הויך פון אַ מעטער אַ דרענגל, וועלכעס יעדער איינער האָט געמוזט אַריבערשפרונגען. וועמען עס איז נישט געלונגען האָט געקריגן מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. אויפן פּלאַץ פאַרן וואָקזאַל האָבן מיר געוואַרט צוויי שעה ביז עס איז אָנגעקומען דער צוג וואָס גייט קיין לעמבערג. אין וואַגאָנען פאַר בהמות האָט מען אָנגעשטופּט די מענטשן אַזוי ווי הערינג און עס איז נישט געווען קיין לופט צום אָטעמען. קיינער האָט נאָך אַלץ נישט געווּסט וווהין מען פאָרט.

נאָך אַ צווּיי שעה פאָרן האָט מען אָפּגעטשעפּעט אונדזערע וואַגאָנען און גענאָזט שטיין. די היץ האָט געשטיקט און עס איז נישט געווען צו באָקומען קיין ביסל וואַסער. די וואַגאָנען זענען געווען פאַרשלאָסן און אויף אונדזערע געבעטן האָט זיך קיינער נישט אָנגערופן. צוניפגעפּרעסטע, אין האַלב חלשותדיקן צושטאַנד, זענען מיר אַזוי געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט. ערשט וועו עס איז געוואָרן טאָג האָבן די ס.ס.־לייט געעפנט די וואַגאָנען און געהייסן אונדז אויסשטייגן. אַרויסקומענדיק אויפן פּלאַץ האָב איך גלייך דערזען אויך דער סטאַציע די אויפשריפט בעלדזשעץ. איך האָב געוווסט, אַז דאָס געפינט זיך בייַ טאָמאַשאָוו לובעלסק, נישט וויַיט פון ראַוואַ־רוסקאַ. מען האָט אונדז צוגעפּירט צו אַ גרויסן גאָרטן, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקע דראָטן. אינעווייניק האָט זיך געפונען אַ גרויסע געביידע, וואָס מען האָט געפופן די פאַראַוואָזוניע. ביים טויער איז געשטאַנען אַ באָוופאָנטער ס.ס.־מאַן. אינעווייניק האָב איך געזען אַרומדרייַען הונדערטער יידן מיט שיסעלעך אין די הענט. זיי האָבן זיך אויסגעשטעלט אין רייַען, וואָס האָבן זיך געצויגן ביז צו דער קיך, וווּ מען האָט באָקומען אַ שיסעלע קאָווע. אין דער מינוט האָב איך שוין אויסגעקוקט, מען זאָל אונדז אויך אַריינלאָזן אינעווייניק, וווּ מיר וועלן קענען באָקומען אַביסל וואַרעם וואַסער.

לויט אַ באַפעל האָט זיך געעפנט דאָס טויער און מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין דעם גאָרטן, זווּ עס האָט אונדז איבערגענומען דער קאָמענדאַנט פון לאַגער. דאָס איז געווען אַ יידישער דאָקטאָר־דענטיסט פון לובלין, וועלכער האָט אונדז געוויזן וווּ צו נעמען די שיסעלעך אויף קאָווע און מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט אין דער ריי נאָכן ביסל שוואַרצן וואַסער. ביז עס איז צוגעקומען צו מיר האָט געדויערט אַ האַלבע שעה.

נאָך דעם צוויי־טאָגיקן דורשט האָט אונדז די קאָוע גוט געשמעקט און דערנאָך האָט מען אונדז געלאָזט אַוועקזעצן זיך און אָפרוען. נישט וויט פון אונדז האָבן זיך אויסגעשטעלט אין מיליטעריש רייען, צו דריי און פיר, די מענטשן, וואָס זענען שוין דאָרט געווען עטלעכע חדשים און מען האָט זיי געפירט צו דער אַרבעט. דער קאָמענדאַנט האָט אונדז געזאָגט, אַז מיר וועלן היינט רוען און ערשט מאָרגן וועלן מיר אויך גיין צו דער אַרבעט.

ביז מיטאָג זענען מיר אַזוי געזעסן. דורך די דראָטן האָבן מיר געזען די באַוואָפנטע ס.ס.־לייט, וואָס שטייען אין אַלע פיר עקן פונעם לאַגער. עס איז געווען קלאָר, אַז מען היט אונדז שטאַרק און עס קען נישט זיין קיין רייד פון אַרויסדרייען זיך, פון אַנטלויפן.

צום מיטאָג האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו דריי אין אַ רייַ און מען האָט אונדז געפירט צו דער קיך, וואָס האָט זיך געפינען אינעווייניק אין הויף און מען האָט געמוזט גיין אַ האַלבן קילאָמעטער איבערן שטעטל, וווּ אין אַ געווען נער יידישער מיל האָט זיך געפינען די קיך. אין די דירות פון די יידישע מיל־אייגנטימער, וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד, האָבן איצט געווינט ס.ס.־לייט. ביים דורכגיין האָט זיך דערהערט אַ געשריי, מען זאָל אַראָפנעמען די היטלען. ווער עס האָט זיך פאַרשפעטיקט מיטן אַראָפנעמען דאָס היטל, האָט באַקומען מיט אַ שטעקל איבערן קאָפּ.

יידן און ציגיינער

אויפן הויף פון דער מיל האָבן מיר וויידער דערזען טויזנטער יידן און ציגיינער מיט זייערע פרויען און קינדער. עס האָבן זיך געהערט הויכע געשרייען און דער טומל האָט פאַרטויבט. מען האָט אונדז צוגעפירט צו דער קיך, וווּ אַ ציגיינער האָט געטיילט דאָס עסן. ווען די ריי איז צוגעקומען צו מיר האָט מען אַריינגעגאָסן אין מיין שיסעלע אַ האַלבן לעפל זופּ און צוויי שטיקלעך קאַרטאָפל. די קאַרטאָפל זענען געווען רוי, אויך פון דער זופּ איז געגאַנגען אַ מאַדנער ריח.

נאָכן אָפּעסן האָט מען אונדז צוריקגעפירט אין אונדזער גאָרטן און אַרום דריי אַזייגער זענען אָנגעקומען די מענטשן, וואָס זענען שוין לאַנג געווען פון דער אַרבעט און מען האָט זיי ערשט איצט געפירט אויף מיטאָג. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט איז שוין געווען פאַרנאַכט. מען האָט אונדז געהייסן אַריינגיין שלאָפן אין דער פאַראַוואָזוניע. אַריינקו־

מענדיק אינעווייניק, האָט אויף אונדז אַ שלאָג געטאָן אַ מאָדנער ריח פון דער געדיכטער לופט. דאָרט זענען געשלאָפן אַן ערך צוויי טויזנט מענטשן אויף דריי גאָרנדיקע נאַרעס. עס זענען דאָרטן געווען מענטשן פון וואַרשע און לובלין, פון טאַרנאָגראָד, פּיאָטרקאָוו און אַ רויי אַנדערע שטעט. זיי האָבן זיך שוין דאָרט געפונען דריי מאָנאַטן און אין משך פון דער צייט נישט איבערגעטון קיין רייניע וועש.

איך האָב געפילט, אַז די שטיקעניש און אומריניקייט זענען נישט צום אויסהאַלטן און מיט נאָך עטלעכע יידן האָבן מיר באַשלאָסן צו שלאָפן אויף דער גאַס. עס איז נאָך דעמאָלט נישט געווען קאַלט און דאָס שלאָפן אינדרויסן איז געווען פיל אָנגענעמער ווי אין באַראַק.

וועג עס איז געווארן טאָג האָט זיך דערהערט אַ געשריי: „אופּ־שטיין!" מען האָט זיך אַביסל אַרומגעוואַשן און באַלד האָט מען זיך ווידער אַוועקגעשטעלט אין רייען צו דו קעסלען מיט קאָווע. דעמאָלט בין איך נאָך געווען אַ גרינער און בין געשטאַנען געדולדיק און געוואַרט ביז די רויי ווערט קומען צו מיר. אָבער וען איך האָב זיך דערנענטערט צום קעסל האָב איך שוין קיין קאָווע נישט געקריגן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געגומען צוויי מאָל. דאָס האָט זיך עטלעכע מאָל איבערגעחזרט. אויב ביים אַרויסגעבן די קאָווע איז נישט געשטאַנען קיין ס.ס.־מאַן האָבן די מענטשן עס אויסגענוצט און עטלעכע מאָל צוגעגאַנגען מיט זייער שיסעלע, אַזוי אַז פאַר מיר איז שוין גאָרנישט געבליבן און איך האָב זיך באַגנוגנט מיט אַ ביסל וואַסער.

האַלב אַכט אַזייגער האָט מען אונדז ווידער געהייסן אויסשטעלן אין רייען און צו יעדע הונדערט יידן האָט מען צוגעגעבן אַ פירער. אַכט אַזייגער איז מען אַרויסגעגאַנגען דאָס ערשטע מאָל צו דער אַרבעט.

ביים אַרויסגיין פון טויער האָבן אונדז איבערגענומען ס.ס.־לייט און אוקראַינער, וואָס האָבן אונדז צוגעפירט צו אַ פלאַץ, ווו יעדער האָט געגומען אַ לאָפּאַטע אָדער אַ קילאָף און מיר האָבן אָפּמאַרשירט אין אַ מיליטעריש טראָט.

באַלד האָט זיך דערהערט אַ באַפּל, אַז מען זאָל זינגען. מיר האָבן אָנגעהויבן זינגען פּאַרשידענע יידישע לידער און שטיקלעך חזנות. אין מאַרש האָבן די ס.ס.־לייט אונטערגעשטעלט שטעקנס אונטער די פיס פון די מאַרשירנדיקע. יעדער וואָס איז אומגעפאַלן האָט באַלד באַקומען עטלעכע שטעקנס איבערן קאָפּ, איבער די פלייצעס און פיס. אויפגעשטעלט זיך, איז מען ווייטער געגאַנגען און געזונגען.

מיר זענען אָנגעקומען נאָענט פון דער רוסישער גרענעץ, ווו מיר

האָבן געגראָבן גריבער, וואָס האָבן געהאַט 7 מעטער די בריים און דריי מעטער די טיף. פון דער אויסגעגראָבענער ערד האָט זיך געבילדעט אַ הויכע וואַנט. דעם, וואָס האָט איבער אונדז אַכטונג געגעבן האָט מען גערופן שאַפירער, אַן ס.ס.־מאַן, וואָס האָט אונדז נישט אויפגעהערט צו יאָגן און אונטערטרייבן. די, וואָס האָבן נישט אַזוי גיך איבערגענומען דעם סטיל פון דער אַרבעט, האָבן געקרוגן מוראדיקע קלעפ. איך האָב אַליין געזען ווי דער ס.ס.־מאַן האָט געהייסן אַ ייד מיטן נאָמען לייזער, לייגן זיך אויף דער ערד און ער האָט מיט זיינע שטיוול געטרעטן איבער זיינע פלייצע, האַלדז און קאָפּ. דער ייד איז געבליבן ליגן אינגאַנצן שוואַרץ, אַן סימנים פון לעבן. קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז ער וועט זיך נאָך קענען אויפהייבן און בלייבן לעבן. אָבער ער איז אויפגעשטאַנען, קוים ער האָט געקענט באַוועגן מיט אַן אבר און דאָך האָט ער געמאַכט דעם אַנשטעל, אַז ער האָט נאָך כוח צו אַרבעטן.

כמעט קיינער פון די נייע מענטשן איז נישט געווויינט געווען צו אַרבעטן מיט דער לאָפאַטע און זיי האָבן דערפאַר גיך באַקומען בלאָזן אויף די הענט. וען דער שאַפירער איז אַוועק אויף עטלעכע מינוט, האָבן די מענטשן געוואָלט זיך אַביסל אָפרוען, אָבער אין דעם מאָמענט האָט מען באַמערקט אַנקומען אַ רייטער אויף אַ ווייס פערד. די, וואָס האָבן שוין דאָרט געאַרבעט עטלעכע חדשים, האָבן שוין געוווסט וואָר עס איז און צו אונדז איז גלייך דערגאַנגען דער געמורמל, אַז עס קומט אַן דער אמתער מלאך־המות, דאָס איז דער עלטסטער פון די ס.ס.־לייט, מיטן נאָמען דאָלף. ער איז דורכגעריטן די גאַנצע לענג פונעם פלאַץ, ווו עס האָבן זיך באַוויגן די אַרבעטער. ווייזט אויס, אַז אַלץ האָט זיך אים אויסגעווויזן צו זיין אין אָרדענונג און עס איז אַדורך בשלום.

דעם גאַנצן טאָג איז נישט געשען קיין שום באַזונדערס. נאָכן אָפּאַרבעטן האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין מיליטעריש רייען. מיט די לאָפאַטעס און קילאָפן אויף די אַקסלען און זינגענדיק איז מען צוריק אין לאַגער אַריין. ביים דורכגיין אַ ברונעם איז איינער צוגעגאַנגען זיך נעמען אַביסל וואַסער. דער ס.ס.־מאַן האָט עס דערזען און האָט אים דערשאָסן אויפן אָרט.

דער ס.ס.־מאַן האָט באַפוילן, אַז פיר מענטשן זאָלן נעמען דעם דערשאָסענעם און אים טראָגן אין לאַגער אַריין. אַנקומענדיק אין לאַגער האָט מען דעם טויטן אַוועקגעלייגט און שווייגנדיק מיט פינצטערע פנימער האָט יעדער זיך געלאָזט צו זיין פעקל, ווו ער האָט נאָך געהאַט עטוואָס צום עסן און דערווייל דערמיט דערכאַפּט זיך דאָס האַרץ. אָבער יעדער

ביסן האָט געשטיקט, פֿאַר די אויגן איז געשטאַנען דער דערשאָסענער
און יעדער האָט געטראַכט, אַז מאָרגן קען דאָס זעלבע מיט אים געשען.

די צווייטע נאַכט איז געווען אַ קאַלטע און אַ סך מענטשן זענען
אַריין שלאָפן אינעווייניק. איך האָב געכאַפּט אַ ציטער, אָבער נאָך אַלץ
נישט געקענט זיך דעצידירן צו לייגן זיך שלאָפן אין דעם אומריינעם
און שטיקנדיקן באַראַק.

צומאָרגנס האָב איך געהערט שמועסן, אַז עטלעכע מענטשן זענען
אַנטלאָפן פון לאַגער און אַ טייל האָט מען געכאַפּט. זיי זענען דערשאָסן
געוואָרן אויפן אָרט און זייערע טויטע קערפערס האָט מען געברענגט
אין לאַגער אַריין, אַוועקגעלייגט נעבן דעם נעכטיקן טויטן, כדי אַלע זאָלן
זען, וואָס עס דערוואַרט דעם וואָס וועט וואָגן צו אַנטלויפן פון לאַגער.

דער צווייטער טאָג אַרבעט איז געווען ענלעך צו דעם פריערדיקן.
מיר האָבן געטראָפן מענטשן, וואָס האָבן אויסגעזען ווי שקעלעטן, האָבן
שוין קיין כוח נישט געהאַט צו האַלטן זיך אויף די פיס. זיי האָבן אונדז
דערציילט, אַז אין זייער באַראַק זענען יעדן טאָג דאָ דריי־פיר טויטע,
וואָס שטאַרבן פון הונגער. דאָס האָט אָנגעוואָרפן אַ שוועָרע מרה־שחורה
און עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון
דאָנען פאַר יעדן פּריז. זיי האָבן געטראַכט אויסצונוצן דאָס וואָס מיר
האָבן געאַרבעט אויף דער גרענעץ און אַוועק אויף דער רוסישער זייט.
נאָך דעם זעלבן טאָג זענען עטלעכע מענטשן אַריבער די רוסישע גרענעץ.
איך האָב באַשלאָסן צאָכצוטאָן זייער ביישפּיל, נאָר איך האָב זיך גלייך
דערמאָנט אין מיין פרוי מיט די דריי קליינע קינדער, וואָס וועלן נישט
וויסן וווּ איך בין אַהינגעקומען און איך האָב רעזיגנירט פון אַנטלויפן.

עס זענען געווען טעג, ווען איך האָב געפילט, אַז די כוחות לאָזן
זיך מיר אויס און איך בין מער נישט אומשטאַנד איבערצוטראָגן די פיין
און יסורים. דעמאָלט בין איך געשטאַנען אויף דער שוועל פון זעלבסטמאָרד.
אָבער ווידער האָבן זיך מיר געשטעלט פאַר די אויגן מיין פרוי און
קינדער און איך האָב זיך געזאָגט, אַז איך מוז זיין שטאַרקער פון אייזן,
איבערהאַלטן אַלע צרות און בלייבן לעבן, זיין אַ טאַטע צו די קינדער.
ערגעץ טיף אין מיר האָט נאָך געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, אַז איך
וועל אַרויס פון לאַגער אַ לעבעדיקער, זענען די היים, די פרוי און קינדער.
דאָס האָט מיר געגעבן מוט און איך האָב וויטער געאַרבעט מיט די לעצטע
כוחות, געהיטן זיך נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון די ס.ס.־לייט.

צוריקקומענדיק דעם צווייטן טאָג פון דער אַרבעט. האָט מען
אונדז געהייסן באַגראָבן די טויטע.

דער ערשטער שבת אין לאגער

עס איז אַנגעקומען דער ערשטער שבת אין לאַגער. יעדער האָט נאָך אין זיך געטראָגן די הייליקייט פונעם טאָג, די טרערן זענען גערונען פון די אויגן, אַבער קיינער האָט נישט אויסגערעדט קיין וואָרט, נישט דערמאָנט ווי אַזוי די שבתים האָבן אויסגעזען אין דער היים. איך האָב געזען צוויי שטיקלעך טרוקן ברויט און געמאַכט איבער זיי קידוש. איך האָב קוים אַרויסבאַקומען פון זיך די ווערטער. די טרערן האָבן געשטיקט.

איך בין נאָך אַלץ געשלאָפן אויף דער גאַס און נישט געקענט זיך דעצידירן אַרייַנצוגיין אין באַראַק. שבת אינדערפרי האָט מען זיך אויפגעהויבן גלייך ווי עדן טאָג, געגאַנגען צו דער אַרבעט, געזיפצט און געזונגען, ווייל אַנדערש וואָלט מען געקראָגן געשלאָגן. צוריקקומענדיק פון דער אַרבעט האָט יעדער געזומען זיין פאַרדאַרט שטיקל ברויט מיט אַ ביסל וואַסער און אַזוי האָט מען אויפגענומען די צווייטע וואָך פון אונדזער אַנקומען אין לאַגער.

איינמאָל איז צו אונדזער גרופע צוגעקומען דער ס.ס.־מאַן, אַרויסגערופן וועמען און געהייסן אים לויפן. אינמיטן לויפן האָט ער אויף אים אָנגעצילט דעם רעוואָלווער און אים דערשאָסן. יענער איז אַוועקגעפאַלן אַ טויטער און דער ס.ס.־מאַן האָט אונדז געהייסן ברענגען צו טראָגן זיין טויטן קערפּער און אויסגעשריגן צו אַלע, אַז ער האָט אים דערשאָסן, ווייל ער האָט געוואָלט אַנטלויפן.

אַלע האָבן געשוויגן. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז וען איך וואָלט געהאַט ביי זיך געווער, וואָלט איך זיך איצט מיט גאָרנישט געריכטן, נאָר וואָלט דעם מערדער דערשאָסן.

מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אויב דער ס.ס.־מאַן וועט נאָכאַמאָל עמעצן פון אונדז רופן און הייסן אים לויפן, וועט מען בלייבן שטיין און נישט פאַלגן.

מיט אַ פאַרביטערט האַרץ זענען מיר צוריקגעגאַנגען פון דער אַרבעט טראָגנדיק מיט זיך דעם דעם טויטן ביז צום באַראַק, וווּ מען האָט אים אַוועקגעלייגט און ער איז דאָרט געבליבן ליגן נישט באַגראָבן אַ גאַנצע נאַכט און דעם מאָרגנדיקן טאָג.

עס זענען אַנגעקומען די קאַלטע נעכט. איך בין געווען דעצידירט אויך ווייטער צו שלאָפן אין גאַס, אַבער מיט מיר איז אויך געווען מיין

יונגערער ברודער, וועלכן מען האָט געבראַכט צו פירן אינעם זעלבן לאַגער און איך האָב מורא געהאַט, אַז ער וועט נישט אויסהאַלטן די קעלט און קראַנק ווערן. דעריבער האָבן מיר זיך צונויפגענומען צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע באַקאַנטע יידן און זיך אָפּגעפונען אַן אָרט ווו מיר זאָלן שלאָפן אינאיינעם, כדי כאָטש עטוואָס צו פאַרלייכטערן די יסורים אין יענעם אומריינעם באַראַק.

אין יענער נאַכט האָבן עטלעכע פון אונדז געדאַרפט אַרויסגיין און עס האָט געדויערט אַ לענגערער צייט און זיי זענען נישט צוריקגעקומען. איך בין אַרויסגעגאַנגען אוּן אויפגעוועקט דעם לובלינער ייד, וואָס איז געווען אונדזער קאַמענדאַנט. צוזאַמען האָבן מיר זיך געזוכט זיי זוכן און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער ס.ס.־מאַן, וואָס האָט זיי באַמערקט אַרויסגיין פון באַראַק האָט זיי געצוונגען אויפצוהויבן דעם טויטן און זיך אַוועקלאָזן מיט אים אין אַ טאַנץ. 20 מינוט האָט ער זיי געצוונגען אַזוי צו טאַנצן מיטן טויטן. וועז דאָס איז אים נמאס געוואָרן האָט ער זיי געהייסן מאַכן פאַרשידענע גימנאַסטישע קונצן. דערנאָך האָט ער זיי געהייסן צוגיין צו די דראָטן און מיט די פינגער גראָבן די ערד. עס איז שוין געווען אַ טיפּער גרוב וועז דער יידישער קאַמענדאַנט איז צוגעקומען אוּן געזומען בעטן דעם ס.ס.־מאַן, ער זאָל זיי באַפרייען. די כוונה איז געווען אַ קלאָרע: נאָכן אויסגראָבן דאָס לאָך, וואָלט ער זיי געהייסן דורכקריכן אויף יענער זייט דראָטן און מיטן תירוץ, אַז זיי האָבן געוואָלט אַנטלויפן, וואָלט ער זיי דערשאָסן.

זינט דעמאָלט האָט זיך נאָכמער פאַרשטאַרקט דער פחד, מען האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין ביינאַכט פון באַראַק און די אומריינקייט און דאָס שטיקעניש איז געוואָרן נאָך ערגער ווי פריער.

איינמאָל צוריקקומענדיק אין לאַגער פון דער אַרבעט האָב איך באַקומען אַ פעקל, וואָס איז באַזאָרגט געוואָרן דורכן יודנראַט. איך האָב עס אויפגעפאַקט מיט ציטערדיקע הענט און דאָרט געפונען אַ בריוול פון מיין פרוי און קינדער. דאָס איז געווען אַן אומגעהויערע פרייד און איך האָב נישט געקענט איינהאַלטן דאָס געווייז און די טרערן געלאָזט פריי רינען פון די אויגן. אינדרויסן, אויף יענער זייט דראָטן, האָבן געוואַרט די מענטשן, וואָס האָבן געברענגט די פעקלעך. איך האָב שנעל אָנגעשריבן אַ בריוול און זיי מיטגעגעבן. איך האָב זיך באַמיט, אַז די פרוי זאָל מיין בריוול נישט אַרויספילן די יסורים, וואָס איך לעב איבער.

מיין פרוי האָט אָבער דערפילט, אַז איך שרייב נישט דעם אמת און אויף דער דריטער וואָך פון מיין זיין אין לאַגער איז זי אַליין געקומען

צו פֿאַרן. זי האָט אויסגענוצט אַ געלעגנהייט מיטצופֿאַרן מיט די פּעקלעך פֿאַר די אַרבעטער. דערזעענדיק מיך האָט זי אָנגעהויבן שטאַרק צו ווינען. עס האָט נישט געהאָלפן מיין באַרואיקן. זי האָט נישט געקענט באַהערשן איר ספּאַזמאַטיש געווויין און דער קאָמענדאַנט האָט מיר דערלויבט צו בלייבן 15 מינוט ביים טויער און רעדן מיט מיין פרוי. די 15 מינוט זענען גיך פֿאַרביי און איך האָב זיך געמוזט געזעגענען מיט מיין פרוי, געטראַכט, אַז ווער ווייסט צי איך וועל זי נאָך אַמאָל זען. איך האָב שוין דעמאָלט געצווייפלט, צי מיר וועט געלונגען אויסצוהאַלטן לענגער די צרות און יסורים אין לאַגער.

אין יענער נאַכט האָב איך נישט אויפגעפּאַקט דאָס פּעקל, וואָס מיין פרוי האָט מיר געברענגט. איך בין אַוועקגעפּאַלן אויף דער האַרטער נאַרע, איינגעגראָבן דעם קאָפּ אין אַ שטיקל פּאַלטאָ, מיט וועלכן איך האָב זיך צוגעדעקט און לאַנג געוויינט.

אויף דער פערטער זוּאָך פון אונדזער זיין אין לאַגער, האָט מען אַוועקגענומען די ציגיינער, וועלכע זענען מערסטנס געווען באַשעפטיקט אין קיך. אַלע האָבן געווּסט, אַז מען האָט זיי ליקווידירט און אויסגע־מאַרדעט. דאָך זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן נישט געוואָלט גלויבן, אַז מען זאָל נעמען גאַנצע פאַמיליעס מיט קליינע קינדער און אויסמאָרדן.

דאָס אָרט פון די ציגיינער אין קיך האָבן פֿאַרנומען יידן, וועלכע האָבן אַכטונג געגעבן, עס זאָל זיין אַביסל ריינער און דאָס ביסל וואַסער, וואָס מען האָט אָפּגעקאָכט, איז שוין געווען אַביסל אָנגענעמער צו נעמען אין מויל. אָבער דערפֿאַר איז מיט יעדן טאָג געוואָרן טרויעריקער און ערגער צוליב די קראַנקהייטן, וואָס האָבן זיך אַריינגעכאַפּט אין לאַגער. וועג מען האָט זיך געלייגט שלאָפן האָט מען קיינמאָל נישט געווּסט צי מען וועט זיך אויפהויבן אַ לעבעדיקער. יעדן טאָג איז איינער פון די שכנים געבליבן ליגן טויט אויף זיין נארע.

גריבער לענגאויס דער גרענעץ

איינמאָל אין אַ פאַרנאַכט האָט מען אַרויסגעטריבן די מענטשן אויפן פּלאַץ. דער באַפעל איז געקומען פּלוצלונג און אַלע האָבן געדאַרפט וואָס שנעלער אַרויס פון באַראַק, וואָס האָט געהאַט נישט מער ווי איין טיר. די ס.ס.־לייט האָט זיך אויסגעוויזן, אַז עס דויערט צו לאַנג און זיי האָבן אָנגעהויבן שיסן אין באַראַק אַריין. עס איז אַנטשטאַנען אַ בהלה און די מענטשן האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף דער ערד און מורא געהאַט אַרויס־

צוגיין, ביז עס זענען אַריינגעקומען עטלעכע ס.ס.־לייט מיט נאַהייקעס און געוומען שלאָגן און טרייבן די מענטשן. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אונטער די נאַרעס. די ס.ס.־לייט האָבן אַלע אַרויסגעשלעפט און שרעקלעך צעשלאָגן.

אויפן פלאַץ האָט מען אָנגעהויבן ציילן די מענטשן. דער ס.ס.־קאָמאַנדיר האָט אָנגעזאָגט, אַז טאָמער וועט ווער פעלן, וועט מען פון זיין גרופּע אַרויסנעמען יעדן צענטן און דערשיסן.

אינדערפרי איז מען ווידער געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיר האָבן פון יענער זייט גרענעץ געזען אַרומדרייען די רוסישע פּאַטרולן. די רוסן האָבן געפּאָכעט צו אונדז מיט די הענט, געווינקט, אַז מיר זאָלן אַריבער צו זיי אויף דער אַנדערער זייט גרענעץ, אָבער די דייטשן האָבן אונדז שטאַרק געהיטן, דערצו האָבן מיר אַליין אויך אָנגעהויבן אַכטונג געבן, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן. יעדער האָט מורא געהאַט, ער זאָל נישט זיין דער צענטער פון דער גרופּע.

אויף דער פינפטער וואָך אין לאַגער, וועט מיר האָבן זיך געפונען ביי דער אַרבעט, האָבן זיך פלוצלונג אַראָפגעלאָזט אויף אונדז ביי אַ 20 ס.ס.־לייט, געהייסן אָוועקלייגן די אַרבעט און זיך אויסשטעלן אין רייען. זיי האָבן אָפּגעציילט 500 מענטשן, אָוועקגענומען זיי פון אונדז און אָוועק־געטריבן, איבערלאָזנדיק אונדז דערשראָקענע, מיט שרעקלעכע מחשבות וועגן דעם גורל פון יענע יידן, וואָס די ס.ס.־לייט האָבן מיטגענומען מיט זיך.

אויף צו מאָרגנס האָבן מיר ביי דער אַרבעט פלוצום דערהערט אַ שיסעריי, וואָס האָט געדויערט עטלעכע מינוט. וועט עס איז שטיל געוואָרן, האָבן מיר געזען ווי די דייטשן פירן מיט זיך עטלעכע מענטשן. דאָס זענען געווען אוקראַינער, וואָס זענען אַנטלאָפן פון רוסלאַנד און די רוסן האָבן זיי נאָכגעשאָסן. צוויי זענען געבליבן טויט, אָבער 5 אוקראַינער איז געלונגען אַריבערצולויפן די גרענעץ.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר זיך דערווּסט, אַז די יידן וואָס מען האָט פון אונדז אָוועקגענומען, געפינען זיך אין טשעשאַנאָוו, 20 ק"מ פון בעלזשיץ, ווו מען האָט אויך געשאַפן אַן אַרבעטס־לאַגער און פונקט אַזוי געגראָבן די גריבער לענגאויס דער גרענעץ.

אַזוי האָבן מיר דורכגעמאַכט די טעג און נעכט אין לאַגער, יעדן טאָג אַנדערע פּאַרפאַלן, שלאָגן און שיסן. עס האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים און איך האָב זיך גענומען שרייבן אַ בריוו אַהיים, צו דער פרוי און קינדער. ביים שרייבן האָב איך נישט געקענט איינהאַלטן די

טרערן, וואָס זענען געפאַלן אויפן פאַפיר. ערב ראש־השנה איז מען אַרויס־
געגאַנגען צו דער אַרבעט ווי יעדן טאָג. מיטאַמאָל האָט אָנגעריטן אויף
זיין פערד דער קאָמענדאַנט פון די ס.ס.־לייט, אַדאָלף. ער האָט זיך
אָפגעשטעלט נעבן מיר און געשריגן: „פאַרפלוכטער יודע", איז אַראָפ־
געשפרונגען פון פערד, האָט אַרויסגעריסן פון מיין האַנט דעם קילאָף און
מיר געוויזן ווי אַזוי מען דאַרף אַרבעטן. די וואָס זענען געשטאַנען
פונדערווייטנס האָבן געמיינט, אַז עס איז געקומען מיין סוף, אָבער ער
איז צוריק אַרויפגעשפרונגען אויף זיין פערד און איז אַוועק. דאָס איז
געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס ער איז צוגעגאַנגען מיט אַזאַ זידלעריי צו
אַ מענטשן און האָט אים נישט דערשאָסן. וועג איך האָב זיך באַרואיקט,
האָב איך זיך דערמאָנט דעם חלום פון דער לעצטער נאַכט: מיין פאָטער
האָט מיך אַרומגעפירט איבער די טאַרנאָגראָדער גאַסן און געוויזט צו
מיר טרייסטנדיקע רייד...

צייטווייליקע באַפרייאונג

צוריקקומענדיק אין לאַגער האָב איך געהערט, אַז מען באַפרייט
די טאַרנאָגראָדער יידן. איך בין גלייך צוגעלאָפן צום טויער און געזען
ווי מען שטעלט אויס די טאַרנאָגראָדער יידן אויפן פלאַץ וווּ עס איז
געקומען צו פאַרן אַ דייטשער סערזשאַנט מיט צוויי אויטאָמאָבילן מיט אַ
דערלויבעניש אַרויסצונעמען פון בעלזשיץ 62 מענטשן. איך האָב באַ־
מערקט, אַז עס זענען נישטאָ מער ווי 45 טאַרנאָגראָדער, ווייל מיט צוויי
וואָכן צוריק האָט מען אַ סך טאַרנאָגראָדער אַרויסגעפירט קיין טשעשאַנאָוו.
וועג איך בין צוגעגאַנגען, האָט מיך דער ס.ס.־מאַן געפרעגט, צי איך האָב
אַ פאַפירשיין, אַז איך בין פון טאַרנאָגראָד. איך האָב נישט געהאָט און
ער האָט מיט זיין לעדערנעם קאַנטשיק אַ שמיץ געטאָן איבער מיין פנים,
שרייענדיק אַז איך זאָל די מינוט פאַרשוווּנדן פון דאַנען. אָפרוקנדיק זיך
אין אַ זייט האָב איך באַמערקט ווי עס גייען צו מענטשן, נישט קיין
טאַרנאָגראָדער, נאָר די יידן פון דער רייַ שרייען, אַז ער איז אַ טאַרנאָ־
גראָדער, מען זאָל אים אַריינלאָזן. מיטאַמאָל דערהער איך ווי דער סערזשאַנט
ציילט אַפּ 61 מענטשן און שרייט, אַז ער דאַרף נאָך איינעם. איך בין בליץ
שנעל צוגעשפרונגען און געזאָגט אים, אַז איך בין אַ טאַרנאָגראָדער נאָר
מען האָט ביי מיר צוגענומען די פאַפירן. דער לאַגער־קאָמענדאַנט, דער
יידישער דענטיסט פון לובלין, האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט און
אַרויסגעפירט פון טויער צו די מענטשן, וואָס פאָרן אַהיים.

פונדערוויטנס איז געשטאַנען מיין יונגערער ברודער. ער האָט אַלץ געזען און איז שנעל צוריקגעלאָפן צום באַראַק און אַרויסגעברענגט מיר מיין פּעקל און זיך מיט מיר געזעגנט. ער האָט זיך געפרייט מיט מיין גליק, אָבער אויפן האַרצן איז אים געווען טרויעריק, ווייל ער איז געבליבן אַליין.

פאָרנדיק אין די אויטאָס האָבן מיר זיך דערמאָנט, אַז עס איז ערב ראש־השנה און מיר האָבן געגומען דאַוונען מנחה. עס איז געוואָרן פינצטער. עס איז אָנגעקומען די נאַכט פון ראש־השנה תש״א.

מיר פאָרן אַדורך טאָמאַשאָוו לובעלסק, זאָמאָשטש. צווישן די יידן אין אויטאָ נעמט וואַקסן דער אומרו, ווער ווייסט ווּהין מען פירט אונדז. עמעץ האָט זיך אָנגערופן, אַז מען דאַרף דאַוונען מעריב. נאָכן אָפדאַוונען האָט זיך עמעץ דערמאָנט, אַז ער האָט אין זיין פּעקל צוויי חלות, וואָס מען האָט אים געשיקט פונדערהיים. ער האָט זיי אַרויסגענומען און געמאַכט דעם ראש־השנהדיקן קידוש, איינגעטיילט די צוויי חלות צווישן אַלע און אַזוי פאָרנדיק אין דער אומבאַקאַנטקייט האָבן מיר מיט צעבראָכענע הערצער יוצא געווען די ראש־השנהדיקע סעודה.

דורכפאָרנדיק שעברעשין איז אונדז געוואָרן אַביסל גרינגער אויפן האַרצן. באַלד האָבן מיר דערזען בילגאָריי און אָט זענען מיר שוין אין טאַרנאָגראָד. אָבער די אויטאָס האָבן זיך נישט אָפגעשטעלט, ערשט הינטער דער שטאָט, ביי די באַראַקן האָבן זיך די אויטאָס פאַרהאַלטן. נאָך אַ פערטל שעה זיצן מיט ציטעריקע הערצער אין די אויטאָס, איז צוגעקומען אַ לייטענאַנט, וועלכער האָט געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע, געזאָגט, אַז ער האָט אונדז אַרויסגענומען פון בעלזשיץ און מיר געהערן צו זיין מיליטעריישער אָפּטיילונג. אויב מיר וועלן זיין דיסציפּלינירט און אַרבעטן געהאָרכזאָם, וועט אונדז נישט געשען קיין שלעכטס. דעם גאַנצן טאָג וועלן מיר אַרבעטן ביים בויען דעם שאָסיי און אָוונט וועט יעדער קענען אהיימגיין צו זיך. אויב ער וועט זיך צומאָרגנס נישט אומקערן צו דער אַרבעט, וועט מען אים אַרעסטירן און צוריקשיקן קיין בעלזשיץ.

מיר זענען געווען זיכער, אַז מיר וועלן דאַרפן אַרבעטן דעם גאַנצן יום־טוב, אָבער באַלד האָט דער אָפיציר וויטער געזאָגט, אַז ער ווייסט וועגן דעם יידישן יום־טוב, נאָר באַלד נאָך דעם יום־טוב מוז מען זיך מעלדן צו דער אַרבעט.

מיט גרויס פרייד איז יעדער אַוועק צו זיך אַהיים. איך האָב געהאַט 14 ק״מ צו גיין צופוס קיין ליקעוו. דער וועג איז געווען פול מיט געפאַרן

און איך בין דערפאַר אַריינגעגאַנגען צו מיין פעטער, אשר יוסף טינטנפיש, וואָס האָט געווינט אין טאַרנאָגראָד.

אַריינקומענדיק אין שטוב האָב איך זיך ווידער דערמאָנט אין מיין חלום, אַז דער טאַטע האָט מיך אַרומגעפירט איבער די טאַרנאָגראָדער גאַסן. צי איז דאָס אַלץ נישט קיין חלום? זיץ איך טאַקע ווירקלעך איצט ביי מיין פעטער אין טאַרנאָגראָד און נישט אונטער די שטעכיקע דראָטן אין בעלזשיץ?

איך האָב זיך קוים דערוואַרט די נאַכט זאָל אַוועק און עס זאָל נעמען טאָגן. דער וועקזייגער האָט אויסגעקלונגען פיר, איך האָב זיך אָנגעטאָן און בין אַרויס פון שטאָט און ממש געפלויגן ווי מיט פליגלען. איך האָב נישט באַמערקט ווי פאַרביי מיר איז דורכגעפאָרן אַ קריסט, וואָס האָט מיך דערקענט און ער איז פריער פון מיר אָנגעקומען קיין ליקעוו און די ערשטע יידישע פרוי, וואָס ער האָט באַגעגנט, האָט ער אָנגעזאָגט די בשורה, אַז איך בין פריי און גיי אויפן וועג אַהיים.

מיין פרוי האָט זיך גלייך אָנגעטאָן און צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע מענטשן זענען זיי מיר אַקעגנגעגאַנגען. מיר האָבן זיך געטראָפן אויפן וועג און געפאַלן זיך אויף די העלדזער.

אַריינקומענדיק אין שטוב האָב איך געטראָפן ליגן אויפן טיש דאָס בריוול, וואָס איך האָב געשריבן פון לאַגער און געווונטשן זיך זאַכן, אין וועלכע איך אַליין האָב נישט געגלויבט.

שפעטער האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דאָס האָט דער טאַרנאָגראָדער יודנראַט אָפגעקויפט דעם דייטשן קאָמענדאַנט, אַז ער זאָל אונדז אַרויסנעמען פון דעם לאַגער אין בעלזשעץ.

באַלד נאָך יום־טוב איז אויסגעפאַלן שבת־תשובה. פאַרטאָגס האָב איך זיך אויפגעהויבן 4 אַזייגער, איך זאָל קענען אויספירן דעם באַפעל צו זיין האַלב אַכט אין טאַרנאָגראָד. אין האָב געדאַרפט גיין 14 ק״מ צופוס. זיבן אַזייגער בין איך שוין געווען אויפן פלאַץ אין טאַרנאָגראָד, ווו עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן צונויפקומען די אַלע יידן פון בעלזשיצער לאַגער און אויך אַנדערע יידן, וואָס האָבן געדאַרפט גיין צו דער זעלבער אַרבעט. באַלד זענען אָנגעקומען דייטשע זעלנער, וועלכע האָבן פונאַנדערגעטיילט די יידן אין גרופּן און אַרויסגעפירט פון שטאָט.

רייסן מצבות

נישט ווייט פון בית־עולם האָב איך דערזען ווי עס ליגן אויפן שאָסיי שטיינער פון די מצבות. באַלד האָט מען געגומען עטלעכע יידן

און געהייסן אַרויסרייסן ווייטערדיקע מצבות פון בית־עלמין. מיר איז אויסגעקומען אַרויסצורייסן די מצבה, וואָס איך האָב געשטעלט פאַר מיין פאָטער מיט צוויי יאָר צוריק. מיר האָבן געהאַט דאָס געפיל ווי בלוט וואָלט געריננען פון די צעהאַקטע מצבות. יעדעס שטיקל שטיין איז געוואָרן דורכגעווייקט מיט יידישע טרערן.

פאַרנאַכט בין איך צוריק אַהיימגעגאַנגען קיין ליקעוו. אויף צומאָרגנס האָבן מיר געהאַט רו. עס איז געווען זונטיק. ווען איך האָב אינדערהיים דערציילט וועגן דער אַרבעט, וואָס מיר האָבן אָפגעטאָן, האָבן זיך אַלע צעווויינט.

מאָנטיק, באַגין, האָב איך זיך ווידער אויפגעהויבן, איינגעפאַקט עסן אויף אַ גאַנצער וואָך און אַווועק קיין טאַרנאָגראַד. אַ גאַנצע וואָך האָב איך געגעכטיקט ביי מיין מוטערס אַ שוועסטער. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט ביים שאָסיי אַ גאַנצן ווינטער. מיט אונדז האָבן געאַרבעט אַ סך יידישע פאַמיליעס, וועלכע מען האָט אויסגעזידלט פון פויזן און פון קראָקע. קיין דירות האָט מען פאַר זיי נישט געהאַט, נאָר אַריינגעזעצט צו אַכט און צען מענטשן אין אַ צימער, וווּ עס האָבן געווויינט יידישע פאַמיליעס.

מיט יעדן טאָג איז געוואָרן אַלץ שוועכער. פאַר די יידן האָט מען צוגעטיילט בלויז 100 גראָם ברויט אויף אַ מענטש. פון דער אַרבעט האָט מען זייער ווייניק געהאַט. אין יידישע שטובן האָט געהערשט נויט און הונגער.

פסח־צייט אין 1941־טן יאָר האָבן אַרום אונדזערע שטעטלעך אָנגעהויבן אָנקומען אַ סך דייטשע מיליטעריסטישע אָפטיילונגען. אויך ביי אונדז אין שטעטל איז געווען פול מיט מיליטער, וואָס איז טאָג און נאַכט געווען פאַרנומען מיט מאַנעווערעס. די געוויינלעכע זעלנער האָבן נישט געטשעפעט קיין יידן. ווען איך האָב זיך אַמאָל צערעדט מיט אַ דייטשן זעלנער, און אים געזאָגט, אַז מיר געפונען זיך 15 ק״מ פון דער רוסישער גרענעץ, האָב איך באַמערקט ווי ער איז געוואָרן איבערגעשראָקן און האָט געזאָגט, אַז איצט פאַרשטייט ער שוין פאַרוואָס מען מאַכט דאָ מאַנעווערעס. מער האָט ער נישט געוואָלט רעדן.

מיט יעדן טאָג איז צוגעקומען אַלץ ניי מיליטער. דעם 21־טן יוני 1941 האָבן מיר באַמערקט, אַז דאָס מיליטער הויבט זיך אָן באַוועגן פאָראויס. ביינאַכט זענען אַלע דייטשע זעלנער אַווועק צו דער רוסישער גרענעץ. אויף צומאָרגנס האָט עס גערוישט מיט עראָפלאַנען און עס איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז דאָס דייטשע מילטער איז אַריבער די רוסישע גרענעץ און באַלד האָט מען געזען טרייבן איבער די וועגן מאַסן רוסישע געפאַנגענע.

אין דער זעלבער צייט האָט דאָס דייטשע מיליטער געגומען דריקן אויך די פוילשע פּויערים, אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן, געגומען פון זיי די אָנגעזאַמלטע תבואה. די זעלנער זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, געזוכט אין די קאַמערן. אויך ביי מיר אין שטוב איז געווען צוגעגרייט אַביסל תבואה, ווייל עס איז נישט געווען צו באַקומען קיין ברויט. די דייטשן האָבן דאָס אַלץ צוגענומען. ווען מיין פרוי האָט זיך געגומען בעטן ביי זיי, אַז זי איז מיט קליינע קינדער און וועט נישט האָבן וואָס צו געבן צו עסן און פון וואַנען צו לעבן, האָט דער דייטש איר געענטפערט, אַז יידן דאַרפן איבערהויפּט נישט לעבן.

אין טאַרנאָגראָד, בילגאָריי און יוזעפאָוו האָבן די ס.ס.־לייט אַרויפּ־געלייגט שוועריע קאָנטריבוציעס און געגעבן אַ טערמין פון עטלעכע שעה צוצושטעלן דאָס אַלץ. אין 1941 איז אַרויס די גזירה, אַז אַ ייד טאָר נישט גיין פון איין שטאָט אין דער אַנדערער. פאַר טרעפן אַ ייד נישט אויף זיין אָרט, איז ער געוואָרן דערשאָסן. דעמאָלט איז דער הונגער געוואָרן נאָך שטאַרקער. אויב עמעץ איז קראַנק געוואָרן, האָט מען נישט געטאָרט רופן קיין דאָקטאָר אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש.

מענטשן האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן און געגאַנגען פון איין שטאָט אין דער אַנדערער אין דאָרף, זוכן עסן. אָפט האָט געטראָפן, אַז מען האָט אַזאַ ייד געכאַפּט און אים דערשאָסן. אַ מיידל, וואָס איז איבער־געזידלט געוואָרן פון פויזן קיין טאַרנאָגראָד איז געקומען קיין ליקעוו, וווּ זי האָט געמיינט צו באַקומען עפּעס צו עסן. גייענדיק אין דער גאַס, האָט אַ קריסט דערקענט אין איר, אַז זי איז נישט קיין ליקעווערין, האָט ער זי אַוועקגעפירט אויף דער פּאָליציי. די ס.ס.־לייט האָבן זי צוגעפירט צו אַ גרוב און זי דערשאָסן. זי איז גלייך אַריינגעפאַלן אין גרוב.

מיין מוטער מיט מיינע שוועסטערס און אַ ברודער האָבן געווויינט נישט ווייט פון דער געמיינדע. דער פּוילישער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט געוואָלט ביי זיי צונעמען די דירה און געפּאָדערט, זיי זאָלן זיך אַרויסציען און ווויינען מיט מיר. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום בקשות און פון די צוויי צימערן, וווּ עס האָבן געווויינט 15 מענטשן, האָבן זיך אַלע געמוזט אַרויסציען און גיין ווויינען צו מיר.

בייזע בשורות

נישט ווייט פון מיר האָט געווויינט אַ פּוילישער פּראָפעסאָר, צו וועלכן איך האָב געפלעגט אַריינקומען. זיין פרוי האָט געשטאַמט פון

קראָקע. וועָן זי איז אַמאָל געקומען צו פאַרן פון דאָרטן, האָט זי מיר דערציילט, אַז אין באַן־וואַגאָן האָט זי געהערט ווי צוויי הויכע דייטשע אָפיצירן שמועסן צווישן זיך, אַז ביזן סוף פון 1942 וועט נישט בלייבן קיין איין ייד אין פוילן. וועָן איך האָב אירע וועָרטער איבערגעגעבן אַנדערע יידן, האָט עס זעלטן וועָר געוואָלט נעמען ערנסט. אָבער איך האָב געוווּסט, אַז זי זאָגט אמת. מיט יעדן טאָג איז מיר אַלץ קלאָרער געוואָרן, אַז די דייטשן זענען פעאיק דורכצופירן די גרויזאַמע פאַרניכטונג. די קריסטלעכע שכנים האָבן דערציילט, אַז אויף דער ליניע לובלין—לעמבערג פאָרן דורך גרויסע טראַנספאָרטן יידן אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט וווהין מען פירט זיי.

מיר האָבן באַשלאָסן צו שיקן אַ באַגלויבטן קריסט, וואָס זאָל זיך דערווייסן וווהין עס גייען די טראַנספאָרטן מיט יידן. ער איז צוגעפאָרן ביז בעלזשיץ און געזען ווי מען האָט אָפגעטשעפּעט די וואַגאָנען און נאָך צוויי שעה זעענען צוגעקומען עטלעכע ס.ס.־לייט, אויפגעשלאָסן די וואַגאָנען און געהייסן די יידן אַרויסגיין, שלאָגנדיק איבער די קעפ האָט מען זיי אַריינגעטריבן אינעם לאַגער, ווו מען האָט זיי אַריינגעפירט אין אַ געביידע, פון וואָנען זיי זענען שוין מער נישט אַרויס. ערשט נאָך עטלעכע שעה האָט מען פון דאָרט אַרויסגענומען זייערע טויטע קרפּערס און צוגעפירט צו דער קרעמאַטאָריע צום פאַרברענען.

דאָס אַלץ האָט דער קריסט זיך דערווּוסט פאָרשנדיק און נאָכפרעגנדיק זיך ביי די אַרומיקע פויערים, וועלכע האָבן אים דערציילט, אַז דאָס פאַרברענען די יידן קומט שוין פאָר זינט אַ לענגערע צייט, בערך פיר חדשים.

נאָך אַלץ זענען געווען ביי אונדז יידן, וואָס האָבן אין דעם נישט גענגלויבט, אָבער איך און נאָך עטלעכע יידן, וואָס זענען געווען איבערצייגט, אַז דער קריסט זאָגט אמת, האָבן גענומען טראַכטן וועגן אַנטלויפן און ראַטעווען זיך דאָס לעבן. אין אָנהויב האָבן מיר געוואָלט אַנטלויפן אין וואַלד, אָבער וויסנדיק, אַז צוליב אונדז וועלן ליידן אַנדערע יידן, האָבן מיר דערפון רעזיגנירט.

באַלד האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות פון בילגאָריי און טאַרנאָגראָד וועגן מאַסן־דערשיסונגען. פון איינער אַזאָ מאַסן־דערשיסונג איז געלונגען דעם יינגל יואל האָכמאַן צו אַנטלויפן. ער איז געווען לייכט פאַרוווּנדעט און די מערדער האָבן געמיינט אַז ער איז טויט. וועָן זיי זענען אַוועק, איז ער אַרויס פון גרוב און פאַוואָליע זיך דערשלאָגן קיין טאַרנאָ־

גראָד, ווו ער האָט אַלעמען דערציילט, וואָס עס האָט פאַסירט מיט די 48 יידן.

דעם 5־טן מאי 1942, וואָס איז אויסגעפאַלן אין ל״ג בעומר תש״ב, האָבן פאַרטאָגס פוילישע פאָליציאַנטן אַרומגערינגלט מיין הויז, אַריינגעריסן זיך אין שטוב און אַוועקגעפירט מיין 24־יאָריקן ברודער, מאיר. עס האָבן נישט געהאָלפן אונדזערע תחנונים און זיי האָבן אים אַוועקגעפירט אויף דער פאָליציי־סטאַציע. אין אַ שעה אַרום בין איך אַהינגעגאַנגען און געזען דאָרט נאָך 6 אַרעסטירטע יידן צווישן זיי אויך מיין שוואָגער, מאיר ווערטמאַן און זיין 23־יאָריקן זון משה. עס זענען דאָרט אויך געווען יהושע פליסוואַסער און אלימלך ווייסמאַן פון באַביטש. ווידער האָב איך געזעדט מיט דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. אויף צומאָרגנס אינדערפרי האָט מען אַלע מיט געבונדענע הענט אָפגעפירט מיט אַ פויערישער פור קיין בילגאָריי. נאָך דעם זעלבן טאָג האָט מען זיי אַוועקגעפירט דורך דער זאַמאָשטשער גאַס צום וועלדל ראפיס, ווו מען האָט זיי אַלע אויסגעשאָסן.

רוסישע פאַרטיזאַנער

מיר זענען געווען פאַרשריבן צו דער אַרבעט אין וואַלד. איינמאָל זענען ביי דער אַרבעט צוגעקומען צו אונדז צוויי מענטשן, באַוואָפנטע און האָבן צו אונדז געזאָגט אין רוסיש: „וואָס טויג אייך צו אַרבעטן פאַר די דייטשן? קומט מיט אונדז טיפער אין וואַלד". דאָס זענען געווען רוסישע זעלנער, וואָס זענען אַנטלאָפן פון דער דייטשער געפאַנגענשאַפט, האָבן זיך געשאָפן געווער און געגומען זיך צום אָרגאַניזירן אַ פאַרטיזאַנער־אַרמיי.

ווידער האָבן מיר דיסקוטירט צווישן זיך: אָננעמען דעם פאָרשלאָג פון די רוסן, צי בלייבן אויפן אָרט און וואַרטן? מיר האָבן מורא געהאַט, אַז די איבערגעבליבענע יידן וועלן צוליב אונדז ליידן. און אַזוי איז מען ווייטער געגאַנגען צו דער אַרבעט אין וואַלד אַריין.

דעם 11־טן מאי 1942, אין אַ מאָנטיק, ווען אין יוזעפאָוו איז פאָרגעקומען אַ מאַרק־טאָג, זענען אַהין אַראָפגעקומען עטלעכע ס.ס.־לייט, האָבן צונויפגענומען ביי אַ 150 מענטשן און אַריינגעטריבן אין וואַלד אַריין צום אויסשיסן. צווישן די 150 עלטערע יידן זענען אויך געווען אברהם־איסר שוכפעלד און יעקב פיינבוים.

נאָך עטלעכע וואָכן האָט אַ יוזעפאָווער גוי צוגעטראָגן די ס.ס.־לייט, אַז די, וואָס גייען אַרבעטן אין וואַלד אַריין, טראָגן עסן פאַר די פאַרטי־

זאַנער, ער האָט דערביי אָנגעגעבן אַ נאָמען פון אַ מיידל, רבקה האָניקס־פעלד. די ס.ס.־לייט האָבן זי אַוועקגעפירט און אויפן וועג דערשאָסן.

כ״ח תמוז תש״ב, אין אַ מאָנטיק, ווען עס איז געווען דער מאַרק־טאָג, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט יוזעפאָוו, צונויפגעקליבן אַלע יידן פון קליין ביז גרויס, אויפגעלאַדעוועט אַן אויטאָ מיט ווייבער און קינדער, וועלכע מען האָט אַרויסגעפירט אין וואַלד, געהייסן זיי אויסטון די מלבושים און אויסלייגן זיך אויף דער ערד. נאָכן אויסשיסן זיי איז דער זעלבער אויטאָ צוריק אַריינגעפאָרן אין שטאָט, אויפגענומען נייע מענטשן, אַוועק־געפירט זיי אין וואַלד און אַלע אויסגעשאָסן. די אַקציע האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. בלויז איינצלנע איז געלונגען צו אַנטלויפן און אויסבאַהאַלטן זיך. די מענער האָט מען אַוועקגעפירט קיין מיידאַנעק, אַזוי האָט מען אויך געטאָן מיטן יוזעפאָוער רב, וועלכער איז געווען אַ יונגער מענטש, זיין פרוי האָט מען דערהרגעט אין וואַלד און אים האָט מען אַוועקגעפירט קיין לובלין.

צוויי ליקעווער יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין וואַלד, זענען אין יענעם טאָג געגאַנגען קיין יוזעפאָו אָפנעמען גערלט, וואָס איז זיי געקומען פאַר דער אַרבעט. אַזוי ווי זיי זענען אַריינגעקומען אין שטאָט, האָבן די ס.ס.־לייט זיי אַרויפגעזעצט אויפן אויטאָ, וואָס האָט געפירט עלטערע מענטשן צום שיסן אין וואַלד. ביים אַראָפגיין פון אויטאָ האָט איינער פון זיי, ישראל האָניקספעלד, אַ בחור פון 20 יאָר, אָנגעהויבן אַנטלויפן צווישן די ביימער. די דייטשן האָבן אים נאָכגעשאָסן און ער איז געטראָפן געוואָרן פון 11 קוילן, אָבער ער איז וויטער גערלאָפן און אַ באַגאָסענער מיט בלוט איז אים גערלונגען פאַרנאַכט צוצוקריגן זיך צו מיר אין שטוב. עס איז געווען אַ פחד צו קוקן אויף אים. ער איז געווען אינגאַנצן דורכגעלעכערט פון די קוילן. צוויי קוילן האָט ער געקרוגן אין באַק.

צוזאַמען מיט מיינס אַ שכן האָב איך אים דורך אַ זייטיקן וועג אַוועקגעפירט אין זיין שטוב און מיר זענען געגאַנגען רופן אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט אָבער מורא געהאַט צו גיין, ווייל עס איז נישט געווען דערלויבט צו היילן אַ ייד, דערצו נאָך אַזעלכן וואָס איז אַנטלאָפן פון אַן אַקציע.

מיר האָבן זיך אומגעקערט און גענומען פון אים אַראָפציען די מלבושים, וועלכע זענען געווען צוגעקלעפט צו די וווּנדן און דאָס האָט אים פאַרשאַפט מוראדיקע יסורים. מיר האָבן ערגעץ אויסגעפונען באַנדאַזשן און אים אַרומגעבונדן די וווּנדן. אויף דער צווייטער נאָכט איז אונדז ערשט געלונגען צו באַקומען אַ דאָקטאָר, וועלכן מיר האָבן גוט באַצאָלט און

ער האָט פעסטגעשטעלט, אַז די וווּנדן זענען אויבערפלעכלעכע און ער וועט פון זיי אַרויס אַ גאַנצער. דאָס געדויערט זעקס וואָכן ביז דער מענטש איז געזונט געוואָרן. ערשט דעמאָלט האָט ער אונדז דערציילט דאָס אַלץ, וואָס ער האָט אין יענעם טאָג געזען אין יוזעפאָוו און אין וואַלד, וואָס איז געווען פאַרזייט מיט הרוגים.

אַ סך פון די, וואָס עס איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין טאָג פון דער אַקציע, זענען נאָכן אומקערן זיך אַהיים, זעענדיק אַז זיי זענען געבליבן אַליין פון גאַנצע משפחות, באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.

עס זענען נאָך פאַרבליבן עטלעכע פאַמיליעס, וואָס האָבן געארבעט אין די טאַרטאַקן פון גירעצק און האָבן געהאַט פאַסיר־שיינען, זענען געבליבן נאָך דער אַקציע. אויך זיי זענען אַרומגעגאַנגען האַלט טויטע, פאַרמרה־שחורהט. די שטאָט האָט אויסגעזען ווי אַ בית־עולם. די הייזער אויסגעלייידיקט, מיט אָפענע טיר און פענצטער.

אין דער זעלבער צייט זענען די ס.ס.־לייט אַרומגעפאָרן איבער די דערפער, ווו עס האָבן נאָך געוווינט יידישע פאַמיליעס, אַרויסגענומען זיי פון די שטובן און אויפן אָרט זיי דערשאָסן. אין אַזעלכע דערפער ווי באַביטש, אפש, מאַטשיניעץ, האָבן די יידן באַקומען אַ באָפעל אַרויס־צופאָרן קיין יוזעפאָוו און די אָרטיקע פאָלקס־דייטשן האָבן צערויבט זייערע הייזער. עטלעכע באַביטשער יידישע פאַמיליעס האָבן זיך אומלעגאַל פאַרהאַלטן אין ליקעוו. אין אַלעקסאַנדראָוו, אַ גרויס דאָרף, זיבן קילאָמעטער פון יוזעפאָוו, האָבן געווווינט 40 יידישע פאַמיליעס, וועלכע זענען אַלע אויסגעשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

אין טאַרנאָגראָד האָט מען געצוווּנגען דעם יודנראַט אַרויסצוגעבן 800 מענטשן, מכלומרשט צו פאָרן אויף אַרבעט קיין וואָלין. ווען דער טראַנספאָרט איז אָנגעקומען קיין זוויעזשיניעץ, האָט מען ביי יעדן צוגענומען דעם גאַנצן באַגאַזש און זיי שטאַרק צעשלאָגן. דערנאָך האָט מען זיי אַוועקגעשיקט קיין בעלזשיץ, ווו זיי זענען פאַרגאַזט און פאַרברענט געוואָרן.

אין פאַרשידענע ריכטונגען

י״ד אלול 1942 איז ליקעוו באַפאַלן געוואָרן פון אַן ערך 30 ס.ס־לייט, וועלכע האָבן זיך פאַרהאַלטן ביי דער געמיינדע. איך האָב זיך געפרווט דערווייסן אין דער פּאָליציי דעם ציל פון זייער קומען, אָבער קיינער האָט מיר נישט געקענט געבן קיין ענטפער. אַרום 6 אַזייגער אין אָוונט איז אַריינגעקומען דער סאָלטיס און מיר דערציילט, אַז אויף מאָרגן 4 אַזייגער

פאַרטאָגס ווערן די סאָלטיסן פון אַלע אַרומיקע דערפער גערופן אין דער געמיינדע. אונדזער פאַרדאַכט איז געוואָקסן און מיר האָב באַשלאָסן אַוועק־צוגיין נעכטיקן צו באַקאַנטע קריסטן. 10 אַזייגער אין אָוונט, ווען עס איז געוואָרן שטיל אין די געסלעך, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן ביסלעכווייז אַרויסשאַרן פון שטוב אין פאַרשידענע ריכטונגען. איך מיט מיין עלטערן זון יהודה זענען אַריין אין אַ סטאָדאָלע אָן דעם וויסן פונעם באַלעבאָס. מיין פרוי מיט צוויי קינדער און אַ קוזינקע פון וואַרשע זענען אַוועק אויף אַ בוידעם פון אַן אַנדערן פויער, וועלכער האָט אויך נישט געהאַט קיין אַנונג פון זייער אַריינקומען.

איך מיט מיין זון האָבן מיר זיך אַריינגערוקט אינעם היי, אָבער קיינער פון אונדז האָט נישט געקענט איינשלאָפן. ווען עס איז געוואָרן טאָג איז מיין 9־יאָריקער זון אַרויסגעגאַנגען פון שייער און פון אַ באַהעלטעניש האָט ער דערזען ווי די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט אונדזער הויז. ער איז באַלד צוריקגעלאָפן אין שייער און מיר עס דערציילט. ווייזט אויס, אַז צוריקלויפנדיק האָט אַ קריסטין באַמערקט אים אַריינלויפן אין דעם הויף און זי האָט אָנגעהויבן שרייען אויפן הויכן קול, אַז איך בין באַהאַלטן אין דער סטאָדאָלע. ווען דער פויער האָט דאָס דערהערט, האָט ער זייער מורא געקריגן און האָט אונדז גענומען זוכן. האָט דורכגעוואָרפן דאָס גאַנצע שטרוי אויפן הויף, און איז אַריין אין שייער, גערופן מיך ביים נאָמען, אברהם. איך האָב זיך נישט אָנגערופן. ער האָט גענומען די אייזערנע גאָפלען פון מיסט און דורכגעשטאָכן דעם היי. איך בין געלעגן צוגעדריקט צו דער וואַנט און זיך נאָך אַלץ נישט אָנגערופן. ערשט ווען ער האָט אָנגעהויבן פונאַנדערצוואַרפן דעם היי, האָב איך שטילערהייט געפליסטערט צו אים, ער זאָל זיך דערבאַרעמען איבער מיר. אָבער ער האָט זיך גענומען ביי מיר בעטן, אַז איך זאָל אַרויסגיין פון שייער, ווייל מען האָט געזען מיין יינגל אַריינלויפן אַהער און די שכנטע האָט געשריגן איבער דער גאַנצער גאַס.

איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה, געמוזט נעמען מיין קינד און אַרויסגיין, אָבער ווען איך בין צוגעקומען צום טויער האָב איך דערזען אַ באַוואָפנטן ס.ס.־מאַן שטיין אויפן פעלד הינטער די הייזער. איך האָב זיך אומגעקערט אין הויף אַריין און דורכן פלויט אַריינגעקוקט צו דעם שכנותדיקן הויף, ווו עס האָט זיך אין דער מינוט נישט געפונען קיין לעבעדיק נפש. איך האָב לאַנג נישט געטראַכט און אַריבערגעשפרונגען דעם פלויט, מיין יהודה נאָך מיר און אַריינגעקראָכן אין יענעמס שייער, ווו עס איז געווען זייער ענג און מיר האָבן זיך קוים געקענט אַ ריר טאָן.

עס איז אַדורך אַ שעה און מיר האָבן דערהערט ווי אויפן הויף נעמט זיך דרייען דער באַלעבאָס מיט זיין ווייב און זיי דערציילן זיך ווי מען ענדיקט אויס די יידן: זיסער האָט געוואָלט אַנטלויפן האָט מען אים דערשאָסן. לייזערס אַ יינגל האָט מען דערשאָסן ביים אַריבערשפרונגען אַ פּאַרקן, און ער איז אַזוי געבליבן הענגען.

אין אַ קורצער ווייל אַרום הערט זיך אַן אויפרייס פון אַ גראַנאַט. די גויים האָבן צווישן זיך געריידט, אַז מען האָט געפירט חנה שמואלס ווייב און דער פוס האָט איר וויי געטאָן, האָט מען זי צוגעפירט צו אַ יידישער שטוב, ווו לייזער מענדלס איז געלעגן איז געלעגן שווער קראַנק. אין שטוב האָט מען אַריינגעוואָרפן אַ גראַנאַט, וואָס האָט אויפגעריסן און דערהרגעט די פרוי מיטן קראַנקן.

איך האָב געהערט ווי מען דערציילט, אַז מען איז געווען ביי מיר אין שטוב און מען האָט דאָרט קיינעם נישט געטראָפן.

די געכאַפּטע יידן האָט מען צוגעפירט צום ליקעווער הויף. אברהם וועלץ האָט זיך ערגעץ אויסבאַהאַלטן, אָבער דערוויסנדיק זיך, אַז זיין פרוי מיט צוויי קליינע קינדער און זיין מוטער זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צום זאַמל־פונקט, איז ער אַרויס און אַליין זיך איבערגעגעבן די דייטשן.

אַרום 2 אַזייגער נאָכמיטאָג האָט מען די צונויפגעזאַמלטע יידן געהייסן אויסגראָבן גריבער און מען האָט זיי אַלע אויסגעשאָסן.

דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען ביי אַ דריי הונדערט מעטער פון דעם שייער, ווו איך בין געלעגן באַהאַלטן. אין יענעם טאָג, ט״ו אלול תש״ב, זענען אומגעקומען 62 יידישע נפשות. די איבעריקע איז געלונגען זיך צו באַהאַלטן.

ווען עס איז געוואָרן פינצטער בין איך אַרויס פון שייער. אינדרויסן האָב איך זיך דערוווסט, אַז די ס.ס.־לייט האָבן געלאָזט לעבן שמואל דעם שניידער, אָבער ווען איך בין צוגעקומען אַהין האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט באַקומען אַ באַפעל קיינעם נישט אַריינצולאָזן צו זיך. שטילערהייט האָב איך זיך אַריינגעשאַרט אין אַ קעלער פון אַ קריסט, ווו איך האָב געמיינט צו קענען איבערנעכטיקן. אָבער דער קריסט האָט דערהערט און איז אַראָפגעקומען צו מיר און מיך געמומען בעטן, אַז איך זאָל אַוועקגיין, ווייל די דייטשן קאָנען יעדע מינוט זוכן יידן אין וועלן אים אויך דערשיסן.

צוזאַמען מיט מיין זון יהודה בין איך אַוועק צו אַ שייער און אַ מידער בין איך איינגעשלאָפן ביז פאַרטאָגס. אַ גאַנצע נאַכט האָט שטאַרק געריגנט און פון דער ערד האָט זיך געצויגן אַ פייכטע קעלט, אָבער אַרויסגיין

האָב איך מורא געהאַט. ערשט וועט איך האָב געזען פאַרבייגיין אַ באַקאַנטן קריסט בין איך צו אים אַרויס און געבעטן אים ,ער זאָל מיר זאָגן צי די דייטשן זענען שוין אַוועקגעפאָרן. ער האָט נישט געוווסט און איך בין אַוועק ווייטער מיטן פעלד. איך האָב זיך דערמאָנט אין אַ באַקאַנטן קריסט, וואָס וועט זיכער אַלץ טאָן פאַר מיר כדי צו דערוויסן זיך, צי די דייטשן זענען נאָך דאָ אין ליקעוו. ער איז ווירקלעך אַוועק אין דער געמיינדע אַריין, דערוויסן זיך וואָס מען טראַכט צו טאָן מיט די אבערגעבליבענע יידן.

פאַליאַקן אין דער אַקציע

איך בין געבליבן זיצן וואַרטן ביז ער וועט צוריקקומען. דער קאָפּ האָט מיר געברענט פון די פאַרשידענע טרויעריקע מחשבות און איך בין אַרויס אין פעלד זיך דורכגיין, אָבער אין דער מינוט האָב איך דערזען אָנקומען מיין פרוי מיט די צוויי קינדער און די וואַרשעווער קוזינקע. צו אונדזער פרייד איז נישט געווען קיין גרענעץ.

דער קריסט איז צוריקגעקומען פון דער געמיינדע און דערציילט, אַז די אַלע יידן, וואָס זענען געבליבן נאָך דער אַקציע, מעגן זיך אומקערן אין זייערע דירות.

אויפן וועג האָט מיר מיין פרוי גענומען דערציילן וועגן אירע איבערלעבונגען. די קריסטין, וואָס האָט געוווינט נישט וויט פון דעם בוידעם, וווּ זיי זענען געווען באַהאַלטן, האָט געוווסט, אַז זיי זענען דאָרט פאַראַן, איז זי צו זיי אַרויפגעקומען און האָט געזאָגט, אַז זיי זאָלן גלייך אַראָפגיין, ווייל מען זוכט זיי אַרום. דערזעענדיק, אַז עס איז שלעכט, האָט מיין פרוי גענומען די קינדער און איז מיט זיי אַרויס אין פעלד. באַלד האָט זי דערזען פונדערווייטנס שטיין אַ באַוואָפנטן ס.ס.־מאַן, האָט זי זיך אַריינגעוואָרפן אין דער תבואה, וואָס האָט זיך געפונען נישט וויט פון די הייזער. נאָך אַ צווי שעה אָפּליגן דאָרט מיט די קינדער, האָט אַ פאַרבייגייענדיקע קריסטין זי באַמעקט, אָנגערופן זי ביים נאָמען און גערעדט מיט באַדויערן וועגן איר לאָגע. אָבער באַלד איז זי אַוועקגעגאַנגען און די פרוי מיינע האָט זיך געכאַפּט, אַז די קריסטין קען דערציילן און מען וועט זיי גלייך קומען זוכן. זי איז אַרויס פון דער תבואה און האָט זיך געלאָזט גיין וויטער אין פעלד אַריין צוזאַמען מיט די קינדער. זיי זענען אָפּגעגאַנגען אַן ערך אַ קילאָמעטער און אַריין אין אַ קאַרטאָפל־פעלד, וווּ זיי זענען געלעגן ביז עס איז געוואָרן פינצטער.

עס האָט זיך אַראָפגעלאָזט אַ רעגן, עס האָט געבליצט און געדונערט און זיי זענען געוואָרן דורכגענעצט ביזן ביין, געציטערט פֿאַר קעלט און פּחד. זי האָט געטוליעט צו זיך די קינדער און מתפלל געווען אין האַרצן צו גאָט, אַז די נאַכט זאָל אַדורך בשלום.

ערשט אינדערפרי האָבן זיי געזומען גיין אויף צוריק אין דער ריכטונג פון די הייזער. אויפן פעלד האָבן זיי געטראָפן אַ פויער, אונדזערס אַ שכן, וועלכער איז געווען פֿאַרנומען ביים אַקער. זי איז צוגעגאַנגען צו אים און אָנגעהויבן אויספרעגן, וואָס עס הערט זיך. דער פויער האָט איר אַרויסגעוויזן מיטלייד און האָט איר דערציילט דעם פֿאַרלויף פונעם נעכטיקן טאָג.

מיט שרעק איז זי געגאַנגען וווייטער און אָנקומענדיק צו די הייזער איז זי אַריינגעגאַנגען צו אַ שכן און געפרוווט זיך עפּעס דערוויסן וועגן מיר מיט יהודהן. די שכנים האָבן איר געזאָגט, אַז לויט ווי זיי האָבן געהערט בין איך ערגעץ באַהאַלטן. וועגן יהודהן האָבן זיי נישט געווסט גענוי וואָס מיט אים איז געשען.

אַרויסגייענדיק פון זיי האָבן מיר זיך באַגעגנט און מיר זענען צוריק אַריין אין אונדזער שטוב. אַלץ איז דאָרט געווען אויסראַבירט. מען האָט אונדז געזאָגט, אַז די מענטשן פון דער געמיינדע האָבן צוגענומען די בעסטע זאַכן, ווייל זיי האָבן געמיינט, אַז מיר לעבן שוין נישט. מיר זענען גלייך אַהין אַוועק און אַרויסגעקריגן פון זיי דאָס בעטגעוואַנט און נאָך עטלעכע שטוב־זאַכן. אין די פענצטער זענען עטלעכע שויבן געווען אויסגעהאַקט און פון אַלע ווינקעלעך האָט געיאָגט אַ שרעק. מיר האָבן מורא געהאַט צו נעכטיקן אין שטוב און מיר זענען אַלע צוזאַמען אַוועק צו עמעצן איבערנעכטיקן.

אין דער אַקציע האָבן אָנטיילגענומען אויך פּאָליאַקן. עס איז געווען אַ פּאָל מיט אַן 18־יאָריק יינגל, אברהם יעקב, דער זון פון יצחק־לייב וועלץ, וועלכן אַ גוי האָט אַזוי צעשלאָגן, אַז ער איז געבליבן ליגן און נישט געקענט מער זען אויף די אויגן. ער האָט זיך געראַנגלט מיטן טויט און דער קריסטלעכער דאָקטאָר האָט אויף אים רחמנות געקראָגן און געגעבן אים אַ מעדיצין, וואָס זאָל צואיילן דעם טויט.

אַן ערך צווי וואָכן איז געווען שטיל ביז דאָנערשטיק, ערב ראש השנה, וען עס איז געקומען דער באַפֿעל, אַז אין משך פון דריי טעג מוזן מיר פֿאַרלאָזן ליקעוו און פֿאַרן קיין יוזעפֿאָוו. מוצאי יום־טוב זענען אַראָפגעקומען יידישע פּאָליציאַנטן פון בילגאָריי און אַכטונג געגעבן, אַז מיר זאָלן איינפּאַקן די זאַכן און אַרויס פון ליקעוו.

מיר זענען אַריין אין די דירות, פונוואַנען מען האָט ערשט נישט לאַנג אַרויסגעפירט די יידן צו דער שחיטה. די הערצער אונדזערע זענען געווען ווי פאַרגליווערט און מיר האָבן שוין מער נישט געקענט ווייטער. אַ סך פון די פריערדיקע איינווינערס אין די זעלבע דירות האָבן מיר געקענט און מיר האָבן געווסט, אַז זיי לעבן שוין נישט מער.

יום כיפור האָבן מיר געדאַווענט אין אַ פריוואַטער שטוב. אינמיטן דאַוונען מוסף האָבן מיר דורכן פענצטער דערזען ווי די פאָליאַקן יאָגן זיך נאָך אַ ייד, אַ פליט פון באַביטש. זיי האָבן אים געכאַפט און מוראדיק צעשלאָגן. ער האָט זיך פאַרטיידיקט מיט די לעצטע כוחות, אָבער מיט אַ צעקלאַפטן קאָפּ איז ער געבליבן ליגן טויט.

שרעק פאַר נייע געשעענישן

דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט, אַז עס גייען נייע געשעענישן, איך האָב אַראָפגעוואָרפן פון זיך דעם טלית מיטן קיטל און אַריין צו זיך אין שטוב. איך האָב געטראָפן מיין פרוי אַן איבערגעשראָקענע און זי האָט מיך געבעטן, אַז איך זאָל זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם, וואָס איז געווען פאַרמאַסקירט מיט אַ בלעך. איך האָב זיך דאָרט פאַרשטעקט צווישן די צעבראָכענע קעסטלעך און באַלד האָט איך טאַקע געהערט ווי מען עפנט אונטן די טיר און מען פרעגט מיין פרוי ווו איך בין. צו מיר איז דערגאַנגען דאָס געווייַן פון מיין פרוי און קינדער, וועלכע האָבן געענטפערט, אַז מען האָט מיך שוין צוגענומען.

ליגנדיק אין מיין באַהעלטעניש האָב איך געהערט, וואָס עס טוט זיך אָפּ אין גאַס. אַ מיידעלע, אַ קינד פון 12 יאָר איז געלאָפן, מסתמא אָנזאָגן דעם פאָטער, ער זאָל זיך באַהאַלטן. אַן ס.ס.־מאַן האָט זי אָפּגעשטעלט און געפרעגט וווהין זי לויפט. עס האָט נישט געדויערט קיין מינוט און איך האָב געהערט אַ שאָס. דאָס מיידעלע האָט נאָך באַווייזן אויסצושרייַען און אַוועקגעפאַלן אַ טויטע. בשכנות פון מיר האָט געווינט שמואל איילבוים, דער שניידער. ער אַליין האָט באַקומען אַ דערלויבעניש צו בלייבן אין ליקעווו, נאָר די פרוי מיט ביידע קינדער האָבן געמוזט אַרויס קיין יוזעפאָוו. איז ער אויף יום כיפור געקומען צו זיי. ער איז געווען זיכער, אַז מיט דער דערלויבעניש, וואָס ער האָט באַקומען פון בילגאָרייער לאַנד־ראַט, וועט אים קיינער נישט טשעפּען. אָבער די פוילישע פּאָליציאַנטן האָבן זיך מיט דעם נישט געריכט און אים אויך פאַרנומען. אַלע יידן האָט מען אַריינגעפירט אין דער רעמיזע פון די פייערלעשער. עס זענען

דאָרט געווען 40 יידן, וועלכע מען האָט שפּעטער אַרויסגעפירט אין וואַלד און דאָרט אויסגעשאָסן. איינעם איז געלונגען צו אַנטלויפן. מען האָט אים נאָכגעשאָסן, פאַרוווונדעט אין פוס און ער איז ווייטער געלאָפן.

נאָכן אַרויספירן די יידן פון דער רעמיזע איז מען געקומען צו מיר אין שטוב און געזומען מיין שוועסטער אָפּצוואַשן, צוזאַמען מיט נאָך פרויען, די פּאָדלאָגע, וועלכע איז געווען פאַרגאָסן מיט בלוט.

עס איז געווארן פינצטער און איך בין נאָך אַלץ געלעגן אויף דעם בוידעם, די מורא, אַז מען קען יעדער מינוט אַריינקומען, האָט מיך געהאַלטן צוגעשמידט צו מיין באַהעלטעניש. אויך מיין פרוי האָט מורא געהאַט מיך אַראָפצורופן און איך בין אַזוי געלעגן אַ גאַנצע נאַכט, אָן עסן, אָן וואַסער. ערשט אינדערפרי איז מיין פרוי אַרויס אין גאַס און זיך דערוווסט, אַז די דייטשן זענען אַוועקגעפאָרן און עס איז געווארן שטיל. ערשט דעמאָלט בין איך אַראָפּ פון בוידעם.

די שרעק האָט אונדז אָבער נישט אָפּגעלאָזט. איך בין אַוועק צו דער באַן־סטאַציע, גירעצק, וווּ עס איז געווען אַ טאַרטאַק און עס האָבן דאָרט געאַרבעט יוזעפאָווער יידן, געווענענע האָלץ־סוחרים. זיי האָבן דאָרט געווויגט מיט זייערע משפחות אין באַראַקן. קיינער האָט זיי נישט גע־ טשעפּעט. מיט גרויס מי איז מיר געלונגען צו ווערן אָנגענומען צו דער אַרבעט. איך האָב באַקומען אַ צייגעניש און נאָך עטלעכע טעג אַרבעטן אין טאַרטאַק האָב איך געבעטן דעם דירעקטאָר, אַן ער זאָל מיר דער־ מעגלעכן אַריבערצונעמען מיין פרוי און קינדער. דער דירעקטאָר האָט געוואָלט העלפן, אָבער עס איז נישט געווען קיין אָרט. דער יום־טוב סוכות איז אַדורך אין צער, אין פאַרשטיקטע טרערן.

נאָך עטלעכע וואָכן, קומענדיק אַמאָל אַהיים קיין יוזעפאָוו, האָט מיר מיין פרוי דערציילט, אַז שטייענדיק אין אַ קריסטלעך געשעפט, וווּ מען האָט נישט דערקענט, אַז זי איז אַ יידישע, האָט זי געהערט ווי אַ פּוילישער פאָליציי־אָפיציר דערציילט דעם באַלעבאָס, אַז אין גיכן וועט מען שוין פאַרענדיקן מיטן לעצטן ביסל יידן. די אַקציע וועט שוין נישט פאָרקומען ביינאַכט, ווייל די יידן גייען אַוועק שלאָפן אין וואַלד.

איך בין אַוועק צו אפרים לאמערמאַן, אַ ליקעווער, וואָס איז געווען אין יוזעפאָוו מיט זיין פרוי און צוויי קינדער, און איך האָב מיט אים דורכגעשמועסט, וואָס מיר האָבן צו טון. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מיר מוזן אַוועק אין וואַלד מיט די פאַמיליעס. איך בין צוריק אַוועק אין טאַרטאַק און אָפּגעשמועסט, אַז טאָמער וועט מען הערן עפּעס נייעס, זאָל מען מיר גלייך צווויסנטון און מיר וועלן צוזאַמען אַוועק אין וואַלד.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אין שעברעשין דורכגעפירט די לעצטע אַקציע און אַרויסגעפירט די יידן קיין בעלזשעץ. אויפן וועג, דלוגי־קאָנט, זענען אַ טייל יידן געשפרונגען פונעם פאַרנדיקן צוג. אַ סך זענען דערביי דערהרגעט געוואָרן, אַנדערע זענען פאַרוווּנדעטע דערגאַנגען קיין יוזעפאָוו און האָבן דאָרט דערציילט וועגן דער אַקציע. מיין פרוי האָט גלייך געשיקט אונדזער 10־יאָריקן יהודה קיין גירעצק אָנזאָגן מיר, איך זאָל גלייך אהיימקומען.

דעם דירעקטאָר האָב איך געזאָגט, אַז מיין מוטער איז קראַנק געוואָרן און ער האָט מיך גלייך באַפרייט פון דער אַרבעט. אָבער די מענטשן, וועלכע האָבן מיט מיר צוזאַמען געאַרבעט, האָב איך דערציילט דעם אמת, אַז אין שעברעשין פירט מען שוין דורך די לעצטע אַקציע און איך האָב באַשלאָסן צו גיין אין וואַלד. אַ יוזעפאָווער ייד, ישעיה קאַלעכמאַן האָט מיר געזאָגט, אַז דער הויפט־דירעקטאָר האָט אים פאַרזיכערט, אַז די יידן אין טאַרטאַק וועט קיין שום שלעכטס נישט געשען. איך האָב זיך מער נישט געלאָזט אָנרעדן, בין צוריק קיין יוזעפאָוו. עס האָבן זיך דאָרט אַרומגעדרייט אַ סך נייע מענטשן, פאַרוווּנדעטע, וואָס זענען געשפרונגען פון צוג. אַלע זענען געווען אַרומגענומען פון אַ שרעקלכן פחד.

אויפצומאָרגנס האָבן מיר געהאַט באַשטימט, אַז אין אָוונט גייען מיר אַרויס אין וואַלד, אָבער פאַרנאַכט האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו רעגענען, מיר האָבן זיך נישט געקענט דעציידירן אַרויסצולאָזן מיט די קליינע קינדער און מיר האָבן שוין איבערגעוואָרט ביז שבת.

פרייטיק־צו־נאַכטס האָבן מיר פלוצים דערהערט פייפן די סירענע פון די פייערלעשער. מיר זענען געווען זיכער, אַז די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. מיר האָבן געכאַפט די פעקלעך מיט די קינדער און געלאָפן אין וואַלד אַריין. ווען מיר זענען אָנגעקומען אויפן בארג הינטערן שטעטל, האָבן מיר זיך אָפגעשטעלט און דערזען, אַז אין שטעטל ברענט. איינער פון אונדז האָט זיך אומגעקערט און איז געקומען מיט דער ידיעה, אַז דאָס איז נישט געווען קיין שום אַקציע, נאָר עס האָט ווירקלעך געברענט.

פרשת לך לך

וויידער איז מען צוריקגעגאנגען אַהיים. שבת אינדערפרי איז מען געגאַנגען צום דאָווענען. עס איז דעמאָלט געווען פרשת לך־לך. איך האָב אין דעם געזען אַן אָנזאָג פון הימל, אַז מיר זאָלן אַלץ איבערלאָזן און אַוועקגיין.

שבת־צו־נאַכטס זענען מיר זיך צונויפגעקומען עטלעכע יידן און נאָכאַמאָל באַשלאָסן, אַז צומאָרגנס בייגאַכט גייען מיר אַלע אין וואַלד אַריין.

מיך האָט באַהערשט אַן אומרו צוליב דער מאַמען, וועלכע האָט נישט געקענט גיין, האָט געהאַט געשוואָלענע פיס. דאָס האַרץ האָט מיר ווי געטאָן ביים געדאַנק איבערצולאָזן זי דאָ אין שטוב. אָבער די מאַמע האָט מיך געבעטן, איך זאָל זיך נישט רעכענען מיט איר און ראַטעווען זיך. אַלע אין שטוב האָבן זיך צעוויינט, אָבער זי האָט אונדז געטרייסט, אַז איר איז שוין נישט געבליבן קיין סך צו לעבן און זי ווייל נישט האָבן אויף איר געווינסן אונדזערע יונגע לעבנס.

מיינע דריי שוועסטערס: בלומע, ראצע און רחל זענען אַוועק צו דער עלטערער שוועסטער פייגע, וואָס האָט מיט איר מאַן יהושע בלוטמאַן געווינט אין טאַרנאָגראָד. דאָרט איז נאָך דערווייל געווען שטיל.

די נאַכט איז צוגעפאַלן און מיט פאַרקלעמטע הערצער האָבן מיר זיך געזעגנט מיט דער מאַמען און אַרויסגעגאַנגען פון שטוב. הינטער דער שטאָט האָבן מיר זיך צונויפגעטראָפן מיט די אַנדערע פאַמיליעס, אויך מיט קליינע קינדער און מיר האָבן פאַוואָלע געגומען גיין צום וואַלד.

עס איז געווען אַ ליכטיקע לבנה־נאַכט, 15 טעג אין חודש חשון, תש"ג. אַריינקומענדיק אין וואַלד האָבן מיר זיך אַביסל אָפּגערוט און וווייטער געגאַנגען. דאָס אָרט, וווּ מיר האָבן באַשטימט זיך צו באַהאַלטן, איז געווען 9 ק"מ וווייטער. צוליב די קינדער האָבן מיר געמוזט גיין פאַוואָליע און נאָך דריי שעה זענען מיר אָנגעקומען אויפן באַשטימטן אָרט. מען האָט די קינדער אַוועקגעלייגט שלאָפן און מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט, פאַרטראַכט זיך איבער אונדזער לאַגע. די לופט איז שוין געווען אַביסל פראָסטיק און מיר האָבן געכאַפּט אַ ציטער.

ערשט אינדערפרי, ווען די זון האָט אויפגעשיינט, האָבן מיר זיך אַביסל דערוואַרעמט און געגומען אַרומקוקן, וווּ מיר זענען אין דער וועלט. נאָענט פון אונדז האָט זיך געפונען אַ טייך, וואָס מען האָט געקרופן סאָפאָט. דער געדאַנק, אַז מיר געפינען זיך נאָענט פון אַ וואַסער, האָט אונדז אַביסל אויפגעהייטערט. איינער פון אונדז איז אַוועק באַאָרגן עסן. צוריקגייענדיק, האָבן אים באַמערקט צוויי רוסישע פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען אים שטילערהייט נאָכגעגאַנגען ביז ער איז צוגעקומען צו אונדז. דערזעענדיק אַוויפיל מענטשן האָבן זיי צוגערופן נאָך צוויי פאַרטיזאַנער, זענען אונדז באַפאַלן און צוגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט, ביי מיר האָט מען צוגענומען אַפילו דעם טלית.

דערשלאָגענע זענען מיר געבליבן זיצן, דער הונגער האָט געמוטשעט מאַטערן און עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מיין פרוי, וועלכע האָט געקענט פוילישׂ און מען האָט אויף איר נישט דערקענט, אַז זי איז אַ יידישע, זאָל גיין צוזאַמען מיט נאָך איינעם, וואָס האָט געהאַט אַ דערלויבענישׂ צו פאָרן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער.

באָדוועסט, אַזוי ווי די פויערים, זענען זיי אַוועק אין שטאָט. מיין פרוי איז אַריין אין שטוב, ווו די מאַמע איז נאָך געווען און פון דאָרט מיטגענומען עסן. פאַרנאַכט זענען זיי צוריקגעקומען אין וואַלד אַריין.

אויפן פערטן טאָג זענען ווידער געקומען די זעלבע פאַרטיזאַנער און האָבן אונדז געזאָגט, אַז דאָס איז נישט קיין גוטער פלאַץ, ווייל ער איז נאָענט צום וועג. זיי האָבן געפאָדערט בראָנפן, וועלן זיי אונדז איבערפירן אויף אַ צווייטן פלאַץ, אין אַ יונג וועלדל, ווו עס איז פיל זיכערער. מיר האָבן זיי צוגעזאָגט בראָנפן און אויף צומאָרגנס איז מיין פרוי צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע מענטשן געגאַנגען אין שטאָט אַריין, איז אַריין אין אונדזער שטוב, אָבער אינמיטן גרייטן דאָס עסן האָט אַן אַנדערע פרוי, וועלכע איז מיט איר געקומען פון וואַלד, אָנגעקלאַפט אין פענצטער און אַ געשריי געטאָן: „פערל, אַנטלויפט, אין וואַלד אַריין!"

אַן איבערגעשראָקענע האָט מיין פרוי קוים באַוויזן צו כאַפן דאָס עסן און געמומען לויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד. איבער איר קאָפ זענען געפלויגן קוילן, אָבער זי איז ווייטער געלאָפן, האָט פאַרלוירן דעם וועג און געמומען בלאָנדזשען אין וואַלד. נאָך אַ לענגערער צייט האָט זי ענדלעך אָנגעטראָפן אַ יידיש מיידל פון אַן אַנדערע גרופע און זי איז מיטגעגאַנגען מיט איר.

עס איז געווען פרייטיק פאַרנאַכט און איך בין געזעסן מיט אונדזערע דריי קליינע קינדער, געציטערט פון קעלט און פון די שוועכע געדאַנקען און נאָכטראַכטענישן, פאַרוואָס מען זעט זיי נאָך אַלץ נישט. עס איז געוואָרן טונקל. צוויי פרויען, וועלכע זענען אַרויס פון וואַלד צוזאַמען מיט מיין פרוי זענען שוין אָנגעקומען און זי איז נאָך אַלץ נישטאָ. זיי האָבן דערציילט, אַז אין שטעטל איז דורכגעגאַנגען אַ טויבע פרוי, וועלכע די דייטשן האָבן געהייסן שטייך בלייבן און זי איז געלאָפן, האָט מען איר נאָכגעשאָסן און דערהרגעט. הערנדיק שיסן האָבן אַלע אָנגעהויבן צו לויפן, אויך מיין פרוי איז געווען צווישן די לויפנדיקע און איז געווויס אָנגעקומען אין וואַלד, נאָר בלאָנדזשעט ערגעץ אַרום. איך האָב זיי נישט געגלויבט, געמיינט, אַז זיי ווילן מיך טרייסטן. די גאַנצע נאַכט האָב איך נישט צוגעמאַכט קיין אויג. ערשט פאַרטאָגס איז מיין פרוי אָנגעקומען מיט

איינעם פון אַ צווייטער יידישער גרופּע, וואָס האָט זיך באַהאַלטן אין דעם זעלבן וואַלד.

באַלד אינדערפרי איז מיין פרוי ווידער אַוועק מיט נאָך מענטשן אין שטאָט, האָט מיטגענומען דעם עלטערן זון. דער וועג איז אַדורך בשלום און זיי זענען פאַרנאַכט צוריקגעקומען מיט עסן.

נאָך עטלעכע טעג האָבן זיי זיך ווידער אַרויסגעלאָזט ברענגען עסן. זיי זענען אָפּגעגאַנגען עטלעכע קילאָמעטער און שוין געווען נישט ווייט פון דער שטאָט, ווען זיי האָבן פּלוצלונג דערזען אַ קליין מיידעלע, וואָס האָט זיי דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל און מען כאַפּט שוין אויס דאָס לעצטע ביסל יידן. מען האָט ווירקלעך געהערט פון דערווייטן שיסן און זיי האָבן זיך צוריק אומגעקערט אין וואַלד אַריין מיט דער בשורה.

דאָס איז געווען כ״ג חשוון, תש״ג.

יוסף ליכטפעלד, פון יוזעפאָוו, איז אויך געווען אין דעם טראַנס־פּאָרט קיין בעלזשיץ און אים איז געלונגען אַראָפּצושפּרינגען פונעם לויפּנדיקן צוג. ער האָט זיך דערשלאָגן צו אונדז אין וואַלד און האָט דערציילט, אַז די יידן, וואָס האָבן נישט געקענט גיין, האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיט מיין מוטער, וועלכע איז געגאַנגען מיט אים צוזאַמען, האָט זיך אין אים אָנגעהאַלטן און די מערדער האָבן זי דערשאָסן נעבן זיין האַנט.

אויף דער נאַכט זענען געקומען די זעלבע פאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אונדז באַראַבעוועט. מיר האָבן געגעבן דעם צוגעגרייטן בראָנפן און זיי האָבן אונדז איבערגעפירט אויף אַן אַנדער אָרט. אין וואַלד, וואָס האָט געטראָגן דעם נומער 176. דער וואַלד איז געווען איינגעטיילט אין באַזונדערע אָפּטיילונגען. יעדע 800 קוו. מ. האָבן געטראָגן אַן אַנדערן נומער.

נאָכדעם ווי מען האָט אין טאַרנאָגראָד אַרויסגעפירט די 600 יידן, איז אַ געווייסע צייט געווען שטיל. דאָס איז געווען אַ גענוג שרעקלעכע שטילקייט. די פרוי פונעם דייטשן זשאַנדאַרמעריע־קאָמענדאַנט, האָט נישט געקענט צוגיין צום פרישטיק אויב זי האָט פריער נישט געזען הרגענען אַ ייד. כמעט יעדן טאָג איז געפאַלן אַ קרבן. די מענטשן האָבן זיך שוין צו דעם צוגעווויינט, און נישט געטראַכט, אַז מאָרגן קען דאָס זעלבע געשען מיט זיי.

כ״ב חשוון, דעם צווייטן נאָוועמבער 1942, אין אַ מאָנטיק, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל און אָנגעהויבן אַדורכפירן די לעצטע אַקציע. קראַנקע האָט מען געשאָסן אויפן אָרט. די איבעריקע האָט מען

צונויפגעטריבן אויפן מאַרק, וווּ די קולות און געווײַנען פון די קליינע קינדער האָבן דערגרייכט די הימלען. דער מאַרק איז געווען פול מיט הרוגים. אויף פויערישע פורן האָט מען פאַרלאַדעוועט אַלע קליינע קינדער, וועלכע מען האָט אָפגעריסן פון זייערע עלטערן. טייל זענען דערשטיקט געוואָרן אויף די פורן און די עלטערע האָט מען גענומען טרייבן ווי בהמות צו דער שחיטה. מען האָט זיי געטריבן קיין בילאָגריי און אויפן וועג האָט מען די אַלע, וואָס האָבן נישט געקענט גיין, דערשאָסן.

אין בילגאָריי האָט מען זיי אויפגעלאַדעוועט אויף דער קליין־באַן קיין זווישעזשיניעץ און פון דאָרט זיי אַוועקגעפירט מיט דער באַן קיין בעלזשעץ.

יידן אין באַהעלטענישן

אין טאַרנאָגראָד זענען נאָך געבליבן יידן אין פאַרשידענע באַהעלטענישן. טעג לאַנג זענען די זשאַנדאַרן געגאַנגען איבער די הייזער און פון דאָרט אַרויסגעשלעפט די באַהאַלטענע יידן. מיינע שוועסטערס זענען אויך געווען באַהאַלטן אין אַ בונקער, אָבער ווען עס איז געוואָרן טונקל, זענען זיי אַרויס אין פעלד. אויפן וועג האָבן זיי זיך פאַרלוירן. פייגע איז געבליבן אַליין מיט איר צוויי־יאָריק קינד, האָט זיך אָנגעטראָפן אויף גויים, וואָס האָבן זי געוואָלט טרייבן צוריק צו די דייטשן. זי האָט זיי אַוועקגעגעבן איר גאָלדן פינגערל און מען האָט זי אָפגעלאָזט. אין דער פינצטערער נאַכט איז זי געגאַנגען דורך די פעלדער און אָנגעקומען קיין ליקעוו. דאָרט איז זי אַריינגעגאַנגען צו אַ היימישן גוי, וווּ זי האָט געטראָפן די אַנדערע דריי שוועסטערס און דער קריסט האָט זיי אַלע באַהאַלטן.

נאָך עטלעכע טעג האָט דער קריסט זיך דערוווסט, אַז מען שמועסט וועגן אים, אַז ער באַהאַלט יידן. ער האָט זיך געזונמען בעטן ביי מיינע שוועסטערס, זיי זאָלן זיך אָפזוכן אַן אַנדער באַהעלטעניש.

איינע פון די שוועסטערס איז אַוועק צו אַן אָרעמער פויערטע, וועלכע האָט געווויינט אַליין מיט אַ טאָכטער און זי האָט באַשטאַנען אויסצוגראָבן אין איר שטאַל אַ בונקער, פאַרמאַסקירן אים מיט מיסט. זיי זענען אַלע אַהין אַוועק און נאָך עטלעכע טעג זענען אויף דעם אַלטן באַהעלטעניש געקומען דייטשע זשאַנדאַרן און צוזאַמען מיט פּוילישע פּאָליציאַנטן אַרומגערינגלט דעם גאַנצן הויף און דאָס זוכן האָט געדויערט עטלעכע שעה.

נאָך אַ לענגערער צייט זיצן אין וואַלד, האָב איך און אפרים לאמער־מאַן, באַשלאָסן צו גיין קיין ליקעוו און ברענגען עפּעס עסן. אויפן וועג

האָט אונדז באַמערקט אַ ליקעווער קריסט און ער האָט אין שטעטל דער־ציילט, אַז מיר גייען אַהין. דאָס זענען געווען קאָלאָניסטן, וואָס האָבן געהאַט אַ באַפּעל פון דער דייטשער זשאַנדאַרמיע צו ברענגען יעדן ייד, וואָס וועט זיך באַווייזן אין שטעטל.

די היימישע קריסטן, וואָס האָבן אונדז געקענט, האָבן אונדז געוואָלט פאַרהיטן פון אַן אומגליק און מורא האָבנדיק זיך מיט אונדז צו באַגעגענען, האָבן זיי מכלומרשט געזומען זיך אַמפּערן מיט קולות און געשרייען, כדי מיר זאָלן דערהערן און פאַרשטיין נישט אַריינצוגיין אין שטעטל. ווען מיר זענען אַריבער דעם טייך טאַנעוו און דערהערט די געשרייען, האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט, נישט געווסט וואָס צוטון. אין דעם מאָמענט האָט זיך באַווייזן אַ מוראַשקאָווער קריסט און אונדז געוואָרנט, אַז מיר זאָלן נישט אַריין קיין ליקעוו.

שמועסנדיק מיט אים האָט ער מיר דערציילט, אַז מיין שוואָגער, משה טינטנפיש מיט נאָך אַ יינגל זענען מיט אַ טאָג פריער געווען אין ליקעוו, געזומען עסן און צוריקווענדן, וועו זיי זענען שוין אַריבער דעם טייך, האָט מען זיי ביים דערפּל אָסאָכעס פאַרהאַלטן און איבערגעגעבן די דייטשן. היינט האָט מען זיי ביידע דערשאָסן.

אונדז איז געוואָרן קאַלעמוטנע אויפן האַרצן. ווי אַזוי וועלן מיר זיך אומקערן צו די ווייבער און קינדער אָן עסן? דער קריסט האָט אונדז געהייסן צוואַרטן ביז עס וועט ווערן גוט פינצטער און שפּעטער אַריינגיין צו אים, וועט ער אונדז געבן עסן. ער האָט אונדז אַריינגעפּירט אין תבואה־שייער און האָט אונדז פאַרמאַכט, זאָגנדיק, אַז ער האָט אונדז מורא אַריינצופּירן אין שטוב.

יעדע מינוט אין שייער האָט אויסגעזען ווי אַ שעה. דער פּחד און די קעלט האָבן אונדז דורכגענומען. מיר האָבן אָנגעהויבן טראַכטן, אַז דער קריסט האָט אונדז מיט אַ כוונה פאַרנאַרט אינעם שייער. מיר וואָלטן זיך שוין געוואָלט אַרויסריסן און אַנטלויפן, אָבער דער שייער איז געווען פאַרשלאָסן פון דרויסן.

ענדלעך איז ער אַריינגעקומען מיט אַ שיסל הייסע מילך און אַ גרויס פויעריש ברויט. אַ האַלב ברויט האָבן מיר אויפגעגסן אויפן אָרט און דאָס איבעריקע האָבן מיר צוזאַמען מיט 40־קילאָדיקע זעקלעך קאַרטאָפל געזומען מיט זיך.

מיר האָבן אים געבעטן, ער זאָל אונדז אויף דער צווייטער נאַכט צוגרייטן מעל און ברויט. מיר האָבן אים איבערגעלאָזט געלט און מיט די זעקלעך קאַרטאָפל אויף די פלייצעס זענען מיר אַוועק אין וואַלד.

עס איז געווען פינצטער און מיר האָבן נישט געזען אײנער דעם אַנדערן, נישט געווּסט, צי מיר גייען גוט. באַלד האָט אויך אָנגעהויבן רעגענען און מיר האָבן זיך געמוזט אַוועקזעצן אונטער אַ בוים.

אַזוי זענען מיר אָפגעזעסן אין דער קעלט און פינצטערניש אַ גאַנצע חשוונדיקע באַכט. ערשט ווען עס האָט אָנגעהויבן ווערן ליכטיק האָבן מיר ווידער געקומען די זעקלעך אויף די פלייצעס און מיר זענען ווייטער געגאַנגען, מיט הינטערוועגן, ביז מיר זענען ענדלעך אָנגעקומען אויפן אָרט און גלייך אַוועקגעפאַלן, מידע, פאַרמאַטערטע און איינגעשלאָפן.

אויף צומאָרגנס האָבן מיר זיך ווידער אויסגעקליבן צו דעם זעלבן קריסט, געמען פון אים דאָס צוגעזאָגטע מעל און ברויט. שטילערהייט האָבן מיר זיך צוגעשאָרט צו זיין פענצטער, געוואָלט זען צי מען קען אַריינגיין. דער קריסט האָט אונדז גלייך באַמערקט, האָט אונדז אַרויס־געבראַכט אַכט גרויסע ברויט און 25 קילאָ מעל. ביים געזעגענען זיך האָט ער אונדז געבעטן, מיר זאָלן מער נישט קומען, ווייל ער האָט מורא פאַר די שכנים.

אָנקומענדיק אין וואַלד האָט אונדז ווידער אַרומגענומען אַ געדיכטע פינצטערניש און מיר האָבן נישט געקענט ווייטער גיין. ערשט שבת אינדערפרי זענען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט.

נאָך עטלעכע טעג האָט ווידער געזומען מאַטערן דער גענאַנק וועגן אָנקומענדיקן הונגער און מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין דורך אַן אַנדערן וועג קיין ליקעוו, און נאָך שוועריע מאַטערנישן זענען מיר אָנגע־קומען צו דעם באַקאַנטן קריסט. ער האָט זיך מיט אונדז באַגריסט און אַריינגעפירט אין שטאַל, ווו מיר האָבן געוואָרט איבער אַ שעה ביז ער איז געקומען מיט אַ טאָפּ אָפּגעקאָכטע קאַרטאָפל און זויערע מילך. ער האָט געזומען ביי אונדז די זעקלעך און אָנגעשיט יעדן צו 40 קילאָ קאַרטאָפל און דערצו אונדז מיטגעגעבן צוויי ברויט.

דער וועג אויף צוריק איז געווען אַ שווערער און אַריינקומענדיק אין וואַלד האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט אָפּרוען, געמאַכט אַ פייער און אַרויסגענומען עטלעכע קאַרטאָפל צום אָפּבראַטן. אינדערפרי זענען מיר געווען אויפן אָרט.

דאָס אָרט אין וואַלד איז באַשטאַנען פון הויכע שיטערע בוימער און מיר זענען דערפאַר געווען אויסגעשטעלט, אַז יעדער דורכגייער זאָל אונדז גלייך באַמערקן. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן מיר זיך איבער־געטראָגן אין אַ יונג וועלדל מיט געדיכטע ביימער. דאָס איז געווען דער נומער 193. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אויף דעם פּריערדיקן

אָרט, פון וואָנען די פּאַרטיזאַנער האָבן אונדז אַוועקגעפירט, האָט זיך באַזעצט אַן אַנדערע גרופּע יוזעפאָווער יידן, ביי אַ 20 מאַן. נאָך עטלעכע טעג זענען זיי באַפאַלן געוואָרן דורך פּאָלאַקן, וועלכע האָבן זיי אויסגעשאָסן. די אייניציקע, וואָס זענען געבליבן לעבן, זענען געווען: אַ ייד מיטן נאָמען פרענקל, אַ האָלץ־סוחר און אַ יונגע פרוי, וואָס איז פונקט אַוועקגעגאַנגען ברענגען אַ ביסל וואַסער פון טייך. זי האָט דערהערט די שיסעריי און געבליבן זיצן אונטער אַ בוים ביז עס איז שטיל געוואָרן און זי האָט זיך אומגעקערט. צווישן די טויטע איז אויך געווען איר מאַן און אירע צוויי קליינע קינדער.

די דאָזיקע פרוי האָט נאָך געפונען אין זיך כוח אַרויסצוגיין פון וואַלד און איז אַוועק אין אַ דאָרף וווּ זי האָט זיך איינגעשאַפט אַרישע פאַפירן. שפּעטער איז זי אַוועק קיין דייטשלאַנד, וווּ זי האָט איבערגעלעבט די מלחמה. אין לובלין האָב איך זיך מיט איר באַגעגנט. איר נאָמען איז שרה, ליפּע טארניוואלעס אַן אייניקל פון די יוזעפאָווער זילבערשיינס. זי האָט חתונה געהאַט מיט אַ יוזעפאָווער, וועמענס פרוי און צוויי קינדער זענען אומגעקומען. היינט געפינען זיי זיך אין קאַנאַדע.

פון יענער גרופּע איז אויך געבליבן אַן אַלטע פרוי, וואָס איז געגאַנגען אין דאָרף אַריין ברענגען עסן. צוריקקומענדיק האָט זי שוין געטראָפן איר זון מיט זיין פרוי און צוויי קינדער טויט. זי איז אַרומגעגאַנגען אין וואַלד און געזוכט אונדזער גרופּע, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען איר טאַכטער מיט אַ מאַן און אַ קינד. נאָך לאַנגע זוכענישן האָט זי אונדז ענדלעך געפונען און אונדז דאָס אַלץ דערציילט.

געווער

וען מיר האָבן זיך ווידעראַמאָל אַרויסגעלאָזט ברענגען עסן, האָבן מיר אויפן וועג דערהערט געשרייען פון פויערים, וואָס האָבן זיך געיאָגט נאָך אַ יידישער פרוי. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט עטלעכע מאָל. די געפאַרן זענען מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ דראָענדיקער, אָבער מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה און געזוכט אַלץ נייע וועגן, ווילדע, פאַרלאָזטע.

איינמאָל, אָנקומענדיק צו דעם פויער, וועלכער האָט אונדז צוגעזאָגט צו שאַפן געווער, האָט ער אונדז געזאָגט, אַז ער האָט פאַר אונדז אַ ביקס מיט 20 קוילן און דאָס דאָרף קאָסטן 300 זלאָטעס. ער האָט אונדז אָפּגעקאָכט אַ טאָפּ קאַרטאָפל און אונדז אַרייַנגעבראַכט די ביקס מיט די קוילן.

דעם וועג אויף צוריק האָבן מיר דורכגעמאַכט בשלום.

נאָך עטלעכע טעג איז אונדז די ביקס צונוצגעקומען. מיר האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אין פעלד, וווּ מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ ביסל קאַרטאָפל, אָבער וועֿן די זעקלעך זענען שוין געווען פול, האָבן מיר דערהערט די געשרייען פון באַלעבאָס. מיר האָבן אויסגעשאָסן אין דער לופט און דאָס האָט געווירקט, אַז דער פויער זיל זיך צוריקציען.

גייענדיק אין עטלעכע טעג אַרום קיין ליקעוו האָבן מיר פונדערווייטנס דערהערט אַ שיסעריי און אויפרייסן פון גראַנאַטן. מיר האָבן זיך גיך אומגעקערט און אויף צומאָרגנס האָט אונדז אַ יוזעפאָווער יינגל, אברהמטשע פיינגאָלד, דערציילט, אַז ביינאַכט זענען קיין ליקעוו געקומען רוסישע פּאַרטיזאַנער, צווישן וועלכע עס זענען אויך געווען דריי יידן. זייער אויפגאַבע איז געווען צו קאָנפיסקירן די תבואה פונעם קאָאָפּעראַטיוו, אָבער פריער האָבן זיי געוואָלט אַנטוואָפענען די פּאָליציי־סטאַציע. זיי האָבן אַרומגעריגלט די שטוב, מיין מוטערס שטוב, וווּ עס האָט זיך געפונען דער קאָמענדאַנט מיט נאָך 5 זשאַנדאַרמען פון בילגאָריי. דער קאָמענדאַנט איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. דאָס זעלבע איז געשען מיט זיין פרוי. צוויי זשאַנדאַרמען זענען פאַרוווּנדעט געוואָרן. צווישן די פויערים האָט מען געריידט, אַז דאָס האָב איך געזומען נקמה אין דעם קאָמענדאַנט פאַרן אַרויסווּאַרפן מיין מוטער פון שטוב.

עס איז אָנגעקומען חנוכה, די פרעסט זענען מיט יעדן טאָג געוואָרן גרעסער און מיר האָבן זיך געזומען צום גראָבן אַ בונקער. מיר האָבן שוין געהאַט אויסגעגראָבן קנאַפּע צוויי מעטער די טיף, וועֿן עס זענען אָנגעקומען די רוסן, וואָס זענען נאָך אַלץ געווען אין דעם זעלבן וואַלד און זיי האָבן אונדז אָפּגערעדט, מיר זאָלן נישט גראָבן קיין בונקערס, ווייל זייענדיק אין בונקער הערט מען נישט וואָס עס טוט זיך אינדרויסן. דער שונא קען זיך דערנענטערן אומגעריכט און מען וועט נישט באַווייזן צו אַנטלויפן. מיר האָבן איבערגעריסן דאָס גראָבן.

איך האָב געוואָלט, אַז די קינדער זאָלן נישט פאַרגעסן אין די חנוכה־ליכטלעך און איך האָב צוגעשניצט קינדלעך, וועלכע איך האָב אַריינגעזעצט אין ספּעציעל אויסגעשניצטע לעכער פון אַ בוים, יעדן אָוונט האָבן מיר אָנגעצונדן פון די קינדלעך די צאָל חנוכה־ליכטלעך.

עס זענען פאַרביי די חנוכה־טעג. קיין קאַלענדאַר האָבן מיר נישט געהאַט, אָבער איך האָב געפירט דעם רעכענונג פון די טעג און באַזונדערע־אַטעס סיי לויטן יידישן לוח, סיי לויטן קריסטלעכן.

די טעג זענען נאָך אַלץ געשטאַנען פראָסטיקע. קיין פרעמדע מענטשן

האָבן זיך צו אונדז נישט דערנענטערט, אָבער דאָך האָבן מיר זיך געזאָרגט, אַז די פויערים פון דער אַרומיקער געגנט האָבן דערשנאַפּט אונדזער באַהעלטעניש און מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז מען דאַרף זיך אַרומזען וועגן אַן אַנדער אָרט.

עטלעכע טעג האָבן מיר אַרומגעזוכט אַ פּאַסיקן פּלאַץ, ביז מיר האָבן באַשלאָסן אויסצוקלייבן דעם וואַלד־שטח נומער 209. מיר האָבן זיך טאַקע גלייך אַריבערגעטראָגן אַהין, אויפגעשטעלט אַ גרויסע בוידע, וווּ אַלע זאָלן קענען אַריין און זיך געמוטען צום גראָבן אַ ברוגעם, כדי מען זאָל נישט דאַרפן גיין זוכן וואַסער.

דאָס שטיקל וואַלד וווּ מיר האָבן זיך באַזעצט איז געווען אויף אַ בערגל און אַרום דעם דאָזיקן בערגל איז געווען פול מיט זומפן. דער צוגאַנג אַהין איז געווען אַ געפערלעכער און דאָס האָט אונדז אַביסל באַרואיקט.

אין דער זעלבער צייט האָבן זיך געפונען ביי אַ 20 יידישע נפשות נישט ווייט פון דעם אָרט, וווּ מיר זענען געווען. דאָס אָרט האָט געהייסן באַליטשאָווקאַ. דאָרט האָט זיך אויך געפונען מיין שוועסטער חיה מיט אירע פינף קינדער. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די פויערים צוגעפירט אַהין עטלעכע באַוואָפנטע דייטשן. די יידן האָבן דערהערט, אַז זיי קומען אָן און זענען זיך צעלאָפן, בלויז מיין שוועסטערס דריי קלענערע קינדער האָבן נישט באַוויזן צו אַנטלויפן און די דייטשן האָבן זיי דערמאָרדעט. די דייטשע מערדער האָבן זיך באַגנוגנט מיט די דאָזיקע קרבנות און זיך נישט געיאָגט נאָך די אַנטלאָפענע יידן, וועלכע האָבן זיך איבערגעטראָגן אויף אַ צווייטן פּלאַץ.

מיטפילנדיקע מענטשן

ווידער זענען פאַרביי עטלעכע שטילע טעג. דאָס עסן האָט אונדז אָנגעהויבן אויסצוגיין און מיר האָבן זיך ווידער גענומען קלייבן גיין קיין ליקעוו נאָך אַביסל שפּייז. דאָס געלט האָט אויך אָנגעהויבן אויסצוגיין און אין ליקעוו האָב איך געהאַט אַ באַקאַנטן מילנער, וואָס איז מיר שולדיק געווען געלט און ביי אַ 20 מעטער תבואה. איך בין געווען זיכער, אַז איך וועל עס ביי אים באַקומען און האָב צוגערעדט מיין חבר, מיר זאָלן אַריינגיין אין דער מיל, וווּ מיר וועלן באַקומען געלט, מעל און ברויט.

דער אייגנטימער פון דער מיל איז געווען אַן ערלעכער מענטש און איך בין געווען זיכער, אַז איך מעג צו אים אַריינגיין. אָבער דער וועג

צו אים האָט געפירט דורך דער פֿאָליציי־סטאַציע און דער געמיינדע. דורכגייענדיק דורכן פעלד, האָבן מיר געטראָפן דעם פויער, צו וועלכן דאָס פעלד האָט געהערט. ער האָט זיך מיט אונדז געפרייט און זייער פריינטלעך באַגריסט. מיר זענען ווייטער רואיק געגאַנגען און צוקומענדיק צו דער מיל האָבן מיר שטילערהייט צוגעגנבעט זיך צום פענצטער, צוגעהערט זיך, צי עס זענען דאָרט נישטאָ קיין פרעמדע מענטשן און דאַן לייכט אָנגעקלאַפּט. דער מילנער האָט גלייך דערהערט און ער איז צו אונדז אַרויס. עס איז שוין געווען פינצטער און ער האָט אונדז נישט דערקענט. וועג איך האָב אים אויף זיין שטילער פראַגע געענטפערט ווער איך בין, האָט ער זיך אַביסל דערשראָקן. אָבער באַלד האָט אין אים גובר געווען די פרייד, וואָס ער זעט מיך אַ לעבעדיקן און ער האָט זיך געמומען אויספרעגן, וואָס עס הערט זיך ביי אונדז.

אין קורצע ווערטער האָב איך אים דערציילט וועגן דעם אַלעם, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט און ווי אַזוי מיר לעבן. מען האָט דייטלעך געזען ווי ער פילט מיט אונדזערע ליידן. ער האָט אונדז געטרייסט און געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך האַלטן, ווייל די דייטשן האָבן באַקומען שטאַרקע קלעפּ ביי סטאַלינגראַד.

דאָס איז פאַר אונדז געווען אַ פריילעכע בשורה און עס איז אונדז געוואָרן אַביסל גרינגער אויפן האַרצן. מיר האָבן מיט גרויס אַפּעטיט געגעסן דאָס ברויט, וואָס דער מילנער האָט אונדז אַרויסגעברענגט. ער האָט אונדז געפרעגט וואָס מיר דאַרפן נאָך. איך האָב מיט אים געערעדט אויפריכטיק, אַז מיר דאַרפן ברויט און מעל, אָבער צו אים איז זייער שווער זיך צוצוקריגן און דערפאַר איז פאַר אונדז בעסער, ער זאָל אונדז געבן געלט, פאַר וועלכן מיר וועלן זיך קענען איינקויפן שפייז אַביסל נעענטער צום וואַלד.

ער האָט מיר אַרויסגעברענגט 500 זלאָטעס און צוגעגעבן נאָך 6 ברויט און 25 קילא וויצן־מעל.

מיר האָבן זיך פריינטלעך געזעגנט. דער זייגער איז שוין געווען נאָך צוועלף און מיר האָבן געמומען די פעקלעך אויף די פלייצעס, געגאַנגען דורכן פעלד, פאַרבייגעגאַנגען ליקעוו און געטראַכט אַריינצוגיין צום פאַסט־נאַטשאַלניק, וועלכער איז געווען מיין באַקאַנטער. אָבער גייענדיק דורכן שטעטל האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף אַ יונגן שייגעץ, וואָס האָט מיך דערקענט. ער איז געשטאַנען ביים הויף, וווּ עס האָט געווויינט דער נאַטשאַלניק און האָט מיך אָפּגעשטעלט, געפרעגט וואָס עס הערט זיך. נאָך עטלעכע ווערטער האָבן מיר זיך געזעגנט און ער איז אַוועקגעגאַנגען.

מיר האָבן געמאַכט עטלעכע טריט צום נאַטשאַלניקס שטוב, אָבער באַלד האָב איך זיך אָפּגעשטעלט און געזאָגט צו מיין חבר, אַז עס וועט זיין גלייכער, מיר זאָלן נישט אַריינגיין, ווייל דער שייגעץ זעט מיר אויס פאַרדעכטיק, עס איז מעגלעך, אַז ער איז פונדאַנען גלייך געגאַנגען צו דער פּאָליצייַ מעלדן, אַז מיר געפינען זיך דאָ.

מיר האָבן זיך גלייך געלאָזט מיטן פּעלד, אָנגעקומען צו דער בריק און אַריין אין וואַלד.

וועג מיר זענען דאָס צווייטע מאָל געגאַנגען קיין ליקעוו און אָפּגעטרעטן ביים פּאָסט־נאַטשאַלניק, האָט ער אונדז געזאָגט, אַז מיר האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שייגעץ איז ווירקלעך געגאַנגען אויף דער פּאָליצייַ און געמאָלדן, אַז מיר געפינען זיך ביים פּאָסט־נאַטשאַלניק. די פּאָליצייַ, צוזאַמען מיט די פייערלעשער, האָבן גלייך אַרומגערינגלט דעם גאַנצן הויף, דורכגע־נישטערט יעדעס ווינקל.

דער נאַטשאַלניק האָט אונדז געראַטן, אַז מיר זאָלן מער נישט גיין דורכן דאָזיקן וועג, ווייל עס איז מעגלעך, אַז מען לויערט אויף אונדז. מיר האָבן נישט לאַנג געטראַכט, געגומען פון אים אַביסל קאַרטאָפל, אַביסל רעטשינע קאַשע און מיר זענען באַלד צוריק אין וואַלד אַריין.

אַן ערך אַ האַלבן קילאָמעטער פון אונדז האָבן זיך אין וואַלד געפינען עטלעכע יוזעפאָווער יידן, וועלכע האָבן זוכנדיק עסן דערלויבט זיך צוצוגיין צו אַ דערפל נעבן יוזעפאָוו, צוגענומען אַ קו, געברענגט זי אין וואַלד אַריין און געשאָכטן אויף פלייש.

די פויערים פון דאָרט זענען אַריינגעפאַלן אין אַ שרעקלעכן כעס און אויפן צווייטן טאָג זענען זיי נאָכגעגאַנגען נאָך די צייכנס אויפן שניי און באַוואָפנטע מיט געווער זענען זיי צוגעקומען צום באַהעלטעניש, אָנגע־פאַלן אויף די יידן אומגעריכט און זיי אַלע אויסגעמאָרדעט.

ברענענדיקע ווונדן

עס זענען פאַרביי שוין דריי חדשים אין וואַלד, דאָס איינציקע העמד אויף אונדזער לייב האָט אָנגעהויבן צו צעפאַלן אויף שטיקלעך. מען איז געשלאָפן אין די מלבושים, אין די שטיוול, וועלכע זענען געווען זייער ענג און איך האָב געווּוסט, אַז אויב איך וועל זיי אויסטון, וועל איך זיי שוין מער נישט קענען אָנטון. די פיס זענען געווען פול מיט ווונדן און איך האָב שוין מער נישט געקענט גיין. ערשט דעמאָלט האָב איך שוין געוואָלט

אַראָפשלעפן די שטיוול פון די פיס, אָבער נישט געקענט. איך האָב געבעטן מיין חבר, ער זאָל זיי מיר אַראָפשלעפן, אָבער די שטיוול זענען ווי צוגעוואַקסן צו די פיס.

עס איז נישט געווען קיין ברירה ווי נעמען אַ מעסער און אויפ־שניידן די כאָלעווע‌ס. אַראָפציענדיק די שטיוול און דערזעענדיק די פאַר־וווּנדעטע פיס איז מיר געוואָרן פינצטער אין די אויגן. אָנטון די שטיוול האָב איך מער נישט געקענט און בין געבליבן זיצן באָרווע‌ס, אַרומגעוויקלט די פיס מיט שמאַטע‌ס, אָבער פון גיין אין זיי 12 קילאָמעטער צום דאָרף ברענגען אַביסל עסן איז נישט געווען קיין רייד.

מיין חבר, אפּרים לאמערמאַן, האָט ביים האַקן האָלץ אַריינגעהאַקט זיך מיט דער האַק אין פוס און האָט נישט געקענט גיין. מיר זענען ביידע געבליבן זיצן, געקוקט אויף אונדזערע פיס, געשאָקלט מיט די קעפּ איבער אונדזערע וווּנדן, אָבער מער פון אַלעם האָט געשניטן ביים האַרץ דער צער איבערן הונגער פון אונדזערע קינדער. מיר האָבן נישט לאַנג געטראַכט און יעדער פון אונדז האָט אָנגעטאָן אין שטיוול און דעם אָנדערן פוס אַרומגעבונדן מיט שמאַטע‌ס און אַזוי האָבן מיר זיך געלאָזט גיין קיין ליקעווו.

מיר זענען שוין אָבער נישט געגאַנגען מיט דעם אַלטן וועג, וועלכער האָט אויסגעזען צו זיין געפערלעך. עס איז געווען רעגנדיק, דער שניי האָט אָנגעהויבן צעגיין. אונדזערע פיס, וועלכע זענען געווען געוויקלט אין שמאַטע‌ס, זענען אינגאַנצן דורכגענעצט געוואָרן. די קאַלטע פייכטקייט האָט נאָכמער געברענט די וווּנדן. עס האָט זיך געוואָלט אַוועקזעצן, אָפרוען, אָבער דאָס וואָלט אין יענעם מאָמענט געווען געפערלעך און מיר זענען ווייטער געגאַנגען, געטאָפּטשעט אינעם וואַסער און הינקנדיק געוקט זיך פאָראויס.

מיר זענען אַריין אינעם הויף פון דעם באַקאַנטן פויער, מאכניא, ער איז באַלד אַרויסגעקומען צו אונדז, אַריינגעפירט אין שטאַל און געלאָזט אונדז וואַרטן ביז האַלבער נאַכט. ערשט דאַן האָט ער אונדז אַרויסגעפירט פון שטאַל און אונדז פאַרבעטן אין שטוב אַריין, געגעבן אונדז אָפּצועסן און צוגעגרייט פאַר אונדז די פּעקלעך מיטצונעמען אין וואַלד אַריין, ברויט און קאַרטאָפל.

מיר זענען געווען שטאַרק פאַרמאַטערט פון וועג און פון די יסורים און אַזוי ווי מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אָפרוען זענען מיר גלייך אייַנגעשלאָפן.

ווען מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געווען דריי אַזייגער

פּאַרטאָגס. מיר האָבן גלייך געכאַפּט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס און זיך געלאָזט אין וועג אַריין, דורך שניי און וואַסער, צו אונדזער נאָרע אין טיפּן וואַלד.

קומענדיק צום צווייטן מאָל צו דעם זעלבן פּויער, האָט ער אונדז דערציילט, אַז אין יענער נאַכט, זוען מיר זענען ביי אים געווען האָט אויף זיין בוידעם זיך געפונען דער ליקעווער ייד, אברהם יעקב גוטהערץ, אַ שוסטער. ער האָט זיך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן ביי פּאַרשידענע פּויערים. אויך ביי אים איז ער געווען נאָר אַ געוויסע צייט. ער האָט אונדז נישט געוואָלט דערציילן, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז מיר וועלן פון גרויס איבערראַשונג נעמען שמועסן צווישן זיך און אָנמאַכן אַ רעש, וואָס וואָלט געקענט דערגיין צו די שכנים.

זיינע שכנים האָבן זיך טאַקע דערוווסט, אַז דער שוסטער געפינט זיך ביי אים און זענען צו אים געקומען מיט אַ פּאַרשלאָג, אַז זיי וועלן אים פירן צו אונדז אין וואַלד אַריין. דער שוסטער האָט זיי געגלויבט און איז מיט זיי געגאַנגען, אָבער אָנשטאָט פירן אים צו אונדז, האָבן זיי אים אַרויסגעפירט אויפן פעלד, צוגענומען ביי אים אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט און אים דערשאָסן.

די שונאים זינגען

דעם 11־טן פעברואַר 1943, אינמיטן טאָג, האָבן מיר מיטאַמאָל דערהערט אַ רעש אין וואַלד, מען האָט הויך געערעדט און געזונגען. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס האָבן די רוסישע פּאַרטיזאַנער זיך אָנגעשיכורט, אָבער עס האָט נישט געדויערט קיין 15 מינוט און צו אונדז איז געקומען צו לויפן אַ יוזעפאָווער מיידל, באַרווע. דאָס איז געווען רחל פישעל, ר׳ יעקבס אייניקל, פון יוזעפאָוו. זי לעבט ביזן היינטיקן טאָג אין פוילן. דעמאָלט איז זי אַלט געווען קוים 15 יאָר און אַ פאַרסאָפּעטע האָט זי אונדז געזאָגט, מיר זאָלן אַנטלויפן, ווייל דייטשן מיט אוקראינער מאַכן אָן אָבלאָווע אין וואַלד. זיי זענען אָנגעפאַלן אויף זיי און אויסגעהרגעט אַלע יידן, איר מוטער און אירע ברידער, בלויז איר איז געלונגען צו אַנטלויפן.

דאָס זינגען האָט זיך אַלץ מער דערנענטערט. עס איז נישט געווען קיין צייט צו פאַרטראַכטן זיך און מיר האָבן געכאַפּט די קינדער מיט אַביסל עסן, געמוען לויפן ביז מיר געפונען צוגעקומען צו דער ליניע. וועג מיר האָבן געוואָלט דורכגיין דעם וועג צו דער צווייטער דזיאַלקע

האָבן די דייטשן אונדז דערזען פונדערווייטנס און אָנגעהויבן שיסן אויף אונדז. מיין פרוי מיט צוויי קינדער האָבן באַוויזן אַריבערצוגיין דעם וועג צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע מענטשן. איך בין מיט איין קינד געלאָפן אין דער צווייטער ריכטונג, ווו עס איז געפלאָסן דער טייך סאָפאָד. מיר זענען געבליבן שטיין און געמומען טראַכטן, וואָס וויייטער צו טאָן. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף אַריבערגיין דעם טייך. אָבער מיין מיינונג איז געווען, אַז מען זאָל נישט אַריבערגיין דאָס וואַסער, נאָר אויסנוצן די הויכע ברעגעס, וואָס זענען געווען באַוואָקסן מיט קוסטעס אוּן גיין צוריק אין דער ריכטונג פון אונדזער פריערדיקן פּלאַץ.

מיר האָבן אַזוי געטאָן און אָפגייענדיק עטלעכע קילאָמעטער האָבן מיר זיך איבערצייגט, אַז די דייטשן זענען אַוועק. אַרום איז געווען שטיל און מיר האָבן זיך דערלויבט אַביסל אָפצורוען. באַלד דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז מיר האָבן געהאַט גרויס מזל וואָס מיר זענען נישט אַריבער דעם טייך. די וועלכע זענען אַריין אין וואַסער, זענען געפאַלן פון די קויל. די דייטשן זענען געווען אויסגעשטעלט לענגאויס דעם טייך פון דער צווייטער זייט און וועלן עס איז אַריין אין וואַסער, האָבן זיי גלייך אויף אים געשאָסן.

עס איז שוין געווען פאַרנאַכט. מיר האָבן זיך דערנענטערט צו דעם אָרט, פונוואַנען מיר זענען ערשט מיט עטלעכע שעה אַנטלאָפן. נישט געקוקט אויף דער שטילקייט, וואָס האָט געהערשט אַרום, האָבן מיר אָבער מורא געהאַט טאָמער האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט אַ וואַך און מיר האָבן צוגעשיקט איינעם אויסקוקן, צי עס איז ווירקלעך קיינער נישטאָ. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און ער איז צוריקגעקומען מיטן ענטפער, אַז אַלץ איז אין אָרדענונג.

די זאַכן האָבן מיר געטראָפן אַזוי ווי מיר האָבן זיי איבערגעלאָזט, נישט געירט, אָבער אונדזערע הערצער זענען געווען פאַרקלעמט. מיין פרוי מיט די צוויי קינדער זענען נישטאָ. אויך מיין חברס פרוי מיט אַ קינד איז צוזאַמען מיט די אַנדערע מענטשן אַריבער אויף דער צווייטער דזיאַלקע און ווער ווייסט וואָס עס איז מיט זיי געשען?

עס איז פאַרביי אַ שעה. אַלע ווילע האָבן זיך פון אונדז אַרויסגעריסן זיפצן. מיר האָט זיך געדאַכט, אַז איך הער ווי מיין חבר העשעט אין דער שטיל, און אפשר איז עס געווען מיין אייגן העשען. מיטאַמאָל האָבן מיר דערהערט שאַרכן צווישן די ביימער און ציטעריקע טריט האָבן זיך

פאַרזיכטיק דערנענטערט. אונדזערע הערצער האָבן אויפגעצאַפלט און באַלד האָבן זיך באַוויזן אונדזערע פרויען מיט די קינדער.

די פרייד איז געווען גרויס. עס האָט זיך אונדז געדאַכט, אַז אַלע זענען דאָ און עס זענען לגמרי נישט געווען קיין אבידות, אָבער באַלד האָבן מיר זיך אַרומגעקוקט און דערזען, אַז עס פעלט די קוזינקע מיינע, בלומע פעפער. אין 1941 איז זי אַרויס פון וואַרשעווער געטאָ, האָט באַוויזן זיך צו דערשלאָגן צו אונדז און איז די גאַנצע צייט געווען מיט אונדז צוזאַמען אין וואַלד. אין ערשטן אויגנבליק האָב איך זיך געוואָלט לאָזן זוכן זי, אָבער דאָס איז געווען אַ ווילדער געדאַנק, ווייל עס איז געווָארן נאַכט און די פינצטערניש אין וואַלד איז געווען אַ געדיכטע.

מיר האָבן זיך געטרייסט, אַז זי האָט פאַרבלאָנדזשעט און זיצט ערגעץ איבער די נאַכט ביז אינדערפרי. גלייך מיטן אויפשפראָץ פון טאָג האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט זי זוכן. דאָס איז געווען באַוונדער שווער, ווייל מיר האָבן מורא געהאַט, אַז מיר קענען זיך אָנטרעפן אויף זשאַנדאַרן, אָדער אויף אַ שפּיאָן. איבערצייגנדיק זיך, אַז קיינער איז נישטאָ האָבן מיר געוואָגט שטיל צו רופן איר נאָמען. נאָך לאַנגע זוכענישן האָבן מיר זי געפינען ליגן אַ טויטע, אונטער אַ בוים, נישט ווייט פון דעם פלאַץ, ווו מיר האָבן זיך געפונען. נעבן איר איז געלעגן דאָס קיישל, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען מיינע תפילין, וואָס מיינע עלטערן האָבן מיר געקויפט נאָך צו דער בר־מצווה. זי האָט געוווסט ווי טייער די תפילין זענען פאַר מיר און האָט זיי געהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ ביז צו איר לעצטן אָטעם.

שטום זענען מיר געבליבן שטיין ביי איר טויטן קערפער. דער קוואַל פון טרערן איז געווען אויסגעטרוקנט און קיין שום ווערטער האָבן נישט געקענט אויסדרוקן דעם צער. אויף אַ דערנעבנדיק בערגל האָבן מיר אויסגעגראָבן אַ קבר און געטראכט דערביי, אַז מאָרגן קען דער טויט טרעפן אויך אונדז און עס וועט דעמאָלט נישט זיין ווער עס זאָל אונדז מקבר זיין, מיר וועלן ליגן ווי די פגרים, ביז די ווילדע חיות פון וואַלד וועלן אונדז אויפפרעסן.

דער בונקער — אַ קבר

אַן ערך דריי קילאָמעטער פון אונדז, אין וואַלד, האָבן זיך געפונען ביי אַ 15 נפשות, בלויז עלטערע מענטשן, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען מיין שוועסטער חיה מיט איר 16־יאָריקן זון און מיין שוואָגער

פנחס פערשט מיט זיינע צוויי קינדער, אַ יינגל מיט אַ מיידל. נאָכדעם
ווי די דייטשן זענען געפאַלן אויף זייערע שפורן און זיי אויסגעהרגעט,
איז 4 מענטשן געלונגען צו אַנטלויפן, דריי זענען געווען פאַרוווונדעט,
צווישן זיי איז אויך געווען מיין שוואָגערס זון, וועלכער איז אַנטלאָפן אַ
באָרוועסער און פון דער פראָסט זענען אים די פיס געשוואָלן געוואָרן,
ער האָט געקרוגן היץ און איז אַ פאַרצייפלטער צוריקגעגאַנגען צומאָרגנס
אויפן זעלבן פלאַץ. ער האָט געהערט ווי די דייטשן קומען אָן, האָט אָבער
שוין נישט געהאַט קיין כוח צו לויפן. זיי האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן.

די אַנדערע דריי איז געלונגען צוצוקריגן זיך צו אַ צווייטער
גרופּע. צוויי פון זיי — שוועסטער און ברודער קעליאך — האָבן אונדז
געבעטן, מיר זאָלן זיי מיטנעמען אין אונדזער גרופּע און זיי זענען שוין
געבליבן די גאַנצע צייט מיט אונדז. דער ברודער ווינט אין בת־ים און
די שוועסטער — אין אַמעריקע.

מיט יענער גרופּע איז געבליבן דאָס פאַרוווונדעטע מיידל. זיי האָבן
געהאַט אַ בונקער, וועלכן זיי האָבן זיך אויסגעגראָבן אין דער ערד. דאָרט
האָט זיך אויך געפונען מיין פרויס שוועסטער שרה מיט דריי קליינע
קינדער. עס זענען דאָרט געווען נאָך עטלעכע פרויען, אַ פאָרפאָלק מיט אַ
קינד און צוויי זיבן־ און אַכט־יאָריקע קינדער, אָן עלטערן. פאַרבייגייענדיק
פלעגן מיר יעדעס מאָל איבערלאָזן פאָר זיי אַביסל עסן. דער גורל פון
די קינדער, ווי פון אַ סך אַנדערע, האָט געשניטן דאָס האַרץ. זייער פאָטער
איז געכאַפּט געוואָרן ביים אַרויסגיין פון וואַלד זוכן אַביסל שפּייז. די
פּויערים האָבן אים איבערגעגעבן די דייטשן און זיי האָבן אים אויפן אָרט
דערשאָסן. דעם זעלבן גורל האָט אויך געהאַט זייער מוטער, וועז זי איז
אין עטלעכע טעג אַרום אַרויס זוכן עסן פאָר אירע קינדער. די זעלבע
פויערים האָבן זי געכאַפּט און איבערגעגעבן די דייטשן. צוקוקנדיק צו די
ווייַנענדיקע און זיפצנדיקע קינדער האָט דאָס האַרץ זיך געקורטשעט פון
ווייטיק. אָבער וואָס האָבן מיר זיי געקאָנט העלפן, אַז מיר אַליין זענען
געווען אויף גרויסע צרות.

אין אַ פראָסטיקן טאָג, כ׳ בשבת תש״ג, וועז מיר זענען פאַרבייי־
געגאַנגען יענעם פלאַץ, האָט אונדז אָנגעכאַפּט אַ שרעק פאָר דער שטילקייט,
וואָס האָט דאָרט געהערשט. אַלע, וואָס האָבן זיך געפונען אין יענעם
בונקער, זענען שוין געווען טויט. דער בונקער איז געווען זייער קבר
און די מערדער האָבן נאָכן דורכפירן זייער בלוטיקע אַרבעט פאַרשיט
דעם בונקער מיט ערד.

די פויערים פונעם דאָרף באַליטשאָווקע, וואָס האָט זיך געפונען

אינגאַנצן צוויי קילאָמעטער פון יענעם אָרט, האָבן אונדז דערציילט, ווי אַזוי די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט פון דעם באַהעלטעניש, האָבן זיך שטיל צוגעשאַרט צו דעם בונקער און אַריינגעווואָרפן אַהין עטלעכע גראַנאַטן. קיין איינער פון די 13 נפשות איז נישט געבליבן לעבן.

אין דעם זעלבן וואַלד, נישט ווייט פון אונדז, האָט זיך געפונען אַ גרופּע פון אַכט יונגעלייט און איין פרוי. זיי האָבן געהאַט פיר ביקסן און זענען געווען דעצידירט צו קעמפן ביז דער לעצטער קויל. אָבער אין איינעם אַ טאָג, שוין נאָך דער אָבלאָווע, ווען די דייטשן זענען אונדז איבערפאַלן, זענען געקומען צו זיי רוסישע פאַרטיזאַנער און האָבן געפאָ־ דערט, אַז די יידן זאָלן זיי אָפגעבן דאָס געווער. דאָס איז פאַר אונדז אַלע געווען אַן איבערראַשונג, ווייל די פאַרטיזאַנער האָבן די גאַנצע צייט געווווסט, אַז די יידן האָבן געווער און האָבן גאָרנישט געהאַט קעגן דעם. דאָס צונעמען ביי די יידן דאָס געווער האָט אַרויסגערופן ביי אונדז שווערע פאַרדאַכטן.

דער גוטער מלאך וואָס האָט אונדז געראטעוועט

דעם 20־טן פעברואר 1943, שבת, באַלד אינדערפרי, ווען די קינדער זענען נאָך געשלאָפן, איז געקומען צו לויפן אַ רוסישער פאַרטיזאַן, אַ גרוזין, וועלכן מען האָט געפרופן וואַשקע. אַ באַגאָסענער מיט שווייס און אַ פאַרסאָפעטער האָט ער אונדז געזאָגט, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער אַוועקגיין פון דאַנען, ווייל עס קומט פאָר אַן אָבלאָווע. אויף אונדזער פראַגע, ווּהין מיר זאָלן לויפן, האָט ער אונדז געהייסן לויפן נאָך אים. מיר האָבן געכאַפּט אביסל עסן און די קינדער, מיין יונגסטער זון איז דעמאָלט אַלט געווען 5 יאָר. אין איין העמדל האָבן מיר אים אַרויסגעכאַפּט פון דער בויד און אָנגעהויבן צו לויפן נאָך וואַשקען.

באַלאָדענע מיט די קינדער, וועלכע מיר האָבן געטראָגן אויף די הענט, האָבן מיר נישט באַווּיזן נאָכצולויפן וואַשקען און אין אַ געוויסן מאָמענט האָבן מיר אים פאַרלוירן פון אויג. צעטומלטע זענען מיר געבליבן שטיין און נישט געווווסט וואָס צו טאָן. מיר זענען אַריין אין איינג געדיכט וועלדל און אַוועקגעשטעלט זיך צווישן די בוימער. מיט פאַרטייעטע אָטעמס האָבן מיר זיך איינגעהערט אין די פאַרדעכטיקטע שאַרכן. ביי אַ צוואַנציק מינוט איז געווען שטיל און מיר האָבן שוין געטראַכט פון אַרויסגיין און אַרומקוקן זיך וואָס עס טוט זיך אַרום אונדז. אָבער אין דעם מאָמענט האָבן מיר פון דער נאָענט דערהערט אַ שיסעריי.

נאָך עטלעכע מינוט איז ווידער שטיל געוואָרן. מיר האָבן מורא געהאַט אַ וואָרט אַרויסצורעדן און די קינדער האָבן געשטיקט אין זיך דאָס געוויין, וויייל עס איז זיי געווען קאַלט און האָבן געהאַט געפרוירענע פיס.

אַ גאַנצן טאָג זענען מיר אַזוי געשטאַנען אינעם שניי ביז צו די קני. ערשט פאַרנאַכט האָבן מיר באַשלאָסן, אַז איינער זאָל זיך אומקערן צו אונדזער פריערדיקן פלאַץ און זען וואָס דאָרט קומט פאָר. נאָך אַ שעה האָט ער זיך אומגעקערט מיט דער ידיעה, אַז אונדזער בויד איז פאַרברענט. עס איז געווען קלאָר, אַז מען האָט אונדז געזוכט און מיר טאָרן נישט צוריקגיין אַהין. מיר זענען אַוועק אויף דער דזיאַלקע נומער 210, וווּ מיר האָבן געפונען אַן אַלט ביידל. דאָרט זענען מיר איבערגעלעגן די נאַכט. די קעלט איז געווען נישט צום אויסהאַלטן. אָבער שוין נישט אייגמאָל האָבן מיר זיך איבערצייגט, אַז דער מענטש איז שטאַרקער פון אייזן. צום שוועדסטן איז געווען דאָס צוקוקן ווי אונדזערע קינדער האָבן געציטערט פון קעלט.

צומאָרגנס, באַלד אינדערפרי האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט אַרומקוקן זיך איבער דער געגנט. מיר זענען אַריין אין אַ געדיכט שטיקל וואַלד, אַוועקגעזעצט זיך אויף פניאָקעס, שטיל, מורא האָבנדיק אַרויסצורעדן אַ וואָרט, דערשטיקט אין זיך דעם הוסט, וואָס האָט זיך געריסן פון אונדזערע פאַרקילטע לונגען. איבערצייגנדיק זיך, אַז קיינער איז אַרום אונדז נישטאָ, זענען מיר צוגעגאַנגען צום אָרט, ווו עס האָבן זיך געדאַרפט געפונען די אַכט יונגעלייט און אַ פרוי. דאָס בילד, וואָס האָט זיך פאָר אונדז אָנטפלעקט, האָט פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אָדערן. אַלע ניין קערפערס, זענען געלעגן טויט, האַלב פאַרברענט.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דאָס האָבן די רוסישע פאַרטיזאַנער זיך צונויפגעשמועסט מיט די פאָלאַקן פון דער א. ק., די אַרמיי פון דער פוילישער אונטערערד, אַז מען זאָל אויסהרגענען אַלע יידן, וואָס געפינען זיך אין וואַלד. דער אָנפירער פון די פוילישע פאַרטי־זאַנער, מאשקע פון יוזעפאָוו, האָט געפונען די געהעריקע שפראַך מיט מישקע טאַטאַר, דעם אָנפירער פון די רוסישע פאַרטיזאַנער, און זיי האָבן באַשטימט דורכצופירן די אַקציע דעם 20־טן פעברואַר. צווישן די רוסישע פאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען אויך פיר יוזעפאָווער יידן. איינער פון זיי האָט געהייסן אברהמטשע פיינגאָלד. אויך ביי די פיר יידן האָט מען צוגענומען דאָס געווער און געהייסן זיי קומען שבת עס אָפּנעמען, אָבער קומענדיק אָפּנעמען דאָס געווער, האָט מען זיי אויפן אָרט דערשאָסן, בלויז איינעם איז געלונגען צו אַנטלויפן און ער האָט דאָס אַלץ אונדז דערציילט.

די פֿאַליאַקן האָבן נישט געווּסט געניו דאָס אָרט ווו די יידן געפינען זיך און האָבן דערפאַר געמוזט אָנקומען צו די רוסן, זיי זאָלן אָנווייזן און פירן זיי צו יענעם אָרט. אַזוי אַרום האָבן וואַשקע און זיין חבר לאשקאלי זיך דערוווסט וועגן דער אַקציע קעגן די יידן און ביידע האָבן זיך אָפּגע־ שמועסט אונדז צו ראַטעווען. לאשקאלי איז געווען דער וועגווייזער פון די פֿאַליאַקן און ער האָט זיי געפירט דורך אַ ווייטערן וועג, כדי וואַשקע זאָל באַווייזן אונדז צו אַלאַרמירן, מיר זאָלן אַוועק פון דעם פלאַץ.

וען נישט וואַשקע גרוזין וואָלטן מיר דעמאָלט געווּאָרן אַלע אויסגעהרגעט דורך די פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן אין יענעם טאָג דערשאָסן 50 יידישע נפשות.

די פֿאַליאַקן האָבן זיך שפּעטער באַרימט, ווי אַזוי זיי זענען צוגעקומען צו די באַזונדערע יידישע גרופּעס, מיט וועלכע אַ סך פון זיי זענען געווען באַקאַנט און האָבן זיך מיט זיי היימיש צעשמועסט. פֿלוצלונג האָבן זיי אַרומגערינגלט די יידן און זיי אויסגעשאָסן. דערנאָך האָבן זיי אונטערגעצונדן די ביידלעך צוזאַמען מיט די טויטע קערפּערס.

וואַשקע איז געבליבן אין אונדזער זכרון ווי אַ גוטער מלאך, וואָס האָט אונדז אָפּגעראַטעוועט פון טויט.

אין ציטער פאַר יעדן שאָרך

ווידער האָבן זיך געשלעפּט די טעג, אין פראָסט און הונגער. עס פלעגט טרעפן, מיר זענען איינגעשלאָפן אונטער אַ בוים און וען מיר האָבן זיך אויפגעהויבן אינדערפרי, זענען מיר געווען אינגאַנצן באַדעקט מיט שניי. וי אַ חיה האָט מען זיך אָפּגעשאָקלט און וויטער גענומען זוכן עפּעס צו עסן, אַ נייי באַהעלטעניש.

עס האָט זיך אויסגעלאָזט דאָס לעצטע ביסל שפּייז, מען מוז ווידער גיין זוכן עפּעס צו עסן. דער פראָסט האָט געקנאַקט און וען מיר זענען אַרויס פון וואַלד האָבן מיר אָנשטאָט צו גיין איבער דער בריק, געלאָזט זיך גיין איבערן אייז פונעם פאַרפרוירענעם טייך. זייענדיק שוין אינמיטן טייך, האָט זיך דאָס אייז אונטער אַ פוס איינגעבראָכן. אַ נס, וואָס איך האָב זיך באַלד געכאַפּט און זיך אַ וואַרף געטאָן אויף צוריק און געבליבן ליגן אויפן אייז. וען איך שטעל דעם צווייטן פוס, וואָלט איך זיכער אַריינ־ געפאַלן אין וואַסער, אונטערן אייז.

מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן און געגאַנגען איבער דער בריק. באַלד נאָך דער בריק איז געווען אַ קליין וועלדל, וואָס מען האָט געפונען

סאשנינע. דאָרט האָבן געווינט עטלעכע קריסטן. ווען מיר האָבן אָנגע־
קלאָפט ביי אונדזער באַקאַנטן קריסט, איז זיין פרוי אַרויסגעקומען אַן
איבערגעשראָקענע און אונדז דערציילט, אַז מיט אַ פערטל שעה פריער
איז דאָ דורכגעפאָרן אַ שליטן מיט דייטשן, זי האָט מורא געהאַט, אַז זיי
קענען באַלד זיך אומקערן. זי האָט אונדז געבעטן, מיר זאָלן גיך אַוועק
פון דאָנען און מער נישט געוואָלט מיט אונדז רעדן.

פון גיין קיין ליקעוו האָט שוין נישט געקענט זיין קיין רייד. מיר
האָבן מורא געהאַט אומצוקערן זיך דורך דער זעלבער בריק און מיר
האָבן געמוזט מאַכן איבעריקע דריי קילאָמעטער אין די טיפע שנייען, וווּ
עס האָט זיך געפונען אַ צווייטע בריק און אומגעקערט זיך אין וואַלד אַריין
ליידיק, אָן עסן.

מיר זענען צוגעגאַנגען צו די צווייי פויערים, וואָס האָבן געווינט
אין וואַלד און נאָך אַ לאַנג בעטן האָבן זיי אונדז פאַרקויפט אַביסל
קאַרטאָפל.

די לאַגע אין וואַלד איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ געפערלעכער.
מיר האָבן פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט די אַנדערע יידישע גרופּעס,
וואָס האָבן געלעבט אין דאָזיקן וואַלד. עס האָט זיך שטאַרק געוואָלט עפּעס
הערן פון יידן, אָבער מיר האָבן נישט געוואָגט זיך צו דערנענטערן,
אויפזוכן איינע די אַנדערע. יעדער איז געזעסן שטיל, פאַרטייעט, געהיטן
זיך אַרויסצוגיין, געציטערט פאַר יעדן שאָרך.

נאָך דעם באַפעל פון לאָנדאָן צו דער פּוילישער אונטערערד

עס איז געוואָרן די וואָך פון פורים. פלוצלונג האָט זיך ביי אונדז
באַוויזן אַ יוזעפאָוועך יינגל, יאָסקע קאַלעכמאַן. ער האָט גוט געקענט דעם
וואַלד און ליבּ געהאַט אַרומצוקריכן, נישטערן און זוכן. מיר האָבן זיך
מיט אים שטאַרק דערפרייט און ער האָט אונדז דערציילט, אַז מען דאַרף
שוין מער נישט קיין מורא האָבן פאַר די פאָליאַקן. אַ באַקאַנטער
לעשניטשע האָט אים געזאָגט, אַז די פּוילישע אונטערערד האָט דערהאַלטן
אַ באַפעל פון לאָנדאָן נישט צו טשעפּען קיין יידן, וועלכע זענען געבליבן
אין די וועלדער. דאָס האָט געדאַרפט הייסן, אַז מיר קענען זיך שוין פריי
באַוועגן אין וואַלד אוּן נישט מורא האָבן פאַר די פּוילישע פאַרטיזאַנער.

מיר האָבן זיך שטאַרק דערפרייט מיט דער בשורה. יאָסקע האָט
אונדז געזאָגט, וווּ עס געפינען זיך נאָך יידישע גרופּעס, און אין אַ שבת
נאָכמיטאָג, ערב פורים, האָב איך, אפרים לאמערמאן, און דער יוזעפאָוועך

יצחק אַנפאַסונג, זיך אויסגעקליבן צו אַ צווייטער גרופּע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען פיר קילאָמעטער ווייטער פון אונדז, ביי ביעדנאַ־וויאַסקאַ. זיי האָבן זיך מיט אונדז שטאַרק דערפרייט.

אפרים האָט אין יענעם טאָג געהאַט יאָרצייט און ער האָט געוואָלט דאַוונען מיט אַ מנין. מען האָט אָנגעלייגט אַ גרויס פייער און איינער האָט אויף אויסנווייניק געלייענט די מגילה. דערנאָך האָבן די יידן אונדז מכבד געווען מיט אַ פורים־מאָלצייט, וואָס איז באַשטאַנען פון קאָטלעטן, געמאַכט פון פערד־פלייש, וואָס זיי האָבן באַקומען פון די רוסן, וועלכע האָבן זיי געברענגט צו פירן אַ פערד און די יידן האָבן עס געשאָכטן. עמעץ האָט געברענגט אַביסל בראָנפן, מען האָט פאַרצויגן אַ ניגון, וואָס איז גיך אונטערגעכאַפט געוואָרן און איבערן וואַלד האָט זיך צעהילכט אַ מאָדנע פריילעך געזאַנג, דורך וועלכן מיר האָבן אויף אַ וויילע געוואָלט פאַרגעסן אין אונדזערע יסורים.

מיר זענען דאָרט געבליבן איבערנאַכט און אינדערפרי האָט מען זיך געשטעלט דאַוונען מיט אַ מנין, געלייענט די מגילה, אָפּגעגעסן, זיך האַרציק געזעגנט און צוריקגעגאַנגען צו אונדזער פריערדיקן פלאַץ, וווּ עס האָבן אויף אונדז געוואַרט אונדזערע פרויען און קינדער, פאַר וועלכע די יידן האָבן אונדז מיטגעגעבן שטיקלעך פלייש פון דעם פערד, וואָס זיי האָבן געשאָכטן.

די טעג זענען געווען וואַרעמער. דער שניי האָט אָנגעהויבן צעגיין און מיר האָבן אָנגעהויבן טראָכטן וועגן מצות אויף פסח. קיין מעל האָבן מיר נישט געהאַט און מיר האָבן דערפאַר באַשטימט צו גיין קיין ליקעוו און איינשאָפן זיך מעל אויף מצות.

דאָס איז געווען אין אַ דינסטיק, ראש חודש ניסן, ווען מיר זענען אַלע דריי, איך, אפרים לאמערמאַן און איטשע אָנפאַסונג, געגאַנגען קיין ליקעוו, און ווען מיר האָבן זיך שוין געפונען נישט ווייט פון באַליטשאָווקאַ, האָט איטשע אָנפאַסונג געזאָגט, אַז דער פוס טוט אים ווי און ער פילט זיך נישט בכוח צו דערגיין קיין ליקעוו. ער וועט אַריינגיין צו די צוויי פויערים, וועלכע ווינען דאָ נישט ווייט און וועט ביי זיי קריגן עפעס צו קויפן. מיר האָבן באַשטימט אַן אָרט, וווּ מיר וועלן זיך טרעפן צוריקגייענדיק פון ליקעוו. דאָס אָרט איז געווען אין וואַלד, וווּ עס זענען געווען צונויפ־געלייגט שטויסן טרוקענע צווייגן. דאָרט פלעגן מיר אויף אונדזער צוריקוועגס אָנלייגן אַ פייער און אָפּבראָטן עטלעכע קאָרטאָפל.

איך מיט אפרימען זענען מיר געגאַנגען קיין ליקעוו, אַריין צו

אַ באַקאַנטן פויער, וועלכער האָט אונדז געגעבן אַביסל קאַרטאָפל און אַביסל וויצן־ראַזעווע מעל.

דאָס באגעגעניש מיט מיינע פיר שוועסטער

מיט די פעקלעך אויף די פלייצעס זענען מיר אַרויס פון שטעטל. אין פעלד האָבן מיר ביים סאָשנינע־וועלדל באַמערקט, אַז עמעץ שפּיאַ־נירט אונדז נאָך. מיר זענען גיך אַריבער די בריק איבער טאנעוו און אַריין אין וואַלד. נאָך אַ קורצן אָפּרו זענען מיר געגאַנגען אין דער ריכטונג פונעם אָרט, וווּ מיר האָבן זיך געדאַרפט טרעפן מיט איטשע אָנפאַסונג. צוקומענדיק נאָענט האָבן מיר געהערט רעדן און דערפאַר מורא געהאַט צוצוגיין. ערשט צושאַרנדיק זיך פאַרזיכטיק אַביסל נעענטער, האָמן מיר דערהערט, אַז מען רעדט יידיש. ווי דערשטוינט בין איך געבליבן, וועז איך האָב דאָרט דערזען מיינע פיר שוועסטערס זיצן ביים פייער און וואַרעמען זיך.

פון פרייד האָב איך נישט געקענט אויסריידן קיין וואָרט. מיר האָבן זיך שטום געקושט און געווויינט.

נאָך אַ קורצן אָפּרו האָבן מיר זיך געלאָזט אין וויטערן וועג. די יינגסטע שוועסטער, רחל האָט שוין נישט געקענט גיין. זיי זענען געזעסן די גאַנצע צייט אין אַ גרוב אונטער אַ קי־שטאַל און די פיס האָבן פאַרלוירן דעם כוח צו באַוועגן זיך. איך האָב זי געזומען אויף די פלייצעס און זי געטראָגן ביז צו אונדזער פלאַץ.

אָפּרוענדיק זיך אַביסל האָבן זיי ערשט אָנגעהויבן צו דערציילן די געשיכטע פון די 5 חדשים, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט אונטער דער שטאַל. זיי האָבן דער פויערטע גוט באַצאָלט, אָבער זי האָט זיי געגעבן וווניק צו עסן. די אומריינקייט פון דער שטאַל איז געווען איבער זייערע קעפּ. יעדעס מאָל, וועז מען האָט געהערט, אַז עס דאַרפן קומען דייטשן קיין ליקעוו, האָט די פויערטע געזומען ציטערן און זיי אַרויס־געטריבן. וועז עס איז שטיל געוואָרן, האָבן זיי זיך אומגעקערט.

מיין שוועסטער פייגע האָט געהאַט אַ צוויי־יאָריק קינד, וואָס איז קראַנק געוואָרן אין גרוב און איז געשטאָרבן. זיי האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין און ברענגן דאָס קינד צו קבורה. די פויערטע האָט פון זיי געזומען דאָס טויטע קינד און עס ערגעץ באַגראָבן.

נאָענט צו פסח האָט די פויערטע שוין מער נישט געוואָלט זיי אויסבאַהאַלטן און ביינאַכט זענען זיי אַוועק אין וואַלד, אַרומגעדרייט זיך

דאָרט אַ גאַנצן מעת־לעת. אַנגעטראָפענע פויערים פונעם דאָרף אסאכיז האָבן זיי געוואָלט אַוועקפירן צו די דייטשן. עס האָבן נישט געהאָלפן זייערע געווייגען, נאָר ערשט דאָס גאָלדענע פינגערל, וואָס איז נאָך געבליבן ביי איינער פון מיינע שוועסטערס, האָט ווייכער געמאַכט זייערע הערצער און האָבן זיי אָפגעלאָזט.

זיי האָבן ווייטער געבלאָנדזשעט, ביז זיי זענען אָנגעקומען צו באָליטשאָווקע און די באַגעגנטע קריסטן, וועלכע האָבן אונדז געקענט, האָבן זיי אַרויסגעברענגט עפּעס אָפּצוענסן. יענע קריסטן האָבן געווּסט, אַז איך געפין זיך ערגעץ דאָ נישט ווייט, אָבער זיי האָבן נישט געווּסט גענוי דאָס אָרט און האָבן מיינע שוועסטערס געהייסן צוואַרטן אין וואַלד ביז איך וועל אַדורכגיין. פונקט האָב איך אין יענער צייט אַ גאַנצע וואָך נישט אַרויסגעירט זיך פונעם וואַלד און זיי האָבן זיך זיבן טעג אַרומ־געדרייט, הונגעריקע און פאַרצווייפלטע, דורכגעפרוירענע און פאַרמאַ־טערטע. ערשט וועָן איטשע אָנפאַסונג איז אַריין קיין באָליטשאָווקע, האָבן די קריסטן צוויסן געטאָן מיינע שוועסטערס און ער האָט זיי מיטגענומען אויף דעם באַשטימטן אָרט, געמאַכט פאַר זיי אַ פּייער און געוואַרט אויף אונדזער קומען.

פאָוואָליע איז די יינגסטע שוועסטער, רחל, געקומען צו זיך און גענומען באָוועגן מיט די פיס. אויך די אַנדערע שוועסטערס האָבן זיך אין וואַלד בעסער געפילט, אָפּגעאָטעמט פון דער פינצטערניש און שרעק אינעם גרוב. זיי זענען אַלע געבלבן מיט אונדז אין וואַלד און איבערגעלעבט די מלחמה. מיין יינגסטע שוועסטער ווינט היינט אין חיפה אויפן הר־הכרמל. איר מאַן, צעטשיק, איז אַ רב־סרן אין צה״ל. די אַנדערע שוועסטערס געפינען זיך אין אויסטראַליע און אין באָליוויע.

פאַר פּסח איז צו אונדז אין וואַלד געקומען אַ יינגל, ברוך שלייכער, הערשעלע שלייכערס זון, פון יוזעפאָוו, און געזאָגט, אַז ער האָט געבייטלט מעל, וואָס ער קען טוישן מיט אונדזער ראַזווע מעל און מיר וועלן פּנעם שיינעם מעל קענען באַקן מצות.

ער האָט אונדז אויך דערציילט בסוד, אַז עס דאַרפן אָנקומען אין וואַלד יידן פון גערטנ.

מיר האָבן אָפּגעשניטן אַ ברייטן קלאָץ, אויסגעשפרייט אויף אים אַ טישטוך און פון אַ פּריש אָפּגעשניטן ביימעלע האָבן מיר אָפּגעשניצט אַ וואַלגער־האָלץ און אַ גאָפּל, געמאַכט אַ גרויס פּייער און אויף דעם הייסן אש געבאַקן די מצות. אויף מיין פאַמיליע איז אין יענעם פּסח אויסגעפאַלן 24 מצות.

דעם שבת פאַר פּסח זענען מיר געגאַנגען צו די יידן־ביי ביעדנאַ־
ויאָסקאַ, וועלכע האָבן אונדז אָנגעוויזן אויף אַ באַקאַנטן קריסט אינעם
דערפל גלאכעס, וועלכער האָט אונדז אַרויסגעבראַכט קאַרטאָפל.

די נאַכט זענען מיר געבליבן נעכטיקן ביי די יידן פון ביעדנאַ־
ויאָסקאַ. אינדערפרי האָט ברוך שלייכער אונדז געזאָגט, אַז באַלד דאַרפן
אָנקומען די יידן פון גרעטאָ. מיר האָבן צוגעוואַרט און עס זענען ווירקלעך
אָנגעקומען 15 מענער און אַ מיידל פונעם גרעטאָ אין גאַליציאַנער שטעטל,
יאַוואָראָוו.

מיר אַלע האָבן זיי אויפגענומען מיט גרויס פרייד און האַרציקער
פריינטלעכקייט. זיי האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך אַ מאַשין־געווער, עטלעכע
ביקסן און רעוואָלווערן.

די ניי אָנגעקומענע יידן האָבן געקוקט אויף אונדז, ווי מיר זענען
אויס נאָך אַ האַלב יאָר זיין אין וואַלד, אָפּגעריסענע, אָן אַ העמד אויפן לייב,
מיט פּאַרוואָקסענע און פּאַרשוואַרצטע פנימער פונעם רויך, וואָס איז
געגאַנגען פון די פייערן, ביי וועלכע מיר האָבן זיך געווארעמט. זיי האָבן
נאָך אויסגעזען ווי מענטשן, געהאַט אויף זיך גוטע מלבושים. צווישן זיי
איז געווען אַן אַדוואָקאַט, פּאַרסט, פון סאָנדאָווע ווישניאַ, ביי לעמבערג.

זיי האָבן אונדז דערציילט ווי אַזוי זיי זענען געקומען אַהער. אין
יאַוראָוער געטאָ איז געווען אַ ייד פון זאַמעק, אַ דאָרף נישט ווייט פון
אונדזער וואַלד. זיין נאָמען איז געווען דוד דיאַמאַנט און צו אים פלעגט
קומען אַ קריסט פון זאַמעק און אים געברענגט עסן. דער קריסט האָט
דאָס אים דערציילט, אַז אין וואַלד באַהאַלטן זיך אויס יידן אַ גאַנצן ווינטער,
דוד דיאַמאַנט האָט זיך צונויפגערעדט מיט נאָך אַ גרופּע פון 15 יידן
און געבעטן יענעם קריסט, ער זאָל זיי פירן ביז צום וואַלד. צוקומענדיק
צום וואַלד האָט ער זיי פאַרבונדן מיט אַ פויער, ביי וועלכן מיר האָבן
געפלעגט באַקומען עסן.

דער ערשטער סדר — מיט מצות און ארבע כוסות

מיר האָבן זיך מיט זיי האַרציק געזעגנט און צוריקגעגאַנגען צו
אונדזערע פרויען און קינדער. אויף צומאָרגנס, מאָנטיק ביינאַכט, האָבן
מיר געפראַווט דעם ערשטן סדר.

אין יענער נאַכט האָבן מיר אָנגעצונדן אַ פייער און אויף דעם
אָפּגעשניטענעם קלאָץ פאַרשפרייט אַ וויסע שמאַטע. אויף אַרבע כוסות
האָבן מיר אָפּגעקאָכט רויטע באָראָווינעס מיט צוקער און עס דורכגעזייגט

דורך אַ ווייס שטיקל לייוונט. מיר האָבן אין יענער נאַכט נישט געזונגען, ביי הלל האָבן מיר נישט געקענט איינהאַלטן אונדזערע טרערן און זיך שטאַרק צעווייַנט.

נאָכן אָפּריכטן דעם סדר, ווען מיר האָבן זיך שוין געגרייט צו לייגן שלאָפן, האָבן מיר מיטאַמאָל געהערט אין וואַלד אַ מאָדנעם גערויש. ערגעץ נישט ווייט פון אונדז איז מען געגאַנגען, געפאָרן און עס האָט זיך געהערט אַ רעש פון פורן און פון אַלערליי מענטשלעכע קולות. מיר האָבן פאַרלאָשן דאָס פייער און פאַרטייעטע צוגעהערט זיך צו דעם טומל און פאַר אונדז איז קלאָר געווארן, אַז דאָס זענען אָנגעקומען פאַרטיזאַנער.

די נאַכט האָבן מיר נישט צוגעטון קיין אויג, געלעגן שטיל און איינגעהערט זיך אין די גערושן. פאַרטאָגס האָבן מיר צונויפגעזומען אַלע זאַכן און זיך איבערגעטראָגן אויף אַ צווייטן פלאַץ. דער נומער פון דער דזיאַלקע איז געווען 212.

נאָכן איינאַרדענען זיך אויפן נייעם אָרט זענען מיר אָוועק דאָוועגן צו די יידן, וואָס זענען אָנגעקומען פון געטאָ. נאָכן דאָוועגן זענען מיר נאָך אַביסל געזעסן מיט זיי און צוגעהערט זיך צו זייער דערציילן וועגן דעם לעבן אין געטאָ, ווי אַזוי די דייטשן האָבן כסדר אַהין אַריינגעפירט פרישע יידן פון אַנדערע שטעטלעך און יעדן טאָג דורכגעפירט זייערע מערדערייען.

אינמיטן שמועסן זענען ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן עטלעכע רוסישע פאַרטיזאַנער מיט זייער קאָמאַנדיר, מישקע טאַטאַר. זיי האָבן זיך דערווּוסט, אַז עס זענען אָנגעקומען פרישע יידן פון געטאָ און זיי האָבן מיט זיך געברענגט געווער. ער האָט שוין געווּוסט, אַז זיי האָבן מיט זיך מאַשין־געווער און ער האָט עס געהייסן ווייזן. ער האָט מיט צופרידנקייט געקוקט אויף דעם קוילנווּאַרפער און גלייך פאַרגעשלאָגן אַ טויש, צווישן ביקסן פאַר דעם איינעם קוילנווּאַרפער. אַלע האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ רעכענונג וועגן דער אָפּנאַרעריי, אָבער מען האָט געמוזט שווייגן. מישקע איז געווען דער הערשער פון וואַלד.

אין דער מינוט האָט זיך איבערן וואַלד צעהילכט דאָס גערויש פון אַדורכפליענדיקן דייטשן עראָפּלאַן. אַלע האָבן אויפגעהויבן די קעפ צום הימל. מישקע טאַטאַר, וואָס איז געווען אַראָפּגעבויגן איבערן קוילנווּאַרפער האָט פאַרריסן דעם קאָפּ און אויסגעזידלט זיך אויף רוסיש: „פאַרוואָס פליסטו איבער אונדזער טעריטאָריע?“ און אין דער זעלבער מינוט האָט ער עטלעכע מאָל אויסגעשאָסן און געטראָפן אינעם עראָפּלאַן, וועלכער איז נאָך עטלעכע מינוט געפלויגן און אַראָפּגעפאַלן.

אונדז האָט אַרומגעכאַפּט אַ שרעק, אַז די דייטשן וועלן זיך נוקם זיין און באַפאַלן דעם וואַלד, אָבער עס זענען פאַרבײַ עטלעכע טעג און עס איז געווען רואיק. זענען מיר ווייטער געגאַנגען נאָך קאַרטאָפל אין די גלאַכעס.

און צוריקקומענדיק צומאָרגנס פאַרטאָג אין אונדזער וואַלד, האָבן מיר דערהערט אַ שיסעריי. עס איז פאַרגעקומען אַ קאַמף צווישן דייטשן און פּאַרטיזאַנער. פון די ניי געקומענע יידן פון יאַוואָווער געטאָ, זענען געפאַלן דריי.

נאָך אַ קורצער שלאַכט זענען די דייטשן אַרויס פון וואַלד און מיר זענען בשלום צוגעקומען צו אונדזער פּלאַץ.

דער וואלד ברענט

דעם דריטן טאָג חול־המועד האָבן מיר דערזען ווי דער וואַלד ברענט און גלייך האָבן פון די דערפער געגומען לויפן פויערים באַגלייט מיט זשאַנדאַרן און אַנגעהויבן לעשן דאָס פייער. מיר האָבן זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. פון איין זייט האָט געדראָט, אַז דאָס פייער זאָל אַרומנעמען אויך אונדזער פּלאַץ. פון דער אַנדערער זייט האָבן מיר מורא געהאַט, אַז די פּאָליציאַנטן וועלן אונדז דערזען. מיר זענען אַוועק ווייטער אין די געדיכטסטע ערטער און זיך אַוועקגעלייגט צווישן די ביימער.

גאַנצע צווי טעג האָט געדויערט דאָס לעשן דאָס פייער, וואָס האָט אויסגעברענט ביי אַ טויזנט העקטאַר וואַלד. ענדלעך איז דאָס פייער געווען פאַרלאָשן און אַרום איז ווידער געווארן שטיל.

עס איז אַדורך דער פּסח און די טעג האָבן געגומען וועלן וואַרעמער. מיר האָבן אַנגעהויבן טראַכטן וועגן איינשאַפן זיך געווער, כדי צו פאַר־גרינגערן זיך דאָס אַרויסגיין פון וואַלד אייגצוקויפן עפּעס צו עסן. ווידער בין איך אַוועק קיין ליקעוו צו דעם מילנער, וואָס איז איצט געווען מיין מלאך־הגואל. איך האָב ביי אים געגומען 1500 זלאָטעס. פון אים זענען מיר אַוועק צו אַ באַקאַנטן קריסט, וועלכער האָט אונדז צוגעזאָגט צו שאַפן דריי ביקסן און געהייסן קומען נאָך זיי די צווייטע וואָך.

אויף דער צווייטער וואָך, וועו מיר זענען געקומען צו אים, האָט ער אונדז אַרויסגעפירט אין פעלד, וווּ ער האָט פון אַ באַהעלטעניש אַרויסגענומען דריי ביקסן מיט אַ ביסל אַמוניציע און זיך געהייסן באַצאָלן פאַר יעדער ביקס 350 זלאָטעס.

נעמענדיק די ביקס צום ערשטן מאל אויף מיין אקסל האב איך דערפילט ווי עס וואלט מיטאמאל פארשוונדן די מורא, פון וועלכער מיר זענען די גאנצע צייט געווען באהערשט. איך האב נאך דעמאלט נישט געקענט שיסן. איך האב קיינמאל נישט געדינט אין מיליטער, און דאך האב איך זיך מיטאמאל דערפילט זיכערער און פרייער.

מיין חבר האט געוווסט בעסער פון מיר ווי צו האלטן א ביקס און אומגיין זיך מיט איר. ער האט זיך געפרייט מיט איר ווי מיט דער טייערסטער מתנה. מיר האבן געפילט ווי נייע כוחות נעמען ריזלען אין אונדזער בלוט, אין די הענט און פיס. ביז איצט האבן מיר זיך געשראקן פאר יעדן קלענסטן שייגעץ, וואס האט אונדז געקענט טערארריזירן און אוועקפירן צו די דייטשן. בלויז דער געדאנק, אז מיר האבן געווער האט פון אונדז אפגעווישט די שרעק. פאר ציווילע מענטשן האבן מיר שוין איצט נישט געהאט קיין מורא.

מיר פלעגן איצט ארויסגיין צוזאמען מיט די ניי־געקומענע יידן פון געטא, וועלכע האבן געהאט געווער. ארייגקומענדיק אין א דארף, האבן מיר אוועקגעשטעלט א וואך און אן שרעק ארייגעגאנגען צו די פויערים, וועלכע מיר האבן געהייסן איינשפאנען א וואגן מיט פערד, אויף וועלכן מיר האבן אוועקגעפירט דאס עסן אין וואלד. ביי ארעמע פויערים, וואס האבן אליין געהאט וויניק צו עסן, האבן מיר גארנישט גענומען.

מאכנדיק דעם אנשטעל, אז מיר זענען פארטיזאנער, האבן מיר געראטעוועט רוסיש. די פערד און וואגן האבן מיר שטענדיק אומגעקערט דעם באלעבאס, זאגנדיק אים פאראויס, וווּ ער זאל אויף זיי ווארטן.

די דאזיקע איבערפאלן זענען געווען פארבונדן מיט גרויסע געפארן און מיר האבן צווישן זיך באשלאסן ווי וויט מעגלעך אויסצומיידן מיט־צונעמען די מענטשן, וועלכע האבן געטראגן אויף זיך דעם עול פון גאנצע משפחות. מערסטנס האבן די דאזיקע איבערפאלן דורכגעפירט די איינצלנע.

נייע פארטיזאנער

עס איז געווען מאי 1943, וען אין וואלד האבן וויידער אפגעהילכט נייע קולות. מיר האבן פארשטאנען, אז עס איז אנגעקומען א גרעסערע גרופע פארטיזאנער און פארטאגס האבן מיר זיך שטילערהייט צוגעשארט נעענטער צו דעם ארט, פון וואנען עס איז געגאנגען דער טומל. מיר האבן געהערט רעדן פויליש און רוסיש און וען עס איז געווארן ליכטיקער,

זענען מיר צוגעגאַנגען צו זיי און פאַרבונדן אַ שמועס. אין דער גרופּע זענען געווען אויך צוויי יידישע יינגלעך, אַ יידישע פרוי מיט אירע צוויי קינדער. דער אָנפירער פון דער גרופּע, וועלכן מען האָט געקרופן גזשעגאָזש, האָט געטראָגן אַ קליין בערדל. ער איז געווען זייער אַ פריינטלעכער און האָט זיך צו אונדז זייער וואַרעם באַצויגן. די פּאַרטיזאַנער האָבן ווייזט אויס נישט געפילט קיין מאַנגל אין עסן און האָבן אונדז אויך מכבד געווען.

נאָך עטלעכע טעג האָבן זיי זיך איבערגעטראָגן אויף אַן אַנדערער דזשיאַלקע און פלעגן פון צייט צו צייט קומען צו אונדז צו גאַסט. ערשט נאָך דער מלחמה האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דער גזשעגאָזש איז געווען אַ ייד און האָט אויך צווישן די פּאַרטיזאַנער געמוזט שפילן די ראָל פון אַ פּאָליאַק.

אַריינקומענדיק אַמאָל קיין באָלישאָווקע האָט מיר אַ באַקאַנטער קריסט איבערגעגעבן אַ בריוול, געשריבן אין יידיש, פון משה־וואָלף פון באַבימש. דאָס האָט אים איבערגעגעבן מיין באַקאַנטער מילנער, קאָליע. אין דעם בריוול האָט ער אונדז געבעטן, מיר זאָלן איבערלאָזן ביי קאָליען דעם טאָג ווען מיר וועלן נאָכאַמאָל קומען, וועט משה־וואָלף דאָרט זיין און דורכרעדן זיך מיט אונדז ווי אַזוי צו קומען אין וואַלד אַריין.

מיר זענען גלייך אַריין קיין ליקעוו און באַשטימט מיטן מילנער צו קומען אויף דער צווייטער וואָך, זונטיק ביינאַכט.

געווי צום טערמין זענען מיר אַהינגעקומען, צוגעוואַרט ביז די מענטשן אין דער מיל זענען זיך צעגאַנגען און שוין נאָך האַלבער נאַכט זענען מיר אַריין אין דער מיל און ביים איינגאַנג דערזען שטיין משה־וואָלפן און שמועסן מיטן מילנער. ער איז אַרויפגעפאַלן אויף אונדז און אָנגעהויבן קושן. עס האָט געדויערט אַ לאַנגע ווייל ביז מיר האָבן געקענט אַרויס־באַקומען פון זיך אַ וואָרט. משה־וואָלף האָט שוין 7 חדשים קיין ייד נישט געזען פאַר די אויגן. ער איז צוזאַמען מיט זיין 9־יאָריקן זון געלעגן באַהאַלטן אין אַ שטאַל און עס איז אים שוין נמאס געווארן דאָס לעבן אין דער שטענדיקער פינצטערניש און אומאויפהערלעכער שרעק. צופעליק האָט ער זיך דערוווסט, אַז מיר זענען אין וואַלד און האָט געבעטן דעם מילנער, אַז ער זאָל זיך מיט אונדז פאַרשטענדיקן און מיר זאָלן אים אַריבערפירן אין וואַלד אַריין.

משה־וואָלפס שוועגערין האָט געלעבט אויף אַרישע פאַפּירן אין דער געגנט פון הרוביעשאָוו. זי האָט געהאַט אַ גוטן אויסזען און גערעדט אַן אויסגעצייכנטן אוקראיניש. זי האָט אים פון הרוביעשאָוו געבראַנגט דעם גרוס, אַז זיין, משה־וואָלפס פרוי, איז געווען באַהאַלטן ביי אַ קריסט,

אָבער אַרויסגייענדיק אַמאָל אין גאַס האָט מען זי דערקענט און איבער־געגעבן די דייטשן, וועלכע האָבן זי אויפן אָרט דערשאָסן.

מיר האָבן אָפּגעשמועסט, אַז מיטוואָך ביינאַכט וועלן מיר וואַרטן אויף אים אויף דער לאָנקע הינטער ליקעוו, וווּ ער וועט קומען מיט זיין יינגל און מיט זיין שוועגערין, שרה, וועלכע האָט אויך בעסער געוואָלט זיין אין וואַלד ווי אַרומדרייען זיך מיט די אַרישע פּאַפּירן אין שטענדיקער שרעק.

צום באַשטימטן טערמין זענען מיר געווען אויף דעם אָפּגעשמועסטן פּלאַץ און זיך אַוועקגעזעצט וואַרטן. עס האָט לאַנג געדויערט און מורא־האָבנדיק צו זיצן אויף דער אָפּענער לאָנקע, זענען מיר אַריין אינעם הויכן קאָרן און געוואַרט. די שעהן האָבן זיך געצויגן און מיר האָבן זיך שוין אָנגעהויבן צו שרעקן וועגן זייער גורל. עס איז געוואָרן שפּעט און מיר האָבן שוין געוואָלט רעזיגנירן פון וואַרטן און דאָ האָבן מיר מיטאַמאָל דערזען פונדערווייטנס דריי פיגורן, וועלכע האָבן זיך פאָרזיכטיק גענומען באַוועגן צו דעם באַשטימטן פּלאַץ. דאָס זענען ווירקלעך געווען משה־וואָלף מיט זיין זון און שוועגערין. זיי האָבן זיך פאַרענטפערט, אַז אין דאָרף האָבן זיך אַרומגעדרייט די פויערים און עס איז געווען אַ געפאַר אַרויסצוגיין.

משה־וואָלף און זיין זון האָבן אין וואַלד זיך געפילט גוט. דאָקעגן די שוועגערין האָט נאָך עטלעכע טעג באַשלאָסן צוריקצופאָרן אויף איר פאָסטן און אים פאַרגעשלאָגן, ער זאָל איר מיטגעבן דאָס יינגל און זי וועט אים באַזאָרגן אויף אַרבעט אַלס פאַסטוך. נאָך לאַגנע וואַקלענישן האָט משה־וואָלף מסכים געווען איר מיטצוגעבן זיין 9־יאָריקן זון. זיי האָבן ווירקלעך איבערגעלעבט די מלחמה. שרה איז היינט אין דעטראָיט און דאָס יינגל, משה־וואָלפס זון, געפינט זיך אין ישראל אין קיבוץ גן־שמואל, וווּ איך בין געווען אויף זיין חתונה.

משה־וואָלף איז געבליבן מיט אונדז אין וואַלד, אָבער עטלעכע וואָכן נאָך שבועות זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז די דייטשן גרייטן זיך צו מאַכן אַן אָבלאַווע אויפן וואַלד. מיר זענען אַריינגעפאַלן אין אַ שווערער מרה־שחורה. מיט די קינדער איז געווען שווער צו לויפן און מיר האָבן נישט געווווסט ווּהין. משה־וואָלף האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים אַרויספירן פון וואַלד און ער וועט זיך אומקערן קיין באַביטש צו יענעם קריסט, וואָס האָט אים אויסבאַהאַלטן. מיין בעטן, ער זאָל בלייבן מיט אונדז, האָט נישט געהאָלפן. ער האָט מיך נישט געוואָלט הערן,

געזעגנט זיך מיט אונדז און צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע דריי יידן פון יאַוואָראָוער געטאָ זענען זיי אַרויס פון וואַלד.

זיי זענען ווייט נישט אָפּגעגאַנגען און זיך גלייך אָנגעטראָפן אויף דייטשן, וועלכע האָבן זיי אַלע אויסגעשאָסן.

אַזוי איז אויך געשען מיט אַנדערע מענטשן, מיט וואָלוויש פעפער, שמחהס זון, פון ליקעוו, וועלכער איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און צוויי קינדער געלאָפן אין די זאַמאַכער וועלדער. זיי זענען אַלע אויפן וועג געפאַלן פון דייטשע קוילן.

מיר זענען פאַרבליבן אין וואַלד, איבערגעטראָגן זיך אויף אַן אַנדער אָרט, וואָס מען האָט גערופן סוכי טשאָפ, ווייל עס איז דאָרט געווען אַ בוים מיט אַ טרוקענעם שפּיץ.

די אָנגעזאַמלטע אָבלאָווע איז נישט פאָרגעקומען. דאָקעגן האָבן די דייטשן זיך געזומען צו די פּאָליאַקן פון ליקעוו און פון די אַרומיקע דערפער, אַוועקגעשיקט זיי אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. אַ סך פּאָליאַקן האָבן איינגעשפּאַנט זייערע פערד, אויפגעלאַדעוועט עסן אויף די פורן, מיטגענומען די בהמות און געקומען אין וואַלד אַריין.

דאָס איז געווען אַ פרייטיק, ווען מיר זענען אַרויס פון די געדיכטע קוסטעס און דערזען די פּאָליאַקן, אונדזערע שכנים, באַזעצן זיך אין וואַלד. מיר זענען געגאַנגען מיט די ביקסן אויף די אַקסלען און אַרויסגערופן צו זיך דעם דרך־ארץ פון די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך אגב מיט אונדז דערפרייט און דערציילט די צרות, וואָס זיי ליידן פון די דייטשן.

דאָס לעבן אין וואַלד האָט פאַר יענע פּאָליאַקן אויסגעזען צו שווער און זיי האָבן אונדז מקנא געווען דערמיט, וואָס מיר זענען שוין צוגעווויינט צום לעבן אין וואַלד.

אונדזער לאַגע איז אין יענער צייט געווען זייער אַ שווערע. די אַרומיקע דערפער זענען פול געווען מיט דייטשן און מיר האָבן נישט געקענט אַרויסגיין פון וואַלד איינשאַפן זיך אַביסל עסן. די פויערים, וועלכע האָבן באַשלאָסן צוריקצופאָרן אין דאָרף און זיך איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן, האָבן אונדז איבערגעלאָזט אַביסל קאַרטאָפל. די פויערים זענען ווירקלעך צוריקגעפאָרן קיין ליקעוו און מען האָט זיי אַלע אַוועקגעפירט קיין דייטשלאַנד. אויף זייערע ערטער האָבן זיך באַזעצט אוקראינער. צווישן די איינצלנע פּאָליאַקן, וואָס זענען געבליבן אויפן אָרט, איז אויך געווען מיין פרייַנט, דער מילנער קאָליע.

מיט יעדן טאָג איז געוואָרן אַלץ ערגער. דער הונגער האָט אַלץ מער געפּיניקט, און מיר האָבן איינמאָל געפרוווט אַרויסגיין פון וואַלד,

אָבער צוקומענדיק צום וואָסער, די סטודזשעניצע, האָבן מיר געזען ווי דייטשן באַדן זיך און שפּעטער זענען זיי אויך אַריין אין וואַלד זיך אָפרוען. מיר האָבן זיך פּאַררוקט טיפער אין די געדיכטע קוסטעס. עס איז שוין נישט געווען וואָס צו קאָכן, דערצו האָבן מיר זיך געמוזט היטן מיט אָנצינדן אַ פּייער.

אין אַ שבתדיקן טאָג האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די דייטשן דערנענטערן זיך צום וואַלד און גרייטן אַן איבערפאַל. עס איז נישט געווען קיין אַנדער עצה ווי אַרויסצוגיין נאָך טיפער אין וואַלד. מיר האָבן צונויפגענומען אַלע אונדזערע זאַכן, אַוועק דרייַ קילאָמעטער ווייטער און צווישן די וויסע בעריאָזעס און אין די געדיכטע קוסטעס פּאַרמאַסקירט די זאַכן און זיך אַוועקגעזעצט, אויפגעהאָרכט זיך אין יעדן שאָרך.

דער הונגער האָט געמאַטערט און איינער פון אונדז איז נאָכמיטאָג אַרויסגעגאַנגען אויף דער לאָנקע, ווו ער האָט געכאַפּט אַ יונג בהמהלע, וועלכעס ער האָט געברענגט אין וואַלד אַריין. מיר האָבן עס געשאָכטן און בויגאַכט אָנגעצונדן אַ פּייער, אָפּגעקאָכט עס און זיך דערכאָפּט דאָס האַרץ. אָבער באַלד אינדערפרי איז צוגעקומען צו מיר די פרוי מיטן נאָמען ערני און געזאָגט, אַז עס דאַכט זיך איר צו הערן געשרייען ערגעץ נישט ווייט אין וואַלד. איך האָב געפרוווט אויפוועקן אפּרים לאַמערמאַן און אים געזאָגט, אַז די געשרייען זענען פאַרדעכטיק און עס זעט אויס צו זיין אַן אָבלאַווע. אים האָט זיך געוואָלט שלאָפן און ער האָט געזאָגט, אַז דאָס זענען געווויס פּאַסטוכער, וואָס פּאַשן די בהמות אין וואַלד און מאַכן אָן אַ טומל.

איך האָב זיך אויך געפּרוווט באַרואיקן, אָבער די קולות האָבן זיך געהערט וואָסאַמאָל העכער און נאָענטער. געטריבן פון דער געפּאַר האָבן מיר זיך אַריינגעצויגן אין די קוסטעס, פּאַרמאַסקירט נאָך מיט פּריש אויסגעריסענע יונגע ביימלעך.

דאָס איז געווען אין אַ זונטיק, ב׳ תמוז תש״ג. לויגנדיק אַזוי אין די קוסטעס האָב איך צוויי מעטער פון מיר דערזען שטיין אַ באַוואָפנטז דייטש. אין די הענט האָב איך געהאַלטן פּאַרקלאַמערט די ביקס גרייט צום שיסן, אָבער איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ רעכענונג, אַז מיין שאָס קען אַלאַרמירן אויך די אַנדערע דייטשן, וואָס געפינען זיך געווויס נישט ווייט פון דעם אָרט און דאָס וועט זיין דער סוף.

מיטאַמאָל האָב איך געהערט פון ערגעץ שרייען: „עס גיבט פּייער?״ דער דייטש, וואָס איז געשטאַנען נעבן מיר, האָט געענטפערט: „קיין פּייער!״ און איז אַוועק פון דעם אָרט. דערנאָך האָב איך פּאַרשטאַנען דעם

באַדייט פון יענער פראַגע. דאָס פייער איז פאַר זיי געווען אַ צייכן, אַז עס לעבן דאָ מענטשן, וואָס קאָכן פאַר זיך עסן און מען דאַרף זיי זוכן. עס איז געווען אַ נס, וואָס איך האָב באַוויזן צו פאַרמאַסקירן דאָס אָרט. אויף וועלכן מיר האָבן אין דער פאַרגאַנגענער נאַכט אָנגעצונדן אַ פייער.

עס איז שוין געווען שפּעט נאָכמיטאָג, מיר זענען געווען שטאַרק הונגעריק און אפּרים איז אַרויסגעקראָכן פון זיין באַהעלטעניש, געזאָגט, אַז די דייטשן זענען שוין אַוועק און מען קאָן צוגרייטן עסן. אויך מיין פּרוי האָט מסכים געווען מיט אים. איך האָב אין האַרצן דערפילט אַ מאָדנעם אומרו, געטראַכט אַז די דייטשן קענען נאָך צוריקקומען און איך האָב דערפאַר שטרענג געפאָדערט, אַז אַלע זאָלן בלייבן ליגן אויף די ערטער.

עס האָט נישט געדויערט קיין צען מינוט און מיר האָבן ווידער דערהערט טריט פון די דורכגייענדיקע דייטשן. מיר האָבן געהערט רעדן דעם אָפיציר, וועלכער האָט געגעבן אַ באַפעל צו גיין נאָך אַ קילאָמעטער און דאַן צוריק אַרויסמאַרשירן פון וואַלד.

דאָס ניי-געבוירענע קינד

די זון האָט שוין געגומען אונטערגיין, ווען מיר זענען אַרויס פון אונדזערע באַהעלטענישן און געגומען זיך עסן דאָס איבערגעבליבענע פלייש פון דער פאַריקער נאַכט.

אויפן צווייטן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן אומקערן די מענטשן, וואָס זענען אין דער צייט פון דער אָבלאַווע זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. עס האָבן געפעלט: אַ מיידל, מרים־רחל וואָלף פון ליקעוו און די פרוי שרה פון באָרוויטש.

דאָס גיין אין די דערפער נאָך אַביסל עסן איז געווען כמעט אוממעגלעך. אויפן אָרט פון די אַרויסגעפירטע פאַליאַקן האָבן זיך באַזעצט אוקראַינער, וועלכע וואָלטן יעדן באַגעגנטן יידן איבערגעגעבן די דייטשן, אָדער אַליין דערמאָרדעט. פלעגן מיר דערפאַר אין די נעכט זיך אַרויסלאָזן איבער די פעלדער, אויף וועלכע עס זענען שוין געווען נייע קאַרטאָפל און זיי האָבן אונדז דערהאַלטן ביים לעבן.

אפּרים לאַמערמאַנס פרוי איז געווען אויף דער צייט און האָט אָנגעהויבן גיין צו קינד. די ידיעה האָט זיך גלייך פאַרשפּרייט אויך צווישן די אָנדערע יידן אין וואַלד און אַלע זענען אַרומגעגאַנגען אין גרויס עגמת־נפש: וואָס וועט זיין? וווּ נעמט מען אַן אָקושערין?

דעמאלט האָט זיך באַוויזן אייגער פון די ערשט־אָנגעקומענע יידן, וועלכער איז געקומען אין וואַלד שוין נאָך דער דייטשער אָבלאַווע, און ער האָט אונדז באַרואיקט, אויסגעזאָגט דעם סוד, אַז ער איז אַן אַקושער־דאָקטאָר, איז צוגעגאַנגען צו דער פרוי, וועלכע האָט זיך געקורטשעט אין די קאָנווולסיעס פון געבורט־וויייען, און האָט ביי איר אָפגענומען דאָס קינד. עס איז געבוירן געוואָרן אַ טאָכטער. עס איז צוגעקומען נאָך אַ מענטש צו ליידן אין וואַלד, און דאָך האָט מען זיך געפרייט, מען איז געווען פול מיט דאַנקבאַרקייט צו דעם דאָקטאָר, וואָס איז ווי אַראָפגעשיקט געוואָרן פון הימל.

ווידער זענען פאַרביי עטלעכע וואָכן. די טעג זענען געשטאַנען זומערדיקע און אין וואַלד איז געווען שטיל. עס האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן שוואַרצ יאָגעדעס, שוואָמען, וואָס האָבן פאַרגרינגערט דאָס לעבן, דערמעגלעכט וויניקער אַרויסצוגיין פון וואַלד און אויך דאָס ניי־געבוירענע קינד האָט זיך שיין געהאָדעוועט.

ביסלעכווייז האָבן מיר זיך צוגעווויינט צום וואַלד־לעבן און עס זיך אונדז אויסגעוויזן, אַז עס דאַרף שוין אַזוי זיין. מען האָט אָנגעהויבן פאַרגעסן אין דעם אַמאָליקן נאָרמאַלן לעבן פונדערהיים, אין יענע באַקוועמ־לעכקייטן, וואָס האָבן זיך אונדז אַמאָל אויסגעוויזן צו זיין אַזוי אומבאַדינגט נויטיק, אָן וועלכע עס איז נישט מעגלעך צו פירן אַ נאָרמאַל מענטשלעך לעבן.

אין וואַלד האָבן זיך באַוויזן נייע פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך גערופן טשאַפאַיאָווצעס. עס זענען צוגעקומען נייע 150 מאָן, וועלכע האָבן זיך געמוטן צונויפגיסן מיט די אַלטע פאַרטיזאַנער, מיט גזשעגאָזשס גרופּע. זיי האָבן אַריינגענומען צו זיך אויך די איינצלנע פון די יידישע גרופּעס, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין וווייבער מיט קינדער.

אין וואַלד איז געוואָרן מיט יעדן טאָג לעבעדיקער. די פאַרטיזאַנער זענען אַרויס אויף דיווערסיע־אַרבעטן, האָבן אונטערגעשניטן די טעלעפאָן־סלופּעס לענגאויס דער באַן־ליניע, אָפגעשטעלט און אויפגעריסן דייטשע עשאַלאָנען.

ערב תשעה באב זענען די פאַרטיזאַנער אַרויס פון וואַלד מיטן ציל אָנצופאַלן אויף דער אַמוניציע־פאַבריק, וואָס האָט זיך געפונען אין סטאָ־לאָווע־וואָלע. אַרויסקומענדיק פון וואַלד, האָבן זיי זיך צונויפגעשטויסן מיט אַ פוילישער פאַרטיזאַנער גרופּע פון דער א. ק. זייער אָנפירער, דער אָפיציר פּענכערסקי, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער אַקציע אין ליקעוו, וואָס איז פאַרגעקומען מיט אַ יאָר צוריק, אין וועלכער עס זענען אומגעקומען

62 יידישע נפשות, איז איצט אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן דורך די רוסישע און יידישע פּאַרטיזאַנער.

וועגן די ידיעה איז צו אונדז דערגאַנגען האָבן מיר זיך זייער געפרייט, אָבער גלייכצייטיק האָט אונדז באַהערשט די שרעק פאַר דער נקמה פון די פּוילישע אַקאָוצעס. מיר זענען איצט געווען אַליין אין וואַלד און דערפאַר געמוזט זיך איבערטראָגן אויף אַ פּרישן פּלאַץ, אויסזוכן זיך אַ גיי באַהעלטעניש.

די פּאַרטיזאַנער האָבן מאַרשירט איבער די וועלדער אין דער ריכטונג פון דער אַמוניציע־פאַבריק. אויפן וועג האָבן זיי געפירט שלאַכטן מיט די דייטשן, אָנגעפאַלן אויף אַן אויטאָבוס און אויסגעשאָסן 18 דייטשע זעלנער און אָפיצירן.

דער אָנפאל אויף דער אַמוניציע־פאַבריק איז נישט צושטאַנד געקומען, אָבער אין משך פון דעם מאַרש, וואָס האָט געדויערט אַ גאַנצן חודש, האָבן זיי אויסגעהרגעט אַן ערך 200 דייטשן. פון די פּאַרטיזאַנער זענען געפאַלן 5 פערזאָן. זיי האָבן זיך צוריקגעצויגן צו אונדז אין וואַלד. די יידישע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געטיילט מיט אונדז מיט זייערע קאַמפּ־איבערלעבונגען. דער דאָקטאָר פון קראָקע, וועלכער איז אויך מיטגעגאַנגען אין דעם פּאַרטיזאַנער־מאַרש, האָט אויפן וועג אַוועקגעוואָרפן אַ וואַליזקע מיט מעדיקאַמענטן, וואָס איז אים שווער געווען צו טראָגן. דאָס איז דערגאַנגען צו דעם פּאַרטיזאַנער־קאָמאַנדיר און עס האָט אים געדאָט צו ווערן דערשאָסן. מען האָט קוים אָפּגעבעטן ביים קאָמאַנדיר, ער זאָל אים שענקען דאָס לעבן.

אין וואַלד איז דער דאָקטאָר צוזאַמען מיט יוזעפאָווער יינגל, אביגדור, אַוועק פון די פּאַרטיזאַנער אַן אַ דערלויבעניש. זיי זענען געקומען צו אונדז. איך האָב געפרוווט איבערצייגן דעם דאָקטאָר, אַז ער טוט שלעכט, וואָס ער גייט אַוועק אַן אַ דערלויבעניש, אָבער ער האָט זיך אָנגעבייזערט אויף מיר און האָט זיך כסדר באַהאַלטן אין וואַלד.

די פּאַרטיזאַנער האָבן געמוען איינשטעלן אָרדענונג אין וואַלד און אַלע יידן האָבן געדאַרפט בעטן דערלויבעניש, מען זאָל זיי לאָזן אויף זייערע פלעצער. ענדלעך איז אויך דעם דאָקטאָר און אביגדורן נמאס געוואָרן דאָס כסדרדיקע אויסבאַהאַלטן זיך און זיי האָבן באַשלאָסן צוצושטעלן זיך צום פּאַרטיזאַנער קאָמאַנדיר. מיט זיי איז מיטגעגאַנגען בירך שלייכער און בעקער, אַ ייד פון פּוזנער געגנט. זיי האָבן זיך געקענט מיטן קאָמאַנדיר און געוואָלט בעטן ביי אים פאַרן דאָקטאָר און אַביגדורן. אָבער גלייך ווי זיי זענען צוגעקומען צו די פּאַרטיזאַנער האָט מען אַלע פיר דערשאָסן.

ימים-נוראימדיקע תפילות

די פאַרטיזאַנער האָבן זיך צעטיילט אין צוויי גרופן. איינע איז אַוועק צום טייך בוג און די אַנדערע איז געבליבן אין וואַלד.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָבן די יידן זיך צונויפגענומען ביי אונדז, אויסגעשטעלט דאָס געווער, אַוועקגעשטעלט אַ וואַך און זיך געשטעלט דאַוונען. עס זענען געווען ביי אַ פיר מנינים יידן און בלויז אין טלית און אַ ראש־השנהדיקער מחזור.

מען האָט געדאַוונט מיט פאַרביטערטע הערצער און געוווּנטשן איינער דעם צווייטן לשנה טובה. עס האָט זיך אַזוי געוואָלט האָפן, אַז מיר וועלן איבערלעבן די אַלע צרות און דערלעבן אין קומענדיקן יאָר די פולשטענדיקע דערלייזונג.

עס האָט זיך דערנענטערט יום־כיפור, קיין מחזור איז נישט געווען, אָבער איך האָב געדענקט אויסנווייניק כל־נדרי און האָב עס איבערגע־שריבן אויף אַ פאַפיר. מיר האָבן זיך איינגעשאַפט ליכט און אויף אַ בערגל זאַמד, וואָס מיר האָבן אויסגעגראָבן פון דעם ברונעם, האָט מען אַריינ־געשטעלט די ליכט און אַרום דעם בערגל האָט מען אַוועקגעשטעלט דאָס געווער. ווען מיר האָבן אָנגעהויבן די תפילות, האָט עס אויסגעזען ווי דאָס גאַנצע יינגע וועלדל מיט די קליינע ביימלעך וואָלטן מיטגעווויינט און מיר האָבן געגלויבט, אַז אונדזערע תפילות וועלן ענדלעך דערהערט ווערן אין הימל. אויך אויפצומאָרגנס האָבן מיר אַ גאַנצן טאָג פאַרברַאַכט אין תפילות. אימהדיק איז געווען די שטימונג צו נעילה. אין וואַלד איז שוין געווען גוט פינצטער וען מיר זענען זיך צעגאַנגען, יעדער אויף זיין פלאַץ, אָנגעצונדן פייערן און איבערגעביסן פונעם צוגעגרייטן עסן. עס איז געוואָרן גרינגער אויפן האַרץ. עמעץ האָט געברענגט אַביסל בראַנפן און מען האָט זיך אויף אַ ווייל פאַרגעסן, אַז מיר זענען אין וואַלד, פאַרגאַנגען זיך אין אַ ניגון, וואָס איז געוואָרן אונטערגעכאַפט פון אַנדערע און דער עכאָ האָט אָפגעקלונגען אין וואַלד מיט בטחון און גלויבן.

מיר האָבן ווייטער געלעבט אין כסדרדיקער שרעק, אַז אונדזער פלאַץ אין וואַלד זאָל נישט ווערן צופיל באַקאַנט פאַר דרויסנדיקע, און באַלד נאָך יום־כיפור האָבן מיר באַשלאָסן איבערצוטראָגן זיך אויף אַ צווייטן פלאַץ. דאָס איז געווען 4 קילאָמעטער ווייטער, נעבן דעם וואַסער, וואָס מען האָט געקרופן די סטודזעניצע. נאָענט צום ברעג האָבן מיר פון די צווייגן צונויפגעשטעלט זיך בוידן, וועלכע מיר האָבן באַוואָרנט, עס

זאָל נישט אַריינרעגענען. דיווינטן האָבן שוין אָנגעזאָגט דעם קומענדיקן ווינטער.

אויף צומאָרגנס זענען געקומען צו אונדז עטלעכע יידן פון טאָר־נאָגראָד און פון רוזשאַניצע. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די רוזשאַניצער וועלדער, 20 קילאָמעטער פון אונדז. דערוויסנדיק זיך, אַז עס געפינען זיך דאָ יידן, זענען זיי אַלע געקומען צו אונדז. צווישן זיי איז אויך געווען מיין קוזין דוד ענטנער. זיין ווייב מיט פיר קינדער זענען אומגעקומען און ער איז געבליבן אַליין. צווישן זיי זענען אויך געווען הערש וועלק, אליעזר וועדטמאַן, טעמי טרינקער, חיים ליפינער, חיים אַדלער, מלכה הערבסטמאַן, אליעזר לאַמערמאַן א. א. זיי האָבן זיך באַזעצט נעבן אונדז און עס איז געווארן אַביסל היימלעכער, גרינגער אויפן האַרצן. עס איז שוין דעמאָלט דערגאַנגען צו אונדז וועגן דער דייטשער מפלה הינטער טטאַלינגראַד.

עס זענען אָנגעקומען די סוכותדיקע טעג. דאָוועזען זענען מיר געגאַנגען צו אַ גרופּע יידן, וואָס האָבן געהאַט זייער באַהעלטעניש אינעם וואַלד הינטער סאָסיץ. די שטימונג איז ביי זיי געווען אַ האָפערדיקע. שמחת־תורה האָבן מיר זיך אָפילו געלאָזט ווילגיין, פאַרזוכט אַ טרונק בראָנפן און געזונגען חסידישע ניגונים.

מיר האָבן זיך געזומען גרייטן צום ווינטער, געבראַנגט קאַרטאָפל און זיי באַהאַלטן אין אַ גרוב, זיי זאָלן נישט געפרוירן ווערן און עס זענען געווען אויסזיכטן, אַז מיר זאָלן נישט דאַרפן אַזוי אָפט אַרויסגיין פון וואַלד זוכן שפייז.

דעם צווייטן חנוכה איז אונדז שוין געווען אַביסל גרינגער אויפן האַרצן, חנוכה־ליכטלעך האָבן מיר געצונדן אין אויסגעשניטענע קאַרטאָפל מיט קנויטלעך פון וואַטע. אָבער באַלד נאָך חנוכה זענען די רוסישע פּאַרטיזאַנער אַריינגעפאָרן אין אַ גאַזשעלניע און האָבן געבראַנגט אין וואַלד אַריין צוויי גרויסע פּעסער מיט ספירט. די רוסן האָבן זיך געזומען צום טרינקען און אויך אונדז געבראַנגט אַביסל בראָנפן.

צווישן די פּאַרטיזאַנער איז געווען אַ פּראָפעסאָר, וועלכער איז געווען געקומען צו אונדז. באַקומענדיק דעם ספירט האָט ער זיך אַזוי אָנגעטרונקען, אַז ער איז געשטאָרבן. די פּאָליאַקן האָבן אַרויסגעלאָזט אַ בלבול, אַז מיר האָבן אים פאַרסמט. עס איז געשען אַ נס, וואָס די רוסן האָבן עדות געזאָגט, אַז ער איז אין יענעם טאָג לגמרי נישט געקומען צו אונדז נאָר די גאַנצע צייט געלעגן ביי זיי און געשיכורט.

דער דאָזיקער בלבול האָט אונדז ווידעראַמאָל איבערצייגט ווי

גרויס עס איז די שנאה פון די פֿאַליאַקן צו אונדז. עטלעכע טעג האָבן מיר פֿאַרשטאַרקט אונדזער וואַכזאַמקייט, מורא־האָבנדיק פֿאַר אַן אָנפֿאַל. צום גליק איז די פֿאַסירונג אַדורך בשלום און מיר זענען געבליבן אויפן דאָזיקן פּלאַץ אַן ערך 3 חדשים. לענגער האָבן מיר אָבער נישט געקענט זיין אויפן דאָזיקן פּלאַץ און זיך איבערגעטראָגן אויף דעם 20־סטער דזשיאַלקע.

רוסישע פּאַרטיזאַנער ברענגען יידן

וועז מיר זענען שוין געווען דאָרט איינגעאָרדנט, האָבן די רוסישע פּאַרטיזאַנער, אין איינעם אַ טאָג געבראַנגט צו פּירן צו אונדז אַ פּרוי, וואָס איז די גאַנצע צייט געווען אויסבאַהאַלטן ביי פּויערים. אָבער וועז זי האָט זיך דערוווסט, אַז אין וואַלד זענען פֿאַראַן יידן, איז זי אַרויס פון איר באַהעלטעניש און געקומען אין וואַלד אַריין, וווּ זי האָט זיך אָנגעטראָפֿן אויף די רוסישע פּאַרטיזאַנער און זיי האָבן זי געבראַנגט צו אונדז. די פּרוי ראַצע האָט געשטאַמט פון קאַמינקע, ביי לעמבערג. זי איז געווען זיכער, אַז אין גאַנץ פּוילן זענען שוין מער נישטאָ קיין יידן און זי האָט זיך דערפֿאַר מיט אונדז שטאַרק דערפרייט. עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די רוסן געבראַנגט צו אונדז נאָך אַ יידענע, בערגער, וואָס איז אויך געווען באַהאַלטן ביי קריסטן און דערוויסנדיק זיך, אַז אין וואַלד זענען פֿאַראַן יידן, איז ער אַרויס פון באַהעלטעניש און געקומען צו אונדז. בערגער געפינט זיך היינט אין נחלת־גנים.

נאָך עטלעכע טעג האָט מען וויידער צו אונדז געבראַנגט צו פּירן אַ מיידל מיט אַ דורכגעשאָסענעם פוס. דאָסמאָל האָט זי געבראַנגט צו פּירן פֿאַליאַקן. דאָס מיידל איז געשפּרונגען פון אַ צוג, וואָס האָט געפּירט יידן קיין בעלזשעץ. די דייטשן האָבן איר נאָכגעשאָסן און פֿאַרוווּנדעט אין פוס. זיי האָבן געמיינט, אַז זי איז טויט און האָבן זי געלאָזט ליגן אויפן פּעלד, וווּ עס זענען צוגעקומען צו איר פֿאַליאַקן און דערקענט, אַז זי איז אַ יידיש מיידל. זי האָט זיך געבעטן ביי זיי, מען זיל זי דערשיסן. זי האָט שוין מער קיין כוח נישט געהאַט צו ליידן. זי האָט אָבער גראָד אָנגעטראָפֿן אויף פֿאַליאַקן מיט מענטשלעכע הערצער, וועלכע האָבן זי אַוועקגעפּירט אין אַ שפּיטאָל אַלס קריסטלעך מיידל.

אין שפּיטאָל איז זי געווען אַ לענגערע צייט, ביז עס איז אויף איר געפֿאַלן אַ פֿאַרדאַכט און מען האָט זי אָנגעהויבן פֿאַרשן פון וואָנען זי קומט און ווער זי איז. די פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן זי אַוועקגעטראָגן אין

שפיטאל, האָבן זיך אויך שפעטער פאַראינטערעסירט מיט איר גורל און דערוויסנדיק זיך וועגן דער אויספאָרשונג, וואָס עס גייט אַן אַרום דעם מיידל, האָבן זיי זי גלייך אַרויסגענומען פון שפיטאָל און געהאַלטן ביי זיך אין שטוב. שפעטער האָבן זיי זי אַרויסגעפירט אין וואַלד.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן די רוסן אַראָפגעלאָזט אין וואַלד אַ דעסאַנט און גלייכצייטיק אַוועקגענומען מיטן עראָפלאַן פאַרוונדעטע פאַרטיזאַנער. דעמאָלט האָט מען אויך דאָס מיידל אַוועקגענומען קיין רוסלאַנד. נאָך דער מלחמה, איז זי אַן אויסגעהיילטע צוריקגעפאָרן קיין פוילן. היינט געפינט זי זיך אין ישראל, ווויינט מיט איר מאַן און צוויי קינדער אין בת־ים.

אין אָנהויב 1944 האָט זיך צווישן די פאַרטיזאַנער אין וואַלד אָנגעהויבן אַן אינטענסיווערע באַוועגונג. דעם 15־טן פעברואַר איז אָנגעקומען קאָלפאַקס אַרמיי, וואָס האָט געציילט איבער 5000 מאַן. זיי זענען געווען באַוואָפנט מיט האַרמאַטן און פאַרשידנערליי געווער. זיי האָבן זיך באַזעצט אין די דערפער אַרום אונדזער וואַלד און די דייטשן פון די אַרומיקע שטעטלעך האָבן געמומען אַנטלויפן אין גרויס בהלה.

פריינטלעכע באַזוכן

גאָנץ אָפט פלעגן די פאַרטיזאַנער קומען צו אונדז אויף פריינטלעכע באַזוכן. צווישן זיי זענען אויך געווען צוויי לוצקער יידן, וואָס האָבן אַמאָל געבראַנגט אונדז בראָנפן, געטרונקען מיט אונדז לחיים, געטרייסט און געמוטיקט, אַז מיר וועלן דערלעבן דעם סוף פון דער מלחמה.

אין יענע טעג האָבן מיר זיך געפילט פריי און מונטער. עס האָט זיך אונדז אויסגעוויזן, אַז מיר זענען שוין פטור געווארן פון די דייטשן, ביז אין אַ פרייטיקדיקן טאָג, 8 אַזייגער אינדערפרי, האָבן די פאַרטיזאנער פלוצלונג זיך צוריקגעצויגן פון די דערפער און מיטגענומען מיט זיך אַ געווויסע צאָל פאַרטיזאַנער פון וואַלד. 10 אַזייגער האָבן דייטשע עראָפלאַנען שוין באָמבאַרדירט די דערפער, צעשטערט און פאַרברענט די פויערישע כאַטעס, אָבער די פאַרטיזאַנער זענען שוין געווען ווייט.

צווישן די איבערגעבליבענע פאַרטיזאַנער אין וואַלד האָט זיך געמערקט אַ פאַניק. מען האָט געזאָגט, אַז די דייטשן וועלן אַנפאַלן. די יידן, וואָס זענען געווען אַן משפחות, זענען אַוועק פון וואַלד. ערגער איז געווען מיט אונדז. מיר האָבן נישט געהאַט ווּהין צו לויפן מיט די קליינע קינדער. די שנייען זענען געווען טיפע און מיר האָבן זיך געמוזט פאַרלאָזן

אויף נסים. מיר האָבן גיך געגומען פֿאַרווישן די שפורן פון די וועגן אוז סטעזשקעס אוז פֿאַרשטאַרקט די וואַך בייטאָג אוז ביינאַכט.

די שרעק האָט אָנגעהאַלטן אַן ערך 10 טעג אוז איינמאָל, וועז איך מיט מיין קוזין דוד ענטנער זענען געשטאַנען אויף דער וואַך, האָבן מיר פּלוצלונג דערהערט ווי עס פֿאָרט אַן אַ שליטן אוז מיר האָבן גלייך דערהערט מענטשלעכע קולות.

דערשראָקענע האָבן מיר זיך אַוועקגעשטעלט הינטער אַ בוים, צוגעגרייט די ביקסן אוז געמיינט צו פֿאַרטיידיקן זיך ביז דער לעצטער קויל. אָבער וועז דער שליטן איז פֿאַרבייגעפֿאָרן האָבן מיר דערקענט אַ יידיש מיידל, וואָס איז דאָרט געזעסן צוזאַמען מיט אַ פּאָליאַק, וועלכן מיר האָבן געקענט פון וואַלד.

מיר האָבן זיי פֿאַרהאַלטן אוז וועז זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן זיי זיך מיט אונדז זייער דערפרייט. זיי האָבן אונדז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז די פֿאַרטיזאַנער קערן זיך אום אין וואַלד אוז אונדז איז ווידער געוואָרן גרינגער אויפן האַרצן.

עס איז אָנגעקומען פורים. די יידן פון די אַרומיקע באַהעלטענישן אין וואַלד האָבן זיך צונויפגעזאַמלט ביי אונדזער גרופּע אוז עמעץ האָט אויסנווייניק געלייענט די מגילה. מיר האָבן זיך שוין דאָן אין וואַלד געפילט ווי אַלטע תושבים. שוין אַנדערטהאַלבן יאָר ווי מיר וואַנדערן פון איין פּלאַץ צום אַנדערן, מאָכן דורך שנייען אוז פרעסט. מאָדנע, אָבער די גאַנצע צייט איז נישט געווען קיין איין פּאַל, אַז אַ קינד זאָל זיך פֿאַרקילן.

די ידיעות פון פראָנט זענען געווען פריילעכע. די פרעסט האָבן נאָכגעלאָזט אוז עס איז שוין נישט געווען אַזוי קאַלט. עס האָבן ווידער אָנגעהויבן זיך אַראָפּלאָזן רוסישע דעסאַנטן. איינמאָל האָט אונדז איבער־געשראָקן אַן אַרומקרייזנדיקער עראָפּלאַן. מיר האָבן דייטלעך געזען, אַז דאָס איז אַ דייטשער אוז מיר זענען זיך צעלאָפן, באַהאַלטן זיך אין די קוסטעס. אָבער צום גליק האָט עֶר גאָרנישט באַמערקט.

אויפדערנאַכט זענען מיר צוריקגעגאַנגען אויף אונדזערע ערטער, אָבער באַלד אויפן צווייטן טאָג האָבן מיר זיך איבערגעטראָגן אויף אַן אָנדערן פּלאַץ, ווו מיר זענען שוין אַמאָל געשטאַנען. דאָס איז געווען דער נומער 213.

פֿאַר פּסח זענען מיר אַרויס פון וואַלד, געבראַנגט מעל און זיך געמאַכט צום באַקן מצות. מיר האָבן זיך צוגעגרייט עפּל־ווייַן אויף ארבע כוסות אוז דעם פּסח האָבן מיר געפֿראָווען מיט אַ פיל גרינגערן געמיט ווי אין פֿאַריקן יאָר. צום סדר זענען געווען ביי אַ 30 נפשות.

דעם צווייטן טאָג פּסח זענען געקומען צו רייטן אויף פערד צוויי קאָמאַנדירן פון די רוסישע פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן פּאַרבראַכט מיט אונדז עטלעכע שעה, געטרייסט און געגעבן גוטע האָפענונגען, אַז די מלחמה וועט שוין לאַנג נישט דויערן. אָבער אַ האַלבע שעה נאָך זייער אַוועקגיין האָבן מיר נאָענט פון אונדז דערהערט אַ געדיכטע שיסעריי. מיר האָבן געכאַפּט די קינדער און אַנטלאָפן טיפער אין וואַלד.

די שיסעריי האָט אָנגעהאַלטן בייַ אַ צווייַ שעה. וועַן עס איז שטיל געוואָרן, האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אין וואַלד האָבן זיך אַריינגעריסן עטלעכע הונדערט דייטשן און באַפאַלן די רוסישע פּאַרטיזאַנער. די שלאַכט איז געווען אַ בלוטיקע און די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן איבער־לאָזנדיק אין וואַלד עטלעכע טויטע דייטשן.

די פּאַרטיזאַנער־אַרמיי אין וואַלד איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ שטאַרקער. זייער צאָל איז דערגאַנגען ביז עטלעכע טויזנט און מיר האָבן זיך דורך דעם געפילט זיכערער און פרייער.

די וואָך פון שבועות האָבן מיר באַשטעלט אין ליקעוו ביי אַ פויער עפּל אונדז אָפּבאַקן ברויט און וועַן מיר זענען עס געקומען אָפּנעמען, איז געקומען צו לויפן אַ קריסט מיט אַ געשריי, אַז מיר זאָלן שנעל אַנטלויפן, ווייל עס קומט אַן אַ גרויסע מחנה דייטשן. לויפנדיק איבערן פעלד האָבן מיר שוין געהערט דעם טומל און געפילדער פון דייטשן מיליטער. אויף צומאָרגנס האָבן מיר געהערט, אַז דער וואַלד איז אַרום־גערינגלט מיט דייטשע זעלנער און נאָך עטלעכע טעג זענען אויסגעבראָכן פּאַרביסענע שלאַכטן. דייטשע עראָפּלאַנען האָבן באָמבאַרדירט דעם וואַלד. דאָס האָט אָנגעהאַלטן צוויי וואָכן, ביז די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן און אין וואַלד האָבן וויידער געהערשט די פּאַרטיזאַנער.

אַ סך לעבן האָבן אַריינגעבראַכט די דעסאַנטן, וועלכע האָבן זיך צו אונדז אַראָפּגעלאָזט מיט פּאַל־שירעמס, וואָס זענען געווען פון גוטע זיידענע לייוונט און מען האָט דערפון געקענט מאַכן מלבושים. די רוסן האָבן זיך דערפאַר געהייסן געבן וואַדקאַ. מיר זענען געגאַנגען איבער די דערפער, איינגעקויפט בראָנפן און געטוישט פאַר דער לייוונט, פון וועלכער מיר האָבן זיך אויפגענייט מלבושים.

די פויערים באַקומען דרך־ארץ

דעם 15־טן יוני האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז עס קומט וויידער אַן אַ גרויסע מחנה דייטשן אַון עס גרייט זיך אַן אָנפאַל אויפן וואַלד. אין

בונקער וווּ עס איז געווען אפּרים לאמערמאַן מיט זיין 11 חדשימדיק קינד איז די מענטשן באַפאַלן אַ שרעק, ווייל דאָס קינד איז אַלע ווייַלע אויס־געבראָכן אין אַ געוויין. מען האָט דערפאַר דאָס קינד געטוליעט און געוויקלט אין שאַלן און טיכער, ביז דאָס קינד האָט אויפגעהערט ווייַנען און וועט מען האָט אויפגעוויקלט, איז עס שוין געווען טויט, דערשטיקט.

איבער אונדזערע קעפּ איז אַנגעגאַנגען אַ פאַרביסענע שלאַכט. עס האָט אָן אויפהער געדונערט און געקנאַלט פון פאַרשידנערליי געווער. מיטן אָנקום פון דער נאַכט איז געוואָרן שטיל, אָבער גאָר נאָענט האָבן מיר געהערט ווי די דייטשן רעדן אין וואַלד. אויפן צווייטן טאָג האָט עס ווידער אָנגעהויבן צו דונערן, אָבער מיטאַמאָל האָט זיך געעפנט די צווייג, וואָס האָט פאַרמאַסקירט דעם אַריינגאַנג צו אונדז אין בונקער, און עס איז אַריינגעפאַלן אַ מענטש, וועלכער האָט אַליין אויסגעזען צו זיין דערשראָקן אויף טויט. ער האָט געמורמלט אויף פויליש אַ תפילה צו דער הייליקער מאַדאָננע. דאָס איז געווען אַ פּאָליאַק פון אָ. ק. אַנטלויפנדיק האָט ער זיך געוואָלט באַהאַלטן אונטער דעם בוים איבער אונדזער בונקער. וועט ער האָט זיך געוואָלט אַנידערלייגן, האָט די צווייג זיך אויפגעהויבן און ער איז אַריינגעפאַלן צו אונדז.

מיר האָבן זיך פאַר אים פאָרגעשטעלט אַלס פאַרטיזאַנער. ער איז געווען שטאַרק אויסגעהונגערט און געבעטן אַ שטיקל ברויט. כאָטש מיר האָבן געהאַט זייער ווייניק, האָבן מיר אים דאָך געגעבן.

ענדלעך זענען די דייטשן אַרויס פון וואַלד און וועט מיר זענען אַרויס אויף דער ליכטיקער שיין האָט דער פּאָליאַק דערקענט, אַז מיר זענען יידן און איז אונדז געווען דאָנקבאַר פאַרן דערהאַלטן אים ביים לעבן. ער האָט זיך מיט אונדז געזעגנט און מיר זענען אַוועק ווייטער אין וואַלד, געוואָלט זיך דערווייסן עפּעס ענויערס און מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף נאָך אַנדערע יידן, וואָס זענען פונקט ווי מיר אַרויס פון זייערע בונקערס. די יידן אין די באַהעלטענישן איז גאָרנישט געשען. דאָקעגן זענען אויסגעהרגעט געוואָרן די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך נישט געוואָלט פאַראייניקן מיט די רוסישע פאַרטיזאַנער. אויף טריט און שריט האָט מען געזען הרוגים. די צאָל טויטע פּאָליאַקן איז דערגאַנגען ביז טויזנט.

די דייטשן האָבן ווירקלעך פאַרלאָזט די גאַנצע געגנט און מיר האָבן ווידער אָנגעהויבן גיין קיין ליקעווו, ברענגען פון דאָרט עפּעס עסן. די פויערים האָבן געקוקט אויף אונדז מיט דרך־ארץ. זיי האָבן שוין געזען, אַז די דייטשן ליידן מפּלות און געענדערט די באַציאונג צו אונדז, האָבן אונדז מכבד געווען מיט עסן און טרינקען.

די רוסישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן אין די לעצטע שלאַכטן צוריקגעצויגן זיך אין אַנדערע וועלדער, האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען און מיר האָבן יעדן טאָג געהאַט פרישע נייעס. די פּאַרטיזאַנער האָבן מיט זיך געהאַט ראַדיאָ־אַפּאַראַטן און מיר האָבן געהערט ידיעות פון מאָסקווע, אַז דאָס סאָוויעטישע מיליטער פּאַרנעמט אין שטאָט נאָך דער אַנדערער. אָבער איינמאָל האָבן מיר אין וואַלד דערהערט אַ מעכטיק שיסן פון האַרמאַטן. מיר האָבן ווידער זיך צוגעגרייט אַ נייעם בונקער, אים גוט פּאַרמאַסקירט. דאָס שיסן האָט געדויערט דריי טעג און עס איז מיטאַמאָל שטיל געוואָרן. אין אַ פרייטיק־צו־נאַכטס, וועז מיר זענען שוין געשלאָפן, האָבן אָנגעהויבן צו פליען עראָפּלאַנען. אין די הונדערטער און טויזנטער זענען זיי אַ גאַנצע נאַכט געפלויגן איבערן וואַלד. ערשט אינדערפרי איז מיטאַמאָל שטיל געוואָרן און דורכן ראַדיאָ האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז לובאַטשאָוו איז שוין אין סאָוויעטישע הענט. דאָס איז געווען אַן ערך 25 ק״מ פון אונדזער וואַלד. מיט גרויס פרייד זענען מיר אַוועק דאַוועדנען אויף דער דזשיאַלקע ביים סוף פון נומער 26, וווּ עס זענען זיך צונויפ־געקומען אַלע יידן.

מיטאַמאָל איז געקומען צו לויפן פונעם דאָרף באָראָוויץ אַ פויער, וואָס האָט אונדז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז די רוסן זענען שון דאָ און מיר זענען באַפרייט.

די פרייד איז געווען אין לשער, מען האָט זיך אַרומגענומען, געהאַלדזט, געקושט און געווויינט.

אין דער גרויסער פרייד האָבן מיר מיטאַמאָל דערפילט אונדזער עלנט. מען קען שוין אַרויסגיין פון וואַלד, אָבער ווהין? צו ווער? אַלע אונדזערע נאָענטסטע זענען אומגעקומען.

ביז איצט האָבן מיר געלעבט אין פיבערהאַפטיקן אַנטרינען פון טויט און מיר האָבן נישט געפילט דעם ווייטיק און צער נאָך די אומגעקומענע קרבנות. איצט האָבן זיך געעפנט די ווונדן און געמומען בלוטיקן. צוריק־גייענדיק אויף אונדזער פּלאַץ בין איך געפאַלן אין חלשות. ווען איך בין געקומען צו זיך האָב איך זיך געפילט דורכגעדרונגען פון אַ שרעקלעכער אוממעכטיקייט. איך האָב זיך נישט געקענט רירן פון אָרט און בין אַזוי געלעגן אַן ערך צוויי שעה. ווען עס איז מיר בעסער געוואָרן האָט שוין דאָס רוסישע מיליטער מאַרשירט איבערן וואַלד. איך האָב זיך אויפגעשטעלט און צוגעגאַנגען צו זיי, באַגריסט. זיי זענען געווען זייער פריינטלעך אָן האָבן אונדז געראַטן, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער אַרויס פון וואַלד, ווייל

עס איז מעגלעך, אַז דייטשע אָפּטיילונגען, וואָס האָבן נישט באַוויזן זיך צוריקצוציען, ליגן באַהאַלטן אין וואַלד און קענען אויף אונדז אָנפאַלן.

צוריק אין ליקעוו

דאָס איז געווען שבת, דעם 2־טן טאָג אין חודש מנחם אב, תש״ד. מיר האָבן נאָך איבערגענעכטיקט אין וואַלד און צומאָרגנס אינדערפרי בין איך, צוזאַמען מיט נאָך אַ ייד אַוועק קיין ליקעוו, צוגעגאַנגען צו מיין דירה, וווּ עס האָט געווינט אַ קריסט. איך האָב פון אים געפאָדערט, ער זאָל גלייך פאַרלאָזן דאָס הויז. מיר האָבן געדונגען אַ פור און צוריקגעפאָרן אין וואַלד, אַרויפגעלאַדעוועט די עטלעכע פעקלעך מיט טעפּלעך, וואָס מיר האָבן דאָרט געהאַט, אַריופגעזעצט די פרויען און קינדער און אַרויסגעפאָרן פון וואַלד.

די גאַנצע צייט, וואָס מיר זענען געפאָרן דורכן פעלד האָט אונדז נישט פאַרלאָזט דאָס אַלטע געפיל, אַז מען יאָגט אונדז נאָך. דאָס דאָזיקע געפיל האָט אין משך פון דער צייט וואָס מיר זענען געווען אין וואַלד זיך אייגנגעפסן אין בלוט. מיר האָבן זיך כסדר אומגעקוקט, דערשראָקענע ווי ווילדע חיות. און נישט געקוקט דערויף וואָס מיר האָבן געהאַט געווער, האָט דער פחד נישט אויפגעהערט צו שוועבן איבער אונדזערע קעפ.

צופאַרנדיק צו אונדזער הויז זענען שוין די צימערן געווען אויסגע־לייידיקט, דער קריסט איז אַוועק און מיר זענען אַלע, זעקס משפחות, אַריין צו מיר אין הויז. אויפגעהאָנגען אויף דער וואַנט די ביקסן און יעדער האָט זיך געזומען ברענגען אין אַרדענונג זיין צימער.

אין אָנהויב פון אונדזער זיין אין וואַלד זענען געווען ביי אַ 300 יידישע נפשות. אַרויס פון וואַלד זענען מיר נישט מער ווי 75. אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען.

עס האָבן אָנגעהויבן קומען צו אונדז די קריסטלעכע שכנים, וועלכע האָבן געקוקט אויף אונדז ווי מיר וואָלטן אויפגעשטאַנען פון די קברים. זיי האָבן אונדז באַדויערט, אָבער מיר האָבן געווּסט, אַז אַ סך פון זיי וואָלטן געווען צופרידן ווען מיר קומען נישט צוריק.

דאָס ערשטע מאָל נאָך צווייי יאָר זענען מיר געשלאָפן אין אַ שטוב, אונטער אַ דאַך. קיין בעטן האָבן מיר נישט געהאַט, זענען מיר געשלאָפן אויף דער פאָדלאָגע, און מאָדנע, עס איז אונדז געווען ענג, דושנע, עס האָט אונדז אויסגעפעלט לופט. מיר האָבן געעפנט די פענצטער. אָבער

די דושנעקייט האָט נישט אויפגעהערט צו שטיקן און די נאַכט איז געווען זייער אַ שווערע.

צומאָרגנס אינדערפרי האָבן אָנגעהויבן קומען צו אונדז קריסטן פון די אַרומיקע דערפער. זיי האָבן געוואָלט זען ווי מיר זענען אויס אָפּגעריסענע, נאַקעט און באַרוועס. אָבער אונדזער געווער, וואָס איז געהאָנגען אויף די וועגט, האָט אַרויסגערופן ביי זיי דרך־ארץ און מורא.

איך בין אַוועק צו מייז באַקאַנטן מילנער, קאָליע, וועלכער איז מיר שולדיק געווען געלט און האָט מיך די גאַנצע צייט געשטיצט. ער האָט מיך זייער פריינטלעך אויפגענומען, געגעבן מיר אָביסל געלט און 100 קילאָ קאָרן־מעל.

צוזאַמען מיט אפרים לאמערמאַן האָבן מיר אָנגעהויבן מאַכן בראָנפן, פאַרקויפט עס צווישן די פויערים און דערפון געצויגן פרנסה.

געראַטעווען יריעות פון אַ ספר־תורה

עס האָט זיך דערנענטערט דער חודש אלול און מיר האָבן אָנגעהויבן זאָרגן וועגן אַ שופר און אַ ספר־תורה צו די ימים־נוראים. גייענדיק איבער די דערפער האָט איך אין מאַשטשיניץ באַגעגנט אַ יידישע פרוי מיט צוויי קינדער, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי פויערים און זי האָט מיר געזאָגט, אַז ביי איר אין שטוב אויפן בוידעם געפינט זיך אַ שופר און אַ ספר־תורה. מיר זענען גלייך אַהינגעגאַנגען און ווירקלעך דאָס אַלץ געפונען, אָבער אין דער ספר־תורה האָבן געפעלט די ערשטע צוויי יריעות.

איך בין אַריינגעפאָרן קיין טאַרנאָגראַד, וווּ עס האָבן זיך געפונען עטלעכע לעבנגעבליבענע יידן. מיר האָבן געזוכט אין די ליידיקע הייזער פון די אויסגעמאָרדעטע יידן און געפונען דאָרט עטלעכע יריעות פון ספרי־תורה. איך האָב זיי מיטגענומען מיט זיך קיין ליקעוו, וווּ מיר האָבן זיי צונויפגענייט און צונויפגעשטעלט אַ גאַנצע ספר־תורה.

ביי אַ ליקעווער פויער האָב איך געפונען דעם ארון קודש פון אונדזער בית־המדרש. ער האָט אים גלייך אָפּגעגעבן און מיר האָבן זיך אָנגעהויבן גרייטן צום יום־טוב.

ערב ראש־השנה זענען מיר אַוועק צום גרויסן ברידער־קבר, זיך גוט אויסגעוויינט און באַשלאָסן איבערצופירן אַלע קערפערס אויפן בית־עולם אין טאַרנאָגראָד. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פאַרשידענע פאָרמאַ־

ליטעטן. מען האָט געדאַרפט אַרויסנעמען אַ צייגעניש פון אַ דאָקטאָר און אַ דערלויבעניש פון דער אָרטיקער מאַכט.

ראש־השנה 1944 האָבן אין ליקעוו צונויפגענומען זיך די יידן פון טאַרנאָגראָד און פון בילגאָריי, וועלכע האָבן אין זייערע שטעטלעך נישט געקענט צונויפשטעלן קיין מנין. אין מיין הויז האָט מען געדאַוונט איז משך פון די ימים־נוראים און אויך סוכות. שמחת־תורה האָבן מיר געפֿראַוועט מיט טענץ און געזאַנג, אָבער מען האָט זיך דערמאָנט אַלץ וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט און די אַלע נאָענטע, וואָס האָבן נישט דערלעבט דעם דאָזיקן יום־טוב.

אין אַ קורצער צייט שפּעטער האָבן זעלנער פון דער פּוילישער אונטערערד א. ק., אַרומגערינגלט מיין הויז און דורכגעפֿירט אַ רעוויזיע. איך בין דעמאָלט אין שטוב נישט געווען. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן געזוכט אפֿרים לאַמערמאַן, וועלכן זיי האָבן חושד געווען, אַז ער האָט געמסרט אַן אַפּטייקער, וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער פּוילישער אונטערערד. טאַקע דעם אַפּטייקערס זון האָט דאָס אָנגעפֿירט מיט דער אַ. ק.־גרופּע, וועלכע האָט זיך אויפגעהאַלטן אין וואַלד.

צום גליק איז אויך אפֿרים לאַמערמאַן נישט געווען אין שטוב. וען מיר זענען צוזאַמען אַהיימגעקומען פון דאָרף און זיך דערוווסט פון דער דאָזיקער געשיכטע, האָט אונדז דורכגענומען אַ שוידער. אפֿרים איז באַלד אַנטלאָפן און האָט זיך ערגעץ באַהאַלטן. אויף צומאָרגנס האָט ער געמוען זיין פּרוי מיט די קינדער און איז אַוועקגעפֿאָרן קיין טאַרנאָגראָד, ווו עס האָט זיך שוין צונויפגענומען אַ גרעסערע צאָל יידן.

ביסלעכווייז זענען אויך אַנדערע יידן פון ליקעוו אַוועקגעפֿאָרן קיין טאַרנאָגראָד און איך בין געבליבן אַליין. מיר איז שווער געווען צו פֿאַרלאָזן דאָס אייגענע הויז. אָבער איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה, עס האָט זיך נישט געוואָלט בלייבן דער אייניציקער ייד אין שטעטל און איך האָב באַשלאָסן אויך אַרויסצופֿאָרן קיין טאַרנאָגראָד. אין מיין שטוב האָט זיך צוריק אַריינגעצויגן דער קריסט, וועלכער האָט דאָרט געווויינט די גאַנצע צייט וואָס איך בין געווען אין וואַלד.

אין טאַרנאָגראָד בין איך אַריין אין דער דירה, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו מאַניש שטאַטפעלד. דאָס איז געווען נעבן הויז פונעם טאַרנאָגראָדער רב און בית־המדרש. פון די לייַדיקע הייזער האָב איך צונויפגעקליבן אַלע ספֿרים, וואָס האָבן זיך נאָך אַרומגעוואַלגערט אויף די בוידעמס. איך האָב זיי אַרויפגעלאָדעוועט אויף אַ גרויסן אויטאָ און זיי אַוועקגעפֿירט צו מיר.

ווי אַ סך אַנדערע יידן האָב איך זיך אויך געמאַכט אַ געוועלב און אָנגעהויבן צו האַנדלען. קיין פּרנסה האָט נישט געפעלט. אָבער אויפן האַרצן איז געווען שווער און טרויעריק. וועֶן עס איז געקומען שבת האָט מען זיך דערמאָנט אין די הונדערטער און טויזנטער יידן, וואָס האָבן געשטראָמט אין שול אַריין, אין בית־המדרש. איצט איז אַלץ געווען אָפּגעשטאָרבן. דער וועג צום בית־המדרש איז געווען פאַרוואַקסן מיט גראָז. די פּענצטערס זענען אויסגעהאַקט, די טירן צעבראָכן און עס דאַכט זיך, אַז די נשמות פון די אַלע דערמאָרדעטע שוועבן אַרום אין דער לופט. אָט זינג איך דאָך ביי שלוש־סעודות די זמירות מיטן זעלבן ניגון, וואָס עס האָט זיך געהערט פונעם רבס פענצטער. אָבער אַרום איז פינצטער, טויט. אַ שוידער האָט זיך איינגעגעסן אין די ביינער און דער ניגון איז איבערגעריסן געוואָרן. איך האָב נישט געקענט איינהאַלטן אין זיך דאָס געוויין, וואָס האָט זיך גאָריסן פון מיר.

אין די וואָכיקע טעג איז מען געוואָרן אַלץ מער פאַרשלינגען אין דער אַרבעט. אַזוי איז אַוועק דערווינטער און עס איז געקומען פּסח. ווידער איז די פּרייד פון אָפּרעכטן דעם סדר ווי פּרייַע מענטשן געווען אויסגעמישט מיטן צער און טרויער נאָך די אומגעקומענע יידן.

פּלוצלינג האָט זיך אין טאַרנאָגראָד באַוויזן אַ ייד, וואָס איז געקומען צו פֿאַרן פון שטעטל לעזשאַנסק, 20 ק״מ פון טאַרנאָגראָד. ער האָט דערציילט, אַז ביינאַכט האָבן די פּאָלאַקן אַרומגערינגלט דאָס הויז, וווּ עס האָבן געווווינט עטלעכע יידישע משפחות. זיי האָבן זיך געוואָלט אַריינרייסן אינעווייניק. אָבער טיר און טויער זענען געווען פאַרהאַמערט, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן אויפריים־מאַטעריאַל, אויפגעריסן דאָס הויז און דערהרגעט עטלעכע מענטשן. צווישן די יידן אין שטעטל איז אַנטשטאַנען אַ פּאָניק און אַלע זענען אַוועק קיין לובלין.

די פּאָניק האָט זיך איבערגעטראָגן אויך קיין טאַרנאָגראָד, וווּ עס האָבן דעמאָלט געווווינט 30 יידישע פאַמיליעס און אַ סך האָבן באַשלאָסן אויך אַרויסצופֿאָרן קיין לובלין.

צווישן די איבערגעבליבענע איז דער אומרו מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ גרעסער. מען האָט געפילט, אַז עפּעס דאַרף געשען. דעם דריטן מאַי 1945 נאָך האַלבער נאַכט, האָבן מיר דערהערט אַ קלאַפּ אין פענצטער און באַלד זענען געפלויגן די שויבן. עס האָבן זיך אַריינגעריסן עטלעכע באַנדיטן מיט געווער און געמומען רויבן. מיט אויסגעשטרעקטע פיסטאָלעטן האָבן זיי געפאָדערט, אַז איך זאָל זיי געבן געלט און האָבן צוגענומען די לעצטע צווויי טויזנט זלאָטעס. איינער איז צוגעלאָפן מיט אַ האַק,

געגעבן מיר אַ קלאָפּ איבערן קאָפּ און איך בין געפאַלן אין חלשות. די באַנדיטן האָבן מיך אָפּגעמונטערט און ווידער געפּאַדערט געלט. איך האָב געפּרוווט רעדן צו זייער געוויסן, דערציילט זיי דאָס אַלץ וואָס איך האָב איבערגעלעבט אויסבאַהאַלטנדיק זיך אין וואַלד. די קינדער האָבן געווינט, מיין פרוי האָט זיך אויך געמומען בעטןביי זיי, אָבער אַנשטאָט אַן ענטפער האָבן זיי זי געמומען שלאָגן. איינער האָט מיט זיין רעוואָלווער איר אויפגעשניטן דעם קאָפּ ביים אויג און זי איז אַוועקגעפאַלן נעבן מיר אַ באַגאָסענע מיט בלוט.

ענדלעך האָבן זיי אויסגערויבט אַלץ פון שטוב, אויסגעשאָסן אין מיין ריכטונג. די קויל איז דורכגעפלויגן פאַרביי דעם אויער און ביים אַוועקגיין האָט דער אָנפירער געזאָגט צו מיר, אַז איך זאָל וואַרענען אויך די אַנדערע יידן, מיר זאָלן אַלע אַוועק פון טאַרנאָגראָד, אַנדערש וועלן זיי אונדז אַלע אויסהרגענען. דערביי האָבן זיי אונדז געוואָרנט, אַז ביז אינדערפרי טאָרן מיר זיך נישט רירן פון די ערטער און נישט אַרויסגיין פון שטוב.

עס איז טאָג געווארן, אָבער דער פחד האָט נאָך אַלץ אַרומגעשוועבט אין דער אויסגעלייקטער שטוב. די באַנדיטן האָבן אַלץ צוגענומען, אַלע שטובזאַכן און אַלע אונדזערע מלבושים. איך בין געבליבן אין די בלויזע אונטערוועש און נישט געהאַט מיט וואָס אַרויסצוגיין פון שטוב. אין דער מינוט האָב איך זיך דערמאָנט, אַז צווישן שטרוי אויפן בוידעם האָב איך געהאַט באַהאַלטן אַ זעקל מיט אייניקע זאַכן. דאָרט האָבן זיך געפונען אויך אַ פּאָר הויזן.

איך האָב זיך אָנגעטאָן און בין אַרויס אין גאַס. די ערשטע אָנגעטראָפענע יידן האָב איך דערציילט וואָס עס איז ביי מיר געשען אין דער פאַרגאַנגענער נאַכט און מען האָט אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַרויספאָרן פון טאַרנאָגראָד. אַ סך האָבן זיך אַרויסגעזאָגט קיגן דעם, וויל מען האָט געווווסט, אַז אין דעם וועלדל הינטער בילגאַריי האַלטן זיך אויף די פּאַרטיזאַנער פון דער פּוילישער אונטערוועלט, וועלכע באַפאַלן יידן, וואָס פאָרן פאַרביי איבער יענער געגנט. אונדזער לאַגע איז געווען אַ פאַרצווייפלטע. אַרויספאָרן פון שטאָט האָט געהייסן אַקעגנגיין דעם טויט. זיצן אויפן אָרט — איז מען געווען אויסגעשטעלט אויף דער געפאַר צו ווערן איבערגעפאַלן אין מיטן נאַכט אין די שטובן.

דער טאָג איז דורך אין פאַרצווייפלטע וואַקלענישן. עס איז געקומען די נאַכט האָבן מיר מורא געהאַט צו בלייבן אין אונדזערע שטובן און מיר זענען אַוועק שלאָפן אויף אַן אַנדער אָרט. שטילערהייט האָבן מיר

פאַראַמקט טיר און לאָדן און אַוועק צו דער חורבה נעבן באָד, וואָס איז געשטאַנען ליידיק און מיר האָבן זיך דאָרט אַוועקגעלייגט אויף דער ערד און דורכגעשלאָפן די נאַכט. פאַרטאָגס האָבן מיר זיך אומגעקערט אין אונדזער שטוב, שאַרנדיק זיך ביי די מויערן, כדי קיינער זאָל נישט באַמערקן, אַז מיר נעכטיקן נישט אין שטוב.

דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן עטלעכע נעכט. ווען מיר האָבן אָנגעהויבן מורא האָבן, אַז עמעץ האָט אונדז באַמערקט אין דער חורבה, האָבן מיר זיך איבערגעצויגן אין נפתּלי׳ס וואקסליכטס האַלב־חרוב הויז, וואָס איז געשטאַנען ליידיק און מיר האָבן דאָרט געזעכטיקט אויפן בוידעם.

מיין קוזין דוד ענטנער, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געווויינט אין ראַזאַניץ אוּן איבערגעלעבט מיט מיר אין וואַלד, איינער אַליין, די פרוי און די קינדער זענען אומגעקומען, האָט איצט, נאָך דער באַפרייאונג, אויך געווויינט אין טאַרנאָגראָד. אין יענע טעג איז ער אַוועק קיין ראַזאַניץ, וווּ ער האָט זיך געוואָלט אַרומקוקן וואָס עס איז געשען מיט זיין פאַרמעגן. קומענדיק אַהין האָבן זיך אויף אים געוואָרפן עטלעכע פּאָלאַקן מיטן ציל אים צו דערמאָרדן. ער איז קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן, אָבער די באַנדיטן האָבן אים נאָכגעיאָגט און שוין הונטער טאַרנאָגראָד האָבן זיי אים געכאַפּט און דערשאָסן.

אין יענעם דינסטיק, ג׳ סיון, תש״ה, זענען אין מיין ווויינונג אַרייַנגעקומען עטלעכע קריסטן און געזאָגט, אַז דוד ענטנער ליגט הינטער דער שטאָט אַ געהרגעטער. איך האָב זיך פאַרשטענדיקט מיט נאָך עטלעכע יידן און מיר זענען צוזאַמען אַוועק אויף דעם אָרט הינטער דער שטאָט און דעם מת אַוועקגעטראָגן אויפן טאַרנאָגראָדער בית־עולם.

פרישע קברים

דער מאָרד האָט אויף אַלע יידן איבערגעלאָזט אַ דערדריקנדיקן רושם. נאָך פינף יאָר ראַנגלען זיך מיט די אַלערליי מלאכי־חבלה און אָרויסגיין אַ לעבעדיקער פון די היטלעריסטישע רדיפות און רציחות, זענען מיר איצט ווידער אויסגעשטעלט דערמאָרדעט צו ווערן דורך אונדזערע אייגענע שכנים. דער ווילן צו אַנטלויפן פון שטאָט איז מיט יעדן טאָג געוואָרן שטאַרקער.

נאָך שבועות האָבן מיר אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואָס אַן אויטאָ פון לובלין איז געקומען קיין טאַרנאָגראָד אייגקויפן אייער און מיר זענען מיט אים אַרויסגעפאָרן. אָנקומענדיק קיין לובלין האָבן מיר זיך גע־

דונגען אַ דירה אויף לעוואַרטאַווסקאַ־גאַס נומער 21 און ביסלעכווייז גע־
נומען אַרומקוקן זיך וועגן פרנסה. מיט דער הילף פון פריינט און באַקאַנטע
האָב איך זיך געפונען צום אַנדלען מיט מלבושים, געפֿאָרן קיין קאַטאָוויץ,
קיין ווראָצלאַוו, ווו עס זענען נאָך געבליבן אַ סך דייטשן און זיי האָבן
פאַרקויפט דאָס וואָס זיי האָבן אָנגעקויבט אין משך פון די מלחמה־יאָרן.

מאַטעריעל האָט מען זיך אין יענער צייט זיך נישט געהאַט צו
באַקלאָגן, אָבער אויפן געמיט האָט ווייטער געדרוקט די שרעק. יעדער
טאָג האָט געברענגט אַנדערע נייעסן וועגן דערמאָרדן יידן אויף די וועגן.
אָט האָט מען פונעם צוג קיין פראשניק אַרויסגעוואָרפן אַ ייד דורכן פענצ־
טער. אָט האָט מען אין בעלזשעץ דערשאָסן אַ ייד, וואָס איז געקומען אַהין
פאַרקויפן זיין פאַרמעגן. הינטער לובלין האָט מען דערשאָסן אַ יידישן
זעלנער. אויפן לובלינער בית־עולם זענען צוגעקומען אַ סך פרישע קברים.
דאָס זענען אַלץ געווען מענטשן, וואָס האָבן איבערגעלעבט די מלחמה אין
די בונקערס און וועלדער, האָבן די גאַנצע צייט געקוקט דעם טויט אין
די אויגן און עס איז זיי געלונגען אים אויסצומיידן. איצט זענען זיי דער־
הרגעט געוואָרן דורך די פּאָלאַקן, וועלכע זיי האָבן באַשאָנקען מיט צוטרוי,
געמיינט, אַז אויך זיי פרייען זיך מיט דעם וואָס זיי זענען פטור געוואָרן
פון דעם געמיינזאַמען שונא, די דייטשן.

איינמאָל ביינאַכט, ווען מיר זענען שוין געשלאָפן, האָט מען אָנגע־
קלאָפט אין טיר און אויף מיין פראַגע ווער דאָס איז, איז נישט געקומען
קיין ענטפער, נאָר דאָס קלאָפן איז געוואָרן נאָך שטאַרקער. איך האָב
געעפנט דאָס פענצטער און געזומען שרייען אין דער גאַס, רופן פּאָליציי.
פון יענער זייט טיר איז מען עטלעכע מינוט שטיל געוואָרן. אָבער באַלד
האָבן זיך וויידער דערהערט טריט און דאָס קלאָפן איז געוואָרן נאָך שטאַר־
קער, אויף מיין פראַגע האָט מען געענטפערט, אַז דאָס איז פּאָליציי. איך
האָב נישט געוואָלט עפענען און זיי האָבן געזומען דראָען, אַז זיי וועלן
אַריינשיסן אין שטוב. זעענדיק, אַז איך וועל אַליין נישט עפענען, האָבן זיי
אויפגעריסן די טיר. דאָס איז וויטקלעך געווען פּאָליציי.

די פּאָליציאַנטן האָבן מיך אָנגעהויבן אויספרעגן, פאַרוואָס איך
האָב אַזוי געשריגן, אָבער אין דער צייט, וואָס איין פּאָליציאַנט האָט מיט
מיר געערעדט, איז דער אַנדערער אַריין אין דער צווייטער שטוב, געעפנט
דאָס פענצטער און זיך געגרייט אַרויסצוואַרפן די סחורות. ווען איך האָב
עס דערזען און אָנגעהויבן שרייען, האָבן די פּאָליציאַנטן געפאָדערט איך
זאָל זיי געבן אַ רעכענונג אויף דער סחורה. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב
נישט געהאַט קיין שום חשבונות. אָבער איך האָב זיך קאַטעגאָריש אַקעגן־

געשטעלט און זיי נישט געלאָזט נעמען די סחורות. זיי האָבן דערפאַר פאַר־סטעמפלט די טיר און אַוועקגעגאַנגען.

צומאָרגנס אינדערפרי בין איך אַוועק אין קאָמיסאַריאַט און גע־פאָדערט, מען זאָל עפענען די שטוב מיט די סחורות. דער דיזשורירנדיקער מיליציאָנער האָט זיך אַרויסגעדרייט, אַז עס איז נישטאָ דער וואָס האָט צוגויפגעשטעלט דעם פראָטאָקאָל. איך האָב געוואָרט ביז שפּעט און וועז איך האָב געזען, אַז קיינער קומט נישט, האָב איך אַליין אַראָפּגעריסן דעם סטעמפּל, אַרויסגענומען די סחורה און אַוועק פאַרקויפן זיי אויפן מאַרק.

נאָך אַ געוויסער צייט האָט אין לובלין זיך פאַרשפרייט אַ בלבול, אַז די יידן האָבן דערמאָרדעט אַ קריסטלעך קינד. דאָס קינד זאָל האָבן געווינט אויף לובאַרטאָווסקע 18 און עס האָבן זיך געפונען גויים, וואָס האָבן מיט זייערע אייגענע אויגן געזען שפּורן פונעם קינדס בלוט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן צו בילדן גרופּן פון אויפגעריצטע גויים, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן גרייטן צו אַ פאָגראָם. אין דער לופט האָט ווידער אָנגעהויבן צו שוועבן דער אָנזאָג פון טויט און מאָרד. יידן האָבן זיך פאַרהאַמערט אין די שטובן און מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס.

אין יענער צייט זענען אין מיליטער, ווי אויך אין דער פוילישער געהיים־פאָליצייַ געווען באַשעפטיקט יידן אַלס הויכע אַפיצירן. וען זיי זענען אַליאַרמירט געוואָרן וועגן דער געפאַר, וואָס הענגט איבער די יידן פון שטאָט, האָבן זיי גיך אָרגאַניזירט די מיליטערישע כוחות, וועלכע האָבן זיך ענערגיש געמומען צום צעטרייבן די אויפגעהעצטע גרופּן. אייניקע העצער זענען אַרעסטירט געוואָרן און דאָס האָט באַרואיקט די צעהיצטע געמיטער פון די אָנגערייצטע קריסטן.

אָבער די דאָזיקע געשיכטע האָט געצוונגען די לעבנגעבליבענע יידן צו פאַרטראַכטן זיך איבער זייער וויטערדיקן גורל. עס איז פאַר אונדז קלאָר געוואָרן, אַז אויף דער פוילישער ערד וואָס איז דורכגעווייקט מיט יידיש בלוט, איז שוין מער נישט געבליבן קיין אָרט פאַר די יידן און מען האָט זיך אָנגעהויבן גרייטן אַרויסצופאָרן פון פוילן.

אברהם האלער

באַמערקונג פון רעד.־קאָמיטעט:

היינט לעבט אברהם האַלער אין ישראל אוּן איז אַן אַקטיווער מיטגליד אין ועד פון דער טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפט.

סענדער שפיגלער

די פארטיליקונג
און דער קאמף פארן לעבן

מיט גרויס צער שלינג איך יעדעס וואָרט, וואָס ווערט אָנגעשריבן וועגן דעם מוראדיקן חורבן, וואָס האָט געטראָפן אונדזער פֿאָלק און כ׳מיין, אַז יעדער לעבנגעבליבענער ייד דאַרף פון צייט צו צייט דורכלייענען אַ בוך, וואָס דערציילט וועגן דעם לעבן אין געטאָ. מען טאָר נישט פאַרגעסן דעם גרויסן חורבן, וואָס האָט נישט צו זיך קיין גלייכן אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט.

מען דאַרף לערנען וועגן חורבן נישט בלויז פונעם אייגענעם שטעטל, נאָר אויך פון אַלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. די יזכור־ביכער און אַלע, אין וועלכע עס רעדט זיך וועגן אכזריותדיקן יידישן אומקום, זענען אונדזערע קברי אבות, וויל עס זענען נישטאָ די קברים פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, מיט וועמענס אש עס זענען געמיסטיקט געוואָרן די פעלדער אַרום די היטלעריסטישע טויט־לאַגערן.

דאָס יזכור־בוך פון אייגענעם שטעטל ווערט געשריבן דורך אונדז אַליין. יעדער לעבנגעבליבענער טאַרנאָגראָדער ייד ברענגט אַ ציגעלע צום חשובן בנין, צו דער מצבה צום אָנדענק פון אונדזערע קדושים. מיר דערציילן וועגן דעם לעבן פון אונדזערע זיידעס און טאַטעס, וועגן דעם הערישן קאַמף, וואָס זיי האָבן געפירט פאַרן לעבן און וועגן זייער מאַרטירער־טויט. מיר דערציילן וועגן די אכזריות, וואָס זענען אָפגעטון געוואָרן סיי דורך די דייטשן און סיי דורך די אוקראינער און פאָליאַקן. מיר דערציילן אויך וועגן יעדער נאָבעלער טאַט, וואָס איז געטון געוואָרן דורך די חסידי אומות העולם, די איינצלנע פאָליאַקן, וואָס האָבן ריזיקירט מיט זייער אייגן לעבן און געברענגט הילף די גערודפטע, געפלאָגטע און פאַרפאָלגטע יידן. אומעטום זענען געווען אַזעלכע אויסנאַמען און זיי זענען געווען אויך אין טאַרנאָגראָד און די אַרומיקע שטעטלעך.

מיר דערציילן וועגן דער גוטהאַרציקייט פון אונדזערע טייערע טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע האָבן געלעבט צענדליקער יאָרן שטוב־בייַ־שטוב, געווען צונויפגעבונדן, ווי עס קענען נאָר זיין גוטע און האַרציקע נשמות.

טאַרנאָגראָדער יידן האָבן געהאַט פאַרשטענדעניש פאַר די בעסטע יידישע מידות, פאַר צדקה און גמילות־חסדים. אין יאָר 1939, וועו די היטלעריש חיילות זענען באַפאַלן פוילן, האָבן טויזנטער פּליטים געשטראָמט דורך אונדזער שטעטל און אַלע זענען אויפגענומען געוואָרן מיט אָפענע אָרעמס. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, וועמענס אויפגאַבע איז געווען צו זאָרגן, אַז קיין שום פּליט זאָל נישט הונגערן. אפילו די אָרעמסטע האָבן אַקעגנגעטראָגן זייער ברויט און געטיילט זיך מיטן לעצטן ביסן. קיין שום פּליט איז נישט געבליבן אָן קיין נאַכט־לעגער.

אין אַ ווייטער רוסישער שטאָט, וווּ איך האָב געווויינט צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע יידן, איז אונדז אויסגעקומען אַמאָל אויפצונעמען יידן, וועלכע זענען באַפרייט געוואָרן פון אַ סיבירער לאַגער. וועו מען האָט זיך פונאַנדערגערעדט און זיי האָבן זיך דערוווסט, אַז איך בין פון טאַרנאָגראָד, האָבן זיך אויפגעשטעלט צוויי יידן, זענען צוגעגאַנגען צו מיר און מיך באַגריסט מיט דער גרעסטער וואַרעמקייט.

„מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן — האָבן זיי געזאָגט צום גאַנצן עולם — די וואַרעמע הערצער פון די טאַרנאָגראָדער יידן, דאָס גוטס, וואָס זיי האָבן געטון פאַר אונדז, וועו מיר זענען געלאָפן פון היטלעריסטישן גיהנום".

אין זכרון האָט זיך זיי איינגעקריצט דער נאָמען פון ישעיה־לייב וואַלפיש, ביי וועמען זיי האָבן איבערגענעכטיקט פיר נעכט, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס זיי זענען נישט געווען די איינציקע. דאָרט האָבן געזעכטיקט אויך אַ סך אַנדערע און אַלעמען האָט ער גלייך אַרויסגעוויזן זיין גאַסט־פריינטלעכקייט און ברודערלעכע ליבשאַפט.

די דאָזיקע באַפרייטע יידן האָבן דערציילט, אַז איבער זייער גאַנצן וואַנדערוועג האָבן זיי נישט אָנגעטראָפן זיך אויף אַזויפיל גוטהאַרציקייט, וואָס עס האָבן זיי אַרויסגעוויזן די טאַרנאָגראָדער יידן.

ענלעכע פאַקטן האָב איך שפּעטער געהערט אויך פון אנדערע טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע האָבן זיך אין ווייטן סיביר באַגעגנט מיט מענטשן, וואָס האָבן געהאַלטן פאַר אַ כבוד צו רעדן מיט אַ טאַרנאָגראָדער יד, ווייל זיי האָבן נישט פאַרגעסן זייערע רירנדיקע איינדרוקן פון אונדזער שטעטל.

אַזעלכע זענען געווען די מידות פונעם טאַרנאָגראָדער ייד. אין דעם גייסט וועלן מיר אויך דערציען אונדזערע קינדער, מיט יראת הכבוד און ליבשאַפט צו יענע קדושים, פאַר וועלכע מיר בויגן די קעפּ אין טיפן און שטענדיקן טרויער.

יוסף פינק

אין אנדענק
פון מיינע עלטערן

איך זע דיך, טאַטע,
אין די פרימאַרגן־שעה'ן,
אין טלית ותפילין איינגעהילט.
אויך דיך, מאַמע,
די קינדער צום חדר
באַגלייטן טוסט מיט אַ געבעט.

איך זע דיך, מאַמע,
בענטשנדיק ליכט,
די פינגער פאַרדעקן די אויגן,
אַ תפילה אַ זיסע
דו שעפטשעסט שטילערהייט,
איבער די ליכט עטוואָס איבערגעבויגן.

איך זע דיך, טאַטע,
בײַ דער שבתדיקער סעודה —
די קינדער אַרום דעם טיש,
די מאַמע שטראַלט
מיט טוטערלעכער ליבע
דערלאַנגענדיק די שבתדיקע פיש.

ערב יום־כפור,
וואַן איר בענטשט די קינדער,
איך זע אייך אויך דאַן,
האַרצרייסנדיקע בקשות,
טרויעריקער אויסדרוק
אויפן פנים דעמאָלט פאַראַן.

ווי אַזוי זענט איר אומגעקומען,
מיינע ליבע און טייערע?
איך קלער וועגן דעם אַצינד;
אויך שלמה, הינדע, שרה
און דאָבטשע מיטן קינד.

אייביק געדענקען,
טראָגן אין מיינע מחשבות —
דאָס איז אַ הייליקער געבאָט.
אימער און שטענדיק
וועט איר נעסטן אין מיין האַרץ
ביז דעם לעצטן טראָפּ...

ברוקלין, 24 מאַי, 1963

עלי חורבות

אויף די חורבות

עלי חורבות אתהלך

עלי שרפות אהלך, על שממות עולם,
וחללי בת־עמי ירדפוני כולם.
כל אבן מרצפת יעקרו עקור,
וספרו הדמעות בכל נחל ויאור.

מלוא כף עפר ארים בכפי —
הוי, כמה עינים מציצות בי!
כל צרור — דור, כל גרגר־חול — סבא.
אדמה לי קרובה זה שנות־רבבה.

על עיים אהלך, אחפש בקברים,
רק עץ בודד אלי ראשו ירים,
עץ פליט, שריד, רחב־גזע וענף.
בצלו ישב פעם סבי עניו.

תוהה האילן, קליפתו סדוקה,
על קברים כפוף ברוח מדוכא.
עורו יבול כנבול לבבי.
אילן, הוי, אילן, אתה לי אבי!

אילן, הוי, אילן, לפניך אוזן.
לבבי חליל, החרש ימאן.
כצפרים מכלוב פורצים שירי מפי,
ולא יתנו מנוח, ולא יתנו דמי.

עלי חורבות אעמוד ואנסר, אנסר.
עד מעין בישימון פדות יבשר.
עד הפוך חשכי לאור שבעתים,
עד עלות עירי לשמי־השמים.

ב. ט. בוים

אויף די חורבות

— — — וויסט איז אונדזער שטעטל ווי אויף אַ בית־עולם און אין דער וויסטעניש הענגט נאָך אַלץ דער געליאַרעם פון די, וואָס קיינער האָט זיך איבער זיי נישט דערבאַרעמט. יעדער נאָמען — אַן אָפענע וווּנד, וואָס דערציילט פון גרויסע וווּנדער, ווי שיינע, ערלעכע יידן האָבן געלעבט דאָ וואַרעם, שטיל און פריידיק און געווען געבענטשט מיט דער קראַפט פון פשוטע רייד, מיטן ריח פון פרישן קאָרענעם ברויט און מיט גרויסן גלויבן אין אל רחום וחנון.

אָ, שיינע און שטאַרקע יידן פון אונדזער שטעטל, וואָס מיט אייערע מידות און התנהגות זייט איר געווען ווי שטיקער הימל איבער דער טאַרנאָגראָדער ערד און דערפאַר האָט איר זיך אַזוי איינגעקריצט אין זכרון פון די איבערגעבליבענע טאַרנאָגראָדער יידן. אייער גאַנץ לעבן איז ביים היינטיקן טאָג נישט מער ווי אַ וווייט־פאַרשווונדן מעשהלע. אָבער די בענק־שאַפט צו דער שיינקייט, וואָס איר האָט אין זיך געטראָגן און איבערגעלאָזט בירושה די לעבנגעבלי־בענע, וועט קיינמאָל נישט געשטילט ווערן.

צוגענומען איז געוואָרן די נשמה פון שטעטל. עס איז געוואָרן אויסגעלאָשן, ווי אָפּגעשטאָרבן. עס קוקט אויס ווי עס וואָלט צוריק אַריינגעוואָרפן אין זיין אור־צושטאַנד, מיט הונדערטער יאָרן צוריק, איידער די יידן זענען דאָ אַהערגעקומען און עס איז געווען בלויז אַ קליינער פויערישער ישוב. איצט קומט נאָך צו דער שרעקלעכער קלעפּיקער שמוץ פון די שוידערלעכע פאַרברעכנס, וואָס זענען דאָ באַגאַנגען געוואָרן און וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

נחום קרומערקאַפ

טאַרנאַגראַדער שארית הפליטה

די מלחמה האָט זיך געענדיקט און די געציילטע לעבנגעבליבענע טאַרנאַגראַדער יידן, וואָס האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פון דעם מוראדיקן גיהנום, האָבן אָנגעהויבן זיך צו באַווייזן אויף דער ליכטיקער שיין. די יידן זענען אַרויס פון די וועלדער, פון די בונקערס און פּאַרשידנערליי באַהעלטענישן, וועלכע עס האָבן זיי געגעבן ערלעכע און גוטהאַרציקע קריסטן. די יידן האָבן זיך אומגעקערט קיין טאַרנאַגראַד מיט דער האָפענונג, אַז די מלחמה ענדיקט זיך און עס וועלן צוריקקומען די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד און מען וועט אין טאַרנאַגראַד אָנהויבן פירן אַ ניי לעבן. זיי האָבן געמיינט, אַז דאָס שטעטל וועט ווידער ווערן אַ יידישער יישוב.

אַנדערש האָבן געטראַכט די פּאָליאַקן אין טאַרנאַגראַד. אין אַ געוויסער נאַכט זענען זיי באַפאַלן די רעשטלעך לעבנגעבליבענע יידן, צעשלאָגן, באַרויבט און זיי געוואָרנט צו פאַרלאָזן וואָס גיכער דאָס שטעטל. די וואָרענונג איז געווען באַגלייט מיט דער דראָונג, אַז יעדער יד, וואָס וועט בלייבן אין טאַרנאַגראַד וועט ווערן דערמאָרדעט.

נישט קיין גאַנץ יאָר האָבן די אָפּגעראַטעוועטע יידן געווינט אין טאַרנאַגראַד און אויף פאַרשידענע וועגן געזוכט זייער פרנסה אויף צו דערהאַלטן דאָס לעבן און רואיק געוואַרט, געהאָפט, אַז עס וועלן נאָך צוריקקומען אויך אַנדערע יידן און דאָס לעבן וועט זיך ביסלעכווייז רעגולירן. אָבער זייער האָפענונג איז געווען אַ פאַלשע. די געפאַר פון טויט איז ווידער געהאָנגען איבער זייערע קעפ און זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייער היים, מען איז זיך צעפאָרן, ווער קיין לובלין, ווער קיין וואָצלאַוו, ווער אין די אַנדערע דייטשע שטעט, וואָס האָבן איצט געהערט צו פוילן און עס איז דאָרט לייכטער געווען צו באַקומען אַ דירה אויפן אָרט פון די אַרויסגעטריבענע און אַנטלאָפענע דייטשן.

ווייזט אויס, אַז די צוגעבונדנקייט פון די טאַרנאַגראַדער יידן צו זייער שטעטל איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אויך נאָך דער נאַכט פוגעם באַנדיטישן איבערפאַל, זענען נאָך אַלץ געבליבן עטלעכע משפחות, וואָס האָבן געמיינט, אַז די געפאָר ווערט אַריבערגיין. אין יאָר 1946, ווען די לעצטע קרבנות, עזור וואָכנאָכטערס פרוי מיט איר 6־חדשימדיק טעכטערל

און חיים ווייגער פון בילגאָריי, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּוילישע באַנדיטן, האָט שוין מער קיין אײַן ייד נישט געוואָגט צו בלייבן אין טאַרנאָגראָד.

נישטאָ מער קיין יידן אין טאַרנאָגראָד. חרוב זענען געוואָרן די יידישע הייזער, עס זענען געבליבן בלויז ליידיקע פּלעצער, שפּורן פון חורבות און די ערד אַרום איז באַוואָקסן מיט ווילדגראָז.

געבליבן זענען די עטלעכע הייזער אויף דער לאַכעווער־גאַס, אויף דער ראָזשיניצער־גאַס, אויפן מאַרק, אויף דער זייט, ווו עס האָט געווווינט יענטשע לעמער. די דאָזיקע הייזער זענען פאַרכאַפּט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן, וועלכע ווויגען אין זיי, האַנדלען אין די געווועלבער און געניסן פון די זאַכן, וואָס זענען דאָרט געבליבן.

אין דעם געווועלב, ווו עס איז געשטאַנען דער הדרת־פּנימדיקער ייד און מיט זיינע איידעלע הענט געמאָסטן די סחורה, שטייט היינט מאָניעק און טוט דאָס זעלבע מיט זיינע חזירישע הענט. אַנשטאָט דער מזוזה ביים אַריינגאַנג איז אויף דער טיר אָנגעצייכנט דער צלם.

אין טאַרנאָגראָד זענען נישט פאַרבליבן געוואָרן אַלע יידישע הייזער, נאָר די דייטשן האָבן זיי פאַרקויפט, ווען די יידן זענען שוין געלעגן אין די מאַסן־קברים. זיי האָבן די הייזער פאַרקויפט צו די גויים פון די אָפּגעברענטע און צעשטערטע דערפער. אין 1945, ווען עס איז שוין ווידער געווען אַ פּוילישע מלוכה, האָבן די פּאָליאַקן פאַרקויפט יידישע הייזער מיטן ציל אַראָפּצורוימען זיי און עס זאָלן בלייבן ליידיקע פּלעצער. עס האָט זיך דעמאָלט געשאָפּן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט פון די שטעטישע מיעשטשאַניעס, וועלכע האָבן זיך דערמיט פאַרנומען. די יידישע הייזער אין טאַרנאָגראָד זענען 90 פּראָצענט באַשטאַנען פון הילצערנע און עס איז זיי געווען לייכט צו באַזייטיקן.

אין בין אין יענע טעג געווען אין טאַרנאָגראָד און געזען ווי די פּאָליאַקן רייסן אויף די איבערגעבליבענע יידישע הייזער, וועלכע זיי האָבן אָפּגעקויפט ביי דער מאַכט און האָבן פאַרלאַדעווען דאָס געהילץ אויף ווועגנער און עס אַוועקגעפירט. קומענדיק אין דער גמינע האָב איך זיך געוענדעט צו דעם פּוילישן קאָמיטעט מיט אַ פּראָטעסט קעגן דעם פאַרקויפן די יידישע הייזער. איך האָב געטענהט, אַז עס זענען אין רוסלאַנד פאַראַן משפּחות פון די אומגעקומענע יידן און זיי הויבן שוין אָן אַהיים־צוקומען און וועלן ווויגען אין די פאַרבליבענע הייזער. זיי האָבן מיר געענטפערט מיט חוזק און איראָניע, אַז די גמינע קאָן נישט נעמען אויף זיך אָפּצוהיטן די הייזער, וועלכע ווערן צעגנבעט און פאַרניכטעט דורך

די פּויערים, וואָס נעמען אַראָפּ די טירן און פענצטער און אויך דאָס געהילץ. דעריבער איז בעסער, אַז מען זאָל די הייזער פאַרקויפן און ווען עס וועט זיך מעלדן אַ קרוב פון רוסלאַנד, וועט ער קענען באַקומען דאָס געלט, וואָס זיי האָבן אָפּגענומען פאַר דעם הויז.

די פרייזן זענען געווען נישטיקע. אָבער פאַר מיר איז שוין דעמאָלט געווען קלאָר די אמתע כוונה פון די טאַרנאָגראָדער שטאָט־באַלעבאַטים. זיי האָבן גענומען פאַרקויפן די הייזער טאַקע דעמאָלט, ווען זיי האָבן געהערט אַז עס הויבן אָן אָנקומען יידן פון רוסלאַנד. זיי האָבן נישט געוואָלט, אַז די צוריקגעקומענע טאַרנאָגראָדער יידן זאָלן זיך אומקערן אין שטאָט און האָבן דערפאַר אַלץ געטאָן, אַז זיי זאָלן נישט האָבן ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן און דערפאַר זיין געצוווּנגען צו פאַרלאָזן טאַרנאָגראָד.

אַזוי האָבן אין יענע טעג געפלאַנט אונדזערע נעכטיקע שכנים און זיי האָבן זייער פלאַן דורכגעפירט. אַזוי האָבן זיי פאַרענדיקט מיט די לעצטע יידן, מיט עזריאל פון מיידאן שינאווסקי, מיט שמואל פון באָרוויץ, מיט רבקה און פעשע פון בישטש, מיט מרדכי ליפּע אַדלער, מיט איציק אַגערט.

איבער די קדושים-געסלעך

אַרומבלאָנקענדיק צווישן די יידישע חורבות האָב איך אויף די ליידיקע פלעצער געזען אַרומוואַלגערן זיך פאַרשימלטע בלעטלעך פון אַ סידורל, אָפּגעבלאַקעוועטע און פוילנדיקע שמות, פאַרקלעפּט מיט שטויב און בלאָטע. ערגעץ האָט זיך געוואַלגערט אַ זומערדיק קינדער־היטעלע, אַ זעקעלע, וואָס דער ווינט האָט זיך דערמיט געשפּילט, געיאָגט אַהין און צוריק איבערן ליידיקן פּלאַץ. צווישן דער קאָפּאָווע איז געבליבן ליגן אַ האַלב־פאַרפוילט און צעריסן קינדעריש העמדעלע. טרויעריק איז געווען דאָס בלאָנדזשען איבער די טאַרנאָגראָדער געסלעך, אַריינקוקן אין די פענצטער. די שטיינער, די הייזער — אַלץ האָט געשריגן מיט יענעם געשריי פון דעם מוראדיקסטן אומקום, וואָס מענטשן האָבן געקענט אויסטראַכטן. איינצלנע פאַרבייגייער האָבן געקוקט אויף מיר פאַרדעכטיק, פרעמד. פון זייערע אויגן, פּנימער, האָב איך אַרויסגעלייענט דעם חשד. וואָס זוכט ער דאָ, דער פרעמדער? צי איז ער נישט געקומען אַהער אויפמאָנען אַן עוולה, וואָס נישט איינער פון די איצטיקע איינוווינער האָט אויף זיין געוויסן?

אויך איך האָב געקוקט די מענטשן פאָרשעריש אין די אויגן.

אפשר וועט זיך פֿאַרט באַווייזן אַ נאַענט, היימיש פנים, וואָס זאָל איבער־חזרן פֿאַר מיר די געשיכטע פון די אַלע גרוילן, וואָס זענען געשען אויף דער דאָזיקער ערד. איך האָב זיך געפילט אַזוי איינזאַם און געדאַרפט האָבן נאָך עמעצן צו מיר, וואָס זאָל מיר העלפן אויפטרייסלען דעם גאַנצן שוידער פון יענע טעג, העלפן מאָנען, שרייען... איך האָב געזען ווי גויעס האָבן אין געריסענע גמרות איינגעוויקלט זייערע טריפהנע ווורשטן צום פֿאַרקויפן. איך האָב געשווויגן, שטום, נישט געפונען קיין ווערטער פאַר מיינע יסורים און געטראַכט: גאָט, זעסטו ווי אין דיין תורה וויקלט מען איין חזיר? פֿאַרוואָס שווייגסטו?

אַליין בין איך געבליבן שטיין אינמיטן מאַרק. אַ מאָדנע פוסטקייט האָט מיך אַרומגענומען. דער זעלבער מאַרק און דאָך אַזוי פרעמד נישט צום דערקאָנען. עס איז פאַרווירקלעכט געוואָרן דער בייזער חלום פון די פוילישע אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן נאָך אין די פריערדיקע יאָרן געקעמפט פֿאַרן אַראָפוואַרפן פון מאַרק די יידישע קראָמען. אָבער אפילו זיי האָבן זיך דעמאָלט נישט פאַרגעשטעלט, אַז מיט דער פאַרוויקלעכונג פון זייער חלום וועלן אויך אַראָפגערוימט ווערן די יידישע באַלעבאַטים פון די יידישע הייזער. די אַלע יידן, וועלכע האָבן דאָ אויף אַ שטיק פוסט פעלד אויפגעבויט אַ ברויזנדיקן צענטער פון האַנדל און מלאכה, וואָס האָבן באַזאָרגט די איינווינער פון שטאָט און פון די אַרומיקע דערפער מיט נויטיקע אַרטיקלען.

דאָ, אין טאַרנאָגראָד, ביי די יידישע שמידן, שניידער און שוסטערס, סטאָלאַרעס און רימערס האָט דער פויער פֿאַראָכטן זיינע אַקער־מכשירים, זיין פור און שליטן, אויפגענייט זיך אַ מלבוש, אַ פּאָר שטיוול און אַ פּעלץ צום ווינטער. געאַרבעט האָבן זיי, די יידישע בעלי־מלאכות, פאַר ברויט מיט וואַסער.

וויפל לעבן האָבן די דאָזיקע יידן אַריינגעברענגט אין דער גאַנצער געגנט. דער מאַרק איז שטענדיק פול געווען מיט זיי. גרופנווייז איז מען דאָ געשטאַנען און געשמועסט, געאַמפערט זיך. נישטאָ איצט קיינער פון זיי. אַלץ איז ווי אויסגעליידיקט, פאַרשלאָפן, טויט.

לעצטע פונקען אונטערן אַש

איך האָב שוין דעמאָלט געוווסט, אַז צווישן די אָפּגעראָטעוועטע יידן פון טאַראָנגראָד און די אַרומיקע דערפער, וועלכע עס איז געלונגען אַרויסצודרייען זיך פון די דייטשע תלינים, אויסבאַהאַלטנדיק זיך אין

די וועלדער, אין אונטערערדישע באַהעלטענישן ביי פּויערים, ווער פאַר געלט, ווען אָן געלט, זענען פאַראַן: אליעזר ווערטמאַן, מרדכי ליפּע אדלער, חיים אַדלער מיט זיין פרוי, ליפינער, שלמה יהושע אַדלער מיט זיין שוועסטער טאָבטשע, מלכה הערבסטמאַן, אליעזר לאמערמאַן, אביגדור גוט, אפרים לאַמערמאַן מיט זיין פרוי און קינדער, אברהם האַלער מיט זיין פרוי און קינדער און אויך זיינע שוועסטערס, שמואל באָרוויצער, הערש וועלץ, טעמע טרינקער, דוד ענטנער. די דאָזיקע אַלע האָבן איבער־געלעבט אין די יוזעפאָווער וועלדער. דוד ענטנער איז שפּעטער דערהרגעט געוואָרן דורך פּוילישע באַנדיטן הינטער טאַרנאָגראָד. וועלצן האָט אין פראַנקפורט דערהרגעט אַ דייטש, שוין עטלעכע יאָר נאָך דער מלחמה. דער דייטש האָט אים אריינגענאַרט צו זיך אין שטוב מיטן אויסרייד, אַז ער וויל אים פאַרקויפן גאָלד און האָט אים דאָרט דערמאָרדעט.

עס זענען אויך געבליבן לעבן: שרה מאגראם, סיני גרויער, נעכע און שרה, פונעם דאָרף באַביטש, שמחה קנאָכן, טעמע און אירע צוויי ברידער קריגסנער פונעם דאָרף בישטש, שלמה שפּרונג פון פאטיק, עזריאל קאָרנגאָלד. זיי אַלע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי פּויערים, וועלכע האָבן גענומען ביי זיי גוט באַצאָלט.

צווישן די לעבעדיקע זענען אויך געווען: רבקה לוסטרין, מינדל קלוג, רבקה פון בישטש, איציק אַגערט, עוזר וואכנאכטער מיט זיין פרוי פּעשע. זיי האָבן איבערגעלעבט אויף אַרישע פּאַפּירן.

אין קאַצעט האָבן איבערגעלעבט יענטשע מלמדס אייניקל, זעליק טריב, שרהלע פיטער, מענדל זילבערצווייג. אין לעמבערגער געטאָ און דערנאָך אין וואַלד האָבן איבערגעלעבט שמחה שטאַטפעלד און זיין זון.

די אַלע לעבנגעבליבענע, וואָס האָבן געמיינט צו קענען זיין אין טאַרנאָגראָד האָבן אָבער געמוזט צוריק אַרויס פון שטאָט, האָבן זיך באַזעצט אין נידערשלעזיע, מיט דער האָפענונג ווייטער אויסצוואַנדערן פון פּוילן. דער איינציקער געדאַנק, וואָס האָט דעמאָלט אַלעמען באַהערשט איז געווען ארץ־ישראל.

אין טאַרנאָגראָד איז געבליבן גאַנץ די גרויסע שול און דאָס בית־המדרש. אָבער די פּאָליאַקן האָבן דאָ שפּעטער אויסגעבויט אַ רעמיזע פאַר פייערלעשער אויפן אָרט פון דעם אויפגעריסענעם בית־המדרש. די שול האָבן זיי פאַרוואַנדלט אין אַ מאַגאַזין פון פאַרשידנערליי סחורות.

דאָרט וווּ עס האָט זיך אַמאָל געפונען דער אַלטער בית־עולם, איז היינט נישטאָ קיין זכר דערפון. היינט איז דאָס דאָזיקע אָרט געשענדעט, פאַראומרייניקט. אַלע מצבות זענען אַרויסגעריסן געוואָרן. אַלע ביימער

אויסגעהאַקט. מיט די מצבות האָבן די דייטשן אויסברוקירט דעם וועג קיין ראָזאַניעץ. די קברים זענען אויסגעגלייכט געוואָרן מיט דער ערד, אויסגע־טרעטן מיט וועגן און סטעזשקעס, מיט וועלכע די פֿאַליאַקן האָבן זיך פֿאַרקירצט דעם וועג צו דער שטאָט. נישטאָ קיין שפּור פון קיין קבר.

פֿאַרוויושט זענען אויך די דריי פּרישע קברים פון די דערהרגעטע וואַכנאַכטערס מיט וויינערן. אויפֿגעריסן האָט מען אויך דעם געמויערטן אוהל פון דעם קרעשינער צדיק און טאַרנאָגראָדער רב. נישטאָ קיין שפּור פון דער דורותדיקער הייליקייט, מיט וועלכער די טאַרנאָגראָדער יידן האָבן אַרומגערינגלט דאָס דאָזיקע אָרט.

וויי שרעקלעך עס איז די טעמפּקייט פון די איבערגעבליבענע פֿאַליאַקן. די הייליקייט פון דאָזיקן אָרט איז דאָך גרעסער און פֿאַרכטיקער פון אַ געווויינלעכן בית־עולם. דאָס איז דער בית־עולם פון אַ וועלט, וואָס איז אַזוי אכזריותדיק פֿאַרשניטן געוואָרן. אַלץ, וואָס דערמאָנט אין דער דאָזיקער וועלט, מוז געהאַלטן וועלן הייליק און טייער. נישטאָ קיין באַצייכענונג פֿאַר די וואָס פֿאַרשוועכן עס אַזוי ברוטאַל, אַזוי נישט מענטש־לעך, מיט בהמהשער טעמפּקייט.

קיינמאָל וועלן מיר נישט פֿאַרגעסן די מערדער פון אונדזער שטעטל, פון אונדזער אויסגעהרגעטן פֿאָלק. אייביק וועלן מיר טראָגן אויף זיך דעם חוב, וואָס מיר זענען שולדיק אונדזערע אומגעקומענע טאַרנאָגראָדער יידישע משפּחות, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט זייער לעצטן אויסגעשריי: „שמע ישראל!" געפֿאָדערט אויך די נקמה פֿאַר זייער אומשולדיק פֿאַרגאָסן בלוט.

כבוד אַלע אונדזערע טייערסטע און בעסטע, וואָס זענען אַזוי שוידערלעך אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע און פּוילישע רוצחים!

שטיינער אויף דער גרענעץ

אין 1946 יאָר האָבן אָנגעהויבן אהיימקומען פון רוסלאַנד אויך די יידישע פּליטים פון טאַרנאָגראָד. אין זייערע געדאַנקען איז נאָך טאַר־נאָגראָד דעמאָלט געבליבן די אַלטע היים. מיטן וואָרט היים האָבן זיי איבערגעלעבט אין ווייטן רוסלאַנד. מען איז געפֿאָרן אַהיים און מען האָט נישט געטראַכט, אַז די היים איז שוין לאַנג נישטאָ. אַז די דייטשע טייוולאָנים האָבן זייערע היימען אויסגעריסן מיטן וואָרצל.

עֿרשט מיטן אָנקומען אין די שטעטלעך האָט מען דערזען דעם

חורבן און דערפילט, אַז די ערד, אויף וועלכער זיי טרעטן, איז דורכגע־ וויקט מיט יידיש בלוט.

שוין אויף דער גרענעץ זענען זייערע עשאַלאָנען באַוואָרפן געוואָרן מיט שטיינער און די פּאָליאַקן האָבן צו זיי געשריגן: „זשידי, אויף אייך וואָרט דער טויט!" אַלע עשאַלאָנען מיט די פּליטים זענען געקערוועט געוואָרן צו די דייטשע שטעט, וואָס האָבן איצט געהערט צו פּוילן. דאָרט האָבן די יידן זיך געפילט עטוואָס זיכערער. מער ווי 80 פּראָצענט פון די הייזער זענען געווען אויסגעליידיקט. די פּריערדיקע דייטשע איינווינער זענען אַנטלאָפן אויף דער אַמעריקאַנער זאָנע. אין די דאָזיקע שטעט און שטעטלעך האָבן אויך די טאַרנאָגראָדער פּליטים, וועלכע האָבן פּאַרלוירן זייערע אַמאָליקע היימען, אויפגעשטעלט אויף דערווייל זייערע נייע היימען. מיט וועמען מען האָט דעמאָלט גערעדט, האָט זיך געהערט דער רוף: ווי אַזוי קומט מען קיין ארץ־ישראל?! אָבער דאָס צוגעזאָגטע יידישע לאַנד איז געווען פאַרשלאָסן און געהיטן דורכן ענגלישן מיליטער, אַז קיין שום ייד זאָל זיך דאָרט נישט אַריינקריגן אומלעגאַל.

אין יענע טעג האָט אָנגעהויבן אַרבעטן די בריחה. הונדערטער און טויזנטער יונגעלייט, אָנגעפירט דורך ארץ־ישראלדיקע הגנה־קעמפער, האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די פּליטים און זיי געהאָלפן אַריבערגיין די גרענעצן קיין דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע, וווּ עס האָבן זיך געשאַפן לאַגערן און פון דאָרט האָט מען די יידן אויף פּאַרשידענע וועגן, דורך גרויסע געפאַרן, געפירט צו די ברעגעס פון ארץ־ישראל. עס זענען אָבער געווען פּאַרשידענע סיבות, וואָס האָבן צוגעשמידט אַ סך יידן צו זייערע נייע ערטער. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך דערנאָך דערמאָנט און געוואָלט אַרויספאָרן, איז שוין אָבער געווען צו שפּעט, די בריחה האָט שוין נישט געאַרבעט און די פּוילישע גרענעצן זענען שוין געווען געשלאָסן.

די טאַרנאָגראָדער איינווינער האָבן זיך באַצייטנס דערוווסט וועגן די אומגליקן, וואָס האָבן געטראָפן די יידישע קרבנות, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן און די פּליטים האָבן אין אָנפאַנג מורא געהאַט אַריינצופאָרן קיין טאַרנאָגראָד. אויך דער וועג אַהין איז געווען פאַרבונדן מיט סכנת־נפשות. די אונטערערדישע פּוילישע אַרמיי, א. ק., איז געשטאַנען אין די וועלדער און געלויערט אויף דורכפאָרנדיקע יידן, וועלכע זיי האָבן אויף אַן אכזריותדיקן אופן אומגעברענגט.

ערשט אין די פּופציקער יאָרן, וועו די אַרמיי פון דער פּוילישער אונטערערד איז שוין געווען ליקווידירט, האָבן טייל טאַרנאָגראָדער יידן,

וואָס זענען געבליבן אין פוילן, זיך דעצידירט אַרײַנצופֿאָרן קיין טאַר־נאָגראָד און דאָרט פֿאַרקויפט זייערע ירושות, פֿאַר וועלכע זיי האָבן געקריגן נישטיקע סומעס. אויך די דאָזיקע יידן האָבן שפּעטער, מיטן עפֿענען די טויערן פֿאַר אַ פּרייַער עליה, עולה געווען קיין ישׂראל. דאָך זענען נאָך ביים היינטיקן טאָג פֿאַראַן אין פוילן טאַרנאָגראָדער יידן, וועלכע אַרבעטן דאָרט אויף פֿאַרשידענע פֿאָסטנס.

אין דער צייט, וועלן די אַנטלאָפענע יידן פון פוילן האָבן זיך געפונען אין די דייטשע און איטאַליענישע ספּעציעל־געשאַפענע לאַגערן, האָט דער טאַרנאָגראָדער רעליף־קאָמיטעט אין אַמעריקע אונטער דער אָנפֿירונג פון איטשע־בער אַדלער, אַלס פֿאַרזיצער און דעם סעקרעטאַר בערל טריב, געשיקט פֿאַר די טאַרנאָגראָדער יידן אין די לאַגערן פּעקלעך מיט שפּייז און מלבושים.

וועז עס איז פֿראָקלאַמירט געוואָרן די יידישע מלוכה, וועלכע איז באַפֿאַלן געוואָרן דורך ניין אַראַבישע מדינות, האָבן זיך צווישן די פּריי־וויליקע קעמפּער, וואָס זענען געקומען פון די לאַגערן, געפונען אויך טאַרנאָגראָדער יידן: משה ראָזענפעלד, שמואל אליהו פוטער, חיים באָרנשטיין, משה טרעגער און איטשע וויינטרויב. דער לעצטער איז געפאַלן אין דער שלאַכט מיט די אַראַבער. גלייך ווי עס האָט זיך, נאָכן וואָפן־שטילשטאַנד, אָנגעהויבן דער עליה־שטראָם, האָבן אויך עולה געווען קיין ישׂראל אַ סך טאַרנאָגראָדער יידן. ליידער האָבן אַ סך נישט געקענט איינאָרדענען זיך און אַ טייל זענען אַרויסגעפֿאָרן אין פֿאַרשידענע אַמעריקאַנער לאַנדער, ווו זיי האָבן גענאָסן פון דער הילף פון דושאָינט און האַיאַס, וועלכע האָט זיך אויך געהאָלפן געפינען באַשעפטיקונג.

די הילף פון אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט

מיט עטלעכע צענדליק יאָר צוריק האָבן די טאַרנאָגראָדער יידן אין אַמעריקע געשאַפֿן די טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפֿט, לויטן מוסטער פון אַלע אַנדערע יידן פון פֿאַרשידענע שטעטלעך. זיי האָבן געהאָט זייער אייגענע שול און אַן אייגענעם בית־עולם. די דאָזיקע לאַנדסמאַנשאַפֿטן האָבן איינמאָל אין חודש זיך פֿאַרזאַמלט, אָנגענומען נייע מיטגלידער און אויף די ספּעיצעלע זיצונגען באַשטימט וועמען צו געבן הילף, ווי אַזוי צו העלפֿן זייערע לאַנדסלייט אויף יענער זייט ים.

די טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפֿט האָט אַלע נייַ־אָנגעקומענע

פֿליטים פון טאַרנאַגראַד אַריינגענומען אַן שום אָפּצאָל און געהאָלפן מיט אַלע מעגלעכקייטן שטעלן זיי אויף די פיס.

דער רעליף־קאָמיטעט האָט נאָך פאַר דער מלחמה געזאָרגט פאַר די אָרעמע יידן אין טאַרנאָגראַד. געשיקט הילף, באַזונדערס פאַר פסח און אויך אנדערע ימים־טובים. נאָך דער מלחמה, וועו דער קאָמיטעט איז אָנגעפירט געוואָרן דורכן פאָרזיצער א. ב. אדלער און סעקרעטאַר נ. קרומערקאָפּפ, ווי אויך שפּעטער וועו פאָרזיצער איז געוואָרן לאַמערמאַן און סעקרעטאַר — פינק, איז די שטיצע פאַר די נויטבאַדערפֿטיקע טאַר־נאָגראָדער אין ישראל געווען אַ רעגולערע. דער רעליף־קאָמיטעט אין אַמעריקע האָט אויך מיט דער גאַנצער אַחריות געזאָרגט אויף זיך די הילף ביים אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך. אַ געוויסע געלט־שטיצע איז לויט דער אינטערוועניץ פון יוסף שארער און אברהם קרעמער, גלייך אַוריינגע־שיקט געוואָרן קיין ישראל אויף די ערשטע הוצאות פאַרן יזכור־בוך.

גלייך ווי איך בין געקומען קיין ניו־יאָרק האָט מיך מיין ברודער אברהם געפירט אין דער סאָסיעטי, ווו עס איז דעמאָלט פאָרגעקומען אַ מיטינג. די דעמאָלטיקע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון: פרויזענ־גאַרטן — פרעזידענט, יעקב שטיגליץ — פינאַנס־סעקרעטאַר, מ. בוים־פעלד — פראָטאָקאָל־שרייבער, א. ב. אַדלער — טשערמאַן פון רעליף־קאָמיטעט, בערל טריב — סעקרעטאַר.

די סאָסיעטי האָט מיך אויפגענומען מיט האַרציקער פריינטלעכקייט, גלייך אַריינגענומען מיך אַלס מיטגליד אַן שום אָפּצאָל, פאָרגעשלאָגן מיר, איך זאָל ווערן דער סעקרעטאַר פון קאָמיטעט, מיט אַ געהאַלט פון 50 דאָלאָר אַ יאָר, וואָס איז באַטראַכט געוואָרן אַלס מתנה. איך האָב אָנגענומען דעם דאָזיקן פאָרשלאָג און זיך גלייך געזעצט צו דער אַרבעט פאַר העלפֿן די טאַרנאָגראָדער יידן אין ישראל.

די גאַנצע צייט וואָס איך געפין זיך אין אַמעריקע, בין איך פאַרנומען מיטן געדאַנק צו שטעלן אַ מאָנומענט אונדזערע קדושים, די אומגעקומענע יידן פון טאַרנאָגראָד, זייענדיק סעקרעטאַר פון רעליף־קאָמיטעט בין איך פיל מאָל אַרויסגעטרעטן מיטן דאָזיקן געדאַנק, דערמאָנט און געמאָנט, מיר זאָלן שטעלן אַ מצבה נאָך אונדזערע קדושים. אַלעמענס אָפּרוף איז געווען אַ פאָזיטיווער. אַלע האָבן פאַרשטאַנען די וויכטיקייט פון דער דאָזיקער טאַט, אָבער די שווערִיקייטן זענען באַשטאַנען אין דעם, וואָס מען האָט נישט געוואָלט, אַז דאָס זאָל אָנרירן די פינאַנסיעלע הילף, וועלכע איז באַשטימט פאַר די, וואָס נויטיקן זיך אין איר. שווערִיקייטן זענען דערויף, אַז מען זאָל זיי באַזיגן, און איך האָב זיך דערפאַר נישט געוואָלט

אונטערגעבן, געוואָנדן זיך אויף אַ מיטינג ורעגן דאָזיקן ענין צו דער פאַר־ וואַלטונג פון דער סאָסעיטי. ליידער זענען געוען אַזעלכע, וואָס האָבן דעם ענין נישט געהאַלטן פאַר דרינגענדיק און אָפגעלייגט עס אויף שפעטער.

די צייט איז נישט געשטאַנען. איין פאַרוואַלטונג איז אַוועק און עס איז געקומען אַ צווייטע. זייערע ערטער האָבן פאַרנומען די נייַ־ געקומענע, די גרינע. דער פרעזידענט איז געוואָרן יאָסל שאַרער. עס איז געפרופן געוואָרן אַ מיטינג, אויף וועלכן עס איז געקומען אַ קליינע צאָל מיטגלידער און איך בין דעמאָלט אַרויסגעטרעטן מיטן פאָרשלאָג צו שטעלן אַן אָנדענק אויפן בית־עולם פון די טאַרנאָגראָדער יידן אין ניו־יאָרק, אַ ספּעציעלע מצבה פאַר די אומגעקומענע קדושים.

דער פאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן מיטן באַדינג, אַז דאָס שטעלן די מצבה דאַרף באַשטעטיקט ווערן דורך אַ ספּעציעל־געפּופענער אַלגע־ מיינער פאַרזאַמלונג. דער דאָזיקער באַשלוס האָט מיך באַרואיקט. מיר זענען געווען זיכער, אַז אַלע אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג וועלן אָפּשאָצן די מאָראַלישע באַדייטונג און נישט קעגנשטעלן זיך דעם שטעלן אַזאַ מין מצבה.

אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג איז געקומען דער אַמאָליקער בּרעזעס פונעם יודנראַט אין טאַרנאָגראָד, סיני גרויער. מיט אים איז אויך געקומען זיין ברודער זישע און נאָך עטלעכע אַרגאַניזירטע מיטגלידער פון דער סאָסעיטי, טאַרנאָגראָדער איידעמס און זיי האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם באַשלוס צו שטעלן אַ מצבה.

דער פאָרשלאָג איז דורכגעפאַלן און דאָס איז פאַר מיר געווען אַ שווערער קלאַפּ. איך האָב זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז טאַרנאָגראָדער יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם שוידערלעכן גיהנום זאָלן נישט פאַרשטיין די וויכטיקייט און חשיבות פון שטעלן אַ מצבה צום אָנדענק פון אונדזער טייערע פאַרפיניקטע משפחות. איך האָב טיף איבערגעלעבט די פאַרביטערונג און אַנטוישונג און געטראַכט, אַז עפּעס מוז געטאָן ווערן פאַר אָנדענק פון די קדושים. איך בין געווען דעצידירט צוצוטרעטן צום דאָזיקן ענין מיט אייגענע כוחות און נישט בעטן ביי קיינעם קיין הילף.

די מצבה אויפן הר־ציון

מיין אַנטוישונג האָט מיך דערפירט אָפּצוזאָגן זיך פון פאָרזעצן די אַרבעט אַלס סעקרעטאַר פון רעליף־קאָמיטעט. אין יענער צייט האָב איך זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאנק צו פאָרן קיין ישראל. אין מיין פלאָן האָט עס געדאַרפט צושטאַנדקומען ערשט אין עטלעכע יאָר אַרום. אָבער

דאָס נישט לאָזן שטעלן די מצבה האָט מיך באַוויזן צו פאַרשנעלערן מיין פלאַן און צואיילן מיין אַרויספאָרן קיין ישראל.

גלייך ביי מיין אָנקומען קיין ישראל, האָב איך מיט אייגענע כוחות זיך געזוכט צום שטעלן אַ מצבה די קדושים פון טאַרנאָגראָד אויפן הר־ציון אין ירושלים. צוטרעטנדיק רעאַליזירן די דאָזיקע אויפגאַבע האָב איך געפרופן אַ באַראַטונג פון אייניקע היימישע טאַרנאָגראָדער יידן אין ישראל. די באַראַטונג איז פאָרגעקומען אין חיפה, אין דער ווינונג פון ה' יחזקאל טאפלער. מיר איז געגאַנגען אין געפונען דעם נוסח פאַר דער אויפשריפט אויף דער מצבה. איך האָב אויך געדאַרפט האָבן די הילף, עס זאָלן פאָרן אייניקע מענטשן קיין ירושלים און באַשטימען, אויף וועלכער זייט וואָנט פון דעם בית־השואה די מצבה דאַרף געשטעלט ווערן.

אויך דאָ האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַן אומדערוואַרטער קעג־נערשאַפט פון איין פערזאָן, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף נישט שטעלן קיין מצבה, דערקלערנדיק, אַז די טאַרנאָגראָדער יידן אין ישראל האָבן וועגן דעם קיינמאָל נישט געטראַכט און זענען נישט איין די וויכטי־קייט פון אַזא מצבה. צבי ראָזענזאָן האָט זיך אַקטיוו געשטעלט אויף מיין זייט און אויך די אַנדערע האָבן מסכים געווען. צוזאַמען מיטן ה' שמואל פעפער זענען מיר געגאַנגען אויפן הר־ציון, אויסגעשריבן דעם נוסח, וואָס דאַרף ווערן אויסגעקריצט אויף דער מצבה און אָנגעוויזן דעם מצבה־קריצער אויף וועלכער וואַנט אַוועקצושטעלן די מצבה.

דאָס אויפדעקן די מצבה איז באַשטימט געוואָרן אויפן ערשטן מאי 1960. ה' משה שפרונג האָט זיך פאַרנומען מיטן אַרויסשיקן די איינלאַדונגען צו אַלע טאַרנאָגראָדער יידן און עס איז ווירקלעך געקומען אַ שיינער עולם. אַלע זענען געווען צופרידן מיטן פאַראייביקן דעם אָנדענק נאָך די קדושים פון אונדזער שטעטל.

זייענדיק פינף חדשים אין ישראל האָב איך אָנגעבונדן קאָנטאַקטן מיט אַ סך לאַנדסלייט און איך האָב ביי אַלע אַרויסגעפילט די צופרידנקייט און פאַרשטענדעניש פאַר דער חשיבות פון דער מצבה אויפן הר־ציון. איך בין געווען זייער געירט פון דעם געזעגענעגס־אָוונט, וואָס איז דורך די טאַרנאָגראָדער לאַנדסלייט אָרגאַניזירט געוואָרן ביי גאָלדע אַגערט אין שטוב. דער אָוונט איז פאָרגעקומען ביי שיין געדעקטע טישן. מען האָט זיך געטיילט מיט זכרונות פונעם לעבן אין טאַרנאָגראָד. מען האָט ארום־געערעדט פראָגן, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט אַמעריקאַנער רעליף־קאָמיטעט, וועגן דער נויטוועגדיקייט צו שאַפן אַ גמילת־חסד־קאַסע און אַ

קאמיסיע, וואס זאל זיין באַרעכטיקט פונאַנדערצוטיילן די הילף נאָר פאַר נויטבאַדערפטיקע.

אויפן דאָזיקן צונויפטרעף האָט מען אויך באַהאַנדלט די פראַגע פון שרייבן אַ מגילה, אין זוועלכער עס זאָלן פאַרשריבן ווערן די נעמען פון אַלע קדושים פון אונדזער שטעטל. דער דאָזיקער פאַרשלאָג איז דורך אַלע אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס ענטוזיאַזם. ה' משה שפרונג האָט אַרויסגעשיקט בריוו צו אַלע לאַנדסלייט, אַז זיי זאָלן אריינשיקן די נעמען פון זייערע אומגעקומענע קרובים.

פיינלעך איז פאַר מיר געווען אויבערצוצייגן זיך ווי וויניק מענטשן עס האָבן זיך אָפגערופן אויף דער דאָזיקער איניציאַטיוו.

אויף די שפורן פון אַמאָליקן לעבן

ווי נאָר די מלחמה האָט זיך געענדיקט האָב איך, זייענדיק אין לובלין, געזוכט טראַכטן ווי אַזוי און דורך וועלכע ווענן איך זאָל אַלס ייד קענען פאָרן קיין טאַרנאָגראָד, ווייל דאָס פאָרן אַהין איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע געפאָרן. אין יענער צייט איז אויך פאָרגעקומען דער קעלצער פאָגראָם, וואָס האָט געקאָסט דאָס לעבן פון 40 יידישע קרבנות און די באַנדעס האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף יעדן לעבנגעבליבענעם ייד. יידן זענען געוואָרנט געוואָרן נישט צו פאָרן אויף באַנען, ביז דער כוליגאַניזם וועט זיך אָפשטעלן.

אָבער מיין האַרץ האָט געבלוטיקט און האָט מיך נישט געלאָזט רוען. אין יענע טעג צוזעענדיק דעם מוראדיקן חורבן פון יידישן פאָלק, האָט זיך פאַרלוירן דער חשק צום לעבן, אָבער אין דער זעלבער צייט האָט דער ייד געפילט אין זיך די שליחות פאָרצוועצן דאָס לעבן פון זיינע פאַרשניטענע טאַטע־מאַמע און קרובים. נישט געקוקט אויף די סאַמע מוראַדיקסטע קאָשמאַרן, האָט ער געווווסט, אַז ער דאַרף לעבן. פאָרן פון לובלין קיין טאַרנאָגראָד מיט אַזאַ באָרד, וואָס איך האָב געהאַט, האָט געהייסן אויסשטעלן זיך אויף טויט־געפאָרן.

איך האָב זיך אָפגעגעבן אַ חשבון מיט וואָס איך ריזיקיר, דאָך בין איך אַריינגעגאַנגען צו אַ פריזיר, אָפגעראַזירט זיך די באָרד, פאַרגאָסן איבעָר איר טערערן, אָבער דערפאַר האָב איך זיך איבערגעלאָזט לאַנגע וואָנסעס, אַזוי ווי ביי אַן עכטן פאָליאַק, אָנגעטאָן פויערישע שטיוול און אַ פויערישן קאַשקעט און אַזוי האָב איך זיך אין סוף מאי 1945 געלאָזט אין וועג אַריין קיין טאַרנאָגראָד.

געפאָרן בין איך מיט דער באַן קיין זאַמאָשטש, ווו איך האָב באַגעגנט איינצלנע אָפּגעראַטעוועטע יידן, איבערגענעכטיקט ביי אַ ייד און אינדערפרי געפאָרן מיט דער באַן קיין זוויעזשיניעץ און פון דאָרטן מיט דער קאָלעיקע קיין בילגאָריי.

עס איז מיר שווער צו וויסן צי עס איז אין זעלבן צוג געפאָרן נאָך אַ ייד. מעגלעך אַז ער איז פונקט ווי איך געווען פאַרשטעלט פאַר אַ גוי. אָבער אַלע פּאַסאַזשירן זענען זיכער געווען, אַז אין גאַנצן צוג געפינט זיך נישט קיין איין ייד. עס איז אין יענער צייט שווער געווען צו גלויבן, אַז אַ ייד וועט וואַגן צו פאָרן אויף יענער ליניע.

קומענדיק קיין בילאָגריי, זענען פאַרן פּלאַץ פון דעם קאָלעיקע־וואָקזאַל געשטאַנען פּוילישע בעלי־עגלות. זיי זענען מיך באַפאַלן, יעדער האָט מיך געוואָלט אָפּפירן, געפרעגט מיך וווהין איך דאַרף פאָרן. אַ וויילע בין איך געבליבן שטיין שטום, געזוכט מיט די אויגן, אפשר וועט זיך באַווייזן מענדל ראָשיס, אָדער מענדל אבעל, צי אַן אַנדערער פון די טאַרנאָגראָדער יידישע בעלי־עגלות, וואָס פלעגן טאָג־טעגלעך פאָרן קיין בילגאָריי און צוריק.

אומזיסט איז געווען מיין זוכן. קיינער פון זיי איז שוין מער נישטאָ. זייערע ערטער פאַרנעמען שוין די גויאישע וועגעלעך. איך בין צוגעגאַנגען נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, צו אַ גואישן פורמאַן און זיך מיט אים באַדינגען דעם פרייז, ער זאָל מיך פירן קיין טאַרנאָגראָד. אַ קורצע צייט זענען מיר געזעסן און געשוויגן. ער האָט דער ערשטער אָנגעהויבן רעדן און איך האָב זיך באַמיט וואָס ווייניקער אים צו ענטפערן, ער זאָל נישט דערקענען אַז איך בין אַ ייד. אין אַ געוויסן מאָמענט האָט ער מיט דער בייטש געוויזן פאָרויס פאַר זיך און געזאָגט:

„זעסט, פון ביידע זייטן וועג ליגן באַגראָבן יידן, וואָס די דייטשן האָבן דערשאָסן. דאָ ליגן טאַרנאָגראָדער יידן, בילגאָרייער און פון די אַרומיקע דערפער. די דייטשן האָבן געוווסט וואָס זיי טוען מיטן אויסשיסן די יידן. דאָס איינע האָבן זיי גוט געטאָן און מיר דאַרפן זיי דערפאַר זיין דאַנקבאַר".

דער גוי איז געזעסן מיט דער פּלייצע צו מיר און גערעדט, און איך בין געזעסן ווי פאַרשטיינערט, געקוקט אַרום זיך און געזען, אַז דער גאַנצער וועג פון בילגאָריי קיין טאַרנאָגראָד איז דער זעלבער ווי ער איז געווען, גאָרנישט האָט זיך דאָ געענדערט, די זעלבע הייזער, די זעלבע גויים, די זעלבע גויעס שעפּן וואַסער פון די ברונעמער, פונקט ווי אַמאָל. בלויז דער בעל־עגלה איז נישט דער זעלבער. איך הער נישט מער דאָס

פעטע יידיש־לשון און דעם יידישן „וויא, פערדעלעך!" איך הער שוין מער נישט דעם „ונתנה תוקף", וואָס יוסף מגיד פלעגט זינגען פֿאַרנדיק מיט זיינע פֿאַרשוינען קיין בילגאָריי. אַ פֿאַרקלעמטער האָב איך געטראַכט, ווהין פֿאָר איך און צו ווענען? איז טאַקע שוין קיינער נישטאָ? איז דאָס מעגלעך אַז אַ גאַנצע שטאָט יידן איז אויסגעהרגעט געוואָרן?

אַ פֿאַרגליווטער אין מיינע טרויעריקע טראַכטענישן בין איך אַרײַנגעפֿאָרן קיין טאַרנאָגראָד. איך האָב נישט געוואָלט גלייך אַרײַנפֿאָרן אין שטאָט און געבעטן דעם פורמאַן ער זאָל מיך אַראָפלאָזן בײַ דער פֿאַבריק אין בילגאָרייער בראַם.

דאָ האָב איך געטראָפֿן שרה מאגראם. זי איז געשטאַנען אויפֿן גאַנעק פון איר ווינונג, געקוקט אויף מיר און מיך נישט דערקאַנט. דערזעענדיק זי, אַ יידישע טאָכטער פון טאַרנאָגראָד, האָט אַ רגע אַ פליץ געטאָן איבער מיר אַ פרייד און אַזוי בין איך צוגעגאַנגען צו איר, גענאָגט איר ווער איך בין און געזען ווי אויך זי ווערט באַהערשט פון דער זעלבער פרייד. מיר האָבן זיך גענומען אויספרעגן איינער דעם אַנדערן, דערציילט זיך ווער דעם דורכגעמאַכטן ווע אין די מלחמה־יאָרן.

זי האָט מיר דערציילט ווער דעם חורבן פון אונדזער שטעטל, געשילדערט ווי אַזוי איינצלנע יידן האָבן מיט פאַרשידענע מיטלען געקעמפט פֿאַרן לעבן און נישט אויסגעהאַלטן. זי האָט מיר אויך דערציילט פון איר אייגן לעבן, וואָס איז געווען פול מיט געפֿאַרן, וועלכע האָבן געלויערט אויף איר פון אַלע זייטן. זי האָט מיר אַנגערופן די נעמען פון די דערפער און פויערים, בײַ וועלכע זי איז געווען באַהאַלטן, ווי זי האָט געציטערט פֿאַר דער ליכטיקער שיין, פֿאַר יעדן פרעמדן, פֿאַר די מוסרים, מיט וועלכע עס האָט געווימלט אויף אַלע וועגן. עס איז געווען אַ צייט וועו זי האָט געלעבט אַלס קריסטין אויף אַרישע פּאַפּירן און האָט מיט די אייגענע אויגן צוגעזען דעם גאַנג פון די גרויזאַמע אקציעס איבער יידן. וועו טאַרנאָגראָד איז שוין געווען אויסגעליידיקט פון יידן האָט עמעץ זי געמסרט, אַז זי איז אַ יידישע און בײַנאַכט זענען צו איר געקומען געסטאָפּאָ־אַגענטן. דערהערנדיק זייער קלאַפן אין דער פראָנט־טיר, האָט זי גלייך פאַרשטאַנען וואָס זי דאַרף טון, איז אַרויסגעשפרונגען דורכן פענצטער און געלאָפן אין דער פינצטערער נאַכט איבער די פעלדער ביז זי איז אַנגעקומען קיין ליקעוו...

אויף די חורבות

מיט אַ געבויגענעם קאָפּ, דורכגעדרונגען פון שרעק, בושה און פאַרצווייפלונג, האָב איך זיך אריינגעשלייכט אין שטעטל אַריין דורך די הינטערגעסלעך. מיטן שמאָלן געסעלע בין איך אָנגעקומען אין מאַרק אַריין. אין דער זייט, ווו שלמה מאנטל האָט אַמאָל געווויינט. אַ דערשלאָגענער בין איך געבליבן שטיין און נישט געוווסט וווהין איך דאַרף גיין. אַ וויל איז מיר דורכגעלאָפן אַ געדאַנק, אפשר איז דאָס גאָרנישט טאַרנאָגראָד. אפשר האָב איך פאַרבלאָנדזשעט אין אַן אַנדער שטעטל? באַלד האָב איך פון זיך אָפּגעטרייסלט די דאָזיקע געדאַנקען. איך דערקען דאָך די געוועלבער, וואָס די יידן האָבן איבערגעלאָזט. גאָרנישט האָט זיך דאָ געענדערט, בלויז אויפן אָרט פון די יידישע פאַרקויפער און פאַרקויפערינס מיט די ליכטיקע איידעלע פנימער, שטייען איצט אויסגעפרעסענע פאָליאַקן מיט חזירישע מאָרדעס. ניין, איך בלאָנדזשע נישט, דאָס איז טאַקע טאַרנאָגראָד, דאָס זעלבע שטעטל, נאָר אָן יידן. מיט אַ צעוויטיקט האַרץ בין איך געגאַנגען אויף דער לינקער זייט מאַרק און אַרויס אויף דער ראָזשעניצער גאַס. אָט איז דאָס הויז, וואָס חיים סעגעלמאַן האָט זיך אויפגעבויט אין יאָר 1940, שוין אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. אָט איז דאָך שבתיל סאבעלס פלאַץ...

איך גיי ווייטער לענגאויס די ראָזשעניצער גאַס, זע נישט קיין איין יידיש פנים, נישטאָ אפילו די הייזער, אָט בין איך שוין ביי מיין טאַטנס לייַדיקן פלאַץ. דאָ, אויף דעם אָרט, האָב איך איבערגעלאָזט מיינע טאַטע־מאַמע, מיינע שוועסטערס. איצט וואַקסט דאָ ווילד־גראָז און עס וואַלגערן זיך שטיקלעך ציגל פונעם קוימען, פונעם אויוון, ווו מען האָט יאָרן לאַנג געבאַקן מצות אויף פסח. איך געדענק גוט דאָס אָרט, ווו עס איז געשטאַנען אונדזער שטוב, ווו עס איז געווען דער אַלקער, ווו עס זענען ביי דער וואַנט געשטאַנען די צוויי בעטן. איך זע דאָס אָרט מיט דעם גריבעלע, ווו עס איז געשטאַנען ביים פענצטער מיין טאַטנס וועבער־וואַרשטאַט.

אָט איז דאָס אָרט, ווו עס איז געשטאַנען אונדזער קינדער־וויגעלע, וואָס האָט אויסגעוויגט מיך און נאָך זעקס קינדער. אָט זע איך אַ צעריסענעם דעם גרויסן מצה־קויש, אין וועלכן דער רעדלער פלעגט צעטראָגן די מצות צו די באַלעבאַטים. אַ פאַרבלאָטיקטע און צעריסענע האָט זיך געוואַלגערט אויף דער ערד די מזוזה פון אונדזער טיר. איך האָב זיך אַראָפּגעבויגן, אויפגעהויבן און צוגעלייגט זי צו מיינע ליפּן.

שטייענדיק אויף דער חורבה פון מיין טאַטנס פלאַץ האָב איך אַריי־בערגעקוקט צו מיין אייגן הויז, וואָס איז פאַרבליבן גאַנץ, ווייל די פאָליאַקן

האָבן דאָרטן געמאַכט די צייטווייליקע שול פאַר זייערע קינדער. איך האָב געטראַכט, אַז עס איז בעסער נישט צוצוגיין אַהין, אָבער איך האָב אַליין נישט געפילט ווי מיינע פיס פירן מיך אין יענער ריכטונג אָן איך האָב זיך מיטאַמאָל געזען שטיין ביי מיין הויז אויף דער לאַכאָווער גאַס. אַלע אַריינגענג זענען געווען בריט צעפנט, די טירן זענען געווען אַראָפגענומען און צעגנבעט. פון אַ טייל פענצטער האָבן אויך געפעלט די לאָדנס. די אַנדערע הענגען אַראָפּ, ווי אָפּגעריסענע אברים ביי אינוואַלידן.

מיט פאַרנעפלטע אויגן האָב איך זיך אַרומגעדרייט איבער די ליידיקע צימערן מיט די אָפּגעשיילטע וועגט. וואָס קוק איך? וועמען זוך איך? רעדער דרייען זיך מיר פאַר די אויגן אָן אין די אויערן רוישט עס מיט וויטע קלאַנגען. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף דער שוועל אָן פאַוואַליע געמומען באַגרייפן מיין אייגענעם חורבן, מיין אייגענעם בראָך. איבערגע־לאָזט דאָ אַ האַרציקע פרוי מיט דריי שיינע זיסע קינדער, אָן איצט?... פוסטע לוידיקע שטובן, שטומע וועגט, וואָס וואַלטן מיר געקענט אפשר אַזויפיל דערציילן וועגן די לעצטע שעהן פון מיינע נאָענטסטע אָן טייערסטע.

איך האָב געקוקט אויף די אָפּגעשיילטע וועגט, ווי איך וואַלט דער־וואַרט פון זיי אָן ענטפער: אפשר ווייסן זיי אויף וועלכן אָרט עס איז געבליבן דאָס געביין פון מיין פרוי אָן קינדער, ווו די ערד האָט איינגעזאָפּט זייער בלוט.

אָבער די וועגט זענען געשטאַנען ווי אָנגעברוגזטע, שטומע אָן באַ־ליידיקטע פון דעם שוידערלעכן גורל, וואָס עס האָט געטראָפן די מענטשן, וואָס האָבן אַזויפיל יאָרן דאָ געלעבט, געפאַרבט זיי, דעקאָרירט מיט בילדער אָן געמעלן.

מיין בליק בלאָנדזשעט ווייטער איבער די קופּעס אָנגעוואָרפענעם מיסט אָן איך הויב אויף די צעריסענע טעקע, וואָס מיין פּעשע האָט אין איר געהאַלטן די שול־ביכער אָן אָט דערזע איך אַ שטיקל פון מיין ווייבס שבתדיק קלייד, אַ צעריסן שטיוועלע פון מיין קאָפּלען, אָן אָפּגעריסן אַרבעלע פון מיין מלכהלעס אַ העמדל.

דאָס זענען די אָפּגעפונענע עדות, אַז דאָ האָט אַמאָל געלעבט מיין משפחה, מיין גוטע טייערע פרוי, מיינע שיינע האַרציקע קינדער.

מיט אַ צעבראָכן צעוויטיקט האַרץ האָב איך פאַרלאָזט מיין אייגן הויז אָן בין אַרויס אין מאַרק, געפרעגט זיך, צי עס ווויינט דאָ ערגעץ אַ ייד. די גויים האָבן מיך נישט דערקענט, געקוקט אויף מיר, ווי אויף אַ ווילד באַשעפעניש אָן צום סוף מיר אָנגעוויזן ווו עס ווויינט עזר וואכנאכטער.

עמעץ האָט דערביי צוגעגעבן, אַז מען וועט אים אויך אַרויסטרייבן פון דאַנען, מען דאַרף דאָ נישט האָבן קיין יידן.

איך בין אַריינגעקומען צו וואכנאכטערן, וועלכער האָט געווינט אין גוטהערצס הויז. איך האָב אים געטראָפן אין שטוב צוזאַמען מיט זיין ווייב פּעשע און זייער טעכטערל, וואָס איז געלעגן אין ויגעלע. זיי האָבן זיך מיט מיר זייער דערפרייט און ווידער האָב איך זיך צוגעהערט צו זיערע אַזוי שוידערלעכע איבערלעבונגען.

דעם אַנדערן טאָג בין איך אַרומגעגאַנגען צווישן מיינע באַקאַנטע פאָליאַקן אויף די פאָרשטעט און אויף דער בלאָניע, וווּ איך האָב זיך שוין געגעבן צו דערקענען און אויסגעפרעגט פרטים וועגן מיין משפּחה און אַלע אַנדערע טאַרנאָגראָדער יידן. ווי אַזוי זיי האָבן געלעבט ביי די דייטשע טיראנען, ווען און ווי אַזוי זיי זענען אומגעקומען.

אָבט טעג האָב איך אַזוי פאַרבראַכט אין טאַרנאָגראָד. טאָג נאָך טאָג בין איך אַרומגעגאַנגען צווישן די פּאָליאַקן, געגנישטערט און געפאָרשט וועגן די לעצטע טעג פון אונדזערע טאַרנאָגראָדער יידן. מען האָט מיר אָנגעוויזן נעמען פון די יידן, וואָס זיי האָבן באַגעגנט נאָך דער אַקציע אַרומבלאָנקען איבער די פעלדער, זוכנדיק אַ באַהעלטעניש, עפעס צום עסן, ביז זיי זענען פאַרשוווּנדן. אַלע האָבן געווּסט, וואָס פאַראַ סוף עס האָט זיי דערוואַרט.

די קאַטשאַנקע פון דער בלאָניע האָט מיר דערציילט, אַז מיין 13־יאָריקער זון, קאָפּל, האָט געפאַשעט די בהמות ביי דעקאשן. באַגינען, אין טאָג פון דער אַקציע, האָט ער אַרויסגעטריבן די בהמות אויף דער בלאָניע און דעמאָלט האָט אים אַ קויל פון אַן ס.ס.־מאַן אַוועקגעלייגט אַ טויטן נעבן אברהם רוערס נישט פאַרענדיקטער מיל.

דאָרטן, אויף יענעם פעלד, האָט מיר די קאַטשאַנקע געוויזן, האָבן אים צוויי קריסטן פון דער בלאָניע קובר געווען. איך האָב געזוכט ווי אַזוי איך זאָל אים קאָנען אַרויסנעמען און ברענגען צו קבר־ישראל. אָבער דאָס האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אוממעגלעך. אויף יענעם פעלד איז געוואקסן הויכער ווייץ און עס איז נישט געווען קיינער, וואָס זאָל מיר אָנווייזן געגנוי דאָס אָרט ווו מיין קינד ליגט באַגראָבן.

יעדן טאָג האָבן מיר די פּאָליאַקן דערציילט נייע פרטים וועגן יענע שוידערלעכע יאָרן. צוויי טעג נאָך דער אַקציע האָבן זיי געטראָפן מיין ווייב, מינדלען, אַרומבלאָנקען איבער די פעלדער ביי בארטאַשיקס מיל. צוויי וואָכן נאָך דער אַקציע האָט מען אין דאָרף קאָרכאָוו געכאַפּט מיין 15־יאָריקע פּעשע, געברענגט זי קיין טאַרנאָגראָד, פאַרשפּאַרט זי אין חיים גאָלדמאַנס פינצטערן סקלאַד ביז מען האָט זי אומגעבראַכט. מיין

9־יאָריקע מלכהלע האָט זיך עטלעכע טעג נאָך דער אַקציע אַרומגעדרייט צווישן די גויים, וואָס האָבן געוווינט הינטערן הייליקן אָרט. סקורא האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט זי געפונען ביי זיך אין חזיר־שטאַל, ווו זי האָט געגעסן פון די חזירימס קאָריטע. ער האָט זי אַריינגענומען אין שטוב אַריין, געגעבן איר אָפּצועסן און געלאָזט זי איבערנעכטיקן. אָבער אינדערפרי האָט ער זי אַרויסגעשיקט, ווייל ער האָט מורא געהאַט פאַר דער געסטאַפּאָ. די שקצים האָבן זי געכאַפּט און אַוועקגעפירט צו די ס.ס.־לייט, וועלכע האָבן זי אומגעבראַכט. אַזוי האָט אויסגעזען דער סוף פון מיין אייגענער משפּחה.

צאַנקנדיקע ליכט

די גאַנצע אַכט טעג, וואָס איך בין געווען אין טאַרנאָגראָד בין איך געשלאָפן ביי וואכנאכטערן. אין די נעכט האָט מען געהערט שיסן. דאָס זענען געווען אָנפאַלן פון אוקראינער אויף פּאָליאַקן און פאַרקערט. חוץ וואַכנאַכטערן זענען דעמאָלט אין טאַרנאָגראָד געווען נאָך צוויי איינצלנע יידן, עזריאל פון מיידאן שיניאווסקי און שמואל באראוויצער. זיי האָבן געוווינט אין רחל־חיהקעס הויז.

אין אַ פרייטיק האָט אַ קריסט פון לעזענסקי געברענגט אַ מאַשין זאַלץ צום פאַרקויפן. דער אַנטיסעמיטישער באַראַטשיק האָט געוואָלט קויפן דאָס זאַלץ פאַר אַ האַלבן פרייז פון דער ווערט. עס איז שוין געווען פאַרנאַכט, ווען וואַכנאַכטער מיט די צוויי אַנדערע יידן האָבן אָפּגעקויפט צוויי זעקלעך זאַלץ. ווען באַראַטשיק האָט זיך וועגן דעם דערוווסט, האָט ער זיי געמסרט אויף דער מיליץ און די דריי יידן זענען אַרעסטירט געוואָרן.

אין אַרעסט האָט מען די דריי יידן מערדערלעך צעשלאָגן, צוגענומען דאָס געלט און די זייגערלעך וואָס זיי האָבן ביי זיך געהאַט. דערביי האָט מען זיי געדראָט, אַז אויב זיי וועלן זיך ערגעץ באַקלאָגן, וועלן זיי דערשאָסן ווערן.

נאָכן באַפרייען זענען זיי עטלעכע טעג געלעגן קראַנק. דאָס זאַלץ, וואָס זיי האָבן געקויפט, האָט אויך די מיליץ צוגענומען.

איך האָב זיי דעמאָלט צוגערעדט זיי זאָלן וואָס גיכער פאַרלאָזן טאַרנאָגראָד. די צוויי איינצלנע יידן האָבן מיך געפאָלגט און זענען גלייך אַוועק. וואכנאַכטער, וועלכער איז געווען מיט אַ משפּחה, איז דערווייל נאָך געבליבן וווינען, ביז עס איז געשען דאָס אומגליק, וועגן וועלכן מיר

האָבן שוין געשריבן. נאָכן איבערלעבן דאָס היטלער־גיהנום זענען זיי אויף אַן אכזריותדקן אופן אומגעבראכט געוואָרן דורך די פוילישע בעסטיעס.

מיך זיין אין טאָרנאָגראָד איז מיט יעדן טאָג געוואָרן געפערלעכער און איך בין צוריקגעפאָרן קיין לובלין, פון וואַנען איך בין נאָך אַ געוויסער צייט ווידער צוריקגעפאָרן דערלויבדקן די פאָרמאַליטעטן ביים פאָרקויפן דאָס הויז, אגב, פאָר אַ נישטיקן פרייז. איך האָב זיך שוין דעמאָלט אָפגעגעבן אַ חשבון, אַז קיין שום ייד וועט מער נישט צוריקקומען קיין טאָרנאָגראָד.

אין משך פון דער קורצער צייט, וואָס איך בין געווען אין טאָרנאָגראָד, פלעגט אַמאָל אַהינקומען מרדכי ליפע אַדלער, וועלכער האָט זיך אויפ־געהאַלט אין בוקאָווינע און פלעגט פון צייט צו צייט קומען אין שטאָט אַריין. עס פלעגט אויך קומען פון לובלין שמחה שטאַטפעלד. ער פלעגט אין טאָרנאָגראָד אינקויפן פוטער און אַנדערע שפייז־אַרטיקלען, וואָס האָבן אין לובלין געקאָסט פיל טייערער.

נאָך דעם אומגליק מיט וואכנאכטערן איז שוין קיין שום ייד נישט געקומען קיין טאָרנאָגראָד. יעדער טאָג אַרומדרייען זיך אין שטעטל האָט מיך שרעקלעך געפייניקט. עס האָט מיך געמאַטערט אַן עקל צום גאַנצן אַרום און איך האָב געהאַט דאָס געפיל, אַז איך דריי זיך אַרום צווישן אַ שרעקלעכן קלעפיקן שמוץ פון פאַרברעכנס און געפאַלנקייט, וואָס לאָזט זיך נישט אָפקויפן פאָר קיין שום פרייז.

אין לובלין בין איך געווען נאָך עטלעכע חדשים און אויף די וועגן פון בריחה בין איך אַוועק קיין דייטשלאַנד און פון דאָרט בין איך מיט דער הילף פון דזשאָינט אָפגעפאָרן קיין אַמעריקע.

דער געדאַנק וועגן יזכור־בוך פאָר אונדזערע קדושים

אויף יענעם געזעגענונגס־אָוונט איז אַרויסגעשוומען דער פאָרשלאָג צו שרייבן אַ יזכור־בוך, ווי עס טוען אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. מיר האָבן זיך אָפגעגעבן אַ רעכענונג וועגן די שווערקייטן, מיט וועלכע עס איז פאַרבונדן דאָס אַרויסגעבן אַזאַ יזכור־בוך. חוץ דעם שרייבן, דעם צונויפקלויבן זכרונות, דאָקומענטן און היסטאָרישע מאַטער־יאַלן, איז פאָראָן אויך די עיקר־פראָגע פון געפונען די געהעריקע געלט־מיטלען. די טאָרנאָגראָדער לאַנדסלייט אין ישראל האָבן געלייגט אַ סך האָפענונגען אויף מיר. זיי האָבן אין מיר געזען דעם אַמעריקאַנער, דעם געווען סעקרעטאָר פון רעליף־קאָמיטעט און געמיינט, אַז איך וועל

באַוויזן צו דערליידיקן די פינאַנסיעלע זייט. איך האָב זיי דעמאָלט צוגעזאָגט, אַז איך וועל דעם ענין ברענגען פֿאַרן רעליף־קאָמיטעט, אַז איך וועל פֿאַדערן ספּעציעלע זיצונגען, וועל מאַנען און דערמאָנען די נויטיקייט צו אַרגאַניזירן אַ ברייטע אַקציע פֿאַר דער דאָזיקער זאַך. איך האָב זיי אָבער אָביעקטיוו און אויפֿריכטיק געשילדערט די לאָגע, אַז מיר האָבן אין אַמעריקע אויך צוטאָן מיט מענטשן, וואָס האָבן נישט די געהעריקע פֿאַרשטענדעניש פֿאַר אַזאַ יזכור־בוך. איך האָב זיי געשילדערט אין וועלכע באַדינגונגען עס קומט אויס צו אַרבעטן דעם הייגטיקן סעקרעטאַר ה׳ יוסף פינק.

צוריקקומענדיק קיין אַמעריקע האָב איך אויף די ערשטע זיצונגען גלייך געשטעלט צום באַהאַנדלען די פֿאַרשלאָגן, וואָס זענען געקומען פון די טאַרנאָגראָדער לאַנדסלייט אין ישראל. אָבער דער רעליף־קאָמיטעט האָט נישט אַרויסגעוויזן די געהעריקע פֿאַרשטענדעניש. דאָס פּראָבלעם איז עטלעכע מאָל דיסקוטירט געוואָרן און דער רעליף האָט וויטער געשיקט די הילף לויט איר איינזען.

די גאַנצע צייט בין איך געשטאַנען אין בריוולעכן קאָנטאַקט מיט די לאַנדסלייט אין ישראל, באַזונדערס מיט די ה״ה מאיר רינגער און משה שפּרונג. איך האָב זיך געבעטן ביי זיי צו אינפֿארמירן זיך וויפל עס דאַרף קאָסטן דאָס אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך. ה׳ מאיר רינגער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך אַקטיווקייט, האָט צונויפגעזאַמלט די נויטיקע אינפֿארמאַציעס און נאָכן באַקענען זיך מיט די באַדינגונגען האָב איך אים געשריבן, אַז ער זאָל מיט מער אינטענסיווקייט זיך נעמען צום רעאַליזירן די אידעע פון אַ יזכור־בוך און איך פון מיין זייט בין גרייט צו געבן די וויטגייענדיקסטע הילף סיי מיט דעם מאַטעריאַל, די זכרונות און דאָקומענטן און סיי פינאַנסיעלע מיטהילף.

אמת איז, אַז די גרעסטע האָפענונג אויפן רעאַליזירן די אידעע האָבן מיר געלייגט אויף דער טאַרנאָגראָדער סאָסעיטי אין ניו־יאָרק, דענקנדיק, אַז מיט דער הילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע וועט אונדז לייכט אָנקומען צונויפצושאַפן די נויטיקע געלט־סומע. מיט אַלע בריוו, וואָס איך האָב דערהאַלטן פון די ה״ה רינגער און שפּרונג, בין איך געקומען צו די זיצונגען פון דער סאָסעיטי און פֿאַרגעשלאָגן אונטערצוגאַרטלען זיך, שאָפן אָדער אויסבאַרגן די נויטיקע סומע, וואָס דאָס בוך דאַרף קאָסטן.

איך בין נישט מיד געוואָרן און נישט אויפגעהערט צו פֿאַדערן דאָס, וואָס איך האָב געהאַלטן פֿאַר אונדזער חוב לגבי די קדושים, ביז

איינמאָל איז אויף אַ זיצונג אַרויסגעטרעטן ה׳ מאַקס לעווינגער פון ליקעוו, מענדעלע זילבערצווייגס איידעם און מיר געשטעלט אַ באַדינג, אַז אין דעם יזכור־בוך זאָלן ווערן אַרייַנגעשריבן אַלץ וואָס מען רעדט וועגן לעצטן פּרעזעס פון יודנראַט, סיני גראָער.

אין מיין אַרויסטרעטונג האָב איך אויפגעקלערט, אַז דעם ה׳ לעווינגערס פּאָרשלאָג איז נישט דורכפירבאַר. איך אַליין קען נישט און וויס נישט וועגן די מעשים פונעם געוועזענעם פּרעזעס פון יודנראַט, ה׳ סיני גראָער. ווען איך וואָלט עפּעס געווסט, וואָלט איך אַז זייַן פּאָרשלאָג אַליין געשריבן וועגן דעם. אין מיין דראַנג צו שרייבן דעם גאַנצן אמת, וואָס עס איז פּאָרגעקומען אין געטאָ, האָב איך נישט קיין מורא פּאַר קיינעם, אָבער פּאַר יעדן וואָרט, וואָס איך שרייב, טראָג איך די גאַנצע פּאַראַנטוואָרטלעכקייט. איך האָב אונטערגעטשראָכן, אַז שרייבן דאָס, וואָס לעווינגער וויל, וועגן די האַנדלונגען פונעם געוועזענעם פּרעזעס פון יודנראַט, הייסט שטעלן אים צום שאַנדסלופּ און פּאַראורטיילן אים פּאַר דער געשיכטע אויף אַלע דורות. אַזעלכעס קען שרייבן נאָר דער, וואָס האָט עס אַליין אויפֿגעלעבט. אַזעלכעס דאַרף גרינטלעך אויסגעפּארשט ווערן און ערשט דאַן, אויפן סמך פון גענויע און ערלעכע אויסגעפּארשטע מאַטעריאַלן, קען אַזאַ אַרבעט געשריבן ווערן. דאָקעגן טאָר עס נישט געשען בלויז אויפן סמך פון קלאַנגען, וועלכע זענען נאָך ביז איצט נישט גענוי אויסגעפּארשט געוואָרן.

די גענויע באַריכטן פון די דאָזיקע זיצונגען האָב איך איבערגעשיקט צו די לאַנדסלייט פון ישראל. אין רעזולטאַט האָב איך באַקומען פון רינגערן דעם ענטפער, אַז ער רעזיגנירט פון פּאַרנעמען זיך מיטן אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך. זינט דעמאָלט איז אונדזער קאָרעספּאָנדענץ איבערגעריסן געוואָרן. די אַרבעט איז באַנייט געוואָרן ערשט נאָך מיין קומען אויף אַ לענגערער צייט קיין ישראל.

נחום קרומערקאָפ

פאַרבליבן איינער אַליין

איינער אַליין בין איך
פון אַ משפחה פאַרבליבן;
קיין היים פאַר זיך,
פון פרעמדע וועלט איך געטריבן.

אונטערגעאַקט איז געוואָרן מיין לעבן,
וואָס ליב און טייער איז אומגעקומען
אַוועקגעריבט מיין פאַרמעגן
און דאָס האָב־אין־גוטס צוגענומען.

צו די גריבער האָט מען זיי געטריבן,
קיין רחמנות דערקענט;
קיינער פון מיין פאַמיליע פאַרבליבן
און מיין היים פאַרברענט.

קיין פרוי, קיין קינד,
קיין פאָטער, קיין מוטער,
קיין צייכן פון הויזגעזונט —
אוי, איז דאָס לעבן ביטער.

אַ פרוי מיט דריי קינדער
האָב איך געהאַט.
דערשאָסן יעדעס באַזונדער
האָט דער דייטש מיטן אויטאָמאַט.

פעשע, מיין מיידל,
קאָפּל, מיין זון...
נאָך געטראָפן איר פאַרבלוטיקט קליידל.
וווּ איז זייער געביין געקומען אַהין?!

מלכהלע, די קליינע,
מינדל — מיין ווייב.
וואָלט כאָטש געבליבן איינע,
אָך און וויי צו מיין לייב.

איך זע זיי בייסאָג,
איך זע זיי ביינאַכט.
פון זינען גייען זיי נישט אַראָפּ
אָפילו ווען מיינע אויגן וועלן שוין
זיין פאַרמאַכט.

וועו איך דערמאָן זיך די געשטאַלטן
פון מיינע קינדער מיט זייער מוטער,
מיט נאָך טויזנטער אין גריבער באַהאַלטן
כאָפּט מיך אָרום אַ שוידער און אַ ציטער.

ווי טרויעריק איז דאָס לעבן און גרויזאַם.
אַז איך בין געבליבן אַליין.
ווי ביטער איז דאָס לעבן איינזאַם,
אַז מען איז עלנט ווי אַ שטיין.
גיי נישט צו די מערדער
און פאַרברענג נישט מיט זיי;
אַנטלויף פון די דערנער —
האָסט שוין פאַרגעסן? אָך און וויי!

דו דאַרפסט געדענקען
דעם נאַצישן טיגער.
נאָך נקמה זאָלסטו בענקען
פאַר דיינע שוועסטער און ברידער.

זכור ואל תשכח!

טאַרנאָגראָדער יידן! איך רוף אייך: טאַרנאָגראָדער יורשים! די ירושה איז נישט קיין מאַטעריעלע, נישט קיין הייזער און שלעסער, נישט קיין פעלדער און גערטנער. איר געהערט נישט צו יענער קאַטעגאָריע יורשים, ביי וועלכע עס איז פאַראַן אַ מורא, אַז זיי וועלן זיך קריגן איבער דער ירושה פון פאַרשטאָרבענע עלטערן. איר זייט יורשים פון אַ גרויסן און הייליקן געבאָט:

זכור ואל תשכח!

געדענקען און נישט פאַרגעסן!

איר זייט יורשים פון אַ דערהויבענער האָפענונג, וואָס האָט נישט קיין מורא פאַר קיין פייער און פאַר קיין וואַסער.

אייביק, ביזן סוף פון אַלע צייטן און דורות וועלן מיר טייער האַלטן וואָס איז געבליבן פאַר אונדז אויסגעקריצט מיט אותיות פון פייער און בלוט:

מיר, וואָס האָבן זוכה געווען אָפּגעראַטעוועט צו ווערן פון דעם גרויליקן אומקום, האָבן שטענדיק פאַר די אויגן דעם אור־אַלטן געבאָט, וואָס איז געבליבן פאַר אונדז אויסגעקריצט מיט אותיות פון פייער און בלוט:

„זכור את אשר עשה לך עמלק!" — דער עמלק פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט.

דאָס איז אייגנטלעך די ראָל און באַשטימונג פונעם דאָזיקן בוך, וואָס איז אַן אויסדרוק פון דעם חוב, וועלכן מיר האָבן געגומען אויף זיך ווייטער צו ציען די ירושה —די גאָלדענע קייט פון הונדערטער יאָרן יידיש לעבן אין טאַרנאָגראָד.

האַלט דערפאַר טייער און הייליק דעם דאָזיקן ספר הזכרון, אין וועלכן עס שפיגלט זיך אָפּ דאָס גייסטיקע לעבן פון אונדזערע עלטערן און אור־עלטערן, די באַוונדערע ליכטיקייט, גוטהאַרציקייט פון די פשוטע יידישע מענטשן אין אונדזער שטעטל.

זאָל עס די קומענדיקע דורות געבן די טיפע אַנונג פון דער אומגע־בראַכטער שיינקייט.

זאָל דאָס יזכור־בוך זיין אַ שטענדיקע דערמאַנונג לדור־דורות, וועלכע וועלן זען אינעם דאָזיקן יזכור־בוך אַ דאָקומענט און אַ שפיגל פון אַ רייך שטייגער־לעבן, וואָס איז מער נישטאָ.

זאָל דאָס געשריי, וואָס גייט אויף פון דאָזיקן בוך, נישט פאַרשטילט ווערן און נישט אויפהערן צו מאָנען ביז דורי־דורות.

נחום קרומערקאָפּ

יחזקאל אַגיערט

אויף די חורבות פון מיין געבורט־שטאט, טאַרנאָגראָד

פון אַ באַזוך אין יאָר 1964

די עטלעכע צענדליק יאָר, וואָס איך געפין זיך אין בראַזיל, האָב איך שטענדיק געטרוימט און געשטרעבט צו באַזוכן אַמאָל מיין געבורט־שטאָט טאַרנאָגראָד, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיין קינדהייט און יוגנט, אַמאָל אין פרייד און אויך אין לייד, געהאָפט אויף בעסערע צייטן, אויף אַ גליקלעכע צוקונפט.

און אָט איז געקומען דער טאָג, אויף וועלכן איך האָב אַזוי לאַנג געוואַרט. איינגעפאַקט די וואַליזעס, זיך געזעגנט מיט חברים און פרייד און איך מיט מיין פרוי האָבן מיר פאַרלאָזט סאַן פאַולאָ, בראַזיל. זיך אַרויסגעלאָזט פון סאַן־פאַולאָ אויפן וועג קיין פוילן.

דאָס איז געווען דעם 11טן יולי 1964 וועו מיר זענען אָפגעפאָרן פון סאַנטאס, אויף דער שיף „אויגוסטוס". מיט דער שיף זענען מיר געפאָרן ביז איטאַליע, פון דאָרט מיט דער באַן קיין וואַרשע. אין וואַרשע האָבן מיר פאַרבראַכט אַ צווייַ וואָכן, זיך געטראָפן מיט באַקאַנטע, באַזוכט פאַרשידענע אינסטיטוציעס און געלייגט אַ קראַנץ בלומען ביים געטאָ־מאָנומענט.

פון דאָרט זענען מיר געפאָרן קיין לובלין, ווו מיר האָבן באַזוכט דעם יידישן קאָמיטעט און צווישן די געזעלשאַפטלעכע טוער פונעם קאָמיטעט האָב איך געטראָפן פיל פון מיינע אַמאָליקע חברים און באַקאַנטע. זייענדיק אין לובלין האָב איך באַשלאָסן צו זען די פאַרניכטונגס־לאַגערן, ווו די דייטשע חיות האָבן אומגעבראַכט אונדזערע שוועסטער און ברידער. מיר האָבן געגומען אַן אויטאָמאָביל און אין צען מינוט אַרום, זענען מיר שוין געווען אין דעם באַוווסטן טויט־לאַגער „מאַידאַנעק".

געטראָפן האָבן מיר דאָרטן טויזנטער באַזוכער פון פאַרשידענע עקן לאַנד, ווי אויך אַ סך סאָלדאַטן. איך האָב באַמערקט, ווי אייניקע סאָלדאַטן האָבן אָנגעשריבן צעטעלעך און עס אַוועקגעלייגט אויף אַ קבר. איך בין געווען נייגעריק צו וויסן, וואָס דאָרט איז אָנגעשריבן, האָב איך געזומען איינס אַזאַ צעטעלע און איבערגעלייענט און אָט וואָס עס איז דאָרט געווען געשריבן: „מיין טייער פאָלק, קיינמאָל וועל איך דיך ניט פאַרגעסן, פון מיר, וואַסילעוויטש".

גייענדיק איבער די בלאָקן, האָב איך אין אייניקע פון זיי געזען פעק מיט האָר און צעפ. דאָס האָבן די תלנים אָפגעשוירן פון זייערע קרבנות די האָר איידער זיי זענען פאַרגאַזט געוואָרן. מיין האַרץ האָט געבלוטיקט פון דעם שוידערלעכן בילד. איך האָב געטראַכט: וויפל ליבע און צערטלעכקייט די מאַמעס האָבן אָפגעגעבן פאַר זייערע קינדער, פאַר זייערע נאָענטע און משפחה. איצט איז פון זייער געדעכעניש געבליבן אַ מוזיי.

איך האָב מער ניט געהאַט קיין כוח צו באַזוכן די אַנדערע בלאָקן. איך האָב זיך געפילט צוזאַמענגעבראָכן און שטאַרק זיך פאַנאַנדערגעווייגט. קומענדיק אַ ביסל צו זיך פון דעם ווייטיק זענען מיר געגאַנגען ווייטער. איינער פון די באַגלייטער האָט מיר אָנגעוויזן אויף אַ באַרג און געזאָגט, אַז דאָ אונטער דעם בארג זענען באַגראָבן 18 טויזנט יידן, וואָס די היטלעריסטן האָבן אומגעבראַכט צוויי טעג פאַר דער באַפרייונג. איך בין געווען שטאַרק צעבראָכן פון דעם געזעענעם און געוואָלט צוריקפאָרן. איך האָב זיך געזעגנט מיט מיינע באַגלייטער און איינער פון זיי האָט מיך צוגעפירט צום אויטאָבוס וואָס פאָרט קיין טאַרנאָגראָד.

אַריינזעצנדיק זיך אין אָמניבוס האָב איך באַשלאָסן ניט צו פאָרן דירעקט קיין טאַרנאָגראָד. עס איז געווען אַ זונטיק און איך האָב ניט געוואָלט אָנקומען אין טאַרנאָגראָד אין אַ זונטיקדיקן טאָג. האָב איך באַשלאָסן איבערצונעכטיקן אין בילגאָריי. מיר זענען דורכגעפאָרן אַ סך באַקאַנטע שטעטלעך, וואָס געפינען זיך אויפן וועג. ליידער זענען אָט די אַלע שטעטלעך ריין פון יידן. עס האָט געקלעמט דאָס האַרץ. איז דאָס טאַקע די וויקלעכקייט? ווו זענען אַהינגעקומען מיינע טייערע יידן, חברים און פריינד, די יוגנט וואָס האָט אָנגעפילט די דאָזיקע שטעלעך מיט לעבן און קאַמף?

אין אָוונט זענען מיר אָנגעקומען אין בילגאָריי. איך האָב עס ניט דערקענט. דער שאָפער פון אָמניבוס האָט מיך אָבער איבערצייגט, אַז איך געפין זיך אין בילגאָריי.

איינער פון די פאַסאַזשירן, וואָס איז צוזאַמען מיט מיר אַראָפּ אין בילגאַריי, האָט אין מיר דערקענט, אַז איך בין אַן אויסלענדער, האָט ער מיך געפרעגט וווהין איך וויל גיין און וואָס איך וויל זען. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וויל וויסן וועגן איינער אַ פערזאָן, וואָס האָט געווינט אויף דער טאַרנאָגראָדער גאַס. ער האָט מיך אַהין צוגעפירט אן דאָרט געטראָפן וועמען איך האָב געזוכט. דאָס איז מיינע אַ גוטע באַקאַנטע, אַן אַמאָליקע חברטע. מיר האָבן געהאַט אַ קורצן שמועס. זי האָט געוואָלט וויסן און געפרעגט, צו אימיצער פון די בילגאָרייער חברים לעבן. איך האָב איר געזאָגט, אַז ליידער לעבט ניט מער קיינער פון זיי. איך האָב געפילט, אַז עס טוט איר שטאַרק וויי און זי לעבט עס איבער. זי האָטביי מיר געבעטן אַנטשולדיקונג פאַרוואָס זי קען מיך נישט איינלאָדן, איך זאָל ביי איר זיין כאָטש עטלעכע טעג איר גאַסט. זי האָט מיר דערקלערט, אַז איר זון, זיין פרוי און קינדער זענען גע־קומען פון ענגלאַנד צו גאַסט איבער די וואַקאַציעס.

מיר האָבן זיך געזעגנט. געקומען אין האָטעל און געזומען וואַרטן אויף מאָרגן אָפּצופאָרן קיין טאַרנאָגראָד.

איך האָב לאַנג געוואַרט אויף אַן אָמניבוס. קיין טעקסי איז אויך נישט געווען צו דינגען. בין איך אַזוי געשטאַנען און געוואַרט. פלוצים איז אָנגעפאָרן אַ מיליטערישער אויטאָ מיט סאָלדאַטן. איך האָב געבעטן, זיי זאָלן זיך אָפּשטעלן און געפרעגט, צי זיי פאָרן קיין טאַרנאָגראָד און אויב יאָ, צי זיי וואָלטן מיך מיטגענומען. „ביטע זייער, ביטע זייער" איז געווען דער ענטפער. זיי פאָרן קיין טאַרנאָגראָד איך בין אַרויף אויף דער מאָשין.

אָנקומענדיק אויפן קנישפאָלער וועג דערזע איך אַ שילדל. איך בעט דעם שאָפער, ער זאָל אויף אַ מאָמענט אָפּשטעלן די מאַשין, כ׳זאָל קענען באַקוקן דאָס שילדל. איך זע, אַז דאָס איז דאָס זעלבע שילדל פון מיט אַ פאָר צענדליק יאָר צוריק, אַזוי ווי איך האָב עס דאָן איבערגעלאָזט.

מיר פאָרן ווייטער און איך גיב זיך מיר איבער מיינע מחשבות: דאָס שטיקעלע בלעכל האָט מער מזל ווי אַ לעבעדיקער מענטש. דאָס שילדל איז געבליבן, אָבער די יוגנט וואָס פלעגט דאָ אָפּט קומען, מיט געזאַנג, אויף דעם דאָזיקן וועג, איז מער נישטאָ. די נאַצי־בעסטיע האָט חרוב געמאַכט זייער היים און פאַרשניטן די טייערע יוגנט, די יידישע יוגנט. דורכן אויטאָ זע איך ווי די פויערים אויף די פעלדער נעמען אַראָפּ די תבואה, לייגן איין די גאָלדענע זאַנגען. מיר דוכט, אַז די

זאַנגען ווייַנען צוזאַמען מיט מיר אויף דער בראָך וואָס אונדז האָט געטראָפן.

מיר פֿאָרן דורך דעם אַזוי מיר גוט באַקאַנטן קרייַצוועג צווישן בילגאָריי און דעם דאָרף „בישטש". אין די שבתים פלעגט דאָ אונדזער יידישע יוגנט קומען פֿאַרברענגען. וויפל הערלעכע לידער דאָ זענען אויסגעזונגען געוואָרן?! וויפל האָפענונגען און באַגערן עס זענען דאָ אויפגעשוווּמען געוואָרן! אויף דעם זעלבן קרייַצוועג, אויפן זעלבן אָרט שטייט נאָך דער געקרייַציקטער. גאָרנישט האָט זיך געענדערט, ער האָט נישט אָפּגעקערט דאָס פּנים, פּילט זיך נישט שולדיק פֿאַר מיר. אויך די בריק איז די זעלבע. אונטערן בריק איז שטענדיק געווען אַ פּליסנדיק קיל וואַסער, אָבער היינט איז עס אויסגעטרוקנט, כאָטש עס רעגנט. קענטיק, דאָס טייכל האָט נישט ווער עס זאָל קומען זיך באָדן אין זיינע וואַסערן. אויך דער קלויסטער שטייט אויף זיין אָרט. עס דאַכט מיר, אַז ער זאָגט: „צו וועמען פֿאָרט ער, וועמען וויל ער דאָס זען?".

נאָך אַ ווייַלע פֿאָרן שטעלן מיר זיך אָפּ און דער שאָפֿער דערקלערט מיר, אַז שוין, מיר געפינען זיך אין טאַרנאָגראָד.

איך האָב מיינע אויגן נישט געגלויבט, אַז איך בין שוין אין מיין געבורט־שטאָט. איבערקומענדיק דעם ערשטן אייַנדרוק, האָב איך אָנגעהויבן דערקענען ביסלעכווייז דאָס שטעטל. צום ערשטן האָב איך דערקאָנט די געוועלבלעך, וואָס זענען אויפגעבויט געוואָרן מיט אַ פֿאָר צענדליק יאָר צוריק. איך טרעף אָן אַ קריסט און פרעג אים, וווּ איז דאָ די לאַכאָווער גאַס. זאָגט ער, אַז איך שטיי טאַקע אויף דער דאָזיקער גאַס, נאָר היינט הייסט זי קאָשציושקאָ גאַס.

איך האָב נאָך געוואָלט זען די פֿאָסט, דאָן וואָלט איך זיך געקענט בעסער אָריענטירן אין מיין אַמאָליקער געבורס־שטאָט. פֿאַרטאָן אין מיינע געדאַנקען, האָב איך באַמערקט, אַז עטלעכע קריסטן זענען צוגעקומען און געפרעגט דעם קריסט, וועלכער האָט מיט מיר געערעדט ווער עס איז דער פרעמדער. דעם אמת געזאָגט, האָב איך מיך אַ ביסל דערשראָקן און געבעטן ווייַזן ווּ עס געפינט זיך די פֿאָליציי. איך בין באַלד אַהין אָנגעקומען.

אָנגעקלאַפּט אין טיר און באַקומען אַן ענטפער: „אַריין"! איך האָב זיך פֿאָרגעשטעלט ווער איך בין, אַז איך קום פון אויסלאַנד, בין געבוירן דאָ, אין טאַרנאָגראָד און וויל מען זאָל מיר ווייַזן מיין אַמאָליקע היים, די שול, דעם בית המדרש און דעם רבס שטוב.

זיי זאָגן מיר, אַז זיי זענען אַלע יוגנטלעכע און ווייסן נישט פון

די אַלע זאַכן. איך זאָל צוגיין אין דער גמינע און דאָרטן וועל איך טרעפן מענטשן פון עלטערן דור, וועלכע וועלן מיך קענען אינפאָרמירן וועגן די זאַכן וואָס מיך אינטערעסירט.

איינער פון די יוגנטלעכע מיליציאַנטן האָט מיך באַגלייט ביז דער גמינע.

אַריינקומענדיק אין דער גמינע און דערזעענדיק די „נייע" באַלע־באַטים פון שטאָט, האָב איך ניט געדאַרפט, אַז מען זאָל זיי מיך פאָר־שטעלן. איך האָב זיי אַלעמען דערקענט. איך האָב כמעט ווי אויסגע־שריגן:

„אָ, איר זענט דאָ?!"

איך האָב דאָרטן געטראָפן די אַלטע באַקאַנטע איינווינער פון טאַרנאָגראָד: ביען, קארפאל, צאפ א. אַנד. מיר פאַרפירן אַ שמועס. זיי האָבן מיך באַלד נישט דערקענט און איך זאָג זיי וויר איך בין, אַז מיין מאַמע האָט געהייסן חנה און מיט וואָס זי האָט געהאַנדלט. זיי האָבן זיך באַלד דערמאָנט און מיר געזאָגט, אַז נישט חנה האָט מען זי גערופן, נאָר יאָסוואָוואַ. מיר האָבן אַ וויילע זיך געאַמפערט איבער איר נאָמען און לסוף האָב איך זיך דערמאָנט, אַז מען האָט זי טאַקע גערופן יאָסוואָוואַ.

בעת דעם שמועס קומט אַריין אַ יונגערמאַן, באַגריסט מיך און זאָגט, אַז זיין קאָלעגע האָט אים געזאָגט וועגן מיין קומען און אַז איך האָב געאַרבעט ביי יעקל מאגראן. דערהערנדיק עס, האָב איך געוואָלט דערוויסן זיך פון אים מער אייגצלהייטן. איך האָב געבעטן אַנטשול־דיקונג ביי די גמינע־מיטגלידער און איינגעלאָדן דעם יונגנמאַן אויף אַ גלעזל טיי. מיר זענען אַריינגעקומען אין אַ באַר־רעסטאָראַן, אַרום און אַרום זענען אַלע טישן געווען פאַרנומען פון פויערים, וועלכע האָבן געטרונקען ביר. אַ סך פון זיי זענען שוין געווען גוט שיכור.

איך האָב רעזיגנירט פונעם שמועס, זיך געזעגנט מיט מיין באַ־קאַנטן און צוריקגעגאַנגען צו דער גמינע.

אויפן וועג טרעף איך פיל מענטשן. יעדער שטעלט זיך פאָר. איך וויל נישט אַנרופן זייערע נעמען. צופיל כבוד פאַר זיי. אַרום מיר שטייען שוין אַוודאי צען פערזאָן. זיי באַגלייטן מיך צו מיין געווענער היים.

אַנגעקומען צו דער שטוב, קומט אַרויס אַ קריסטלעכע פרוי, וועלכע ווויינט איצטער אין סאכיעלעס שניידערס שטוב, וואָס איז גע־שטאַנען הינטער אונדזער שטוב. מיינע באַגלייטער שטעלן מיך פאָר פאָר דער קריסטין און דערציילן איר, אַז איך בין דאָ געבוירן, געווויינט

אין דאָזיקן הויז און קום איצט פון אויסלאַנד זען מיין געבורט־שטאָט. די פרוי גיט אַ זאָג:

וואָס ווילן זיי דאָ, די קרעציקע, זיי זענען דאָך שוין מער נישטאָ!".

איך האָב געזען מיט וועמען איך האָב דאָ צוטאָן, האָב איך אויסגעמיטן מיט איר צו דיסקוטירן. אייניקע פון מיינע באַגלייטער האָבן איר געמאַכט אַ צייכן, זי זאָל מער נישט רעדן.

פון דאַנען בין איך מיט מיינע באַגלייטער געגאַנגען באַקוקן די שטאָט. אויף די פלעצער, וווּ עס זענען אַמאָל געשטאַנען די הייזער פון שאַיע־לייב, שמאיעלע דער שניידער, מיין פעטער פייוול באָס, דער קרומער יאַנקל דער שניידער, וווּ מען פלעגט באַקן מצות — דער גאַנצער שטח איז איצטער איין וויסטעניש וואָס איז באַדעקט מיט ווילדע גראָזן.

צוגעקומען צום אָרט וואָס איז אַמאָל געווען דער בית המדרש און איז איצט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ האָטעל. די וויבערישע שול האָבן די פאַשיסטן אינגאַנצן צענומען. געבליבן אַלס זכר זענען אַ ביסל שטיינער. די שניידערישע שול איז פוסט און וויסט. אין קאָרידאָר פון דער שול איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ לאַגער פון גרינוואַרג. דאָרט שטייט אַ קריסט און פאַרקויפט קאַרטאָפל, קרויט, טאָמאַטן און אַנדערע פרוכטן. איך האָב געוואָלט זען ווי עס זעט אויס אינעווייניק אין דער שול. איינער פון מיינע באַגלייטער באַקומט אַ שליסל און מיר גייען אַריין אינעווייניק.

דאָס האַרץ פאַרקלעמט ווען מען מען דערזעט וואָס די פאַשיסטן האָבן געמאַכט פון אונדזער האָב און גוטס. נישטאָ דער באַלעמער. דער אָרון־קודש צעבראָכן. אַ ווינט פייפט אומעטיק, יאָמערט.

מיינע געדאַנקען טראָגן מיך אַריבער אין מיין שטעטל מיט יאָרן צוריק און איך זע די ימים־טובים, ראש־השנה, יום־כיפור, ווי אַלע יידן פילן אָן די שולן און בעטן אויף געזונט, פרנסה און אַ יאָר פון שלום. אויף דער גאַלעריע שטייען די פרויען און דאַוונען. זיי שטרעקן מיר אויס אַ האַנט און גיבן מיר שלום. איך קען נישט ענטפערן. מיין צונג איז ווי געליימט.

איך האָב מיך אַנגעשפּאַרט אָן וואַנט און געווויינט.

אַ קול אין מיר רופט צו מיינע לאַנדסלייט איבער דער גאָרער וועלט, זיי זאָלן נישט פאַרגעסן, נישט פאַרגעבן די היטלער־פאַשיסטן און נקמה נעמען פון זיי פאַרן פאַרגאָסענעם בלוט פון אונדזער פאָלק און חורבן פון אונדזערע היימען.

אַרויסגייענדיק פון שול זענען מיר צוגעקומען צום רבס הויז. אַ גרויסער הויף און אַ גאָרטן. דעם רבס משפחה איז געווען אַ גרויסע. אין הויז האָבן דאָרט געווינט די זין, טעכטער, איידעמס, שניר און אייניקלעך. די שטוב איז שטענדיק פול געווען מיט באַזוכער, וואָס זענען געקומען צום רב וועגן פאַרשידענע ענינים. נישטאָ מער קיינער. וויי, וויי, וואָס פון דעם איז געוואָרן!

אין הויז ווינט איצטער אַ קריסט.

מיר גייען ווייטער. דאָרט וווּ עס איז אַמאָל געשטאַנען איטלייבעלעס הויז, איז אויסגעבויט אַ ראַדיאָ־סטאַציע. נישט וויט געפינט זיך יאַנקעלע דעם רופאס הויז, פאַרקלאַפט און פאַרמאַכט. דאָס הויז פון פישל קאָניאַזש איז איבערגעמאַכט געוואָרן אין אַ שפיטאָל. דער גרויסער מאַרק איז מער נישטאָ. דער גאַנצער שטח, וווּ עס זענען אַמאָל געשטאַנען די גמינע, די הייזער פון יעקל מאַגראַם, הערש שאיע־לייב ביז די מאַגטלס — וועלט פאַרבויט. וואָס מען בויט דאָרט האָט מיך נישט אינטערעסירט.

מיר שפאַנען ווייטער. עס באַגעגענען מיך אַ סך מענטשן און פרעגן „וואָס טוט דאָ דער פאַן". איך פרעג זיי, וווּ עס געפינט זיך דאָ דער ברודער־קבר. זיי זאָגן, אַז זיי ווייסן נישט.

איך בעט זיי, זיי זאָלן מיר ווייזן לייביש קאָוואַלס הויז. מיר קומען צו צום הויז און טרעפן קיינעם נישט. דערביי שטייט נאָך דאָס הויז פון איינעם אַ דאָרפס־ייד מיטן נאָמען לייביש פליס. אין הויז איז קיינער נישט געווען.

צוזאַמען מיט מיינע באַגלייטער לאָזן מיר זיך גיין אין דער ריכטונג פון שיע זיינוואַלעס גאָרטן און מיר טרעפן דאָרט אַ פרוי, אַ קריסטין, וואָס ווייזט זיך אַרויס, אַז זי ווייסט וווּ עס געפינט זיך דער ברודער־קבר. מען שטעלט מיך פאָר פאַר דער קריסטין אָן זי דערקענט אין מיר, אַז איך בין טאַקע יאָסוואָוואַס זון. מען בעט זי, אַז זי זאָל ווייזן וווּ עס געפינט זיך דער קבר פון מיין מאַמען ווי אויך פון אַנדערע יידישע פרויען, וואָס די פאַשיסטן האָבן אומגעבראַכט.

פירנדיק אונדז צום ברידער־קבר האָט זי אונדז דערציילט, אַז איינמאָל איז צו איר געקומען אַ לערער און איר געזאָגט, אַז די היט־לעריסטן ווילן באַגראָבן אין איר גאָרטן די אויסגעהאַרגעטע יידן און איר געבעטן, אַז זי זאָל דאָס אָפזאָגן. זי האָט עס צוגעזאָגט אַזוי צו טאָן. שפעטער אָבער, איז געקומען אַן אָפיציר פון דער געסטאַפּאָ און איר געזאָגט, אַז אין איר גאָרטן וועט מען באַגראָבן די אומגעבראַכטע

יידן. זי האָט אים געזאָגט, אַז זי וויל עס נישט. דערויף האָט איר דער אָפיציר מיט אַ געלעכטערל געפרעגט: „פאַרוואָס ווילסטו עס נישט? מעגסט זיין זיכער, אַז דיין גאָרטן וועט געבן נאָכדעם דעם בעסטן קרויט".

אין דעם דאָזיקן גאָרטן ליגן אין אַ ברידער־קבר די יידן פון טאַר־נאָגראָד, אונדזערע מאַמעס, טאַטעס, שוועסטער און ברידער, אַלע, וועמען די היטלער רוצחים האָבן אומגעבראַכט. מיינע באַגלייטער האָבן ביסלעך־וויז אַנגעהויבן אויסדערציילן די רציחות פון די נאַציס. אומברחמנותדיק פלעגן זיי אומברענגען זייערע קרבנות. ישראלקע פעלצס טאָכטער האָט אַ נאַצי אומגעווארפן אויף דער ערד אַרויפגעשטעלט זיין באַשטיוולטן פוס אויף איר האַלדז און אויף אַזאַ אופן זי דערשטיקט און נאָך אַזעלכע שוידערלעכע פאַרברעכנס, וואָס די מערדער זענען באַגאַנגען מיט דער יידישער באַפעלקערונג.

איך האָב נאָך אַנגעטראָפן אויף נאָך עטלעכע הייזער, וואָס האָבן באַלאַנגט צו יידן. דאָס זענען: בראָמבערגער, דער בעקער און דער ייד וואָס פלעגט אויסאַרבעטן אייל. זיי זענען פאַרשלאָסן, פאַרהעמערט.

גייענדיק דורך דער לאַכאָווער גאַס האָב איך געזען, אַז זי איז אינ־גאַנצן פאַרבויט. עס איז דאָרט איצטער אויסגעבויט געוואָרן אַ קינדער־שול. זי איז געווען פאַרמאַכט, וויל עס איז געווען וואַקאַציע־צייט.

אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ סך פרויען, וועלכע דערזעענדיק אַן אויסלענדער, האָבן געוואָלט פאַרפירן מיט מיר אַ שמועס. אינעם אופן פון זייער רעדן, האָב איך געפילט, אַז זיי ווילן מיך פראָוואָצירן, האָב איך אויסגעמיטן צו דיסקוטירן מיט זיי.

אַ סך באַקאַנטע קריסטן האָבן זיך נאָך געוואָלט זען מיט מיר אָבער איך האָב שוין נישט געהאַט קיין געדולד צו בלייבן מער. איך האָב באַשלאָסן אַוועקצופאָרן פון מיין שטעטעלע. איך בין געווען מיד, אויסגעמאַטערט פון דעם איבערלעבטן און האָב פאַרלאָזט טאַרנאָגראָד. איך בין געפאָרן קיין לובלין, ווו עס האָט אויף מיר געוואַרט מיין פרוי. פון דאָרטן זענען מיר געפאָרן קיין וואַרשאַוו.

זאָל דאָס פאַרצייכנטע, וואָס איך האָב אַנגעשריבן מיט טרערן, זיין אַ דערמאָנונג, ניט צו פאַרגעבן אונדזערע טויט־שונאים, וואָס האָבן אומגעבראַכט אַ דריטל פון אונדזער פאָלק. זאָל עס אויך זיין אַ טרייסט פאַר אַלע מיינע לאַנדסלייט און פאַר אַלע יידן, וואָס מיר האָבן זוכה געווען אין היטלערס מפלה און אין דער אויפלעבונג פון דער יידישער מדינה.

א ווארט און א טרער

צום אנדענק פון מיין מאמען

וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים

שוין 35 יאָר ווי איך האָב פאַרלאָזט מיין היים און בין אַוועק אין ווייטן בראַזיל. יעדן טאָג וואָס איז פאַרבייַ, האָב איך געלעבט מיט מיין היים און די מענטשן, מיט וועלכע איך האָב מיינע קינדער־יאָרן פאַר־בראַכט און וועלכע זענען פאַרבליבן דאָרט, אין דער גיהנום־שריפה פון נאַצישער יידן־אויסראָטונג.

ערשט מיט פינף וואָכן צוריק האָב איך געזען די אויוונס פון מיידאַנעק און אוישוויץ, און איך קאָן זיך נאָך אַלץ נישט באַפרייען פון דער דערשיטערונג, וואָס איך האָב דאָרט איבערגעלעבט.

איך האָב תמיד געבענקט און געשטרעבט זיך צו טרעפן מיט עמעצן פון מיינע לעבן־געבליבענע לאַנדסלייט. שטעלט אייך פאָר וויי גרויס איז געווען מיין פרייד, וועו איך האָב איינעם פון זיי צום ערשטן מאָל געטראָפן מיט 16 יאָר צוריק אין צפון־אַמעריקע. אין די געשפּרעכן מיט די דאָזיקע שארית הפליטה האָב איך זיך דערוווסט וועגן אונדזער אומ־גליק, וועגן מיין משפּחה און מיין טייערע מאַמע, וועמען די נאַציס האָבן אומגעבראַכט אין אַן אַלגעמיינעם גרוב. די גאַנצע צייט האָט מיך געמאַטערט דער באַגער צו פאָרן אויף קבר־אָבות און זאָגן נאָך איר קדיש, וואָס אַ מאַמע פאַרדינט זיך ביי קינדער.

דעם 15.8.1964 בין איך אַריינגעקומען אין דעם חרובן שטעטעלע טאַרנאָגראַד, וואָס האָט אין זיך אַזויפיל ליבע און ראָמאַנטיק געהאַט, און וווּ איינער איז געווען צוגעבונדן צום צווייטן ווי צו אַן אמתן חבר. ווי פאַריתומט ביסטו געוואָרן מיין ליב, האַרציק יידיש שטעטעלע!

עס האָבן מיך אַרומגעפירט די היינטיקע פירער, די אַמאָליקע האַלבע רוצחים. איך האָב זיך געקאָנט באַגיין אָן זיי, אָבער די פוילישע רעגירונג האָט מיר געוואָלט אָפּגעבן כבוד, אַלס אַ געבוירענעם פון אָט דער שטאָט. זיי, די מאַכטהאָבערס, האָבן מיר נישט געוואָלט זאָגן וווּ מיין מאַמעס קבר געפינט זיך און וועו איך האָב זיי אָנגעווויזן אויפן אָרט וועגן וועלכן איך האָב זיך דערוווסט פון מיינע לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט, האָבן זיי ערשט צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ אויף יאָ.

איך בין אַריינגעגאַנגען אין גאָרטן פון שיע זאָנוואַליס דעם

שוסטער. דאָרט צווישן די געריטנער געפינט זיך דער אַלגעמיינער ברר־דער־קבר, און אין אים אויך דער קבר פון מיין מאַמען. איך האָב געוואָלט אַ געשריי טאָן צו איר און זאָגן: דאָ שטייט פאַר דיר דיין זון יחזקאל־בעריש, ווי דו האָסט מיך מיט אַזויפיל ליבע גערופן; און דערציילן איר, אַז זי איז אַ באָבע געוואָרן. הער, ווי דאָס אייניקל רופט דיך, באָבעשי, און בעט זיך ביי דיר, אַז דו זאָלסט עס צערטלען, צודריקן צו דיין האַרץ...

דו האָסט עס נישט דערלעבט. איך האָב דיך געזוכט אין דער ווינונג — כ׳האָב געזען גראָז. כ׳בין געגאַנגען דיך זוכן אין דער שול, ווו דו האָסט דיין שטאָט געהאַט. אַלץ איז לער, פוסט. איך האָב אַרויפ־געקוקט צי דו זעסט מיך נישט ווי איך רוף דיך אויף מיין קינדס מאָר־גנדיקער חתונה. פאַרוואָס ווארפסטו נישט אַראָפ קיין ניסלעך?... דו פרייסט זיך גאָרנישט?...

איך קוק זיך אַרום. איך זע נאָר פאַר זיך קאַלטע שטייגער. און אַ שוידער נעמט מיין לייב. ווי פאַריתומט ביסטו געוואָרן... איבער צוואַנציק יאָר נאָך דיין טויט האָט קיינער קיין ליכט אויף דיין קבר נישט אָנגעצונדן.

מיט פינף וואָכן שפעטער האָב איך זיך מיט דיין זון אברהם געטראָפן און מיר האָבן אַ טרייסט געפונען אין ווייטערדיקן לעבן — אַז מער זאָלן קיין מאַמעס נישט געפרווט ווערן. איך געפין זיך היינט דאָ אין ישראל, ווהין דיין זון אברהם איז געקומען מיט 40 יאָר צוריק, כדי צו בויען דאָס לאַנד און אַז מיר יידן זאָלן קאָנען זיין שטאָלץ. דיינע לאַנדסלייט געפינען זיך אויך דאָ. זיי האָבן זוכה געווען צו בלייבן לעבן אין אַ לאַנד, ווו מיר פילן זיך שוין נישט ווי פרעמדע.

ווינטש איך מיינע לאַנדסלייט אַ גליקלעך און פרידלעך לעבן אין דער געזיכערטער און געזונטער יידישער מדינה לעולם ועד. זייט באַגריסט, מיינע טייערע, האַרציקע לאַנדסלייט, נישט פאַרגעסענע פון אונדז לעבן־געבליבענע אין ווייטן בראָזיל.

יחזקאל אַגיערט

אפגעראטוועט פון אוישוויץ

ווי אין אַ סך שטעטלעך האָבן די היטלעריסטישע מערדער אויך אין טאַרנאָגראָד פאַרפיניקט די יידן און דערמאָרדעט זיי אויפן אָרט, באַזונדער און אין מאַסן־קברים. אַלע וועגן און שטעגן, וואָס פירן אַרויס פון טאַרנאָגראָד האָבן אין זיך איינגעזאַפּט יידיש בלוט. די איינצלנע, וואָס האָבן געפרווט זיך ראַטעוונען, זענען אָפט דורך זייערע פוילישע שכנים איבערגעגעבן געוואָרן צו די דייטשן. ווער עס איז דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט און ווער עס איז געשיקט געוואָרן אין די טויט־לאַגערן.

טאַראָגראָדער יידן האָבן אין יענע יאָרן זיך געפונען אויך אין אַנדערע שטעט, אין לובלין און אין וואַרשע. אויך דאָרט האָט זיי דער־גרייכט די מערדערישע האַנט. אלי מאנטל האָט בעתן אויסברוך פון דער מלחמה זיך געפונען אין פאַריז. אָבער אויך דאָרט איז ער ווי אַ סך אַנדערע טויזנטער יידן אַריינגעפאַקט געוואָרן אין די וואַגאָנען.

אלי מאַנטל — געווען אין די דרייסיקער יאָרן סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה אין טאַרנאָגראָד, ביז ער איז אַוועק קיין פאַריז, פונוואַנען ער איז דורך די דייטשן געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ אין טויטן־לאַגער. היינט לעבט ער אין פאַריז, היט אָפּ זיין צוגעבונדנקייט מיט דער לאַנדס־מאַנשאַפט פון די טאַרנאָגראָדער יידן, קומט פון צייט צו צייט קיין ישראל, ווו עס לעבט די מערהייט פון די אָפּגעראַטעוועטע שארית הפליטה פון יידישן ישוב אין טאַרנאָגראָד.

יעדער וואַגאָן איז געווען אָנגעשטאָפּט מיט מענטשן איבער די ברעגעס, אָן עסן און אָן טרינקען, אָן אַ ביסל לופט, אָט אַזוי זענען זיי געפאָרן פאַרמאַכטערהייט און נישט געווּסט ווּהין מען פירט זיי, ביז דער צוג איז געבליבן שטיין, די טירן פון די וואַגאָנען זענען געוואָרן אויפגעפראַלט און די עס־עס־זעלנער מיט די ראַפניקעס אין די הענט האָבן מיט געשרייען, זידלעריין און מיט קלעפ זיי אַרויסגעטריבן פון די וואַגאָנען.

אויפן אָרט איז פאָרגעקומען די סעלעקציע, ווער עס איז גלייך אַוועק צום טויט, צו די גאַז־אויוונס און ווער עס האָט געמוזט דורכגיין אַלע עינויים פון דאָזיקן שוידערלעכן כּף הקלע. צו די זעלטענע, וואָס האָבן דאָס אַלץ דורכגעמאַכט און אַרויס לעבעדיק, געהער אויך אלי מאַנטעל. דאָס, וואָס ער האָט איבערגעלעבט, איז כאַראַקטעריסטיש — אפשר מיט געווּסע ענדערונגען — פאַר הונדערטער טויזנטער. אייניקע פון זיי זענען אימשטאַנד צו שרייבן זכרונות, וועלכע ווערן דערציילט און געשריבן מיט בלוט און נישט מיט טינט. אַ פאַלק איז אויסגעאַנגען אין שוידער און אין אומגליק. דעם זעלבן גורל האָבן געטיילט די ייִדן פון טאַרנאָגראָד, פונוואַנען אַלע וועגן און שטעגן האָבן געפירט צו דער מוראדיקער שחיטה.

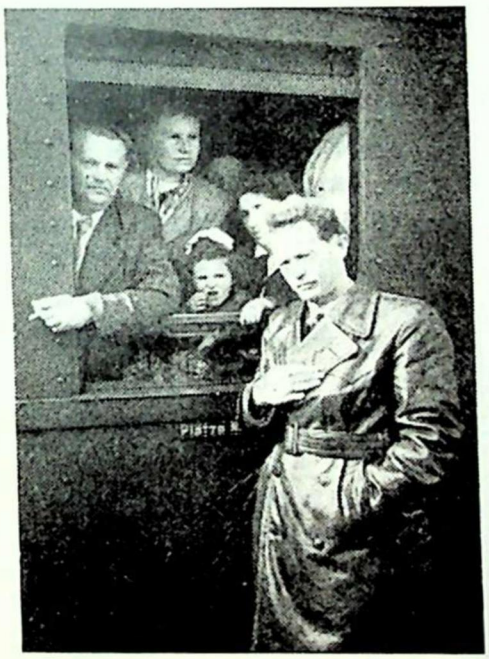

מאַקס לעווינגער

נאָך דער באַפרייאונג פונעם לאַגער אין בערגען־בעלזן. ביים אָפּפאָרן מיטן טראַנספּאָרט קיין ישראל.

אמנון דרור

בעקבות העיירה שאיננה עוד

לפני צאתנו לפולין ביקש אותנו יהודי אחד לסור לעיירה מסויימת ולחפש שם פולני אחד, שלפני 15 שנה קיבל ממיודענו סכום כסף, כדי שיניח אחת לשבוע זר פרחים על קבר אביו. ביקש היהודי שנסור לבית־הקברות, ואם ניווכח כי אמנם מקיים הפולני את הבטחתו, ישלח לו דולרים נוספים על מנת שימשיך בהנחת זרי־הפרחים על הקבר.

עדיין לא ידענו אז, כי מישאלה זו תביאנו, לאחר הסיור בפולין, להכרת משמעותה של הבעייה היהודית, שאינה מרפה מפולין ויהודיה עד היום הזה.

השתעשענו אז בתקווה, כי אנו עומדים לפני פגישה עם העיירה היהודית, כפי שהכרנו אותה בשנות ילדותנו ונעורינו מסיפורים ותיאורים אין סוף. שהרי בדרך זו או אחרת קשורים אנו כולנו, מי פחות ומי יותר, אל העיירה היהודית בקשר של נוסטלגיה. אנו נוסעים אליה, אפילו לא ראינוה מעולם, כמי שנוסע אל ידיד־נעורים. אלא שהדבר לא נסתייע. לא מצאנו, אף כי הרבינו לחפש ולבקר בעיירות, נקודת־מוצא ואחיזה מספיקה, ממנה ניתן לשחזר ולשקם בעיני רוחנו את העיירה היהודית המשופעת בפולקלור ובהווי, הדחוקה בעשיריה וברוכה בשמחת עניים. כי אלפי העיירות הקטנות והגדולות הפכו, כידוע, מכבר לבתי־קברות. וגם בתי־העלמין, חרבו ברבות הזמן ומרובם לא נותר אף זכר.

הכרתי בווארשה זוג קשישים, חולים ועניים, המנסים לקיים מעין ארכיון של מיסמכים ותצלומים של בתי־קברות בשלבים השונים של חיסולם. אך בעוד זמן־מה ייבצר גם מהם להמשיך בעיסוקם ולא יהיו עוד רושמי קורות בתי־הקברות היהודיים בהתחסלותם.

בעדות עגומה ביותר התנסיתי אני עצמי. טיילתי ברחובותיה של עיר הקייט הנפלאה קזימיר (קזימייז'), שהיתה ועודנה מקור השראה לאמנים ומשוררים, ובהם ממיטב האמנים היהודיים. פעם היתה קזימיר עיירה יהודית אופיינית, וכדברי הסופר הפולני היו בה מיני חנויות כאלה, שיכולת למצוא בהן חבית אחת גדולה של מלפפונים כבושים ותו לא. יש בה בקזימיר, בקצה המדרון העולה ממרכז העיר, מינזר קתולי. שביל מרוצף אבנים מוביל אליו. וכשעליתי בו גיליתי שאני מהלך על אותיות עבריות, על מה שהיו פעם מצבות בית־העלמין המקומי. רכנתי אצל אבן המצבה, פיניתי באצבעותי

את החול שמילא את האותיות החצובות וקראתי: „פה נטמן הישר באדם...“ אחר כך נודע לי, שמישהו פנה אל הנהלת המינזר ואל העירייה המקומית וביקש שיעקרו את אבני המצבה מן המדרכה, והתשובה היתה: „בבקשה, הבו לנו רק אבני־מרצפת אחרות“. ולא נמצא מוסד, ארגון או אדם יהודי, שבכוחו בפולין של היום להוציא לפועל את הדבר הפשוט הזה. גם לבית־הכנסת הנאה של קזימיר נמצא שימוש. הוא שופץ ותוקן ומשמש כיום בית־קולנוע. בעיירה אחרת נכנסתי למה שהיה פעם בית־הכנסת וגיליתי, כי אני בלב המרכז האזורי לחלוקת פירות וירקות. העובדים במרכז זה, גברים ונשים, שחלקם זוכרים את יהודי העיירה בשמותיהם הפרטיים, נעצו בנו עיניים והחרישו, איש אחד מוותיקי העיירה סיפר לנו לפני כן, שבית־הכנסת הוא „מקום היסטורי“ ולפיכך לא נגעו בו לרעה. בתי־הכנסת ובתי העלמין בכל העיירות (ואם איננו טועים — להוציא רק את לובלין, קרקוב וזמושץ', ואולי עוד חצי תריסר אחרים) זכו לגורל דומה. רבים מאוד הושמדו ע“י הגרמנים, אחרים על־ידי תושבי המקום ביודעים ובלא־יודעים, ויתרם כלים ונעלמים בהיעדר דואג להם.

אופייני אולי גורלו של בית־העלמין היהודי העתיק בלובלין. חומה גבוהה הקיפה אותו סביב, וכדי לקיימו דרוש היה רק מנעול, לנעילת השער שנשתמר. אך לא נמצא מי שידאג לאותו מנעול, ובית־העלמין הופקר. בפרברה של וארשה מעבר לוויסלה, בפראגה, עמד על תילו זמן רב בית־הכנסת המקומי, שיצאו לו פעם מוניטין. חשבו להפכו למוזיאון, ויוסף סנדל ורעייתו, ליקטו במסירות רבה, תמונות וציורים במגמה לשכנם במוזיאון. אך בפולין היודית — כפי שהיא כיום — לא נמצא דואג לכל אלה, אף כי השלטונות הפולניים גילו נכונות לסייע בהקמת המוזיאון. נחרב בית־הכנסת ופינה, בסופו של דבר, מקום התכניות אקטואליות ובנות ביצוע.

ברחובות ובסימטאות טרנוגרוד

נדדנו מעיירה לעיירה, נסענו אל הצפון והמזרח, היינו קרובים לבלז שמעבר לגבול, היינו בפלוצק, ליד פלונסק, בבילגוריי — וביקשנו לשווא את מה שהיה שמור בלבנו מן העיירה. איכר טוב־לב אחד הוביל אותנו ברחובות ובסימטאות טרנוגרוד, בין בתי־העץ וגגות־הקש, אל לב אותה תערובת של חנויות ובעלי־חיים וסיפר: „מלכ'לה קניגשטיין נכלאה בטרם שהוצאה להורג יחד עם אשתי... ובלילות הקרים, על קיבה ריקה היתה מלכ'לה מרגיעה ומזמרת „השמש שוקעת בלהבות“... עבר אז על ידינו מה שהיה פעם מוסד בעיירה — מוביל מים, שנשא כבימים ההם אסל ודליים.

האיכר המקומי הצביע על גג בית אחד ואמר: „הנה כאן אני גר. התגוררה כאן לפני המלחמה משפחה יהודית. הנה רואים אתם על הגג מעין מכסה מרובע? היהודים היו מסירים את המכסה בחג הסוכות ושמים תחתיו סכך"... 22 שנים לא הורד המכסה מעל גג הבית והענפים המשתרגים הפכו את הגג כולו מיקשה אחת.

לא הרחק שוכנת העיירה גור (גורה). בחצר האדמו"ר, שפיקחותו וחכמתו חרגו מעבר לתחומי הקהילה היהודית והיו מפורסמות ברחבי פולין כולה, נקהלו פעם מיום שישי עד צאת השבת מאות ואלפי חסידיו, סביבות החצר המו מכרכרות ועגלות שהביאו את יהודי העיר והעיירות בסביבה, כששאר 30 עד 40 אחוז התושבים הלא־יהודים משולבים איכשהו בשמחה. עוזרים ורותמים, מוכרים וקונים, אין להכיר כיום את ביתו של הרבי מגור, ולא את השטיבל המפורסם שלו. בשנים הראשונות לאחר המלחמה התגוררו בבתים אזרחים פולניים, בצל הכתבות העבריות שעיטרו את השטיבל, ולבסוף הורדו אף אלה. על הבית לא נותר שם וזכר לעברו.

האכזבה המתלווה לחיפוש אחר שרידיה של עיירה מזכירה בהכרח קטע מספרו של הסופר היהודי־פולני אדולף רודניצקי. הוא מספר על משורר יהודי־פולני בזמן המלחמה, המתגורר באיזור הארי וחודר לגיטו, כדי לראות הכל בעיניו, לחיות הכל ולתאר. אך הוא נתפס ומשתף פעולה. וכך הוא מסביר עצמו: „באתי לגיטו כדי לתת עדות... כאילו שהאנושות חסרה עדויות... אם פעם ירצה מישהו לתאר כל זאת יאמרו לו: עם יהודי קטן ומחורבן, חדל לבלבל את המוח בסבלותיך... סבלותיך הם טבעיים ואינם מעניינים איש..."

יש באמירה זו של הדמות הספרותית סוד אמיתי, ולא האמת מבחינת הצדק, אלא האמת מבחינת הנסיון האנושי ההיסטורי. פולין עסוקה בעצמה למעלה ראש. השלטונות מחפשים באינטנסיביות את הנוסחה של הסוציא־ליזם המתאימה לעם הפולני, העם רובו ככולו טרוד במלחמת־קיום. במערכת החינוך משולבים פרקי השואה, ודומה כי אין גונזים ואין מדלגים. אך העם היהודי, ואתו גם 30 אלף יהודי פולין, אינם רוצים, אינם מסוגלים ואינם מאמינים, כי ישפיעו על פולין שתקדיש הרבה יותר תשומת־לב, כספים ומאמצים כדי לשמר את זכר היהודים והיהדות, שזמן רב היו אבר חי מהגוף הפולני והמדינה.

השלטונות אינם דוחים יוזמה, ומגלים תכופות מידה רבה של הבנה, אך קומץ היוזמים הם, אולי בדרך הטבע, כולם יהודים שרידים בודדים, חלושים ודלי־אמצעים. כאשר מהלכים כך בין העיירות אין מנוס ממחשבה שרק מדינת ישראל, ושום גוף אחר זולתה, תוכל להציל, לשמר ולטפח את

מה שנותר. והדבר פשוט וקל מבחינה טכנית, ונדמה כי גם האמצעים הכספיים יימצאו בנקל. אין לי ספק, שאם תהיה רק כתובת ויהיו אמצעים כספיים — יימצא גם מנעול לשערי בית־העלמין העתיק בלובלין, ייאספו מצבות, יוקמו אנדרטאות, יוצאו חוברות וספרי־לימוד. איני מעלה על דעתי השקעה חיונית ומועילה יותר מזו, כי היא שתביא את הנער הפולני המתבגר, אותו ואת חבריו, יחד עם הקרובים והתיירים, תעצור אותם לפני מצבה. אנדרטה, פרק בספר. למען יהרהרו, ולו להרף־זמן ובהיסח־הדעת, במה שהיה פעם היהודי הפולני.

ה פ נ ק ס

קומץ קטן של יהודים, שאף הם זקוקים להזדמנות טובה, למזל. מצליחים לפרקים בכל זאת להציל שרידים ועדויות. מצאנו אדם בודד ואומלל בעזרה מרוחקת, המלקט טליתות וספרי־תורה ואינו יודע מה יעשה בהם. פגשנו זוג קשישים האוסף זה כמה שנים תצלומים של תשמישי קדושה יהודיים. ובווארשה פועל המכון היהסטורי היהודי, השוקד על מחקרים היסטוריים ומחפש מימצאים. אפס, בהיעדר אמצעים ואינפורמציה מספיקה תלויים גם הם בחסדיהם של גויים, המחליטים מאיזו שהיא סיבה לגלות, למכור אביזר כלשהו או לחשוף פרק כמוס. כך אירע שיום אחד סמוך למועד ביקורי בפולין הופיע פולני אחד, כשהוא מחזיק בידו נכס היסטורי יקר שעל טיבו לא היה לו כל מושג. הוא הניח על השולחן את „פנקס החברה" של העיירה נשלסק. שהגיע איך שהוא לידיו, נטל תמורתו 1000 זהובים ונסתלק, מבלי שאיש חקר אותו כיצד הגיע לידיו הפנקס ומה הניע אותו דווקא עכשיו למכרו. וכך נזדמן למי שתר כמונו אחר שרידי עיירה יהודית להתוודע לצד נוסף של העיירה היהודית, להציץ למעמקי מיבנה, לחוש ברציפותה ובייחודה. במשך מאות בשנים נהגו בעלי המלאכה היהודיים במאות עיירותיהם לרשום בפנקס החברה, היינו בפנקס האומנים, את מהלך העניינים, החוקים הפנימיים, התקנות המחייבות אומן יהודי כלפי בני עמו. כלפי הפריץ וכלפי הסביבה. הפנקס נכתב בדרך כלל עברית עשירת־ביטוי, וגם משתרבבים בה מלים באידיש ובשפת המקום. במרוצת השנים עלו הפנקסים באש. יחד עם בית־הכנסת העשוי עץ, ומדי פעם היו פותחים פנקס חדש, הפנקס שנמסר ע"י הפולני היה של החייטים והפרוונים בנשלסק, ונכתב בהמשכים, לרוב על־ידי הדיין, בשנים מ־1753 עד 1841. רשומים בו הנימוקים, מדוע ניטלה מחייט פלוני זכות הבחירה לחברה, ומאלמוני — הרשות לעלות לתורה במשך שלוש שנים, ומתואר בו המעשה בפלמוני

אשר ביזה את הדין. כמו בשאר פנקסי־החברה צויין גם בזה, כי שמור העתק ממנו בשפה הפולנית. וכי השר, הווה אומר בעל־האחוזה המקומית אישר את תוכנו בחתימת ידו.

דפדפנו שעה ארוכה בפנקס מאלף זה, שהוא בן 200 שנה. וככל שהארכנו דימינו לעצמנו — אנו ילידי מדינת ישראל, — כי אנו צוללים ומעמיקים אל נבכי המושג המורכב הקרוי עיירה. „הלא זאת ידוע — פותח הפנקס — שהחברה חייטים, קירז׳ניר (פרוונים) ושמוקליר המה מיוסדים על מכונם ויסודם משנת תקי״ג לפ״ק והיה להם פנקס מאז ונשרף אותו פנקס וחקרנו ויסדנו בני־החברה פנקס אחר בשנת תקכ״ז ואותו הפנקס עדיין יש אך אנחנו בני החברה ראינו בראות עינינו שאין שום התנאות בזה פנקס וגם אין מסודר כראוי וכנכון, ומפני שאר דברים לא נאים באנו ליסד, אנחנו בני החברה בהסכמת כולנו כאחד, מקטון ועד גדול לתקן פנקס חדש להיות נחמד ונעים בעיני הרואים...״ ולהלן: „כולנו כאחד בעצה אחת ובהסכמה אחת לקבל עלינו את הר״ר המגיד, מוהר״ר יעקב להיות ראש עלינו לדון אותנו בכל עת שיהיה לנו משפט ולציית אותו בכל...״ התקנה השמינית בפנקס אומרת: „בכל שבת קודש צריך כל אחד ואחד מבני החברה, הם ופועליהם לבוא לבית הכנסת, לשמוע השעור, כדי שלא ילך בטל ברחובות ובשווקות לטייל, המביא את האדם לידי עבירות רעות, מחלוקת ולשון הרע ושאר דברים לא טובים. וכל מי שיהי׳ בביתו ביום שבת והוא לא יבוא לשמוע השעור, אזי מחוייב ליתן קנס, חצי זהב לנרות בית הכנסת״.

והרי תקנה אחרת, המחזיקה תשובה לשאלות רבות כל כך של אלה שביקשו לדעת כיצד נשתמרה היהדות בפזוריה: „בכל ערב שבת חייב כל בעל מלאכה פועליו וחניכיו לבטל ממלאכה, ולא ייראה שום כלי מלאכה על שולחן ויש להם רשות לעשות מלאכתם עד ביאת השמש דחברה להזהירם כי הגבאי שלנו צריך לשלוח השמש לכל אחד ואחד, לבטלם ממלאכתם ואם יבוא השמש להזהיר אחר ג׳ שעות, אחר חצות (הצהרים) ויזדמן אחד שאומר, נואש אני לדבר זה ויעשה עוד מלאכתו הוא. או פועליו או לרן־יונג (שוליה) שלו, אזי ענוש ייענש אותו איש 4 זהובים על החצר (חצר השר־הפריץ), אך אם ייראה הדבר בראות עינינו שאותו המלאכה היא בהכרח והוא אונס בעשיית מלאכתו אחר ג׳ שעות אחר חצות או יותר, אזי פטור הוא כי אונס רחמנא פטריה״...

פנקס החברה אוצר בתוכו עולם מלא. הוא פורש לפניך מסורת מורכבת, מנהגים ואורחות־חיים, שנמסרו מדור לדור בעיירה אחת. ובפולין היו אלפי עיירות, ולא היתה אף עיירה שלא היה בה לפחות מניין אחד של יהודים.

פנקס החברה שנשתייר ונגאל באקראי סייע לנו במידת־מה להבין את העיירה, לתפוס את גדלותה ולחוש את משמעות חסרונה.

שיחות ומראות

היער גובל עם מחנה־ההשמדה. ממנו ואילך משתרעת בירקנאו. אפר אדם מכסה את הדרכים, מזין את העשב הצומח על אותה האדמה, מלוא העין סביב.

הצעיר היהודי שהיה פעם כלוא באושויץ הסמוכה, כיום אזרח אמריקני, משכנו אחריו. מפקידה לפקידה עצר מלכת ואמר כמדבר אל עצמו: „במקום זה אני בטוח שהאדמה אינה רוויה אפר ועצמות. כאן האדמה אינה כה צורבת. כאן אני לפחות בטוח שאיני דורך על אפר הורי".

גשם ירד בבירקנאו. בעת ביקורי במקום, על שרידי הקרמטוריום ההרוס, על גדר התיל ששרדה, על תלי־העפר וגלי־העד. הטיפות נספגו בעפר המעורב באפר. בפאת היער יש אגם קטן. לפני שהוטלו לתוכו מאות גופות ועצמות היה עמוק יותר. ירדנו על ברכינו ודלינו בידנו מלוא החופן עצמות אדם דקיקות. המים נגרו מבעד לאצבעות והצעיר היהודי אמר שאפשר כי הוא מחזיק עתה בכף ידו את עצמות אביו.

אי־בזה, כ־50 מטר מהאגם, היתה פעם „קנדה". „קראנו למקום הזה כך משום שכאן היה בטחון יחסי. האסירים עבדו וקיבלו מזון", סיפר הצעיר כשהוא מצביע על מה ששרד מאותה אשלייה. על הדשא היו מפוזרים מאות כלי־אוכל מוחלדים. משום מה לא נאספו במרוצת 17 השנים שחלפו. עוד מעט קט יכסה עליהם העשב.

לפני כן ביקרתי שעה ארוכה באושוויץ. זמן קצר לאחר בואי בשערי המחנה הציג עצמו לפני הצעיר האמריקני, שסיפר כי הוא מבקר במקום זו בפעם השניה ועד מהרה הובילני אל „בלוק המוות" בו היה כלוא. בירכתי החדר — קיר בטון מזויין לידו הוצאו להורג אלפי איש. החלונות הגובלים עמו מכוסים לוחות עץ. היהודי האמריקני זוכר כל פרט ומסביר שהחלונות כוסו בלוחות עץ כדי שהאסירים לא יידעו את פשר היריות התכופות סמוך לחלונם. „כל אימת שמפקד הבלוק בקשנו לעבור לצד השני של החדר, ידענו, כי עוד מעט קט ישמעו היריות".

אחר־כך עמדנו מול ריבוא המזוודות. הצעיר הצמיד ראשו אל חלון הזכוכית ועיניו נדדו ממזוודה אחת לרעותה. מגוטמן למאירוביץ, לצוקרמן, לכהן ולגולדמן. הוא חיפש את המזוודה שלו. המשכנו אל ביתן השערות, אל הערימה הנוראה של זוגות הנעליים.

עשיתי במחיצתו של אסיר אושויץ לשעבר שעה ארוכה. עברנו מבלוק אחד למשנהו, ממוצג למוצג ועצרנו לבסוף כדי להניח למי שעשה דרכו לכאן מניו־יורק הרחוקה, להציג את טענתו.

מ א י ד א נ ק

אפתח רשימה זו בתיאור קצר של ביקורי במאידאנק, אף שאינני מתעלם מן הסכנה שהקורא יגלוש אל הכללות נטולות כל הצדקה וכוונה.

חיפשתי את מחנה המוות שעה ארוכה. זמן רב יותר מהדרוש כדי להגיע לפרבר קרוב של לובלין ממנה יצאתי. זאת אולי בשל היעדר שילוט מתאים וגם הכבישים בסביבה זו משובשים ונמצאים אותה שעה, בעיצומם של תיקונים. כשהגעתי לבסוף לאזור המגורים הקרוב, שהוא ספק עיירה ספק שכונה עצמאית, שאלתי עוברים ושבים על הדרך למאידאנק. הם, נראו מופתעים ביותר והשיבו כי הלא נמצא אני במאידאנק עצמה. משמע, שוב הפעם נתאשרה המחשבה־הקביעה, שבפולין — שתי האפשרויות הן מובנות מאליהן: לתושב המקרי של העיירה מאידאנק, שהיא אחת מאלפי עיירותיה של פולין, מובן מאליו ששואלים על מאידאנק העיר. המנגנון הנפשי בנוי כך שאינו מעלה כלל על הדעת כי אדם זר, במכונית זרה, המגיע לסביבה זו, יכול להתעניין אך ורק במחנה המוות מאידאנק, הצמוד ממש אל העיירה. ואילו ליהודי ולישראלי מובן מאליו שתושב המקום, מבין מיד כי הזר יכול להתענין במחנה המוות בלבד (והן כבר אירע לפני כן, שסיפר לי צעיר מקומי בתום לב, כי ליקט אוכמניות ביערות אושוויץ ולא העלה. כמובן, בדמיונו כי לגבי דידו של השומע, פשוט אי אפשר לעסוק ביערות אושוויץ בליקוט אוכמניות).

סיטואציה זו, פגישה עם „נייטראליות" בעלת אופי כזה, היא שכיחה למדי במסעו של מבקר יהודי וישראלי ובה בעצם תדון רשימה זו, כי היא אחד המרכיבים של העובדה שלא היה כמעט יהודי אחד, במיוחד יוצא פולין,שלא שאל אותנו רטורית, כיצד מסוגל בכלל יהודי לחזור או לבקר בפולין. שלא להזכיר את האלפים המתגוררים בה דרך קבע.

במחנה המוות

נזקקתי לניסוח אחר ושאלתי היכן נמצא ה„לאגר" ורק אז הורוני דרכי. המחנה נמצא במישור רחב ידיים, בסביבה חקלאית, כשמזה ומזה, עד פאת הגדר ומגדלי השמירה, מעבדים האכרים את שדותיהם. כמה אלומות

שבלים ערוכות בתוך גבולות המחנה עצמו, במקום שעמדו פעם חלק ממאות הצריפים. כביש ביטון חלק, שעליו לא נראה כלי רכב או אדם, סוטה מהכביש הראשי, רץ מאות מטרים לאורך גדר התיל בואכה תל זכרון. נסעתי אט אט והשקפתי על המחנה שמימיני, על הצריפים הדומים זה לזה, על דרכי העפר ביניהם, על הקוצים והחרולים שצמחו בינתיים. נפש חיה לא נראתה בסביבה בשעת אחר־הצהרים מאוחרת זו ורק מעבר מזה תימר העשן מארובות בתי החרושת ופועלים רכובים על אופניהם עברו, כמדי יום ביומו.

בקצה הכביש, ליד תל זכרון, פנה הכביש ימינה וכעבור 50 מטר, על גבעה נמוכה, ליד מיבנה עץ גדול שמטבורו מתמשכת ארובה — עצרתי. נשבה רוח ודממה מרגיעה שררה סביבה, נחה על מחנה המוות.

סרתי אל מיבנה העץ, שאת טיבו קל היה לנחש, לפתע צץ לקראתי, מתוך הפתח, גבר בשנות החמישים, לבוש מדים מרופטים, נושא רובה על שכמו וריח חריף של אלכוהול נודף מפיו. השומר השיכור, הנחני פנימה, אל הקרמטוריום. הוא הצביע, מתנדנד, על ששת התנורים שנשתמרו בשלמותם, החזיק באלונקות שמחיצתן נתונה בתוך התנור וביד שיכור גסה החל מסיע את האלונקות בקול שאון אנה ואנה, פנימה והחוצה כדי להדגים את פעולתם. „שש כפול כך וכך גופות, עשרים דקות כל מחזור" — חישב השומר הסובא ואינו מרפה מן האלונקה.

בתוך הקרמטוריום שררה אפלולית והשומר התנדב להראות לי את החדר השני. „כאן התפשטו מאות אלפים, כאן התרחצו, כאן — באולם הגדול הזה, נערמו הגוויות החנוקות אשר נגררו אחר כך אל הקרמטוריום". ואז כאשר החזיון האירציונלי שנתגלה על רקע הבדידות, האפלה והשומר הבודד, החל מכביד, ראיתי בעד פתח אפל המוביל אל חדר הגזים, מאחורי דלת עקורה שנשענה אל הקיר, עצמות אדם מונחות באי סדר על הריצפה, גפיים וגולגלות, כפי שנמצאו באותו חדר גזים ביום השחרור. „ניצלתי" את שכרותו של מדריכי והפצרתי בו כי ירים את הדלת ויניח לי להציץ פנימה. הוא היסס מעט, השעין רובהו אל הקיר והרים את הדלת. ובתוך האפלולית, על קרקע חדר הגז, בתוך אמבטיה גדולה, ערימות ערימות היו מונחות מה שהיו פעם הגוויות, מה שהותיר הגז והזמן.

*

כאשר חזרתי אל הכביש הראשי נפגשתי בפועל שנרכן על הקרמטוריום והחל צובע בצבע טרי את חלקי הברזל. עצמות האדם נשמרו מתוך כוונה לאכסנם במוזיאום של קבע. מאיזו שהיא סיבה, לא נסתייע הדבר עד עתה. הסבר מפורט יותר קיבלתי לאחר מכן מקבוצת אנשים אותם פגשתי

בדרכי חזרה בירכתי המחנה. הסעתי אליהם בדרך העפר המשובשת את מכוניתי. זוג צעירים עליזים ומתעלסים חלף על פני ואכרה אחת עמסה על גבה אלומות שבלים. קרב אלי אחד האנשים שיצא מן הצריף, שאלני, משום מה, אם יוכל לדבר עמי רוסית ואמר כי הוא ארכיטקט המפקח על עבודת השיפוץ של המוזיאום. הופכים — הסביר — את מאידאנק, את הצריפים, המיבנים, האביזרים והתנורים למוזיאון גדול.

חזרתי ללובלין.

*

בשנים האחרונות ביקרתי בכמה מחנות ריכוז. הייתי פעם בטרזינ־שטאט שבצ׳כוסלובקיה, בדכאו וברגן בלזן שבגרמניה, באושוויץ בפולין, במרתפי העינויים של הגסטאפו בווארשה. ברוב המקומות הללו נערכו המימצאים לתצוגה, ראיתי אותם מונחים על מדפים כשלידם פתקים מסבירים, מאחורי זכוכית או סורג. רק במאידאנק המשתחזרת, נתגלו לי תלי־עצמות מונחות על הקרקע, נערמות באמבטיה, כפי שנמצאו ביום השחרור. ואולי משום כך כה מרעיש החזיון וכה מורכבת התגובה. ובינך לבינך, באי סדר אתה מקשה קושיות, מדוע עד כה לא דאגו השלטונות להקמת המוזיאון, והאמנם אפשר להסתפק בשוטר סובא אחד שסובב ללא כבוד בין העצמות?! ומאידך — מאין להם לבריות הסגולה לבודד עצמם מהמחנה הנגלה לעיניהם בבוקר, בצהריים, בערב; מאין שואב אדם נורמלי את הכוח לחיות בשכנות קרובה כל כך אל המוות; כיצד לא דבק שמץ ממאי־דאנק זו בזוג הצעירים המתעלסים שחצו את המחנה לרחבו! ומי יודע נפש האדם, אולי בכל זאת, נושא בלבו כל תושב מקומי את הרצון לנוס ביום מן הימים הרחק ככל האפשר כדי להתחיל על קרקע אחרת, פרק חיים חדש.

*

ההתרשמויות הסובייקטיביות אינן יכולות להעלים עובדת יסוד יבשה אחת — שכיום משקיעים השלטונות מאמצים כדי להפוך את מאידאנק למוזיאום, למקום היסטורי עליו יחנכו ואליו יכוונו בני נוער ומבוגרים.

ובנקודה זו, מתקשרת מאליה השאלה־הטענה — התמיהה — „כיצד יכול יהודי יוצא פולין להמשיך לחיות על אדמת פולין?"

ננסה להלן להקיף את השאלה מצדדיה השונים אך ספק אם נדע להשיב עליה. מכל מקום — על אף השנים שעברו היא אקטואלית במידה

מפתיעה כשם שהשואה, השתקפותה בספרות, בשיחת הבריות, במדיניות הרשמית, היא נחלת ההווה.

*

העיירה מאידאנק יכולה לסמל בענין זה את פולין „הפולנית", את חיי היומיום של הבריות, המכשולים העומדים בפני השלטונות בהגשמת הסוציאליזם ואת העובדה שככלות הכל הבעיות של פולין אינן יהודיות אלא בעיותיו של העם הפולני. השומר השיכור של המחנה שייך ללא ספק לתחום זה, הוא מייצג את אחת הבעיות. ה„לאגר" ומחנות המוות מאידך גיסא, מייצגים אולי את הנושא המרכזי המעסיק את שלטונות פולין, את אנשי הרוח והספרות ובמידה רבה את העם עצמו בתחום הגרזנב הקרוי חינוך העם. השמדת היהודים על אדמת פולין, לעתים בסיוע פסיבי ואקטיבי של אזרחים פולנים, והעובדה שהיהדות והיהודים היו מאות שנים חלק אינטגרלי של ההווי, מהווים ללא ספק את חוד הבעיה בתחום זה, הם בבחינת הביטוי החריף והקיצוני ביותר שלה.

שני התחומים קיימים בראיה ראשונה כשלעצמם, מעין דו קיום של מצבים שאין לגשר עליהם. בדומה ממש לקיום זה בצד זה של ה„לאגר" עם עצמות האדם המפוזרות בתא הגז. והעיירה מאידאנק על בעיותיה ואורחותיה המזכירות כל עיירה פולנית אחרת.

היהודי המגיע לפולין נפגש עד מהרה בסיטואציה זו; הוא נפגע בשל היעדר „גשר" בין שני התחומים; הוא אינו מבין כיצד עברו 18 שנים ולא נקבע במאידאנק עדיין לוח זכרון אחד למאות אלפי היהודים, מדוע כה אורך המו"מ על הקמת ביתן יהודי באושוויץ בה הושמדו שניים וחצי מיליון יהודים ומדוע נעקרים באיטיות כה רבה שורשי האנטישמיות. זהו, כמדומה, הרקע להסתייגותם של רבים כל כך מפני ביקור במה שהיה פעם המולדת, מלבד כמובן הזכרונות האישיים עצמם.

וגם זאת: מלחמת העולם השניה, על תוצאותיה ורישומה, לא נסתיימה כאן עדיין. כל עת ביקורי חשתי כי במדינה זו מוקדם, עדיין, לפתוח פרק חדש, להעביר את הדף כפי שעשו זה מכבר כמה וכמה מדינות באירופה ואולי גרמניה בכללם. לא רק היהודי רגיש לצפירה היומיומית של רכבת מקרית הנוסעת בין עיר לעיירה כלשהי. היא מזכירה את חלקן של הרכבות, אולי של כל רכבות פולין, גם אלה הנוסעות היום, בהשמדת העם. לעתים קרובות מאד מתחיים מאורעות הימים ההם, מוסבת תשומת הלב הכללית אל מה שנהגה כאן בשנאה רבה — „הנאציזם" או „הפאשיזם".

אלה שהצילו

יום אחד נפתח מוזיאום חדש, מודיעים כי אתר מסויים משוחזר או משופץ ובקרנות רחוב מניחים חדשות לבקרים זרי פרחים על קברי הנופלים. ודוגמא אחרת: בקרוב יופיע בפולין ספר כתוב בידי שני חוקרים יהודים ואשר דן בשאלה באיזה שעור הושיט העם הפולני בזמן המלחמה סעד ועזרה ליהודים. אם אינני טועה יוצאים המחברים מההנחה שבהצלת כל יהודי השתתפו בהכרח כעשרים גויים בממוצע. כל ילד או מבוגר שהוסתר עבר מיד ליד, או שתעודותיו זוייפו וסופקו לו מזון ובגדים; כל זה היה כרוך בהכרח בידיעת עשרים איש. הואיל ועם השחרור נמצאו בפולין בין 50 ל־70 אלף יהודים, להוציא את משוחררי מחנות הרכוז, הרי שלפחות מיליון פולנים לקחו חלק פעיל בהצלת היהודים.

אני יודע כי לא מעטים יאמרו כי מספר זה הוא מוגזם, אך דומה כי בעצם הוצאת הספר. לאחר זמן כה רב, מה עוד שהוא ממומן ומופץ ע"י המוסד הממשלתי הרשמי, יש ענין רב. שכן השלטונות הפולניים אינם נרתעים מהעלאת נושא זה לוויכוח, ולהחדרתו לתודעת האזרחים ואולי כנושא ולהתחבטות מצפונית.

המכון היהודי ההיסטורי יכול לכל היותר לשמש דוגמה לכוונה הטובה של השלטונות בכל הנוגע לזכויותיהם של היהודים כמעוט קטן, שהיה פעם גדול ובעל השפעה. הספרות המגוונת היוצאת מטעם המכון, התקציב השנתי המסתכם ב־700 אלף זהובים, המיבנה, התערוכה הקבועה והמשכורות הניתנות מטעם המדינה, כל אלה הם ביטוי יחיד במינו באזור מדיני זה, של הכרה מצד השלטונות בצרכים התרבותיים ואולי הלאומיים של היהודים, מלבד שהוא פרי מוסר כליות מכביד.

אך טועה מי שרואה במכון היהודי ביטוי לפעילות תרבותית והתרעננות לאומית. המכון עושה ללא ספק עבודות חשובות לאין ערוך. החל ממחקרים יסודיים על חיי היהודים מהמאה ה־17. צילום שיטתי של אתרים יהודיים ברחבי פולין, הדפסת ספרים וחוברות, ביניהם כל כתבי עמנואל רינגלבלום שיוצאו לאור השנה ועוד כהנה וכהנה. אך הוא חסר אותה חיוניות המתאפשרת רק כאשר קיים קשר חי עם קהילה ערה, עם קהל קוראים וציבור מתעניינים. אך מאחר שאלה אינם ואותם כ־30 אלף יהודים המפוזרים ברחבי פולין אינם מתלכדים לכלל מעוט מאורגן בעל ייצוג וכתובת, מזכיר המכון היהודי אי בודד, אשר ההקרנות המושלכות ממנו אינן נקלטות.

אם נרצה הרי זהו צד נוסף של אותו דו־קיום־בלתי־מתגשר הנוסך עצבות על שהותו של מבקר יהודי בפולין. הוא נוכח כי האינטגרציה של

היהודים, בה כה בטחו בשעתו התיאוריטיקנים, הם במקרה זה לא יותר מאשר מילה ריקה. ומה קל להביא עשרות דוגמאות של יהודים, רובם נאמנים למשטר ומאמינים בעתידו, שנפשם חצוייה.

תכופות נשאלנו על מספר היהודים בפולין, ודומני כי אף הצגת שאלה זו ואי היכולת להשיב עליה בוודאות, מאירה צד נוסף של הבעיה. פשוט אי אפשר באופן טכני למנות את הצעירים. רבים מתגלים עד היום בעיירות קטנות ומרוחקות; צעירים לא מעטים אינם יודעים על יהדותם, רבים בוחרים להתרחק מכל מוסד, ארגון או עתון יהודי. רק מעוט קטן ומבוטל מבקר בבתי־הכנסת הספורים או משתתף במאמץ החגומי של כמה קהילות, בעיקר בלודז׳. הגיעו הדברים לידי כך שקבוצת עסקנים יהודים, שבחברתם הייתי, ניסו למנות את מספרם של דוברי העברית בוואדשה והגיעו במאמץ משותף ל־9 איש.

במצב זה, נשמע הוויכוח אם יש עתיד לחיים יהודיים בפולין, מיותר, כשם שמיותר הוא הנסיון להוכיח כי מיליון פולנים נטלו חלק בהצלת יהודים, מבלי שיגרע כהוא זה מן הרבים אשר אמנם עסקו בהצלה.

פגישה אחת כמו רבות אחרות, יכולה אולי למצות את הרגשתנו בנושא זה; עצרנו מכוניתנו ברחוב מרשלקובסקה ושאלנו עובר דרך אחד אם יוכל להנחותנו אל המכון היהודי ההיסטורי. תחת להשיב, הניח האיש ידו על ידית הדלת, הציץ פנימה, שאל אם יוכל להכנס ואמר: סעו! בדרך חקר לדעת אם אנו מישראל, מה נשמע שם וכיוצא באלה וקולו נרגש ועיניו מבריקות. ואז שאלנו אם הוא יהודי ולהפתעתנו נענינו בשלילה. אך כעבור מאה מטרים בלבד ביקש כי נמסור לאחותו המתגוררת ביפו דרישת שלום וגם לבן דודו המתגורר בחיפה.

גנזי היהודי הבודד בלז׳נסק

גנזי היהודי הבודד בלז׳נסק

העיירה כאילו עצרה להרף־עין את נשימתה. הספרים, הזבנים, עוברי־הדרך, הנופשים על ספסלי־הגן העירוני — הכל הניחו מלאכתם ועיסוקם והביטו בנו בסקרנות, בחוצפה, בשמץ־של־התגרות, אך אף לא אחד במבט של חסד ושל הבנה. שכן אותה שעה עמד כפוף לפנים מכוניתו היהודי האחד של העיר לז׳אנסק, ברוך ספיר, והאיץ בנו באידיש שנמהר להסתלק מכאן, מעיניהם הקרות והזרות של אנשי־העיר, שהחלו דוחקים מכל עבר. התנענו את המכונית והשארנו מאחורינו את ברוך ספיר בן ה־55, בעל הזקן הלבן היורד על מידותיו, ההליכה המגושמת והמידות המעודנות. אם

נדייק — השארנוהו כשבלבנו מועקה כבדה, משל הפקרנו פצוע בודד בשדה־הקרב.

*

רחוקים היינו מלז׳אנסק עשרות מילין. שרויים בעיירה קטנטונת ששמה טרנונגרד, אחת מרבות בהן התגוררו וחיו יהודים. לפני 60 שנה נולדו שם הורינו, לפני 40 שנה עלו ממנה יחד עם ראשוני החלוצים של העיירה, לפני 20 שנה הוצאו להורג ברחובות העיירה כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, הלכנו אצל הזקנים ושאלנו היכן גרו הקרובים, היכן סחרו, כיצד הושמדו והיכן הם קבורים. סרנו אל בית־הכנסת, שוטטנו, סתם ככה, בסמטאות, בין בתי העץ וגגות־הקש, עצרנו אצל נושא אסל־ודליים. ליד עגלות עמוסות ב״רינק״. בכיכר המרכזית. כמה מאנשי העיירה ביקשו לסייע לנו, נזכרו במעשה פלוני ובאדם אלמוני, הראו לנו היכן עמדה חנותו של סבא והיכן נערמו הגזויות ותוך כדי שיחה, דרך־אגב, אמרו לנו שבעיר הסמוכה לז׳אנסק מתגורר יהודי אחד. אולי רב, בשם ספיר, וכי אין כמוהו יודע את קורות היהודים בכל עיירות האזור שבפולין המזרחית. יצאנו, איפוא, לחפש את היהודי. נסענו בדרך השדות, ליד האכרים הטרודים, עלינו על מעברה שהשיטה אותנו אל הגדה השניה של הנהר סן, והמשכנו לעבר לז׳אנסק. האדם הראשון שניקרה בדרכנו במבואות העיר ידע מיד להשיב, כי אמנם יש להם יהודי מזוקן בשם ספיר, והוא מתגורר ברחוב המרכזי. וכשעצרנו שם, הצביע אחד האנשים לעבר כניסה בבית ישן ואמר, שהנה שם מתגורר היהודי, אך הוא אוהב לנדוד וייתכן מאוד כי איננו בביתו. באותו רגע עצמו ראינו אדם בעל זקן לבן חומק אל הכניסה, כשהוא מחזיק בידו שתי חנוכיות גדולות עשויות כסף. נכנסנו בעקבותיו למבוא האפל של הבית, עלינו במדרגות עץ ודפקנו על הדלת. וכשזו נפתחה, עמדה לפנינו דמותו המופלאה של ברוך ספיר. גבר בעל גוף ומידות, עיניים תכולות, זקן לבן המתעגל סביב הפנים ולבוש מרופט. כששמע מפינו „שלום עליכם״ מיהר להכניסנו פנימה, הביא כסא מדירת השכן, סגר את החלונות והדליק תוך מבוכה את הרדיו. ורק אח״כ החל מספר בפולנית־אידיש־עברית את סיפורו המקוטע.

*

דומה, שבשום מקום בעולם אין למצוא עוד חדר כחדרו של ברוך ספיר, על אוצרותיו, אווירתו ומשמעותו אי־אפשר שיהיה עוד חדר כזה, משום שאין בעולם דומה לבעליו, ברוך ספיר, בתוך ערבוביה נוראה, רפש

והזנחה היו מפוזרים בערימות, בתוך ארגזים, על השולחנות ובכל פינה וסדק — ספרים, פתקים, כלים, ספרי תנ"ך וספרי תורה, חנוכיות ושאר אביזרים ששימשו את יהודי העיירות באיזור הנרחב סביב לז'אנסק. זה שנים רוכש ברוך ספיר את כל אלה מידי האכרים בסביבה. הוא יוצא מביתו ליום אחד, לשבוע, לחודש, נודד מעיירה לעיירה ומעיר לעיר, חוקר ושואל, אם יש למישהו כלי־קדושה כלשהו, איזה שריד מבית יהודי, בית־כנסת או בית־קברות. הוא משלם במיטב כספו ומביא את החפץ, את ספר־התורה ואת הסידור לביתו, עד שנצבר בדירה צרה זו קטע של היסטוריה יהודית.

ברוך ספיר, המתנועע בכבדות על פני החדר, ומזכיר לנו את דמותו המגושמת של „אריה בעל הגוף", אומר: „הרי לך מקלו המקושט של הרב מטרנוב, הרי לך ספר תהילים, הרי לך ספרי־תורה". ואגב כך הוא פותח ארגז ולעינינו מתגלים עשרות ספרי־תורה, שנמצאו בבתיהם של כפריים בסביבות העיירות היהודיות. „אצל גוי אחד — הוא אומר — יש ארגז מלא ספרי־קודש, בקששוב — הוא מספר — השתדלתי שיקמו גדר סביב קברות היהודים שנרצחו, ובמקום אחר גיליתי אתמול שתי חנוכיות".

ברוך ספיר, נרגש ומתייר מן הפגישה אתנו, מגלה טפח ומסתיר — ללא כוונה מיוחדת — יותר מטפחיים. אף אחד לא הטיל עליו את מלאכת הליקוט, את הנדודים הללו, ואין הוא מנסה אף ברמז קל שבקלים לנהוג כמי שממלא שליחות קדושה. מעיניו המתלחלחות מעט ומשוטטות על פני המכמנים הפזורים בחדרו אתה למד, שהוא מבטל את כאבו ואת בדידותו מפני הדאגה, מה יהיה על כל האוצר שאסף. הוא מפציר בנו, מתחנן שנקח עמנו את מקלו של הרב מטרנוב, חבילות ספרי־תנ"ך, את השופר ששרד מעיירה פלונית, או לפחות כמה גלילים של ספרי תורה.

*

עליו ועל חייו למדנו מעט מאוד. רק זאת, שהוא נולד לפני 55 שנה בלז'אנסק, גדל וחי בה בתוך קהילה יהודית קטנה, ומשפרצה המלחמה הגיע לברית־המועצות שם ישב בבית־כלא 12 שנים תמימות, וכאשר שוחרר לפני 5 שנים חזר לעיר מולדתו. כאן התברר לו שהוא היהודי היחידי בעיר זו ובכל עשרות העיירות המשתרעות על מאות מילין סביב. הוא היהודי האחד. הנע עתה בדרכים המקשרות את העיירות, בהן נעו פעם אלפי היהודים בדרכם אל היריד ואל חג המשפחה. אין לברוך ספיר מושג, מה יהיה גורל האוצר שנאגר בביתו. אך נראה שעובדה זו אינה גורעת מלהיטותו להמשיך ולהציל שרידים, להוסיף לנדוד, לשדל את הגויים. לרכוש ולהביא ברכבות באוטובוסים וברגל חנוכיות וספר־תורה.

ובעוד הוא מספר, ללא קשר רצוף בין עניין לעניין, סורק הוא את שער זקנו חזור וסרוק ומתוודה: „אני נרדף, עני, וחולה, אני בודד כאן כמו כלב"!

*

אנשי העיירה התלקטו כל אותו זמן בחוץ סביב מכוניתנו, והמתינו בסקרנות לרגע שנצא. ברוך ספיר ליווה אותנו החוצה. הוא זקף את קומתו, התעלם ממבטי־הלעג, מהחיוכים שלא נכבשו, מהתמיהה שאחזה בעיירה, וכאילו גונן על ידידיו מארץ ישראל, שכה הפתיעוהו.

ברוך ספיר, שאין כמותו ראוי לחיים ארוכים, עשוי ביום מן הימים, כדברי עצמו, להסתלק, ובחדרו האפל, בקומה השניה של בית רעוע, בעיירה זרה יישאר אוצר בלום, נכס שאין לו ערוך, שאולי יפול שוב בידי אכרי הסביבה. לו נטל על עצמו מוסד כלשהו במדינת־ישראל להעביר את האוסף בהקדם האפשרי, לתחומי גנזינו, היתה באה המנוחה לנפשו של יהודי קדוש אחד. ומי שנתוודע אל ברוך ספיר יישבע, כי היה בזה משום מעשה גדול.

אמנון דרור

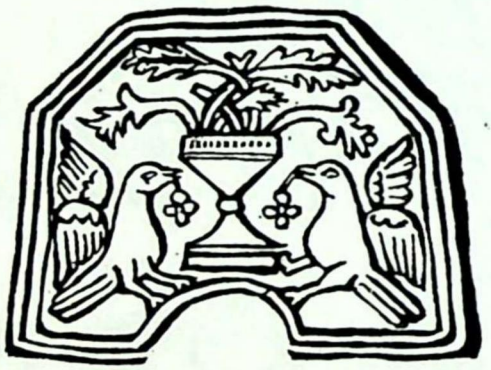

זושע פּעסטער

מיט די נשמות פון אונדזערע קדושים

דעם 1־טן מאי 1960 זענען מיר, עטלעכע לעבנגעבליבענע טאַרנאָגראָדער יידן אין ישראל, זיך צונויפגעקומען אויפן הר־ציון, וווּ עס איז פאַרגעקומען דאָס אַנטהילן די אָנדענק־מצבה נאָך די קדושים פון טאַרנאָגראָד. מיט טרויער און וויטיק האָבן מיר געקוקט איינער אויפן אַנדערן און פאַר אונדזערע אויגן האָט געשוועבט דאָס יידישע טאַרנאָגראָד פאַרן גרויסן אומגליק, פאַרן פולשטענדיקן אומקום. אָט בין איך אַ קליין יינגעלע, וואָס גייט מיטן טאַטן תשעה באב אויפן בית־הקברות און אין האַנט האַלט איך אַ בינטל קנאָבל, וואָס מען האָט מיר געגעבן צום וואַרפן אויף די קברים פון די אייגענע. עס שווימען בילדער איינע נאָך די אַנדערע. פון קאָשמאַר רייסן אַרויס די באַגעגענישן מיט די לאַנדסלייט. אָט קומט צו אַ מאַן מיט אַ פּאָטאָ־אַפּאַראַט אָנגעהאָנגען אויפן אַקסל. נישט אַלע דערקענען אים, ערשט עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז איסר שטאָקמאַן,

פון גאַנצן לאַנד זענען זיך צונויפגעקומען לאַנדסלייט צום אַנטהילן די מצבה נאָך די טאַרנאָגראָדער קדושים אויפן הר־ציון.

אַ ייד מיט אַ וואַרעם האַרץ און מיט אַ ברייטער האַנט, מיט גרייטקייט צו מסירות נפש און בלב ונפש פאַרבינדן מיט טאַר־נאַגראָד, מיט דער טאַרנאַגראָדער לאַנדסמאַנשאַפט, פילט אַ באַ־דערפענישׂ אַקעגנצוקומען מיט ראַט און טאַט, מיט ברודערלע־כער זאָרג. אויך דאָ, ביי דער אָנדענק־מצבה נאָך די טאַרנאָ־גראָדער קדושים, איז ער פון די געטרייעסטע, נעמט זיך איבער מיט יעדער קלייניקייט, איז גע־קנייפט און געבונדן מיט יעדן באַוונדער און מיט אַלע צוזאַמען.

ער איז געקומען אַהער פון לאָנדאָן. אָט איז נחום קרימערקאָפ פון אַמעריקע, וועלכער האָט געגומען אויף זיך די איניציאַטיוו צו אַנטהילן

טאַרנאַגראָדער יידן נאָך דער באַפרייונג ביים אויסג׳ראָבן מאַסן־קברים פון די בילגאָרייער קדושים

די מצבה. אויף זיין פנים מאָלט זיך די פייערלעכקייט פון דאָזיקן מאָמענט.

פאַוואָליע, מיט געבויגענע קעפ גייען מיר אַריין אין דער טונקעלער היל, וואָס איז באַלויכטן פון חלבנע ליכטלעך. ביי אַ געשפאַנטער שטילקייט קאָנצענטרירן מיר זיך אין דעם ווינקל ווו עס געפינט זיך די מצבה נאָך אונדזער שטאָט אַ פאַרהאָנגענע מיט אַ שוואַרצן טוך. עס איז פינצטער אין דאָזיקן ווינקל, מיר זעען נישט אייגער דעם אַנדערן, אָבער מיר פילן ווי איבער אונדזערע קעפ שוועבן די נשמות פון די קדושים. אין די אויערן קלינגט דאָס געוויין פון קליינע קינדערלעך. נחום שאַרט אַוועק דאָס שוואַרצע טוך, אַ מינוט איז אויסערגעווייגלעך שטיל, די טרערן שטיקן אין האַלדז, אָבער באַלד ווערט די היל פול מיט ספאָזמאַטישן העשען. עס קומט די רביצין, אסתר טייכער, ר׳ הערשעלע דעם רבס פרוי, נאָך עטלעכע עלטערע פרויען, וועלכע צינדן אָן די זכרון־ליכטלעך. שמואלקע שטאָקמאַנס זון, איסר, מאַכט דעם אל מלא רחמים און האַלט אַ קורצע רעדע.

אין אַ באַרג אַש, חרוב און פאַרוויסט איז אונדזער יידישע קהילה אין טאַרנאָגראָד. עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז טאַרנאָגראָד איז איצט אַ שטאָט אָן שבתים און אָן ימים־טובים, אַז פרייטיק פאַרנאַכט רופט מען דאָרט נישט מער אין שול אַריין, מקבל שבת זיין, פונקט אַזוי ווי עס איז שווער צו גלויבן, אַז די לעבנס פון אונדזערע טייערע און ליבע זענען אַזוי שוידערלעך אויסגעלאָשן געוואָרן.

מיט די דאָזיקע מחשבות גייען מיר אַראָפּ פונעם הר־ציון, יעדער צו זיין נייַ־אויפגעבויטער היים.

יאָ, טויט און פאַרציקט איז פאַר אונדז טאַרנאָגראָד, און מיר גיבן זיך אָפּ אַ חשבון, אַז מיר זענען די איינציקע, וואָס זענען גע־בליבן, דורך נסים זיך געראַטעוועט פון דער אויסראָטונגס־מגיפה אויף אונדזערע ברידער אין פוילן. מיר, די לעבנגעבליבענע טאַרנאָגראָדער יידן, פאַראייביקן דערמיט אונדזער פאַרשניטענע היים, אונדזערע קדושים, כדי איבערצולאָזן זייער אַנדענק פאַר דורות, וואָס ווילן לערנען פון זייער טיפער צוגעבונדנקייט צו יידישקייט, צו גרויסע אידעאַלן.

טיף אין האַרצן טראָגן מיר זייער אַנדענק, דעם אַנדענק פון אונדזערע זיידעס און טאַטעס, פון די גרויסע און שיינע מענטשן, די עסקנים פון אַלערליי שאַטירונגען און די פשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר.

גדל וועטשער

דער באַגער צו גרויסע אידעאַלן, וואָס האָט געברויזט אין אַלע זיינע טואונגען,
וועט קיינמאָל נישט געשטילט ווערן.

פ א ט א ק - ג ו ר נ י

משה שפרונג, תל־אביב

פאטאק־גורני ! איך וויל דיך באַזינגען און באַווייַנען. איך וויל דיך דערמאָנען און פאַר־אייביקן, אַז דו זאָלסט קיינמאָל נישט פאַרגעסן וועלן ! זאָלן די קומענדיקע דורות לייענען די ווערטער און וויסן, אַז עס זענען אַמאָל געווען דאָרפס־מענטשן, וועלכע האָבן זיך מפרנס גע־וען פון מסחר און פון אַרבעט, פון ערלעכער מי און האָרעוואַניע. צוואנציק יידישע משפחות צווישן טויזנטער פאָליאַקן און אוקראַינער און דאָך האָבן זיי נישט פאַרלוירן זייער צלם אלקים, אָפגעהיטן יידישקייט, וואָס איז אי־בערגעגאַנגען פון עלטערן צו קינדער. דער לעבנס־שטייגער אין אונדזערע היימען אויפן דאָרף איז געווען דורך־און־דורך אַ יידישער.

געווען אַמאָל, און עס איז גאָרנישט דאָרט פאַרבליבן. נישטאָ מער ר׳ שמואל־פרץ שפרונג, אַ ייד פון בלויז פרומקייט, פון בלויז „אַמאָל״, אַ האַרציקער בעל־תפילה און בעל־קורא און האָט אויך פאַרטרעטן אַ רב, האָט נישט בלויז געפסקנט גרינגערע שאלות, נאָר האָט אויך אויס־געטראָגן דעם עול פון דינען די יידן פון זיין דאָרף מיט עצות ווי בעסער און שענער אָפהיטן די יידישע מנהגים און טראַדיציעס, ווי אַרויס־צוהעלפן זיך אין אַ שווערער צייט, און אַלע האָבן געפאָלגט זיינע עצות.

נישטאָ מער ישראל זילבערצווייג, וואָס האָט געצויגן חיונה פון זיין קלייטל, אַ פרומער ייד, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גוטע מידות און אָפּפערווויליקייט. נישטאָ מער אהרן בריק, דער אייניציקער כהן אין אונדזער דאָרף, וואָס האָט אונדז געבענטשט מיט זיינע ברכות ביים דוכענען אין די ימים טובים.

אין אונדזער שטוב טאַקע איז געווען דער מנין, ווו עס זענען זיך צונויפגעקומען אין די שבתים און ימים־טובים נישט בלויז אַלע יידן פון פאַטאַק, נאָר אויך פון די אַנדערע נאָענטע דערפער, ווו עס האָבן געוווינט אייניצלנע יידישע משפחות.

אין אונדזער שטוב איז אויך געווען דאָס חדר, ווו עס האָבן געלערנט די יידישע קינדער פונעם דאָרף. די מלמדים, וועלכע מען האָט אַראָפגעברענגט פון טאַרנאָגראָד, זענען תמיד געווען ביי אונדז אין שטוב, טונג, האָבן געוווינט און געגעסן ביי מיינע עלטערן. זיי האָבן זיך געטוישט די מלמדים, לויט דער דערוואַקסנדיקייט פון די תלמידים. צו די וואָס האָבן זיך צומשטאַרקסטן איינגעקריצט אין זכרון געהער ר׳ דוד מאַנטעל, ער האָט מיט אונדז געלערנט גמרא און דערציילט שיינע מעשהלעך, מעשיות פון גאָטס חסדים און וווּנדער. ער האָט דערציילט די וווּנדערלעכע מעשיות פון דער אגדתא, עפעס אַ טשעקאָווע זאַך פון אַ מדרש, פון תנ״ך. ער האָט זיי אונדז גוט מסביר געווען, צעקייט פשוט און אַריינגעלייגט אין מויל.

איך בין נישט זיכער, צי מיר האָבן דעמאָלט דאָס אַלץ אַזוי גוט פאַרשטאַנען, אָבער די רייד אַליין, דער מאָדנער גוטער אויסדרוק אויף דעם רבינס פנים, די זיסקייט פון זיין קול, האָבן דערוואַרעמט אונדזערע הערצעלעך און פאַרשאַפט אונדז גרויס הנאה.

אונדזער שטוב איז געווען אָפן פאַר יעדן דורכגייער, פאַר מדינה־גייער, וואָס האָבן געזוכט אַן אָרט צו דערכאַפן דאָס האַרץ און אָפרוען די מידע פיס. זומער אוןווינטער, אין גאָס־רעגנס און שניי־זאַוויערוכעס — שטענדיק זענען זיי געקומען צו אונדז, וויסנדיק, אַז זיי וועלן דאָ געפינען אַ וואַרעם ווינקל, אַ ביסל געקאכטס און אַ נאַכטלעגער.

טייערע און האַרציקע מאַמע מיינע! איך זע די ווייכקייט פון דיינע קלוגע אויגן, וואָס האָבן זאָרגעוודיק געוואַרעמט יעדן אַריינקומענדיקן אורח, אַקעגנטראָגנדיק אים אַ גוט וואָרט, אַ ביסל עסן. נישט גרינג איז געווען דיין לעבן, אָרעמע מאַמע מיינע, טאָג און נאַכט האָסטו געהאָרעוועט, געוואַשן און גערוימט, כדי עס זאָל בלענדן אין אַלע ווינקעלעך מיט ריינקייט און ציכטיקייט.

מיין פאָטער, ר׳ ישראל־איסר איז געווען באַליבט נישט בלויז ביי די יידן פון דאָרף, נאָר אויך פון טאַרנאָגראָד, מיט וועלכע ער איז געווען געקניפט און געבונדן. אויך צווישן די פויערים פון דאָרף איז ער געווען פאָפולער צוליב זיין קלוגשאַפט און ערלעכקייט. אונדזער שטוב איז געווען אַ מוסטער פון אַ צניעותדיק און ריין לעבן. עד היום

שטייט איר, הייליקע טאַטע־מאַמע, פאַר מיינע אויגן ווי לייכט־טורעמס, זיי שיינען אַרויס מיט דער ריינער, שיינער ליכטיקייט פון מיינע קינדער־יאָרן און אין שטורעמדיקע באַטריבטע צייטן רוט זיך אויף אייך אָפּ מיין געמיט.

דאָס דאָרף פֿאָטאָק גורני האָט זיך געפונען 12 ק״מ פון טאַרנאָגראָד און די צוואַנציק יידישע משפחות, וואָס האָבן דאָרט געווינט, האָבן געהערט צו דער טאַרנאָגראָדער יידישער קהילה, מיטגעלעבט מיט די מענטשן אין זייערע פריידן און ליידן, ווי אין איין גרויסער משפּחה.

גוטע און האַרציקע מענטשן זענען זיי געווען, די יידן פון פֿאָטאָק גורני. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט מסחר און מלאכה, געווען צווישן זיי שנייידער, שוסטער און קירזשנער, וואָס האָבן געאַרבעט פאַר דער פויערי־שער באַפעלקערונג.

צווישן זיי זענען געווען אַזעלכע, וואָס זענען שוין געווען דאָס צווייטע און דריטע דור אין דאָרף און די פאַרבונדנקייט מיט טאַר־נאָגראָד איז אויך באַשטאַנען אין דעם, וואָס זיי האָבן געלערנט ב׳י טאַרנאָגראָדער מלמדים, איבערגענומען פון זיי די הויכע און שיינע יידישע מידות און אהבת־ישראל.

אַ גרויס דאָרף געווען, דער פֿאָטאָק־גורני. עס האָבן אין אים געווינט אַן ערך צוויי טויזנט פֿאָליאַקן און איבער טויזנט אוקראַאינער פֿראַוואָסלאַווענע געהאַט אַן אייגענע גמינע און אַפילו אַן אייגענע „קאָזע״ איינצוזעצן אַרעסטירטע. איבער אָט דער „קאָזע״ האָבן געוואַכט די הער־צער פון מיינע טאַטע־מאַמע. טאָמער האָט מען אַהין געברענגט אַ ייד פון אַ ווייטן דאָרף, האָט מען שוין ביי אונדז אין שטוב געזאָרגט, ער זאָל דאָרט נישט בלייבן אין די שבתים אָן שבתדיקע מאכלים. איך און מיינע ברידער האָבן געהאַט די אויפגאַבע אַהינצוטראָגן זיי דאָס עסן, דעם טשאָלנט און דעם קוגל. כ׳זע נאָך היינט פאַר זיך דעם פריידיקן ציטער פון יענע יידן, וועו זיי האָבן אונדז דערזען מיט די שבתדיקע מאכלים, וואָס איז כּאַר זיי געווען ווי אַ גרוס פונעם שבתדיקן טיש אין זייערע היימען.

אָ, טייערע טאַטע־מאַמע, דער אָנדענק פון אייער גרויסער ליבשאַפט און גרויסע מעשים האָט מיך באַגלייט אויף אַלע מיינע וועגן.

מיטן אָנקום פון די היטלעריסטן בין איך אַוועק פון שטוב און זיך כמעט נישט געזעגנט מיט אייך. איך האָב נישט געוואָלט צולאָזן

דעם געדאַנק פון צעשיידונג, דו, טייערע מאַמע, האָסט נישט געווּסט, אַז איך בין אַרעסטירט געוואָרן אויף יענער זייט גרענעץ, און האָסט ביי יעדן מאָלצייט אַוועקגעשטעלט אויפן טיש אַ טעלער אויך פאַר מיר.

אַזויפיל בענקשאַפט, בענקשאַפט און צער, אַזאַ אומגעהויערע ליבשאַפט, וואָס האָט נישט געווּסט פון קיין גרענעץ, און פאַר דעם אַלעם קום איך איצט מיט מיינע פאָר שטילע ווערטער, זכרונות פון אַמאָל.

נישטאָ קיין ווערטער, וואָס זאָלן אימשטאַנד זיין אויסצודריקן מיינע פיין און נישטאָ אויף דער וועלט אַזאַ זאַך וואָס זאָל זיין הייליקער ווי די פיין.

און עס זענען געקומען די גרויליקע טעג פון 1942, ווען די מערדער האָבן אייך אַוועקגעפירט קיין קרעשאָוו צום אומברענגען. מיין האַרציקער ברודער שמעון־מאיר האָט געהערט, אַז דער אַנדערער ברודער שלמה באַהאַלט זיך אויס אין דאָרף און האָט זיך אומגעקערט. אין ליפינער וואַלד האָבן זיך נאָך אים געיאָגט די פאָליאַקן, וועלכע האָבן פאָר אים געוואָלט באַקומען אַ קילאָ צוקער, וואָס די דייטשן האָבן געגעבן פאָר יעדן געכאַפטן ייד. זיי האָבן אים געכאַפט און אַפגעפירט אין דער גמינע פון פאָטאָק, פונוואַנען מען האָט אים צוגענומען מיט נאָך אַנדערע 27 יידן, געכאַפטע אויף די וועגן, אין וואַלד, אַרויסגעפירט קיין יעדלינקע און אויפן פעלד נעבן וואַלד האָט מען זיי אַלע דערשאָסן.

שפעטער זענען געקומען די פויערים, אַראָפגעצויגן פון זיי די מלבושים און זיי גאָלאָזט אַוועק ליגן. לאַנגע טעג שפעטער זענען נאָך זייערע טויטע קערפערס גאָלעגן נישט־באַגראָבענע אויפן פעלד.

מיין האַרץ הערט נישט אויף צו ווייגען אין מיר, הייליקע טאַטע־מאַמע, ברודער און שוועסטער, גוטע האַרציקע יידן פון פולישן דאָרף פאָטאָק־גורני!

א ל כ א ו ו י ע ץ

רפאל וואַסערמאַן

יאָרנלאַנג האָבן מיינע עלטערן געווויינט אין אַל־כאָוויעץ, אַ דאָרף אַכצן ק״מ פון טאַרנאָגראָד. אַלע פינף יידישע משפחות, וואָס האָבן דאָרט געווויינט, האָבן געהערט צו דער טאַרנאָגראָדער יידישער קהילה. די באַציאונגען פון די יידן מיט דער פויערישער באַפֿעלקערונג זענען געווען פרייַנדלעכע און קיינער האָט נישט פאָרויסגעזען, אַז עס וועלן פון דאָרט אַרויס־קומען רוצחים, וואָס וועלן מיטאַרבעטן מיט די היט־לעריסטישע מערדער.

די משפחה וואַסערמאַן

פון רעכטס: אלעזר (לעבט אין אַמעריקע), משה־נפתלי, דער פאָטער און די מוטער ביילע — פאַר־פייניקט דורך די דייטשן; די טאָכטער חנה — אומגעקומען; יוסף און רפאל — לעבן אין ישראל.

די יידן אין אַלכאָוויעץ זענען געווען פרום, אָפגע־היטן די יידישע טראַדי־ציעס און געוויגן חיונה בדוחק פון האַנדלען מיט די פויערים פון דאָרף, דע־ראָבערט זיך צווישן זיי אַ שם פון ערלעכע מענטשן, וואָס האָרעווען שווער אויפן שטיקל ברויט, אָבער וועלן קיינעם נישט אָפנאַרן אויף קיין פרוטה.

די אונטערוואָקסנדיקע קינדער האָט מען געשיקט לערנען אין

חדר קיין טאַרנאָגראָד, וווּ זיי האָבן אין זיך איינגעזאַפּט יידישקייט אויף זייער ווייטערדיקן וועג.

*

גרויס זענען געווען די געווינען און האַרצרייסנדיק איז געווען דער ניגון פון בעל־תפילה. „בראש השנה יכתבו וביום צום כיפור יחתמו", און עס איז אין יענעם ראש השנה נגזר געוואָרן דער גרויסער חורבן איבערן יידישן פֿאָלק, וואָס האָט אויך נישט אויסגעמיטן די פשוטע, ערלעכע יידן פון אָלכאָוויעץ.

אין די סאַמע געפערלעכסטע טעג האָבן די יידן אין אונדזער דאָרף זיך געהיטן נישט צו עסן, חלילה, קיין טריפות. אברהמטשע שוחט איז אַ גאַנצע נאַכט געגאַנגען צופוס פון יוזעפאָוו און געקומען צו אונדז אין דאָרף שחטן אַ בהמה. צו מיין טאַטן זענען יידן געקומען קויפן כשר פלייש אויך פון אַנדערע נאָענטע דערפער.

אין יענעם טאָג זענען צוויי יידישע מיידלעך פון אָלעשיץ געקומען צו אונדז, געקויפט צוויי ק״ג כשר פלייש און געגאַנגען צוריק אַהיים צופוס. אויפן וועג זענען זיי פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דייטשע עס־עס־לייט, וועלכע האָבן ביי זיי צוגענומען דאָס פלייש און געצוווּנגען אָנצוווייזן וווּ זיי האָבן עס געקויפט.

זיי האָבן אַרעסטירט מיין טאַטן און האָבן זיך אויך דערשלאָגן צום שוחט. איך האָב זיך אַן ערך אַכט טעג אויסבאַהאַלטן ביז זיי האָבן מיך אויך געכאַפּט און אַרעסטירט.

דריי וואָכן נאָכאַנאַנד האָבן זיי אונדז געפייניקט, געשלאָגן מכות רצח אויפן נאַקעטן לייב. זיי האָבן פון אונדז געוואָלט אַרויסקריגן נעמען פון אַנדערע יידן, וואָס זענען פאַרמישט אין ענין פון כשר פלייש. ווען עס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן, האָבן זיי אונדז אַרויסגעלאָזט אויף אַ קויציע פון צוויי טויזנט זלאָטעס.

די פויערים, אונדזערע שכנים, האָבן זיך דערוווּסט, אַז מען האָט אונדז געגעבן אַ קורצן טערמין אַריינצוטראָגן דאָס געלט און מיר זענען נישט אימשטאַנד צונויפצוחאַמלען אַזאַ גרויסע סומע. עס האָבן גלייך אָנגעהויבן קומען צו אונדז איין פויער נאָכן אַנדערן און אין משך פון געציילטע טעג איז צונויפגעשטעלט געוואָרן די נויטיקע סומע.

אָבער נישט לאַנג האָבן מיר געהאַט רו פון די דייטשן. באַלד איז אַרויס אַ גזירה, אַז מיר מוזן פאַרלאָזן דאָס דאָרף און אַריבערציען

זיך קיין יוזעפאָוו. מיין פאַטער האָט מען אַוועקגעפירט קיין מיידאַנעק, ווו ער איז געווען פון די ערשטע קרבנות.

מיין ברודער אלעזר איז דעמאָלט געווען אין וואַרשע. אַ געוויסע צייט האָט ער געאַרבעט אַלס בעקער ביי די דייטשן, דורכגעמאַכט שווערע אַרבעטס־לאַגערן. די באַפרייאונג האָט אים געטראָפן אין דייטש־לאַנד. היינט איז ער אין אַמעריקע.

יאָסל איז געבליבן מיט אונדז און אויך אים איז געלונגען זיך אַפצוראַטעווען, דורכמאַכנדיק אַלע גרוילן פון יענער צייט, צוזעענדיק דעם טויט פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע. מיר דריי זענען די איינציקע פון אונדזער גאַנצער משפחה, וועלכע איז אַזוי גרויזאַם אומ־געקומען צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע וואַרעמע און האַרציקע ייִדן פון דאַרף אָלכאָוויץ.

אין טאַרנאָגראָד אַמאָל, אַמאָל...

פון רעכטס: אלי האן — לעבט אין באָליוויע, אליעזר טייכער (ישראל), יאָסקע גאָלדמאַן — געשטאָרבן אויף פאַרשיקונג אין רוסלאַנד, פייוול קעניגסבערג (ישראל), יהודה לייכער (אַרגענטינע), ברוך גוטהערץ, זון פון חיים־יחיאל שוחט (אומגעקומען).

פרעזידיום פון דער טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל

עס שטייען פון רעכטס: שמואל־אלי פוטער, משה־אפרים שפרונג, יחיאל הערינג, חיים באַרנשטיין; זיצן: שמואל פעפער נחום קרומערקאָפ און מאיר רינגער.

ארגון יוצאי טרנוגרוד בישראל

די אָרגאַניזאַציע פון טאַרנאָגראָדער אין ישראל

ביזן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די צאָל פון די טאַרנאָגראָדער עולים אין ארץ־ישראל געווען קליין. אין פאַרלויף פון דער מלחמה זענען עטלעכע טאַרנאָגראָדער אָנגעקומען אין לאַנד מיט דער פוילישער אַנדערס־אַרמיי, וואָס איז געקומען פון רוסלאַנד און זענען דאָ פאַרבליבן. די הויפט־כוואַליע פון טאַרנאָגראָדער עולים האָט זיך אויפ־געהויבן נאָך דער מלחמה. טאַרנאָגראָדער יידן טרעפן זיך ביי אזכרות און ביי אַנדערע געלעגנהייטן. ביי אַזעלכע צונויפטרעפן דערמאַנט מען אונדזערע קדושים, וואָס זענען פאַרטיליקט געוואָרן מיט די גרוילעכסטע מיתות משונות.

פרעזידיום פון דער טאַרנאָגראָדער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע

עס שטייען פון רעכטס: מיכאל לעווינגער, אברהם קרעמער, גרשון הערבסטמאַן.
זיצן: דוד אָקסנהאָרן, אפרים לומערמאַן און יוסף פינק.

ו י ה י . . .

ויהי... און עס איז געווען אַ שטאָט טאַרנאָגראָד, וואָס האָט זיך געגרויסט מיט איר יידיש־פאַרוואָרצלטער וואָר, מיט אירע בני־תורה און טרוימער פון ציון, מיט די, וואָס האָבן געחלומט פון אַ בעסערער וועלט און מיט די, וואָס זענען יומם ולילה געזעסן ביים קאַרגן טאָג־ליכט, ביים שיין פון נאַפט־לעמפּ און חלבנע ליכט, געלערנט, שטיל־פאַרקלערט שעהנלאַנג ביי אַ מאמר חז״ל; מיט די קוני־לעמלס, וואַסערטרעגער און בעלי־עגלות, וואָס האָבן דווקא ליב געהאַט דעם רעש און טומל — אַלע, אַלע, וואָס זענען ווי אַ לעגענדע פון אונדז אַוועק, פאַרשוווּנדן.

עס איז אַבער ווייט נישט קיין לעגענדע דאָס אַלץ, וואָס ווערט דאָ דערציילט אין אונדזער יזכור־בוך וועגן זייער הערָאישן לעבן און קידוש־השמדיקן טויט.

פונקט אַזוי איז נישט קיין חלום די שיינקייט, נאָך וועלכער זיי האָבן געלעכצט און דערגרייכט, ווי עס איז נישט קיין חלום די ערד, אויף וועלכער עס איז זייער וויגל געשטאַנען, דער הימל, וואָס האָט זייער אויג אָנגעטרונקען מיט ליכט, די לופט, די לאַנדשאַפט, די שאָטנס פון טונקעלן וואַלד און דער רעש פון שטראָמיקן טאנעוו, דאָס גאָלד פון די אָפענע פעלדער, די שטורעמס פונעם שיינעדיקן פרילינג און דער אומעט פון ווינענדיקע האַרבסטן, די שטומקייט פון שנייען אין ווינטער, דער צער פון אומענדלעכע ווייטן, די געבענטשטע האָרעוואַניע פון אַ גאַנצער וואָך און דער בריטער אויפשטראַל פון פרייטיק־צונאַכטיקע טישן.

די וואַרעמע לייכטער און דער מאַמעס בענטשן, פול מיט רחמים, מיט דער אומגעהויערער ליבשאַפט, מיט וועלכער זי האָט געפורעמט אונדזער וועלט, אונדזער לעבן, פון וויגל ביז צום פאַרלאָזן די היים און אַוועק אין מרחקים.

„שלום עליכם, מלאכי השלום" — האָט געקלונגען דעם טאַטנס געזאַנג און מלאכים פון די הויכן האָבן גענומען שוועבן און אָנגעפילט די שטוב מיט שירה.

„סברי מרנן" — פשוטע ווערטער און מיט אַזויפיל קדושה דורכגענומען.

„מלכא מלך מלכיא, קער אונדז אום צוריק קיין ציון" — איז דעם טאַטנס ניגון באַגייסטערעט און פאַרבענקט.

אַלע —

די פשוטע יידן מיט די צעיאַכמערטע פנימער, וואָס האָבן געטראַגן אין זיך דעם פיין פון אַלע שקיעות און דעמ פלאַם פון אַלערליי סחורות, פון פאָרנדיקע בוידן אויף יאַרידן, מיט אַלע וואָכעדיקע און יום־טובדיקע יידישע ריחות.

די, וואָס האָבן הימלען געשפאָלטן מיט תורה און תפילה און מיט ניגונים, ריקודים, וונדערלעכע מעשיות אויפגעהויבן זיך איבער דער גרויער ווירקלעכקייט.

די, וואָס האָבן מיט געזאַנגען, לעקציעס און פאָרלעזונגען אין דער ביבליאָטעק און קולטור־קלוב געשאַפן און אויסגעהאָדעוועט אַ מאָדערנע יידישקייט.

אַלע האָבן געגלויבט, אַז עס איז פאַראַן אַ סדר אין דער וועלט, ביז עס איז געקומען די שוואַרצע נאַכט און דאָס אַלץ אָפגעווישט.

בלויז די איינצלנע, וואָס זענען לעבנגעבליבן, וויינען ביי די טייכן פון דער וועלט אויפן גרויסן חורבן.

יעדע פאַרצייכענונג, וואָס מיר האָבן דאָ געברענגט, יעדעס בילד פון אַ טאַרנאָגראָדער יד, פון איינצלנע געשטאַלטן און משפחות גאַנצע, איז אַ ציגל צו דער מצבה נאָכן אַמאָליקן לעבן אין אונדזער אַלטער היים, אַ דערמאָנונג אין די גרוילן און וועקט דעם טרויער נאָכן דריטן חורבן, פאַר אונדז און פאַר די קומענדיקע דורות.

אַ, יידיש טאַרנאָגראָד, זאָלן אונדזערע קינדער, ביז די ווייטסטע דורות, וויסן ווי שיין דו האָסט געלויכטן אין אונדזער האַרץ און זכרון, ווי ליב מיר האָבן געהאַט דיין הימל, וואָס איז געווען ווי אַ טלית געוועבט פון די תפילות פון אונדזערע טאַטעס און זיידעס.

מיר האָבן ליב געהאַט דיין אַרעמע ערד, דעם מאַרק־פּלאַץ, וואָס האָט געטומלט מיט הענדלער, מיט פויערים אויף דאַרפישע וועגענער, וואָס האָבן איינגעקויפט ביי די יידן ווייניקער ווי זיי האָבן פאַרקויפט און נאָך אַ טרונק בראַנפן געווארט אויף געפעפערטע יידישע פיש...

אומעטיק איז געווען אין די יידישע קראָמען אויפן טאַרנאָגראָדער מאַרק, אָבער געלויכטן איבער זיי האָבן די געבאָטן פון די עשרת הדברות און אַרויסגעברומט האָבן פון דאַרטן פאַרדבקהטע חסידישע ניגונים.

זערפאַר האָט דאַרט אומעטום געהרוט די שכינה און איצט איז דאַרט יעדע וואַנט אַ חרובער כותל־מערבי.

אַ, קדושים פון דער טאַרנאָגראָדער יידישער קהילה, בלויז געצייליטע פון אייערע קינדער זענען לעבנגעבליבן אין פאַרשידענע עקן וועלט, און אומעטום וווּ זיי געפינען זיך, אין ישראל און אין אַמעריקע, טראָגן זיי מיט זיך נישט בלויז דעם שוואַרצן טרויער און וויי, נאָר אויך דעם באַגער, אַז זייערע קינדער און קינדס־קינדער זאָלן באַנעמען די עלית־נשמה פון זייערע זיידעס, זאָלן לייענען די פשוטע ווערטער, וואָס זענען געוואָרן דערציילט אין דאָזיקן ספר וועגן יענעם לעבן און גרויזאַמען אומקום און זאָלן פאַרשטיין, פילן און אַנען, וויפל אין די אותיות ליגן טרערן און וויפל געוויין.

שמעון קאַנץ

אַל זמר, אַל שיר,
כנורי נא דום!
אַל תזמר, אַל תנגן,
כי רע לנו היום.

רע לנו היום,
הימים ימי אבל,
דום נא כנור,
גם אתה הנבל.

ימי אבל הימים
חרבן האומה;
אַל נגן, אַל שיר.
יד לפה נשימה.

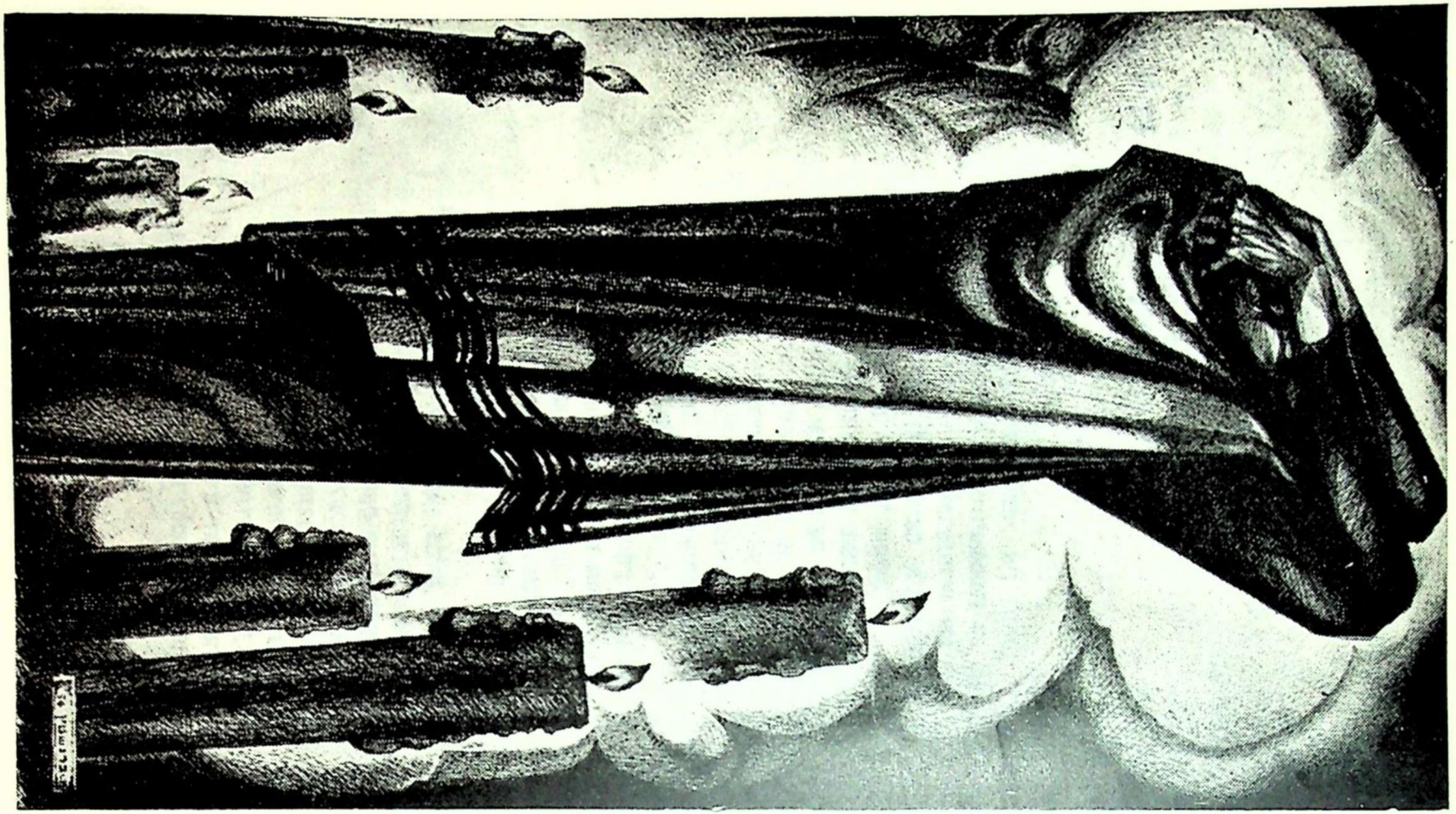

אלה אזכרה...

שווער, אומגעהויער שווער איז געווען די אַרבעט פון זאַמלען און צונויפשטעלן די מאַ־טעריאַלן פון דער גרויסער טראַגעדיע, פון דעם אומפאַרגלייכלעכן חורבן, וואָס איז געקומען איבער די יידן פון אונדזער שטאָט.

מעגלעך, אַז ווו־נישט־ווו האָט זיך אַריינ־געכאַפּט אַ טעות, אַ פרט, וואָס שטימט נישט גענוי מיט דער ווירקלעכקייט פון יענער צייט, איז געוואָרן פאַרקלענערט אָדער איבערגעטריבן. שולדיק איז די צייט, דער מהלך, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט, וואָס דערפירט אַמאָל צו אַן אויסגעקרומט בילד.

מעגלעך, אַז דאָ און דאָרט חזרן זיך איבער געוויסע פרטים, אָבער מיר האָבן געוואָלט וואָס מער און שטאַרקער אַרויסברענגען, באַווייזן די גרויסע וועלט, וואָס איז פאַרניכטעט געוואָרן דורך דעם גרעסטן שטן המשחית פון אַלע צייטן.

אַ וועלט פון קדושה און גבורה, וואָס איז געווען אַזוי דערהויבן אַפילו אין די טעג פון גרויזאַמען אומקום, וואָס האָט קיין גלייכן נישט אין דער גאַנצער מענטשלעכער געשיכטע און קלינגט דערפאַר ממש אומגלויבלעך.

אָבער אָט איז די רשימה פון די נעמען, פון די הונדערטער אין אונדזער שטעטל, וואָס די היטלעריסטישע רוצחים האָבן געמאָרדעט, געשאָסן און נישט־דערקוילעטע געוואָרפן אין

די גריבער, לעבעדיקערהייט. די נעמען פון די, ווימענס בלוט וועט קיינמאל נישט אויפהערן צו שרייען און מאנען:

יתגדל, זאל גרויס זיין די נקמה פאר דעם אומשולדיק פארגאסענעם בלוט!

דער גרויסער צעשפרייטער בית־עולם פון זייערע נעמען וועט, פונקט ווי די קדושה און גבורה פון זייער לעבן און אומקום איינגעקריצט ווערן אין אונדזער געדעכטניש אויף אלע אייביקייטן!

די נעמען זענען צונויפגעשטעלט געווארן דורך דעם רעדאקציע־קאמיטעט מיט גרויסע שוועריקייטן און עס איז אוממעגלעך צו נעמען אויף זיך די פאראנטוואָרטלעכקייט פאר פעלערן און פעלנדיקע נעמען, און פאר יעדן פעלער און דורכגעלאזטן נאמען בעטן מיר אנטשולדיגונג.

די רעדאקציע

באמערקונג: די פ׳ נאך יעדן נאמען אין דער רשימה באדייט: פרוי, ק׳ — קינד אדער קינדער.

די נעמען פון די טארנאגראדער קדושים זענען אויסגעזוכט און אויסגעפארשט פון נ. קרימער־קאפ, מ. שפרונג, חיים בארנשטיין, פייוול קעניגסבערג, חיים שמואל לורבר און יחיאל הערינג.

א

אַדלער משה ב״ר יעקב, פ׳ מאַלַיע, ק׳

אַקערמאַן לייזער ב״ר משה, פ׳, ק׳

אַפטייקער גערשן ב״ר מ. יחזקאל, טאַכטער, אייִדעם

אַדלער זלמן, פ׳ חיי, ק׳ מאַלע, צבי, מרדכי, יעקב

אַדלער לייבטשע ב״ר שמאי, פ׳ פייגע, ק׳

אַדלער אברהם ב״ר זאב, פ׳, ק׳, מוטער דאָבֿרע

אַקערמאַן דוד ב״ר ישראל צבי, פ׳, ק׳, מוטער קרייַנדיל

אַקערמאַן משה בן פייגעלע, פ׳

אַקערמאַן אַביש ב״ר אליעזר, פ׳ רחל, ק׳ אליעזר, עטיל

אַדלער אברהם הערש ב״ר חיים זינדל, פ׳ מאַטיל, ק׳

אַקסט קאָפּיל ב״ר סינע, פ׳ דבורה, ק׳

אַקערמאַן לייזער בן שרה דבורה, פ׳ ק׳ יחזקאל, רבקה, הינדע, יהושוע

אַקערמאַן דוד ב״ר משה, פ׳ רעכיל, ק׳

אַדלער וועלי ב״ר איטשע בער, פ׳, ק׳

אַרביספעלד משה ב״ר מאָטיל, פ׳ מאַלה, ק׳ יוסף, שלמה, רייזל

אַגערט חנה בת יואל

אַקסט אברהם ב״ר יהושוע, פ׳, ק׳

אַקסט משה ב״ר יהושוע, פ׳, ק׳, ברודער פאַטיל

אַקסט סינע ב״ר נתן, פ׳ סערקע, הבן שלמה

אַקערמאַן מאיר ב״ר אליעזר, פ׳ נעשע, ק׳ משה, פייגע, יעקב, בת־שבע, דניאל ואיטאלה

אולריך ברוך ב״ר זאב, פ׳, ק׳

אולריך יצחק ב״ר ברוך, פ׳ ק׳

אולריך מרדכי ב״ר ברוך, פ׳, ק׳

אלבוים דן ב״ר אברהם יצחק, פ׳ רישע, ק׳ מאיר, גיטל

אַדלער געלע, טייל ק׳

אַדלער ישעיה נטע ב״ר שלמה, פ. רבקה

אַקערמאַן זאלקע ב״ר ישראל צבי

אַקערמאַן יעקב ב״ר ישראל צבי

אַדלער נתנאל ב״ר חיים זינדעל, פ׳ רחל, ק׳ פרדל, אטל

אַקסט יענטשע ב״ר פינחס, פ׳

אַקסט אברהם ב״ר יענטשע, פ׳, ק׳

אַדלער ליפע ב״ר זאב, פ׳, טייל ק׳

אַלטפעלד משה נפתלי, פ׳ יטע

אַלטפלד ביילה, טאָכטער דיקיל און איר מאַן גדליה רעדל, קינד רחל

אַדלער יצחק ב״ר שמאי, פ׳, ק׳

אַדלער אייזיק ב״ר צבי

אַקסט אברהם ב״ר פינחס, פ׳, ק׳

אַקערמאַן לייב יוסף ב״ר אליעזר, פ׳, ק׳ רוזה, דבורה

אַדלער חיי מירים אשת מאיר, ק׳

אַדלער משה ב״ר מאיר, פ׳ טובה, ק׳ חנה, מליה

אַקערמאַן שמואל ב״ר משה, פ׳, ק׳

אַקערמאַן אלימלך ב״ר משה, פ׳, ק׳

אַקסט מלכה בת יהושוע, מאַן, ק׳

אָפפער שמאי ב״ר מנחם, פ׳ פריידע, טאָכטער חיה און מאַן

אַדלער אייזיק ב״ר חיים, פ׳ פייגע, ק׳ חיים

אַדלער דוד משה, ק׳ גיטיל, ישעיה, מרדכי

אַקסט טויבע יטה, טעכטער: לאה, ריבה, באַשע, זייערע מענער

אַדלער רחל בת מלכה, ק׳ פראדיל, משה, עטעל

אַדלער פישל ב״ר אנטש. פ׳ ק׳ זין, מאָניש

אַדלער ביינישׁ, פ׳, טאָכטער חייטשע

אַקסט לייבישׁ, פ׳ מאַלע, טעכטער ביילע, חנה, אייזעם פישל

אַדלער יוסף ב״ר שמאי, פ׳ פּעסיל, ק׳ חיים, עטיל, שמאי
אַדלער יצחק ב״ר יעקב, פ׳ נעחאַ, ק׳ הערש אברהם, יעטיל
אַדלער יצחק דב, פ׳, קינדער מאַלע, עטיל, העניע
אקסט משה ב״ר ישראל, פ׳, זון שמואל יוסף
אַדלער אנטש, פ׳ נעחאַ, ק׳ שרה
אַדלער יעקב ב״ר אהרון דוד, פ׳ פייגע, ק׳
אַדלער אייזיק ב״ר מאיר, פ׳, ק׳
אַדלער אייזיק יהושוע, ב״ר צבי
אַדלער יוסף ב״ר שמעון ומאַלי
אַדלער אהרון דוד, פ׳ חנה, ק׳ ציזע, שלמה
אַדלער שמואל ב״ר חיים ועטיל, ק׳ העניה, מאַלי
אקסט דוד ב״ר חיים לייב, פ׳, ק׳
אולריך לייבטשע, פ׳ רחל, ק׳ משה יעקב, שרה, גינענדיל
לייזער שרה פייגעליס, אשר יוסף׳ס אייידעם פ׳, ק׳
איילבוים דוד, פ׳
איילבוים שמחה
איילבוים אברהם
חנה מרים
אַדלער לייבטשע
אַדלער חיה פייגע
אַדלער שמאי, הערש, יעקב
אַדלער מרדכי, אַדלער מאַלע
אַדלער ישראל צבי
אַקערמאַן דוטשע, שמואל
אגרט שמואל, פ׳ רבקה, ק׳ חיה, לאה, חוה, יוסף
אקסט שמואל יוסף, פ׳ רעלע, ק׳ גילדה ברכה, רכטשע,
זון חיים עוזר, רבקה
אקסט חיים ראובן ב״ר שמואל, פ׳ חנה, ק׳ אברהם, דוד,
בצלאל
אקסט איסר ב״ר פנחס, פ׳ ביילה, ק׳ פנחס, פריידה, פּערל,
חיה

אובליגנהרץ מאַשע, מאַן און קינד
אייזלבוים שמואל, פ' ביילע, ק'

ב

ברענער מתתיהו ב"ר אפרים, פ', ק'
בלינדערמאַן יעקב, פ', ק'
בראפמאַן ישראל, פ', ק'
בענדלער יעקב ב"ר דוד, פ' צלאווע, ק' לייזער, סימה, יונה
בענדלער חיה אשת דוד, אייניקלעך דוד לייב, מאַניע, סימע,
הדס גיטל, הערש שמעון
בליטמאַן מרדכי, פ' טמל, ק'
בז'יטווע מרדכי, פ' טמל, ק'
בז'יטווע שמואל יצחק ב"ר יהושע, פ', ק'
בז'יטווע שמואל, פ' ק'
בערגער מאיר יהושע ב"ר משה, פ' גיטל, ק'
בערגער שרה אשת משה, טאַכטער חנה
באַס פייוול ב"ר יוסף, אשתו רעכל, ק' יוסף, שמחה, זלאַטע
באַס עזריאל ב"ר פייוול, פ'
באַס אברהם ב"ר פייוול, פ' פראַדל, ק' צבי, שושנה, פייגע,
יוקל
בערמאַכער לייביש ב"ר נתנאל, פ', ק'
בערמאַכער חיים ב"ר נתנאל, פ', ק'
בראָמבערג אהרן, פ', ק'
בוימפעלד ברוך מאיר, פ' חנה, ק'
בראַנדוויין חיים, פ' פייגע, ק' חוה־אסתר, צ'רנה, פערל,
פריידה, זלמן
בערמאַכער משה ב"ר שלום, פ' שבי, ק' אטל, גיטל, ריקל,
רחל, שיינדל, פריידה
בריק בנציון, פ' ק'
באַס יוסל ב"ר דוד, פ', ק'
בליטמאַן יהושע ב"ר איטשע מאיר, פ' בינה, ק'

בלום משה ב״ר הענוך, פ׳ רחל, ק׳
בוימפעלד משה, מוטער שבי
בלום הנוך, פ׳, ק׳ שרה, אסתר
באַרנשטיין שלום ב״ר יחזקאל, ק׳ שיינדל, ליבע, פערל
בראַנדוויין זלמן, פ׳ פערעלע, ק׳
בריק אהרן, פ׳ דבורה, ק׳ ראובן, יעקב
בראָנער וואָלף, פ׳, ק׳
בראָנער יצחק
ברענער משה, פ׳ רעכטשע, זין חיים ואפרים און טאָכטער
ברענער חיים, פ׳ מרים, ק׳ נחמיה ויעקב
ברענער פעסיל
בוריק אביגדור, פ׳ מינדל, זון אברהם און טעכטער
בלינדערמאַן פריידע בת יעקב, זון יודל
ברעזיל יצחק, פ׳, ק׳
בלוטמאַן מרדכי, פ׳ פייגע, ק׳ יהושוע ואַדעלע, גאָלדע, פעשע
בלוטמאַן יוסף, פ׳ ביילע און קינדער
בלוטמאַן הערש, פ׳ דבורה, ק׳ נתן, עהושוע, שמחה, נחמן,
משה, טאָכטער גיטל אלי
בלוטמאַן שיינדיל
בערמאַכער יצחק, פ׳ שרה רבקה, ק׳ חיים פ׳ רבקה, יוסף,
מאַניס, עטל, מלכה, דוד
בערנער פנחס, פ׳ מינדל, ק׳ הערש און טעכטער
בלום יעקב משה, פ׳ רחל, ק׳
גוטהערץ אלימלך ב״ר נתנאל, פ׳ לאה, ק׳
גאָלדשטיין אלימלך, ק׳ עזריאל, רחל, לאה
גאָלדשטיין מרדכי ב״ר אלימלך, פ׳ רבקה, ק׳
גאָלדשטיין בעריש ב״ר מרדכי, ק׳ מלכה, זייפטל

ג

גייסט יונה ב״ר מאיר, פ׳, ק׳
גרויסמאַן משה, ב״ר נחמן, פ׳ רבקה, ק׳ פייגע, רבקה

גרויסמאַן אייזיק ב״ר לייבּיש, פ׳ יטה, ק׳ ציפּע, מרים, צב

גלענצער מרדכי ב״ר אברהם, פ׳ ק׳

גלענצער שלמה ב״ר אברהם, פ׳ מחלה, ק׳ רעכטשע, אברהם, גאָלדע

גלענצער יחזקאל ב״ר משה, פ׳ חיה שרה

גוטהרץ נתנאל, פ׳ און צוויי טעכטער

גישפּענץ שרה אשת יצחק, ק׳ משה אהרון, אברהם

גיטהערץ חיים יחיאל שוחט, פ׳ אייגעלע

גאָלדמאַן יוסף, פ׳ שרה, ק׳ משה, מרים, שמואל

גאָלדמאַן שמואל, ק׳ יואל, פריידל, משה, פּשה, ועוד

גאָלדמאַן חיים, פ׳ מטילדה, ק׳

גאָלדמאַן אברהם, פ׳ הענע, מרים

גאָלדמאַן יוסף, פ׳ רחל, ק׳

גיטערמאַן נחמן, פ׳ פּערל, ק׳ פּרץ, אפרים, חיים

גרוער חוה בת יעקב

גרוער נחמן קאָפּל, ב״ר מרדכי

גראָער אסתר, פרומע

גרינברג רבקה בת אברהם

גלענצער איטע, ק׳ ציפּע, מרים, צבי

גייטלער אליעזר, פ׳ ברכה, יעקב, מוטער שפּרינצע, שוועסטער מאַשע

גייסט יצחק, פ׳ פייגע, ק׳

גייסט אברהם, פ׳, ק׳

גולדשטין שרה־הינדע בת בעריש, מאַן און קינדער

גולדשטיין פּעסיל

גייסט פּרץ, פ׳ פייגע

גרויסמאַן נחמן, פ׳ רבקה, ק׳ פייטיל

גרי משה יצחק, פ׳ דבורה, ק׳ העריש אברהם, חיים, פּרל

גלענצער נפתלי הרץ, פ׳, ק׳

גלענצער איטע

גרויסמאַן קריינדיל, זין דוד, אברהמטשע און טאָכטער

גרויסמאַן רבקה
גולדבוים שמואל, פ', ק'
גראַף זכריה, פ' שבע רייזיל, ק' משה, דבורה, נחום, ראַשע
גוטהערץ ברוך, פ'
גילערנטער אברהם, פ' חיה, ק' שיינדל, יוסף, חיים, דבורה, נחמה
געציל שפילזינגער, פ' מרים, ק' מעכלע, מרדכי
גולדשמיד ברוך, ק' אייזיק, שרה

ד

דאקמאזער אברהם ב"ר לייביש, פ', ק'
דאקמאזער שלמה ב"ר לייביש, פ'
דוקמאזער מאליה
דוקמאזער הינדע

ה

האָניק יקותיאל, פ' טמל, ק'
האָניק אברהם ב"ר זאב ארי, פ' ברכה, ק' פייגע ברכה
הערבסטמאַן מאָטל ב"ר וואָלף, פ' שרה, ק' מאַלי, יצחק, רחל, שמואל, זיסל, דבורה, הענע, רבקה
האָניקמאַן אהרן דוד, פ' שרה, ק' פרץ, יוסל, שלום, גאַלה
האַלער הינדע בת יהודה, ק' קרעסיל, מאיר
האָניק יצחק ב"ר זאב ארי, פ' ביילע דבורה, ק' צבי, דב, משה, ברוך, פרידל
הערבסטמאַן שמאי, פ' גיטל
האָכמאַן יוסף ב"ר יואל, פ', ק'
האָכמאַן אלי ב"ר יואל, פ', ק'
הערבסטמן (בת) רבקה אסתר,
האון זאב, פ' חנה בלה, טאָכטער מאַטיל פייגע.
האָניג יקותיאל, פ' ק' מאיר וולף און אַנדערע קינדער
הוכמן אברהם

הוכמן יואל ב״ר יחיאל, פ׳ חנה־פרימט, ק׳ פייגע, צירל, מרים, ישעיהו

הרבסטמאַן טעוועל נחום, ק׳ יצחק־לייב, מאיר, רבקה

הערינג אפרים יעקב, פ׳ שרה, ק׳ חנה רחל, שלום, גאולה, פרץ־יוסף

האָן מענדיל, פ׳ לאה, ק׳ שרה, משה, פייגע

האָן משה פ׳ און קינדער

הוברבאן יעקב בן אנטשל, פ׳ יהודית, זון אַנטשל

הולנד משה ורחל, זון דוד

הולנד ביניש, מלכה ויהושע

הילף חיה בת פישל, ולאה, בנימין, יהודית, פישל

הילף בנימין, פ׳ חנה און קינדער

ו

וואקסנפעלד אברהם הערש ב״ר לייב, פ׳, ק׳

ווינטרויב איטשע ב״ר בעריש, פ׳ רבקה, ק׳ בעריש, איסר, חיה, בלימה

ווינטרויב יהושוע ב״ר בעריש, פ׳ טשאַרנע, ק׳ טאַבע, חנה

ווינריב לייביש ב״ר בנציון, פ׳ ק׳

ווינטרויב משה ב״ר ישראל, פ׳ ביילע, ק׳ ישראל, אברהם, זלמן, פעלע

וואַלפיש ישעיה לייב ב״ר דוד, פ׳ ק׳

ווערטמאַן יעקיל ב״ר ברוך, פ׳ ברריינדיל, ק׳ חנה מליה, פנחס יוסף, אסתר מלכה

וועלטץ יעקיל, פ׳ גולדה, ק׳

וועטשער גאַדיל ב״ר משה, פ׳ לאה טמל, ק׳ חיים פנחס, בילה, פרימעט, מוטער פון לאה

ווינריב בנציון, פ׳ חוה

ווערטמאן לייב ב״ר ברוך, פ׳ שרה, ק׳

וויזען משה, פ׳ חי׳ ביילע, ק׳ רעכיל

וויזען אבא ב״ר משה, פ׳ ק׳

וויס לייביש ב״ר שאַכנע, פ׳ ק׳
וועדטמאַן רחל בת חייקע, שוועסטער רבקה
וויס לעמיל ב״ר יברהם, פ׳ ק׳
וועלטץ משה ב״ר יעקיל, פ׳ ק׳
וואכנאכטער איתמר ב״ר יואל, פ׳ חנה, ק׳
וואכנאכטער אליהו ב״ר יואל, פ׳ ק׳
וואכנאכטער דוד ב״ר יואל, פ׳ ק׳
וואַלפיש יעקיל ב״ר דוד, פ׳ ק׳
וואַקסמאַן יוסף, פ׳ טויבע, ק׳ בנציון שמואל
וועדטמאן לייביש ב״ר חיים, פ׳ ק׳ פרימט
וועלטץ דוד, פ׳ ק׳
וועדטמאַן ישראלקע ב״ר לייביש, פ׳ מאַלע, זין שמעריל און טעכטער
וואכנאכטער פעשע אשת עוזר, טעכטערל
וועדטמאן יוסף, פ׳
וויסמאן יהושוע ב״ר פיניע, פ׳ ק׳ בנציון, חנה
וויסמאן דוד ב״ר אביש, פ׳ רחל, ק׳
וואכנאכטער אסתר בת ר׳ יואל, מאַן, ק׳
וויס משה ב״ר זכריה
וועדטמאן אנש ב״ר ברוך, פ׳ שרה, ק׳
וויסמאַן פאליק ב״ר אביש, פ׳ נעשע און קינד
וואסערמאן משה נפתלי ב״ר יעקב, ביילע אריה, ליבע, חנה, שרה
וואסערמאן אליעזר ב״ר יעקב, פ׳ רבקה, מלכה, ליבע, שרה, משה
וויסמאַן משה ב״ר פישל, פ׳ מאניע, ק׳ פישל, חיים־יונה, אימה, פרימעט
וויינטרויב איטשע ב״ר שמשון, פ׳ מאַטיל, ק׳ רבקה, הערשל
וויינטרויב בעריש ב״ר לייזער, ק׳
וואקסליכט יוסף ב״ר נפתלי, פ׳ ק׳
וואקסליכט חיים ב״ר נפתלי, פ׳ ק׳

וילדמאן חנה בת ר׳ נפתלי, ק׳ חוה, פרייַדע
וויינטרויב ליבה בת ר׳ ישראל
וויינריב ליבה בת ישחק
וויינריב ליפטשה בת יצחק
וויינטרויב שמואלקה ב״ר שמשון, אשתו איטה, הבן בעריש
וויינטרויב שיינדל וחנה, בנות אברהם
וויינטרויב לאה, בת יקותיאל
וויינטרויב אברהם, פ׳ ק׳
וויינטרויב פישל (ברוך׳ס), פ׳ ק׳
ווערטמאַן מאיר (מכפר לוקוב), אשתו חיה, הבן מהל, הבת טעמאלה
וויינריב הדס, בעלה והילדים
וויסמאן רעכטשע, הבת פראַדעל, הבנים: איטשע, אברהם לייב
וואסרמן לייב, פ׳ דבורה, 3 קינדער
וואסרמן ליבע, 2 קינדער — לעבעדיקערהייט באַגראָבן
וואַסרמן חנה, מאַן לייב (געבער)
וואַסרמן איטשע — באַגראָבן לעבעדיקערהייט
וינברג רייזל, בת איטה, בן יוסף, בן גצל
ורטמן מחלה, פרוי פון יוסף, ק׳ חנינה, רבקה, רויזה, הינדה
וטשער אברהם, פ׳ אסתר־מלכה, ק׳ חנה־מאלע, פנחס יוסף
ולץ הערש, פ׳ זעלדע
ולץ יוסף, זלדע ושרה
ולץ טאָבע, טאָכטער איטע
וטשער זלמן, פ׳ רעני, ק׳ אברהם
וויס פרימיט, ק׳ יוסף, ביילע, רחל
ויס שכנא, פ׳ רחל, יוסף און טאָכטער
ויס לעמיל, פ׳ ק׳
ויס רבקה, אשר, לעמיל, שרה, חנה
ווערטמאַן הערשיל ב״ר יוסף
ויס יעקב, פ׳ חיה, ק׳ מרים

ויס יחיאל, מרדכי, פ' פרימיט, ק' משה, יוסף, עטל
ויס דבורה, לייבוש ומרדכי, פ' ק'
ויס חיה בת משה וטעמיל
וייסער בעריש, פ' מאַטיל, ק' מענדל, משה און טאָכטער
ויסמאן נתן דוד, פ' חנה, ק'
ולץ פרימעט
ווערטמאן אהרון, פ' שרה, ק' משה א. א.
ווייגטרויב שרה
ולץ שרה
ונק מאַלע

ז

זילבערצווייג לייזער בן שרה, פ' מאַליע, ק'
זילבערצווייג ישראל ב"ר שלמה לייב, פ' טייל קינדער
זעצער שמחה ב"ר לעמיל, פ' ציפה, קינד פייגע, רבקה
זילבערצווייג איטשע ב"ר משה, פ' חי'
זילבערצווייג לייביש ב"ר איטשע, פ' הדס, ק' שיינדל
זילבערמאַן אברהמצע ב"ר אלטער, פ' מלכה, ק' לוי, ברכה
זויבערמאַן לייביל, פ' רבקה, ק' יעקל, ישעיה הערש, משה, קוני
זילבערצווייג מענדל ב"ר גרשון, פ' קיילה
זילבערצווייג ישעיה ב"ר עזריאל, פ' ק'
זילבערצווייג משה ב"ר עזריאל, פ' ק'
זילברצווייג הודיס
זילברצווייג איטשע, פ' ק'
זילברצווייג ברוך, פ'
זאלצמן משה, פ' ק' אלטער, הערש, שרה, לייטשע
זאלצמן שלמה ב"ר משה, פ' רבקה, ק' דרעזל
זילברצווייג וועליע ב"ר עזריאל, פרוי, קינד
זילברצווייג זיסקינד, פ' פראַדל
זיסמילך הערש, פ' טייל ק'

זיסמילך גאָלדע בת דוד־ישעיהו, ק׳ פישל, משה, אריה, ביילע

זיסמילך זיסער, פ׳ ק׳

זינדיל יוסף, פ׳ הדס, ק׳ שלמה

זיכלער דבורה ליבע, אייניקל יעקב

זילבערצווייג דוד, אשתו באַלטשע, והבנות רבקה, גיטל, אדלה

זילבערצווייג שפרה, בעלה והילדים

זעצער יצחק, פרוי און קינדער

זעצער לעמיל, פרוי מלכה, ק׳ ישעיה משה קרעסל

זאבערמאַן נתן, פ׳ בריינדיל, טעכטער גיטיל, דבורה

זיכלער יוסף פ׳ מלכה, ק׳ בינטשע און טאָכטער

זיכלער יצחק, פ׳ טאָבע און קינדער

זילבערצווייג מלכה

זילבערצווייג ראָכעל

זאַלצמאַן אריה ושרה וילידהם

ט

הרב ר׳ משה׳לע טייכער, פ׳ מלכהלע, ק׳ ביילע שרה און איר מאַן קאָפעל, זון איטשע

חנטשע, מאַן און קינדער

אליעזר גרשון פרוי און קינדער

יטהלע מיט איר מאַן אברהמלע האַרמאַן און פאַמיליע

רויזה מיט איר מאַן

יחזקאל טייכער פרוי און קינדער

העריש טייכער פרוי און קינדער

שאהל יואל טייכער

שאָשע טייכער

ציביה טייכער

יצחק טייכער

טייערשטיין יהושוע, פ׳ הענטשע, מאַלע און איר מאַן

טייכער דוד, פרוי שיינדיל, טאָכטער בינטשע רבקה
זון אליעזר
טייכער יוסף משה בן הרב ר' מרדכי צבי, פ' רוכטשע
ק' יצחק, אשר, זלקע
גרשון העניך און טאָכטער שרהלע
טינטענפיש משה, פ' שרה, ק' שלמה, זעלדע, יעקב
טריב יוסף ב"ר אהרן דוד, פ' רחל, ק'
טאפלער יוסף, פ' רייזיל
טינטענפיש אברהם ב"ר אשר יוסף, פ' שרה, ק' חנה, משה,
יהודה, שמואל, זלמן, סענדער
טינטענפיש שמואל אליהו ב"ר אשר יוסף, פ' מירל, בניהם
פישל ויואל
טינטענפיש חיים לייב, פ' עלקע, ק' יאקיל, ברוך, הניה
טינטענפיש אברהם ב"ר חייב לייב, פ' פריידיל מלכה, ק'
טארבינער שימחה ב"ר יוסיל ,פ' באשי, ק'
טריב ישראל לייב ב"ר נחום, פ' לאה
טאפלער חנה אשת קלמן, טעכטער: חיה שרה, רייזל,
יענטי ,שימחה, גולדה
טרעגער מרדכי ב"ר משה אלחנן, פ' חיי נעכע, טייל ק'
אלי, שמואל, אליעזר, שמעון
טרינקער לייביל ב"ר יקתיאל, פ' ק'
טישקען אברהם, פ' ק'
טרעגער חיי שרה אשת משה אלחנן, טאָכטער, אייידעם ידיל
טריב זלמן ב"ר ישראל לייב, פ' פעשע, ק'
טענענבוים לוי ב"ר משה, פ' חיי, ק' מרדכי, זעליג, יעקב,
שרה
טינטענפיש אשר יוסף, פ' שרה
טורם ברוינדל
טרינקער רחל, חוה בת עזריאל
טרינקער יעקב און פאַמיליע

י

יאר משה, פ׳ רוזה ק׳ פרל, טובה
יולי לאה, מאַן, ק׳
ישראל שוחט לוינזון, פ׳ מרים, ק׳ שמואל
יצחק מלמד, פ׳ ק׳
דודל מלמדס איידעם, פ׳
מאיר אַקערמאַנס איידעם, פ׳ ק׳
יולי גאָלדע, בעלה והילדים

כ

כץ גאָלדע, בעלה והילדים
כץ יעקב, פ׳ מאַליע, טייל ק׳ צבי, מאיר, גאַלי

ל

לוסטרין אהרן ב״ר דניאל, פ׳ סערקע
לוסטרין מאיר ב״ר אהרן, פ׳, טייל ק׳
לוסטרין זאלקע ב״ר דניאל, פ׳ בלומע, ק׳ מירל, משה, שלמה לייב
לערמאַן קלמן, פ׳ ציפרע
לייכער אברהם דוד ב״ר קלמן משה, פ׳ הינדע
ליפינער יעקיל ב״ר משה, פ׳ פייגע, ק׳
ליפינער בנימין ב״ר משה, פ׳, ק׳
ליפינער שמואל יוסף ב״ר משה, ק׳ דבורה, זעלדע, גאָלדע, נעכע
ליפינער עזריאל ב״ר משה, פ׳ פייגע, ק׳
לומערמאַן מרדכי ב״ר איסר, פ׳ שיינדיל, ק׳
לייטער אברהם דניאל ב״ר דוד, פ׳, ק׳
לעמער יונה ב״ר מנימין, פ׳, ק׳
לומערמאַן פסח ב״ר איסר, פ׳, ק׳
ליפינער מרדכי ב״ר שמואל יעקיל, פ׳

ליפינער שמעיה ב״ר מאיר, פ׳, ק׳
לוסטרין הערש ב״ר זלקע, פ׳, ק׳
לוסטרין יהודה ב״ר אהרן, פ׳ רבקהלע און קינדער
לערער הינדע אשת חיים, טאָכטער רחל
ליפינער לייבטשע ב״ר הערש, פ׳ חנה, ק׳ גאָלדע, ציביה,
רויזה, הערש, עוזר, מאיר, משה
לארבער יעקב ב״ר לייזער בער, פ׳, ק׳
לעווינזאָן יהושוע, פ׳ טויבע, ק׳
לעמער יעקב יהודה ב״ר בצלאל, פ׳ שיינדיל לאה
לערמאַן שימחה בינים ב״ר קלמן, פ׳ באַשי, טאָכטער פעריל
לעמער בלומה, הבנים בצלאל, ראובן, הבת שרהלה, בעלה
אברהם פעכער ובניהם אמנון ודוד
ליפינר בונים ב״ר צבי, אשתו והבנות גיטל, יענטה, מאיר
לייכער שרה, אשת משה, הבנות זלאַטה, רייכל
ליפשיץ בעריש, פ׳ נעכע, ק׳ ראובן, שלמה
ליפשיץ אברהם
ליסטענבערג פנחס, פ׳, ק׳ שמחה און אַנדערע
לערער משה בן־יהושוע וגולדה
לעמער שמואל, פרוי און קינדער
לעווינזאָן הדסה, ק׳ אַנטשל, משה, רבקה, יהונתן
לורבער מאַשע, ק׳
לורבער פּעסיל
לאָדען יטע און קינדער
לאַרבער לאה
לאַרבער יעקב, פ׳ מאַני און קינדער

מ

מאַרעטיג שאהל, פ׳ פּעריל, ק׳ ברל, לייבל, פּתחיה
מאדעל שמאי ב״ר שמואל לייב, פ׳ ריקיל, ק׳
מאדעל הערש ב״ר איטשע, פ׳, ק׳
מאלער רחל אשת חיים, טעכטעריל שיינדל

מאלער יוסף, פ׳ גיטל, ק׳ פייגע־לאה, חנה, ינטע
מאלער יחזקאל ב״ר יוסף, פ׳ שרה, ק׳ פערעלע, טובה
מאנס פנחס
מאנטעל חיים לייב ב״ר יעקיל, פ׳, ק׳ מנדל, אלי, יפה
מאנטעל בעריל הערש ב״ר יעקיל, פ׳ ביילטשע
מאנטאג משה יוסיל ב״ר שלמה, פ׳ איידל
מאנטאג עזריאל ב״ר משה יוסיל, פ׳, ק׳
מאדעל בעריל ב״ר שמואל לייב, פ׳ רייזל
מאנטאג שמואל פינחס ב״ר משה יוסיל, פ׳, ק׳
מארמאר הערש, פ׳ לאה, ק׳ ישראל־לייב
מענקיס אברהם, פ׳, ק׳ שמאל
מעט אליהו ב״ר קלמן, פ׳, ק׳
מעט רחל בת אביגדור, ק׳
מרצר מלכה ושבע ילדים
מונטק נעמי בת הינדה
מאלר פייגע, חנה
מאגראם בנימין, פ׳ ביילטשע, זון שמחה
מיינזינגער חיה ליבע און קינדער
מאלער אלכסנדר ב״ר יוסף, פ׳ סימה פייגה
מאדעל רעכל ?
מאנטל דוד ב״ר מרדכי
מאנטל חיים לייב ב״ר מרדכי

נ

נאדעל יהושוע ב״ר לייזער שמעון, פ׳, ק׳
נאדעל קיילע, קינדער
נירנשטיין מאיר, טאָכטער

ס

סויבעל משה ב״ר שבתי, פ׳, ק׳
סעגעלמאַן חיים ב״ר ישעיה, פ׳

סגלמאַן שרה, ק׳ ישעיהו

ע

ענטנער דוד ב״ר שמואל, פ׳, ק׳
ערדהויך ברײנטשע

פ

פוטער חיים ב״ר לייזער, פ׳ רבקה, טאָכטער, אײדעם
פייפער וואָלף ב״ר אליה, פ׳, ק׳ לייבל, דינה
פינק משה, פ׳ גיטעלע
פאלגער יצחק, פ׳, ק׳
פייל תנחום ב״ר ישראל הערש, פ׳ טעמע
פירשט פרימעט אשת איטשע, ק׳ משה, חנה, מאלי, רבקה
פליק שמעון ב״ר ישראל, פ׳ גיטל, ק׳
פירער בנציון ב״ר דוד לייב, פ׳ גאָלדע
פרידמאַן יחזקאל ב״ר סינע, פ׳ אסתר, ק׳
פיינגאָלד משה ב״ר יונה, פ׳, ק׳ רעכטצע, ביילה, ישראל, יצחק
פינקלשטיין יהושוע ב״ר שמואל דוד, פ׳ שיפחה, ק׳ אודל, עזריאל
פעפער זכריה, פ׳ שרה רחל
פישער מענדיל ב״ר ישעיה, פ׳ זיסל, ק׳ שאשע, חנה
פישלזאָן יעקב מאיר, פ׳, טאָכטער אײדעם, ק׳
פישלזאָן בעריל, פ׳ חנה רחל, ק׳
פוטער יהושוע שמעון ב״ר מענדיל, פ׳ חנה ק׳
פיטער מענדיל ב״ר יוסף, פ׳ העני־לאה, ק׳ צפורה, יטע
פיקסמאַן יוסף, פ׳ ביילע
פריימאַן משה ב״ר אפרים, פ׳, ק׳, פאָטער אפרים
פרוכט ישראל מרדכי, פ׳ פערל, ק׳ משה ועוד
פעפער איטשע ב״ר הערש מתות, פ׳, ק׳
פעפער חנה אשת הערש מתות, טאָכטער מאַליע פעשע

פישער איטשע ב״ר הערש, פ׳, ק׳
פאשינק משה, פ׳ פריידיל
פייפער חיי שרה, ק׳
פליקער צדוק, פ׳ חנה, ק׳
פעפער משה, פ׳, ק׳
פרילינק קלמן, פ׳ פעשע
פעלדמאַן ציריל בת משה, מאַן, ק׳
פעסטער לייביש ב״ר חיים שמואל, פ׳ נחמה, ק׳
פעפער עזריאל ב״ר יהודה, פ׳ רחל, ק׳ מנחם, בינם
פעפער חוה בת בצלאל וחנה
פייגה בת מענדעל פישער ובעלה אברהם והילדים
פישער סנדר בן ישעיהו, אשתו והילדים
פישער אהרן בן ישעיהו, ואשתו
אלקה בת ישעיהו פישר, בעלה יעקב והילדים
פינק זוסמן ב״ר משה, פ׳ מאַשה, ק׳ שלמה, הינדה, שרה,
דאָבטשה ובתה טאָבעלה
פייל יעקב, פ׳ רבקה והילדים
פעפער חיה, מכפר חמלקה
פישער נחמן, פ׳, ק׳
פישער מאיר יהושע, פ׳, ק׳
פישער אסתר מלכה, מאַן ישעיה
פריינד שמואל אלי ב״ר אלתר, פ׳ יוטה, ק׳ מרדכי
פריימן אפרים
פרמפולר רחל, ק׳ יוסף, משה, פ׳, ק׳
פישר יהושוע, פ׳ מלציע, ק׳
פייפער מרדכי, פ׳ נעחא, ק׳ לייזער, שרה
פיטער יוסף, פ׳ אסתר, ק׳ יונה, חיים, ישראלקע, גיטעלי
פישבעדעגען אהרון, פ׳ מאשע־דובע, ק׳ שלמה, הינדע־שרה
פלוק לייב גדליהו, פ׳, ק׳ מרדכי
פעפער לאַביש מלמד, פ׳ ריבע, ק׳ חייה, לייטשע
פישביינדעגען שמואל, פ׳, ק׳

פישבייַנדעגען אַריש, פ׳ דאברה, ק׳ שיינדעל, עזריאל, העריש
יעקב, משה, שמשון
פישבייַנדעגין מאַלע, טאָכטער נחמה
פעפער וולף
פעפער אברהם ליפא
פישער שלמה, פ׳ גיטל, ק׳
פעפער ליפא, פ׳ מאַלע
פעפער יטע
פירשט פנחס, פ׳ זיסל, ק׳ חייה, פייגע
פירשט בריינדל,
פירשט צבי
פונט מענדעל
פונט משה
פלינדער העניך, ק׳ גדליהו, פריידע
פלץ ישראלקע, פ׳ ביילע, ק׳ זלאטה, משה, שמחה, יעקב,
חנה, שינדיל
פייפער אברהם דניאל, פ׳, ק׳

צ

צוקער יעקיל ב״ר חיים יונה, פ׳ סוניה
צייס שאהל ב״ר שמואל, פ׳ מלכה, ק׳
צייס הערש ב״ר שמואל, פ׳, ק׳
צוקער ישראל ב״ר חיים יונה, פ׳ שרה, ק׳ טאובה,
חיים־יונה, יוסף
צייס חוה
צוקער שמואל־אלי, פ׳ לאה, ק׳ יעקב, משה
צוקערמאַן יעקב, פ׳ קריינדל, ק׳ רבקה, פייגע מיט איר
מאַן יוסף

ק

קרייטנער משה ב״ר אנטש, פ׳, ק׳

קאַליגשטיין בנימין ב״ר יוסף, פ׳, ק׳, מוטער הענע
קאַליגשטיין יחזקאל ב״ר יוסף, פ׳ מרים, ק׳
קרייטנער אליהו מאיר ב״ר חיים, פ׳ שרה, ק׳ חיים
קרימערקאַפ חיים ב״ר נחום, פ׳ חנה לאה, טאָכטער מאַליע
קערער לייביש, פ׳ פרימעט
קערער מאיר ב״ר לייביש, פ׳, ק׳
קליינער אהרן, פ׳, ק׳ חנה, שלמה, הינדה
קליינער לעמיל, פ׳, טאָכטער, זון אהרן
קלוג חיי ליבע אשת הערש אַרטשע, טאָכטער, אייניקל
קרימפענהאָלץ מענדיל ב״ר ישראל, ק׳ מאלי, מינדל, חנה, פייגע, נעשה, אסתר
קאַנטאָר חנה רחל אשת אברהם משה, ק׳ יעקב, פערל, מנשה, יחזקאל
קרוין מרדכי ב״ר יענטשע, פ׳, ק׳
קרימערקאַפ לייביש ב״ר בנימין, פ׳ פייגע, ק׳
קרימערקאַפ מינדיל אשת נחום, ק׳ פעשע, קאפיל, מלכה
קעסלער שרה אשת יעקב, ק׳ הערש, שעפסיל, רייזע ביילה, חנה־יענטה
קליג יעטע, ק׳
קרוין שמואל ב״ר יענטשע, פ׳, ק׳
קרוין מאיר יהושע ב״ר יענטשע, פ׳, ק׳
קעסלער חיי אשת זלמן, טייל ק׳
קארנסגאָלד יהושוע ב״ר שלמה, פ׳ טובע, ק׳ משה
קרייטנער אליהו מיכאל, פ׳, ק׳
קעסלער מרים אשת מאיר, טייל ק׳
קעניגשטיין אליעזר ב״ר צבי, פ׳, ק׳ רפאל
קעניגשטיין מאָטיש ב״ר ישעיה לייב, פ׳ ביילטשה, ק׳ משה, פייגה
קנאכן חיים שמואל ב״ר משה, פ׳ רחל, ק׳ לייביש, טאָבע
קעסלער משה, פ׳ מלכה
קעסלער ציפה, ק׳

קרימפענהאַלץ ישראל ב״ר אברהם איטשע, פ׳
קרוין שלמה ב״ר יענטשע, פ׳, ק׳
קרימפענהאַלץ חיים לייב ב״ר יוסף, פ׳, ק׳
קאַמער פיניע, פ ׳רחל, ק׳ יחיאל, טובה, חיה, יוסף
קנאבליך מאיר, פ׳, ק׳ שמחה
קנאכן יעקב, פ׳ רויזע, ק׳ יעקב, יצחק, יענטה, ריבה
קרוין טעמע בת משה, מאַן יצחק, ק׳ משה, חיה
קרימורקאַפּ טודריס מאיר ב״ר חיים, פ׳ אסתר, ק׳ זעליג
קעניגשטיין ליפע ב״ר אלחנן, פ׳ גולדה, ק׳ שיינדל, אלחנן, חיים
קעניגשטיין חיים ב״ר אלחנן, פ׳ מרים לאה, ק׳ יעקב, שיינדל, טעמע, משה, אליעזר
קיסלאַוויטש אליעזר ב״ר יצחק, פ׳ גיטל, ק׳
קייל זישע, פ׳ איטה, ק׳ זלטה, מרדכי, יצחק, יוסף, רבקה ובעלה קלמן ובתם גילה
קעניגשטיין הירש, בתו צביה משה וילדיה
קעניגשטיין מאַטיל בת וולף
קעניגשטיין הלל בן יחזקאל ומאַטיל
קעניגשטיין פייגה בת יחזקאל ומאַטיל
קנאַכמן פייוויל, איטה, איטשלה
קליין מאַטיל, אשת לייבישׁ, ק׳ בתריאל, יקותיאל, מרגוליס
קורן הנה לאה
קורן שמואל, פ׳ חייטשע, ק׳ טויבע
קורן מרדכי, פ׳ לאה, ק׳
קניגסברג רבקה, בתו צפורה
קנוכין חנה דבורה, ק׳ אנטש, אברהם, ברוך
קנוכין משה, פ׳ פייגה, ק׳ חייה, ברוכה, יעקב צבי
קנוכין הערש, פ׳, טייל קינדער
קרוין טוביה, פ׳ חייה לאה, ק׳ פייבל, בן־ציון, זאב
קליינער געציל, פ׳ הינדע, ק׳ יעקב
קעסלער שיינדיל

קעסלער דבורה
קארענסגולד אנטש, פ', ק' מאַלע, דוד, חיים
קרומפענהולץ שמואל יוסף, פ' מאַני, ק' פייגע, ברכה, חייה,
רבקה, גיטל, יהושוע־צבי, משה־מאיר
קנאַכן דוד
קאַרען קלמן
קאַצענעלענבויגן יעקב
קופרשטוק־ווינטרויב רייזיל
קרוין הינדה
קרוין שלמה, פ' הענה, ק' משה, אברהם, רויזה

ר

ריכטער שמואל ב"ר יענטשע, פ' טובה, ק'
ריכטער שמואל יואל ב"ר אברהם, פ', ק'
ריכטער איטשע ב"ר אברהם, פ', ק'
רויזענגאַרטן גדליהו ב"ר אהרן, פ' חנה, ק' מיכל, טאבע,
הענע חיי־דבורה, לייזער
רינגער בעריש, פ' רבקה, ק' גולדה, בעלה ובנם, עטעלה
ושיינדל
רויזנפעלד לייביש, פ' רחל, ק'
רויזנגאַרטן מאיר, פ' טובה, ק' בן־ציון
ריכטער ראובן ב"ר אברהם, פ' הענה לאה, ק' שמואל
ריצער שמואלקע, פ', ק' יהושוע, אברהם יצחק, חיי,
שלום, מענדל, אסתר, רייזיל, משה
ריצער חנה, שנור, ק'
רויזנגאַרטן יצחק פ' מאַלי
ריכטער מאיר ב"ר אברהם, פ' מאַטל
רויזנפעלד יוסף ב"ר יעקיל, פ', ק' מאיר וואַלף
רייז רחל, טאַכטער פייגע, מרדכי צבי
רייז יצחק ב"ר אהרן, פ' ביילה בת הרב ר' מרדכי צבי,
ובתם רבקהלה

ראָזנבלאַט יוסף, פ', ק', אייניקלעך
ריכטער הענטשע, בת פרומעט, הבת רוחטשע, הבן יעקב
רינגלער איציק לייב, פ' ליבע, ק' שרה מינל, משה,
קאפל, נחום
ריכטער חנה רחל, מרים
ריכטער מרדכי
ריכטער שיינדיל
ריכטער פייביל
ריכטער שמואל, פ' ק'
ריכטער פרימיט
ריכטער סימה, זון שמואל
ריכטער יונה
רויזנזאָן מלכה
רייטער פייגה
רייטער מרים, יענטע, פעריל
ריכטער מנחם מנדיל, פ'
ריכטער שלמה

ש

שטאַרק לייביל, פ' רייזיל, ק' יחזקאל, יונה, סושה, דבורה,
יואל
שארער שמואל ב"ר אברהם, פ' גינענדיל, ק' חיים, יעקיל,
שמעון
שפיגלער וואַלף ב"ר בנימין, פ' פשע
שטרוזער חנקה אשת צבי, ק' דבורה, יוטע, פרימעט, רחל,
חיי, עקיבא
שטרוזער יעקב ב"ר יוסף, פ', זון משה, שוועסטער מרים
שטאטפעלד אליהו ב"ר לייזער, פ' חנהלע, טייל ק' ישעיה
מענדל
שארער ישראליק ב"ר יוסף, פ' חיי, ק' נטע
שארער יוסף, פ' הענע און טאַכטער

שפרונג יוסף ב״ר שלמה יצחק, פ׳ פייגע, ק׳ רבקה, ביילע
שארער מאיר ב״ר ישראל צבי, פ׳ ליבע, ק׳ עזריאל, אנשל,
אסתר, ישראל צבי
שטאקמאן אברהם, פ׳ דאברע, ק׳
שלייסער שמואל ב״ר בנימין לייב, פ׳ כעלע, טייל ק׳, יוסף,
לאה, בילה
שלייסער יצחק ב״ר בנימין לייב, פ׳ אטיל, ק׳ יעקב לייב
שוועצער יעקיל ב״ר שמעון, פ׳ מרים, ק׳ שאול
שוועצער משה ב״ר שמעון, פ׳ מרים, ק׳
שפרונג נחום ב״ר מרדכי, פ׳, ק׳
שפרונג מאיר ב״ר מרדכי, פ׳, ק׳
שפרונג נפתלי ב״ר מרדכי, פ׳, ק׳
שפרונג מרדכי ב״ר מרדכי, פ׳, ק׳
שטאקמאן לייב יואל, פ׳ טובה, ק׳ קאפל, מנדל, חיה
שטאטפעלד שמאי ב״ר לייזער, פ׳ חיי, ק׳ רבקה
שטאקמאן שמעון דוד ב״ר אברהם, פ׳, ק׳
שטאקמאן וואלף ב״ר ישעיה, פ׳, ק׳
שוועצער יעקב מאיר ב״ר שמעריל, פ׳ הנקע, ק׳ יצחק
שוועצער משה ב״ר יעקב מאיר, פ׳ פעסיל, ק׳ אסתר
שוועצער זיסער ב״ר יעקב מאיר, פ׳, ק׳
שטאטפעלד מרדכי, פ׳
שטאטפעלד מאניש ב״ר וואלף, פ׳ זיסל, ק׳ גאולה, מרים
שטאטפעלד אברהם ב״ר וואלף, פ׳, ק׳
שטאטפעלד שמחה ב״ר וואלף, פ׳ ק׳
שטאקמאן מענדיל ב״ר קאפיל, פ׳ מלכה, ק׳
שטאקמאן רחל אשת משה
שפילזינגער יעקיל געציל ב״ר אהרן איציק, פ׳ מירטשע,
ק׳ מכלה
שטאקמאן לייבל ב״ר משה, פ׳ שרה
שומאכער זלמן, פ׳ רחל
שארער אלימלך ב״ר שמואל, פ׳ חנטשע, ק׳

שפרונג בריינטשע אשת מרדכי, ק׳ משה, שמאי, בלומע מיט איר מאַן, שבע

שטאטפעלד פרץ ב״ר אליהו, פ׳ רחל, ק׳ חיי, מרים

שטאָקמאַן רחמיאל, פ׳, ק׳, שוועסטער דבורה

שלייען הדס אשת בנימין לייב, ק׳

שוואַרץ חנהלע בת הרב ר׳ אריה, כלתה גיטעלע, ובנה שלום

שפילאייזן יהושוע ב״ר שלום קלמן, פ׳, ק׳

שפרונג ישראל איסר ב״ר שלמה יצחק, פ׳ רייזיל, ק׳ שמעון, מתות, רבקה, דרעזל, לאה

שפרונג שמואל פרץ, מוטער שרה, פ׳ רעכיל, טאָכטער רבקה, רבקה׳ס קינדער: טובה, אייזיק

שיפער טבל ב״ר יואל, פ׳ צוריל, ק׳ שרה, משה, יצחק

שטראסבערג פנחס ב״ר אהרן, פ׳, ק׳

שטאטפעלד פריל בת אברהם, ק׳

שטאַרקער ישראל ב״ר מרדכי, פ׳ מלכה, ק׳ מרדכי, אטיל, רויזע

שאַפראַן רייזעל בת ר׳ יוסף, והילד יוסף בן געצל

שטראַסבערג מתילדה ופלקה בנות אברהם׳לה

שטאטפעלד משה, פ׳ רבקה

שיער שמואל אלי, פ׳ טאָבעלע, ק׳ שלמה, יצחק, פרידה

שטאָקמאַן שמואלקע, פ׳ חוהלע

שפראַן רייזל, בת לייזר

שפראַן רייזיל, בת איטה

שטאטפעלד לייב יוסף, פ׳ רבקה, ק׳ חנה רחל, יצחק מאיר

שטיין דבורה בת מנדל ורבקה, ויצחק־מאיר בן מרדכי ונחמה

שטרינגלער יוסף, פ׳ רייזל, ק׳

שורר יצחק, פ׳ פרימיט, טאָכטער, בעלה אלימלך

שמוץ יעקב

שמוץ רייזל, פרומה, אטל, ליפה, שיינדל

שטערנפעלד רחל, שרה, שמעון, חוה

שפיגלר נחמן

שפיגלער רבקה
שפיגלער אליהו ורחל, בת אביגדור

די נעמען פון די פאַרשטאָרבענע טאַרנאָגראדער ייִדן אין רוסלאַנד אין די מלחמה יאָרן

זילבערצווייג חיים וואָלף ב״ר יונה, פ׳ שוונטשע, ק׳ אליהו, יונה
גאָלדמאַן חיים, צוויי טעכטער, איין זון יוסקע
זילבערצווייג יחזקאל ב״ר פנחס
קעניגשטיין משה ב״ר מאַטיש
אַדלער אליהו ב״ר ישעיה נטע
טייכער הרב צבי בן הרב ר׳ ארי
שוועצער אברהם ב״ר ליפע
פעפער ליפע ב״ר איציק הערש
ווייַנטרויב זלמן ב״ר לייב שמשון
הערבסטמאַן בריינטשע אשת טעוויל נחום
ווייַנטרויב שיינדיל
שטרוזער מאָטיל
מאדעל מיכאל ב״ר איטשע
קעסלער וואָלף לייב ב״ר זלמן
אייַלבוים אהרון שמעון ב״ר דוד
ווייַנטרויב יקיתיאל ב״ר פישל
ווייַנמאַן פרימטשע אשת איציק
מאנטעל ראַכמע בת שלמה
טריב אלימלך ב״ר ישראל לייב
טענענבוים יעקב ב״ר לוי, געפאַלן אויפן רוסישן פראָנט אַלס סאָלדאַט

די פאַרשטאָרבענע אין רוסלאַנד

זעצער יעקב לייב ב״ר שמחה
רייז משה ב״ר אריה
שטרום וואָלף ב״ר מרדכי
פוקסמאַן וואָלף ב״ר יוסף
בוימפעלד טאַבעלע
ווערטמאַן חנינע ב״ר יוסף
פייפער ניכע, צוויי זין איין טאָכטער
כץ בעריש ב״ר יעקב
לערער חיים
אַדלער געלע בת פנחס, ק׳ איטשע, ביילע, מאַליע

פאַרפעלסע נעמען — איינשרייבן אויפן ליידיקן עמוד.

מיט ציטער לאָזן מיר צו די מעגלעכקייט, אַז נישט אַלע נעמען האָבן מיר באַוויזן צו ברענגען אין דער רשימה. די אַלע נאָמענלאָזע קדושים זענען געווידמעט די צוויי לייִדיקע עמודים:

פאַרפעלטע נעמען — איינשרייבן אויפן ליידיקן עמוד

מודעות אבל

נעקראלאגן

בזעם ובאבל קודר אנו

לזכר יקירינו השמורים לעד בלבותינו

הקדושים והטהורים אשר נשמדו ונגדעו בידי זדים

יזהירו כזוהר הרקיע...

הורים: **דוב־בעריש רינגר**, אשתו **רבקה**

האח: **וואלף־זאב רינגר**, אשתו **מרים** וחמש ילדים

האחיות: **גולדה, עטלה, שיינדל**

זכרם לא ימוש מקרבנו לנצח!

ביגון עולמים:

משפחות מאיר ואהרן רינגר, ראשון־לציון

מזכירים את בני משפחתנו

לעולם לא נשכחם!

עלטערן: ר׳ יעקב יהודה, שיינדל לאה לעמער

בלומע, בצלאל, רודי לעמער

שרהלע און אברהם פעכער און קינדער

קריינדל, יעקב צוקערמאן, טעכטער, איידעמס און קינדער

ארץ, אל תכסי דמם!

פאַראייביקט:

פאמיליע לעמער

אין לאַנדאַן

נזכור בכאב את נשמות הקדושים

צום הייליקן אָנדענק פון אונדזערע טייערע

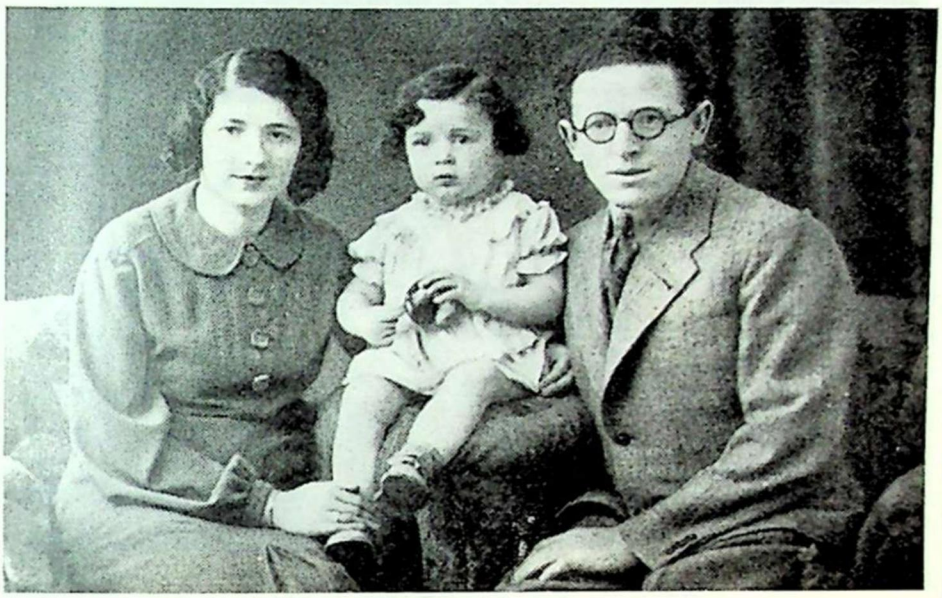

שמואל לעמער, דער זון פון יעקב און שיינדל,

מיט זיין פרוי און טאָכטער

שמואל לעמער איז געווען צווישן די ערשטע חלוצים, וואָס זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1925 און איז שפעטער געפאָרן קיין דייטשלאַנד זיך קורירן פון דער מאַלאַריע־קראַנקהייט אוו שוין דאָרט פאַרבליבן. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אין אונגאַרן.

פאַראייביקט:

משפּחה לעמער

שנשמדו בידי מרצחים צמאי־דם

צום אייביקן אָנדענק

סבא ישראל־אברהם־יצחק קרימפנהאָלץ
סבתא שרהלע „
אבא מנדל־חיים „
אמא מלה־מינדל „
אחיות חנה, פייגע, נעשע, אסתר „
דודה טובה בלום, דוד הענער וכל משפחתו

אין טיפן טרויער:
חיה און הערש ווייכמאן, חיפה, קרית ביאליק

נשמתה עדן

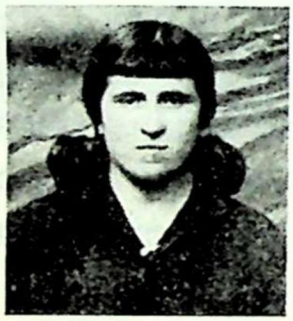

רבקה לעווינסאָן

אומגעקומען אין טאַרנאָגראָד

פאַראייביקט:
פייגע מאהלער

הביטו וראו אם יש מכאוב

יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

צום הויליקן אַנדענק פון אונדזערע טייערסטע

שמואל בן אברהם **שורער**
גנענדל שורער בת חיים לומערמאַן
שרה געשפענץ בת שמואל שורער און אירע צוויי קינדער
מלך שורער בן שמואל מיט זיין פרוי חנטשע און צוויי קינדער
חיים, יעקב און **שמעון** — בני שמואל שורער
רבקה באַראַך בת חיים לומערמאַן און קינדער
ראַצע פליסוואַסער בת חיים לומערמאַן מיטן מאַן און קינד
הערש־שיימע בן חיים לומערמאַן מיט פרוי און קינד
לאה לומערמאַן בת צבי קנאַבל
מאַלע פישביידעגען בת אברהם שורער, מאַן און טאָכטער נחמה
מינדל באַראַך בת אברהם שורער מיטן מאַן און קינדער
ישראל בן אברהם יהודה לומערמאַן מיט פרוי און קינדער
פרומע גראַספעלד בת אברהם יהודה לומערמאַן, מאַן און טאָכטער
גדל בן אברהם יהודה לומערמאַן מיט פרוי און קינדער

מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פארגעסן!

פאַראייביקן:
אברהם און יוסף שורער
אפרים לומערמאן

כמכאובי אשר עוללו לי

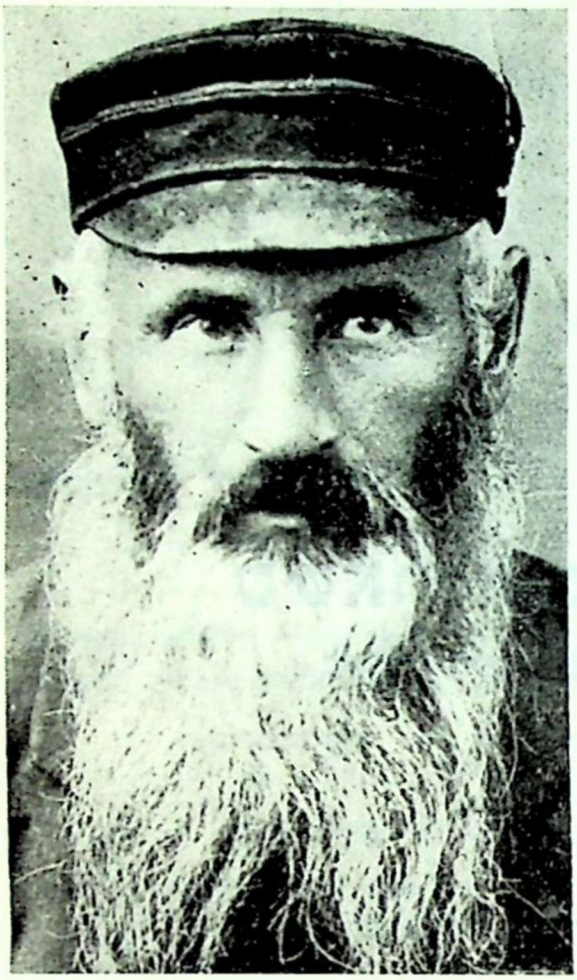

שמואל שטוקמן

לזכרון עד

האם:

חיה שרה שטוקמן

שנפטרה בשנת 1916 בטרניגרוד

האב:

ר' שמואל בר' יוסף אריה שטוקמן

שהומת בידי הצוררים הנאציים
בשנת 1942 בטרניגרוד

האחות:

ביילה חוה

ובעלה

מנחם מנדל עקשטיין

ושתי בנותיהם

שהומתו בידי הצוררים הנאציים
בעיר ביאליסטוק

האח:

יוסף אריה שטוקמן

שנפטר בזמן המלחמה
בנדודיו ברוסיה

זכרם לא ימוש מלבנו לנצח

המנציחים:

איסר שטוקמן ורעיתו, לונדון
רחל ומאיר צוקרמן, עפולה

ואפול על פני ואזעק

לזכרון עולמים
ינון שמה

טשארנה מנטל

בת ר׳ זכריה פעפער

שנקטפה בדמי ימיה, בשנת 1921 בטרניגרוד

יהי זכרה ברוך

מנציח:
בעלה משה נפתלי מנטל
תל־אביב

בקול גדול ואומר אהה ד'

למזכרת נצח

אבי: **אהרן הלל בר' אברהם מרדכי מנטל**

שנפטר בשנת 1928 בארצות הברית.

אמי: **רחמא בינה מנטל, בת ר' שואל יואל קצנלנבוגן**

נכדה של הרב ר' משה נפתלי קצנלנבוגן
המכונה קרשובר־צדיק.

ונכדה של הרב ר' צבי תאומים, אבד"ק וולודובה, שנרצחה במות אכזרי בידי הצוררים הנאציים בעיר שברשין (פולניה) בשנת 1941.

אחותי: **ביילה** עם בנה **אהרן בר' משה טייער**

שנגדעה במות אכזרי בידי הצוררים הנאציים בשנת 1942, בעיר זבאראש, פולין וכעת אוקראינה.

מנציח:

הבן והאח **משה נפתלי מנטל**, ת"א

והשמיעו עליך

אלה יקירינו שנפלו מידי רוצחי עמנו

צום אייביקן אָנדענק

מיין פאָטער

מאָטיש קעניגשטיין

און מיין מוטער

ביילטשע,

זייער זון **משה**

און טאָכטער **פייגע**

פאַראייביקט: **גאָלדע אַגערט־קעניגשטיין**

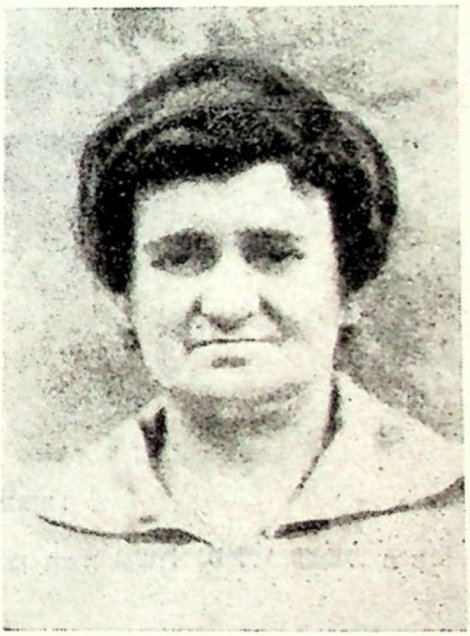

חנה אגערט

אמא של אברהם יצחק

פאַראייביקט:

יחזקאל אגערט

בקולם ויזעקו מרה

נעשע אַקערמאַן וילדיה

לזכרון עולם

אב־המשפחה

מאיר אַקערמאַן ז״ל

והבן יעקב (הבכור)

מנציח:

שמואל פעפער (חפר)

אברהם יצחק אגערט

נפטר בארץ, י״א סיון, תשכ״ה

ציוני מנעוריו וכל הגיגיו היו קודש לרעיון גאולת הארץ, נמנה בין ההלוצים הראשונים שעלו מעירנו ארצה בשנת 1926. האמונה בתוכן וביעוד הלאומי נתנה בלבו את הכוח המוסרי להתרומם מעל לקטנות יום־יום ובכוח זה המשיך עד יומו האחרון.

זכרו שמור בלבם של שרידי טרנוגרוד המעטים.

המתאבלים: **אשתו, אחיו ובניו צבי ואמנון דרור ומשפחותיהם**

תאזינו לקול קינה

לזכרון נצח

בונם־מנחם־מנדל זאב־אריה האָן

אשתו:
רחל־לאה בת אלי ליכט מקרשוב

בתם:
שרה־ליבע ובעלה לייבל שטאָקמאן

בנם:
ברוך־משה האָן

בתם:
פייגע־שאָשע האָן

על שירת חייהם אשר באמצע נפסקה

ביגון קודר:

אלי האָן
בוליביה

ונהי — שלא ידום

אנחנו מבכים מרה את יקירינו

אֶלע אומגעקומען, בלויז צבי (אויפן בילד — צווישן פאָטער און מוטער) לעבט אין ישראל

מיינע עלטערן:

חנה ודוד־ישעיה זיסמילך

בריידער:

מרדכי, לייבל און **פישל**

שוועסטער: **גאָלדע**

פישל זיסמילך
אומגעקומען אין ליקאָוו

גאָלדע זיסמילך
אומגעקומען אין ליקאָוו

אין טרויער: זייער טאָכטער און שוועסטער

בלימע זיסמילך־וואסערמאן
מיט איר מאן

ביגון ובאבל כבד אנו

היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה...

(תהלים מ"ב)

נשמתם עדן

שמאי אופפר

חיה אופפר

זלדה ובעלה צבי וועלטש

ושני ילדיהם

חבל על דאבדין ולא משתכחין

ת. נ. צ. ב. ה.

מתאבלת מרה:

משפחת אופפר

בני־ברק

מתיחדים עם זכר יקירינו

לזכרון עולמים

אונדזער טייערע און הייליקע

טאָכטער

רייזל שאפראן

פאַראייביקן:

עלטערן **מרים און לייזער שאפראן**

צום
אָנדענק
אייביקן

יאָסקע
גאָלדמאן

די גאַנצע משפּחה גאָלדמאַן איז אומ־ געקומען, ווער אין ווייטן רוסלאַנד און ווער אין טאַרנאָגראַד. קיין אייניער פון זיי איז נישט גע־ בליבן לעבן.

ולבבי סף דמעה

מיין מאַמע **איטע שאפראן**
נפטר געוואָרן אין ישראל

פאַראייביקן:

לייזער שאפראן און משפּ׳

מי יתן ראשי מים

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע און אומפאַרגעסלעכע

זעליק טענענבוים

זיין פרוי **זעלדע**

קינדער: **מאיר,**
רחל,
אברהם

פאַראייביקט:
די שוועסטער
פרידע שרמן (טענענבוים)

ועיני מקור דמעה

יזכור

רייזל שאפראן־ווייגבערג
און רחל מאדעל

דאָס קינד איז געבליבן לעבן,
געפינט זיך אין פוילן

פאַראייביקט: **עטל נאכבאר**

רבקה שטאטפעלד

טאָכטער פון ליקע־זער איינווויגער יעקב־יאָסל

פאַראייביקט: **שמחה שטאטפעלד**

לזכר עולם

הורי הבלתי נשכחים

זיסמן ומאַשה פינק

ולזכר אחי ואחותי היקרים

שלמה, הינדה ושרה

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציח:

זאב פינק

פערעלע מאהלער

אומגעקומען אין דער אַקציע
אין טאַרנאַגראַדער געטאָ

פאַראייביקט: **פייגע מאהלער**

הטהורים והקדושים לזכרו

י ז כ ו ר

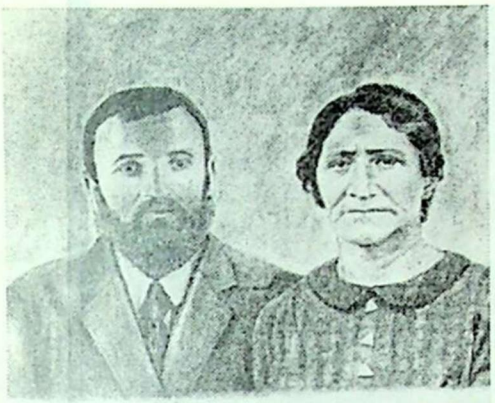

ר׳ ישראל־איסר ורייזל שפרונג

את נשמות אבותי אחי ואחיותי
שעלו באש מוקדה עם מליוני אחינו
בני ישראל הקדושים והטהורים

אאו״מ **ר׳ איסר ב״ר שלמה יצחק** ז״ל

אמא מורתי **רייזל בת ר׳ מתתיהו** ז״ל

אחותי **רבקה** ובעלה **שלמה** ובתם **דרזל זלצמן**

אחי **שמעון־מאיר**

אחותי **לאה**

אחי **מתתיהו**

ניספו כ״ב—כ״ה מרחשוון 1942 ע״י הגרמנים וקלגסיהם ימ״ש

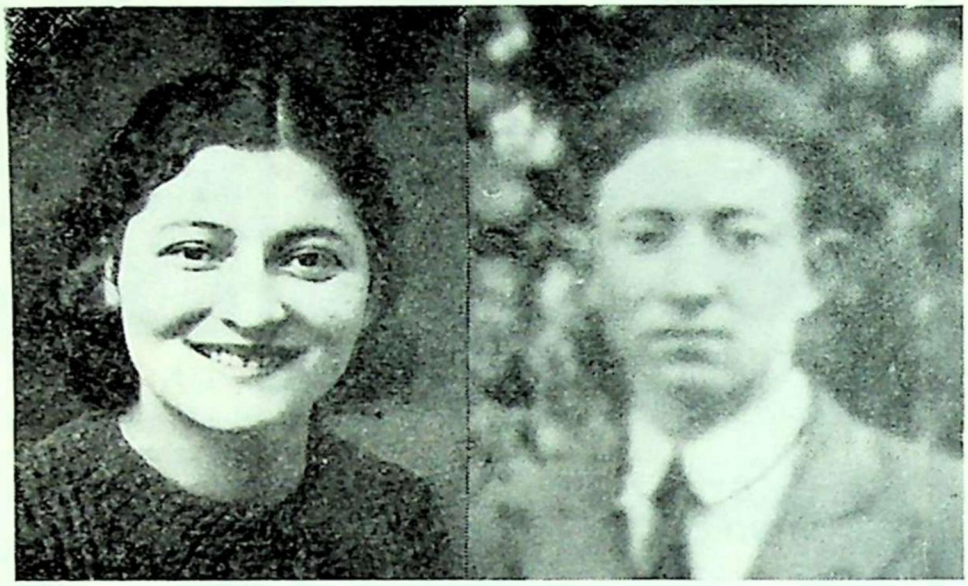

שמעון־מאיר רבקה שפרונג־זלצמן

ונשמות כל קרובי וקרובותי מצד אבי ומצד אמי שיום פטירתם
ומקום קבורתם לא נודעו.

בגן עדן תהא מנוחתם בתוך שאר נשמות
הצדיקים והצדקניות וינקום לעינינו
נקמת דמם השפוך יבואו שלום וינוחו
על משכבותם ויעמדו לגורלם לקץ הימין.

בנים ואחים המתפללים לעלית נשמתהם

שלמה שפרונג

משה שפרונג

ומשפחותיהם

ואבכה יומם ולילה

מיינע עלטערן:
רחל און **אברהם קעליך**

מיינע ברידער:
הערש, אליקים מיט זיין פרוי **רבקה**
משה, כמיעלקער פאכטשאזש

מיט געבויגענעם קאָפּ, צער און צאָרן:
ברוך קעליך, בת־ים

לזכרון עולם

יוסף שפרונג

מיינע עלטערן:
פייגע און **יוסף שפרונג**

מיינע שוועסטערס:
רבקה און **ביילע**

עס בוויינען:
טאכטער און שוועסטער
גיטל און משה שטערנפעלד

את חללי בית עמי

על אלה אנו בוכים

מיין מאַמע:

בראָנטשע

שפּרונג

מיינע ברידער: **משה** און **שמאי**

מיינע שוועסטער: **בלומע** מיט איר מאַן און **בת־שבע**

אין אייביקן טרויער:

מלכה שפּרונג־צוקער, פּאַריז

אל דמי לנו

לעולם לא נשכחם

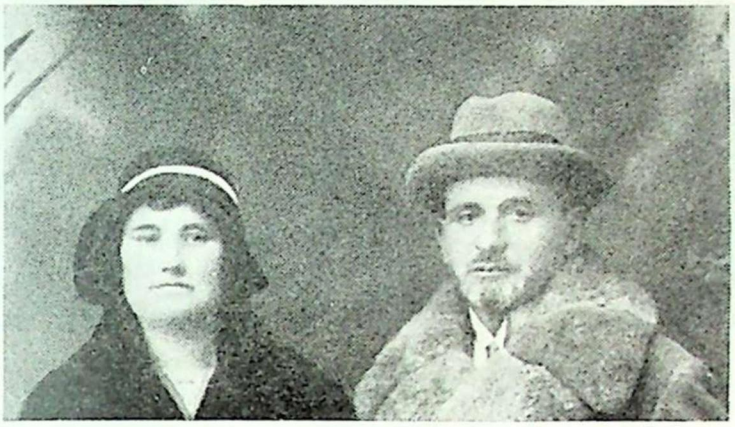

גדל ולאה־טעמל ווטשר

בנם

חיים ווטשר

בנם

פנחס

בתם

ביילטשה

ת. נ. צ. ב. ה.

ואל דמי לעולם!

זכרם לא ימוש מקרבנו

אחינו היקר והקדוש **זלמן ווטשר**

עם אשתו וילדם

מתאבלים מרה:

משה, ישעיהו ורחל ווטשר
ומשפחותיהם

יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

מיט טרויער און צאָרן באַווייגען מיר ביטער די קדושים, פאַרפייניקטע און דערמאָרדעטע דורך די גרויזאַמע היטלעריסטישע תלינים, אונדזערע טייערע, וועלכע מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

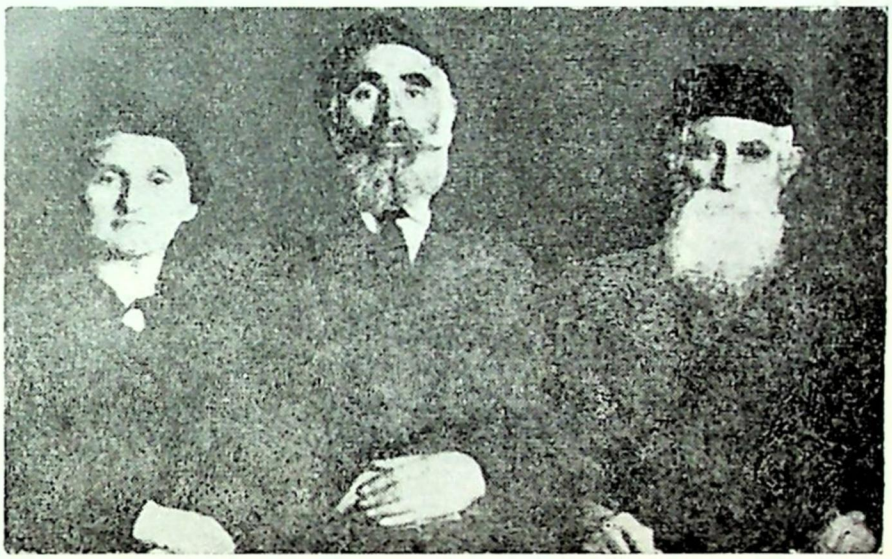

זיידע מענדל־יאָשעס

טאַטע יאָסקע

מאַמע אסתר־מרים

ברידער: יונה־חיים, ישראלקע

שוועסטער גיטל

פאַראייביקן:

יעקב, סיני, שרה און שמואל־אלי

תבליט שיש של שמואל־אלי פוטר

תוכן — אינהאַלט

ב. מרדכי	—	קדיש
ק. שמעון	—	נזכור
„	—	אונדזער צונויפקום אין קעלער פון אומקום
„	—	אשא קינה ונהי
„	—	אלה אזכרה
ועד הספר	—	על הסף
שמעון קאַנץ	—	זכור את אשר עשה לך עמלק
מאיר רינגר	—	היה היתה קהילת טרנוגרוד

תולדות העיר — די געשיכטע פון דער שטאָט

שמעון קאַנץ	—	העיר בראשיתה	35
נחום קרומערקאָפ	—	דער יידישער ישוב אין טאַרנאָגראָד .	51

אישים, דמויות והווי — פּערזענלעכקייטן, געשטאַלטן און שטייגער־לעבן

	—	רבני טרנוגרוד	121
אליעזר טייכער	—	מיין גרויסער טאַטע	127
א. זיך־תשבי	—	אונדזער רב	130
יחיאל מוטרפרל	—	המקטורת של הרב	133
מאיר רינגר	—	רבני וחסידי טרנוגרוד	135
„ „	—	איך קמה תנועת ההשכלה והציונות בעיירה	141
„ „	—	הבית מתוכו יצאה תנועת ההשכלה . .	147
„ „	—	דמויות מהעיירה	150
משה למר	—	זוטות על אנשים גדולים בעירנו . .	160
ש. חפר	—	עיירת נעורי	166
א. זיך־תשבי	—	חזנים ובעלי־תפילה	169
„	—	בימי מלחמת העולם הראשונה . .	171
„	—	כחה של ערש הילדות	173
„	—	חגיגות ומשחקי־ילדים	178

מאיר ריגגער — לויטערע געשטאַלטן 180
„ „ — חדרים און מלמדים 192
יצחק קארפער — דאָס געזאַנג פון מיין שטעטל 205
שמואל־אליהו פוטער — דאָס נישט־דערזינגענע ליד פון מיין שטעטל 213
שלמה מאַנטל — די וועלט פון אונדזער נעכטן . . . 226
י. בן־אפרים (יחיאל העריגג) — דאָס רעליגיעזע לעבן . . 229
ש. חפר — טאַרנאָגראָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות 241
א. תשבי — תענתים 256
יחיאל מוטערפערל — ערב שבת אין שטעטל 260
צבי ראָזענזאָן — ברידער יאקיוו און זאַלקע אַקערמאַן . 262
פייוול קעניגסבערג — מיין טאַטע 264
יאָסל שאָרער — מיינע עלטערנס שטוב 270
משה־נפתלי מאַנטל — אונדזער אַמאָליק טאַרנאָגראָד . 275
פ. לומערמאַן — די „קושערס" אין קנעשפאל . . . 282
מאיר ריגגער — אונדזער לערער און חבר . . . 284
א. דרור — אהבתו הגדולה 293

חורבן און אומקום

נחום קרומערקאָפ — דער אַריינמאַרש פון די דייטשע האַרדעס 297
„ „ — גאָט, נעם נקמה 330
צבי בן אפרים — שבת־תשובה 1939 331
„ „ „ — אין דער שעה פון קידוש השם . . 333
שלמה־יצחק שפרונג — דורך אוממענטשלעכע ליידן און פיין . 335
שמחה שטטפלד — התחלת הקץ 350
— די צוואה פון שמואל־פרץ שפרונג . . 353
— דאָקומענטן 357
אליעזר טייכער — טאַרנאָגראָדער בתי־מדרשים . . . 364

גבורה

— העלדן 367
— עלילות הגבורה 370
ק. שמעוני — העלדישער קאַמף פון די צוויי גבורים, די ברידער אַדלער 373

אברהם האַלער — דורך טייכן טרערן און ימען בלוט . . 381
סענדער שפיגלער — די פאַרטיליקונג און דער קאַמף פאַרן לעבן 464
יוסף פינק — אין אַנדענק פון מיינע עלטערן . . 466

עלי חורבות — אויף די חורבות

נחום קרומערקאָפ — טאַרנאָגראָדער שארית הפליטה . . 470
יחזקאל אַגערט — אויף די חורבות פון מיין געבורט־שטאָט 494
אמנון דרור — בעקבות העיירה שאיננה עוד . . . 505
זושע פעסטער — מיט די נשמות פון אונדזערע קדושים . 520
משה שפרונג — פאטאק־גורני 524
רפאל וואַסערמאַן — אַלכאָוויעץ 528
שמעון קאַנץ — ויהי... 533
" " — אלה אזכרה 537
— מודעות אבל 569